سانجھ وچار
سعید بھٹا

سانجھ وچار

مرتب

سَعید بُھٹا

اے۔ایچ پبلشرز — اُردو بازار لاہور

محمد آصف خاں
ہوراں دے ناں

ویروا

شعری صنفاں

پھٹکل لیکھ

سدا بہار شاعری

پریت کہانیاں

اجوکی شاعری

○

مُڈھلی گل

پنجابی ادب دے بھرے بھنڈار وچ لوک ادب تے کلاسیکی ادب دو ایہیاں سوغاتاں ہن' جیہناں ایہنوں جگت ادب دی صف وچ لیا کھلاریا ہے۔ جے ویہویں صدی ول پرت کے ویکھیے تاں اوہ نویں نظم ای ہے' جیہنے ایس صدی وچ پنجابی ادب دا بھرم رکھیا۔ ایہناں ادبی روایتاں دا مول مُڈھ دسن دیاں کوششاں گھٹ ای وکھالی دیندیاں ہن' جیہنوں ادبی اصطلاح وچ تنقید آکھیا جاندا ہے۔ ایہدے کُجھ کارن ہن۔ لگدے ہتھیں ایہناں دے اُتے اک نظر ماردے جایئے۔ سبھ توں پہلی گل ایہہ وے کہ پنجابی زبان تے ادب نوں سکولاں' کالجاں وچ لازمی مضمون دا درجہ نہیں دتا گیا تے اختیاری مضمون والا وی واجبی جیہا ہے۔ جدوں آون والیاں نسلاں دی ادبی تربیت ای نہیں ہووے گی تاں ادب نال اوہناں دا سانگا کیویں بنے گا؟ بی ہنجن توں پتاں کھلواڑیاں دی آس ہھدھرا ای بن جاسی۔

دوجی ایہہ کہ پُرانی پیڑھی (لوکائی - باؤ نہیں) دے کئے ای لوک پنجابی دی صوفیانہ شاعری نال جُڑے ہوئے نیں تے ایہہ ریت اوہناں دے مناں وچ رچی وسی ہوئی ہے' پر اوہ ایہہ گل سُنن نوں تیار ہی نہیں کہ میاں محمد دالاشعور وی ہو سکدا ہے تے بابا فرید اپنے عہد دے روگاں توں جانو سن۔ جے اوہناں دے وس وچ ہووے تاں اوہ ایہیاں آوازاں نوں ای بند کر چھڈن۔ اوہناں دی ساری گل دا تت ایہہ کہ صوفیاں دی شاعری دی اوہو پرت برحق ہے' جیہنوں اوہ وچاردے ہن۔ پارکھ' لکھت تے پڑھن ہار تکون وانگوں ہوندے ہن تے شاعری پڑھن والی ایس نسل دے کم دی شے تنقید نہیں بن سکی۔ وڈے منکھ والی گل تاں ایہہ وے کہ جدوں چنگے سیانے دیانے وی ادبی تنقید وچ سماجی علماں دی ورتوں ویکھ کے نک وٹدے ہن۔ ایہہ کناوڈا دھیڑ ہے کہ ہک پاسے تاں لوکاں تے شاہواں دے بالاں لئی بنائے سکولاں وچ مُڈھلیاں جماعتاں توں ای سماجی علماں بارے جانکاری دی پرت پائی جا رہی ہے تے دوجے بنے پنجابی پارکھ

توں منگ کیتی جاندی ہے کہ اوہدے لیکھ وچ نفسیات' تاریخ تے وسیبی علماں دی بھنک نہیں پئی چاہیدی۔ ایہہ پڑھیار دی ادب تے تنقید دے ودھا' کھلار وچ رکاوٹ ہن۔

تجی ایہہ کہ مشرقی پنجاب وچ لکھی جاون والی تنقید توں اسیں جانو نہیں آں کہ اوہ کیہناں سٹیاں اتے پجے ہن۔ پہلا مسئلہ وکھری لپی دا ہے تے دوجا گورمکھی دیاں اتھے کتاباں نہ لبھ سکن دا۔ کھوج پڑچول دا اوتھے ہویا کم اساڈے لئی تاں نہ ہوئے ورگا ہویا۔

چوتھی تنقید انگریزی تے فرانسیسی ادب وچ ای منی جاندی ہے' ایہناں دوواں زباناں پچھے تنقید دی صدیاں بدھی ریت ہے۔ پنجابی تنقید دی عمر تاں اجے پنجاہ ورھے ای نہیں ہوئی۔ ہن تیک اساڈے کول عمرانی تے تاریخی دبستاناں دے تحت لکھی تنقید دیاں مثالاں ای ملدیاں ہن یاں ٹاواں ٹاواں نفسیاتی تنقید دا لیکھ۔ سماجی علم بھاویں ادب نہیں ہوندے پر ادبی تنقید دا گھیرا موکلا ضرور کردے ہن۔ پنجابی وچ چوتھی تنقید دیاں مثالاں وی اوہناں پارکھاں کول ملدیاں ہن' جیہڑے دوجیاں وادیاں دی سیر کردے پنجابی وچ شوقیہ آئے تے بولی دے پیار نے اوہناں دیاں ہکاں اتے آلہنے پا لئے۔ اج پنجابی دا سجاگ لکھاری تپیا ہویا ہے۔ ہک پاسے تاں اوہنے لوک ادب' کلاسیکی ادب تے ادبی تاریخ وغیرہ دی سانبھ کرنی ہے تے دوجے بنے اجوکے سمے دیاں لوڑاں نوں مکھ رکھ کے پنجابی دا پڑ موکلا کرنا ہے۔ سو ایہناں کارناں پاروں چنگی تنقید لکھ سکن والے وی کھوج تے دوجیاں کھیتراں وچ کھپ گئے۔

ایہہ ہک چر اں توں من وچ اوسل وٹے لیندی ہائی کہ تنقیدی مضموناں دی اجیہی چون ترتیب دتی جاوے' جیہدے راہیں پنجابی ادب دے اگھڑویں کجھ نتر کے ساہمنے آ جاون تے پڑھن ہاراں دا بولی بارے اعتماد وی ودھے۔ ایسے لئی اسیں پنجابی شاعری تے ایہدے پچھوکڑ دیاں لہراں نوں وی مکھ رکھیا ہے۔ ایس چون وچ کجھ تحقیقی تے تعارفی سبھا دے وی مضمون ہن' پر اوہناں نوں ایس لئی چنیا ہے کہ اجیہے پڑھیار جیہڑے ادبی ریتاں دے پچھوکڑ توں جانو نہیں' اوہ وی لابھ اٹھا سکن۔ پچھلے پنجاہ ورھے وچ جیہناں نقاداں ایس کھیتر وچ حصہ پایا۔ اسیں اوہناں نمائندہ نقاداں دے مضمون چنے ہن تاں جو پنجابی تنقید دے ارتقاء تے سبھا توں جانو ہویا جا سکے۔ پنجابی تنقید اجے ابتدائی مرحلے وچوں لنگھ رہی ہے تے کل نوں ایہدے وچ ہور وادھے وی ہوسن' پر "سانجھ

وچار" وچ شامل لیکھاں راہیں پنجاہ ورھے وچ لکھی پنجابی تنقید دا مُہاندرا نظر آوسی۔ جے ایہناں مضموناں نوں پڑھ کے پڑھن ہاراں دے من وچ نقاداں دیاں کتاباں پڑھن دے سِک جگی تاں اساڈے سارے مقصد پورے تھیے۔ ایہناں پارکھاں نال لکھیا میرا تاں تسانوں کھٹکے گا تاں سی پئی اپنے ہتھیں ترکڑی ہوون پاروں کانا تول تولیا ہے۔ اصل وچ ایہناں موضوعاں بارے مینوں مضمون نہیں لبھ سکے۔ جے کجھ ہے سن وی تاں اوہ لکھاریاں دیاں اجیہیاں لکھتاں وچ سن، جیہناں دی ادبی حیثیت منی پرمنی ہائی۔

اساں ایہناں مضموناں نوں ترتیب دیندیاں ہویاں کجھ لکھاریاں دے مضموناں وچ ورتے جان والے اوپرے لفظاں دے اگے کماناں وچ ای معنے دے دتے ہن۔ ایہناں نوں کمپیوٹر راہیں صفحے تھلے لکھنا اوکھا ہا، پر کدھرے کدھرے لکھاریاں آپو ہی اپنی گل دی وضاحت لئی کماناں وچ لفظ دتے ہن۔ جیہناں لکھاریاں مضموناں کرے حوالے نال دتے ہن اساں سگویں رہن دتے ہن۔ جتھے کوئی Factual بھل یاں ویردا لوڑیندی گل آئی ہے تاں اسیں حاشے تھلے لکھی ہے تے نال کماناں وچ مرتب وی لکھ دتا ہے۔ جتھوں تیکر لکھاریاں دی فکر دا تعلق ہے تاں اساں اوہنوں نہیں چھیڑیا۔ اصل وچ دوجے بندے دی ہوند وی ایس وچ ہے کہ اوہ وکھرا بندہ ہے۔ ہر نقاد دا وکھرا علمی، ادبی پچھوکڑ ہوندا ہے تے ہک خاص ماحول وچ اوہدا ادبی ذوق نسریا ہوندا ہے۔ ایس لئی ایہہ منگ کرنی کہ اوہ اساڈے وانگوں کیوں نہیں سوچدا، ایہہ اچرج سوال ہے۔ ایہہ گل ضرور ہے کہ سبھ پارکھاں دیاں سوچاں نال اساڈا متفق ہونا ضروری نہیں اساڈے نیڑے تاں ایہہ گل بہتی اہمیت والی ہے کہ کینے ادبی فن پارے نوں کئی ڈِیہہ نال ڈِٹھا ہے۔

"سانجھ وچار" وچ شامل بہتے مضمون تاں ادبی رسالیاں وچوں لے گئے ہن۔ "ملامتی روایت تے شاہ حسین" "پنجابی شاعری دا مزاج" تے "خواجہ فرید دا نظریہ حسن" اردو توں ترجمہ ہن۔ سجاد حیدر جفتی (پنجابی سخن دا ست لڑا ہار) پروفیسر شریف کنجاہی (شیخ فرید دی شاعری بارے کجھ گلاں) پروفیسر سمیع اللہ قریشی (مرزا صاحباں نفسیاتی پرکھ ڈِٹھ تے پہلو) رحمن ملک جی تے پروفیسر نبیلہ عمر ہوراں ہجرے وچاراں دی سانجھ پائی۔ جتھوں تیکر گورمکھی دے لیکھاں دا تعلق ہے تے اساں آپوں اتھے ہن۔ پنجاب یونیورسٹی لہور دے رسالہ "کھوج" وچ سکھ لکھاریاں دے علمی تے تحقیقی مضمون تاں

بچھڑے رہندے ہن' پر اوہناں دا بہتا تنقیدی نہیں ہوندا۔ ایس لئی رسالیاں وچوں چون دی تھاؤں ایہہ مضمون اصل کتاباں تے رسالیاں وچوں اتھنے پئے۔ اسیں اوہناں لکھاریاں دے دیون دار آں' جیہناں "سانجھ وچار" وچ سانجھ پائی۔ پنجابی لکھاریاں میریاں چٹھیاں دے جنے پیار بھرے پرتاوے دتے' اوہ پیار ای میری حیاتی دا وڈ ملا سرمایہ ہے۔

مضموناں دی چون تے ایہناں دی ترتیب بارے اسیں ڈاکٹر سہیل احمد خان' پروفیسر شریف کنجاہی' ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد تے پروفیسر معین نظامی ہوراں دے ممنون ہاں جیہناں دے بجھاویاں پاروں اساڈیاں راہواں سوکھیاں ہو گیاں۔ پروفیسر خالد ہمایوں ہوراں نہ صرف قیمتی مشورے دتے سگوں بہت سارا مواد وی فراہم کیتا۔ حقی گل ایہہ کہ "سانجھ وچار" اوہناں دے تعاون نال ای توڑ چڑھی ہے۔ سید اختر حسین اختر تے اقبال قیصر ہوراں دے وی دیون دار واں جیہناں اپنی قیمتی کتاباں تے رسالیاں دیاں فائلاں دکھان توں کدے عذر نہیں کیتا۔ عزیز جن محمد اشرف خاں' پروفیسر سلیم چودھری' پروفیسر اعجاز احمد' اظہر حمید تے اظہر حیدر ہوریں مضموناں دیاں فوٹو کاپیاں کروان تے پروف ریڈنگ دی ونگار کڈھدے رہے ہن۔ ایہناں دے سراں اُتے میریاں دعاواں دے تمبو تنے رہن۔

"سانجھ وچار" دے چنگ مند دا فیصلہ تاں پڑھن ہار ای کرن گے۔ اساڈے کولوں جو بنیا سریا حاضر ہے۔

جے یار فرید قبول کرے

سعید بھٹا

ہاسٹل نمبر 19 نیو کیمپس
پنجاب یونیورسٹی لہور
18 جولائی 97ء

افضل پرویز

لوک گیتاں وچ پنجاب دا مُہاندرا

پنجاں دریاواں دی دھرتی پنجاب، جدوں ستاں دریاواں دا "سپت سندھو" ہوندا سی، اوس ویلے توں پہلاں دی بڑے ہُج نال وسدا رسدا سی۔ جد دنیا دے دوجے ملکاں دے لوکی اجے بندے نہیں بنے سن۔ اوہناں نوں رہن سہن دی عقل سمجھ وی اجے نہیں آئی سی تے اوہ پشوواں وانگ جنگلاں وچ لُکدے پھردے سن، تاں ہڑپا دی رہتل بڑی اُچ پدھری سی تے لاگے چاگے دیاں وستیاں وچ وی لوکی بڑا سوہنا تے سوکھا جیون گزار رہے سن۔ اوس جیون دیاں گواہیاں، اوہناں اُجڑیاں وستیاں دے تھیہاں وچوں لبھن آلیاں شیواں، مورتیاں، مُہراں تے پتھراں اُتے ا لیکیاں مورتاں اج وی دے رہیاں نیں۔

ہڑپا، موہنجوداڑو، ٹیکسلا تے سوہاں وادی دی ہزاراں ورھے پرانی تہذیب دیاں نشانیاں دس پاندیاں نیں کہ اوتھے علم، ادب، سیاست، حکمت، ناچ، سنگیت، ناٹک تے فلسفے توں وکھ، عام لوکائی دی ضرورت دے ہنر تے فن وی اپنی ٹیسی اُتے اپڑے ہوئے سن۔

اوس رہتل وچ واہی بیجی ہر طرح دی کاریگری تے دستکاری دی اچ پدھری سی تے ایتھوں دیاں بنیاں ہوئیاں کئی شیواں، خاص کر کے سوتی کپڑا دور دور دے ملکاں وچ گھلیا جاندا سی۔ ایناں وستیاں دے کاریگر پتھراں نوں موم کر کے اپنی مرضی دے بُت گھڑ لیندے سن۔ گلی مٹی نوں چاک اُتے چاڑھ کے نازک تے مُلوک بھانڈے بنا لیندے سن۔ مرداں دی راہی بیجی کپاہ نوں ترنجن وچ چرخے کتن والیاں نیاراں سورج دیاں رشماں دا سروپ دے دیندیاں سن تے وت نورباف اوہناں دا تانا پیٹا تن کے، سوہنے تے من موہنے سالو اُندے سن۔

اوہ لوکی دن بھر جُٹ کے محنت کردے۔ رج کے کھاندے تے ویہلے ویلے جُٹ

کے ہاسے کھیڈ دے۔ ساز سنگیت، ناچ رنگ تے گائن دیاں سبھاواں جماندے۔ اوس ویلے دوجے کئی ملکاں وچ انسانی تہذیب اجے گھسیٹیاں پئی کردی سی۔ لوکی وحشی تے دھاڑ مار سن، جیہڑے جھکّے بگھیاڑاں وانگر جنڈیاں بن کے پرائے مال اتے دھا پیندے سن۔ اوہ موہنجودڑو، ہڑپا تے ٹیکسلا دیاں ہسدیاں وسدیاں رہتلاں اتے ویلے کویلے تے اوہ اچن چیتی ہلے کردے رہندے سن۔

کوئی چار ہزار ورھے تیک پنجاب شمال توں جنوب ول آون تے پھیر واپس جاون والے ہلے ماراں دے پیراں ہیٹھ لتاڑیا تے مدھولیا جاندا رہیا تے ست دریا لہو نال لال ہوندے رہے۔ ایتھوں دے وسنیک نت دیہاڑے دیاں بھاجڑاں، گھٹناواں، اوکڑاں تے آکڑاں دیاں ماراں جر جر کے جتھے اُجڑدے، نسدے بھجدے، روندے، کرلاندے تے اداس ہوندے رہے، اوتھے پکے پیڈھے تے بانکے وی ہوندے رہے۔ کدے انج وی ہوندا رہیا کہ اوہناں نے اپنے بچالئی باہرلے ہلے ماراں نوں ونگاریا تے ماریا، کٹیا تے نساوی دتا۔

آریہ، اک وحشی تے اجڈ قوم سی، جیس نے ہِنسا پسند ہووے وسنیکاں اتے بڑے ظلم کیتے۔ اوہناں نوں غلام بنایا تے دنیا دے سبھ توں ودھیرے مہذب لوکاں نوں ملیچھ، داس تے شودر دا ناں دتا جدکہ اوہ پیڑھیاں توڑی ایہناں "ملیچھاں" دا ای دتا کھاندے تے ایہناں کولوں ای علم تے تہذیب سکھدے رہے۔ پنجاب دے پانیاں، ہواواں تے دھرتی نے اوہناں نوں دنیا دی پہلی کتاب "رگ وید" رچن جوگا کیتا۔

رگ وید، پونھوہار دی سوہاں وادی وچ سوشوما یعنی دریائے سوہاں دے امرت دی دین اے۔ ایسے سوہاں وادی تے مشرقی گندھارا دے تہذیبی مرکز ٹیکسلا وچ دنیا دی پہلی یونیورسٹی اساری گئی۔ ہڑپا ہی یونیورسٹی وچ ہندوستان دے رشیاں نوں تعلیم دیندے سن۔

ایسے گندھارا بارے اُپنشد دے فلسفی اوالیک نے آکھیا سی کہ:

"گندھارا توں وانجیا ہویا بندہ، اوس بندے ورگا اے، جیہدیاں اکھیاں اتے پٹی بدھی ہووے تے اوہ ہنیرے وچ انھے واہ ہتھ پیر مار رہیا ہووے۔"

پر آریہ نمک حرام سن۔ جد تیک پنجاب وچ عیش آرام کردے رہے اوس ویلے تیک پنجاب دے دریاواں، کھیتاں، کھلیاناں تے من موہنے جھلکاریاں دے گیت

گاوندے رہے تے "رِگ وید" دے بھجناں وچ سلاہوندے رہے۔ پر جدوں گندھارا واسیاں نے اوڑک اوہناں نوں مار کے ایتھوں کڈھ دتا تاں اوہ گنگ جمن وادی وچ اپڑ کے ایس دھرتی نوں ننددن تے گالھیاں دین لگ پئے۔

پنجاب نوں آریہ لوکاں توں وکھ ہخامنشی، ایرانیاں، ترکاں، تاتاریاں، موریا خاندان، باختری یونانیاں، شک پارتھیاں، کشاناں، ساسانیاں، کیدار کشناں، سفید ہُوناں، ترک شاہی تے ہندو شاہی نے وارو واری لُٹیا تے گوڈے ہیٹھ رکھیا۔ دوجے جیہڑے لشکر درہ خیبر راہیں آوندے رہے اوہ پنجاب نوں لتاڑدے ہوئے دلی جا کے اپنے جھنڈے گڈدے رہے۔

پنجاب دے لوکی ایہناں کٹھالیاں وچ تپ تپ کے کندن بندے رہے۔ تاریخ دے اتار چڑھا نے اوہناں نوں جیدار، انکھی، دیس پریمی، اک مٹھ، محنتی تے اوی بنا دتا۔ پنجاب دے پانیاں، ہواواں تے دھرتی نے اوہناں نوں چنگا چوکھا رزق دے کے روپ جوبن تے جان جثہ دتا۔ تجربیاں تے مشاہدیاں نے اوہناں نوں سیانف بخشی۔ مل ورتن تے سانجھ نے اوہناں دے دلاں وچ پیار دی جوت جگائی۔ آئے دن دے ہلیاں نے اوہناں وچ دکھ درد دی سوغات ورتائی۔ لڑائیاں وچ مارے جان والے بچیاں دے وچھوڑے نے اوہناں نوں گجھے تے اولڑے روگ لائے۔ پر انکھ تے اُدم نے اوہناں نوں ہر مصیبت جھلن تے ہر اوکھت تے وختاں نوں ہس کے جرن دا ہیاّ دتا۔

ایس سارے تانے پیٹے نال پنجابیاں دے گیت سنگیت دی ست رنگی گوسی اُنی گئی۔ اوہناں لوک گیتاں وچ لوکائی دے دکھ سکھ، وراگ تے ملاپ، وطن دی محبت، پردیس دیاں اوکھتاں تے وطناں ول مُہاراں موڑن دی سدھر، پیار لئی جان قربان کرن دا حوصلہ، ویریاں دے مقابلے وچ ڈٹ جان دی ہمت، سرس آدرش لئی لڑن مرن دا ہٹھ، اپنے چوپھیرے من موہنے نظاریاں، پُھلاں، بوٹیاں، فصلاں، کھیتاں، کھلیاناں جھوکاں، کوٹھیاں، بنھ بنیریاں، سوہنیاں رُتاں، وہندیاں ندیاں، چویاں چشماں، آبشاراں تے جھلیاراں نال گوڑھا تار رچیا وسیا ہوندا اے۔

لوک گیت، لوکاں دے سچے تے سچے چاہواں تے ریجھاں دے لشکارے تے جھاکیاں دسدے نیں۔ پنجاب دے لوک گیتاں وچ پنجاب دا مُہاندرا پورے رُوپ جوبن نے اُگھڑ کے ساہمنے آوندا اے تے ایہہ گیت اوس کھطے تے وڈے علاقے وچ بولیاں

جان والیاں بولڑیاں تے ٹپیاں وچ اج وی گائے جاندے نیں، جیہدے پسار وچ کدے صوبہ سرحد تے کابل تیک دے شہرگراں وی شامل سن۔ ایہناں لوک گیتاں وچ ماہیا، ڈھولا، بولیاں، لے گاون، ویاہ شادی دے گیت، جگنی، ہمبڑیاں، چوبولے، جھوک، چار بیتے، چھلا، چندڑی، لوریاں، تھال، کِکلی، ککلی تے ہور کئے ای گیت شامل نیں۔

ایہناں گیتاں وچ پنگھوڑے توں لے کے قبر تیک تے جمن توں لے کے مرن تیک دے گاون ہوندے نیں۔ بچے دے جمن دیاں ودھائیاں تے سوہلے، جھنڈ لہن ویلے دے گیت، بھراواں نال بھیناں دے پیار دے گاون تے لوریاں، بچیاں دیاں کھیڈاں دے گیت، بابل تے ویراں دے جَس دے گاون، شادی دیاں ساریاں رسماں دے گیت، ویاہے ورے ہوئے منڈے کڑی دے نویں جیون پندھ دے اُتار چڑھاء دے گاون تے کوئی جوان بندہ فوت ہو جائے تاں تد وی ویناں دی شکل وچ بڑے دُکھانت گاون ای گائے جاندے نیں تے لے وچ ماتم کیتا جاندا اے۔

ایہناں گیتاں وچ سارے "رس" رچے ہوندے نیں۔ شنگار رس، وجوگ رس، رود رس، بیر رس، ہاس رس، کرنارس، بھیانک رس، بیبھتس رس، ادبھوتک رس، تے شانت رس، پنجاب دے لوک گیتاں وچوں ڈُلھ ڈُلھ پیندے نیں۔

اک لوری وچ پنجابن ماں اپنے پُتڑے نوں اپنے دُدھ دے نال ایس پاکیزہ سبق دے گُھٹ وی پیاندی اے۔

آ للو، آ للو، آ لل لل للو آ للو
میرے پُتڑے دے سر تے پاک نبیؐ دا سایہ
ایہہ وڈا ہو کے غزا تے جاسی
اسلام دے ناں توں جان گُھماسی
دشمن نال لڑ کے شہادت پاسی
آ للو آ للو۔ للو للو

پنجاب نے بڑیاں لڑائیاں کیتیاں تے لڑیاں نیں۔ ایہناں لڑائیاں دا بیر رس لوریاں وچ وی ملدا اے تے نال ای اپنے ویریاں نوں ڈرکارن دا بیبھتس رس وی جھلکدا اے۔ ایہہ لوری پوٹھوہار وچ بڑی عام اے۔

ذر ذر کُتیا! جنگل مُتیا

جنگل پئی لڑائی
نیندر نسنی نسنی آئی
میں تے ریتو کھاہدی کڑاہی

اک پوٹھوہاری لوری وچ بچڑے دی خیر منگن تے شگن منان آلی ماں کسے ولی دے دربار کھلوتی ولی دے راہیں اللہ کولوں مُراداں منگدی اے۔ نال ای بچے دے رودن، اپنے گھڑے دے ٹُٹن تے اپنی چادر تے چولی رنجھن دیاں علامتاں وچ پنجاب دا دکھڑا سناوندی اے تے نال نال بھرے ہوئے بیڑے نوں گھیریاں توں بچاون دے ترلے پاوندی اے۔

لوری لوری دیواں تیرے شگن مناواں
رونے بچڑے کی لے گل لاواں
منگیاں مُراداں جھولی پاولیا
سکھاں نال نگاہ میں تیرے در آئی
تاں میں لوریاں دیئی دربار چلی
گھڑے اتے گھڑا پیا، گھڑے اتے گاگر
بھج گیا گھڑا، میری بج گئی چادر
چادر سُکاون دربار کھلی
بنھی بنھی ہتھ جٹی عرضاں کرنی
نام سائیں نا سر پر دھرنی
گودی بال کھڈا ولیا!
سکھاں نال نگاہ، میں تیرے در آئی
لوری لوری دیواں ....
گھڑے اتے گھڑا پیا، گھڑے اتے ڈولی
بھج گئی ڈولی میری بج گئی چولی
چولی سکاواں دربار کھلی
جٹی لوریاں دیئی دربار چلی
وچ سمندراں ٹھوکے ونجارا

بیڑا بھریا مال نا سارا
بیڑا بنے لا ولیا!

لوری دا اک گیت ودھائی دے طور تے میراثی یاں ہیجڑے کاکا ہون آلے گھر پہنچ کے گاوندے نیں۔ ایہدے وچ وی پنجاب دے مہاندرے دی ایہہ فلسفیانہ پرت ساہمنے آوندی اے پئی کے گھر وچ بچہ جدوں ہوندا اے تاں اوس دن ای اوس گھر دے بجھے دیوے دی لو وی جم پیندی اے۔

لوری لال نوں میں دیواں
جہدے بال نوں میں دیواں
میرا کاکا جیوے
جھنڈ جھنڈورا لاڈلا، آیا گلیاں گھُمّے
روٹی دیواں چوپڑی، شہزادہ متھا چمّے
لوری لال نوں میں دیواں ....
سر نوں دیواں ٹوپیاں، پیراں نوں دیواں ٹمیاں
ماں نے جایا لاڈلا میں لوری دیواں کھلیاں
لوری لال نوں میں دیواں ....
جس دیہاڑے کاکا جمیا، دیوے پایا تیل
نانکڑے گھر خوشیاں، دادکڑے گھر میل
لوری لال نوں میں دیواں ....

اک لوری ایس طرح اے۔

بھلا لاڈلا جیوے
میں وارے وارے جاواں
گوچی ڈھکی دُدھ بلوواں، چندن دی مدھانی
مکھن مکھن رول رہی آں میں
رہ گئی چاہ نمانی
بچہ جیوے جگاں تائیں
ایس دیاں رد بلائیں

بھلا لاڈلا جیوے ....

ایس لوری دا جھیکڑلا بند ' پنجاب دی اوہ کرلاٹ اے جیہدے وچ ایہناں لاڈلیاں کاکیاں دے جوان ہو جاون توں پچھے ' دور پردیساں وچ روزی کمان لئی وطن توں وچھڑن دا مقدر لکھیا ہویا اے۔

ایہا چھلے چین اولے لفظاں دے بند کالے
ویر ویراں توں ودیا ہوندے ' اللہ دے حوالے
بھلا لاڈلا جیوے ....

لوریاں دی عمر بیت جان توں پچھے بالڑے ' بالڑیاں دے کھیڈن دے دن ہوندے نیں۔۔ بالڑیاں لئی تاں بابل دے ویڑھے وچ کھیڈن دے دن چار ہوندے نیں۔ اوہناں دیاں کھیڈاں دے گیت وی پنجاب دی رہتل دے لشکارے ماردے نیں ' جیہڑے تھال کھدو تے پنج گیٹڑا کھیڈ دیاں کڑیاں دے گیتاں وچوں ہسدے نیں۔

تھال تھال تھال۔ میری ماں دے لے وال
پیو میرا ساہوکار
ساہوکار نے باغ لوایا اندروں پانی رڑھدا آیا
رڑھ رڑھ پانیاں۔ گھرے دانیاں
گرمہ پاواں کس پاواں۔ پاواں پھل گلاب دا
بھابھی میری زلفاں والی۔ ویر میرا سردار
آل مال ہویا بی بی پہلا تھال

اک ہور تھال وچ پنڈ دی رہتل تے کم کار دی ونڈ کیتی گئی اے۔

چھی چھیاں۔ ککڑیاں خربوزے کھاں
کھائی کھائی کابل جاں
اُتھوں آنی گوری گاں
گوری گاں گلابی وچھا
مارے سینگ تڑاوے رسا
چھولئے آں لگا کنڈا
جاتک کھیڈن گلی ڈنڈا

کڑیاں گاون گانیاں
مرد کرنے لیکھا سیکھا
رناں گھار وسانیاں

پنجابی تے ہندی وچ 'وِیریاں بیر دے معنے بھرا تے دلیر و ریام بندہ وی اے۔ بھیناں' ویراں نوں دلیر تے اکھاڑیاں دا راٹھ ویکھنا چاہوندیاں نیں۔ ایس کر کے اوہ بھراواں نوں وِیر یا بیر کہندیاں نیں تے اپنے ویراں دے جس کھدو کھیڈن ویلے وی گاوندیاں نیں۔

گُڈّھ دلاواں روں پنجاواں
پنجو میریو بھائیو سپاہیو!
کوئی کپے لکڑیاں کوئی کپے گھاہ
میرے وِیرے دا ویاہ
وِیرا ہولے ہولے آ' تینوں لگے ٹھنڈی واء

تن تلیر۔ باغاں وچ کھیڈن ویر
جیس نے ماریا کس کے تیر
اوہا میرا سکا وِیر

اک تھال پنجاب اتے انگریز حاکماں دے ظلم دی چنانج پیش کردا اے۔

تھال تھال تھال
میں گئی ماؤ نال
ماؤ پکائیاں روٹیاں پیو چاڑھی دال
میں کھادی مزے نال

باری وچ بنی آں
جھبے جھبے روئی آں
میل والے کپڑے صبون نال دھوئی آں
صبون گیا اُڈ پُڈ

باگاں وچ پپیہا بولے
بول پپیہا
میں تیری سالی رتے چیڑے والی
رتا چیڑا ام گیا
دریاؤں پانی سم گیا
کالے کبوترے
کتھے ڈیرا لایا ای
نہ تیرا نہ میرا فرنگی والا ڈیرا

انگریزاں توں پہلاں دے ہلے ماراں تے حاکماں بارے پوٹھوہار دے ضلع چکوال دے دو لوک گیت وی پنجابیاں دی ہڈورتی سناوندے ہن۔

ہک سیاپا ہس مغلے دا
جیہڑا بابلے داہاں ساڑے
دھی ویاہ دے دے
پیا کچہری جھاڑے
ہک سیاپا ہس مغلے دا، جیں چنوں گھرپائی
چنوں نہ مندی، اوہدی بوٹی کتیاں کھوائی

آیا نادر چھٹی چادر
گھلی رجھن چول کڑے
دچھڑیا ساڈا ڈھول کڑے

شادی ویاہ دے گاوناں توں وی پنجابی وسیب دے نین نقش اُجاگر ہوندے ہن۔ سہاگ دا اک گاون انج اے۔ ووہٹی نوں گیتاں وچ پیج تے سوہرے گھر چنگے ورتارے دی سیوتی کیتی جاندی اے۔

جین جوگیے نی دسے راتیے
سس اپنی نوں ماں جگہ مانیے

دیور اپنے نوں نکا بھائی جانیے
جیٹھ اپنے نوں وڈا بھائی جانیے
سوہرے اپنے نوں سکا پیو جانیے
اپنی نان نوں سکی بھین جانیے

پنجاب دے بانکے گبھرو بڑے صحت مند، نروئے، ان جھک، نڈر، شاہسوار تے اکھاڑیاں دے شنگار ہوندے نیں۔ اوہناں دا ایہہ مہاندرا ویاہ دے گیتاں وچوں وی جھلکدا اے۔ کڑیاں لاڑھے دے سوہلے گاوندیاں نیں۔

جی وے مہراجا!
گھوڑی موڑ گرائیں کولوں
شالا جیویں، ہار نہ کھائیں کِسے کولوں
اڑکے لنگھدا جا، نیواں پیا دروازہ
میری گل سُندا جا، نکی بنی دیا مہراجا!
ول ول گھوڑا پھیر بہادر خانے نے چوفیر (جھمر دا پنڈ)
گھوڑے اگے چوکر، تے سلام کرینے نوکر
گھوڑے اگے پتری، تے سلام کرینے کھتری
کوٹھے تے چڑھ کیا
میرا ماہی پڑے وچ نچیا

ویاہ توں پچھے، پنجاب دے غریب پینڈو، اپنیاں اپنیاں نوکریاں تے مزدوریاں تے چلے جاندے نیں۔ گھٹ ان پیدا کرن آلے علاقیاں دے ویاہے ورے گبھرو روزی کمان لئی دور پردیساں ول ٹر جاندے نیں۔ پچھے اوہناں دیاں سہاگناں چرخہ کتدیاں تے دکھ ٹُندیاں نیں۔

بزارو کیندی برفی
مینوں لے دے نکی جہی چرخی
دکھاں دیاں پونیاں۔ وے ڈھولا

پڑھیاں توں پنجاب دے مقدر وچ وچھوڑا لکھیا ہویا اے۔ ملاپ توں پچھے جج ویاہے وچھڑ جاندے نیں۔

جتھے میل پتن سی
اوتھے وراگ گھاٹاں دی سی
پہلاں تاں اسیں کھڑ کھڑ ہسے
مگروں چھم چھم روئے

(افضل پرویز)

نوکریاں تے ٹر جان والیاں نوں سہاگناں رنڈیاں بن تے کہندیاں نیں ' میں نج ویاہی جاندی۔

اُتے پُھلکاری - میں رہندی کواری
سوا پُت پردیس نوں توریا ای ......
اتے دوپٹا ' من ہو گیا کھٹا
سوا پت پردیس ....
گل میرے گانی ' میری بھری جوانی
سوا پت پردیس ....

ایسے گیت وچ "اُتم کھیتی مدھم بپار تے نکھد چاکری" والا اکھان وی ساہمنے آوندا اے۔

ہل واہندے چنگے ' تے نوکر مندے
سوا پت پردیس نوں توریا ای
اک گیت انج اے۔
بے سمجھا! بے دردا! تینوں سمجھ نہ کائی
جے جاناں توں نوکر راجے دا
میں پیو گھر رہندی کواری
اک ہور گیت وچ ایہو دُکھڑا اے۔
کاہنوں پوائیاں نی بیٹھکاں وے
کاہنوں رکھیا ای ویڑھا
توں تر چلیوں نوکری وے
اتھے وسے گا کیہڑا

اک وراگن ساگن ہاڑھے کردی اے تے فرنگی نوں بھندی اے۔

چند گھڑا کے میں چڑھی آں چُبارے
ویکھاں چو کوئی جانی نظر نہ آوے
ساڈا صبر فرنگیے نوں مارے
نہ دیندا چُھٹیاں نہ طلباں تارے
نوکر رکھ لے چھڑے تے کوارے
نہ ہون رناں نہ چین پواڑے

پوٹھوہار تے پہاڑی علاقیاں دے لوکی تے سیکڑیاں ورھیاں توں غریب رکھے گئے تاں اوہ باہرلے حاکماں لئی جنگ دا بالن بنن اتے مجبور رہن تے دور پردیساں وچ اوہناں دیاں لڑائیاں لڑن نوں جاندے رہن۔ اک پوٹھوہارن ماہی بن کفن ورگیاں چانٹیاں راتاں وچ انج گُرلاوندی اے۔

ماہی میلے چناں وا تماڈا چاناں رانجھن میلے
سِچّی سوہڑی وُ صنخنی ٘بل بل نکلے دھواں
گُش وسے اوہ ویڑھا جتھے مسافر توں- ماہی میلے ......
میں جے تو کیہ ہوڑھیا
شہر پنڈی نہ جا
شہر پنڈی نیاں رانیاں
لیسن من بھرما- ماہی میلے ......
کوٹھے اتے کھلوتیاں
تلی بھری نسوار
رس کے رس کے بولیے
ہتھ پردیسی یار- ماہی میلے ......

برہا ماری اک پہاڑن پردیس جان والے چن ماہی نوں وطن دے نظاریاں دا واسطہ دے کے ترلے پاوندی اے کہ پل چھن میرے کول آ کے بیٹھ جا:

ہو وے چنن جان! جھٹ گھڑی بہی جائیاں
چناں مہاڑا! ہٹیاں نی پگواڑیاں تے پھٹے نی موڑ دے

چناں ملی جائے تے کسے نی نمیں لوڑ وے

ہو وے چنن جان!.........

چن مہاڑا وسناں تے وسناں پلندری

باہروں چنا! ہسی آں داغ سینے اندری

تو اچاڑھی چناں پکائی آں مانیاں

چھک کری او سجناں! و لنے ناپانیاں

ہو چنن جان! بہڑے بولنی آکا گئی

سکھے والی گتی چنا! دُکھے والی جاگئی

ہو وے چنن جان!........

وراگناں اپنے پردیسی سجناں لئی بیہڑے ماہیے ٹپے جوڑدیاں نیں اوہناں وچ اوہناں دے درد بڑے گوڑھے تے چوکھے رنگ والے ہوندے نیں۔

چند دکھڑے پئی سہندی

سجنا دور دیا

راتی نیندر نمیں پیندی

دو پتر شہتوتاں دے

لمیاں سڑکاں تے

تلے گھس گئے بوٹاں دے

کوئی اونٹھ کھلو گئے نی

وچ پردیساں دے

دکھ نازک ہو گئے نی

پانی لال سمندراں دے

وسک پردیسیاں دی

غم ساری عمراں دے

منجی وان دی پُڑ دی آ
وچ پردیساں دے
اکھ کیکن مجُز دی آ

مُچھلاں دیاں ٹوکریاں
اک ماہی پردیسی
دوجا غیر دیاں نوکریاں

جہازاں وچ بہندے او
بھین گھُمائی ویرا!!
کمبلاں وچ سیندے او

جوڑی توتاں دی
اللہ وسائے
اجڑی جھوک معشوقاں دی

ایہناں پردیسیاں دی ہِک اوڑک معشوقاں دا ایہہ حال وی کر دیندی اے۔

اسمانی جہاز آیا
سَتی سَتی جاگ پئی آں
ماہیے دا واز آیا

ماہی نوں ٹٹ کے چاہون والی تے چُٹ کے پیار کرن والی کوئی ورا گن اوہدی اڈیک وچ منجی لگ جاندی اے تے ماہی دا واز سُن کے فریاد کر دی اے۔

اسمانی جہاز آیا
منجی میری باہر کڈھو
ماہیے دا اواز آیا

پنجابناں، ہیر وانگوں بڑی دلیری نال پیار کردیاں نیں تے گبھرو مرزے وانگ

پر ہمکالئی تیراں اگے بینے ڈاہ دیندیاں نیں۔ ایہہ بول ویکھو۔

تینڈھے باجھوں نہ جیواں، اک دم ماہیانہ جیواں
چھلا لوہے نیاں تاراں کڑے بھنائے یاراں
گھروں وہیاں ماراں، تینڈھے باجھوں نہ جیواں
چھلا لوہے نے کندرے۔ باہروں چڑھ گئے جندرے
ماہیا رہ گیا اندرے -- تینڈھے باجھوں ......

پڑولے ورگے سوہنے ماہی نوں اک نیار کہندی اے۔

آویں پڑولیا، جاویں پڑولیا، صدقے جاواں تیرے
اگے تے ماہیا گلیں پھردا، ہن وس پے گیا میرے
اچیاں لمیاں کندھاں چڑھائیاں وچ رکھائی موری
کڈھ کلیجہ تینوں دتا ماؤ پیو کولوں چوری --- آویں پڑولیا......
اچیاں لمیاں کندھاں چڑھائیاں وچ رکھائیاں میکھاں
جیہناں سجناں تل نیونہ لائے، حال اوہناں دے ویکھاں----
آویں پڑولیا......

ہیلا بنھی دیا تینڈے پتلے پتلے ڈال
ماہیا دھنی دیا چاگھناں ای مقدے نال
کدی آ ڈھولا ساڈی گلی وے
میں چوری رکھن کے کھلی وے
ماہیا دھنی دیا......

جے کر کوئی ماہیا محبوبہ دے گھر تے گلی محلے والیاں توں ڈر کے اودھر پھیرا نہ پائے تے پھیر اوہدی خیر نہیں۔ علاقہ چھچھ ضلع اٹک تے صوبہ سرحد دے ہندکو چار بیتاں وچ ایہے طعنے میہنے دتے جاندے نیں سگوں پھوپھڑ تولے جاندے نیں۔

کڑے گھڑائے نوں، ہتھاں چ پائے نوں،
پائے تے لکائے، ڈرو کل یارا
ساڈی گلی وت کدے نہیں آیا ایں

گُرتی سوائی اے، گلے وچ پائی اے
پائی تے لکائی، ڈروکل یارا
ساڈی گل وت ......
جتی سوائی اے، پیراں چ پائی اے،
پائی تے لکائی، ڈروکل یارا
ساڈی گل وت ....

"خوف فساد خلق" سیوں میں لفظ "ڈروکل" پڑھیا اے تے کڑیاں دی اپنیاں وڈکیاں ساہمنے ایہو لفظ کہندیاں میں پر آپس وچ جدوں بہہ کے گاون گاوندیاں ہن تاں "ڈروکل" دا ہم وزن اوہ لفظ ورتدیاں ہن جیہڑا بزدل مرد لئی سبھ توں وڈی تے گندی گال ہوندا اے۔ پوٹھوہاری مٹیار ماہی نوں سدا دیندی اے۔

بوہے اگے لما پیار
کھلا ڈھلا آ ماہیا، کوئی روکے تے میں ذمہ وار

کوئی کالے کاں ماہیا
تدھ آں گھر گھن ویساں
کر ہتھاں نی چھاں ماہیا

پنجاب اینا جیدار اے کہ اوہ دُکھاں تے اوکڑاں نوں وی ہس کے جردا اے۔ اوہ چھکر تے مخول وچ ای اوہناں نوں اڈا دیندا اے۔ کسے وی قوم دی زندگی دے نروئے پن نوں اوہدی زندہ دلی تے ہاس رس نال ماپیا جا سکدا اے۔ پنجاب دا ایہہ روپ اوہدے مزاحیہ لوک گیتاں وچ وی لبھدا اے۔ اک مزاحیہ جگنی وچ پنڈاں دے ناں لے کے اوہناں اتے چھکر کیتی گئی اے۔

جگنی جا وڑی چکڑالی، مُنڈے واند تے گنجے والی
چن میریا جگنی لیراں دی، اوہنوں مدد پنجاں پیراں دی
جگنی جا پہنچی آ پڑھانے، لوکی گنجے، لوہے کانے
سروں ننگے تے پیروں ننگانے
چن میریا جگنی رڑے پئی، دیہوں چڑھے تے کلمہ پڑھے پئی

جگنی جا وڑی آتھاتی ،بُڈھی رن گڑے وچ پھاتی
گُتوں پکڑ کے باہر ٹپائی
جگنی جا پہنچی آ متور ،کڑیاں لبز ،منڈے چور
ایہناں اگے دتی نور ،سائیں میرا جگنی رڑے پئی
دشمنوں چڑھے تے کلمہ پڑھے پئی ------

کے کڑی دا ویاہ کسے اجہے بندے نال کر دتا گیا جیہنوں اوہ اکا نہیں چاہوندی سی۔ کیوں جو بندہ بے عقل ،لوہلا ،نکھٹو ،نت دا بیمار تے نچوڑ دی سی۔ کڑی نوں اوہدی پسند دے ماہیے توں وچھوڑ کے ڈِھکھانے ای اک نکارے مورکھ دے پلے بنھ دتا گیا سی۔ کسے ایہی کڑی نے اپنے دکھ نوں اک لوک گیت وچ انج رچایا ہے کہ دکھ تاں سمندر دی ڈُونگھی لہر وانگوں چھپیا ہویا اے پر بڑا کٹیلا اے ،پر اوہدے اُپر طنز تکھے تے چٹکر دے بھے تے بلے ہلارے لیندے نیں۔ ایہہ گاون کڑیاں نانک انگ وچ گاوندیاں تے چکلی پاوندیاں ہن۔ فنی طور تے وی ایہہ گیت اُچ پدھرا اے۔

گنگھدا رہندا ،ہنیں ہنیں ہنیں

میری ایسے گلاں توں بندی نہیں
آڑی آڑی میں سنیارے دے جانی آں
ماہیے جوگی چھاپ گھڑانی آں
مکے مریندا ٹھیں ٹھیں ٹھیں
میری ایسے گلاں ......
سس میری چنگی تے ساہورا ماڑا
جنا نکھٹو ہڈیاں دا کاڑھا
گلاں کریندا ،ہئیں ہئیں ہئیں
میری ایسے گلاں توں بندی نہیں ......
آڑی آڑی میں درزی دے جانی آں
ماہی جوگی گُتھن سوانی آں
اوہ وی آکھے ،نہیں نہیں نہیں
میری ایسے گلاں ....

پنجاب دے کئی لوک گیتاں وچ ایسے طرح سماج دے ونگے ٹیڈھے کرتوتاں نوں ننڈیا تے بھکھیا گیا اے۔ کجھ گیت اکا ای من پرچان تے ہاسے کھیڈے نال پروتے ہوندے نیں۔ غریبی بھکھ ننگ تے کجھ کرودھ کپٹ دے خلاف بھکر بھریا احتجاج کردے ہن۔

جگنی پئی جاندی دندے دندے ، سر بھویں ، کلیجہ کیسے کیسے
نکا رازق روٹی منگے منگے ، چن مہاڑیا جگنی لیراں نی
جگنی جاوڑی آ گئے ، اُتھے دال تے پھلکا پکے
نہادو کھائے تے بہادو سکے
ہائے چن مہاڑیا ، جگنی گوکنی آ
باغاں نے لہو چونی آ

بہوں سارے گاوناں وچ صوفیانہ بج وی ملدا اے تے سینتاں رمزاں تے علامتاں وچ استحصال تے لٹ پٹ دے خلاف للکار وی ابھردی اے۔

آوے رانجھا! میرے حال دا
اللہ! سارے پتن کھیڑیاں وچ ملے
میرا رانجھا کیہڑے
کائی آکھو ون میرا رانجھا کیہڑے پتن
اللہ! پا ڈولی لے چلے مینوں کھیڑے
میں تاں ہتھ کھیڑیاں نوں گھتاں

پنجابی دے اک ہور لوک گیت وچ پنجاب دی محرومی ، گھاٹاں تے وانجھاں ول انج سینت ماری گئی اے۔

خوش پیا وسیں سانولا ، میں تیری باندی وے یار
ڈو ٹکھی ڈو ٹکھی ندڑی وے یار ، ٹکڑا پراتا وے یار
میں متاری وے یار ، ترن نہ جاناں وے یار

باجرے دی فصل دے اک دھنی لوک گیت وچ گز گز لے باجرے دے بٹے دا جس گاوندیاں گاوندیاں تان اک دکھانت سچائی اتے ٹٹدی اے۔

باجرا مائے ، گز گز لمٹا شا دھنی دا باجرا

میں تے ماہیے باجرا راہدا
کھنڈو کولوں مٹھا
دھنی دا باجرا........
میں تے ماہیے منھا پوایا
لماں وگیساں ڈھتا
دھنی دا باجرا.........
میں تے ماہیے باجرا کپیا
کپ، کھلواڑے سٹیا
دھنی دا باجرا........
میں تے ماہیے باجرا گاہیا
پیہاں ڈاڈھا نکا
دھنی دا باجرا.......
ماہیے جو گامنا پکایا
کیسی ڈھولا ہکا
دھنی دا باجرا......

کسے جاگیردار دے مزیرے (مزارع) ماہیے تے تیار دی ایہہ ساری محنت تے خوشی تھوڑے چر دی ای ہوندی اے۔ گزگز لے ٹیہاں دی باندر ونڈ دا جیہڑا سٹا ملدا اے اوس اتے گیت فریاد کرا ٹھدا اے۔

کھا گیا جوانی رپا --- دھنی دا باجرا
روندا جاتک نکا --- دھنی دا باجرا
مائے گزگز لرا سٹا

ایہناں ساریاں اوکھتاں تے وکھتاں نے پنجاب دے وسنیکاں نوں مجبور کر دتا کہ اوہ ظلم تے جبر دے خلاف عملی جدوجہد کرن۔ سکندر اعظم ورگے بلے ماراں تے دھاڑویاں دے لک بھن دین والے پنجابیاں نے اپنیاں زمیناں تے محنتاں نوں لٹن والیاں ساہمنے وی سینے ڈاہ دتے تے زمیناں دے حاصل تے جھاڑ دی تھاں، زمیناں تے رتیاں اتے ناجائز مالیہ تے توڑی ٹھوکن آلیاں دے خلاف وی احتجاج کیتا۔ پنجاب وچ

مڈھ قدیم توں کھلوتی فصل دی کت کر کے اوہدے موجب ٹپ لائی جاندی سی۔ ٹپ دا فیصلہ حکومت عوام تے منڈی دے نمایندے فصل نوں جانچ پڑتال کے کردے سن۔ فیر جدوں مغل دور وچ ایہہ طریقہ ختم کر کے زمین دے رقبے اتے ٹپ لائی شروع کیتی گئی ، بھاویں اوہ بنجر ہووے ، رکڑ میرا یاں لپاڑا ہووے تاں وی لوک گیت چیک پئے۔ پوٹھوہار وچ سلطان سارنگ دی سرداری نوں ونگاردیاں ہویاں کسے نے پکھیا تے اوہنوں مکہ معظمہ توں باہر آکھیا۔

صد رحمت آئی آ سلطانا!
بھاگ لگایا ای ککے کی
اوہا ٹپ لپاڑے کی
تے اوہا موہری ککے کی
لوک تے نسی پشوریں گیسن
کیہ کرسیں اجڑ کے کی

وچکارلے پنجاب وچ ساندل خاں ، فرید خاں تے دُلا بھٹی ایسے سورے اٹھ کھلوتے جیہناں مالیہ دین توں انکار کر دتا۔ فوجاں نال مقابلے کیتے۔ جاناں وار دتیاں پر آن اتے آنچ نہ آون دتی۔ لوک واراں وچ پنجاب دے ایہہ نین نقش وی بڑے اگھڑ کے ساہمنے آئے نیں۔

مینوں کوئی نہ دسدا سورما ، آوے ڈُکے جوان تے چل
ول ول ماراں مغلاں دیاں ڈھانیاں ، دیاں پُوراں دے پُور اُتھل
میں بدل بنا دیاں دھوڑ دے ، کوٹیں ، امبر تھرتھل
میں مار دیاں بگے شیر نوں ، اوہدی ہیٹھ وچھاواں کھل
میں چڑھ کے گھوڑا پھیر لاں ، میری جگ تے رہ جاوَ گل
اوہ کون کمینہ بادشاہ ، جیہڑا آوے دلے تے چل

دلا مکھ توں بولدا ، ماتا نوں کہہ ٹھکور
میرا ناں دلا نہ رکھدیوں ، رکھدیوں کجھ ہور
چار چک میں بھٹی نے کھاونے ، دینے شکر وانگوں بھور
ماراں اکبر دیاں ڈالیاں ، تد جانیں دلا راٹھور

میرے بیٹھاں بکی لکھی اے، جیہڑی تُردی ٹُمب ٹکور
میں پُت آں بگے شیر دا، میرے شیراں ورگے طور

وار وچ مرزا نظام اتے دلے دی اوہ چڑھت الیکی گئی اے جیہڑی ہر پنجابی دی سدھر اے۔

چڑھ پیا دلا سورما، رب دا ناں تنا
اوس گھوڑی بجائی زور نال، وچ جنگ دے وڑیا آ
اوس واہی تلوار بجے ہتھ نال، دتیاں دلاں وچ کلاپاں پا
آوندی گھوڑی دلے دی ویکھ کے، مرزے ہاتھی دتا بٹھا
بھج کے لدھی دے پیریں بہہ گیا، دلے دا بن گیا دھرم بھرا
"اگے بچے نوں شیر نہیں کھاوندا" لدھی دلے نوں دتا سمجھا
دلے نے تیغاں ماریاں تے باندھاں لیاں چھڑا

واراں بھاویں لوک گیت نہیں، پر لوکائی دیاں دھڑکناں نال بھریاں ہوئیاں نیں تے ایہناں دی ادبی ڈکھ لوک گیتاں ورگی اے۔

"سکھاں دی وار" وچ شاہ محمد نے فرنگیاں دے خلاف سکھاں دی لڑائی دا نقشہ کھچدیاں ہویاں پنجاب دی جیداری دا گھاندرا ایداں رچیا اے۔

چڑھے شہر لہور تھیں مار دھونسے، سبھے گرز ہنکاردے نال تردے
اُرے دوہاں دریاواں تے نہیں اٹکے، پتن لنگھے نیں جا فیروز پور دے
اگے چھیڑیا نہیں فرنگیاں نیں، دوہاں دھڑاں دے ڈُلن گے بہت مردے
شاہ محمدا! بجنا رنوں بھاری، جٹ سورمے، آکھ توں، کدوں مڑدے

بار دے ڈھولیاں وچ وی پنجاب دے راٹھاں دی بہادری تے انگریزاں دے خلاف لڑائیاں دا بھرواں ذکر ملدا اے، جیہناں وچ فرنگی حاکم برکلے نال آہڈا لاون والے سورمیاں، احمد خان کھرل تے مراد فتیانہ دے کارنامے بیان کتے گئے نیں۔

ایہناں سورمیاں نال میرداد، سوجا بھدروں دا، عالم شیر اعوان، محرما لک فضل مُسلی تے پنجاب دے ہور کنے ای سپوت شامل سن، جیہناں نے فرنگی راج نوں ونگاریا۔ اسسٹنٹ کمشنر برکلے نال پنجابی سورمیاں دی جنگ بارے اوس ویلے دے لوک گویاں نے "برکلی دے ڈھولے" دے سرناویں ہیٹھ اپنی اکھیں ویکھے واقعات اپنے

شعراں وچ رچائے تے لوکاں ساہمنے گائے۔ ایہہ ڈھولے آزاد نظماں ہوندے نیں۔

برکلی دی بجھی اے کالی، مراد آہدا اے:

کنڈ دے کے نہ بھج جاویں انگریز برکلیا!
پڑ وچ وجے آں، دوویں آں کھڈاری
اگے چاچا احمد مار مکایا ای
ہتھے وی آویں اوسے وانگ کنڈھ کے چاڑھی
جھکائی سانگ پتر دلیل دے، ٹوپ انگریز دا کھلا ای ڈھالی
ڈھاہندے نوں ماریاں ڈانگاں سوجے بھدروں دے،
جوان دی ڈانگ دی گھوکر آوے، جیوں چھلی اے کوئی نالے ہاری
مارے انگریز برکلی دی لندن چٹھی اپڑ گئی کاہلی،
میماں کھلیاں بانہواں کر کے روندیاں،
راوی سن تے راٹھ دمتر گھنیندا، پتر دلیل دا،
جیس دو ناریں دا دھرلا ماریا اے، تے لٹیا اے گھر سرکاری

مراد آہدا اے:

میں وی رکھی بھوگ آساں
پر توں وی بنگلے گو گیرے والے، نہ بھیس لا کچہری

اک ہور ڈھولے وچ پنجابی راٹھاں دا گھمانڈ رانج اکیریا گیا اے۔

کال بولیندی اے نارد چاماری اے بانی
کھرل، چدھڑ، کاٹھیے، راٹھ ہو بیٹھے ہانی
پر نیہہ دے وچ بہندے لا کچہریاں
انگریز برکلی نال گلاں کردے مونہہ زبانی

انگریز برکلی آکھے:

خان احمد دیویں آسا دی گھوڑی لندنوں لکھا لیا ساں تیرے ناں دی نیک نامی۔

خان احمد آکھے:

سن انگریزا انگلیا! بھوئیں گھوڑیاں تے رناں، کسے نہ لکھ دتیاں
بندے روحاں دے جُت سیلانی

انگریز برکلی آکھے: "تیریاں بانسواں بنھ پچھواڑ ٹریساں"
موہنہ توں بھوں جاسیا اگلے نور دی نشانی
خان احمد آکھے: "راٹھاں دا پتہ لگ جاسیا! انگریز برکلیا!"
"جیس ویلے آ نکلے وچ میدانی"
خان احمد ، راوی والے راٹھاں نوں آکھے: "اپنے اگے انگریز مارن کم آسانی"

ڈاکٹر اسلم رانا

پنجابی لوک ادب اُتے اسلامی اثرات

ٹی - ایس - ایلیٹ نے اپنے اک لیکچر وچ ایس خیال دا اظہار کیتا سی پئی سارے یورپ دا کلچر اک اے تے ایس لئی یورپ دے وکھو وکھ ملکاں دیاں زباناں وکھو وکھ ہوندیاں ہویاں وی اک ملک دے وسنیکاں نوں دوجے ملک دے ادب نوں سمجھن وچ اوکڑاں پیش نہیں آوندیاں کیوں جے ادب کلچر دا ای اک روپ اے۔ یورپ دے کلچر دا اک ہون دی وجہ اوہنے ایہہ دسی اے پئی یورپ وچ وسن والیاں ساریاں قوماں دا مذہب اک اے یعنی عیسائیت - ایس نظریے نوں ساہمنے رکھیے تے ایہہ گل بالکل واضح ہو جاندی اے پئی ہر تخلیق کار اپنے آلے دوالے، کلچر تے رہتل توں وکھریاں ہو کے تخلیق نہیں کر سکدا تے جتھوں تیکر ایہناں چیزاں دا تعلق اے اوہناں اتے مذہب دی چھاپ بڑی ڈونگھی ہوندی اے۔ فنکار عام لوکاں دے مقابلے تے بہتا حساس ہوندا اے تے ایس لئی اوہنوں اپنے چوگردے وچ کم کر رہیاں قدراں دا احساس عام لوکاں توں کدھرے ودھ ہوندا اے۔ اوہ اوہناں قدراں توں چھیتی تے بہتے ڈونگھے طور تے متاثر ہوندا اے۔ ایس لئی تخلیق دا کوئی وی روپ ہووے اوہدی تہہ وچ اوہ مڈھلیاں قدراں کسے نہ کسے رنگ وچ ضرور اپنا آپ ظاہر کر دیاں نیں، جیہناں اتے معاشرے تے ثقافت دا دارومدار ہوندا اے۔

لوک فنکاراں دے ناں ادب دی تاریخ وچ موجود نہیں ہوندے، پر اک گل پکی اے پئی ایہہ فنکار کسے مصنوعی سہارے تے نظریے دے بغیر فن تخلیق کردے نیں۔ اوہناں دا فن انج اے جیویں اوہناں دے ساہواں دا اندر باہر آنا۔ یعنی اوہدے وچ اوہو بے ساختگی تے دھڑک پن ہوندا اے، جیہڑا ساڈی عام حیاتی دے روز دے کماں کاراں وچ لبھدا اے۔ ایس گل نوں کھولن لئی ایس طرح پیش کیتا جا سکدا اے پئی اک مسلمان دی رت، روح تے ساہ وچ اللہ تعالیٰ، اوہدے رسولؐ، پیراں فقیراں تے

مقدس تھانواں دا اک اجیہا تاثر آپو آپ رچ بس تے تھس ں گیا ہوندا اے ' جیہدی
منطقی وضاحت کرن دی لوڑ کدے نہیں پیندی ' اوہ اٹھدیاں بیٹھدیاں یا اللہ ' یا نبی پاکؐ
تے یا علیؓ دے لفظ مونہوں کڈھدا رہندا اے۔ کھاڑے وچ وڑدا اے تے استاد اوہنوں
ایہہ کہہ کے اجازت دیندا اے "حکم اللہ رسولؐ دا" - جدوں اوہدے اندر کوئی جوش
یاں جذبہ پیدا ہوندا اے تے اوہدے مونہوں علیؓ حیدر دا نعرہ ابھردا اے۔ ایسے طرح
ان پانی کھان لگیاں سجے ہتھ نال کھانا ' بسم اللہ پڑھنی ' ختم کرن تے شکر الحمدللہ آکھنا۔
ایہہ ساریاں گلاں اوہ کسے شعوری تعلیم دے نتیجے تے نہیں کروایاں نہیں کہندا۔ ایہہ
اوہدی حیاتی دا حصہ بن گئیاں ہوندیاں نیں تے جیس طرح اوہنوں اپنیاں رگاں وچ
گھمدا لہو محسوس نہیں ہوندا انجے ای اوہنوں کدی ایہہ احساس وی نہیں ہوندا پئی اوہ
ایہہ گلاں مذہب دے اثر ہیٹھاں کر رہیا اے۔

لوک گیتاں تے دوجیاں لوک صنفاں دے فنکار دی ظاہری طور تے کسے تعلیم
تے تربیت دے مرحلیاں وچوں نہیں لنگھے ہوندے۔ اوہناں نے جو کجھ سکھیا ہوندا اے
اوہ اپنے آلے دوالے تے رہتل کولوں سکھیا ہوندا اے۔ تے ایس ماحول تے فضا وچ
جیویں پہلاں دسیا گیا اے مذہب دا اثر بہت ڈونگھا تے دور دور تیکر کھلریا ہوندا اے
ایس لئی جدوں لوک فنکار کوئی مصرعہ ' شعر ' اکھان ' بات ' بولی وغیرہ تخلیق کرواے تے
اوہدی معنویت لئی اوہنوں کسے نہ کسے system of reference (نظام حوالہ) دی
لوڑ ہوندی اے۔ پڑھے لکھے لوکی ایس system of reference نوں باقاعدہ تعلیم
دے ذریعے حاصل کردے نیں تے پھیر اکثر انج ہوندا اے پئی عقلی طور تے اوہ اوہدے
غلام ہو کے رہ جاندے نیں پر اوہناں دے جذبے تے احساس اوہنوں قبول کرن توں
انکاری رہندے نیں۔ لوک ادب وچ ایہہ system of reference کسے ظاہری
تربیت دا نتیجہ نہیں ہوندا۔ سگوں ایہہ تے ماحول وچ انج رچیا ہوندا اے جیویں کسے باغ
وچ پھلاں دی باشنا رچی ہوندی اے۔ جدوں کوئی لوک فنکار ایس باشنا نوں اپنے ساہواں
راہیں اپنے ہئے دا حصہ بنا لیندا اے تے پھیر اوہ جو کجھ وی محسوسدا اے تے جو کجھ وی
سوچدا اے اوہدے اتے اوسے system of reference دی گوڑھی چھاپ صاف
نظر آون لگ پیندی اے۔ بھاویں اوہ کوئی شعر آکھے یاں کوئی بھانڈا بناوے ' اوہدے وچ
اوس ثقافت تے اوہدے پچھے اوس مذہب دا رنگ صاف جھلکارے ماردا نظریں آون

لگ پیندا اے ' جیہدی تربیت اوس نے غیر شعوری طور تے سماج وچوں حاصل کیتی ہوندی اے۔

پنجاب وچ مسلماناں دے آون توں بعد اسلام دا اثر حیاتی دے ہر شعبے وچ ظاہر ہویا۔ لباس ' کھان پین ' رہن سہن ' بول چال ' ویاہ شادی دیاں رسماں ریتاں ' خوشی غمی دے موقعے ' شاعری ' تعمیر دا ڈھنگ تے کھیڈاں وغیرہ۔ گل کیہ حیاتی دی ہر شے نوں اسلام نے اپنا رنگ بخشیا۔ ایسے رنگ دے پرچھانویں سانوں پنجابی شعر تے ادب وچ نظریں آوندے نیں ' جیہڑے باقاعدہ شاعریاں فنکار گزرے نیں ' اوہناں نے اپنے علم دے زور تے اپنے فن وچ مذہب دا رنگ جمان دیاں بھرویاں کوششاں کیتیاں نیں۔ ایہدے لئی اوہناں نے قرآن ' حدیث ' تصوف تے مذہبی روایتاں نوں شعوری طور تے اپنے ساہمنے رکھیا' پر لوک فنکاراں دا کمال ایہہ وے پئی اوہناں نے کسے ظاہری تے شعوری تربیت دے بغیر اوہ اثر جیہڑے اوہناں دے لاشعور نے قبول کر لئے سن اوہناں نوں فن دے پیماں وچ ڈھال کے ساڈے ساہمنے رکھ دتا۔ ایسے لئی ایس لوک ادب وچ بہتی بے ساختگی تے نڈھرک پن ہوندا اے تے اوہدی اپیل سدھی دماغ دی تھاں دل دا بوہا کھول دیندی اے۔ ایہہ ادب سانوں علمی تے عقلی طور تے متاثر کرن دی لوڑ محسوس نہیں کردا۔ ایہہ تے براہ راست جذبے یاں احساس دا مٹھا مٹھا سیک یاں کدھرے بلدے عدے بھا بڑ ساڈی رت وچ گھول دیندا اے۔

جتھوں تیکر لوک ادب دا تعلق اے ایہہ کسے وی علاقے یاں قوم دے پرانے ویلیاں دے سماجی ڈھانچے دا عکاس ہوندا اے۔ ایہہ کسے شاعریاں ادیب دیاں ذہنی کوششاں دا نتیجہ نہیں ہوندا تے نہ ای ایہدا جم تے چڑھا سخن دیاں دوجیاں صنفاں وانگر کسے فن یاں قاعدے دا محتاج ہوندا اے۔ فنی اعتبار نال لوک گیتاں بارے خاص گل ایہہ وے پئی ایہناں دے خالق شاعری دیاں معنوی تے فنی روایتاں دے غلام نہیں ہوندے۔ ایس لئی اوہ جو کجھ لوک گیتاں وچ پیش کردے نیں اوہدے وچ کوئی بناوٹ یاں فنی رکھ رکھاؤ نہیں ہوندا۔ جیس طرح اک جذبہ تے خیال ایہناں دے دل یاں شعور وچ جمدا اے اوہ اوسے طرح اوہنوں بیان کر دیندے نیں' جیہڑیاں گلاں اوہ لوک ادب وچ پیش کردے نیں ذاتی تے معاشرتی سطح اتے نظریاتی بناوٹ اگاوٹ توں پاک ہوندیاں نیں۔ ایس لئی لوک گیتاں تے دوجیاں لوک صنفاں وچ جیہڑیاں قدراں یاں

روایتاں دا ذکر ہوندا اے اوہ ساڈے ماحول وچ انج رچیاں بسیاں ہوئیاں ہوندیاں نیں
پئی ایہناں توں بغیر ایس ماحول تے سماج دا تصور ای نہیں کیتا جا سکدا۔ ایس توں اڈ
ایہہ لوک گیت ذہنی سطح نوں پیش کردے نیں، جیہدے وچ خیال، سوچ تے فکر، جذبے
تے احساس وچ بدل جاندے نیں، ایس لئی لوک فن وچ اوہناں چیزاں دا ای ذکر آوندا
اے، جیہڑیاں لوکائی دی رہتل وچ رسمی طور تے نہیں سگوں اوہناں دیاں جذبیاں تے
روح دیاں ڈونگھیائیاں وچ لاشعوری طور تے رچ گیاں ہوندیاں نیں۔ ایہہ لوک فن
تے ادب عام لوکاں دے دلاں دیاں دھڑکناں، اوہناں دیاں خوشیاں، غمیاں، سدھراں
تے چاہواں دا امین ہوندا اے تے اوس علاقے دے عام ویہبے، رہتل، رنگ ڈھنگ،
رسماں تے ریتاں دی مونہہ بولدی مورت بن جاندا اے۔ ایہناں لوک گیتاں راہیں کسے
وی علاقے دیاں تہذیبی، سماجی، ثقافتی، سیاسی تے معاشی قدراں، رویاں تے سوچاں نوں
جانیا تے پرکھیا جا سکدا اے۔ لوک گیت اصل وچ سب کجھ اوہ اے جیہڑا اسیں دنے
راتیں کردے، کہندے تے محسوسدے آں۔ عام وسوں وچ چنگن والے ایہہ تجربے،
مشاہدے تے جذبے جدوں اک خاص ونگی دی لے دا روپ وٹا کے لوکاں دے دلاں
تے ذہناں وچ اُچھلدے تے کھورو پاون لگ پیندے نیں تے پھیر ایہو جذبے، مشاہدے
تے تجربے دل تے ذہن دی گھٹھی وچوں اک اُبال بن کے باہر نکل کے لوک ادب دا
روپ اختیار کر لیندے نیں۔ ایہہ ادب تے فن اوہناں جنگلی پھلاں وانگر اے، جیہڑے
آپ مُہارے اُگ کھلوندے نیں، ایہناں نوں نہ کوئی پانی دیندا اے تے نہ ای راکھی
کردا اے پر ایہناں دی باشنا سارے علاقے تے سماج وچ رہن والیاں دے دلاں تے
ذہناں وچ رچ بس جاندی اے۔

ساڈا لوک فن دی دوجے لوک ادباں وانگر ساڈے پنجاب دی پینڈو رہتل دا
عکاس تے امین اے۔ ایہہ پنجاب دے لوکاں دی حیاتی دیاں انملیاں حقیقتاں تے ات
دیاں سچائیاں دا راکھا اے کیوں جے ایہہ ادب فطرت دے بڑا نیڑے ہوندا اے،
ساڈے لوک گیتاں وچ فطرت گیت گاوندی تے ہوا ٹھراں لاوندی لبھدی اے۔

جیس طرح پہلے آکھیا گیا اے پئی اسلام نے جتھے پنجاب دے وسنیکاں دی سماجی،
ثقافتی، سیاسی تے معاشی صورت حال نوں بدل کے رکھ دتا تے حیاتی دے ہر پکھ وچ
ایہدے اثر گوڑھے انداز نال داخل ہوئے۔ انج ای جے ساڈے صوفی شاعراں دی

شاعری تے دوجے مسلمان لکھاریاں دیاں لکھتاں نوں ویکھیے تے ایس رنگ دے بھرویں پرچھانویں نظریں آوندے نیں۔ پر ایہہ سب کجھ اوہناں اچ پدھر دے شاعراں تے ادیباں دیاں علمی تے شعوری کوشاں دا نتیجہ سی جد کہ لوک فنکاراں دا کمال ایہہ وے پئی اوہناں نے کسے ظاہری تے شعوری تربیت توں بغیر اسلامی سماج تے نظریے دے احساس تے جذبے نوں اپنے فن وچ انج پرویا پئی اج ایہہ گیت، بولیاں، اکھان تے باتاں ساڈی رت وچ رچ گیاں نیں تے ایہناں نے جذبیاں تے سوچاں دا روپ وٹا لیا اے۔ ایہناں ساریاں گلاں نوں سامنے رکھیے تے ساڈے لوک ادب وچ مذہب دے متعلق جیہڑے تصوراں، اعتقاداں تے روایتاں دا ذکر لبھدا اے اوہ مذہب دے اوس ادب نوں پیش کردا اے، جیس نوں لوکاں نے مذہب دی حیثیت نال اپنی حیاتی دے ہر پہلو اتے نہ صرف قبول سگوں طاری کیتا ہوندا اے۔

ساڈے لوک ادب وچ لوک گیت، لوک واراں، اکھان تے باتاں وغیرہ شامل نیں۔ ایہناں اتے وی اسلام نے انجے ای اثر پایا جیویں ساڈی حیاتی دے ہر پکھ نوں متاثر کیتا۔ کیوں جے ایہہ لوک صنفاں ساڈی حیاتی دیاں عکاس تے امین نیں تے ساڈے سماج دیاں جیوندیاں جاگدیاں مورتاں نیں، ایس لئی ایہناں وچ اسلام دے اچے تے اعلیٰ آدرشاں دے جھلکارے لبھدے نیں تے مذہب دا عکس کسے نہ کسے طور تے اپنی کسے وی حیثیت نال لوک ادب وچ تھاں تھاں تے وکھالی دیندا اے۔ لوک گیتاں وچ وکھو وکھ ڈھیراں دے حساب نال صنفاں موجود نیں ایہہ انسان دے جمن توں لے کے مرن تیکر دے ویلیاں دی ترجمانی کردے لبھدے نیں۔ یعنی لوری توں لے کے وین تک موجود نیں۔

گنج تے اینہاں لوک گیتاں دے ون سونے موضوع، ون سونے مضمون تے ون سونے پہلو نیں، پر جیہڑیاں صنفاں بہتیاں مشہور ہوئیاں تے جیہناں نے لوکاں کولوں پسندیدگی دی سند حاصل کیتی اوہناں وچ لوری، تھال، گکلی، گدھا، گھوڑیاں، سہاگ، ماہیا، بولیاں، ڈھولے، جگنی، جھمر (ناچ وی اے تے گیت وی اے)، چھلا، دوہڑے، رادھاں، ٹھراں یاں سداں، جھوک یاں ڈھوک تے چوبولہ وغیرہ شامل نیں۔

پہلوں اسیں لوک گیتاں دیاں وکھو وکھ صنفاں وچ مذہبی اثر دے جیہڑے جھلکارے ملدے نیں اوہناں بارے گل بات کرنے آں تے ایہدا مڈھ اسیں لوری توں

بندے آں۔ انسان جتھے وی ہووے گا پیار محبت دے سوے ضرور پھٹن گے۔ ایس پیار تے محبت وچ سبھ توں اچا تے نو یکلا جذبہ ماں دی ممتا دا اے۔ ایس توں ودھ لطیف شے ایس دنیا وچ بندے نوں کدی نصیب نہیں ہوندی۔ ماں دیاں ساریاں سدھراں تے سارے چاہ دعاواں دا روپ دھار لیندے نیں تے بے اختیار اوہدے مکھاں تے ایہہ بول تھرکن لگ پیندے نیں۔

اللہ توں والی توں
دتا ای تے پالیں توں

ایسے طرح دادی ماں یاں نانی ماں سویر ویلے گھر دے نکے نکے بالاں نوں اپنے گوڈے لمہ لا کے لوری سناون دے نال نال توحید تے رسالت دا درس وی دیندی اے۔

دن چڑھیا بھاگیں بھریا
ساڈا نبی مکے وچ وڑیا
اوس وڈوے کلمہ پڑھیا پڑھ
پڑھ لا الہ الا اللہ محمد پاک رسول اللہ
اللہ ای اللہ کریا کرو
خالی دم نہ بھریا کرو
ہر دم اوس توں ڈریا کرو
ورد نبی دا ؐ کریا کرو
پڑھو لا الہ الا اللہ محمد پاک رسول اللہ

لوری دا اک سرائیکی انگ ملاحظہ کرو:

تیڈا بھدا جیوے لال لولی لال کوں ڈیواں
جدو والی جال سہائی سرور والا تھلا
پھکڑ والا جندا رہی بیا وی ڈیوی اللہ

ایسے طرح سرائیکی انگ وچ اک لوری ملدی اے، جیہڑی نبی اکرمؐ ہوراں نوں بچہ تصور کر کے آکھی گئی اے۔ سگوں اسیں انج آکھ سکنے آں پئی حضورؐ نوں مٹھی نیندر توں جگاؤن دا اک گیت اے۔

نام اللہ دا سب توں چنگا
سب نوں ایہو سہائے
گِدھے وچ اوہدا کم کیہ جینوں
جیہڑا اللہ دا نام بُھلائے
دوہاں جہاناں دا اللہ ای والی
اوہدی صفت کیتی نہ جائے
اللہ دا ناں لے لوے
جیہڑا گدھے وچ آئے

لوریاں سُنن توں بعد تھال گُگلی کھیڈدیاں کڑیاں جدوں الھڑ مٹیاراں دا روپ وٹا لیندیاں نیں تے پھیر بھولپن دے وچ اپنے بھراواں دے ویاہ، بھابیاں دے سوہپن تے اپنی ہون والی سس ننان بارے گیت اپنے بُلھاں تے سجا بہندیاں نیں۔ ساڈے پنجاب دے پینڈو معاشرے وچ ویاہ شادی بارے لوک گیت ڈھیراں دے۔ حساب نال ملدے نیں تے ایہناں نوں لوک گیتاں وچ اک مخصوص مقام حاصل اے۔ ایہناں گیتاں وچ جتھے احساس دی خلوص بھری سچائی تے شہد جیہی مٹھاس ہوندی اے اوتھے ای ویاہ شادی کیوں جے اک مذہبی تقریب وی اے تے ایس پاروں ایہناں گیتاں وچ مذہب دا اثر چوکھا اے۔ ایہہ گیت گنڈھ پاون توں لے کے ووہٹی دے سوہرے گھر آون تیکر دے موقع بارے لبھدے نیں۔ گنڈھ بارے اک گیت اے جیہدے وچ اللہ تعالیٰ تے رسول اکرمؐ دے حوالے نال ویاہ شادی دے سارے کم کاج سنوارن دی التجا لبھدی اے۔

ہرا ہرا توت چھانگلا
لغراں لین ہُلارے
گنڈھاں پاوندیاں نے آکھیا
یا محمد مصطفیٰؐ اللہ پار اُتارے

وِیر نوں مہندی لاون ویلے بھین دے بُلھاں اتے جیہڑے انملے بول آ جاندے نیں اوہناں دا اک سرائیکی انگ ملاحظہ کرو۔

بسم اللہ کر کے مہندی میں لیندی ہاں ہتھ ولا کے سجا

ساری عمر گئی ہاں ، میڈے نوشے گانا بدھا

ایسے طرح جدوں لاڑھے سر سہرا بنھ کے اوہنوں گھوڑی اتے بہاوندا جاندا اے
اوس ویلے اک بھین دے جذبیاں دی سچی تے گُجھی آواز انج فضا وچ کھلر جاندی اے۔

میرے ویر دی گھوڑی مدینیوں بن کے آئی
اگوں بھیناں نے رو کیا وے دے جائیں واگ پھڑائی

سہاگ گیت ویاہ توں کئی کئی دن پہلاں ای گائے جان لگ پیندے نیں۔ ایہناں گیتاں وچ دل دیاں سدھراں تے من دیاں چاہتاں رلیاں ہوئیاں ہوندیاں نیں۔ ایہہ عام طور تے کڑی دے ویاہ تے گائے جاندے نیں۔ ایہناں وچ مذہب دی چھاپ مل جاندی اے۔ ایہناں سہاگاں وچ دعاواں تے ایساں وی ہوندیاں نیں جیہڑیاں کڑی دے بابل، ویرے، ماماں تے چاچیاں دے دلاں وچوں ابھر کے کڑیاں چڑیاں دے مُکھاں اتے آن کھلر دیاں نیں۔ ایہہ گیت حقیقت دے بہت نیڑے ہوندے نیں تے ایہدے نال ای اپنی بھین تے سہیلی دے رنگ روپ، حسن جوانی تے سیرت نوں سلاہیا جاندا اے۔

دسیں دسیں چھوہرے اللہ واسطے ای
کتھے جمی، توں کتھے جائی آئی
جمی جمی سی وچ بھوریاں دے
اک مائی میری دوجی دائی آئی
تیجی تاریاں دی رُشنائی آئی
دسیں دسیں چھوہرے اللہ واسطے ای
کتھے منگی تے کتھے ویاہی آئی
منگی منگی سی وچ پتناں دے
دلی آگرے توں میری جنج آئی
اک سو سٹھ فرشتہ چڑھیا جنج میری
نال گھوڑیاں دی بادشاہی آئی
نوری نوری فرشتہ پڑھ گیا حق میرا
اللہ پاک دی وچ گواہی پائی

ووہٹی نوں پوائے جان والیاں گہنیاں تے کپڑیاں بارے کڑیاں سوہریاں نوں
نندیاں نیں۔ کلے کلے زیور تے کپڑے دا ناں گنوا کے اوہدے عیب تے بھیڑ وی گنوا
دیندیاں نیں۔ پر ایس گیت دا آخری شعر باقی دے ساریاں شعراں توں وکھرا اے۔
خورے ایہدی وجہ ایہہ وے پئی دنیاوی گہنیاں تے کپڑیاں دی شان اوتھے کجھ وی نہیں
رہندی جتھے چنڑے نوں روحانی پانی نال غسل دے دتا جاوے۔

مدینے دے راہ تے ہچنی میت اے
ونج کے پڑھو ہُن کلمہ شریف اے
مدینے دا پانی لاساں بدن کوں
ونج کے ڈکھیساں یار سجن نوں

ماہیا اپنیاں موجودہ معنیاں وچ لوک گیتاں دی اوس صنف نوں کہندے نیں
جیہڑی صدیاں توں پنجاب وچ مقبول تے رائج اے۔ ایہدے وچ عام طور تے سوانی
دلوں مرد ول درد فراق تے وراگ دا اظہار ہوندا اے۔ ماہیا نوں اصطلاحی معنیاں وچ
عام طور تے محبوب آکھیا جاندا اے۔ ایہدا پہلا مصرعہ چھوٹا تے دوجا وڈا ہوندا اے۔
پنجابی دی ایہہ صنف بڑی مشہور اے۔ ایہدا موضوع کیوں جے ہجر تے وچھوڑا دی
ہوندا اے ایس لئی ایہدے وچ پڑھتے درد دے سوے پیر پیر تے ملدے نیں [illegible]
پرانا ناں ٹپا اے تے جنھیاں علاقیاں وچ اج وی ایہنوں ایس ناں نال یاد کیتا تے گایا
جاندا اے۔ عام طور تے ماہیے دے مضمون عشقیہ تے رومانی ہوندے نیں پر ایس صنف
دے بہتے مقبول ہون پاروں ایہدے وچ نصیحتاں بھرے تے نعتیہ رنگ دے ماہیے وی
مل جاندے نیں۔ ایہہ ایس گل دا سب توں وڈا ثبوت اے پئی ایہہ صنف جیہڑی کہ
شاید اسلام دے ایتھے آون توں پہلاں وی لوکاں دے ذہناں تے دلاں نوں گرماندی
تے بلھاں اتے تھرکدی رہندی سی۔ اسلام دے پنجابے آون توں بعد ایہدا انداز تاں
نہیں بدلیا پر ایہدے وچ مذہبی رنگ وی آگیا اے۔

سڑکے تے لاری آ
اگے نیں رسولؐ اللہ، پچھے خلقت ساری آ

اپنے محبوب دی خیر لئی اللہ کولوں فضل دی دعا بارے اک ماہیے دا روپ
ملاحظہ کرو۔

مینہ وس گیا باراں تے
اللہ سائیں فضل کرے، پردیسیاں یاراں تے

ایس ماہیے وچ مذہب دے حوالے نال رسول اکرمؐ توں پہلاں گزرے ہوئے پیغمبراں دے جیہڑے واقعے قرآن پاک وچ موجود نیں۔ اوہناں دے حوالے نال گل کیتی اے۔

آری تے آری اے
اک دم یوسف دا، سارا مصر بپاری اے

اللہ تعالیٰ دے فضل تے کرم اتے شاکر تے اوہدی رحمت دے طالب ہو کے اوہدی وڈیائی کرنی پئی اوہ دوواں جہاناں دا بادشاہ اے تے پتھراں وچ کیڑیاں نوں وی روزی دیندا اے۔ ایس توکل تے تقوی دا اک روپ ایس ماہیے وچ جھلک رہیا اے۔

کوئی اوٹھ قطارے نیں
روزی سوہنا رب دیسی، کیوں وطن وسارے نیں
میرا پیر تندوری تے
روزی سانوں رب دیئی، نہ جا مزدوری تے

اک سرائیکی انگ دے ماہیے دے ایہہ بول ملاحظہ کرو جیہدے وچ محبوب نوں گلی وچ ویکھ کے اکھاں وی بسم اللہ پڑھن لگ پیندیاں نیں۔

چولی اتے لال تِلّا
گلی وچ یار ملیا، اکھیں پڑھیا بسم اللہ

اللہ تعالیٰ کولوں اپنے محبوب دی خیر منگن دا ایہہ انداز گھٹ ای ہور کسے زبان دی شاعری وچ لبھدا ہووے گا۔ پردیس وچ بیٹھے ماہیے دی خیر گھر وچ بیٹھی نیار دے ہوٹھاں اتے بے اختیار آ جاندی اے۔ طوفانی بارشاں ہو رہیاں نیں خدا میرے محبوب نوں محفوظ رکھے۔

مینہ وسیا کنڈیاں تے
رب ساڈا فضل کرے، پردیسی بندیاں تے

بولیاں ساڈے لوک ادب دی اک اجیہی صنف اے جیہناں نوں پڑھ کے دیس پنجاب دے وسنیکاں دے غماں تے خوشیاں دے جذبے نتر کے ساہمنے آ جاندے نیں۔

ایہدے نال پنجابی سماج دے رسم تے رواج دی اکھاں دے ساہمنے آ جاندے نیں۔ لوک ادب دی ایس مُورت وچ ہر ونگی دے جذبے تے خیال سمائے ہوندے نیں۔ ایہناں وچ لوکاں دے دلاں دیاں دھڑکناں دھڑکدیاں محسوس ہوندیاں نیں۔ کدھرے تے رِیجھاں تے سدھراں جھُمر پاوندیاں لبھدیاں نیں تے کدھرے ہنجوآں تے ہاواں دے انملے موتی کھلرے نظریں آوندے نیں۔ ایہہ صنف ماجھے دی خاص صنف اے، جیہدے دو بولاں وچ دل دیاں پوریاں کہانیاں بیان ہو جاندیاں نیں۔ ایہناں بولیاں وچ ایس معاشرے دی معاشرت پوری طرح رچی بسی ہوئی اے۔ کئی بولیاں انج دیاں مل جاندیاں نیں جیہناں وچ مذہبی رنگ دی آمیزش ہوندی اے۔

اوتھے عملاں تے ہون نبیڑے ذات کوئی پچھدا نہیں

ہن بولی دے ایہناں کجھ لفظاں وچ کیڈی وڈی حقیقت تے آخرت دا کنا ڈونگھا شعور ملدا اے۔ اک ہور ونگی ملاحظہ کرو۔ ایہدے وچ مُیار رب کولوں کیہ منگدی اے۔ اک ہور ونگی۔

میرا ماہی سرو دا بوٹا
رب کولوں لیا منگ کے
اللہ ہو دا آوازا آوے ،
گلی نی فقیر دی وچوں

ڈھولا پنجابی دی لوک شاعری دی اک خاص تے کھلی ڈلھی صنف اے۔ ایہدے وچ اینے موضوع شامل نیں پئی دوجی ہور کوئی صنف ایہدا مقابلہ نہیں کر سکدی۔ ایہدے وچ مجاز، معرفت، تصوف، داستان گوئی، مرثیہ، قصیدہ، مثنوی، قصے کہانیاں، رزمیہ نظماں، لڑائیاں دے حال تے دیس دے بہادر پتراں دے ذکر لبھدے نیں۔ ڈھولے بارے خیال اے پئی ایہدا تعلق ڈھول بادشاہ دی رومانی داستان نال اے۔ اک ہور خیال ایہہ وے پئی ایہہ لفظ "مارُو تے ڈھول" دی عشقیہ کہانی توں لیا گیا اے۔ خواجہ غلام فرید ایسے خیال دے حامی نیں۔ ہُن ایہہ لفظ اپنے محبوب لئی مخصوص ہو کے رہ گیا اے۔ پر ایس لوک صنف وچ جیویں دسیا گیا اے ون سونے مضمون لبھدے نیں تے اسلام دیاں اعلیٰ قدراں تے ہدایتاں دے جھلکارے دی تھاں تھاں تے مل جاندے نیں۔ کجھ ڈھولے ونگی پاروں بیان کتے جاندے نیں۔

الف اللہ نوں کراں یاد ہمیشہ میتوں آسرے ہین مولا پاک دے
اوہ کون منانداا جیہڑے لکھے نیں روز میثاق دے
نبی محمدؐ پیدے کیتا جیس بھارے چائے مخلوقات دے

عاشق مذہب یار دا بہہ پکیندے ہین
گل دھاگے پے سوہندے تسبیحاں تے مالاں دے

یوسف دا وطن کنعان زلیخا خوابے پٹی نعرے مار کے نکلی عین الحق دے
شہ زکریاؑ نوں کلوتر گھت چرایا نالے پیروں نکلی بہہ کے

الف : اللہ نوں یاد ہمیشہ کراں میتوں آسرے نیں پاک جنابؐ دے
سوہنا آکھے وطنوں بے وطن ہویا زہی کیتے نیں سخن جناب دے
فقیر سیلانی سیل کرنے نیں کل پنجاب دے
اللہ مہربان ہووے زہی ملاوے نال وراگ دے
امید فضل دی ، نصیب کلمہ ، اک دیہاڑے مدان حشر دا ہونا
حضرت علی ہوراں دی پھوکے دیونے آ کے ناد دے
ڈھولے دے سرائیکی انگ وچ ساڈیاں مذہبی قدراں دا رچا ایہہ انداز اختیار کر لیندا اے۔ محبوب دی جدائی جدوں برداشت توں باہر ہو جاندی اے تے پیر دی درگاہ تے منتاں مندی جنی دے جذبے ملاحظہ کرو۔

میں راتھاں دے ڈھولا ڈلاہ تے
ڈیوا بال رکھاں خنگاہ تے

منتاں منتاں تیڈیاں نی
باغاں دا کیلا ، میڈا کملا ویلا
چن ڈٹھا اے ماہ رمضان دا
میں صدقے تیڈی جان دا

رکھے روزے نی

باغاں دا کیلا ، میڈا کملا ویلا

ڈھولے دا پوٹھوہاری انگ ملاحظہ کرو۔ ایتھے وی گل بات اللہ تعالیٰ دے حوالے نال کیتی گئی تے اوہدی گواہی پائی گئی ہے۔ اوہنوں وسیلہ بنا کے ساری گل بات اوہدے اتے چھڈ دتی اے۔

میں ایتھے تے ماہی تھل وے

ساڈی اللہ خدا والی گل وے

جگنی جیہڑا کہ پنجاب دا ہر من پیارا لوک گیت اے اوہدا اک اچھا نمونہ پیش اے جیہدے وچ وچاری جگنی تھاں تھاں پھردی مٹی پھرولدی کیرنے پاوندی ہر ویلے اللہ دا ناں لیندی اے۔

میری جگنی دے دھاگے پنج

بی بی فاطمہ دے فرزند

جنہاں کربل کیتی جنگ

دشمن پانی کردے بند

او پیر میریا جگنی ....

چن ماڑیا جگنی لیراں دی

اساں مدد پنجاں پیراں دی

سائیں میریا جگنی ڈھیندی آ

جیہڑا نام اللہ دا لیندی آ

اوئے میرے پیر دا گھوڑا چینا

پرانہ مکہ تے ارانہ مدینہ

مومن پڑھدے کلمہ نبیؐ دا

ہو جاندا پاک سینہ

پیر میریا جگنی ......

جگنی وچ ساڈیاں مذہبی روایتاں تے حوالے تھاں تھاں تے لبھدے نیں اوہ تے وچاری اللہ ، رسول تے علی دا ناں ای لیندی رہندی اے تے ایہناں دا وراگ

دے وچ کملی ہوئی پھر دی رہندی اے تے دنیا اتے وی اللہ تعالٰی دے ذات دے کرم دی طالب، رسول اللہ دی محبت تے چاہت دی دیوانی تے علیؑ دے در دی سوالی بن کے کیرنے پاوندی لبھدی اے۔ جگنی دے کجھ ہور نمونے پیش نیں۔

جگنی جا وڑی وچ روہی
اوتھے رو رو کملی ہوئی
اوہدی وات نہ پچھے کوئی
کلمے باجھ نہ ملدی ڈھوئی
او پیر میریا جگنی رہندی آ
جیہڑی نام علیؑ دا لیندی آ
جیہڑی مونہوں کلمہ کہندی آ

میری جگنی دا رنگ کالا
رکھے شرماں کملی والا
ساری اُمت دا رکھوالا
او پیر میریا جگنی رہندی آ
جیہڑی نام علیؑ دا لیندی آ
جیہڑی مونہوں کلمہ کہندی آ
میری جگنی دے دھاگے چار
میرا نال حضورؐ دے پیار
جنہاں بیڑا لاونا پار
او پیر میریا جگنی رہندی آ
جیہڑی نام علیؑ دا لیندی آ
جیہڑی مونہوں کلمہ کہندی آ

ایہناں لوک گیتاں توں اڈ سینکڑے لوک گیت پنجاب دی بھوری مٹی وچوں پھٹے ہوئے آپ مُہارے پُھلاں وانگر نہ صرف فطرت دے گیت گاوندے ہواواں وچ اپنیاں سُراں ملاوندے نظر آوندے نیں سگوں اپنی نو یکلی باشنا نال ایتھے دے وسنیکاں

دے ذہناں تے دلاں وچ جذبیاں تے احساساں دی جوت جگاوندے لبھدے نیں۔ ایہناں پنجکل لوک گیتاں وچوں کجھ اجیہے نمونے پیش کتے جاندے نیں جیہناں وچ مذہبی رنگ دے ون سونے جھلکارے نظریں آوندے نیں۔ ترنجن دیاں محفلاں کدے پنجاب دیاں الھڑ مٹیاراں دیاں سدھراں تے چاہواں دیاں تھانواں ہوندیاں سن۔ کوارے تے جوان جذبے ایتھے چرخے دی گھوکر وچ رَل مِل کے بعضے ویلے گیتاں دا روپ وٹا لیندے سن۔ ایہناں وچ وی تسیں ویکھو گے پئی اللہ تے رسول دا ناں ای ہر شے تے غالب ہوندا سی۔

چرخہ پکارے اللہ توں اللہ توں
پھریاں نی رُتاں گھمے آئے ونجارے
اوہ نہیں آئے جیہڑے موتاں نے مارے
چرخہ پکارے اللہ توں اللہ توں

چکوال دے علاقے دا اک گیت ملاحظہ کرو جیہدے وچ میت نوں مکتب عشق قرار دتا گیا اے۔ ایتھے اوہ دوویں عاشق تے معشوق لیلیٰ مجنوں وانگر قاعدہ پڑھن دے نال نال عشق دا سبق وی پڑھدے نیں۔

اللہ بیلی ہو بیلی
مرشد راکھا ہو ڈھولا
چکوالا ہو چکوالا
اٹھ نو سو رشلے والا
ماہی مُل کوئی نہیں ہو بیلی
مرشد راکھا ہو ڈھولا
مستی پڑھنی ساں قاعدہ
نکی عمراں پے گیا ویدا
کتنا پیسی ہو بیلی
مرشد راکھا ہو ڈھولا

ملتان دا علاقہ پرانے ویلیاں وچ ریتلا ہوندا سی۔ ریگستان دا خاص رُکھ ون اے۔ جیہدا پھل پیلو اے۔ گرمی جدوں زوراں تے ہوندی اے پیلو پک جاندیاں نیں،

جوان کڑیاں منڈے روہی دے بیٹے اتے پیلو چگن واسطے کھلا جاندے نیں۔ ایہہ خالص رومانی گیت نیں جیہناں نوں اسیں پیلو دے گیت وی آکھ سکنے آں پر ایہناں وچ کسے نہ کسے طور مذہب دا اثر لبھ جاندا اے۔

فرشی بوٹا عرشی پیلوں
راز ماہی دا پاک دلیلوں
لگے امب ، انگور ، انار
آ چنوں رل سانول یار

جُھمر اک ناچ اے، جیہدے وچ ہر عمر دیاں سوانیاں حصہ لیندیاں نیں۔ ایس ناچ نوں نچن لئی مخصوص طریقہ اے تے ایہدے بول وی وکھرے نیں۔ بعضے ویلے مرد تے سوانیاں رل کے وی نچدے نیں۔ مظفر گڑھ دے علاقے دے اک جُھمر دا انداز ملاحظہ کرو۔ جیہدے وچ اک قسم دی تانگھ اے تے نال ای اہل بیت نال عقیدت دا اظہار۔

رکھاں میں امید ماہی دے ملن دی
کہ وی دور اے ، ونجنا ضرور اے
حسنؓ حسینؓ دے سانگے دل پئی تانگھے

وار پنجابی شاعری دی صدیاں پرانی صنف اے، جیہدے وچ جنگی واقعیاں نوں نظم وچ بیان کیتا جاندا اے۔ ایس توں اڈ رومانی تے مذہبی واراں وی لکھیاں گیاں نیں۔ ایتھے کیوں جے ساڈا مقصد لوک واراں وچ مذہبی اثر بارے گل بات کرنا اے ایس لئی اسیں صرف اوہناں لوک واراں بارے گل بات کرنے آں جیہڑیاں سینہ بہ سینہ گاؤن والیاں وچ چلیاں آ رہیاں نیں۔ ایہناں وچوں اک وار "شاہ داؤد" دی اے ایہدے وچوں کجھ شعر ایتھے پیش کیتے جاندے نیں، جیہڑے این تے پنجاب دے لوک رنگ وچ رنگے ہوئے پر اوہناں اتے مذہب دا اثر وی موجود اے۔

سبھ آکھن قدرتاں تیریاں واہ پاک خدایا
صدقے جائیے مالکا کیہ بشر بنایا

جتھ بنہ داؤد نے ایہہ عرض سنائی

میرا گڑھ بغداد دا جنم میری اوہ بادشاہی
میں پتر شاہ جنید دا میری حفظاں مائی
میں گلاں کراں شرع دیاں گک رکھدا ناہیں

ربا صفتاں تیریاں تیری سچی ذات
نعرہ ماریا علیؓ نے کمب گئے پہاڑ

جے ایہہ خبر مدینے پہنچ گئی ، بڑی ہوو خواری
اوتھوں حضرت علیؓ شہزادیاں نے آؤ سواری

دُلدُل حضرت علیؓ دا ہو گیا تیارا
اتے پائیاں کاٹھیاں موہنہ دتا کربلا

اکھان یعنی کہاوتاں وی ساڈے لوک ادب دا انملا سرمایہ نیں ایہہ اجیہے قول نیں جیہڑے کسے دانش مند نے کسے اجیہے موقع واسطے کہے ہون جیہڑا اکو جہے عمل توں بعد اکو ای نتیجہ لے کے ظاہر ہووے۔ ایہہ اکھان پنجاب دے عام وسنیکاں دی حیاتی نال لگا کھاندے ، کسے تجربے نوں تھوڑیاں جیہاں اکھراں وچ بیان کردے نیں۔ ایہناں وچ انسانی تجربہ مرکزی حیثیت رکھدا اے۔ ایہہ ضرب المثلاں دا روپ وٹا کے ساڈے بزرگاں دیاں سوچاں تے فکراں دا نچوڑ بن کے ساڈی رہبری کردے نظریں آوندے نیں۔ ایہناں راہیں اسیں گزرے ویلیاں دے پنجابی سماج دا تجزیہ وی کر سکنے آں۔ انج تے ایہہ اکھان لکھاں دی تعداد وچ پنجاب دے ہر مرد ، سوانی ، بال ایانے تے بزرگ دے موہناں اتے چڑھے ہوئے نیں ، پر اتھے اسیں ونگی لئی کجھ اجہے اکھان بیان کرنے آں جیہناں وچ دینی عقیدے تے مذہبی اثر دے پرچھانویں ملدے نیں۔

اللہ یاد تے بیڑا پار
بھُل بھلیکھے اللہ دے لیکھے
حد لنگھے اولیا بے حد لنگھے پیر ، حد بے حد دوویں لنگھے اوس دا ناں فقیر
دُکھ اُتریا تے رب وِسریا

- ذکر فکر توں رہو نہ غافل دم دا کیہ بھرواسا
- کر نہ کر اللہ توں ڈر
- کون صاحب نوں آکھے انج نہیں تے انج کر
- نالے حج نالے ونج
- ویلے دی نماز کویلے دیاں ٹکراں
- ہتھ خالی تے رب والی

دوجے پنجابی لوک ادب وانگر پنجابی باتاں یاں بجھارتاں دی اپنی اہمیت دے لحاظ نال لوک ادب وچ اچ پدھرا درجہ رکھدیاں نیں۔ ایہناں راہیں اسیں اپنی پرانی وسوں تے تہذیبی ورثے نوں تک سکنے آں۔ ایہناں باتاں دیاں کھلیاں دروازیاں وچوں سانوں ایس خطے دے وسنیکاں دیاں نرول قدراں سدھیاں ساہویاں نظریں آوندیاں نیں۔ ایہناں بجھارتاں وچ ای ساڈا اصل لکیا ہویا اے کیوں جے ایہناں وچ دھرتی نال لگ کے وسن والیاں دا سچ لکیا ہویا اے۔ بجھارت یاں بات شاعری نال رلدی ملدی اے ایس لئی ایہہ دی آکھیا جا سکدا اے پئی ایہہ قدامت دے لحاظ نال شاعری دی ہم عمر اے۔ پنجابی دیاں ابتدائی بجھارتاں وچ عظیم شاعر امیر خسرو داناں خاص طور تے ذکر دے قابل اے۔ بتیاں بجھارتاں ساڈی پینڈو وسوں دے واسیاں نوں یاد نیں تے ایہہ سینہ بہ سینہ انجے ای ٹریاں آ رہیاں نیں۔ ایتھے اسیں نمونے لئی صرف کجھ اوہ بجھارتاں درج کرنے آں جیہناں وچ اسلامی عنصر غالب اے۔

اک پیلی چڑھ کے ٹھیلی، اگوں تیرا اللہ بیلی

(پیڑی)

اک رب دی کھیتی دا ایہہ احوال نہ کوئی پتہ نہ کوئی ڈال

(سر دے وال)

بات پاواں بتولی پاواں بات نوں لگے تارے
اللہ میاں آوازے مارے کون اللہ دے پیارے

(بانگ)

چٹی میت بوہا کوئی نہ

(آنڈا)

رب دے سبب بیٹھاں پانی اتے اگ

(حقہ)

نمیاں نمیاں کیاریاں وچ نکے نکے بی
یاں کوئی بُجھے پڑھیا لکھیا یاں بجھے بادشاہ دی دھی
(قرآن پاک)

جیویں کہ پہلاں بیان کیتا جا چکیا اے اسلام نے پنجابی معاشرے دے ہر پکھ نوں متاثر کیتا۔ ایتھے اساں صرف لوک ادب دے حوالے نال گل نوں نتارن دا چارا کیتا اے۔ ایہہ وی نہیں کہیا جا سکدا کہ ایس جائزے وچ سارا ای لوک ادب آ گیا اے، پر کوشش کیتی گئی اے کہ لوک ادب دیاں قابل ذکر صنفاں وچوں کوئی رہ نہ جائے۔ ایس سارے جائزے توں پتہ لگدا اے کہ اسلام کیوں جے مذہب دے نال نال دین وی اے، زندگی گزارن دا رستہ وی اے ایس کر کے جدوں کوئی بندہ اسلام دے دائرے وچ داخل ہو جاندا اے تے اوہدی رہتل وی اسلام دی ہدایت دے تابع ہو جاندی اے ایس کر کے پنجابی معاشرے دا معاشرتی تے سماجی انگ اسلام دیاں برکتاں تے ہدایتاں نوں آگھیر دا اے۔ ایہہ گل حقی سچی اے کہ اسلام نے ایتھے آن کے ساڈی سماجی، ثقافتی تے سیاسی تاریخ دے دھارے بدل دتے تے اوہنوں بڑی حد تیکر اپنے رنگ وچ رنگ دتا۔ انج ای ساڈے شعر تے ادب نوں وی اسلام دیاں عظیم قدراں تے سوچاں فکراں نے ایتھوں دیاں سوچاں فکراں اتے پلا کھلار کے نہ صرف بدل دتا سگوں ایتھوں دے لوک ادب نوں وی اسلامی رنگ ڈھنگ تے انگ وچ رنگ دتا۔

ساڈیاں لوک رسماں
(ویاہ شادی بارے)

ساڈا چڑیاں دا چنبا وے
بابل اسیں اڈ جاواں گے
ساڈی لمی اڈاری وے
بابل کس دیس جاواں گے

ایہہ لوک گیت دا اک بند اے جیہڑا ودائیگی ویلے کورس دی شکل چ زنانیاں ہوکے، تے ہاواں بھردیاں گاوندیاں نیں۔ لفظاں دی سادگی تے بھوں حقیقت دی ترجمانی دا اجیہا رنگ شاید نثر دا کوئی بند پیش نہ کر سکے۔

لوک ادب نثر تے نظم دوواں وچ ای ملدا اے، پر منظوم ادب نثر تے بھارو اے۔ جیس طرح تسیں اتلے بند توں اندازہ لا سکدے او۔ لوک ادب دی وسعت دا اندازہ کرن لئی اوہناں رسماں ول توجہ دینی پوے گی، جیہڑیاں مختلف موقعیاں تے اوا گیتاں جاندیاں نیں۔ ساڈے لوک سرمائے وچ عمر دے ہر حصے تے موقعے مطابق گیت ملدے نیں تے ایہناں گیتاں دا رشتہ پنجاں پانیاں دی ایس دھرتی، رُکھاں، فصلاں، کھوہاں تے جُوہاں نال اینا گوڑھا اے کہ ویلے دی کوئی اوکڑ ایس ان ٹٹ رشتے نوں ختم نہیں کر سکی۔ ایہہ گیت جغرافیائی، معاشی تے معاشرتی حالات توں بے حد متاثر نیں۔ ایہناں گیتاں وچ سدھے سادے لفظاں نال لوکاں دے دلاں دیاں دھڑکناں، پیڑاں، سدھراں، تانگھاں، گُوکاں، کانگاں، ہاڑے، شُورم گتی تے ڈھور ڈنگراں دا ذکر ملدا اے۔ ایہناں وچ رشتیاں دیاں اوہ گُڑتاں وی ویکھیاں جا سکدیاں نیں جیہڑیاں ساڈی زندگی دا اک حصہ نیں۔

ایہہ گیت ماں دی ممتا بھیناں دے معصوم پیار دی بھرپور عکاسی کردے نیں۔

ایہناں گیتاں وچ اوہ سدھراں تے امیداں دی ساہ لیندیاں نظریں آوندیاں نیں ' جیہڑیاں کدے وی پوریاں نہیں ہو سکدیاں۔ سبھ توں اُچی تے سُچی گل ایہہ پئی ایہناں گیتاں راہیں اسیں لوکاں دے دلاں وچ جھاک سکنے آں۔ اوہناں دا ایکسرے کر سکنے آں تے اوہ طور طریقے ویکھ سکنے آں جیہڑے اوہناں دی زندگی دا اک حصہ نیں تے صدیاں توں نسل در نسل لگے آوندے نیں۔

ساڈے ملک دا سبھ توں وڈا سرمایہ اوہ لوک نیں ' جیہڑے شہراں دی رونق توں دور پنڈاں دیاں کُھلیاں ہواواں وچ وسدے نیں تے اپنیاں روایتاں نوں سینے نال لا کے جیون بنا رہے نیں۔ اوہ جھوٹے پروپیگنڈے تے نہیں رِیجھدے تے نہ ای اوہ دکھاوے دیاں گلاں نوں چنگا سمجھدے نیں۔ اوہ سدھے سادے لفظاں وچ گل کرن دا ول جاندے نیں۔ ایہو وجہ اے کہ ایہناں گیتاں وچ سادگی دا وافر سبھاؤ نظریں آوندا اے ' جیہڑا ایہناں گیتاں دی جند جان اے تے ایہو ای ایہناں دی حیاتی دا سبب اے۔ ایہناں گیتاں وچ اسیں عام لوکائی دا مُہاندرا ویکھ سکنے آں۔ اوہ مہاندرا جیہدے تے کوئی پردہ نہیں چڑھیا ہویا۔

شادی ویاہ دیاں ایہناں رسماں دا جے گوہ نال جائزہ لیا جاوے تے ایہناں وچوں کئی رسماں دا مقصد ساڈی سمجھ وچ نہیں آوندا' پر ایہناں تے عمل اسیں ایس واسطے کرنے آں کہ ساڈے وڈے ایہہ کردے آئے نیں تے اوہناں دی ساڈے وانگوں اپنے وڈ وڈیریاں نوں ایہہ کردیاں ویکھیا۔ جے ذرا کو ہور پچھانہہ ٹر جایئے تے ایہہ سلسلہ دور توں دور ہوندا جاندا اے۔

ایہہ رسماں ''اردو زبان کی قدیم تاریخ'' دے مصنف عین الحق فرید کوٹی دے لکھن موجب پنج ہزار سال توں ایسے طرح ای ٹُریاں آرہیاں نیں۔ ایہہ رسماں سندھ دی وادی وچ اوس ویلے دی لاگو سن جدوں اجے ''ہڑپا'' تے ''موہن جودڑو'' دی تہذیب دا چانن نہیں ہویا سی۔

اوہناں دے کہن موجب:

> ''منڈا قبائل برصغیر کے قدیم ترین باشندے ہیں اور دراوڑوں کی آمد سے قبل یہاں موجود تھے۔ برصغیر کا منڈا گروہ کول' بھیل' سنتھال' منڈا' ساورا' ہو' کوروا' جانگ اور کور وغیرہ

قبائل پر مشتمل ہیں۔ فی زمانہ منڈا قبائل بھارت میں راجستھان سے لے کر بہار تک پھیلے ہوئے ہیں۔ خاص کر وسط ہند ان کے مرکز کی حیثیت رکھتا ہے۔ یہ قبائل اکثر تہذیب و تمدن کی دنیا سے دور گھنے جنگلات میں آباد ہیں۔"

منڈا قبائل میں پائی جانے والی ذیل کی رسمیں خاص طور پر قابل ذکر ہیں۔

دل دا:

جس ویلے دولہا ووہٹی نوں ویاہ کے گھر لیاوندا تے دولھے دی ماں دوواں توں پانی وار کے پیندی اے۔ پنجابی وچ ایس رسم نوں "پانی وارنا" آکھدے نیں۔

داہرچی:

لاڑھا ویاہ والے دیہاڑے سوہرے گھر جاندا تے اوہدی سس پانی وار کے اوہنوں جی آیاں آکھدی اے۔

دا آوَ:

ویاہ والے دیہاڑے ووہٹی والے پنڈ دیاں چار مٹیاراں، ندی، نالے یاں تالاب توں پانی بھر کے ووہٹی نوں نہاون لئی لیاوندیاں نیں۔ ساڈے ایہہ رسم "گھڑولی بھرنا" دے ناں نال مشہور اے۔

چاؤ بیپر:

ووہٹی دے سوہرے آون ویلے سس اوہدے سرتوں چول واردی اے۔ ایہہ رسم مشرقی پنجاب دے ہندوواں وچ اجے وی موجود اے۔

منڈاوادارم ٹکا:

ڈھکا نگروں جد جانجی پنڈال دا رخ کردے نیں تے ووہٹی دیاں رشتہ دار زنانیاں راہ روک کے کھلو جاندیاں نیں تے اوس ویلے تیک جانجیاں نوں اندر نہیں جان دیندیاں جدوں تیک لاگ نہ لے لین۔

لیجا:

ویاہ دے موقعے تے جیہڑی چادر جسی رشتے داراں نوں دتی جاندی اے اوہنوں لیجا آکھدے نیں پنجاب وچ ایہنوں ریجا آہندے نیں۔

بالا:

منڈا قبیلے وچ "سریالے" نوں "لوکنڈی" آہندے نیں تے ساڈے سریالا۔ ایسے طرح منڈا قبائل وچ کرم ماگے پرب تے پھاگو دے تہوار وی منائے جان دا ذکر ملدا اے۔ مشرقی پنجاب وچ ایہہ تہوار تنیاں ماگھی تے ہولی کھیڈن دے ناں نال مشہور نیں۔

آؤ ہن اپنے ہوون والیاں رسماں دا وی ویروا کریے۔ پنجابی معاشرے وچ ایہہ مثل بڑی مشہور اے کہ دھریکاں تے کڑیاں جوان ہوندیاں دیر نہیں لگدی۔ ایسے پاروں ساڈے دھی جمدی دا آہر پاہر شروع ہو جاندا اے۔ ماواں گھر دے کم کاج چوں ویلا کڈھ کڈھا کے کتن تمبن شروع کر دیندیاں نیں تے کوڈی کوڈی جوڑ کے داج داون بناوندیاں رہندیاں نیں۔

دھیاں جیس ویلے جوان ہو جاندیاں نیں تے ماپیاں دی نیندر اڈ جاندی اے۔ اوہ دنے راتیں ایس فکر وچ ڈبے رہندے نیں پئی چھیتی نال دھی دے ہتھ پیلے کر دتے جاون۔ تاں جے اوہ اپنے گھر بوہے والی ہو جاوے۔

پہلے ویلیاں چ رشتیاں دی ٹوہ تے سوہ کڈھن دا کم پنڈاں دے میراثی تے نائی کردے سن، پر اج شہراں وچ ایہدی چنگی شکل انج نظر آوندی اے کہ کوئی نہ کوئی جگت ماسی گھراں تے کوٹھیاں وچ نظر آوندی جاندی رہندی اے تے غرض منداں نوں رشتیاں دی دس پاوندی رہندی اے۔ ایس خدمت دے صلے وچ ویاہ شادی مگروں اوہدی کجھ خدمت وی کردیندے نیں۔

جد کوئی چج دا گھر لبھ جاندا، جیہنوں دوویں گھر پسند کر لین تے رشتے دی گل پکی کرن ویلے اک دوجے گھر نوں ویکھن چاکھن عورتاں آوندیاں نیں تے فیر منگنی دی رسم ادا کیتی جاندی اے۔ دوواں گھراں وچ ایس موقعے تے خوشی دا اظہار کیتا جاندا اے۔ کڑیاں ڈھولکی نال گیت گاوندیاں نیں۔ ایس رسم ویلے ٹومب چھلا تے کپڑے لتے وی دتے جاندے نیں۔ شادی توں پہلاں جے کوئی دن دیہاڑ آجائے تے منڈے والے کڑی نوں پیسے تے بھاجی وی گھلدے نیں۔

ویاہ دی تاریخ پکی جان مگروں، رشتے داراں تے یاراں دوستاں نوں گنڈھ گھلی جاندی اے۔ گنڈھ لے جان والا لاگی گھر وگھری چھوہارے گڑیاں مولی دا دھاگا یاں جیہڑی چیز منڈے والیاں دتی ہووے، دیندا جاندا اے، جیہدے بدلے اوہنوں انعام

وغیرہ مل جاندا اے۔

جیویں جیویں شادی دا ویلا نیڑے آوندا جاندا اے وڈ وڈیریاں داج دون سوارن لگ جاندیاں نیں۔ ویاہ توں تن، پنج، ست، نو دیہاڑے پہلاں دووِیں گھریں آپو اپنے حال مطابق تیل چڑھایا تے مائیوں متھا جاندا اے۔ تیل دی رسم اتے کڑی دیاں سہیلیاں اوہدیاں مینڈھیاں کھول دیاں نیں تے سوہریاں گھروں آئی بد اوہدی جھولی وچ پاوندیاں نیں تے لال دوپٹہ جیہڑا سوہریاں ولوں آوندا اے جیہنوں تیور کہندے نیں اوہدے اتے دے ریندیاں نیں۔ پدیاں مٹھائی کڑی دیاں سہیلیاں نوں ونڈ دتی جاندی اے۔ تے فیر کڑی نوں "وٹنا" ملیا جاندا اے"، جیہڑا جو دے آٹے، ہلدی، تیل تے ایہو جیہیاں کجھ ہور چیزاں ملا کے بنایا جاندا اے۔ ملتان ول ایہدے وچ بادام، خشخاس تے زعفران وی پاوندے نیں۔ آہندے نیں وٹنا ملن نال ویاہ والے دیہاڑے چوکھا روپ چڑھدا اے۔ ایس ویلے کجھ ملے جلے گیت گائے جاندے نیں، جیہڑے تیل تے مائیوں دی نمایندگی کردے نیں۔ جیویں۔

آں گوڑے، ماں گوڑے رجن تینوں تیل چڑھایا
لیا تیل تیلنے وِیرے دے انگ لاواں

ایس میرے لالے نوں مائیاں دا چاہ
بیٹھا آ مائیاں تے لتھا سو چاہ

میری مینڈھی نہ کھولو نی سیلڑیو
میری ماں کولوں پچھ لوو نی سیلڑیو
میری ماں نوں پچھو نی سیلڑیو
رجن کاج رچایا

تے ایسے طرح چاچی، مامی تے دوجے رشتہ داراں دا ناں لے لے کے گاوندیاں نیں:

اک وٹنا، دوجا جواں دا آٹا، تیجا کوڑا تیل
وٹنا میں نہ ملیا

ایہہ دنیا میں تاں ملیساں، جد ملسی سارا میل
آں گوڈے، ماں گوڈے رجن تینوں تیل چڑھایا
لیا تیلنے تیل ویرے دے انگ لاواں
دنیا میں نہ ملیا
بابلا در ایہہ کیہ دتا ای لما لم سلما
اک منجی تے دھڑ دھریندا دوجی منجی تے ننگاں
میں کیہڑے پاسے ونجاں
دنیا میں نہ ملیا
ایہہ دنیا میں تاں ملیساں، ملسی سارا میل

مائیوں والے دیہاڑے منڈے تے کڑی نوں گانا وی بدھا جاندا اے، جیہڑا مولی دے دھاگے وچ کوڈی، مندری، چول تے گھاہ وغیرہ پرو کے بنایا ہوندا اے۔ پہلاں ایس موقعے تے کنک دیاں گھنگھنیاں ابال کے ونڈ دے سن۔ اجکل ایہدی تھاں پتاسیاں مل لئی اے۔

کیاں معنیاں وچ لونگ تے لوہے دا چھلا گانے وچ پروندے نیں۔ کدھرے کدھرے ایہہ رسم ایس طرح ادا کیتی جاندی اے پئی لاڑھے تے سرہالے دوواں نوں کے میت دے دروازے تے لے جا کے کسے نیک بزرگ کولوں گانا بندھوایا جاندا اے، پر عام طور تے ایہہ رسم بھین یاں بھرجائی ای ادا کردی اے۔

گانے بارے لوک گیتاں دی ونگی:

ایس میرے لالے نوں گانے دا چاہ
بدھا سو گانا تے لتھا سو چاہ

رکن بدھا تینوں پٹ دا گانا
تے رکن رکھایا ناں
بھین بدھا تینوں پٹ دا گانا
تے ماں رکھایا ناں

مہندی دی رسم دو قسماں دی ہوندی اے۔ اک مہندی دا ناں چور مہندی

اے۔ ایہہ ویاہ توں اک دن پہلوں لائی جاندی اے تے دوجی مہندی ویاہ توں اک رات پہلوں لائی جاندی اے۔ دوجی مہندی منڈے والے نائن ہتھ کڑی نوں گھلدے نیں، جیہڑی کڑی نوں ساریاں دے ساہمنے لائی جاندی اے۔

مہندی دا خیال آوندیاں یاں ذکر چھڑدیاں ای ذہن ایہہ سوچن تے مجبور ہو جاندا اے پئی کتے ویاہ ہو رہیا یاں عید شبرات دا دیہاڑا اے۔ ایہہ گل ثابت کردی اے کہ ساڈی زندگی وچ مہندی دا کیہ مقام اے۔ مہندی لاون دی تاریخ اینی کو پرانی اے جنی کہ دنیا۔ پہلوں پہل ایہدا استعمال کد کیتا گیا ایہدے بارے پڑچول دی لوڑ اے۔ آکھدے نیں کہ لوک گیت جیس ویلے دی پیداوار نیں اوس ویلے دا برصغیراج دے دور وانگوں صنعتی نہیں سی۔ سدھ پدھرے کسان تے مزدور ہوندے سن، جیہڑے سارا سارا دن محنت مزدوری کر کے گزر بسر کردے سن۔ پرانے وقتاں وچ سفر دیاں ایہہ سہولتاں میسر نہیں سن، جیہڑیاں اج دے سائنسی دور وچ نظر آوندیاں نیں۔ جد کسے تھاں جان دی لوڑ پیندی تے کئی کئی مہینے قافلے تیاری کردے تے کئی اک سرہندھ کرن پچھوں قافلے روانہ ہوندے۔ رشتے دار تے یار بیلی دگدے اتھروواں نال قافلیاں نوں روانہ کردے۔ ایہہ سفر منزلیں جاری رہندا تے کئی مہینے لگ جاندے۔ پیراں وچ ڑُڑ چھالے پے جاندے۔ محنت کردیاں کردیاں ہتھاں دا ماس اکڑ جاندا تے اینوں بطور دوا استعمال کیتا جاندا۔ پرانے وقتاں وچ برصغیرپاک و ہند وچ آیورویدک تے یونانی علاج دا طریقہ رائج سی۔ تاریخ گواہ اے کہ برصغیر ہند و پاک وچ ایلو پیتھی علاج دا طریقہ پہلی واری فرخ سیر دے دور حکومت وچ پہنچیا جد انگریزیاں فرانسیسی ڈاکٹر نے علاج توں بعد ایتھے تجارتی مراعات حاصل کر لیاں تے فیر ایہہ لیکھاں ماریا دیس صدیاں لئی اوس قوم دا غلام بن گیا تے سج سج اپنی تہذیب، لباس، بول چال تے رسماں تیک بھل گیا۔ اجیہا بھلیا کہ اج تیک سدھے راہ تے نہیں آسکیا۔ پتہ نہیں اوہناں فرنگیاں کیہڑی سان لائی سی کہ اوہدی آب ای اترنوں رہی۔ خورے اسیں اپنے آپ نوں کدوں پچھاناں گے۔

ایہہ گل تسیں چنگی طرح جاندے او کہ یونانی تے آریو ویدک وچ بیماریاں دا علاج جڑی بوٹیاں نال کیتا جاندا اے۔ اج دی اینی ترقی دے باوجود ایس طریقہ علاج وچ کوئی نمایاں تبدیلی نہیں آئی۔ ایتھے مہندی روز مرہ دے استعمال توں ہٹ کے طب وچ کئی بیماریاں دے علاج لئی ورتی جاندی اے۔ سر پیڑ لئی ایہدے پتیاں دا لیپ کیتا

جاندا اے۔ چیچک دے دناں وچ اکھاں دی حفاظت لئی وی استعمال ہوندی اے۔ ایہدے پتے' پی تے جڑھاں وی حکیم ورتدے نیں۔ تیل کڈھ کے وی ورتیا جاندا اے۔ مہندی ریح دیاں پیڑاں' گل دی خرابی' سوزاک' یرقان' تلی تے جگر دے وددھ جان لئی وی استعمال کیتی جاندی اے۔ ایہدے پھلاں تے کونپلاں تے بیاں توں تیار کیتیاں گولیاں نیند واسطے وی کم آوندیاں نیں۔ حکیم ایہدے بارے ایہہ وی دسدے نیں کہ ضبط ولادت لئی وی بڑی چنگی اے۔ عطر حنا وی مہندی توں تیار کیتا جاندا اے۔ کیاں ملکاں وچ ایہدے پتیاں نوں ابال کے خوشبو کڈھ کے لوک اوہدے نال نہاوندے نیں تے مردیاں نوں پتیاں نال ڈھکدے نیں۔ ایس طرح مرن والے نوں اخیر ویلے وی مہندی دی خوشبو مہیا کیتی جاندی اے۔

عبدالغفور قریشی ہوراں "پنجابی ادب دی کہانی" وچ "نوشو کوں مہندی لاواں" اک گیت دتا اے' اوہ دسدے نیں پئی پنجاب دے کئی گھرانیاں وچ سوگ ویلے مہندی دا رواج ملدا اے۔ جیس ویلے کوئی جوان فوت ہو جاندا اے تے اوہدے رشتہ دار میت نوں دولھے وانگ سجا کے سہرا بنھدے نیں تے اوہدی لاش دوالے کھلو کے ماتم کردے نیں۔ کجھ انج ویکھو:

سیو نوشو کوں مہندی میں لاواں
کیکوں دل دا حال سناواں
نوشہ مہندی ہے موت لوائی
مہندی سمجھ کافور کوں بھائی

گل ہو رہی سی مہندی لاون دی۔ جے تھوڑا جیہا غور کریے تے ایہہ گل من نوں لگدی اے کہ انسان نے ایہنوں پہلے پہل چھالے دور کرن تے وال رنگن لئی استعمال کیتا ہووے گا۔ فیر آہستہ آہستہ عورتاں نے ایہنوں شنگار تے آرائش دی خاطر اپنا لیا ہووے۔ پرانے ویلیاں چ عورتاں سنگار لئی' مستی' سک' مہندی تے وٹنا جیہیاں چیزاں ای استعمال کردیاں سن۔ کتھے سن اودوں لپ سٹک' پوڈر تے صابن' ایہہ تے ہن دیاں ایجاداں نیں۔

ہاں تے فیر مہندی لاون دی رسم ایتھے آ پہنچی کہ ایہنوں سہاگ دا نشان سمجھیا جان لگ پیا۔ اج زمانہ ترقی دیاں ساریاں منزلاں طے کر کے چن تیکر پہنچ گیا۔ ہار سنگار

لئی ون سونا سامان بزاراں وچ انت موہنواں وکدا پیا اے، پر مہندی دا مقام اوہو ای اے، جیہڑا قدیم زمانے وچ سی۔ صرف اینا کو فرق پیا اے کہ مہندی لاون دے نمونے بدل گئے نیں۔

اج دے پنجابی شاعراں وچ امرتا پریتم، احمد راہی تے عبدالمجید بھٹی ہوراں دے ناں ذکر دے قابل نیں، جیہناں لوک شاعری نوں اپنا کے پنجاب دی ثقافت دی ترجمانی کیتی اے۔

مہندی دی رسم جدوں معاشرے وچ ایڈا اُچا پیڑا تھاں بنا چکی تے عورت دے سنگار دا حصہ بن گئی تاں شاعراں دی ایہنوں اپنے شعراں وچ کئی رنگاں نال پیش کرنا شروع کردتا۔

امرتا پریتم دا ایہہ گیت ویکھو جیہدے وچ مہندی، سالو، زلفاں دے وچ موتیاں دا پرونا تے ہار سنگار کرنا، لہنگے نوں گوٹا لاونا پیا کول جان لئی کنا ضروری اے۔

میں دیس پیا دے جانا
گھولونی مہندی، رنگاؤنی سالو
سوہا تے ساوا بانا
میں دیس پیا دے جانا
گندونی زُلفاں
پاؤنی موتی
میں ہار سنگار لگانا
میں دیس پیا دے جانا
چنی نوں تارے لہنگے نوں گوٹا
ڈولی دا چاہ پرانا
میں دیس پیا دے جانا

اردو دا اک شعر اے:

چوڑیاں بج رہی ہیں کانوں میں
کس نے دست حنائی لہرایا

ویکھیا جے چوڑیاں دی چھنکار دے نال مہندی لگے ہتھاں دا ڈونگھا خیال کناں

سوہنا لگدا اے۔ گورے چٹے ہتھاں نوں لگی مہندی اپنے اندر بڑی کجھ رکھدی اے۔ ہندوستانی سنگار شاتر دے مطابق عورت دے سنگار نوں اوس ویلے تیک مکمل نہیں سمجھیا جاندا جد تیک ہتھاں تے مہندی نہ رچی ہووے۔ مہندی لاون نال عورت دی معصومیت تے دوشیزگی وچ اک نکھار جیہا آجاندا اے، جیہڑا اوہدے حسن وچ وادھا بن جاندا اے۔

اصل وچ مہندی لاون دا مقصد ایہو ای اے کہ عورت دی خوبصورتی وچ وادھا کیتا جاوے۔ مصر، چین، بابل تے ہور ملکاں دی تاریخ تے تہذیب ایس گل دی گواہ اے کہ اج توں ہزاراں سال پہلاں حوا دیاں بیٹیاں اپنے حسن وچ وادھا کرن لئی کئی جتن کردیاں سن۔ ایہہ گل اج وی یقین نال آکھی جا سکدی اے کہ ہندوستان نے ساج سنگار تے قدیم زمانے وچ جیہڑی تحقیق کیتی اے اج دا ترقی یافتہ دور اوہدی برابری نہیں کر سکدا۔

اخیر اوہ ویلا آجاندا جد ماں دا آنگن پردیس بن جاندا اے تے کڑی کجھ جھاکے تے کجھ جھوٹ موٹھ دیاں شرماں نال مہندی لواوندی اے۔ عبدالمجید بھٹی ہوراں ایہدی تصویر انج کھچی اے:

مہندی چاہواں دے نال لواندی
ایویں اوہ پرے ہتھ ہٹاندی
جھوٹ موٹھ پئی شرماندی
دسیں رچ رچ مہندیئے
کیہا امبڑے دا چاہ

آکھدے نیں جیس کڑی نوں مہندی دا گوڑھا رنگ نہ چڑھے اوہنوں امبڑے دا کوئی چاہ نہیں ہوندا۔

ایس جھگڑے نوں چھڈ کے آؤ ہن مہندی دے گیتاں دے کجھ نمونے ویکھئے:

مہندی لاون آئیاں تینوں بھیناں تے بھرجائیاں
کجھ چاچیاں تائیاں کجھ اپنیاں تے پرائیاں

مہندی لاڈو دے ہتھ دھر نی مائے

لاڈو ہو گئی پرائی

ہو گئی پرائی وے بابلا' وے ہو گئی پرائی
بھاویں چاڑھ پنگھوڑے رکھے' بھاویں راج بہایے
دھیاں انت نوں گھر جانا

ویاہ والے دن منڈے دی بھین تے بھنویا گھڑولی بھرن جاندے نیں۔ بھنویے دے ہتھ وچ کھونڈی ہوندی اے تے اوہدے مگر اوہدی زنانی سر تے گھڑا چکی ہوندی اے۔ ایہناں دوواں دے اتے لال رنگ دی چنی تان کے کڑیاں چونہواں کنیاں نوں پھڑ لیندیاں نیں تے کے کھوہی توں پانی بھردے نیں۔ ایس رسم وچ براوری دیاں ساریاں عورتاں شامل ہوندیاں نیں۔ اک نمونہ ویکھو:

واہ واہ گھڑولی بھر آئیاں
صدقے ونجھاں گھڑولی بھر آئیاں
بھر گھڑولی سیاں ڈولی
میں دی بھردے نوں ویکھاں

پوٹھوہار دے علاقے دی اک ونگی ویکھو:

واہ واہ گھڑولی بھر آئیاں
الیاں نا چھنکار سرے تے دھر آئیاں
واہ واہ گھڑولی بھر آئیاں
گھڑولی میری بھاری ڈوپٹہ گلناری
سنو نی گل مہاڑی' میں ماہی نال لڑ آئی آں
واہ واہ گھڑولی بھر آئیاں

ایس توں بعد منڈے نوں کھارے بہایا جاندا اے۔ ایس رسم نوں دئیں چڑھاونا وی آکھدے نیں۔ کھارا کانیاں دا ٹوکرا ہوندا اے' جیہدے اتے بہہ کے لاڑھے نوں نہوایا جاندا اے۔ زنانیاں منڈے نوں کھاریوں لاہوندے تے سلامیاں دیندے نیں۔ لاڑھا کھاریوں اترن لگا کول رکھیاں چپنیاں تے چھال ماروا۔ ایس ویلے کجھ ایہو جہے گاون گاوندیاں نیں:

پھلاں بھری چنگیر اک پھل توری دا

ایس ویلے دے نال ماما لوڑی دا

کھاریوں بعد منڈا لیڑے پا کے تیار ہو جاندا اے۔ بھابھیاں اوہنوں سرمہ پاوندیاں نیں۔ ماما چاچا سہرا بنھدا اے۔ سہرے دے اتے مکنا پایا جاندا اے۔ ایہہ حلوان دا سوا گز لیڑا ہوندا اے۔ جیہڑا نکاح توں پہلاں نہیں چکیا جاندا۔ ایس ویلے سہرے دے گیت گائے جاندے نیں:

چل ملتانو ! مالن آئی ویرا
تیرا سہرا گُند لیائی ویرا
ایس سہرے دا مل کون کرے
مُل کرے گا لاڑھے دا باپ
مُل کرے گا ! مول نہ ڈرے گا بھینا
اک لکھیا تے ڈیڑھ ہزار بھینا

اک ہور سہرے دی ونگی وی ویکھو:

پُھلاں والی ارائین سہرا پھلاں دا پوا
جیوی بچہ تے بھرا ساڈا دل نہ رنجا
پُھلاں والی ارائین سہرا پھلاں دا پوا

پھیر منڈے نوں گھوڑی اتے بٹھا کے جنج ٹرن لگدی اے تے منڈے دیاں بھیناں گھوڑی دی واگ پھڑدیاں نیں تے لاڑھا اوہناں نوں لاگ دیندا اے۔ ایس ویلے دے گاون دی ونگی ویکھو۔ ایس ویلے لاڑھے نوں بھرجائیاں سرمہ پاوندیاں نیں:

بھیناں واگاں پھڑیاں نی
ویر گھوڑی چڑھیا
بھین پھڑی واگ
پنج روپے بھین دا لاگ
چُوری جھوٹی بھین دا لاگ
ویر گھوڑی چڑھیا

رکن پوائیاں تینوں سُرمے سلائیاں

تے ٻکن رکھایا ناں
بھابی پائیاں مینوں سُرمے سلائیاں
تے ویرے رکھایا ناں

لوو ہُن جنج دلہن دے گھر نوں روانہ ہو گئی اے۔ پنڈ دے باہر جنج اپڑی تے استقبال کرن والے اگے کھڑے نیں۔ ملنی دی رسم ادا کیتی جاندی۔ کڑیاں مزاحیہ گیت گاؤندیاں نیں، جیہناں نوں سٹھنیاں آکھیا جاندا اے۔

جنج پنڈال وچ پہنچن توں پہلاں دوہٹی دیاں، بھیناں تے سہیلیاں بوہا مل کے کھلو جاندیاں نیں تے اوس ویلے تیک اندر نہیں لنگھن دیندیاں جدوں تیک چنی دا لاگ نہ لے لین۔ اوس ویلے وی کجھ گیت گائے جاندے نیں:

چُنی دا لاگ دوا
لاڑھیا وے لالچیا

چنی ساڈی رتی وے
روپئے لینے سَتی وے

لاڑھے دا پیو، تایا، یاں چاچا لاگ دیندے نیں تے جنج اندر جا کے بہہ جاندی اے۔ نوکر تے کامے گھوڑیاں وغیرہ پھڑ کے بنھن لگ جاندے، حقے بھرے جاندے نیں۔ شربت تے لسیاں نال تواضع کیتی جاندی اے۔ پھیر مولوی نکاح پڑھدا اے۔ نکاح مگروں چھوہارے سٹے جاندے نیں تے لاڑھے دے پیو نوں مبارکاں تے ودھائیاں ملدیاں نیں۔

بھنڈ تے میراثی ڈوم ودھائیاں دیندے نیں۔ نقلیے نقلاں کردے نیں۔ مانگت وی آجاندی نیں۔ لاڑھے دا پیو حسب توفیق سبھناں نوں لاگ دیندا اے۔ ایسے چر وچ روٹی دا سدا آجاندا اے۔ جانجی روٹی لئی اٹھ کھلوندے نیں۔ روٹی دا جیہیں تھاں سربندھ کیتا ہوندا اے، اوتھے بوہے وچ نائی اگے آن کھلوتا ہوندا اے، جیہڑا گنڈھن دا لاگ لین توں بعد اندر لنگھن دیندا اے۔ اوس ویلے دا گانا سنو:

ساڈا نائی لاڈلا کن سونے دا والا
کُڑماں دا نائی لاڈلا کن پتل دا والا

ہولی ہولی ٹر وے کڑماں دیّا نائیا
لتاں گیّاں جڑ وے کڑماں دیّا نائیا

روٹی توں فارغ ہون مگروں لاڑھے نوں ووہٹی والے گھر سدیا جاندا اے۔ جتھے اوہنوں واج چ ملن والے پلنگ تے بٹھایا جاندا اے۔ لاڑھے دیاں سالیاں اوہنوں دُدّھ پیاوندیاں نیں۔ سس سلامی دیندی تے فیر سارے میلی تے دوجے لوک وی سلامیاں دیندے نیں۔ آلے دوالے تے کوٹھیاں تے بیٹھیاں زنانیاں سٹھنیاں دیندیاں نیں تے کجھ ایسے گیت گاؤندیاں نیں۔ ایس ویلے لاڑے نوں سوہرے گھر دا جوڑا وی پوایا جاندا اے۔ ایس ویلے کھٹ دی وچھائی جاندی اے۔ جیہنوں ہن قانوناً" حکومت نے ممنوع قرار دتا اے۔ گیت سنو:

اوہ کاہنا ! بہہ جا پلنگے
پلنگے بہندا کیوں نہیں
سوہرا تیرا لکھ داتا
کجھ منگدا کیوں نہیں
مجھیں' دا دان کریندا
وے رسا پھڑدا کیوں نہیں
آ او کاہنا ! بہہ جا پلنگے
پلنگے بہندا کیوں نہیں
سوہرا تیرا لکھ داتا
کجھ منگدا کیوں نہیں
تینوں دھی دا دان کریندا
ڈولے دا پلا پھڑدا کیوں نہیں

کھٹ تے میراثاں ایسے گیت گاوندیاں نیں:

کھٹ وچھیندے دو جنے میری اماں دے جائے
اماں دے جائیو ویریو وے سانوں دور نہ دیو
اک عرض تے دوجی بینتی تہاڈا راج سوایا

کھٹ وچھیندے دو جنے میری نانی دے جائے
نانی دے جائیو ماموو دے مینوں دور نہ دئیو
اک عرض تے دوجی بنتی وے مینوں دور نہ دئیو

کھٹ وچھیندے دو جنے میری دادی دے جائے
دادی دے جائیو چاچیو وے مینوں دور نہ دئیو
اک عرض تے دوجی بنتی وے مینوں دور نہ دئیو

سٹھنیاں وچ عام طور تے جانجیاں، لاڑھے تے اوہدے رشتہ داراں دی نندیا کیتی جاندی اے۔ کئی واری ایہہ عریانی دی حد تیک پہنچ جاندیاں نیں۔ سٹھنیاں دے کجھ نمونے دیکھو:

لاڑھا اوس پنڈوں آیا
جتھے اک وی نہ
توے بیڑا مونہہ، اتے نک وی نہ

کڑی تے ساڈی تلے دی تار اے
منڈا تاں دسدا جیویں گھمیار اے
ایہہ گل پھبدی ناہیں
نلجیو لج تہانوں ناہیں

ساڈے ویڑھے مُڈھ مکئی دا
دانے تاں منگدا گُوھل گئی دا
عشقی تاں تپدی ناہیں
نلجیو لج تہانوں ناہیں

نال نال زنانیاں لاڑھے نوں سلامیاں وی دیندیاں نیں۔ ایہہ سلامی اک قسم دا ادھار ہوندا اے۔ اک پوٹھوہار دی سٹھنی وی دیکھو:

اُڑی اُڑی لنگھ مہراجا
نیواں لگا دروازا
ہائے ہائے نی مینڈیئے مائے
مہراج لم سلما
اُڑی اُڑی لنگھ مہراجا
نیواں لگا دروازا
ہائے ہائے نی مینڈیئے چاچی
مہراج کالی ڈاچی
اُڑی اُڑی لنگھ مہراجا
نیواں لگا دروازا

لاڑھے نوں مخاطب کر کے آکھدیاں نیں۔ ماں ایہہ تے لم سلما اے تے ساڈا دروازہ نیواں اے۔ میں مرگئی چاچی لاڑھا تے کالی اونٹنی ورگا تے نرا بدمعاش ای لگدا اے۔

ایہہ ساریاں رسماں پوریاں ہون مگروں ڈولی دی تیاری کیتی جاندی اے۔ کہار ڈولی لے کے باہر آکھلوندے نیں۔ ووہٹی نوں تیار کر کے بوہے کول لے آوندیاں نیں۔ ایہہ ویلا بڑا غمی دا ہوندا اے۔ دھیاں نوں ودعیا کرنا وڈے جی گُردے دا کم اے۔ بھرے بھنڈار چوں وچھڑ کے جانا موت نالوں گھٹ نہیں ہوندا۔ ایس ویلے ہاسے دی تھاں ساریاں دیاں اکھاں وچوں اتھرو وگن لگ پیندے نیں۔ ووہٹی وارو واری بھیناں' بھرجائیاں تے سیلیاں نوں رو رد گل لگ لگ ملدی اے تے اوس ویلے سبھناں دیاں ڈھائیں نکل جاندیاں نیں۔ ووہٹی نوں اخیر بھرا ڈولی وچ پا دیندے نیں۔ بھرا تھوڑی دور تک ڈولی چک کے لے جاندے نیں۔ نائن تے نکا بھرا عام طور تے نال جاندے نیں۔ فیر واجیاں دیاں آوازاں دے نال ای ودائیگی دے گیت شروع ہو جاندے نیں۔ ویکھو:

سینو دے سینو
نویں کڑمو
عرض بندی دی سینو دے
جے ساڈی جبی مندا بولے

اندر وڑ سمجھایو وے

نہ میں لڑی تے نہ میں بولی نی ماں
میری رکھ لے اج توں ڈولی نی ماں
رہواں باپ دی بن کے گولی نی ماں
میری رکھ لے اج توں ڈولی نی ماں

بی بی دا بابل اج رووے
جیویں گھٹا ساون دی آئی
توں کیوں روویں بابلا
ایہہ تاں جگ تے ہوندڑی آئی

ویر رووے سارا جگ رووے
میری بھابھی دے من چاہ
ماں روندی دی چنی بھج گئی
باپ رووے دریا۔ وے سن بابلا میریا

اک ہور ونگی وی ویکھو:

میری ڈولی کوں پے گیاں ڈانواں
میڈیاں روندیاں بھینیں تے ماواں
اماں ڑی اماں میں تاں دھی پیاری ہائیں
میں تاں ڈولی دے وچ نہ بہائیں

ماں میری ڈولی نوں رسیاں پے گیاں نیں۔ میری ماں تے بھیناں روندیاں نیں۔ ماں میں تے تیری پیاری تے لاڈلی دھی ساں۔ میں ڈولی وچ نہیوں بہنا۔ مینوں کیوں جدا کرن لگی ایں۔ اپنا دھن دے کے پرایا گھر وساؤن دی ایہہ ریت اپنی ای پرانی اے جنی کو ایہہ دنیا۔ ہر ملک تے ہر قوم تے پوری دھرتی دا ہر ٹوٹا ایسے گل نال گلوکڑی پائی کھلوتا اے، پر جیہڑا تقدس' رکھ رکھاؤ تے روایتی انداز پنجابی معاشرے نے

اپنایا ہویا اے شاید ای کوئی دوجا ملک ایہنوں سانواں آ سکے۔

ڈولی جد سوہرے گھر پہنچدی اے تے میلناں، پنڈ دیاں زنانیاں ووہٹی نوں اگلی واہنڈی لین آوندیاں نیں۔ اوس ویلے ایہے گیت گاوندیاں نیں:

ڈولی دا مونہہ کھولو وے مہاراج کہارو
لے لوو اپنا لاگ وے مہاراج کہارو
ڈولی دا مونہہ بھیڑا وے مہاراج کہارو
وچ اے سُچا ہیرا وے مہاراج کہارو

ووہٹی نوں ڈولی چوں کڈھ اک جنی رکھڑ چک لیندی اے تے گاوندیاں گاوندیاں اوس گھر ول ٹر پیندیاں نیں، جتھوں ہُن اوہدی لاش ای نکلے گی۔ لاڑھے دے سرتوں پانی وار کے پیندی اے تے نالے بروہاں اتے تیل چون دا شگن کردی اے۔ پانی وارن تے ایہہ گیت گاوندیاں نیں:

پانی وار بنے دیئے مائے
نی بنا باہر کھلا
سکھنا سکھدی نوں
ایہہ دن آئے
نی بنا باہر کھلا
مُکل ، مارو کھیس دی
ووہٹی آئی لاڑھے دے مچ دی

کوٹھی بیٹھاں چھلیاں
بھابو آئی، نناناں چلیاں
کوٹھی بیٹھ دوسیرا
باہر نکل سیئے ایہہ گھر میرا

سوہرے گھر وی کجھ رسماں ادا کیتیاں جاندیاں نیں، جیہناں وچوں چھوٹے دیور دا بھابی دی گود وچ بہنا تے لاگ دالینا۔ پنڈ دیاں زنانیاں دا ووہٹی نوں ویکھن آونا تے سلامیاں دا دینا۔ پھیر گانا کھیڈن دی رسم ادا کیتی جاندی اے جیہڑی کجھ انج ہوندی

اے پئی عام زنانیاں دی موجودگی وچ لاڑھا تے ووہٹی اک دوجے دا گانا کھولدے نیں تے ایس موقعے تے ووہٹی دیاں سہیلیاں گنڈھاں ایہنیاں گھٹ کے دے چھڈدیاں نیں پئی لاڑھا چھیتی نال نہ کھول سکے۔ ایہدا اک ہور وی طریقہ اے کہ ووہٹی دے ہتھ وچ تل یاں کوئی ہور شے دتی جاندی اے۔ اوہ مٹھ گھٹ کے میٹ لیندی اے تے لاڑھا اوہنوں کھولدا اے۔ اوس ویلے زنانیاں چنگا بھلا ہلا وی کردیاں نیں۔

فیر گوت کُنالا رسم وی ادا کیتی جاندی اے۔ اک کُنالی یاں پرات وچ کھچڑی پا کے شریکے دیاں اوہ زنانیاں چار چوفیرے بہہ جاندیاں نیں جیہڑیاں دیورانیاں جیٹھانیاں بندیاں نیں تے ووہٹی نوں اپنے نال کھواندیاں نیں۔ ایس رسم دا مقصد ایہہ وے پئی نویں ووہٹی نوں اپنی گوت وچ شامل کیتا گیا اے۔ کئی خانداناں وچ ایس رسم چ صرف اوہو ای عورتاں حصہ لے سکدیاں نیں، جیہڑیاں اپنی ذات برادری چوں ہون۔ باہرلی برادری چوں ویاہیاں ایس رسم چ حصہ نہیں لے سکدیاں۔

دوجے دن سویرے یاں جداں دوواں فریقاں نے فیصلہ کیتا ہووے کڑی دا بھرا بھین نوں لے آوندا اے۔ نال ای لاڑھا وی آ جاندا اے۔ ووہٹی دیاں بھیناں تے سہیلیاں بھنوئیے نال شرارتاں کردیاں نیں۔ جُتی لکا لیندیاں نیں تے اوس ویلے تیک نہیں دیندیاں جد تیک جُتی لکائی دا لاگ نہ لے لین۔

ایس ویلے لاڑھے کولوں چھند وی سندیاں نیں۔ جیہڑے کجھ ایس طرح ہوندے نیں:

چھند پراگے آیئے جایئے چھند اگے کہی
ماں تیری لومڑی، کوٹھے ٹپن گئی
چھند پراگے آیئے جایئے چھند اگے تھالیاں
جنیاں ایتھے بیٹھیاں ہوئیاں سبھے میریاں سالیاں

چھند پراگے آیئے جایئے چھن پراگے ٹھوٹھی
میرا سوہرا پھل گلاب دا سس چھجے دی بوٹی

ایس وچ لاڑھا سوہرے تے سس دی تعریف کردا نہیں تھکدا۔ شاید ایہہ وجہ ہوئے کہ اجے نواں نواں کم اے۔ کجھ چر پچھوں ایہو سس تے ایسے سوہرے وچ سو سو

برائیاں نکل آون گیاں۔ ساڈے معاشرے دا ایہہ رنگ کئی واری اینا گدلا ہو جاندا تے لوکاں جھوکاں اینیاں ودھ جاندیاں نیں کہ طلاقاں تے گل جا کدی اے۔ فیر اوہدا نتیجہ کجھ چنگا نہیں نکلدا۔ خورے بتیاں دا میل نہ ہون پاروں ایس طرح ہوندا ہووے' کوئی ہور وجہ وی ہو سکدی اے۔ فیر منڈے والے کڑی والیاں دے گھر بھاجی لیاوندے نیں' جیہڑی کڑی والے اپنی برادری وچ ونڈدے نیں۔ ایہناں ساریاں رسماں بعد لاڑھا مکلاوا لے جاندا اے۔ ایہدے بعد ایہہ سمجھیا جاندا کہ ہن کڑی دے دل وچ جیہڑا ماپے گھر لاڈا ہندا سی مک گیا اے۔ ہن اوہدا اصل گھر اوہو ای جتھے اوہدا خاوند رہندا اے۔ ماپیاں گھر دھی ہن جد وی آوے گی پراہونی ہووے گی۔

گلزار سنگھ سندھو

ہار شنگار تے پہراوا

ہار شنگار

رب تے انسان دوہاں دا شنگار نال پیار اے۔ رب اپنی کائنات نوں شنگاردا اے اتے انسان اپنے پروار تے اپنے آپ نوں۔ اصل وچ حساب سرتے ریجھ نال لایا شنگار بندے دی شخصیت نوں نکھاردا اے۔ پوشاک تے گہنے شنگار دے دو وڈے ذریعے نیں۔ اک کہاوت مطابق رب انسان نوں بناوندا اے تے پہراوا اوس نوں روپ دیندا اے۔

اک حسن آدی، ہزار حسن کپڑا
لاکھ حسن زیور، کروڑ حسن نخرہ

ایس کہاوت توں شخصیت دی اُساری وچ گہنیاں دی قدر تے قیمت دا پتہ چل جاندا اے۔ اصل وچ بہت تھوڑے بندے ملن گے، جہڑے اپنی شخصیت چمکاون واسطے ہار شنگار دے متھاج نہ ہوندے ہون۔

انسان دا اپنے آپ نوں شنگارن دا شوق بہت پراتا اے۔ پرانی مصوری دے نمونے تے مورتیاں وی ایس گل دی گواہی دیندیاں نیں۔ اودوں سجاوٹ واسطے گھاہ، ویلاں، بیج، ہڈیاں، شیشہ، تانبا، لوہا، ہاتھی دند اتے موتی ورتے جاندے سن۔ ہولی ہولی سونے چاندی دی ورتوں شروع ہوگئی۔ جہڑے سونا نہیں سی خرید سکدے اوہناں نے کانسی تے ملمے توں کم لینا شروع کردتا۔ کانسی دے گہنیاں دے نمونے ٹیکسلا دی کھدائی وچوں وی لبے نیں۔ مسلماناں نے ہندوستان دی پوشاک تے گہنیاں نوں اپنے جمالیاتی ذوق نال ہور وی سندر تے پھبواں بنا دتا اے ''آئین اکبری'' وچ ذکر اے کہ اکبر بادشاہ کاریگراں دی دیکھ بھال اتے حوصلہ افزائی آپ کردا ہوندا سی۔

ہار شنگار دیاں تھانواں پہلاں والے گہنیاں لئی سر، نک، کن، گل، ہتھ، بانہاں، تے پیر جاں گٹے اتے پوشاک لئی ہر، گل جاں تیز ہی نیں، پر ایہناں دے روپ تے بتر وچ بڑا فرق پیندا رہیا اے۔ مسلماناں دی آمد توں پہلاں گہنیاں جاں پوشاک اتے چن جاں سورج اُکرے ہوئے ہوندے سن جاں ایہناں دیاں مُورتیاں جڑیاں ہوئیاں ہوندیاں سن۔ ایہہ آریہ لوکاں دی دیوی شکتیاں دی پوجا دی علامت سن۔ پر مسلمان کسے انسان یاں دیوی پوجا نوں نہیں سن مندے، ایس لئی ایہناں علامتاں دی تھاں بیلاں، بوٹیاں تے خلقت دیاں مُورتاں نے لے لئی۔ چنپا کلی ہار، شیراں، ہاتھیاں والے کڑے، مور نُما جُھمکے، مچھلی والے ٹکے ایس سے دی کاڈھ نیں۔ اسلامی ستارے نے ہندو کنول نوں سنگار دے پڑ وچوں کڈھ دتا۔ تھوڑے ہیہے ہندو چن، سورج دی شکل والے گہنے پہندے رہے۔

پنجاب دیاں لگ بھگ ساریاں ذاتاں اپنی مذہبی ریت تے معاشی حالات دے مطابق گہنے پہندیاں نیں۔ ایہہ گہنے زنانی دے خاوند دی معاشی حالت دا شیشہ منے جاندے نیں۔ جے کے تھوڑے گہنے پہنے ہون تاں اوہدے پتی (خاوند) نوں غریب گنیا جاندا اے۔ ایس لئی اوہدا جتن ہوندا اے کہ اپنے پتی نال لڑ جھگڑ کے وی اپنے گہنیاں دا کوٹا پورا رکھے۔ غریب توں غریب ذاتاں وی لتاں بانہاں تے گردن اتے تانبے وغیرہ دے گہنے پہن لیندیاں نیں۔ جٹیاں ریشم تے والاں دی پچھی جیہی گُند کے اوس دے اوپر جھیاڑی پہندیاں نیں۔ جھیاڑی واسطے چار ہٹیاں اک دوجی دے زنجیر نال جوڑیاں جاندیاں نیں تے ہٹلی پچھی نال چار پنج نلکیاں لٹکدیاں نیں۔ نلکیاں دے سریاں اتے ہیرے، موتی لٹکدے رہندے نیں۔ ایس نوں پہنن والیاں گُت نہیں کردیاں۔ اوس دے اوپر وال گُند کے بنگلہ جیہا بنا دیندیاں نیں۔

سر گُند دے کیتے نتے
اُتے پا دے ڈاک بنگلا

جھیاڑی پہنی ہووے تاں پھُل دی نگی دے آلے دوالے سر اتے ہی پہنے جاندے نیں۔ نگی اتے نہیں۔ کھتری تے بانیے ایس دی تھاں چڑا پہندے نیں۔ شنگار پٹی نگی والی تھاں توں سر دے دوویں پاسے باہر و باہر گُت نال بنھی ہوئی مخمل دی اک پٹی ہوندی اے جیس دے اوپر سونا مڑھیا ہوندا اے۔ ایس دے اگے چیروں کولوں متھے

اتے چن نما سونے دا ٹکا لٹکدا رہندا اے۔ جیس دے آلے دوالے اک زنجیر ہوندی اے جیس نال مچھلیاں لگیاں ہوندیاں نیں۔ جے ٹکا بھارا تے جڑاؤ ہووے تاں ایس نوں چھنگلی' داؤنی یا کھنگرو کہندے نیں۔ شنگار پٹی دی بجائے ایس دے ذرا کو اگلے پاسے ٹکڑیاں جوڑ کے بنائی سونے دی بندی پہنن دا وی رواج اے۔ کھبے کن دی پچھے' جھمر' سوئی تے کلپ لاوندے نیں۔ ایہہ سارے کھبے پاسے دے والاں نوں سانبھن دا کم دیندے نیں۔ کلپ سونے دا گہنا اے۔ جھمر سوئی اتے مچھلی جیہی بنی ہوندی اے تے جھمر تکون قسم دا گہنا اے' جیس دی ہیٹھلی پٹی نال بور تے موتی لٹکدے رہندے نیں۔

گت دا اپنا وکھرا شنگار اے۔ پرانے پنجاب وچ چار چار گتاں کیتیاں جاندیاں سن اتے اج دے پنجاب وچ دی دو دو گتاں تے وتونن دے والاں دا رواج پے رہیا اے۔ اج گت توں سپنی نال وی تشبیہہ دتی جاندی اے۔

مائے! میری گت نہ کریں
مینوں ڈر سپنی توں آوے
یاں
وال گوری دے بیر کالے
ڈردی ماں وی نہ گندے

گت نال چھبا (سر دا زیور) بنھن دا دی رواج اے' جو زنجیراں تے مانک موتیاں والا بھارا جیہا گہنا ہوندا اے۔ ایس نوں پہن کے ہوشیار رہنا پیندا اے کہ کوئی پچھوں ای کٹ کے نہ لے جاوے۔ ایہہ بہتا کواریاں کڑیاں ای پاوندیاں نیں۔

سر توں پچھوں گہنیاں لئی خاص تھاں کن نیں۔ کانٹے' بندے' لوٹن' پپتل پتیاں' تنگل' سون چڑیاں' بجلیاں' ٹوکس وغیرہ گہنے کن دی ہیٹھلی پپڑی دا شنگار نیں۔ اینہاں توں علاوہ باقی گہنے پہنن واسطے کسے بڈھی ماں دے کناں وچ تیرھاں تیرھاں سوراخ دی نظر آ جان گے' جینہاں وچ والے' والیاں کوکرو' جھمکے' ڈنڈلیاں' ریلاں' بہادرنیاں تے مامے مُرکیاں پہنیاں جاندیاں سن۔ ایہہ سوراخ کن دی ہیٹھلی پپڑی توں شروع کرکے آلے دوالے دے سارے حصے وچ کیتے جاندے سن۔ اوپر والے حصے دے آخری سوراخ وچ بیہڑا کن دے اندرلے پاسے مُڑے ہوئے حصے وچ ہوندا اے' ٹکا جیہا کوکرو پاوندے سن۔ اوس توں اگلے وڈے سوراخ وچ سبھ توں وڈی ڈنڈی' اوس

توں اگلے وچ اوس توں چھوٹی ایس طرح اک اک کن وچ دس دس گیاراں گیاراں ڈنڈیاں دی پہنیاں جاندیاں سن۔ ہیٹھاں پیپڑی ول ایہناں دا حجم چھوٹا ہوندا جاندا سی۔ ایہہ ڈنڈیاں کناں نوں بدصورت بنا دیندیاں سن۔ ڈنڈیاں دے بھار نال سوراخ وڈے ہو جاندے سن۔ پہنن والیاں سوانیاں نوں وی ایس گل دا پورا احساس سی۔ بوتے (اونٹ) دی سواری ایس لئی پسند نہیں سی کیتی جاندی کہ بوتا اپنی کوجھی چال پاروں کناں دے سوراخ وڈے کر دیندا اے۔

بوتاں لیاویں اوہ متراں
بیہڑا ڈنڈیاں ہلن نہ دیوے

وڈیاں ڈنڈیاں نوں ریلاں کہندے نیں۔ ڈنڈیاں دے تھلے مرکیاں تے مرکیاں دے تھلے پیپڑی دا سوراخ ہوندا اے، جیہں وچ سونے دی اک نکی جیہی ٹلی دے لون نوں پتیاں لا کے بنائے مسلمانی جھمکے کانٹیاں ورگے جڑاؤ بُندے۔

لے دے جڑاؤ سانوں بندے وے
اسیں تیرے تد وسنا

مرکی نال لٹکائیاں چپل، مرکی نال جوڑے وڈے گچھے جیہے والے، لوٹن تے سون چڑیاں جاں خالی تار جیہی موڑ کے بنائی شکل پہندے نیں۔

تیرا روپ جھلیا نہ جاوے
کنوں لاہ دے سون چڑیاں

ایہہ سارے گہنے تھلے ول لٹکدے نیں تے ہل ہل کے گلھاں نال گھردے رہندے نیں۔ پنجابی دا ٹپا اے۔

لوٹن بن متراں
جے تیں گوریاں گلھاں دا رس لینا
کسے لوک شاعر نے آکھیا سی۔

کانٹیاں دے وچ توں جڑا دے بیڑی
تے مونہہ اتے رہے روشنی

ایسے سوراخ وچ ڈنڈی دوالے توے جیہے جوڑ کے بنایا ٹوکس وی پہندے نیں۔ پرانے زمانے دی بھاری جھمکے تے بُندے، بجلی دے وچکار لے سوراخ وچوں لنگھا

کہ پہنے جاندے سن تاکہ کناں نوں سوکھ رہوے۔

ہندو مرد وی پیپڑی وچ سوراخ کراوندے نیں۔ اوس وچ نتیاں بہت ہلکیاں ہوندیاں نیں تے تار موڑ کے بنائیاں جاندیاں نیں۔ ایہناں نوں چپل پتیاں جنا ای سونا لگدا اے۔

ایہہ لے نتیاں' کرالے چپل پتیاں
کسے اگے گل نہ کریں

کوئی معشوق اپنے عاشق نوں کہہ سکدی اے' پر اج کل دے مرداں نے ایہہ سوراخ کروانے وی بند کر دتے نیں تے زنانیاں وی صرف پیپڑی دے سوراخ وچ ای ڈوکس' کانٹے، جھمکے تے والیاں پہن کے گزارہ کر لیندے نیں۔

نک دے شنگار واسطے' باہرلیاں پاسیاں وچ تے وچکار تن سوراخ کتے جاندے نیں جیہناں وچ تیلی' لونگ' کوکا' رکھ' نتھ' مچھلی تے نکرا پہندے نیں۔ وڈا سارا لوکس ورگا لونگ کھبے پاسے ہوندا اے اتے بہت چھوٹی تیلی سجے پاسے۔ سجاوٹ وچ ایہناں دا مقابلہ مشہور اے۔

تیلی لونگ دا مقدمہ بھاری
تھانیدار سوچ کے کریں

پر لونگ دے کیا کہنے نیں۔

تیرے لونگ دا پیا لشکارا
ہالیاں نے ہل ڈک لے

ایہہ لونگ ہینے نک والی زنانی نوں شاید اوپرا لگدا اے۔

لونگ چانبڑاں پاوے
رنڈیاں ناساں تے

نتھ ویاہ توں پچھوں سہاگ دی علامت پاروں پائی جاندی اے۔ نتھ نال مچھلی پہنن دا رواج اے۔ ایہہ وچکارلی ناس دے سوراخ وچ پہنی جاندی اے۔ ایس دے پت تھلے بُلھ تک لٹکدے رہندے نیں۔

تیری چوس لاں بلھاں دی لالی
مچھلی دا پت بن کے

ریکھ جاں کوکا' نتھ وغیرہ دے سوراخ نوں کھلا رکھن لئی پہنیا جاندا اے اتے چھلی دی تھاں غریب زنانیاں چھوٹا چاندی دا چھلا وی پہن لیندیاں نیں' جیس نوں نکراوی آکھدے نیں۔ کواریاں کڑیاں عام طور تے نکرا' کوکا جاں ریکھ ای پہندیاں نیں۔

پنجابن دی مورنی ورگی گردن اپنے آپ وچ گھٹ سوہنی نہیں۔ پر اوس نوں ایس سوہپن نال رج نہیں آوندا۔ اوہ ایس نوں وی ہس' کنٹھی' گلوبند' مالا' گانی تے ہاراں نال شنگار لیندی اے۔ ہس سونے یاں چاندی دا ٹھوس گہنا اے' جیہڑا گردن دے نال لگیا رہندا اے۔ گلوبند مخمل دی پٹی اتے مڑھے ہوئے سونے نوں کہندے نیں تے ایہہ وی گردن دے نیڑے نیڑے ای رہندا اے۔ کنٹھی سونے دی گگر رٹھیاں جیہیاں نوں کنڈیاں نال جوڑ کے بنائی جاندی اے۔ وچکار لے رٹھے وڈے وڈے ہوندے نیں' جو سریاں ول نوں چھوٹے ہوندے چلے جاندے نیں۔ ایہہ اک طرح دی مالا ہوندی اے جیہدے سرے زنجیری نال جڑے ہوئے ہوندے نیں۔ مونگیاں والی مالا دی گردن دے نال لگی رہندی اے۔

ڈھلے ہوگئے گردن دے منگے
لی ہو گئی توں بنتو

گانی دی گل نال چمٹی رہندی اے۔ گردن دے باقی گہنے دھون نال لٹکدے ہوئے تھلے سینے تک آ جاندے نیں۔ ایہہ ودھیرے کر کے ریشمی ڈوری جاں سونے چاندی دی زنجیری وچ تویت' ٹکے' منکے وغیرہ نوں پرو کے بنائے جاندے نیں۔ زنجیری یاں ڈوری دے عین وچکار وڈا سارا چورس' گول کنگرے دار جاں تکونا ٹکا ہوندا اے' جیہڑا گل وچ پاون نال چھاتیاں دے عین وچکار آ لگدا اے۔ ٹکا' ہیل' ایام' نامیاں' تویت' چنپاکلی' چوکی' ہول دلی' چنالا' لاکٹ' پینڈل' ڈھولنے تویت' نورتن سیٹ' مگھتیاں' رانی ہار' چندر سینی ہار' زنجیری وغیرہ ایہناں دے کئی ڈیزائن نیں۔

گتی پئی دی زنجیری چھنکے
گبھرو دا مچے کالجا
گھنڈ کڈھنا' تویت ننگا رکھدی
چھڑیاں دی ہک لوہن نوں
تیرے دل دی سمجھ لاں ساری

گل وا۔ تویت بن کے

ڈوری وچ پاؤنڈ پروتے ہون تاں اوس نوں ٹگا' روپے پروتے ہون تاں ہیل' سونے دے پیسے سے پروتے ہون تاں ونگتیاں' تکونے تویت پروتے ہون تاں ایام۔

نام بن کے بڑا پٹواری
ہک والی رفتی کرے

چنپا کلی جیہی پروتی ہووے تاں چنپا کلی۔ پتے والی گول ٹکڑی ہووے تاں چوکی' ٹکیاں ٹکیاں تن تن پتیاں دے تن تن گھُمیاں والیاں تن چوکیاں ہون تاں چنالا' اوپروں تھلے ول وڈے ہوندے جاندے تویت وغیرہ پروتے ہون تاں نورتنا سیٹ' رانی ہار جاں چنن ہار خاص قسم دے پتھراتے سونا مڑھیا ہووے تاں ہول دلی کہندے نیں۔ ایس دی تھاں جد کنڈھی دا فیشن ودھن لگیا تاں لوکاں نے اک بڑا دلچسپ گیت بنایا' جیہڑا دھون' سرتے گہنیاں دے ناطے واضح کرواے۔

تیری گُت تے کچہری لگدی
دوروں دوروں آون جھگڑے
سگی پھل نی شیشن جج تیرے
کینٹھا تیرا مہتم اے
والے ڈنڈیاں کمشنر ڈپٹی
نتیاں ایہہ نائب بنیاں
کنڈھی ہس واپے گیا جھگڑا
تویت اُگاہی بھرن گے
بندے بن گے وکیل ولایتی
چونکے جدنیاں کر دے
دفعہ تن سو آکھدے تیتی
کنڈھی نوں سزا بول گئی
ہار دے گیا ضمانت پوری
کنڈھی نوں چھڑا کے لے گیا

دو کو درجن گہنیاں نوں پنجابی مٹیار دے ہتھاں دا شنگار بنن دا شرف حاصل اے۔ باگڑی زنانیاں شیر دے مونہہ والیاں چاندی دیاں رنگر ناڈاں یاں کوہنی دے اخیر اتے اُپرلے پاسے پہندیاں نیں۔ کوہنی توں بانہہ ول نوں پہلاں گہنا، پھیر کنگن، پھیر دو تن چوڑیاں، اوہناں دے اگے گھنگرواں والا چھنکدا ہویا پری بند، اتے پھیر لگا تار کئی ساریاں چوڑیاں دا چوڑا، گجرے تے بند پہنے جاندے نیں۔ گوکھڑو، سنگھاڑے، لچھے، گھڑی چوڑی، بانکاں، کنگن تے پہنچی گُٹ اتے پہندے نیں۔

میلے جاویں گا لیاں دیں پہنچی
لے جا میرا گُٹ من کے

لال چوڑا سہاگ اتے امیری دا نشان اے۔ ایس نوں پہن کے گھر دا کم کرنا اوکھا ہوندا اے۔

میری چندری دی ذات ترکھانی
چوڑا پا کے سک ہو بھری

ایہہ بنداں نال پہنیا جاندا اے اتے خاوند اپنی زنانی نوں ویاہ پچھوں دیندا اے۔

چوڑا گھڑا کے دے گیا نی پت سوہرے دا
بنداں دی دے گیا سائی

پر بند کیہڑا سوکھے بن جاندے نیں، تن چار تولے سونا لگدا اے۔

منڈے مر گئے کمائیاں کردے
لچھی تیرے بند نہ بنے

ایہناں اتے ماہیے نالوں وی ودھیرے پیسے لگ جاندے نیں۔

پہلاں ماہلے توں جاں چھڑائے، بند پھیر بن جان گے

جے بند قیمت لئی بدنام سن تاں پری بند اپنی چھن چھن لئی۔

پری بند بے شری دا گہنا
جبھی پائیاں چھنک پوے

ایہناں توں علاوہ بانہاں اتے کچ دیاں چوڑیاں پہنن دا رواج عام اے۔ ایہناں دے ٹٹن دا ڈر رہندا اے۔

ٹٹ گئیاں وے بلوری ونگاں میریاں
چھڈ میری بانہہ اڑیا

گُٹ دے اگے ہتھ دے اپرلے پاسے پنج انگلایاں ہتھ پھلا پہندے نیں۔ ایس گہنے نال زنجیراں دے ذریعے ہتھاں دیاں انگلاں وچ پین والیاں چھاپاں جُڑیاں رہندیاں نیں۔ ایہہ گہنا ہتھ دا سارا باہرلا پاسا ڈھک لیندا اے۔ انگوٹھے وچ ویاہ توں پچھوں شیشے والی آرسی پہنی جاندی اے۔ انگلاں وچ نگاں والیاں چھاپاں، کلی چڑیاں، مُندریاں یاں چھلے پہنے جاندے نیں۔

چھلا میرا کس گھڑیا
انگل کریندی رپیڑ وے

پیراں لئی زنجیراں نال بھٹیاں بیبیاں جوڑ کے پنڑیاں، زنجیراں والے لچھے قیمتی گُسل پٹی، تکتلا چین تے پزیباں، کنڈلی دار توڑے، ونگے بیے ٹھوس کڑے تے بانکاں، بوراں والیاں کھوکھلیاں تے چھن چھن کردیاں کڑیاں یاں جھانجراں بنوائیاں جاندیاں نیں۔ جھانجراں چھنکدیاں نیں۔

ایہہ جو جھانجراں تار انگریزی
مشاں وچ دین خبراں

پر محبوبہ پیر دبا کے وی تاں لنگھ سکدی اے۔ جھانجراں بناون والے دی روح آکھدی اے۔

تیرے جھانجراں وجن نوں پائیاں
لنگھ گئی پیر دب کے

پیر دیاں انگلاں وچ گوٹھڑے، بچھوئے تے چھلے چھلیاں پہنن دا رواج سی۔ بچیاں دے گٹیاں وچ پونٹے پہنائے جاندے سن۔ اج جتھوں تائیں منڈیاں کڑیاں دے گہنیاں دا تعلق اے سارے ای چاندی دے چھوٹے موٹے پونٹے، کڑے کنگن، گوکھڑو، چوڑیاں، چھلے، سی، والیاں تے پھل پہنا چھڈدے نیں۔

مرداں دے گہنے بہت تھوڑے نیں۔ مسلمان مرد کڑیاں توں بناں کوئی گہنا نہیں پہندے۔ باقی وی کنٹھا، مالا، تو-تڑیاں، کنگن، والے، نتیاں، مندراں تے چھاپاں ای پہندے نیں۔ زنانیاں دے شنگار اگے اینہاں دی اندرونی قیمت وی کیہ اے؟

منڈا موہ لیا تو-تڑیاں والا
دمڑی دا سک مل کے

شاید ایسے واسطے مرد کنٹھے توں سوا باقی ساریاں گہنیاں توں چھڈی جا رہے نیں۔ باگڑی جٹیاں توں علاوہ، زنانیاں وی پرانے تن چوتھائی گہنے پہننے چھڈ گیاں نیں۔ سر دا شنگار جھمر، سوئی کلپ تے شنگار پٹی، کناں دے کانٹے، والیاں، ٹوکس، نک دار ریکھ یاں نکرا، گل دا شنگار، کنٹھی، چینی، نورتنا سیٹ، رانی ہار، زنجیری، گانی، ہتھاں وچ چوڑیاں، پولے کڑے، ونگاں یاں گجری، چوڑی، انگلاں وچ چھاپاں تے چھلے تے پیراں وچ کوئی پاوے تاں پنجریاں ای پاوندا اے۔ اج کل لک دے زیوراں دا تاں اکا رواج ای نہیں رہیا۔

پنجاب دے سارے گہنے چاندی یاں سونے دے ہوندے نیں۔ ایہناں وچ ہیرے موتیاں دے نگ جڑے ہوندے نیں۔ کئی علاقیاں وچ شیشے تے لاکھ دے کڑے وی پسند کتے جاندے نیں۔ موہنجودڑو تے ہڑپا دی کھدائی توں لبھے گہنیاں توں پتہ چلدا اے کہ شیشے لاکھ دے گہنے سندھ وادی دی قدیم تہذیب وچ وی مقبول سن۔ لاکھ تے شیشیاں دے گہنیاں وانگ ای ہاتھی دند دے گھوگے وی بہت پرانے سمیاں توں چلے آ رہے نیں۔ ہن تاں باہرلے دیساں توں آئے لال، نیلے، سنہری تے ہرے رنگ دے منکیاں دی ورتوں عام کیتی جان لگ پئی اے۔ اج شمال وچ مقبول پتھر، شیشے، دھات تے لکڑی دے بہت سارے منکے ساتوں بابل، مصر، ایران تے مغلیہ تہذیب نال جا جوڑدے نیں۔ جمیلہ برج بھوشن ہوراں دے آکھن مطابق:

"منکیاں دی عمر زنانی دی خود آرائشی جنی پرانی اے اتے ایہناں دی ورتوں ایس خیال دے ممکن نال ای مٹ سکدی اے پر ایوں کدی نہیں ہو سکدا۔"

ٹیکسلا دی کھدائی توں وی گل دے ہار، سونے دے پھلدار کلے، کانٹے، چوڑے، والاں دے کلپ تے لاکھ وغیرہ دے منکے لبے نیں۔ ایس توں صاف پتہ چلدا اے کہ ایہناں دی ورتوں بہت پرانیاں سمیاں توں ہوندی آ رہی اے۔

ویہویں صدی دے شروع وچ مغربی تہذیب دے اثر دے تحت بہت سارے گہنیاں دی ورتوں ہٹ گئی۔ پرانے موٹے گہنے ڈھونڈن لئی تاں کئی گھر ڈھونڈنے پیندے نیں۔ سونے چاندی دیاں قیمتاں ودھن کرکے وی گہنیاں دی گنتی گھٹ گئی اے۔

پرانے بھارے گہنے تڑوا کے اوہناں توں کئی چھوٹے چھوٹے گہنے تیار کروائے جا رہے نیں۔ اج دی سنیار اپنی بڈھی سس دی موت پچھوں اوس دیاں زنجیراں، پٹیاں، موتیاں تے مچھلیاں نوں تارا لوا کے کانٹیاں دے تن جوڑے، ہتھلی پٹی توں ہار اتے باقی سونے توں گل دی زنجیری بنوا لیندی اے۔ خالص سونا پڑ وچوں نکل رہیا اے تے اوس دی تھاں کھوٹا سونا یاں رولڈ گولڈ مقبول ہو رہیا اے۔ ہتھ نالوں مشینی کاریگری ودھیرے ہر من پیاری ہو رہی اے جیس دے صدقے سنیار دا کم بند ہو رہیا اے۔ کوئی زمانہ سی کھٹ دی کھٹی دے صدقے سنیار دا گھر سارے پنڈوں چنگا ہوندا سی۔ اج سنیارے مزدوری کردے وی دسدے نیں۔

پہراوا

پہراوا یاں پوشاک جسم نوں ڈھکن واسطے ضروری اے۔ نکا جیہا بچہ وی اوذوں تک ننگ دھڑنگ پھرن دی بادشاہی کر سکدا اے جد تک اوہ سُرت نہیں سنبھالدا۔ سُرت سنبھالدیاں نال ای بچے اپنے ماپیاں کولوں کپڑے منگن لگ جاندے نیں۔ بچے دی سبھ توں پہلی پوشاک جھگی تے کچھی اے۔ پوشاک دا جنسی شعور نال بڑا گہرا تعلق اے۔ ایہہ شعور ای تاں جسماں نوں ڈھک کے رکھن لئی اکساندا اے۔

پوشاک دی بستر دی تاریخ بڑی دلچسپ اے۔ ویدی عہد وچ پوشاک پھروانہہ ، کشا، گھاہ، چمڑا، ریشم تے اون دی بنائی جاندی سی۔ محمد لطیف ہوراں نے پنجاب دے شنگار بارے "تاریخ پنجاب" وچ لکھیا اے۔

"پرانے ہندو سوتی کپڑا پاوندے سن۔ سوتی قمیضاں گوڈیاں تک لمیاں ہوندیاں سن۔ قمیض دے اتے اک پٹکا ہوندا سی جیہڑا کھبے موڈھے دے اوپر تے سجے کنڈھے ہیٹھ کرکے بنھیا جاندا سی۔ جسم دا اک پاسا موڈھے اتے چادر سٹ کے ڈھکیا جاندا سی۔ ایہہ چادر گوڈیاں تک لمکدی رہندی سی۔ سارے مرد دھوتی پہندے سن۔ مرداں دیاں لمیاں لمیاں داڑھیاں ہوندیاں سن جیہناں نوں اوہ لال، سبز، پیلیاں یاں نیلیاں رنگ لیندے سن۔ زنانیاں کپڑیاں نال بہیاں ہوندیاں سن۔ اوہ ننگ پوشاک نہیں سن پہندیاں۔ اوہ اپنے ہتھاں تے پیراں نوں مہندی، چندن تے لاکھ نال رنگدیاں سن۔ اوہناں دے بھروٹے تے متھے کستوری نال رنگ ہوندے اتے وال پھلاں نال شنگارے

جاندے سن۔ حیثیت مطابق وکھو وکھ زیور پہنن دا وی رواج سی۔

اج دے پنجاب دی پوشاک وی کوئی گھٹ سجیلی نہیں۔ کسے وڈے ریلوے اسٹیشن دے پلیٹ فارم اتے جا کے ویکھو، وکھو وکھ ضلعیاں دے وکھرے پہراوے والے بندے وکھائی دین گے۔ سادھو توں لے کے یورپی پہراوے والے فیشن ایبل جینٹل مین ایتھے ویکھے جا سکدے نیں۔ ہریانے دی بھاری گھگری تے کڑتی جاں انگی، پرانیاں بڈھیاں دے لے کڑتے تے پاجامے یاں سُوسی دیاں سُتھناں، پنجابن مٹیار دی شلوار تے قمیض، مرداں دی پچھے مروڑی دے کے ٹنگی ہوئی دھوتی یاں کھلی چادر، وڈے پہنچیاں والی شلوار تے چوڑی دار پاجامے سبھ ملن گے۔ میلیاں، تہواراں، شادیاں اتے گوڑھے لال، پیلے، نیلے، رنگ دار پہراوے (لباس) وی ویکھن وچ آوندے نیں۔

مرکزی پنجاب دا اچے لے سڈول جسم تے چوڑے موڈھیاں والا مرد سر اتے پورے بر دا صافہ یاں ادھے بر دی پگ بنھدا اے۔ چھوٹی پگ، صافے دے تھلے، صرف سکھ ای بنھدے نیں، پر ہن ایس دا رواج ہٹدا جا رہیا اے۔ گبھرو صافے دا لڑ کن کول چھڈ کے پچھوں گردن دے کالے وال ننگے رکھدے نیں اتے جوڑے جاں بودی دے کجھے پاسیوں تھوڑا جیہا بچے ہتھ نوں جھکیا ہویا شملہ چھڈدے نیں۔ بہاولپور دے وسنیک رسے وانگ وٹ چاڑھ کے چالی چالی گز لمیاں پگاں وی بنھدے نیں۔ مرکزی پنجاب وچ پگ دا لڑ ذرا چھوٹا رکھیا جاندا اے تے شملہ وڈا۔ جانگلی پگ بنھ کے سرنوں وچکاروں ننگا رکھدے نیں۔ انج تاں پگ بنھنی تے لڑ چھڈن دا ول وی کسے نوں ای آوندا اے۔

تینوں پگ بنھنی
تینوں لڑ چھڈنا
تینوں ، ہل واہنا نہ آوے
وے تیرے گھر کیہ وسنا

پنجابن مٹیار اپنے ساتھی نوں طنز نال کہندی اے۔ پگ عام طور تے موٹی ململ یاں کھدر دی ای ہوندی اے۔ 376 دی باریک ململ سندھوری رنگ کے خاص موقعیاں اتے ای بنھی جاندی اے۔

مینوں سیاں چ پین ھلیکے

تیری وے سندھوری پگ دے

باقی کپڑے وی گھر دے کتے' پنڈ دے جولاہے دے بنے ہوئے پنڈ دے درزی یاں گھر دے سِتے' سادہ ای ہوندے نیں۔ گل وچ قمیض یاں کُڑتا پہندے نیں۔ قمیض دا فیشن نواں اے۔ پنجابی ایس نوں جھگا کہندے نیں۔ ایس دے کالر وی کوٹ دے کالراں وانگوں گول ہوندے نیں۔ کھلے کالراں والی قمیض تاں تھوڑے ای پہندے نیں۔ عام کسان قمیض تھلے کجھ وی نہیں پہندے۔ سردیاں وچ روں والی بنڈی' جیکٹ تے سویٹر پہنن دا رواج اے۔ کوٹ تاں کوئی شوقین جاں پڑھاکو ای پیندا اے۔ پنڈاں وچ کھدر دے دو کُرتے اُپّر تھلے پاون دا رواج وی عام اے۔ بہت سردی ہووے تاں کھیسی' کھیس' دوہریاں لوئی دی بُکل مار لئی جاندی اے۔ کم ویلے تیڑ دی پوشاک' صافہ پٹکا' لنگوٹی جانگھیا یاں کچھا اے اتے پورے بر دی چادر' کھلا پاجامہ' پوٹھوہاری شلوار تے چوڑی دار پاجامہ وغیرہ وی پہندے نیں۔

پیراں وچ پنڈ دے موچی دی بنائی جتی یاں خاص موقعیاں لئی شہرتوں خریدی گُرگابی یاں پشوری چپل پہندے نیں۔ جتی عام طور تے دھوڑی دی اتے بناں نوک توں ہوندی اے۔

جُتی کھل دی مروڑا نہیں جھلدی
زور جوانی دا

خاص موقعیاں لئی زری دی تلے دار تے نوک والی جتی بنوان دا وی رواج اے۔ بہاولپور وچ زنانی تے مرد سارے پُھل بُوٹے کڈھا کے گُل والی' سرو والی' ست گلی تے ڈیڈھ ویلی جتی بڑے چاہ نال پہندے نیں۔

زنانیاں دی پرانی پوشاک کُڑتی تے گھگھرا یاں ریب پاجامہ سی۔

نند کر سپ بن گئی
ریب پاجامہ پا کے

مٹیار دی پوشاک گوڈیاں تک نیویں قمیض تے شلوار کہی جا سکدی اے۔ ہن قمیض دی تھاں جمپر دا رواج عام ہوگیا اے۔ قمیض عام طور تے مرداویں قسم دی ای ہوندی سی۔ شلوار کھلی پنچیاں والی ہوندی اے اتے سُتھن تنگ والی۔ ویاہ توں پچھوں شلوار دے اوپروں کالی صوف دا گھگرا پہنن دا رواج اے۔ ایس دے نال ای نسردی

چادر دی بُکل وی ماری جاندی اے۔ گھگرے دا گھیرا کئی واری ویہہ ویہہ گز لما ہوندا سی اتے ایہہ گِٹیاں دے تھلے تک ایناں نیواں لٹکدا اے کہ پیر دی جُتی وکھالی نہیں دیندی۔ ایہہ ٹرن ویلے زمین تے گھسدا رہندا اے۔ انج گھگرا گھروں باہر نکلن سمے ای پہنیا جاندا اے۔ سر اتے صرف دوپٹہ، لیڑا یاں چنی لئی جاندی اے۔ ایس دی بُکل کجھ ایس طرح ماری جاندی اے کہ چھاتی دا شنگار پوری طرح لک نہ جاوے۔ چُنی لئی دودھیا، کاسنی تے السی دے پُھل ورگا رنگ پسند کیتا جاندا اے۔

چنی رنگ دے للاریا میری
السی دے پھل ورگی

پندراں ویہہ سال پہلاں گھر دے رنگے چیرے پہنن دا وی رواج بہت سی۔ جھنگ دیاں زنانیاں حالے تک وی تیز لنگی ہی پہندیاں نیں۔

گھگرے دا شنگار پہلاں پہلاں کافی رہیا اے پر ایہہ کوئی سوکھا لباس نہیں۔

تیرا گھگرا راس نہ آوے
سوہریاں دا پنڈ آگیا
لک پتلا ناڑ دا تِلا
گھگرے دا بھار نہ جھلے

ایہہ پنجابی ٹپے وی ایس دی گواہی دیندے نیں۔ پھیر وی سہاگن زنانی اپنا گھگرا اپنے پتر دے ویاہ تک تاں ضرور ای پہندی اے۔ سردیاں وچ سویٹر تے مغربی قسم دے شال اوڑھن دا وی رواج اے پر پہلاں صرف سلاری، پھلکاری جاں ڈبی دار کھیسی وی ہی بکل مار چھڈدیاں نیں۔ عام طور تے ایہہ کپڑے کھدر دے ہون کارن لگر دا سک ابال کے اوس نال کسیلے جہے رنگ لے جاندے نیں۔ میلے، تہوار، جنم ویاہ وغیرہ دے موقعیاں لئی کپڑیاں دی کاٹ تاں انج ای رکھی جاندی اے پر ایہناں لئی کپڑا ذرا چنگا ڈھکواں تے پھبواں چنیا جاندے اے۔ ہن کھدر، کریب، چھینٹ، لٹھا، ململ، پاپلین گبرون دی ورتوں وغیرہ عام ہو گئی اے۔ چھینٹ تاں جٹی دا من بھاوندا کپڑا اے۔

جٹی ہٹی تے شرابن ہوئی
سپ رنگی چھینٹ دیکھ کے

ویسے ورھے پہلاں بوسکی تے صوف دا رواج عام سی۔

تینوں بابے مرے تے پاواں

مُشتمن صوف دیے

کڑتے اتے زنانیاں پھُل بوٹے کڈھ لیندیاں سن۔ صوف دی گھگری دی عام پہنی جاندی سی، کڑیاں پیراں وچ چمڑے دے کالے سلیپر پاکے مکلاوے جاندیاں سن

گورا رنگ تے سلیپر کالے

گڈی وچوں لت لمکے

مینوں لے دے سلیپر کالے

جے توں میری چال ویکھنی

اتلے دودیں نے ایس گل دی حامی بھردے نیں۔ عاشق اگوں جواب دیندا اے۔

تینوں لے دیؤ سلیپر کالے

بھاویں میری مہیں وک جائے

زری دی کڈھی ہوئی جُتی اتے گرگابی دا وی رواج اے۔ خاص موقعیاں اتے عطر پھلیل چھڑکیا جاندا اے۔ مُکھاں تے سک ملن، ہتھاں پیراں نوں مہندی لاون اتے اکھاں وچ سُرمہ پاون دا فیشن وی اے۔

گبھرواں دی پگڑی صاف تے بزرگاں دی وٹ چڑھائی ہوندی اے۔ گبھرو گوڑھے رنگ دا چیرا وی بنھدے نیں۔ گل وچ ساہمنے دل دے بٹناں والا کڑتا اتے اوس دے اوپر سردیاں وچ انگرکھا پہندے نیں۔ ایہہ تسمے نال اک پاسے بنھیا جاندا اے۔ مسلمان ایس نوں کھبے پاسے تے ہندو سجے پاسے بنھدے نیں۔ تیز پورے پٹ دی دھوتی، ادھے پٹ دی تہمد یاں نری لنگار پہنن دا رواج اے۔ امیر لوک اپنا وڈا پن وکھاون لئی موڈھیاں اتے دوپٹہ سٹ چھڈدے نیں۔

زنانیاں سر اتے چنیاں لیندیاں نیں، جیس دی بُکّی کُنّی، چھاتی اوپروں لنگھا کے قمیض دی کھبی جیب کول گھگری دے نیفے وچ ٹنگ لیا جاندا اے۔ کوراں کڑیاں گل وچ کڑتی اتے ویاہیاں ہوئیاں انگی پہندیاں نیں۔ انگی دیاں باراں، بارڈر اتے گل دے سرے چاندی دیاں تاراں نال کڈھے ہوئے ہوندے نیں۔ تیز، پھُل بوٹیاں دی گوڑھے

رنگ دی کڑھائی کرواکے، گھگری نوں پہنیا جاندا اے جیس دی لون سلمے ستارے نال شنگار ہوندی اے۔ جیہڑیاں ٹیاراں سکولاں وچ پڑھ رہیاں نیں اوہناں وچ جھگاتے تھمن پہنن دا رواج پے رہیا اے۔ وڈیری عمر دیاں کئی سیانیاں نے وی اپنیاں گھگریاں چھڈ کے شلوار نوں اپنا لیا اے۔ لش لش کر دیاں لال تے نیلیاں گھگریاں دا انگ جاوناں وی سچی اک دکھ دین والی گل اے۔

جوگندر سنگھ

لوک ناچ

لوک ناچ من دی خوشی دا اک جسمانی اظہار اے۔ جیویں سوے دا پانی پھٹ کے آپ مہارا اپنے رستے تے چل پیندا اے۔ ایویں ای خوشی دی ترنگ آپ مہارے لوکاں نوں نچا دیندی اے۔ جیویں کسے نوں خوشی نے ہلونا دتا اوس انجے ای اپنے جسم نوں نچایا۔ لوک ناچ وچ کوئی وی حرکت غلط نہیں ہوندی۔ ایہہ کسے وی استاد دیاں گھڑیاں ہویاں اصولاں تے بندشاں توں مبرا اے، پر پھیر وی اسیں ویکھدے آں کہ لوک ناچ وچ اکسارتا اے۔ ایہہ ایس لئی اے کہ ہر اک نے اوس نچن والے دی نقل کرن دی کوشش کیتی، جیہڑا دوجیاں نوں چنگا لگا۔ ناچ کردیاں کردیاں ای لوکاں نے لوک ناچ سکھیا، کسے نوں استاد من کے نہیں تے نہ ای کسے سکول وچ جا کے۔ ایہی کارن اے کہ لوک ناچ دیاں سبھ حرکتاں لوکاں دی زندگی وانگ ہی سدھیاں سادیاں ہوندیاں نیں اتے اوہناں دے روز دے عمل وچوں جنمدیاں نیں۔ "شکاری ناچ" جیس وچ جانگلی لوک ساہمنے آئے کسے شکار نوں مارن دیاں سبھ حرکتاں کردے نیں، ایس گل دا ثبوت اے۔

لوک ناچ نچیا جاندا اے من دی موج مانن لئی، لوکاں نوں وکھاون لئی نہیں۔ ایس لئی کسے سٹیج یاں سجاوٹ دی ضرورت نہیں۔ پنڈ دی کوئی تھاں، بھاویں اوہ پنڈ دے اندر اے یاں پنڈ دے باہر جتھے نچن والے اکٹھے ہو سکن، ٹھیک اے۔ چکی دا درمیان اے یاں ٹوبھے دا کنڈھا، بروٹے دی چھاں اے یاں نہیں ہر تھاں لوکاں دے نچن لئی سوہنی سٹیج اے۔ سورج دی روشنی نہ ہووے تاں چن دی چاننی اتے جے دوویں نہ ہون تاں دیوے دی لو وچ ای لوک اپنا کم سار لیندے نیں۔

لوک ناچ لئی ہر پوشاک کنڈھی ہوئی اے۔ اوہ گوٹیاں جڑے رنگ برنگی ریشمی کپڑیاں دا متھاج نہیں۔ لوک ناچ نوں رنگلا بناون والی اکو چیز لوکاں دی ڈلہ ڈلہ پیندی

خوشی ہوندی اے۔ جنی خوشی اتے جنے سرور وچ کوئی نچے گا' اونا ای سچ اتے رنگ اوس دے ناچ وچوں جھلکے گا۔ ایہہ انفرادیت صرف لوک ناچ وچ ای اے۔ ابتدا وچ ناچ' گیت تے سنگیت تنے رلے ملے ہنر سن' تنے خوشی دے ذریعے سن۔ پر جیوں جیوں فن بارے شعور ودھدا گیا' ایہہ تنے ہنر قواعد دے بندھن وچ آ کے اک دوجے کولوں دور ہوندے گئے۔ ہولی ہولی ہر فن اپنا ودھیا تے گنجھل دار ہو گیا کہ کسے لئی اپنے سارے جیون وچ صرف اک فن دیاں گہرائیاں تیکر پہنچنا مشکل ہو گیا۔ ناچ ودھ کے "ناٹ شاستر" (ڈرامے دے فن اتے سنسکرت دی کتاب) دے قواعد وچ بجھ گیا۔ گیت پنگل (عروض) دے بندھن وچ جکڑیا گیا تے راگ دس ٹھاٹھاں توں ودھ کے ان گنت راگاں تے راگنیاں دے روپ وچ ظاہر ہویا۔ ساز سنگیت اک ڈھولک دی تال توں ودھدا ودھدا اینے سازاں وچ پھیل گیا کہ عام انسان لئی اوہناں دے ناں یاد رکھنے وی اوکھے ہو گئے۔ جیوں جیوں ناچ' گیت اتے سنگیت ودھدے گئے ایویں ای اوہ لوکاں توں دور ہوندے گئے اتے ہر فنکار دی نجی ملکیت بندے گئے۔ ایتھے ای بس نہیں سگوں عام لوکاں لئی ایہناں فنکاراں دے فن توں خوشی حاصل کرنی تاں اک پاسے ایہناں نوں سمجھنا وی سردردی بن گئی۔ ہندوستانی ناچاں نوں سمجھنا عام لوکائی تاں کیہ' کسے چنگے سیانے لئی وی سوکھی نہیں۔ ہتھاں دے اشارے کسے دے وی پلے نہیں پیندے' جناچر کسے نے ایس ناچ دے اصولاں نوں چنگی طرح سمجھیا نہ ہووے۔ فنکاراں دیاں اکھاں اتے مکھ راہیں ظاہر ہوون والے باریک فنی تاثر' پنڈاں دے ٹمٹماوندے دیوے یاں مشال دی لو وچ تے کیہ وکھائی دین گے' جدوں شہراں وچ بجلی دے گھٹ چانن نوں ناکافی سمجھ کے سینکڑیاں بتیاں دی طاقت والے بلباں دی روشنی وچ فنکار نوں وکھاونا پیندا اے۔ ایسے طرح جے کلاسیکی ناچ نچن والے نے ڈھکویں پوشاک نہ پائی ہووے تاں نہ اوہ چنگی طرح نچ سکدا اے تے نہ ای ویکھن والیاں نوں اوہدا ناچ پسند آ سکدا اے۔ ایس نوں مکمل تے من بھاوندا بناون لئی اک سوہنی سٹیج دا ہونا وی ضروری اے۔ کلاسیکل ناچ نچن والا اپنے لئے نہیں سگوں ویکھن والیاں لئی نچدا اے۔ اوہ خوشی تدوں ہوندا اے جدوں ویکھن والے تاڑیاں مار کے داد دیندے نیں۔ جنے بہتے ویکھن والے ہون گے اتے جنی بہتی داد ملے گی' اینی ای اوہدی حوصلہ افزائی ہووے گی۔

ایہہ گل ٹھیک اے کہ سارے کلاسیکل ناچ' لوک ناچاں توں ای نکلے نیں۔ پر

بناوٹی پابندیاں تے اوکھے قواعد نے ایہناں نوں اپنے اصلے توں اینا نکھیڑیا اے کہ دوواں وچ کوئی سانجھ لبھنی مشکل ہوگئی اے۔ لوکاں دا سانجھا ناچ اکلے فنکار دا نجی ناچ تاں ہی بن گیا سی، پر اوہ عام لوکاں دے ویکھن والا ناچ وی نہ رہیا تے گنتی دے بندیاں دے من پرچاوے دا سامان بن کے رہ گیا۔

اسیں ویکھدے آں کہ شہری جیون توں لوک ناچ بالکل نکھڑ گیا اے کیونکہ شہری جیون بالکل بدل چکیا اے۔ پہلاں اک وکھرا محلہ اک کم کرن والیاں دا یاں اک ذات دے لوکاں دا ہوندا سی، پر ہن ایہہ گل نہیں رہی۔ وڈے شہراں وچ کئی سالاں توں اکو آبادی وچ رہندے ہوئے لوک اک دوجے نوں نہیں جاندے۔ سانجھی خوشی تے سانجھا دل پرچاوا تدے ای ہو سکدا اے جے سبھ لوکاں دا میل ملاپ گوڑھا تے پیار والا ہووے۔ دوجی گل ایہہ اے کہ شہری لوکاں دا کم بڑا آسان تے ہولا ہوندا اے، اوہ سارا دن یاں دفتر وچ کرسی تے بہہ کے کم کردے نیں یاں ہٹی تے بہہ کے سودا ویچدے نیں۔ ایس کارن اوہناں دا جسم آرام پسند ہو جاندا اے تے اوہ دل پرچاوا وی اوہو جیہا سہل چاہوندے نیں۔ ایہو جیہا دل پرچاوا سنیمے دیاں فلماں ویکھ کے مل جاندا اے۔ ریڈیو دے گانے اوہناں دا دل پرچا سکدے نیں۔ چنگے توں چنگے فنکار آ کے شہر وچ اپنے فن دا مظاہرہ کردے نیں۔ اوہناں دی صحت وی ایہی نہیں ہوندی کہ لوک ناچ جیہی مشق کر سکن۔ اوہناں نوں تاں ہر کرڑا (سخت) کم اک گنوار کم ہی لگدا اے۔

پنڈ دے لوکاں دا رہن سہن شہری جیون توں بالکل الٹ اے۔ اوہناں لئی خوشی دے ذریعے اونے نہیں جنے شہر وچ نیں۔ اوہناں دا جیون سدھا سادا اے۔ اوہناں دا کم اوکھا کم اے۔ ایہناں گلاں کارن اوہناں دا دل پرچاوا وی سدھا سادا تے کرڑا اے۔ اوہناں نوں فلمی گانے اینا سواد نہیں دیندے جنا ہیر رانجھا، سوہنی مہینوال، مرزا صاحباں، سسی پنوں، تے رُوپ بسنت وغیرہ لوک قصے۔ ایہناں قصیاں وچ اوہ اپنے جیون دی جھلک ویکھدے نیں۔ ہارمونیم، ستار تے وائلن جیہے سازاں نالوں اوہ اجے وی ڈھڈ، سارنگی دی آواز نوں پسند کردے نیں۔ انج ای سدھے سادے اتے رل کے نچے ہوئے ناچاں نوں سوہنا اتے چنگا سمجھدے نیں۔ لوک ناچ عالم لوکاں دا ناچ اے تے ایس نوں اپناون والے وی اوہی لوک نیں جیہناں دے جیون اجے تک بناوٹی ڈھنگاں توں پاک نیں۔ ایہہ اوہناں دے جیون دا اک ضروری انگ ای نہیں سگوں اوہناں دی

جند جان اے۔ ایہہ اوہناں دا من پرچاوا وی اے تے مشق وی۔ ایہہ لوک ناچ گوڑھے پریم پیار دی نشانی وی نیں۔ ایہہ اوہناں نوں دنیا دے فکراں توں اچا چک کے سرور وچ لے جان دا ذریعہ وی نیں۔ ایتھے اسیں کجھ لوک گیتاں دا تعارف کروانے آں۔

گِدھا

پنجاب دے میدانی علاقے دے لوک ناچاں وچ سبھ توں پہلا درجہ گِدھا دا اے۔ ایس دا سبھ توں وڈا کارن ایہہ اے کہ ایہہ لوک ناچ ایس علاقے دا اپنا اتے سبھ توں مقبول ناچ اے، جد کہ دوجے ہور ناچاں دا تعلق بہتا لہندے پنجاب نال اے۔ گِدھا بے تاں پورے پنجاب دا ای ناچ، پر مالوے دے علاقے دا ایہہ پردھان ناچ اے۔ گِدھے دے نچن نوں "گِدھا پاونا" آکھدے نیں۔ گدھا بھاویں ہر سمے پایا جا سکدا اے، پر ہر خوشی دے موقعے تے ایس دا پینا ضروری اے۔ ویاہ شادی دے سمے تاں ایس دا اتنا رواج اے کہ ایس نوں عام گِدھے کولوں نکھیڑن لئی "ویاہ والا گِدھا" آکھیا جاندا اے۔ ساون دے مہینے وچ زنانیاں گِدھے نوں اک تہوار دے طور تے مناندیاں نیں۔ ایس تہوار نوں "تیاں" یاں "ساویں" کہیا جاندا اے۔ ساویں ایس دا ناں ایس لئی پیا کہ ایہہ تہوار ساون دے مہینے وچ منایا جاندا اے اتے تیاں ایس لئی کہیا جاندا اے کہ ایہہ ساون دے مہینے دی تیجی تاریخ توں شروع ہوندا اے تے چن دی چودھویں تیکر رہندا اے۔ ایہناں باراں دناں وچ زنانیاں اپنے گھر دے کماں کاجاں نوں جھیتی جھیتی سمیٹ کے سالانہ چھٹی مناوندیاں نیں۔ ایس تہوار دی اینی اہمیت اے کہ ہر ویاہی کڑی ایہناں دناں وچ پیکے گھر ضرور آوندی اے اتے ایس طرح ایس موقعے اُتے دور دیاں تھانواں اُتے ویاہیاں ہوئیاں کڑیاں مُڑ مل پیندیاں نیں تے مڑ اوہو بچپن دیاں گلاں اتے اوہو الھڑ ہاسے تازہ ہو جاندے نیں۔

گِدھا پاوندیاں صرف نچیا ای نہیں جاندا سگوں من دیاں سدھراں نوں ظاہر کرن لئی ایس دے نال گانا وی گایا جاندے اے۔ ایہناں گانیاں نوں "بولی" کہندے نیں۔ کڑیاں اپنے من دے پیار اچھال نوں یاں سماجی دباؤ ہیٹھ دبے ہوئے وچاراں نوں نڈر ہو کے گدھے دیاں بولیاں وچ ظاہر کردیاں نیں۔ ایس سے اپنے دل دے اُبال کڈھ

کے کڑیاں اپنا من بالکل ہولا کر لیندیاں نیں۔

ایہہ بولیاں سدھے سادے لفظاں وچ من دے ڈونگھے ولولے وسدیاں نیں۔ ایہناں دا تعلق لوکاں دے دلاں نال اینا نیڑے دا ہوندا اے کہ لوکاں نوں بولیاں تاں یاد ہوندیاں نیں، پر ایہناں دے رچن والیاں دا پتہ نہیں ہوندا۔ لوک ناچاں وانگ ایہہ بولیاں وی من دی ترنگ یاں وہن نیں۔ بہتیاں بولیاں اک مصرعے دیاں ہوندیاں نیں تے ایس لئی قافیے دی بندش توں آزاد ہوندیاں نیں۔ ایسے کارن پنڈ دے ان پڑھ لوک وی ہُلارے دے زور وچ آ کے آپ مہارے بولی بنا لیندے نیں۔ کدے کدے وزن تے قافیے دے سوہن دا سواد لین لئی بولی دے پہلاں اک فالتو جیہا بول رلا لیندے نیں، پر اصل اثر اک مصرعے دی بولی وچ ہوندا اے۔ عام طور تے اک مصرعے دی بولی پاون سمے ایس دے سواد نوں لکاون لئی پہلاں "بلے بلے" جوڑ لیا جاندا اے۔ جیویں ہیٹھ لکھی اک مصرعے دی بولی، جیس وچ ڈونگھے پیار نوں ظاہر کیتا اے، ایوں اے۔

تینوں ویکھ کے صبر نہ آوے
یارا! تیرا گھُٹ بھر لاں

ایس بولی نوں پاون لئی ایس طرح وی بولیا جاندا اے۔

بلے بلے، بھئی یارا تیرا گھُٹ بھر لاں
تینوں ویکھ کے صبر نہ آوے
اوئی، یارا! تیرا گھُٹ بھر لاں

تے ایس بولی وچ رنگ بھرن لئی کدے کدے ایس طرح وی گایا جاندا اے۔

بارھیں برسیں کھٹن گیا سی
کھٹ کے لیائیا پاوے
یارا! تیرا گھُٹ بھر لاں
تینوں ویکھ کے صبر نہ آوے
یارا! تیرا گھُٹ بھر لاں

اک مصرعے دیاں بولیاں توں علاوہ لمیاں بولیاں وی ہوندیاں نیں۔ ونگی لئی صرف اک بولی دتی جاندی اے، جیس وچ گِدھے دے پڑ دا نظارہ بیان کیتا ہویا اے۔

کٹھیاں ہو کے آئیاں گدھے وچ
اکو جیہیاں مُٹیاراں
چن دے چانݨے ایوں چمکدیاں
جیوں سونے دیاں ڈاراں
گلیں اوہناں دے ریشمی کُڑتیاں
تیز نویاں سلواراں
کڑیاں ایوں نچن
جیوں ہرناں دیاں ڈاراں

"تیاں" وچ بیہڑا گدھا پیندا اے اوہ عام طور تے پنڈ دے باہریاں بوہڑ دے رکھ ہیٹھاں کڑیاں اکٹھیاں ہو کے پاوندیاں نیں۔ نیڑے نیڑے دے چھوٹے پنڈاں دیاں کڑیاں وی اوتھے آ رلدیاں نیں، پر بھاوک گدھا پاون لئی کڑیاں چن دی چانݨی رات وچ پنڈ دے اندر ای کسے کھلی تھاویں اکٹھیاں ہوندیاں نیں۔ گدھے لئی کسے ساز دی لوڑ نہیں۔ کڑیاں تاڑی مار کے ای تال دیندیاں نیں، اتے نچن والیاں اوسے تال تے نچدیاں نیں، پر گدھے وچ ڈھولکی یاں گھڑے دی ورتوں وی کر لئی جاندی اے۔

گدھا پاون سے کڑیاں گھیرا گھت کے کھلو جاندیاں نیں۔ ایہناں وچوں اک کڑی گھیرے اندر ڈھولکی یاں گھڑا لے کے بہہ جاندی اے۔ ڈھولکی وجدی اے تاں اک کڑی گھیرے وچ آ کے بولی پاوندی اے۔ بولی پاوندے سے اوہ چارے پاسے گھُمدی اے تاں جو پڑ وچ کھلوتیاں سبھ کڑیاں اوس نوں ویکھ سکن۔ جد اوہ بولی دا اخیرلا ٹپا بولدی اے تاں سبھ پڑ دیاں کڑیاں اوس ٹپے نوں چک لیندیاں نیں، مطلب ایہہ اے کہ سبھ کڑیاں اوس ٹپے نوں اُچی اُچی گاون لگ جاندیاں نیں اتے اپنے ہتھاں نال تاڑی مار کے تال دیندیاں نیں۔ ایس بولی دے چکن اتے دو کڑیاں چوں اگے ودھ کے نچن لگ جاندیاں نیں۔ کدے کدائیں نچن والیاں کڑیاں بولی چکن دے سے پہلاں ہی گھیرے وچ اگے آ جاندیاں نیں، پر ناچ اودوں ای شروع ہوندا اے جدوں بولی دا اخیرلا ٹپا سبھ کڑیاں چکدیاں نیں۔ ایہناں نچن والیاں کڑیاں دے پیراں وچ عام طور اتے جھانجراں پائیاں ہوندیاں نیں۔ جھانجراں دی مٹھی جھنکار اتے پیراں دی دھمک، ڈھولکی یاں گھڑے دی تال اتے رلویں تال وچ وجدی تاڑی اک سماں بنھ دیندی اے۔ جد تک پڑ بولی چکی

رکھدا اے تد تک دووَیں کڑیاں نچدیاں رہندیاں نیں۔ جدوں پڑ بولی چھڈ دا اے اوددوں نچنا بند ہو جاندا اے۔ پھیر نچن والیاں کڑیاں گھیرے وچ آ کے رل جاندیاں نیں۔ پھیر کوئی ہور کڑی گھیرے وچ آ کے نویں بولی پاوندی اے تے اوس توں پچھوں کوئی ہور دو کڑیاں گھیرے وچ آ کے نچن لگ جاندیاں نیں۔ انج ایہہ سلسلہ کئی گھنٹیاں تیکر چلدا رہندا اے۔

گھیرے وچ ناچ قانوناں دی پابندی مطابق نہیں ہوندا۔ ہر کڑی اپنی من مرضی دے ڈھنگ نال نچدی اے۔ بس لوڑ ہے تاں صرف ایس گل دی کہ پیر تال توں نہ کھنجے۔ ہر نچن والی کڑی ایس ناچ وچ اپنے جسم دی لچک دسدی اے۔ نچدے نچدے جسم نوں ول دیونا، بانہاں اُلار کے ہلانا، تاڑی ماردے ہوئے کوڈو ہو کے نچنا، گل کیہ جیس ترنگ وچ وی کوئی کڑی تال اتے پیر مارے اتے جسم نوں ہلونا دیوے سبھ ٹھیک اے۔ کدے کدے نچدیاں کڑیاں تال اتے "اوئی، اوئی" آکھ کے "چیچو" بلاوندیاں نیں اتے کدے کدے دووواں بُلھاں نوں بند کر کے پھُوک مار کے آواز کڈھدیاں نیں، جیس نوں "کھرونڈا بلاونا" کہندے نیں۔ ایہہ آوازاں اوس سمے اپنا ای رنگ بنھدیاں نیں۔ ایہہ ناچ اوس سمے اینا سرور بھریا ہوندا اے کہ نچن والیاں ای نہیں سگوں پڑ وچ کھلوتیاں ساریاں بڈھیاں، نڈھیاں مست ہو جاندیاں نیں اتے جدوں بولی چھڈ دیاں نیں اوددوں ای پتہ لگدا اے کہ اوہ دھرتی اتے کھلوتیاں نیں۔

ایہہ اے پنجاب دیاں مُٹیاراں دا سبھ توں پیارا لوک ناچ۔ ایس وچ اونا ای جوش، ولولہ تے تیزی اے جنا پنجاب دیاں تکڑیاں اتے صحت والیاں مُٹیاراں لئی ضروری اے۔ گِدھے وچ اک قطار اندر کھلو کے سبھ فاصلے دور کر دتے جاندے نیں۔ دیوندر ستیارتھی دے کہن دے مطابق:

"جو تھاں گجرات وچ گربے دی اے، اوہی اساڈے پنجاب دے پنڈاں وچ گِدھے دی اے۔"

اصل وچ ویکھیا تے پرکھیا جاوے تاں گدھا پورے پنجاب دا سانجھا ناچ اے۔ ایہہ سبھ وکھیویں دور کر کے انساناں نوں ایکتا دا سبق دیندا اے۔

گِدھا صرف زنانیاں دا ناچ ای نہیں۔ مرد وی گِدھا پاوندے نیں۔ مرداں دے گِدھے دی تکنیک اوہی اے جو تیویاں دے گِدھے دی اے، پر مرداں دے گِدھے

وچ ناچ دا انگ اینا نہیں ہوندا جنا کہ تیویاں دے گدھے وچ ہوندا اے۔ مرد دی گدھا
پاون ویلے اوسے طرح ای گھیرے وچ بولیاں پاوندے اتے تاڑی مار کے نچدے نیں۔
پر ایہناں دا بہتا زور بولی اتے ہوندا اے۔ تیویاں دے گدھے وچ تاں صرف ڈھولکی
وجدی اے، پر مرد گدھے وچ ہر قسم دے ساز ورتوں وچ لیاوندے نیں۔ تونبا، کاٹو،
سپ، چمٹا، اکتارا، گل کیہ جیہڑا وی ساز کسے کول ہووے، مرداں دے گدھے لئی
ڈھک جاندا اے، پر ایہناں سازاں دے ہوندیاں وی ڈھول دا درجہ سبھ توں اچا اے۔
اصل تال ڈھولکی دی ہوندی اے اتے باقی سارے ساز اوس تال نوں رنگ دیندے
نیں۔

سمی

سمی سوانیاں دا ناچ اے تے ایس دا تعلق ساندل بار دے علاقے نال اے۔
چنھاں توں پارلے علاقیاں دیاں سوانیاں دی ایس ناچ نوں نچدیاں نیں۔ چاننیاں راتاں
وچ جدوں کڑیاں اکٹھیاں ہو کے سمی پاوندیاں نیں تاں اوہناں دیاں بانہاں دے الار
تے چوڑیاں دی چھنکار اتے پیراں دی دھمک تے جھانجراں دی جھنکار نال اک سماں بجھ
جاندا اے۔ ایس ناچ دا ناں اک کڑی دے ناں اتے پیا اے، جیس نوں اوہدا ماہی چھڈ گیا
سی۔ اوہ اپنے ماہی دی یاد وچ مست ہو کے گایا کردی سی۔ ایہہ پتہ نہیں لگ سکیا کہ
اوس دا ماہی جیس نوں "ڈھول" کہیا جاندا اے اتے جیس دے ناں اتے "ڈھولے"
دے گیت مشہور ہوئے، کتھوں دا رہن والا سی۔ کیاں دا وچار اے کہ ڈھول دا اصلی
ناں "سنیہے کمار" سی اتے اوہ راجستھان دے راجے تل دا پتر سی۔ اوس دا پیار مارواڑ
دی راجکماری مارو یاں مارووانی نال ہو گیا۔ ایہہ کہانی پنجاب وچ آ کے ڈھول تے سمی دا
قصہ بن گئی۔ کئی لوک ڈھول تے سمی دوواں نوں پنجاب دے رہن والے ای آکھدے
نیں۔ اوہناں دا کہنا اے کہ لہندی پنجاب دی کہانی "ڈھول شمس" وگڑ کے ڈھول تے سمی
بن گئی اے۔ سمی گڑھ منڈیالے دے رئیس دی دھی سی اتے ڈھول نیڑے دے کسے
رئیس دا پتر۔ ڈھول شکار کھیڈدا سمی دے باغ وچ آ گیا اتے پیار دا شکار ہو اوتھے ای
رہن لگ پیا۔ جدوں اوس دے علاقے وچ بغاوت ہو گئی تاں اوہ سمی نوں چھڈ کے ٹر گیا
اتے سمی اوس دی یاد وچ مستانی ہو نچدی تے گاوندی رہی۔

سمی نچن ویلے ہور لوک ناچاں وانگ کڑیاں گھیرے وچ کھلو جاندیاں نیں اتے بانہاں وچ بانہاں پا کے اک پیر دی دھمک نال تال دیندیاں اتے گاتا گاوندے چکر وچ چلن لگ پیندیاں نیں۔ کجھ چر پچھوں سبھ کڑیاں بانہاں چھڈ کے اینہاں نوں اوپر ول اُلار کے چٹکیاں ماردیاں نیں اتے پھیر چھاتی کول لیا کے تاڑی ماردیاں نیں۔ تھوڑے چر پچھوں ایہہ حرکت بدلدی اے اتے گھیرے دے اندر لے پاسے ہتھ کر کے، کجھ کو تاڑی ماردیاں نیں۔ پھیر ایہہ بانہہ اوپر اُلار کے تے دوجی ہیٹھاں ول لکا کے اوہ چٹکیاں ماردیاں نیں اتے پھیر ہیٹھلی بانہہ اوپر ول اُلار کے اتے اوپر والی بانہہ ہیٹھاں لکا کے چٹکیاں ماردیاں نیں۔ ایس توں پچھوں گھیرے ول جھک کے تاڑیاں ماردیاں اتے مُڑ مُڑ اںجے کردیاں نچدیاں رہندیاں نیں۔ کئی واری چٹکیاں دو دی تھاں تن واری وجاوندیاں نیں۔ تیجی چٹکی دوویں ہتھ پچھے کر کے اتے ذرا پچھے ہٹ کے ماردیاں نیں۔ چوتھی واری اگے ودھ کے مُڑ اوسے طرح چکر ول جھک کے تاڑی ماردیاں نیں۔ ہولی ہولی ایس تال وچ تیزی آوندی اے۔ نچن والیاں اک پیر دی دھمک دی تھاں دوواں پیراں نال اُچھل کے دھمک دیندیاں نیں۔ ایس ویلے اںجے وکھائی دیندا اے جیویں کوئی پیار دی امنگ نچن والیاں نوں آپ مُہارے اچھالے دے رہی اے۔ انت وچ بہتی تیزی ہون کارن اتے نچن والیاں دے تھک جان کارن تال ٹٹ جاندی اے اتے ناچ بند ہو جاندا اے۔ ہمت والیاں تھوڑے چر پچھوں مڑ نچن لئی تیار ہو جاندیاں نیں اتے جیہناں وچ حوصلہ نہیں رہندا اوہناں دی تھاں ہور رل لیندیاں نیں۔

ایسے سمی ناچ دا دوجا روپ "سلام سمی" اے۔ ایس ناچ وچ ناچیاں دو چٹکیاں مارن دی تھاں دوواں ہتھاں نوں متھے دے دوواں پاسیاں تے ٹکا کے لک نوں گھیرے ول تے پھیر باہر ول لچکا کے مڑ تیجی تال تے تاڑی ماردیاں نیں۔ ایہہ ناچ گھٹ کڑیاں ای کر سکدیاں نیں، کیونکہ چٹکی دی تال دا سہارا نہ ہون کارن تال دے اندر رہنا اوکھا ہو جاندا اے۔ کڑیاں ایس ناچ وچ ٹھیک نچن نوں مان سمجھدیاں نیں۔ کدے کدے سلام کردے سمے اک ہتھ لک اتے تے دوجا متھے کول لیاوندیاں نیں اتے پھیر ہتھ بدل کے اک لک اتے اک متھے کول لیاوندیاں نیں۔ تیجی وار مڑ اںجے ای تاڑی ماردیاں نیں۔

ایس ناچ لئی کسے ساز دی وی لوڑ نہیں۔ ڈھولکی دی بہتی کہ پنڈاں دا عام

سازاے، کئی واری نہیں وجائی جاندی۔ تال دا حساب صرف تاڑی اتے چٹکی نال ای رکھیا جاندا اے۔

سمی دے لوک گیت وچ وی مفہوم اکو مصرعے وچ ہوندا اے، جیس نوں انترا آکھ سکدے آں۔ اتے استھائی (ٹیپ دا مصرع) عام طور تے "سمی میری دن" ہوندا اے۔ دن، جانگلی بولی وچ کڑی نوں مخاطب کرن لئی بولیا جاندا اے۔ سمی نچن ویلے گائے جان والے گیت دے کجھ بول ایہہ نیں۔

سمی میری دن ، اوتھ لدے کھجور دے ، سمیاں
سمی میری دن ، بھاڑی بھاڑے کرن دور دے ، سمیاں
سمی میری دن لدی تاں جاندے جھنگ ، دن سمیاں
سمی میری دن ، جھنگ نوں لگڑا رنگ ، دن سمیاں

گکلی

گکلی اصل وچ نکی کڑیاں دا ناچ اے۔ کدے کدے نکے نکے منڈے تے کڑیاں رل کے وی گکلی پا لیندے نیں۔ نکیاں نکیاں بچیاں کھدو کھیڈ دیاں، تھال پاوندیاں یاں بہہ کے گلاں کردیاں، خوشی دی موج وچ آ کے گکلی پاون لگ جاندیاں نیں۔ دو کڑیاں آہمو ساہمنے کھلو کے سجے ہتھ نوں سجے نال تے کھبے نوں کھبے نال ایویں پھڑ لیندیاں نیں جیویں کہ لوکی ہتھ ملاوندے نیں۔ پھیر دوویں اپنے پیراں نوں ملا کے دوجے دے پیراں دیاں انگلاں کول کر کے سارا بھار پچھے سٹ لیندیاں نیں۔ ایس طرح باہناں پوری طرح تن جاندیاں نیں۔ پھیر دوویں زور زور نال گھمدیاں نیں۔ گھمن ویلے باہناں دے تناؤ دا سہارا لے کے، دوویں پیر اکٹھے چک کے، بجے پاسے جسم نوں اک تال اتے اجیہا ہلارا دیندیاں نیں کہ جیوندے جاگدے دے سریر (جسم) اک لاٹو بن جاندے نیں۔ جدوں کوئی کڑی تھک جاندی اے تاں اوس دی تال وچ فرق پے جاندا اے۔ ایہہ گل دوجی کڑی نوں گکلی بند کرن دا اشارہ ہوندا اے۔ بس دوویں تھک کے بہہ جاندیاں نیں۔ پھیر اوہ آپ نہیں گھمدیاں، پر اوہناں نوں چوگردے دیاں سبھ چیزاں گھمانیاں کھاندیاں معلوم ہوندیاں نیں۔ کئی کئی بچیاں ہتھاں نوں پھڑن دی تھاں کنگھی پا کے گکلی پاوندیاں نیں۔ اک بچی ادھی مٹھی میچدی اے تے دوجی اوس دیاں انگلاں وچ

اپرلے پاسوں انگلاں پا کے جیویں مٹھ میچدی اے، گھٹ لیندی اے اتے پھیر دووین اتے دسے وانگوں گکلی پاوندیاں نیں۔

چکر وچ گھمنا بچیاں لئی اک خاص اہمیت رکھدا اے۔ چھوٹے بچے لاٹو نوں گھمدا ویکھ کے یاں بھمیری نوں ہتھاں نال گھما کے بڑے خوش ہوندے نیں۔ چکر چونڈھے اتے ہونٹے لیتا اتے میری گو راؤنڈ (Merry Go Round) اتے چڑھنا ایسے دا نمونہ اے۔ گکلی دا ناچ وی بچیاں دی خوشی نوں پورا کردا اے۔

بچیاں دے پیار دی دنیا ماں، پیو، بھین اتے بھرا دی اے۔ ماں تے پیو دے پیار وچ کجھ بزرگی تے احترام دا عنصر ہوندا اے اتے بھین تے بھرا وچ ہان دا پیار ہوندا اے۔ ایہی کارن اے کہ گکلی دے گیت بھین ولوں بھرا دے پیار نوں ظاہر کردے نیں۔ گکلی دا سبھ توں مقبول گیت، جیہڑا ہر اک پنجابی بچے دی زبان تے انجول ای چڑھ جاندا اے ایوں اے۔

گکلی کلیر دی ، پگ میرے ویر دی
دوپٹا میرے بھائی دا ، پھٹے مونہہ جوائی دا

ایہہ گیت کیویں چلیا اتے کدوں چلیا ایہہ پتہ کرنا ناممکن اے۔ بچیاں ایویں ای بولدیاں رہن گیاں۔ ہیٹھ لکھیا گیت اساں گکلی پاوندیاں بچیاں کولوں سنیا اے۔ ایہہ گانا اساڈے بچپن ویلے نہیں سی۔ ایس وچ بھین دا بھرا نال اٹٹ پیار ظاہر ہوندا اے۔ ایس گانے دے پہلے ٹپاں نوں کڑیاں بانہاں تن کے کھلوتیاں بولدیاں نیں اتے اخیرلے ٹپے نوں گکلی پاوندیاں دوہراوندیاں نیں۔

ہیٹھ وگے دریا اوپر میں کھلی
ویر لوایا باگ اک کھڑ پئی چمبا کلی
چمبا کلی نہ توڑ ویرا ماروگا
ویر میرا سردار ہندا کرسی تے
بھابو میری پردھان ہندی پیڑھے تے
رتا پیڑھا لہور دا
دلی تے پشور دا

جدوں کتے کھیڈدیاں بچیاں وچوں اک جوٹی گکلی پاون لگ جاندی اے تے

تھوڑے چر وچ ای اوہ تھاں کئی جوٹیاں دی گلی دا اکھاڑہ بن جاندا اے۔ ایویں لگدا اے کہ بھولیاں پریاں آسمان توں اتر دھرتی دے فکراں توں بے پرواہ فضا نوں اپنے رنگ وچ رنگ رہیاں نیں۔

کنا بھولا بھالا تے سدھا سادا اے ایہہ ناچ معصوم بچیاں دا!

دیوندر ستیارتھی

گِدھا

نچنا وی گاون وانگ دلی خوشی دا اک آپ مُہارا اظہار اے۔ دنیا دے سبھناں دیساں وچ سنگیت دے نال نال ناچ نے جنم لیا۔ جتھے جتھے تہذیب دا کھلار ہوندا گیا' اوتھے ناچ دے مُڈھلے اظہار تے بُتر وچ ہیر پھیر ہوندا چلا گیا تے جیہناں تھانواں اتے انسان قدرت دی گودی وچ ای موجاں مُندے رہے تے تہذیب دے کھلار توں آزاد رہے اوتھے ناچ اپنے اصلی رنگ وچ ای جیوندا رہیا۔

جیس دے مُنشے وچ رت نہیں' دل وچ چاؤ تے جوش نہیں' جیون وچ ریجھاں تے مُنغیاں دا اُسار نہیں' اوہ نچن لئی کیویں کھیوا (مست) ہو سکدا اے۔ جد دل وچ انند دی بہشتی مستی جھنکدی اے' سریر (جسم) اپنے آپ جھومن لگ پیندا اے۔ رگ رگ وچوں اک تھرکدی ہوئی لے نکلدی اے جو اساڈے تن من نوں نچا دیندی اے۔

پنڈاں دے سدھے سادے جیون وچ اوہ سبھ کجھ موجود ہوندا اے جو پنڈ واسیاں نوں خوشی تے مستی دیاں گھڑیاں وچ نچن دا سدا دے سکے' پر پنڈاں وچ وی نچدے نیں اوہی' جیہناں دے دل جیوندے ہون۔

گِدھے دے جھروکے وچ بیٹھ کے جد اسیں ایہدی پیدائش دے سمے دا نقشہ اپنے من دیاں اکھاں ساہمنے لیاون دا جتن کردے آں تاں سبھ سبھا ای ساڈے ساہمنے چوڑے متھیاں والے' کھُلے لے نکاں والے' لمیریاں باہناں والے' موٹیاں پنیاں والے تے نڈر چال ڈھال والے بندے آ جاندے نیں۔ دور دور پنڈ نیں۔ پنڈاں وچ کھلے کھلے گھر نیں۔ اندر جھات مارو تاں اک تکڑے لمیاں لمیاں ڈانگاں تے نیزے وکھالی دیندے نیں۔ کسے کھونٹی نال ترکش کماناں لٹک رہیاں نیں تے کتے مدھانیاں تے نیترے۔ بھڑولیاں وچ کاڑھنیاں نیں تے کاڑھنیاں وچ دُدھ کڑھ رہیا اے۔ گھر گھر ترنجن لگے

نیں۔ گھراں دے ساہمنے تخت پوش تے منجے پے نیں۔ رہنی بہنی صاف ستھری اے تے پہراوا کُھلا تے اُڈارو جیہا۔ پردے دا کوئی ناں نشان نہیں۔ باہر ویکھو تاں بھیڈاں بکریاں دے اجڑاں تے گائیاں مجھاں دے وگاں دا کوئی انت نہیں۔ بے پرواہی تے رجویں گزارے دا سماں بجھ رہیا اے۔ شاماں پیندیاں نیں تاں دو دو چار چار کر کے لوک کھیتاں توں گھراں ول موڑا پاوندے نیں۔ پلو پلی وچ پنڈاں وچ رونق آجاندی اے۔ روٹی ٹکر کھان پچھوں ذرا ستا کے لوکی پنڈ دے لاگے کسے کھلی تھاں آ جُڑدے نیں۔ ادھی ادھی راتیں تیک گاون وجاون تے نچن کدن دا اوہ ٹھاٹھ بھدا اے کہ بڈھیاں دا جمیا ہویا لہو وی گرم ہو جاندا اے تے ساہ لیندی قدرت وی ایہناں نال نچن لگ پیندی اے۔ اتے جھاتی ماریاں تاریاں دا ناچ نظر آوندا اے تے تال دے چھپڑ ول نگاہ گیاں پانی اپنے وچ ہورہے تاریاں دے ناچ نال مست ہویا اُچھل اُچھل لہراں دیاں نازک تلیاں نال رگدھا پا رہیا جاپدا اے۔ لاگے والا پپل تے اوس دے پتے تاں خبرے جماندرو ای ایس فن دے پریمی نیں تے اوہ کدے گدھا پاونوں نہیں ٹلے۔ ایہہ ای اوہ محفل اے جتھے اساڈے گدھے نے جنم لیا۔

سما لنگھدا گیا تے جیون ناٹک نے کئی ہیراں پھیراں دیاں جھاکیاں و یکھیاں۔ پنڈ ودھدے ودھدے قصبے بن گئے۔ قصبیاں دے دھنی لوکاں نے رتا اگے جا کے شہراں دی نینہہ رکھی۔ پنڈاں تے شہراں دی رہنی بہنی تے رہو ریت وچ اتنا فرق پے گیا کہ سچ مچ ای آدمی آکھن لگ پے۔ پنڈ رب دے شہر آدمیاں دے۔ پچھلے سمیاں وچ دیس دے جیون وچ کئی ہیر پھیر ہوئے۔ خیالاں وچ اُتھل پتھل ہوندی چلی گئی۔ رہنی بہنی بدلدی گئی۔ ایتھوں تک کہ جیون ای ہور دا ہور سمجھیا جاون لگ پیا۔ تہذیب دا برا حال ہویا۔ ہولی ہولی درباراں تے اُچے سماجی جشناں وچوں ایس نوں دھکے مار کے باہر کڈھ دتا گیا۔ نوبت ایتھوں تیکر پُجی کہ امیراں تے شاہی خانداناں دے جیون وچ ایس لئی کوئی تھاں ای نہ رہی' پر سُندرتا (خوبصورتی) دے اور اک صدقے بخشے ہوئے ایس ولولے نوں کیہڑی طاقت دبا سکدی سی۔ جیہناں نے ایس نوں اپنے گھروں باہر کڈھیا' اوہ جھیتی ای ایس دے وچھوڑے دیوانیاں وانگ آپ گھروں نکل کسیاں ناچیاں دے بوہے کھڑکاون لگے' بھاویں ایس چینک وچ اوہناں نوں کافی سزا وی بھگتنی پئی۔

پر پنڈ ایس کینے پن توں بالکل بچے رہے۔ پنڈاں دا واسطہ بہتا سرکار نوں مالیہ

ادا کرن تک رہیا' ہور ناں گلاں وچ اوہ خود مختار وی سن۔ ایہو کارن سی کہ بہت سے تیکر گدھے نوں تتی واء وی نہ لگی۔ پنڈاں دی زندگی وچ ایہہ پہلاں وانگ ای پھل کھڑ اوندا رہیا۔

پرانے سمیاں دی تصویر اتنی دھندلی پے گئی اے کہ ساڈے لئی ویہویں صدی وچ بیٹھیاں کوئی گوہڑ لاونا کٹھن ای نہیں سگوں نا ممکن جیہا اے۔ ایہہ ضرور آکھ سکدے آں کہ اوددوں دی عام لوکائی دے جیون وچ اج کل ورگیاں ای ریجھاں تے امنگاں سن' بھاویں ایہناں وچوں جمی ہوئی مستی نوں روپ دین لئی تہذیب دا اُسار اج کل دے گدھے نالوں بہت ای وکھرا ہووے۔ اساڈے لئی تاں ماضی قریب دا گوہڑ لاونا وی کٹھن اے۔ جیس نوں تاریخ آکھیا جاندا اے اوس وچ تاں بہت کر کے بادشاہی لڑائی جھگڑیاں تے وڈیاں بندیاں دے کارنامیاں توں اڈ ہور کجھ ہے ای نہیں۔ خدا دی عام خلقت دی خوشی غمی تے رہنی بہنی دا تاریخ وچوں کوئی پتہ نہیں چلدا۔ ایس لئی اسیں صرف گدھے دے اجوکے روپ دا ای نقشہ کھچ سکدے آں۔

گدھا پاون لئی لوکی ہم ہما کے آوندے نیں تے گھیرے وچ کھلوندے جاندے نیں۔ جیوں جیوں رونق ودھدی اے گھیرا وڈا ہوندا جاندا اے۔ دو بندے گھیرے دے وچکار آ کے گدھے دی اگوائی کردے نیں۔ گدھے دے ایہہ آگو خاص سُراں وچ گیت نوں چکنا شروع کردے نیں تے جد گیت دا بھیکلا ٹپا آوندا اے تاں ساری منڈلی رل کے اک سُر ہو کے گا اٹھدی اے تے دور دور تک ہوا وچ گدھے دی گونج سنائی دین لگ پیندی اے۔ گھیرے وچ کھلوتے بندے تاں اخیرلے ٹپے نوں گاوندے تے تاڑی مار کے تال ای پوردے نیں' پر گدھے دے آگو گاوندے گاوندے ٹھُم ٹھُم کے نچدے وی نیں۔ اک پچھوں دوجا' دوجے پچھوں تیجا۔ ایس طرح کئی گیت گائے جاندے نیں۔ واری واری دو دو بندے گھیرے وچکار آ کے گدھے دی اگوائی کردے نیں۔

کسبی نچن والیاں دے ناچ دی بناوٹی شوخی اتے بھلے ہوئے بندے شاید ایس ناچ نوں پھوکی ٹپ ٹپائی ہی سمجھن' پر ایہہ سچ اے کہ بھاویں ایس وچ فن دی اچیائی تے ہاوٹ نہیں' پر ایس وچ جیون دی نگھ تے پیار دی ڈونگھیائی ضرور اے۔

گدھے دے عام معاملیاں وچ بھاویں سادگی پردھان ہوندی اے' پر خاص تہواراں وچ لوکی بن بن کے آوندے نیں۔ کدے کدے گدھے دے آگواں دے

پیریں گھنگرو بنھ دتے جاندے نیں۔ گھنگرواں دی مٹھی چھنکار ہتھاں دی تاڑی نال رل کے عجیب سماں پیدا کر دیندی اے۔ گدھے دیاں ایہناں محفلاں وچ کتے کتے ڈھولک، و نجھلی، الغوزہ، کانو تے تونبا وجاون دا رواج وی اے۔ گدھے دے اُچھل اُچھل پیندے رس نوں ایہہ دیسی ساز یقیناً" چار چن لا دیندے نیں۔ گدھا پاون والیاں نوں اندر رگڑی (جتھے اندر دیوتا رہندا اے) دے گُھنگے و یکھن دی بھتی لوڑ نہیں پیندی۔ اوہ اپنے اکھاڑیاں وچ ای اندر رگڑی نوں کھچ لیاوندے نیں۔

گدھے دا رواج سوانیاں وچ وی اے تے مرداں وچ وی۔ سوانیاں تے مرد اکثر وکھو وکھ گدھا پاون لئی اکٹھے ہوندے نیں پر زندگی وچ اک اجیہا دلکش لمحہ وی آوندا اے، جد پنڈاں دیاں سوانیاں تے مرد اکٹھا گدھا پاوندے نیں۔ ویاہ شادی دے دناں وچ "نانکا میل" گدھا پاوندا اے تاں پنڈ دے گبھرو تے جوان منڈے ایس موج میلے نوں ویکھن لئی پوری کھُل ماندے نیں، پر ایہہ رواج پنجاب دے سبھناں حصیاں وچ نہیں ملدا، مالوے وچ ایہہ رواج اے۔

چودھویں دی رات اکثر گدھے لئی بڑی چنگی سمجھی جاندی اے۔ چن دی بھری چاننی نال کھیڈ دے جھلمل جھلمل کردے تارے گدھا پاون والیاں دیاں اکھاں وچ اوہ مستی لے آوندے نیں جو سچ رجیاں اکھاں وچ ای ویکھی جا سکے۔

پردیسوں آئے پریتم دے مُڑ دیس ول پھیرا پاون دی خوشی وچ وی گدھا پاون دا رواج رہیا اے۔ گدھے دے کئی گیتاں وا اک عام بول " کھٹن گئے کیہ کھٹ لیاندا" وی تاں ایسے ول اشارہ کردا جاپدا اے۔

گدھے وچ آون والیاں روحاں کھیڑویں چاؤ ملہار نال مست ہو اُٹھدیاں نیں۔ نچن تے گاون دے ایس جوڑ میل وچ ہسدے ہاسے لئی وی بہت تھاں رہندی اے۔ سبھناں دے چہریاں تے جیون دی امنگ تھرکدی اے، جیویں ہسدے ہسدے دل چھاتیاں وچوں نکل کے چہریاں اتے آ گئے ہون۔

سچ سہجا سادگی خوشی تے بے پرواہی گدھے لئی انج ای لوڑیندیاں شیواں نیں، جیویں رُکھ دے جیون لئی پانی، ہوا تے روشنی۔ جتھے رس نہیں، اوتھے گدھے دا نشہ کیویں چڑھ سکدا اے۔ گدھے دا ولولہ ہمیشہ رس دی چھاں ہیٹھ پلدا اے۔ جیویں رکھ اتے پھُل تے پھل لگدے نیں۔ ایویں ای گدھے وچ نویں نویں تالاں تے گیتاں دا جنم

ہوندا رہندا اے۔ گدھے دے گیتاں وچ ہو بہو پھلاں والی شگفتگی تے پھلاں والا رس رہندا اے۔ ایہناں گیتاں دے تال دل دریا دے ڈونگھے ویہناں وچوں پیدا ہوندے نیں۔ سچ سبھا سادگی خوشی تے بے پرواہی دی ان ہوند وچ گدھا اتے گیتاں دی بہار نہیں وکھا سکدا جیہناں وچوں جیون دی رونق جھاتیاں ماردی ہووے۔

گدھے دے گیت تخلیق کرن والے عام جیون دے نہ مکن والیاں خزانیاں وچوں ای اپنیاں تخلیقاں لئی مسالہ لبھدے نیں۔ ایہناں نوں تخلیق کرن والیاں سوانیاں تے مرداں نوں سُنفیاں دے ستویں اسمان تے جاون دی کوئی لوڑ نہیں پیندی۔ بولی نوں اشکاون لئی وی اوہناں نوں شہری شاعراں وانگوں خون پسینہ اک نہیں کرنا پیندا۔ ان سدے ولولیاں دا آپ مُہارا وہن سچ سبھا ای گُندویں لفظاں تے بھاواں دی مُہتر وچ ہتھ وٹاوندا اے۔ ایہناں گیتاں دے کردار بھاویں سوانیاں ہون، بھاویں جوان ہون، بھاویں ڈھلویں عمر دے، اوہ ساڈی اپنی جیوندی جاگدی دنیا دے بندے نیں۔ اج وی اسیں اپنے پنڈاں وچ ایہو جیہے مستانے بندے ویکھ سکدے آں۔ ایہناں گیتاں دا رس مانن ویلے ایوں جاپدا اے جیویں اساڈے اندرلے نوں کوتا دی دیوی ٹمب رہی ہووے۔ تھاں تھاں پنجابی جیون دیاں دل کھچویاں جھاکیاں اساڈا من موہ لیندیاں نیں۔ اک اک گیت دل دریا دا اُچھال اے۔ اوس اچھال وچ قدرت دا اپنا فن ابھروا اے۔ ایس فن وچ ریجھاں تے سدھراں دی ڈونگھیائی اے۔ سوہپن دی کھچ اے، پریت دی پریرنا اے، جوانی دی شان اے۔ گھروکی جیون دی خوشی دے نظاریاں نوں ایہناں گیتاں دی مُہتر وچ بہت تھاں ملی اے۔ ایہہ سبھاوک ای اے، گدھے دا ولولہ خوشی دیاں گھڑیاں وچ جمدا اے تے گدھا پاون والے بندے گیتاں وچ انند دی ماکھیوں مٹھی پریرنا ای پسند کردے نیں، پر ہولی ہولی ایہناں گیتاں وچ گدھا پاون والیاں دا گھروکی دکھ درد وی آوندا گیا۔

گدھے دے گیتاں نوں بولیاں آکھدے نیں۔ ایہناں دا پورا سواد تاں اودوں ای آوندا اے جد گدھے دی موج مانن والے مرد تے سوانیاں ایہناں نوں نچدیاں سُراں وچ گاوندے نیں۔ اوس ویلے ایہناں وچ اک خاص ہلونا رکھدا اے جو ایہناں دے لفظاں وچ سوادلی روانی لیا دیندا اے۔ انج شاعری دی طرح پڑھن وچ وی اسیں ایہناں دا رس تے سچ سواد چنگی طرح مان سکدے آں، پر ایہناں دے اصلی روپ دا

سواد تاں اوہی لوک لے سکدے نیں جو گدھے وچ نچ نچ کے ایہناں نوں گاوندے گاوندے مست ہو جاندے نیں۔

گدھے دے گیتاں توں ای عروض دا کھلار ہویا اے۔ شروع وچ دو سطرے ٹوٹکے دا رواج رہیا ہووے گا۔ ایس دے کجھ نمونے ویکھو، جیہناں نوں اج کل اک سطریاں بولیاں آکھدے نیں۔

کدے پاوطناں دل پھیرا
کونج پہاڑ دیئے

چند چڑھیا باپ دے کھیڑے
ویر گھر ہٹ جمیا

بوتے چار دے بھیناں نوں مل آوندے
سردن ویر کڑیو

راتیں روندی دا
ربھج گیالال پنگھوڑا

اوپر والی سطر دے گیت دے شروع وچ پردیسوں آئے پریتم دی لیاندی ہوئی سوغات ول اشارہ کردے ہوئے ایہہ سطر ہو گئی۔

کھٹن گئے کیہ کھٹ لیاندا؟
کھٹ کے لیاندا چوڑا
راتیں روندی دا
ربھج گیالال پنگھوڑا

مڑی ایتھے ای بس نہ ہوئی۔ اوپر والی سطر دے گیت توں پہلاں دس دس سطراں تیک جوڑن دا رواج پیندا چلا گیا۔ ایہہ نویں سطر لڑی وار بولیاں اکھواندی اے۔

پنڈاں وچوں پنڈ چھانیا
پنڈ چھانیا کھاری
کھاری دیاں دو کڑیاں چھانیاں
اک پتلی اک بھاری
پتلی تے تاں کھنڈ ڈوریا
بھاری تے پُھلکاری
متھاں دوہاں دا بالے چند وا
اکھاں دی جوت نیاری
پتلی تاں منگ جیون سنگھ دی
بھاری اجے کنواری
منگ اوہدی اؤ منگ، تی
جیونا دی دا سورما بھاری

ہر حالت وچ بنیادی اہمیت اخیرلی بولی دی ہی رہی۔ پہلے سبھ بول متانے سراں وچ گاون دا رواج پیا، تے گدھے نوں ہلونا دین لئی اخیرلا بول ای ورتیا جاندا رہیا۔

مرداں دے گدھے دے گیت تاں ایسے تول اتے ہی ختم ہوگئے، پر سوانیاں دی اہلیت ہور وی اگے ودھی۔ جتنا کومل سوانی دا دل اے اتنی ای کلا بھری اوس دی گیتاں دی رچنا۔ خاص کر زنانیاں دے گدھے دے وچ گائے جان والے کجھ بول ویکھو۔

ہاڑ دے مہینے جی نہ کرے سوہرے جان نوں
منڈا پھرے نی گڈی جوڑ کے لے جان نوں
ہاڑ دے مہینے دھپاں پین نی کراریاں
نج نوں دیاہی، بلے لین نی کنواریاں

اچے ٹبے اک موگی دا بوٹا
اوہنوں کھاگئی گاں
روندا موگی نوں

گھر روندی تیری ماں

نکی نکی کنی دا مینہ وریندا
گوڈے گوڈے گھاہ گُڑے
تیرا کد کلاوا' بھاگ گُڑے
تیرا کد کلاوا' بھاگ گُڑے
چٹی چٹی کنک دے منڈے پکائی آں
نی نہ رو کلاوا تور دینی آں

اُچے ٹبے اک جواں دا بوٹا
اوہنوں لگیاں بلیاں
بلیاں نوں لگا کیسر
کڑتی ململ دی
ہکو ہکو اٹھے سرپر

گدھے دے گیتاں وچ موسیقی نے شاعری دے آلے دوالے ناٹکی ٹھاٹھ خوب بجھیا اے۔ گوڑھی مقامی رنگن نے ناٹکی ٹھاٹھ نوں ہور وی چمکا دتا اے۔ خاص خاص پنڈاں اتے کڑیاں دے ناں ملدے نیں۔ پنڈاں دیاں کڑیاں کم کار وچ رجھیاں وکھالی دیندیاں نیں۔ کوئی کھٹے ڈوریئے دی شوقین اے' کسے نوں پھلکاری بھاوندی اے۔ نویاں ویاہیاں کڑیاں دیاں سہیلیاں اوہناں دے کلاوے دا دن پچھدیاں نیں۔ کنوارپنے دیاں بے پرواہیاں دی مٹھی یاد نویاں ویاہیاں کڑیاں نوں ہاڑ دے مہینے سوہرے جان توں روکدی اے پر پریم متانے ویاہے ہوئے گڈی جوڑ کے آجاندے نیں۔ دھیاں نوں سوہرے ٹورن ویلے ماواں چٹی کنک دے منڈے پکاوندیاں نیں۔ ایس طرح گدھے دے کئی گیتاں وچ اسیں لوک جیون دی روح پچھان سکدے آں۔

سبط الحسن ضیغم

بولیاں

"بولیاں" پنجابی ادب دی اک مقبول ترین تے انتہائی موثر صنف ہے حالانکہ ہیئت تے بناوٹ دے اعتبار نال انتہائی مختصر وی ہے کیوں کہ ایہہ صرف اک مصرعے تے مشتمل ہوندی ہے، جہنوں اک مصرعے والی نظم دا ناں وی دتا جا سکدا ہے البتہ مصرعے نوں دو حصیاں وچ تقسیم کر دتا جاندا ہے۔ پنجابی زبان تے ادب دے اک نقاد دے مطابق بولی دو مصرعیاں تے مشتمل ہوندی ہے، جو درست نہیں۔ اول تاں پنجابی دے کئی نقاداں دی رائے ایس دے اک مصرعی ہون تے "اجماع" دی حیثیت رکھدی ہے تے دوجا ایہہ کہ ایس لی بحر دے دو حصے ہو سکدے ہن۔ لیکن ایہناں نوں دو مصرعیاں دا درجہ نہیں دتا جا سکدا، مثال و جہوں "ہیر وارث شاہ" دے ایس شعر نوں دو شعراں دی صورت دین نال اوہ قطعی طور تے دو شعر نہیں ہون گے

ایہہ مثال مشہور جہان سارے،
جٹی چارے ای تھوک سواردی اے،
اُن گُھمبدی مے تے بال ریڑھے
چڑیاں ہاکرے لیڑے چاردی اے

"بولی" وی دراصل اک ہی مصرعے تے مشتمل ہوندی ہے۔ البتہ لکھن تے پڑھن وچ ایس دے دو ٹکڑے کر دتے جاندے ہن۔ لفظی معنیاں دے حساب نال طعنہ، طنز، نیلامی دی آواز، زبان، دُھن، قول تے فرمان دے شبد بولی دے برابر خیال کیتے جاندے ہن۔ پر لوک ادب وچ بولی اک بول جاں اک مصرعے دے معنیاں وچ استعمال ہوندی ہے، جو جامع، ہمہ گیر، موثر تے گھمبیر ہووے۔ ہیئت دے اعتبار نال وی تے مواد دی حیثیت نال وی۔ ایس لحاظ نال بولی نوں پنجابی دی لوک شاعری دا شاہکار کہہ دتا جاوے تاں کوئی مبالغہ نہیں۔

چنگے شعر دی تعریف ایہہ ہے کہ اوہ ہیئت تے مواد دوواں دے لحاظ نال سادہ ہوئے، سلیس ہووے تے مختصر تر وی ہووے۔ پنجابی شاعری وچ کئی مختصر جیہیاں صنفاں ہن، جیہناں وچ شلوک، دوہا تے ماہیا وی شامل ہن۔ دوہا دو مصرعیاں تے مشتمل ہوندا ہے تے ماہیا تن مصرعیاں تے۔ جیویں

ہن کوئی تے گاں موڑے
اک ساڈا جھکا پلیا، نال سجن کھڑا چھوڑے

ماہیے دا ایہہ بول 73 - 1972ء وچ جہلم تے پوٹھوہار وچ اوس وقت تخلیق ہویا جدوں ایس علاقے دے ہزاراں جگر پارے بھارتی جیلاں وچ قید سن۔ ماہیے دے الفاظ ہن کہ کوئی تاں گاں اڈاوے کہ اوہ فصل نوں خراب نہ کرن۔ اک تاں اساڈا گھر خراب کر دتا ہے تے دوجا اسیں اپنے ساتھیاں نوں گوا بیٹھے ہاں، پر بولی جیویں کہ اوپر لکھیا جا چکیا ہے کہ اک مصرعے دی ای ہوندی ہے، جیہنوں دو حصیاں وچ تقسیم کر دتا جاندا ہے۔ جیویں

تن رنگ نہیں ملدے،
حسن، جوانی، ماپے

پنجاب دی تہذیبی تقسیم دا جائزہ لین توں پتہ لگدا ہے کہ کتے "ماہیا" پردھان ہے، کتے ڈھولا پسند کیتا جاندا ہے، کتے سد دا رواج ہے، کتے سسی گائی جاندی ہے تے کتے دوہڑے توں سرور حاصل کیتا جاندا ہے۔ ایسے طرح بولی وی اپنا اک حدود اربعہ رکھدی ہے چنانچہ اک ادیب دی رائے ہے کہ ایس صنف نوں ماجھے نال خاص مناسبت ہے جیس وچ لہور، امرتسر تے گورداسپور دے نال لگدے علاقے شامل ہن تے اک نقاد تے محقق دی رائے ہے کہ ایہہ صنف ماجھے دے علاوہ مالوے وچ وی مقبول ہے۔ مالوہ فیروز پور، لدھیانہ، فرید کوٹ، ملیر کوٹلہ، پٹیالہ، کلسیاں، نابھا تے جیند دے علاقے نوں کہندے ہن۔ (پنجابی دنیا)

ایہہ درست ہے کہ بولیاں مالوے تے ماجھے وچ وی گائیاں جاندیاں ہن لیکن بولی دا حلقہ اثر توں دوآبے نوں کس طرح دور کیتا جا سکدا ہے۔؟ جیس وچ جالندھر، ہشیار پور تے کپور تھلے دے نال لگدے علاقے شامل ہن۔ "بولی" نوں امریکا، انگلینڈ تے کینیڈا وچ لے جان والے دوآبے دے ہی لوک ہن، ایہی وجہ ہے کہ انگلینڈ وچ جتھے

جالندھر تے ہشیار پور دے پنجابی ملن گے، اوتھے ایہہ بولی دی سنن وچ آوے گی۔

گوری بھل گئی وندا سا ملنا'
تے بکھ گئی کا گیٹ تے

بہرحال ایہہ صنف ماجھا' مالوہ تے دوآبے وچ ہی پردھان نہیں سگوں ایہناں علاقیاں دے لوک جتھے وی گئے ہن ایہہ نازک صنف وی نال لے کے گئے ہن۔

ماجھے' مالوے تے دوآبے وچ جو لطیف لسانیاتی فرق ہے اوس دا اندازہ تاں بولیاں توں ہی ہو جاندا ہے' پر دلچسپ گل ایہہ ہے کہ علاقائی' اخلاقی قدراں وچ جو فرق ہے اوس دا اظہار وی "بولیاں" وچ ملدا ہے۔ جیویں پنجاب دے زیادہ تر حصیاں وچ دھی مشکل نال ہی باپ نال گل کردی ہے۔ دھی دا باپ نوں طنز کرنا تاں بہت دور دی گل ہے۔ دوآبے وچ وی ایہہ صورت حال کارفرما ہے' پر مالوے وچ خاص طور تے اتے ماجھے وچ عام طور تے ایہہ گل کجھ وکھری ہے' جس دا اشارہ ایس بولی وچ کئی خوبصورتی نال کیتا گیا ہے۔

بابل جے میں مر گئی
کیہ لگو گی کڑمنی تیری

(دھی ایہہ گل جاندی ہے کہ اوس دے پیو دا اوس دی سس نال عشق ہے' ایس لئی اوہ باپ نوں طنز کردی ہے کہ جے میں مرگئی تاں پھیر توں میری سس نال اپنے سمبندھ کس حوالے نال قائم رکھ سکیں گا۔)

ایس طرح دی گل صرف مالوے تے ماجھے وچ ای ممکن ہے۔

بولیاں اک ہی بحریاں وزن وچ نہیں لکھیاں جاندیاں۔ ایہناں دے مقبول وزن 15 توں 17 ماتراں تے 10 توں 13 ماتراں ہوندا ہے جیویں۔

تور کنواری دی'
مڑ لے پتلیا ہرنا

ایس بولی دے پہلے ادھے حصے وچ 10 ماتراں ہن جد کہ دوجے ادھے حصے وچ 13 ماتراں ہن۔ بولیاں وچ زیادہ تر ایہی وزن ورتے جاندے ہن۔

بولیاں دیاں دو وڈیاں قسماں ہن۔ اک قسم دیاں بولیاں تاں اسیں اُتّے درج کردے آرہے ہاں' ہن دوجی قسم دیاں بولیاں ویکھو۔

بارھیں برسیں کھٹن گیا
تے کھٹ کے لیاندے پاوے
نی ہولی ہولی نچ کڑیے
تیرے لک نوں ضرب نہ آوے
بارھیں برسیں کھٹن گیا
تے کھٹ کے لیاندا فیتہ
نی عشقے نے ڈنگ ماریا
کڑی سپ دا بہانہ کیتا

ایہہ وی کہیا جاندا اے کہ فلانے علاقے وچ فلانی صنف ایس لئی گائی جاندی ہے کہ اوتھے تعلیم دی گھاٹ کارن لوکی لمیاں نظماں یاد کرن دی تھاں اپنا رانجھا راضی کرن لئی، اوہ اپنا کم کڈھ لیندے ہن تے ایہہ گل کسے حد تک ٹھیک ہو سکدی ہے، پر تعلیم آجان دے باوجود وی لوک ماہیے تخلیق کردے ہن۔ دوہڑے گاوندے ہن تے بولیاں کہندے ہن، بھاویں ریڈیو تے ٹیلی ویژن دی وجہ نال ایہہ لوک ورثہ ختم ہوندا جا رہیا ہے، لیکن ایس دا کیہ کیتا جائے؟ کہ لوک اج وی عشق کردے ہن، الھڑ مٹیاراں بوہیاں وچ پہراں کھڑیاں رہندیاں ہن تاکہ اوہ اپنے محبوب نوں اک نظر ویکھ لین۔ بھیناں اج وی بھراواں دی اڈیک کردیاں ہن، دوستی تے دشمنی نال اج وی جذبیاں وچ حدت پیدا ہوندی ہے۔ جد ایداں ہوندا ہووے تاں پک نال لوک ادب جنم لیندا ہے تے ہر دور دا اپنا عکس اوس دے آئینے وچوں ویکھیا جا سکدا ہے۔

شاعری تے موسیقی دا سوہا لوک گیت ہن۔ ایہہ منی ہوئی سچائی ہے کہ پنجابی دے لوک ادب وچ بولیاں اک ایہی صنف ہے جیس وچ شاعری تے موسیقی دوویں اپنی سکھر تے نظر آوندیاں ہن۔ انج لگدا ہے کہ معنیاں دا اک دریا ہے، جو اک مصرعے دے کوزے وچ بند کردتا گیا ہے، جیس نوں اک معجزے دا درجہ قرار دینا پیندا ہے۔ جیویں ہیر، سسی، سوہنی، صاحباں، سندراں، چندر بدن، زینی وغیرہ دے حسن تے جمال تے پنجابی شاعراں نے اپنا پورا علم تے ساری قوت بیان داء تے لادتی ہے۔ درجناں شعر آکھے ہن پر کجھ اک شاعراں دے علاوہ باقی دی گل بس شعر آکھن دے برابر ای ہے۔ ایس دے الٹ جے بولیاں دا جائزہ لیا جاوے تاں آدمی دنگ رہ جاندا ہے کہ جتھے وڈے

وڈے شاعر تے لیکھک ہار جاندے ہن اوتھے پنجابی دا اک الھڑ پینڈو یاں اک کسان زنانی کس خوبصورت انداز نال گل کرن دی اہلیت نال بہرہ ور ہے۔ جیویں۔

گوری گلھ تے تتلی بہہ گئی'
تے پھل دا بھلیکھا پے گیا

ایہہ بولی اک ہور انداز وچ وی ملدی ہے۔

بھوراں نوں بھلیکھا پے گیا
جدوں ہسدی پھلاں کول آئی

جاں پھیر ایسے قسم دی اک ہور بولی ہے۔

میرے ماہی نے پھلاں چ ہتھ پایا
تے پھلاں وچ پھل رل گئے

پنجابی چ ایہہ صنف کدوں توں ہے۔؟ کیہ ہڑپا دے لوکاں وچ وی ایہہ صنف مقبول سی۔؟ یاں پھیر بعد وچ وقت نے ایہنوں اپنی ککھ چوں جنم دتا۔؟ ایس دے بارے حالے تائیں کوئی گل کرنا اوکھا ہے کیونکہ اجے پنجاب اتے پنجابی دے بارے وچ کم کرن دا سنجیدگی نال مُڈھ ہی نہیں بجھیا۔ ایس لئی کئی دوجے حل طلب مسلیاں دی طرح ایہناں سوالاں دے جواب لبھنا وی مشکل ہے۔ پھیر وی انسانی اظہار دی قدامت دے ساہمنے ایہہ قیاس کرنا وی غلط نہیں ہووے گا کہ محبت' پیار' بھولپن' دوستی' مجاز' حقیقت' عشق تے مستی' ہجر تے وصال' ممتا' دکھ' درد وغیرہ نے جدوں دی انسانی احساس دا روپ دھاریا ہے اوسے وقت توں اظہار نوں ایجیہاں بے شمار صنفاں دی تخلیق کرنی پئی۔

دوجے لوک ادب دی طرح بولی دا دامن وی بہت پھیلیا ہویا ہے۔ انسانی زندگی دا کوئی ایسا پہلو نہیں ہووے گا' جیس دا اظہار بولی وچ نہ ملدا ہووے۔ ایہہ درست ہے کہ جدوں غم روزگار نہیں سی تاں غم عشق نے اظہار دیاں کئی شکلاں اختیار کیتیاں۔ بھاویں میلیاں ٹھیلیاں چ ہن اوہ زندگی نہیں' جیہڑی 40' 30 سال پہلاں ہوندی سی تے جتھے بولیاں' بھنگڑے پاوندے ہوئے موقعے تے ہی گھڑیاں جاندیاں سن' پھیر وی ایس دے باوجود اج وی ایہہ سلسلہ جاری ہے' کسے دی چاہت' پیار' عشق انسان توں کیہ کجھ کراوندا ہے تے ایس لئی اوہنوں کنے پاپڑ ویلنے پیندے ہن۔ ایس دا

اندازہ کرنا خاصا مشکل ہے۔

رانجھا ٹھگیاں دی بولی بولے'
تے ٹکی جنی ہیر بدلے
تینوں ہور مندا کیہ بولاں'
وے تیرا کتے نیونہہ لگ جائے
چبارے وچ رکھ موریاں
تینوں دودھ دا گلاس پھڑاواں
وے میں سارے ٹبر دی نوکر'
اک تیری ہاں بدلے
ربا لگ نہ کسے نوں جائے'
گڑ نالوں عشق مٹھا

ایسے عشق لئی زنانیاں کیہ کیہ کر گزر دیاں ہن۔ ایہہ اک لمی داستان ہے' پر بولیاں وچ جیس انداز نال ایس نوں بیان کیتا گیا ہے' اوہ تاں اک وکھرا ڈھنگ ہے۔

بھجیتی بھجیتی ٹک پینڈیا'
وے میں پنڈ بجاں دے جانا
بھجیتی پٹ کے نکل جا یارا'
تے بنیاں میں آپے کٹ لو
وے بوہا ڈھو رنترا'
تیرے نت دے اُلاہمے لاہواں
پہلی پیشی یار چھٹ جائے'
لڈو ونڈدی تحصیلوں آواں
ہویا کیہ جے بھوئیں وِک گئی'
میں جج کے مقدمہ جتیا
نیلی گھوڑی دے وکیلا تیری'
جے پہلی پیشی یار چھُٹ جائے

بھین بھرا دا رشتہ انتہائی مقدس ہے۔ پنجابی لوک ادب دا اک وڈا حصہ ایسے

موضوع تے مشتمل ہے۔ ایس موضوع بارے بولیاں وی کافی لکھیاں گیاں ہن۔ کتے بھرا دی اڈیک دا مسئلہ ہے' کتے بھابی دا تذکرہ ہے' تے کتے بھائی دی پسند تے ناپسند دیاں گلاں کیتیاں جاندیاں ہن۔ ایس سلسلے وچ شاید ایہہ کجھ کو بولیاں ایس رشتے دے تقدس تے ہور چانن پا سکن۔

ویراں والیاں دے نخرے بھاری'
اک ویر دیس وے رہا
اڈی ماری تے مدرسہ بولے'
ویر میرا پتلا جیہا
ویر آیا نہ سکولوں بھیتی'
پھلکیاں دی تہہ سک گئی
اوہ میرا ویر کڑیو'
کنیں نتیاں سندوری سرصافا
ویرا مر جائے وچولا تیڑا'
تے بھابو آندی کالے رنگ دی
میرے ویر دا باگڑی بوٹا'
تے ڈنڈی ڈنڈی آوے مہکدا
سڑکاں صاف کرو'
میرے ویر دی میم نے آونا
ویرا آوے بھین دے ویڑھے'
تے مینہیاں دا چن بن کے

بھین دے بعد بھابی' دیور تے جیٹھ دا عجیب رشتہ ہے۔ دیور تے اوس دیاں عنایتاں دی بارش ہوندی ہے پر پتی دے وڈے بھرا یعنی جیٹھ نال اوہدی نہیں بندی۔ اساڈا ادب ایس موضوع نال وی بھریا پیا ہے۔ "بولیاں" وچ ایہناں دوواں رشتیاں دی گل عجیب عجیب رنگ وچ ملدی ہے پر ہے فطرت دے عین مطابق۔

آجا بہہ کے دانے چبیے'
سکھیا تنگیا بے شرم دیورا

اسیں جیٹھ نوں لسی نہیں دینی'
تے دیور بھاویں ددھ پی جائے
دیور دیاں گول اکھیاں'
اسانوں بتیاں کوہاں توں اکھ مارے
میرے جیٹھ دے بُرے دن آئے'
تے ٹکراں نوں پاوے جھیاں

پنڈاں وچ اک بد قسمت مخلوق چھڑا ہے۔ 30 سال دی عمر تک کنوارا کہیا جاندا ہے تے پھیر چھڑا کہنا شروع کر دیندے ہن۔ اصل گل ایہہ وے کہ چھڑا اک سماجی مسئلہ ہے۔ شادی ایس قدر مہنگی کر دتی گئی ہے کہ اوہ ساری عمر شادی دے منفے و یکھن دے باوجود وی شادی توں محروم رہندا ہے۔ پینڈو جیون انج وی بہت کرڑا ہے' جے آدمی زمین دا مالک نہیں تاں پنڈ وچ اوس دا جیون انتہائی دکھی ہووے گا کیونکہ اوتھے کھیت مزدوری دے علاوہ روزی' روٹی دا ہور کوئی وسیلہ نہیں ہوندا۔ کھیت مزدوری وی فصل دی کٹائی دے موسم وچ ہی لبھدی ہے۔ مجن چھڑا ہے کہ اپنے کسے بھرا دے گھر دو ویلے دی روٹی لئی دن رات کم کردا ہے۔ کدے اوس دی بھابی اوس تے خوش ہوندی ہے تے کدے اوہنوں نکھٹو دا طعنہ دیندی ہے' پر ایس دے باوجود چھڑے دیاں اپنیاں جنسی خواہشاں ہوندیاں ہن۔ ایسے حالات وچ اوس دی اک خاص نفسیات بن جاندی ہے' بولیاں اوس دے سارے مسئلیاں دا احاطہ انج کردیاں ہن۔

رناں والیاں دے پکن پروٹھے'
تے چھڑیاں دی اگ نہ بلے
چھڑے جان گے مکی دی راکھی'
تے رناں والے گھر سون گے
چھڑے بیٹھ کے صلاحاں کروے'
کہ کون کون ہوئیاں رنڈیاں
گڈی بھری رنڈیاں دی جاوے'
تے چھڑیاں نوں خبر کرو
چھنا دے گئی جھانجراں والی'

تے چھڑیاں دا دُدھ اُبلے
بھابو لے گئی نال کنجیاں'
تیری کھس گئی چھڑیا مختاری
ویڑھے چھڑیاں دے'
نم نوں پتاسے لگدے
میں دھگانے چھڑے نوں اکھ ماری'
تے بھج کے بروٹھاں کھا گیا

پہلی تے دوجی عالمی جنگ وچ پنجاب دے سبھ توں زیادہ جوان لڑائی لئی بھرتی ہوئے۔ پہلی جنگ وچ باہر جان دا تصور نواں سی تے لوکاں وچ ایس گل تے تشویش ہوندی سی' ایہہ وجہ سی کہ پہلی جنگ دے دناں وچ لوکی خوشی نال جنگ وچ نہیں سی گئے تے اوہناں دے گھر دیاں دے احساس وی بہت زیادہ شدید ہوندے سن' پر دوجی عالمی جنگ دے شروع ہون تے لوکاں نے خوشی محسوس کیتی کیوں کہ اوہ خیال کردے سن کہ اوہناں نوں غلام بناون والی قوم خود بحران زدہ ہو رہی ہے تے پھیر جدوں جنگ وچ ہر پاسے موت نچن لگے تاں ایس غم وچ وی سبھ توں زیادہ نڈھال پنجابی ای نظر آوندا ہے' سو ساڈیاں بولیاں ایتھے حالات وچ پیدا ہون والے تصوراں تے خیالاں نوں بڑے سوہنے انداز وچ پیش کردیاں ہن۔

بھرے نوں جان والیا'
تیرا ڈُب جائے جہاز وچالے
ہٹلر جنگ چھیڑ کے'
گورے راج دی بھنوائی چکری
ہن توں جنگ بند کر دے ہٹلر'
بچے مُک گئے نیں ماواں دے
چھڑیاں نوں لے جا لام تے'
رجت ہو جاوے فرنگیا تیری
رناں والے جنگ جندے'
کتھے دس دے فرنگیا لکھیا

بولیاں وچ سوال، جواب دا سلسلہ وی ہوندا ہے۔ اک بولی وچ سوال ہوندا ہے تے دوجی وچ جواب دتا جاندا ہے۔ جیویں

سوال:

کیہڑی ایں توں ساگ توڑ دی،
ہتھ سوچ کے گندل نوں پاویں

جواب:

ساگ توڑدی کھیتاں دی رانی،
کیہڑا اے وے ہاکاں ماردا

یاں:

کُڑتی پنے درزی نے،
میری رکھ لئی مُتھن دی ٹاکی

جواب:

درزی نوں دوش ویہی ایں،
تیرا گیڑ بدن دا بھاری

سو بولیاں وچ زندگی دے ہر پہلو نوں نمائندگی ملدی ہے تے ایہہ سلسلہ اینا بھیلیا ہویا ہے کہ ایس موضوع تے اک وڈی کتاب تیار ہو سکدی ہے، پر ایس مضمون نوں ختم کرن توں پہلاں کجھ بولیاں دتیاں جاندیاں ہن تاں جو پنجابی لوک ادب دا ایہہ پہلو ہور وی نمایاں ہو سکے۔

ڈِھڈ چھل لیا بوسکی ورگا،
روڑاں والی کندھ ٹپ کے
نکلے تھمیاں نال پراندے،
بیہناں دے راتیں یار وچھڑے
ہور کوئی نہ چُبارے وچ بولے،
تے ایویں تینوں بھرم پیا
کُنجی لے گیا ولاں دا جانی،
تے جندرا جنگال کھا گیا

منجی اُتلے چُبارے وچ کھڑکے،
تے لوکاں بھانے رنگ وجدی
جدوں کڈھیا جلوس غریباں،
شہر چ چتالی لگ گئی
گوری مینہ وچ رجھدی آوے،
تے کڑتی چوں اگ سمدی
منڈے بھل گئے سکولے جانا،
نی کڑیے کتاباں والیئے
بان دا نہ ور ٹولیا،
تینوں پے جاوے کسے دی آئی
کوٹھے کوٹھے آ بھجیئے،
تینوں بنتو دا یار وکھاواں
ماں مر جائے سکندرا تیری،
مالیہ ودھان والیا
مینوں پونڈاں دی لوڑ نہ کوئی،
وے چھڈ دے توں ناٹ شفتاں
آپ گاندھی قید ہوگیا،
سانوں دے گیا کھدر دا بانا
تن تھاں عاشقاں دے،
کندھ، ہٹی تے دروازہ
متراں دے متراں نوں،
ہتھ تے چوگ چگائیے

پروفیسر سمیع اللہ قریشی

ڈھولے دا سبھا

پُرانے پنجابی وسیب وچ شاعر تے شعر دا درجہ اوہو سی، جیہڑا اسلام دے آون توں پہلاں تے کجھ چر پچھے دی عرب رہت بہت اندر رہیا۔ رزوئیاں تے بجریاں رکرکاں، اکیلاں تے کھرے تے رترے ہوئے جذبیاں دے مالک ساد مرادے پنجابی جیہناں نوں دور پرانہہ وسیندیاں پنڈاں، جھینیاں، گراواں، جھوکاں، ڈھوکاں تے کُڑھیاں وچ شہراں دی کوئی اڈی لمی چوڑی محتاجی دی کائی نہیں سی۔ اپنیاں گیتاں گوناں وچ ولاں دی بولی وچ گل کتھ کردے سن۔ ولاں دی ڈونگھ وچوں نکلن والیاں گلاں کجھ انج مُلمیاں توں مُلر کے ہوا وچ کِھلر جاندیاں سن پئی خیالاں نوں بناون جوڑن واسطے عربی، فارسی، ہندی، سنسکرت توں منگویں لفظاں دی ٹیک لون (لین) دی لوڑ ای کوئی نہیں سی پیندی۔ ایہہ لوک اپنیاں سدھراں، خوشیاں، اُدریویں، مُونجھاں تے دکھ دے اظہار لئی آپے لفظ لبھ گھڑ کے اپنیاں راہواں اُلیک لیندے سن۔ تے راہ وی ہوندی سی، شاعری والی راہ تے شاعری دی اوہ جیہڑی ساد مرادی تے آپ مُہاری ہووے۔ میرے دل وچوں نکل کے تیرے تے تیرے توں اگانہہ گھرو گھر اپنی پنیری لاوندی لگی جاوے تے ایس پنیری نوں جدوں وی بٹے یاں پھل لگن تاں اوہناں وچوں پنجاں پانیاں دی دھرتی دی واشنا آوے۔

پنجاب دے بہوں پرانیاں سمیاں دی لوک شاعری اوہناں عالماں فاضلاں دی شاعری نہیں سی، جیہڑے علم دے رُکھ بے موسمیاں رُتاں وچ جڑھاں سمیت باہروں پٹ کے اپنی دھرتی وچ لاون دے اولے جتن کردے نیں، پر دھرتی اول تے پوئیوں (اُکا) اوہناں نوں قبولدی ای نہیں جے کسے کسے بوٹے نے جڑھ پھڑوی لئی تے دھرتی اوس توں ہمیش اُپراوندی رہی۔ ایہہ اُپراؤ حکدا وی سی کیوں جے پنجاب دی دھرتی جتھے فصلاں واسطے زرخیز سی، اوتھے اپنے خاص پکے پیڈے شعری سبھا واسطے وی گھٹ زرخیز نہیں سی۔ پرانی لوک پنجابی شاعری دے کجھ اپنے وکھرے رُکھ بوٹے سن جیہناں اُتے

شاعری موسماں تے رُتاں دی ادل بدل نال نویں چِنگرے ہوئے کولے کولے رتی بھے مار دے ہرے تے رنگ برنگے پھلاں دے روپ وچ لگراں تے جھبھڑ دی سی۔ ایس شاعری وچ بندہ صرف بندے دے روپ وچ لبھدا سی' ہسدا' بولدا' لڑدا' جھگڑدا' جمدا' مردا' سورمیاں دے جس گاوندا' ویر کڈھدا' لگراں جیہیاں مُٹیاراں نال پریتاں پاوندا تے کدے کدے معرفت دیاں گلاں کردا۔ ایس وچ انسان دیاں بھریاں سویراں' ڈھلدیاں دو پہراں' سُرمے رنگیاں شاماں تے چِٹیاں دُدّھ چاننیاں دے دیروے سن۔ موسماں دے دکھو وکھ سبھا' وگدے پانیاں تے ہواواں دے سُر' دُکھ سُکھ' سدھراں پیار' پریتاں' مہر محبتاں تے ہاسے مخول توں اڈ ہور کیہ کیہ سی' پر جو کجھ وی سی بندہ تے بندے نال دھرتی دا ساکاچاری دی کتھا سی۔ جو کجھ وی سی اپنا سی۔ مانگواں کجھ وی نہیں سی۔ ڈھولے دی شاعری اوسے ویہے تے اوسے سے دی سوغات اے۔

پرانی پنجابی رہتل وچ حیاتی تے شاعری دی سنگت کیہڑی کیہڑی پدھراتے نہیں سی۔ شاعر جو کجھ اپنے ساہمنے ویہندا (ویکھدا) اوسے نوں لفظاں دے موتیاں وچ کسے چھند' عروض دیاں حداں' وتاں تے مُنگاں توں بے پرواہ ہو کے لوک گیتاں دی کسے لڑی وچ پروندا لگا جاندا۔ پرانا عربی شاعر تے پرانا پنجابی شاعر دووہیں ان پڑھ سن' پر دووہیں فطرت کولوں اپنیاں اکھاں راہیں درس لیندے سن۔ ایس پاروں دووہیں اپنی شعری حس دی رکھکرتے سن' پر جیہڑی اصلیت نال پنجابی شاعر نے حیاتی دیاں وکھووکھ تصویراں کھچیاں نیں۔ اصلیت دی اوہ رنگن تاں بھاویں عرب شاعراں نوں وی نصیب نہیں ہوئی۔ جٹ تے بدو اپنے سبھا وچ بہوں سارے رلدے ملدے سن۔ اوہناں دوہاں نے جتھے اپنی رہتل دیاں صفتاں نوں شاعری دی زبان وچ سانبھیا' اوتھے اپنیاں کوجھاں نوں وی اپنے ویہے دا ورثہ جان کے شعراں دا روپ دیون توں سنگ نہیں کیتی۔ ایہہ پنجاب دی قبائلی زندگی دا سبھا سی' جیہنوں جٹاں دا عیب وی رتھیا جا سکدا اے۔ جتھے واہی وان جٹاں نے مرداں وانگوں رن جتے وی تے ہارے وی۔ پیار دی خاطر جاناں وی دتیاں۔ قبیلے دی عزت خاطر ہکاں وی ڈاہ کھلوتے۔ اپنی انکھ تے جت دی خاطر کانیاں نال وی پرتے۔ دھاڑویاں دے مان وی بھنّے تے پرانے وَیر کڈھن تے بھانگے لاہون کان ڈاکے مارنے پئے تاں اوہ وی مارے۔ جٹ جوان سورما اپنی آن تے انکھ دے نشے وچ ایہہ کجھ کردا۔ جتھوں جتھوں لنگھدا اوہدے مردو تے ہنتال مچّے دے ڈھول

وجدے لگے جاندے۔ پنجاب دی رن مردو تے ہِستال مُنّے نوں کدے وی اکھوں اوہلے نہیں کر سکی۔ جتّی اپنے مرد دے پیراں ہیٹھ اوہدے ایسے وصف تے شان پاروں اپنے ملوک ہتھ دچھان وچ فخر جاندی رہی اے۔ اوہدے کناں وچ جدوں اپنے شینہ جوان مرد تے ماہی دے آون دا ڈھول کھڑکدا تاں اوہ دریا دی کدھی اتے' بیلے دے رُکھاں اوہلے' فصلاں وچ' پکیلیاں دیاں وٹاں نال' کھوہ دی من کول' ترنجناں وچ چرخے دی گھوکر نال' اُچیاں حویلیاں دیاں کندھاں تے طاقاں نال لگ کھلو کے ایس ڈھنگ نوں سن سُن کے پھدی' منگدی تے ایس طرح مست ہو ہو جاندی پئی ڈھول دی آواز وچوں اوہدے جٹ ماہی دا مونہہ مہاندرا اوہدیاں اکھاں اگے اُگھڑدا جاپدا۔ ایتھوں تیک پئی ڈھول دی آواز دا کھڑاک تے دھائیں اپنی رِنکھر اتے اپڑ کے اوہدے جاگدیاں سُفنیاں دا جیوندا جاگدا ڈھول ماہی بن جاندا تے اوہدے مونہوں ہلکڑے سُراں وانگوں اک آواز آپے اُتر پیندی۔

دمی دا ویلا کالیاں ہاگیں کالی کوکل پئی بولدی
میں دِھراج چھٹی آئی اے واڈھے وگ گئے ڈھول دی
اندر بہہ کے واچاں اُگوں نیر ہنجو دے ڈوہلدی
بجناں بودی دیاں بدھا بھار کویلا'
کوڑے دِھیرج دیندی رہ گئی سہیلی کول دی

مرد ذات واسطے عورت دی روح دے اندر دی ہِک دا گُرلاٹ' اوہدا ترسیواں' اوہدے سریر دی منگ تے اوہدی جنس دا ہچ ہر شے اکٹھی ہو ویندی تے پھیر اوہ مرد ذات دا تصور کر کے ڈھول ورگے کھڑکار نوں اپنی روح دی ڈونگھ اندر محسوس کردی۔ اِنج مرد دا وجود اوہدیاں اکھاں توں اُتر کے بُلھاں اتے آجاندا۔ ہتھ کن اتے اپڑ جاندا تے اندروں کتے دور روح دی ڈو ںگھیائی وچوں لفظاں دا ہکاٹ نکل پیندا۔

کنیں بندے سوہنے سرتے بودیاں ہِن کاہیاں
اکھیں دے پھٹے کدوں پئے گُھدے'
بھاویں اُتوں کتیں بھر سلائیاں (خیریں ہو جاسن)
جانی ہک واریں متھے وی لگ گیا'
اوئے ایہہ دلیں مڑ پھلاں تے آئی آں

اندر پرزے پاٹ کے ہویا اے'
جیویں درزی پاٹ دھریندا اے لیراں
دیکھی میری نوں زخماں توہیں چالائیاں'
جیویں لٹھ مچھی باتیراں

گلاں سدھی ساہویں زبان وچ' پر ڈھولے دا کوئی کوئی بول انج جیویں غزل دا شعریاں کافی دی کلی سمجھی واگوں سدھا دلاں دی لوح اتے جا کے کھُبھ جاون والا جاپدا اے۔ جیویں اوس سمے دی پنجابی زبان دا شاعران پڑھ تاں ضرور ہوسی تے پینڈو دی' پر ریت وے پینڈے کٹ کے گلاں دانیاں پردانیاں کرداسی۔

پنجاب وچ قبائلی وسیب دے سمے مرد دا گھروں باہر رہون ضروری سی' تاں جو اوہ مال ڈنگر' اپنی بھوئیں' اپنے قبیلے دی عورت ذات تے اپنے آپ دی راکھی کر سکے۔ مرد دی پوری حیاتی کربیاں' کرواتاں دی سنگت وچ ای لنگھ جاندی سی۔ اوہ کدی کدائیں پچھانہ مڑدا تے عورت اپنے لے وال سنوار کے' کنیں سونے دے بُندے والے پاکے' پتلیاں انگلیاں وچ اُچیچ نال چھلے گھت کے' سج بن کے اوہدیاں راہواں وچ آ کھلوندی تے پئی اڈیکدی۔ مڑ اک وار اگے واگوں جدوں اوہ پھیر گھروں نکلدا تے عورت اوددوں تائیں بانہیں اچیاں کر کے' اپنے سوہنیاں چھتیاں تے لشکدے بندیاں دے واسطے دے دے کے' جیہناں نال اوہ مرد دا دل کیل کے رکھ دیندی ہائی' وراگ دے سد مریندی۔ جدوں تائیں اوہنوں اپنے ڈھول دیاں ڈاچیاں تے گھوڑیاں دے پچھے پچھے اُڈ دی دُھوڑ نظر آوندی رہندی تے پھیر اوہ دنے راتیں پنڈوں باہر ٹبے تے کھلو کھلو کے اپنے ڈھول دا وجکار اپنی جند جان اندر وجدا محسوس کردی تے اپنا رشتہ بیلے وچ دن دے پرانے رکھ نال جوڑ کے گوکدی۔

مُت دنوٹیا تینوں پینگھ اُلاریا
اولی کدھی تے کھلی ہو یوم میں مختاری'
پروں آویں ڈھل پیاریا
تتی نوں تارے ساہمنے لگن رت چواتے
دھکا دے کے وگ گیا ایں وچ ہاؤ کہردے'

توڑا ٹُڈریاں دے لینروں دیکھ تماشے

ڈھولے وچ رُکھاں وچوں خاص طورے تے ون دے حوالے نال گل کرن دا ڈھنگ سگواں اوہو اے، جیہڑا پرانا عربی شاعری وچ مثال دے طور تے امراء القیس دے شعراں وچ لبھدا اے۔ جتھے اوہ بیتے ہوئے سمے، انسان دا جسم رُکھاں تے تھانواں تھاہراں دے نال لے کے اک منظر ساڈیاں اکھاں دے ساہمنے اکیرڑدا اے۔ ڈھولیاں وچ ایہو جیہے منظر رنگ برنگیاں تصویراں دی شکل وچ اسیں کناں دے حوالے نال سندے آں۔ ڈھولیاں وچ نار ایہناں چیزاں دے حوالے نال اپنے دل دی ہواڑھ کڈھدی اے تے جے انج وی اوہدی بانہہ نہیں پھڑدا تے اوس کولوں اپنے پیار دا ہڑھ ٹھلیا نہیں جاندا تے اوہنوں اپنی روح دی اچو واہی ایناں دلیر بنا دیندی اے پئی اوہ اپنیاں سہیلیاں نوں وی ایہہ آکھن توں نہیں سنگدی تے اوہناں دی ڈھانی وچوں نکل کے اوہناں دے ساہمنے کدی اکلیاں تے کدے اوہناں نوں نال لے کے اپنے ڈھول دے کول ایہہ آکھدی آکھلوندی اے۔

کنیں بندے سوہنے سر تے بودیاں نال ہوا دے پلیاں
رُٹھا جاندا ایلی یار اساڈا میں سیّاں میلہ لے کے کھلی آں
آؤ نی رُٹھے نوں چل منائیے ساریاں جنیاں جادیے جو رلیاں
میں اکلی آپ اگانہہ جا منیساں،
تسیں ہٹ کے پچھانہہ نوں رہیا جے کھلیاں
اوو ری ہوئی تے مجھڑی ہوئی ماراں سد اندوہ دے،
ہک واری پرت مُہاراں میرا نت پردیسی ڈھولا،
اپنیاں دیساں تے گھراں دوہاں جھوکاں وتن رلیاں

جنس دا سچا تے کھرا اظہار تے ویروا ہور کیہ ہو سکدا اے جدوں نار دے مونہوں ڈھولے دے بول انج رکھلدے نیں۔

ڑدے نوں بھج نہ ملی، رل نہ مُتی، میں کدن کیتیاں بہہ کے گلاں
گیا ایں تے بلنوں رہیا ایں اوئے کس توں کمتیاں نی ڈھلاں
اک واری آنکل اوہراں، گلیں لگ ملاہیں، روح روحاں تے راضی،

موت حیاتی دی اتوں، ساہ بھریاں رہن کھلاں

ایہہ اپنے ڈھول دا فراق سی، ڈھول دے وصال پچھوں اوہنوں ایہہ گل آکھن وچ وی کوئی جھاکا نہیں ہوتا۔

جھکا گل دا حال حال کریندا، رڑیاں دے اتے گئے بیچ کیارے

ٹیار بے وسی ہو کے اوددوں وی گوکدی اے جدوں اوہدا ڈھول اوہدی گوری بانہہ نپ لیندا اے، تدوں اوہدی حیا دا رتا رنگ اوہدے مونہہ اتے کھل جاندا اے، تے اوہدے ہوٹھاں توں ڈھولا اج وی اگھڑدا اے۔

آئی توں اگے مر کوئی نہ جاندا ای اوئے،
جدوں تائیں ساہ گھٹ نہ جاون توڑوں

مڑ اوہ بڑی دلیری نال اپنے سریر دی بدلدی ہوئی رت وچ اپنے محبوب دا رنگ لبھ کے آکھدی اے۔

توں آپ سلوڈا ایں، آنے تیرے ہین گوڑھے
نار نورنی نوں رنگ چڑھائیو اے چوڑے
وینی میری نوں ہتھ نہ لائیں، ہتھ کھتیں بچ دا
جھمباہیاں کدن گزریاں، دیہاڑاتاں مینوں اوکھا وسدا اج دا
تروٹ گئی دی ایہہ مثال اے،
جیویں پانی گیا لڑھ نواناں،
اڑانا رہ گیا سکھنی جھک دا
وینی میری نوں ہتھ نہ لائیں متاں ونگاں جاونی بھج کے
تیرے ترٹے ینہہ دی ایہہ مثال اے
جیویں ساون دا بدل وداع کریندا اے گج کے

ڈھولے راہیں ہاں (من) دا ساڑ کڈھ کے پیار دی کوک مار کے تے پنڈ دے سنیارے نوں مونہہ رکھ کے پنجاب دی ٹیار کدے کدے اوس بندے دا بچ لا کے جیہدا لشکارا کوٹھیاں جیڈے قداں تے شیشہاں جہے حوصلیاں والے ہمتال مرداں نوں کیل کے رکھ دیندا اے۔

میتوں دیویں گھڑ سُنیاریا سونے دی کنڈھی
منگ چتریر دی ہاں حق نکاح دے جاندی ہو یوم بدھی
سجناں ناں ہن بودی دیاں دے ملن منگے صبر کر تتی دے یارا'
میرا جی وداا اے لدھی

پنجاں دریاواں دی دھرتی کھیتاں' ڈھکاں' داند' مال' ڈنگر' کچیاں گھراں تے وگدے کھوہاں دی حیاتی دا ناں اے۔ ایسے کر کے پنجاب دے لوک گیت الھڑ سبھا وچ آکھے گئے نیں' پر ڈھولے دا سبھا تے کجھ الھڑ وی اے تے اکھڑ وی۔ ایس پنجابی گیت نوں کسے ساز' کسے چمٹے' کسے گھڑے' کسے بانسری' الغوزے' ایتھوں تیک پئی کسے ڈھولکی ڈمبرو دی وی لوڑ نہیں۔ ایہدے بول الاپن واسطے گاون والے دی اپنی آواز دا لما چڑھا ای سارا کجھ اے۔ ایہہ پنجاب دھرتی دے اوس سمے دے گیت نیں جدوں پینڈوان پڑھ' بار دے جناں تے جٹیاں دے بس رت دے پکھرن دی دیر ہوندی سی' بچ پیندے سن تے اپنے نترے ہوئے جذبیاں دی جھلا رواںگوں اتوڑتی اُلر دے آوندے مصرعے' جیہناں نوں اج اسیں آزاد نظماں دی آکھ سکنے آں' اکو سار آکھدے لگے جاندے سن' ایہا ڈھولے نیں۔

ڈھولے وچ پورے پنجاب دی صورت دی اے تے سیرت دی۔ دُکھ تے پیڑ دے پرچھاویں جیویں ڈھولے وچ آئے نیں کسے ہور پنجابی لوک گیت وچ نہیں اترے۔ ڈھولیاں وچ عشق' مُشک' تصوف' سانول' سراپے' رومانی کہانیاں دی کتھا' سدھراں دی رِیک' وراگ دے سد تے خبرے ہور کیہ کجھ اے۔ ڈھولے دی اپنی خاص لے تے تُرنے ڈھولے دی دُھن نوں ودھیرا اثر کرن والی بناون وچ مدد دتی اے۔ ایس پاروں وی لے عام طور اتے دردناک ہوگئی اے۔ ڈھولیاں وچ دکھ تے پِیڑ انسان دی حیاتی دا اک وڈھلا کچھ بن کے ساڈے ساہمنے آوندے نیں۔ ڈھولا دسدا اے پئی انسان دا دل دکھاں دیاں پھٹاں توں کدے وی نہیں بچ سکدا۔ انسان بھاویں کل دا ہووے' بھاویں اج دا تے بھاویں بھلک دا۔ ڈھولا اپنی اصل وچ بندے دے دکھاں دا ویروا تے سنیہوڑا اے۔ ڈھولے راہیں بے وفا محبوب نوں چیتے کر کر کے تڑفن والیاں مٹیاراں بیلیاں دے اکلاپے وچ' پتناں تے' تے کدے کدے پنڈوں باہر ٹیاں تے کھلوتیاں ہُبڑ کے کوکدیاں نیں۔ ایہہ ریت بہت پرانی اے' اج دی نہیں۔ ڈھولیاں راہیں مرد غیرتاں

دے معرکیاں وچ مارے جاون والے رانجھ بیلیاں دی یاد وچ کُرلاوندا اے، بیڑے دکھانت دیاں کہانیاں تے قصے بن کے پنڈ و پنڈ سُنے جاندے نیں۔ تدوں جٹ نوں فنا دا احساس اپنے کلاوے وچ لے کے اللہ والے پاسے لے ٹُردا اے تے اوہ اپنے ڈھولے دا مُڈھ انج بنھ کے گَوندا اے۔

اللہ نوں یاد ہمیشہ کریے

انج جاپدا جیویں پرانے پنجابی رہن سہن وچ ڈھولا آکھن والی پہلی ذات کسے زنانی دی ہوسی۔ اوس پرانے سمے زنانی نوں اپنے دل دی ہواڑھ ساریاں دے ساہمنے کڈھن توں ہوڑن تے ڈکن والا کوئی نہیں سی۔ بھاویں ایہہ ذات اوودوں دی مظلوم ای سی، پر سارا پنڈ اوہدی سوچ دا آدر عزت کردا سی۔ سارے اوہدی کُوک سن کے مُونہہ بھرے سن کوئی بھاویں کر اوہدے واسطے کجھ وی نہ سکے، پر گوہ کر کے گل اوہدی ضرور سُندا سی۔ اوہدے اوپر تھوڑی کیتیاں فتوے نہیں سن لگدے سگوں اوہنوں آپ معاشرے ولوں اوہدے نال ہوون والیاں دھروہاں اُتے فتوے لاون دی کُھل سی۔ اوہ مُفتی تے مُلاں دے لائے ہوئے فتویاں نوں وچ وچا کے غلط آکھدی سی۔ ڈھولیاں وچ پنجاب دی عورت دے ایس دلیرپنے دا اظہار تھاں تھاں اے۔ ڈھولیاں وچ حیاتی دیاں دکھو دکھ پکھاں بارے ڈونگھی سوچ فکر دا اظہار لبھدا اے۔ ایس سوچ فکر وچ دو کجھ اُچیچ اگھڑدے ہن۔ اک عورت دی اڈیک دا پل تے دوجا اوہدی ہِک، سدھر دی اُڈیک دا کجھ انج اے۔

پر میں جُھٹری ہوئی ڈاڈھی ہاں
ایدوں گھلاں پئی نت سنیہوڑے
کیہوں تے آدنوں رہیوں کدی موڑ مُہاراں نوں
گھراں نوں بے آوندن ساتھی نال وے تیرے

ظاہرا مینوں توں نہ ملیوں، توڑا مثال سُنّنے دی آوندا

دوئیاں گلاں توں رب ونجایا ای توڑا اکھیں چار کھ پیاریاں

میں راہ مل کھلی آں، ایتھوں لنگھنا ہویا بیلی میرے دے سنگیاں

پر ایس آزار توں اج گُھلی جاندی آں،

کدی ایہناں رُکھاں وچوں اج نکل آون، اوہ ساگی یار اساڈے

چراں پچھوں جدوں وسیب دیاں رُتاں ڈاڈھے بھیس وٹا گیاں تے غلط قسم دے مذہبی دھڑوہ گئے چڑنے زنانی دی آواز اتے پابندیاں لا دتیاں۔ اوہنوں بے تصویاں سنگاں تے شرماں دی سُولی چاڑھ کے چپ کراون دے جتن کیتے گئے۔ ہُن اوہ اپنے جیوندے جاگدے ڈھول دا ونجکار اپنی روح دے اندر محسوس تے کردی سی، پر اپنی مرضی مطابق مونہہ نہیں سی کھول سکدی۔ ہُن اوہ چپ کر گئی یاں چپ کرا دتی گئی، پر اوہدا ڈھول تے چپ نہیں سی رہ سکدا۔ ہُن مردنے اوسے سیدھ تے ریت وچ اپنے یاراں دی بہادری، رانجھا چاری، چڑ حتل، اوہناں دی موت، اپنے مال ڈنگر دی صفت سلاہنا تے اپنے رب نال گلاں کرنیاں شروع کر دتیاں۔ اپنی قبائلی تواریخ ڈھولیاں وچ سنبھالنی شروع کر دتی۔ اوہ اپنی اوس محبوبہ دے سراپے تے اوہدے سوہپ نوں وی نہ بھلیا تے ایہہ ساریاں گلاں ہُن ڈھول جانی نے آپ ڈھولے وچ پرونیاں شروع کر دتیاں، پر ایہہ پچھے دیاں گلاں نیں۔ ڈھولے دا مڈھ اوہو ای سی، جیہڑا بار دی عورت نے اپنے جذبیاں نوں زبان دے کے بدھا سی۔ جیہناں وچ الھڑ مٹیاراں دیاں سدھراں دی ملوک پنیری، وراگ دی قہر دی دھپ وچ کُرما جاندی اے تے آساں دیاں طاقاں نوں تھوڑاں دی بھاہ دے لبو چٹ جاندے نیں۔ نالے اُمیداں دے دیوے سے دے جھکھڑاں دے موہرے بھڑک کے بجھدے لگے جاندے نیں۔ پنجاب دی عورت نے جدوں ڈھولا آکھنا چھڈ دتا یاں اوس نوں سے تے آسے پاسے دے جبر نے مجبور کر دتا پئی اوہ ڈھولے راہیں، جیہدا شعری مجت بڑا کُھلا ڈُلھا سی، اپنے آپ مُہارے جذبیاں تے اُلیلاں دا کھچ کے اظہار نہ کرے تے اوہ اپنی گل سوڑے جے ڈھنگ نال ماہیے تے ٹپے دے روپ وچ آکھن لگ پئی۔ ایس توں باجھ اوہدے لئی ہور کوئی چارا وی نہیں سی۔ اوہدے آسے پاسے جھوٹھیاں شرماں دے پہرے جو لا دتے گئے سن۔ پر عورت نال ایہہ دھروہ پنجابی وسیب دی تواریخ وچ پچھوں جا کے ہویا۔ ایسے پاروں ماہیے تے ڈھولے وچ بتر دی بہت ساری وِتھ اے۔ ماہیا ڈھولے جیہے پرانے وسیب دی دین نہیں، پر ڈھولے وچ کدھرے کدھرے ماہیے دا لشکارا ڈاڈھا سوہنا لبھدا اے۔ خبرے ایہا لشکارا اگے جا کے ماہیے دے روپ وچ ڈھل گیا ہووے۔ جیویں ڈھولیاں دے ایہہ مصرعے ماہیے تے نہیں پر ایہناں وچ ماہیے دا رس تے بھے ضرور اے۔

یاری نیڑے دی چنگی ہوندی'
پینڈا عمر دا گھتیے واڈھ دا

ڈھاہے دیاں پچھ اوہناں توں'
کدھی دی من تے گھر جنہاں دا

پروں ماپے پئے وہندے نی'
لڑ سلاری دا چھوڑ دے

لوکاں دے بھانے کل ٹُریا'
مینوں مالم ہوندیاں نیں صدیاں

سجن پرانے چنگے ہوندن'
نویاں چوں کُجھ نہیں لبھدا

ڈھولے دی لوک شاعری دی صفت ایہہ وے پئی ڈھولیاں وچ ڈھول ماہی دے وسیب تے رہتل دیاں ون سونیاں تے رنگ برنگیاں تصویراں بوہے نچ نال اکھڑکے ساڈے ساہمنے آجاندیاں نیں جیویں۔

ویلے ڈِیگر دے ناریں پہن پوشاکاں
پانی وچوں نکلیاں کونجاں وانگ قطاراں

ناریں کیڈیاں سوہنیاں لگدیاں ہن
ڈیگر بوہے اگے کھلیاں تا تندوریاں

جنہاں دے یار اتھائیں گھتن سُرمہ
اوہ رہندیاں ہن وچ نت انبوریاں
جنہاں دے یار پردیساں تے
لتاں کھلیاں ہے نیں' متھیوں رہندیاں ہن ڈُھوڑیاں

ساڈاں ایہناں جھاڑیاں نوں
جنہاں سجن بودی دے مینوں اوڈِھر جا کیتے

ڈھولا مُرٹھا جاندا اے
انتیاں کھلیاں وچوں کائی بجلی دیو چامت
متاں ہتھ چامارے ہوش نوں

ویکھن سنن نوں تاں ڈھولا پینڈواں دے مونہوں کلیاں ہوئیاں گلاں نیں، پر نیجھا کے ویکھیے تے جٹ دے دتے ہوئے حیاتی دے فلسفے وچ پنجابی صوفی شاعری دی بھے بڑی سوہنی وکھالی دیندی اے۔ خاص طور تے اوتھے جتھے پنجابی شاعری دے مشہور سرناویں عشق بارے جیس سادے پر ترکھے ڈھنگ ناں گلاں کیتیاں گیاں نیں، اوہ سلاہن جوگ ہن۔

عشق تختوں لاہ سٹیندا اے
پھوٹے گھت چھڑیندا اے جاندیاں راہیاں

عشق بناء سپ دی ہوندا اے
ایہہ بھیڑا سئیاں درھیاں توں پچھے وی
سٹاں رہندا اے کڈھدا

ڈھولیاں وچ حکمت تے دانش دی گل دی کوئی گھاٹ نہیں۔ ساد مرادے وسیب دی ساد مرادی پر دانی گل۔ ڈھولیاں وچ اکھاناں تے متاں دی رنگن دی لبھدی ہے جیس دے پچھے حیاتی دی ساری ویکھی واپری دے ویروے ہن۔

میں تیدھروں ویکھ کے ھٹجے چرخے نوں بہہ کے کتاں
میرا دل کریندا اے تندوں تروڑ تروڑ سٹاں
ہک عشق ہوندا، دو آجوبن، تریئی میں نال رلی وتاں

بیڑی قادر کدھی لاونی ہوندی اے،
پر دھکن ہونداوس ملاح دے

ترائے گلاں ہتھ نہیں آوندیاں،
مچھے بلی، ہلاریں چڑھیاں ناریں،
گوشے کولوں گیاں بھج کماناں

پردیساں تے گیاں نوں لکھ بادشاہیاں ڈھیون'
دل تاہویں وطناں نوں تانگھے

گلی دلاں دی اوہے جاندے'
جنہاں دے تن ورتیاں' کیہڑا دکھ بیگانی پیڑ دا

پکھواں وچوں کونج بڑی واس پکھیرو اے۔ کے اک تھاہر(تھاں) اتے کدی نہیں ٹکدی۔ رُتاں دے پندھ کٹدی رہندی ہے۔ ایس واسطے پکھواں دے وچ شودھی مظلوم اے۔ انج بار جیویں پنجاب دی عورت مُدھ لاء توں مظلوم اے۔ ایسے واسطے پنجابی لوک گیتاں دا مُدھوں اک سرناواں رہی اے۔ ڈھولے وچ ایہہ دُسری نہیں۔ وچھوڑے دی ہیک ایہنوں وی اوسے طرح ای اے جیویں ڈھول ماہی توں وانجھی نار نوں۔ ڈھولیاں وچ کونج دا ذکر بڑا سوہنا اے۔

ترٹ گئی دی ایہہ مثال دیندن
جیویں کونجاں چت چاچائے پچھانہہ
بچے یاد پیا ہے
کونجاں وانگ اداس ہوئی آں
میرے رہ گئے نیں ساہ گھٹنوں

پنجابی دی صوفیانہ شاعری وچ چرخے دی جو علامتی تھاہر اے اوہدے ذکر توں ڈھولا وی وانجھیا نہیں۔ چرخے دے بچ نال گل کریندیاں ڈھولا آکھن والے نوں اپنے وجود دا چرخہ وی چیتے آوندا اے تے ڈھولے دا شاعر سلوک تے معرفت دی گل وی کر جاندا اے' پر سدھے ساہویں ننگے ڈھب وچ۔

بندہ مثال چرخے دی ہوندا اے
ایویں گوڑے رکھدا اے سوچ وچاراں دے
گلاں سمجھن دیاں ہن' جگوا روح تے بُت دا اے
جے کسے نوں سمجھ نہ آوے'

میں دساں نال بزداراں دے

کلاسیکی پنجابی صوفی شاعراں دیاں کافیاں دیاں کئی سطراں اتے ایہناں ڈھولیاں دی رنگن ڈھیر اے۔ انج جاپدا اے جیویں کافیاں دے مضمون مواد وچ ایتھے ڈھولیاں دی لوک ریت دا حصہ وی اے، جیہڑے "گھوک دے چرخیا گھوک" دے مکھ بولاں نال شروع ہوندے نیں۔ انج لگدا اے جیویں کافیاں ایہے ڈھولیاں دا ای علمی روپ نیں۔ چرخے والے ڈھولے دیاں علامتاں سگویاں شاہ حسین، بلھے شاہ، سچل سرمست تے خواجہ فرید والیاں کافیاں دیاں ای علامتاں نیں۔ ایہے ڈھولیاں تے کافیاں وچ کوئی فرق نہیں لگدا۔

انسانی وسیب ہمیش توں شاعری دا احسان مند رہیا اے بھاویں وسیب کوئی وی پلٹا کھا جاوے تے بھاویں اپنی شاعری دی ایس اچرج قوت نوں منے یاں نہ منے۔ پنجاب دا وسیب اپنے ڈھولے دی شاعری دا بہوں احسان مند انج وی اے پئی ڈھولے راہیں ایس دھرتی وچ پنگرن تے نسرن والیاں آزادی تے نابری دیاں تحریکاں دی خاص اندر دی کہانی جیہڑی انگریز دے ڈر، ترہ توں تاریخ لکھن والے وی نہ لکھ سکے۔ اوہنوں ڈھولے آکھن والے دلیر شاعراں نے حقی سچی تے اپنی پوری اصلیت نال سانبھ لیا تے انج کتاباں وچ نہ سہی، پر پنجابیاں دے سینیاں اندر 1857ء دی پنجاب نابری دی کہانی پوری پوری ڈھولے دے روپ وچ سانبھی گئی۔ جے انج نہ ہوندا تے اج کسے نوں وی کپتان برکلے تے اوہدے انگریز سپاہیاں تے مقامی غدار قبیلیاں دے سرداراں دے حشر دا تھوہ نہ لگدا، جیہڑا راوی دی کندھی اتے رائے احمد خاں کھرل تے اوہدے جی دار سنگیاں دے ہتھوں ہویا۔ اخیر اتے بھاویں چڑھ غداراں دی ای مچی، پر پنجاب دھرتی دے جیتے اُتّر جھنڈا اج دی اوہناں جنیاں دا ای ہلارے پیا لیندا اے، جیہناں پک تان کے انگریز دے دھروہ دا مقابلہ کیتا تے شہید ہو گئے۔ ڈھولیاں وچ اوہناں ہتالاں دی رت رنگی کہانی رتا رتا محفوظ ہو گئی۔ گل تے نارو جیویں واراں وچ حیاتی دے کسے اجلے دا رون روندے نیں انجے تاریخی ڈھولیاں وچ وی ایہا دو فرضی کردار نابری دے دل ہلا دیون والے دا قصیاں دا کھلارا پا کے نابراں دے جس گاوندے نیں۔ ڈھولیاں نے سے مجاہداں دے ناں تے اوہناں دے کارنامے اپنے پٹ وچ سنبھال لئے۔ رائے احمد خاں کھرل، ماندے تے نتھو کاٹھیا، نادر شاہ قریشی، مراد فتیانا، امانت علی چشتی، حضرت بابا نگاہی شاہ، ولی

داو، مردانا بلوچ، سارنگ، سوجا بھدرو، جلا ترہانا، موکھا و یہنی وال، کمال دی گل ایہہ وے جے ڈھولے اندر ایہناں ہتالاں دیاں گھوڑیاں دے ناں وی محفوظ ہو گئے، جیہڑیاں اپنیاں مالکاں دیاں وفادار توڑ تائیں رہیاں۔ ایہہ مجاہداں دیاں مردیاں دماں تیک دیاں ساتھی سن۔ اک ڈھولے وچ احمد خاں کھرل آکھدا اے۔

رناں، بھوئیں تے گھوڑیاں، وِنڈ کسے نہ دتیاں، ہوندیاں مُحبت وچ ساہ سلامی

انگریز دے بانہہ بیلیاں دے ناں وی حشر دیہاڑے تیک اُلیکے گئے۔ سرفراز خان کھرل، صادق محمد خان، مراد شاہ، مخدوم شاہ محمود، ماچھیا نکڑیال، بہاول نکڑیال، جیوے خان، گلاب علی چشتی، سردار شاہ، نہال سنگھ، دھاڑا سنگھ، ماچھی سنگھ اروڑا، کنہیا رام اروڑا، کھیم سنگھ، سمپورن سنگھ، ڈانگی سنگھ، جماعت سنگھ کھتری تے ہور بتیرے۔ ڈھولے دے ایس انگ وچ کا چھپا کوئی نہیں۔ سینت تے علامت نال کوئی گل نہیں کیتی گئی۔ ہر گل نتری ہوئی دسی گئی اے۔ راٹھاں دے گوگیرے تے جھامرے دے دھاڑے تے جیلاں دا ہنّن، راٹھاں دیاں شہادتاں، برکلے دا قتل، جنگ دا کھلار تے اخیر کمیڈ دا غداراں ہتھوں مکن، ہر چھوٹی وڈی گل ڈھولے دی شاعری دا حصہ بن گئی۔ مراد فتیانے نے جدوں برکلے تے وار کیتا تاں شاعر آکھیا:

اوہ برکلی تے انج لتھا

جیویں طاے تے لندا اے جُھکیا باز شکاری

پر جدوں گل ای مک گئی تے ڈھولے آکھن والے نے آکھیا:

ایہناں انگریزاں نے بنھ لئے مراد تے بہاول فتیانے،

جیہڑے راوی تے چوکیندے مال چودھار دا

ایہہ ڈھولے بہادری دے داتیاں دی روداد وی نیں تے راٹھاں دیاں شہادتاں دے جس تے مرثیے وی۔ ایہہ ڈھولے پڑھ سُن کے اج وی بندے دا روح اٹھ کھلوندا اے۔ مان کردا اے اپنے راٹھاں مجاہداں اتے۔ تاریخ وال کھول کے وین پاوندی اے باہنیں ہُلار کے۔ عجب گل اے جو ڈھولے وچ اج حال سے دی واپری، گزر گئی دے حوالے نال لے کے تردی اے جیویں:

کال مُلیندی نار دنشہ پیتا اے بھنگ دا

خان احمد کوٹوں پیا چڑھدا، سمانا کر کے جنگ دا

نفراں مورنی پیڑ لیاندی ' اوڈھا چھکیا تنگ دا
نال اوہدے سید ابھول دا ' بیرا ثانی اے ترلنگ دا
رائے احمد خاں آہندا اے :
اگے مغلیہ خاندان نوں نے بچیاں شہید کیتو نیں '
اوہ وی دکھ رہندا اے رنج دا

ہن چاوے نوں پھاہے دے لیونیں ' نہیں ہویا کم پسند دا
آکھے : جمناتے مرونجا ' ایہہ نال ٹھوکر دے بھج جاونا '
کنگن اے کچی ونگ دا

آکھے نوساں نال انگریز دے ' جیویں بلدی شمع تے جوش پتنگ دا
بازی آکھے سولاں سار دی اے ' پاسا لیتا اے کمینڈ شطرنج دا
آکھ نبیؐ دا کلمہ ' کھرل نوں شوق شہادت دا اے
پیا اٹھیندا اے نال لے کے علیؓ شیر ملنگ دا
اکو ڈھولے اندر تاریخی ڈھب دے ڈھولے دے سارے انگ اتر آئے نیں۔
ڈھولا اصلوں ساندل بار دی روح دی علامت اے۔ جیوں جیوں بار آباد تھئی ڈھولے دی شاعری دی تھکدی گئی گئی۔ ہن وی کدھرے بار دے دور اندر دے پنڈاں وچ کوئی کوئی ڈھولا اج دی رواں تاریخ دی روایت کردا لبھ جاندا اے ' پر ورلا تے کدھرے کدھرے۔ ڈھولے دی دانش نوں وسیب دا صنعتی کجھ ہولی ہولی کھاندا لگا جاندا اے۔ تاریخی ڈھولے دی شاعری اپنے ہتالاں ' راٹھاں دے نال ویری دی بہادری نوں وی خراج نذر کرن توں پچھانہہ نہیں رہندی۔ ایس شاعری دا ایہا وڈا سچ اے۔
مراد ڈھوئی گھوڑی ' ماریا بھلاتن برکلی دے ' مارے بھلے دا پھٹ چھاتا
برکلی آہندا اے : اگے کنیں سندا ہاسوں ' اج اکھیں ڈٹھا اے '
آفت وندا اے مراد فیاتا
مراد آہندا اے : برکلی رنگے لاٹ کے نہ ہوونا اے '
کیہ اے جے لوکی پھنی وددی اے بگا باتا '

بجھ گئے مراد تے بھاول ' اسمہ کم مولا پاک نوں انج بھاتا
گھر بہہ کراں دعائیں ' راوی چھٹ آون ڈھکاں '
مڑ خوش پیا وسے بھاگ مرجاتا

ہن ڈھولے دی شاعری بھاویں مک گئی اے ' پر ساندل بار دے انساناں دے ولاں اندروں ڈھولا اجے تائیں نہیں مکا ' ڈھولے دا سِبھا نہیں مکا۔

پروفیسر شارب

ماہیا

"ماہیا" بجھ توں سرکڈھ تے اُبھرواں لوک گیت اے کیوں جو ایس گیت نوں پورے پنجاب دی نمایندگی دا مان پراپت اے، پر دوجے لوک گیت خاص خاص علاقیاں وچ ای پرچلت نیں۔ جیویں "بولیاں" ماجھے توں وکھ سارے مشرقی پنجاب وچ مشہور نیں پر لندے وچ ایہناں توں کوئی جانو نہیں۔ اِنج ای ڈھولا جھنگ، فیصل آباد، اوکاڑا تے ساہیوال دے صرف اوہناں لوکاں دا گیت اے، جیہڑے راوی تے جھناں دے وچکار یاں کدھیاں دے پرانے وسنیک ہن۔ دوجے بنے "ماہیا" "رانجھا بجھ دا سانجھا" وانگوں پورے پنجاب دے دل دی دھڑکن تے وسیب دی رومانی زندگی دا موہنہ متھا اے۔ ایس وچ عام طور تے محبت دا اظہار عورت ولوں کیتا جاندا اے۔ اپنے لفظاں دی بتر توں ای ظاہر اے کہ ماہیا لفظ "ماہی" وچ الف ندائیا رلا کے "ماہیا" بنا لیا گیا اے، جیہڑا کہ محبوب، سجن، پیارا، ڈھولا تے معشوق دے معنیاں وچ آوندا اے۔ محبوب نوں خطاب ایہہ گل پکی کردا اے جو بلاون یاں پکارن والی ہستی زنانی اے یعنی سوانی ولوں مرد اگے عرض بینتی، خطاب یاں پکار وغیرہ۔ ماہیے بارے اجے کھوج دا کم بہت گھٹ ہویا اے۔ جے کے کجھ کم کیتا وی اے تے ایہہ کم لکھیاراں دے اپنے گویڑ ای نیں، جیہڑے پتے تاں ثبوتاں توں بغیر ای نیں۔ جیویں بعض سیانے کہندے نیں کہ ماہیا ڈھول واسطے علامت اے تے ڈھول محبوب دی علامت دی اے تے اک حقیقی کردار دی۔

کجھ لوک ماہیے دی علامت گجرات دے مشہور کردار محمد علی ماہیا تے اوہدی محبوبہ بالو توں چلاوندے نیں۔ "بالو تے ماہیا" بیشک بڑے مشہور کردار ہن پر ایہہ تاں کل دی گل اے تے ماہیا پنجاب دا بڑا پراتا لوک گیت اے۔

پھیر اک روایت مشہور اے کہ شفیع ناں دا اک چنگا بھلا مشہور کردار پنجاب

وچ موجود سی جیہدی محبوبہ بالو سی۔ ہو سکدا اے ایہہ وی ہووے۔ ضلع جھنگ تے سرگودھا دی سرحد اتے چنہاں تے جہلم دے وچکارلے علاقے وچ ایہو جیہے دو کردار مشہور سن جیہڑے عاشق معشوق سن تے اوہناں دیاں ایس علاقے وچ بڑیاں کہانیاں مشہور نیں۔ ایس گل دا پک نہیں کہ ایہہ پاتر خاص کر کے کیہڑی تھاں دے سن۔ ہیرو دا ناں شفیع سی تے ہیروئن دا ناں چنے موہنہ اونیاں گلاں۔ انج اوہدا عرف بگڑو سی تے لوک اوہناں دا ناں "شفیع تے بگڑو" کہہ کے لیندے نیں۔ بہرحال گل ایہہ دی کوئی ایڈی پرانی نہیں' پر میری جاچے "ماہیا" جوان تے سوہنے منڈے دی پنجاب وچ بڑی پرانی پرچلت تے جیوندی جاگدی علامت اے۔ ایہہ لفظ "ماہی" چوں نکلیا اے تے "ماہی" آہندے نیں ڈنگر چارن والے نوں۔ الف ندائیا لا کے ایس نوں "ماہیا" بنا لیا گیا اے۔

ماہی دا لفظ ڈنگر چارن والے دے معنیاں وچ تے محبوب دی علامت دے طور تے 1110ھ '1698ء وچ ہیر رانجھے دا قصہ فارسی زبان وچ لکھن والے بیتا چناںبی نے وی ورتیا اے۔ اوہنے قصے دا ناں ای "قصہ ہیر وماہی" لکھیا اے۔ ایس قصے وچ ہیر بطور ہیر سیال تے ماہی رانجھے لئی ورتیا گیا اے کیوں جو رانجھا ڈنگر چاردا سی۔ چناںبی توں وکھ ہور کئی شاعراں دی ماہی نوں ڈنگر چارن والے دے معنیاں وچ ورتیا اے۔ خود وارث شاہ نے وی ماہی دے لفظ نوں ڈنگر چارن والے دے معنیاں وچ ورتیا اے جیویں:

وارث شاہ میاں چاہ ویاہ دا سی' مُنجھے پھرن کھیہندے منگو ماہیاں دے

ایتھے "منگو ماہیاں دے" دے لفظ ورت کے وارث شاہ نے "ماہی" دے معنی ڈنگر چارن والا صاف دس دتے نیں۔ پھیر وارث شاہ ای اک ہور تھاں لکھدے نیں۔

مجھیں چرن نہ باجھ رنجھیٹڑے دے' ماہی ہور سبھے جھک مار رہے

شاہ ہوریں اک ہور تھاں تے لکھدے نیں:

میری جان بابل جیویں ڈھول راجا' ماہی مہیں دا ڈھونڈ لیائی آں میں

ایہناں شعراں وچوں ماہی دے معنے یعنی "مہیں دا ماہی" مہیں دا محبوب نہیں سگوں ڈنگر چارن والا صاف دسدے نیں:

بلھے شاہ وی ماہی دا لفظ ایہناں ای معنیاں وچ ورتیا اے۔

مجھیں آئیاں، ماہی نہ آیا، پھوک برہوں ڈولایو ای
آ بجن گل لگ اساڈے کیہا جھیڑا لایو ای

بہرحال اک گل دا تاں فیصلہ ہوگیا کہ پنجابی کلاسیکی شاعری وچ "ماہی" ڈنگر چارن والے واگی نوں آکھیا جاندا اے۔

ہن ایس سرناویں ہیٹھ گل بات کرنی ضروری اے جو آخر ماہی محبوب دی علامت کیوں بنیا تے ایس بارے بڑی سدھی جیہی گل اے کہ کسے نیار دا محبوب لفظاں دا مجموعہ نہیں سگوں اصل وچ تے ہڈیاں گوشت تے کرپیراں والا تُردا پھردا انسان ای ہو سکدا اے۔ اوہ پیار کردی اے کسے مجسم شکل نوں، کسے تُردے پھردے سوہنے تے جوان نڈھے نال جیہدے کن، نک، اکھاں تے لتاں بانہواں ہون اتے اوہ تُردا پھردا، ہسدا کھیڈدا، بولدا چلدا تے کم کار کردا نظریں آوندا ہووے تے بُجن ایہہ صفتاں رکھن والی شخصیت نوں جیہدے نال نیار دا پیار وی اے، اوہنے آخر کسے ناں نال تے سدنا اے۔ اوہدے کئی پیار دے ناں وی ہو سکدے نیں۔ اوہدے ماں پیو دے رکھے ہوئے ناں تے خود نیار دے رکھے ہوئے ناں۔ اوہدا اک ناں وی ہو سکدا اے، جیہڑا اوہدے ورگے تے اوس توں وی سوہنے ساریاں دا ناں ہووے۔ اوہ ناں ذاتی ناں وی ہووے تے اوہو جیہی صفت رکھن والے دا مجموعی ناں وی تے اوس توں چنگے یاں اپنے وسیب دی تاریخ وچ سبھ توں چنگے سبھ توں سوہنے نال تشبیہہ وی۔ ایس گل نوں تھوڑے چر لئی ایتھے ای رہن دیو تے اک ہور پکھ توں وی سوچو۔ کئی واری کسے نیار نوں اپنے محبوب نوں عمومی ناں دینا وی اوہدی ضرورت اے یاں ضرورت بن جاندی اے۔ اوہ ناں عمومی علامت ای زیادہ مناسب ہو سکدا اے تے رہی علامت تے ہر علاقے وچ کسے کردار دا کم کار ای اوس کردار دی چنگی سوکھی تے سمجھ وچ آ جان والی عمومی علامت بندا اے۔

پنجاب وچ جنگل، بیلے تے روہیاں، رُکھاں ہریاں بھریاں ہون پاروں ڈنگر پال وسیب دیاں بہت ساریاں شاہدتاں ملدیاں ہن۔ پھیر ذرخیز سیلابی تے بارانی زمیناں تے واہی بیجی دے رکتے پر چلت ہون دے باوجود ٹمنڈیاں دا کم آبادی توں دور باہر جنگل تے روہیاں رُکھاں وچ ڈنگر چارنا ای ہوندا سی۔ ایس کر کے ڈنگر چارن والے منڈے ای

ٹیاراں کڑیاں دیاں دلاں دیاں دھڑکناں بنے سن تے ایہناں لئی عمومی لفظ ماہی یعنی واگی توں ودھ صحیح لفظ کیہڑا ہو سکدا سی۔ ہاں ایس عمومی لفظ دے نال نال کئی واری خاص لفظ وی کسے جوان منڈے دی علامت بندے نیں۔ یعنی ایس طرح جو اوہدی کوئی خاص نشانی وصف دی ہووے تے اوہ وی ناں دی علامت بن جاندا اے۔ جیویں سوہنی دا عاشق تے محبوب' عزت بیگ اپنے کم پاروں میہنوال اکھوایا۔ انج ای کئی واری کسے واگی دی خاص صفت وی علامت بن جاندی اے' پر خاص صفت نوں علامت بن توں پہلوں اوہ اپنی عمومی صفت تے ذاتی طور تے محبوب بن چکیا ہوئے۔ جیویں کہ کرشن مہاراج اک گؤاں چارن والا واگی وی اے تے اوہدا رنگ کالا ہون کر کے اوہنوں سانولا' سانول یعنی کالا دے ناں توں وی سدیا جاندا اے۔

ایہناں معنیاں وچ ای لفظ "ماہیا" یعنی واگی جوان تے سوہنے منڈے لئی ورتیا جاندا رہیا اے تے ادب دے سیانے خاص کر علی عباس جلالپوری ایس علامت دا جُھکا وی کرشن ول ای کردے نیں۔

ایس گل وچ شک نہیں کہ جدوں واہی بیجی اک صنعت نہیں سی بن سکوں اجے اپنے کتے دا روپ وی نہیں سی دھاریا تے ایس لئی ہل پنجابی دا اچیچ نہیں سی کیتا جاندا' جوان منڈے اوڈوں دی ڈنگر وچھا چاردے سن۔ اتے جدوں واہی بیجی باقاعدہ کتا تے پھیر کتے توں صنعت بن گئی تاں اوڈوں دی جوانی ول پیر پندے منڈے ہلاں پنجالیاں دی ذمہ داری توں پہلوں عام طور تے بیلیاں جوہاں تے روہیاں رکھاں وچ ڈنگر وچھا ہی چاردے سن۔ ایس کر کے ٹیاراں اپنے محبوب نوں "ماہی" (واگی) ای کہہ لیندیاں سن تا کہ عمومیت ہون دے ناطے کجھ پردا وی رہوے۔ جیویں پرانے زمانے وچ ٹیاراں اپنے محبوب نوں ڈھول دی کہندیاں سن پر جدوں پہلی تے دوجی وڈی جنگ وچ انگریز حکومت نے جبری بھرتی دے قانون وچ توڑ (بند) کے جوان منڈے لام بندی دی بھینٹ چڑھانے شروع کیتے تے یورپ' مڈل ایسٹ' فار ایسٹ تے افریقہ دے میدان ایہناں جیندے تے مردے جواناں نال بھر دتے تاں پنجاب دے پنڈاں دے پنڈ جواناں توں خالی ہوگئے تے ہسٹریاں کرلاندیاں ٹیاراں دے ویناں وچ اوہناں دے محبوب دا ناں ڈھول دی تھاں ڈھول سپاہی دی اک علامت بن گیا۔ جبری بھرتی اک وقتی گل سی پر آزادی توں بعد دی تاں وطن دیاں سرحداں تے جواناں ای لڑنا اے۔ ایس کر کے

ڈھول سپاہی دی اک امر علامت بن گیا' پر ماہی تے اوہ علامت اے جیہڑی بڑے پرانے سمیاں توں سی۔ اج وی ہے تے ہمیشہ رہوے گی۔ ایس کر کے ڈنگر چارن والے تاں اودوں تک دی پنجاب وچ علامت بنے رہن گے جدوں تک پنجاب وچ ڈنگر نہ دی رہن۔ ڈنگر بھاویں کل نوں ,بیلیاں جنگلاں دی تھاں فارماں وچ چلے جان پر مہیں گر ماہی تاں رہوے گا بھاویں مہیں کتے وی ہون۔

ایہہ گل کے شک والی نہیں رہ جاندی کہ جیویں لوک گیت "ماہیا" دا محبوب یاں ہیرو "ماہی" یعنی ڈنگر چارن والا ایناں پراتا اے تاں پھیر خود لوک گیت ماہیا دی ایناں ای پراتا ہووے گا تے اپنے پرانے لوک گیت وچ کچے پڑھے شاعراں دی شاعری تے ماہیا آپس وچ گنڈھ دی ضرور ہوئے ہون گے کیونکہ ہر چیز جیہڑی ہوند وچ آوندی اے' آخر اوس دی اُساری کیویں نہ کیویں تاں ہوندی اے۔

ڈاکٹر کرنیل سنگھ تھند دے آکھن مطابق "کئی واری اجے گیت کہانیاں یاں اکھان لکھیاراں ولوں گھڑے جاندے ہن' جیہڑے بار بار دوہرائے جان نال فوک لور دا حصہ بن جاندے ہن۔"

روسی لکھاری سرکولوف دے مطابق وی لوک گیتاں دے لکھن سنوارن وچ عام لوکاں دا ہتھ گھٹ ای ہوندا اے۔ ایہہ صرف ہنڈھے ورتے لوکاں تے کچے پڑے سیانیاں دی شاعری ہوندی اے۔

پہلوں دی قدیم شاعر لوک کہاوتاں' اکھاناں تے لوک سیانف نوں اپنی شاعری دا حصہ بناوندے لگے آئے نیں۔ ایہہ وی ہو سکدا اے کہ ایہہ عمل لاشعوری ہووے۔ ایہہ عمل شعوری ہووے بھاویں لاشعوری پر ایتھے ایہہ گل دی یاد رکھن والی اے کہ پرانے پنجابی صوفی شاعر صرف شاعر اکھوان لئی تے بطور شاعر زندہ رہن لئی شاعری کردے ای نہیں سن' اوہناں دا تاں مقصد ہوندا سی لوکاں نوں سمجھاونا۔ شاعری لوکاں تے نثر نالوں بہتا اثر کردی سی ایس کر کے اوہ گل شاعری وچ کردے سن۔ ایہہ وی نہیں سگوں ایس توں وی اگے اوہ اپنی شاعری نوں باقاعدہ راگ وچ لکھدے سن تا کہ ایہہ گائی جا سکے تے لوک شاعری دے نال نال راگ پاروں وی متاثر ہون۔ نہیں تاں اوہناں دا مقصد اپنی شاعری دے دیوان چھاپنے نہیں سن۔

نقاداں دے آکھن مطابق رابندر ناتھ ٹیگور جیہے امر لکھاریاں دی اپنی شاعری

وچ لوک گیتاں توں لابھ چکیا اے تے وچکارلے سے دی پنجابی شاعری وچ وی لوک شاعری دا اثر پوری طرح بھرواں نظریں آوندا اے۔

روسی لکھاری سرکولوف دے آکھن مطابق انویں تے ویہویں صدی دے وڈے وڈے روسی لکھاریاں وچوں کوئی ورلا ای ہووے گا جیس نے فنی روپ' زبان دے معیار تے راگاں دھناں لئی لوک گیتاں دے مواد نوں کھل کے نہ قبولیا ہووے۔

ماہیے فنی لحاظ نال باقاعدہ اک وزن تول تے ردیف قافیے دے پابند نیں۔ کجھ لوکاں ماہیے دا وزن ایس طرح دسیا اے۔

فعلات فعاعلین

فعلات فعاعلین۔ فعلات فعاعلین

پر میرے خیال وچ ماہیے دے وزن تول دا اک یونٹ "فعلات فعاعلین" دی بجائے "مفعول مفاعلین" زیادہ بہتر اے تے ایوں اک یونٹ پہلی سطر وچ آوندا اے تے پھیر ایسے طرح دے دو یونٹ دوسری سطر وچ آوندے نیں۔ جیویں کہ:

مفعول مفاعلین

- مفعول مفاعلین۔ مفعول مفاعلین

یعنی کل یونٹ تن ہوندے نیں۔ اک یونٹ پہلی سطر وچ لکھیا یاں انج آکھو کہ پہلی "لے" وچ بولے جاندے نیں۔ جیویں:

مجھ چردی مونہہ چایا

مفعول مفاعلین

کفن چوں ہانییں کڈھیاں' نہیں ڈھولے گل لایا

مفعول مفاعلین   مفعول مفاعلین

رہی گل ردیف قافیے دی تے ماہیے وچ ردیف قافیہ باقاعدہ ہوندے نیں پر کدے کدے قافیہ صرف صوتی ہوندا اے۔ "لفظی" نہیں۔ جیویں:

گڈوہ کڑ مدا اُٹھل گیا

کے نیں ہائے کھنی' ماہی وسدا اجڑ گیا

ایس دی وجہ ایہہ ہے کہ ماہیا سدھے سادے لوکاں دا لوک گاون ہے' جیہڑے

بتیاں باریکیاں چ نہیں جاندے' صرف اپنا رانجھا راضی کرناہی اوہناں دی لوڑ ہوندی اے۔ ایس کر کے اوہ بتیاں جالینوسیاں وچ نہیں پیندے۔

پھیر زباناں دے آپو اپنے سبھا وی دکھو دکھ ہوندے نیں۔ جیویں لکھنؤ والے ادب وچوں زبان دا چٹکارا ضرور لبھدے نیں' وچ خیال یاں معنے بیشک ہون نہ ہون۔ اسج ای زبان دے بولن والیاں دا مزاج ہوندا اے۔ آخر بولن والے لوکاں دا مزاج ای تاں اوہناں دی زبان دا مزاج تے پچھان بندا اے۔

سُر ٹھیک لگدی ہووے تاں سبھ ٹھیک ہے۔ موسیقی دے سیانے لوک آہندے نیں کہ ماہیا زیادہ تر پہاڑی' رِندھڑا' رِندھی بھیرویں وچ گایا جاندا اے یاں پھیر کجھ لوک ایہنوں پیلو' بھیرویں تے رِشبھ پلاسی وچ گاوندے نیں۔ ایہہ موسیقی تے سرتال دے سیانے پنڈاں' تھلاں تے چکاں جھوکاں ول پھر ٹر کے دھیان مارن تاں ہو سکدا اے اوہناں نوں ماہیے گاوندے جواناں نیاراں نوں سُن کے کجھ ہور راگ راگنیاں وی یاد آ جان' کیونکہ ہر ضلع' تحصیل سگوں ہر ثقافتی تے لسانی یونٹ نے اپنیاں اپنیاں طرزاں گھڑیاں ہوئیاں نیں تے اوہ آپو اپنی تھاں تے بڑیاں پیاریاں لگدیاں نیں تے ایہہ راگاں والے جان سکن گے کہ ایہہ کیہڑی راگنی یاں راگ وچ نیں۔

ماہیے دی اک قسم گائیکی دے حساب نال ہوروی اے۔ اوہ ماہیا اپنی ہیئت دی پکھوں وکھرا اے تے گاون دے لحاظ نال وی۔ جیویں ایس قسم دا اک ماہیا اے۔

میں اِتھے تے ماہیا لے
ٹُٹ جان گڈی دے پہیے
بیڑی لے سجناں نوں گئی اے
میریا وے ماہیا
میریا وے ماہیا' کھلڑی وچوں ساہ نکلے
دمی توڑی جی جندڑی' بھاویں ڈھولا وی آ نکلے

ایہناں سدھے سادے تے اپنے کم نال کم رکھن والے پینڈواں واسطے تاں ایہہ ہے کہ ماہیا سُروچ ہووے تاں سبھ ٹھیک اے۔ سُرنوں اوہ گاون لگیاں آپے ای

ٹھیک رکھدے نیں۔ ایس کر کے کہ اوہ نسلاں توں ایہہ سر سندے لگے آئے نیں تے اوہناں توں ودھ سر دی روایت نوں کون جانے۔ بس اوہناں لئی وڈی گل ایہہ ہے کہ ماہیا اوہناں دے اندر دا اظہار کردا ہووے تے سنن والے دے دل تے سٹ ماردا ہووے۔ ایس گل دا بھا اعتراض وی کیہ اے کہ قافیے دے لفظ آپس وچ نہیں ملدے۔ نہیں ملدے تے نہ ملن۔ اردو انگریزی تے دنیا دیاں دوسریاں زباناں وچ وی تاں آزاد شاعری وزن دیاں او بنیاں اکائیاں دی وی پرواہ نہیں کردی' قافیہ تاں اک پاسے رہ گیا۔ مادر پدر آزاد ویں نثری شاعری دی تے خیر گل رہن ای دیو۔ ماہیے وچ چلو صوتی قافیہ تاں ہے۔ جیہناں دے گاون لئی ایہہ لوک گیت ہوند وچ آئے نیں' اوہناں دا سارا دھیان نویں خیال تے ٹھکویں سٹ ول ہوندا اے۔ قافیے دی اوہناں نوں ایڈی وچار ای کوئی نہیں جو لفظی ہے کہ صوتی۔ والاں دیاں کھلاں لاہن دی ایہناں محنت کشاں تے کم کار والیاں نوہاں نوں نہ ویہل اے تے نہ لوڑ۔

اج میری جاچے عوامی ماہیا اپنے اصل دے حساب نال وزن پاروں کدے ڈھلا ماٹھا نہیں ہو سکدا کیوں جو ایہہ کسے کتاب دی بجائے سینہ بہ سینہ اساڈے تائیں اپڑے نیں' ایس کر کے تھوڑا گھٹنا وادھا گھاٹا قدرتی امر ہے۔ ماہیا گاون دیاں طرزاں پاروں دی ایہہ وادھے گھاٹے ہوندے رہندے نیں۔ جیویں ایہہ مینوں اک بندے نے ایوں گا کے سنایا۔

چٹی وے لوئی ماہیا
رب دیاں لکھتاں تے جاندی پیش نہ کوئی ماہیا
ایسے ماہیے نوں گاون گیاں دوسرے نے ایس طرح سنایا:
چنا پٹڑی تے لوئی ماہیا
رب دیاں لکھتاں تے جاندی پیش نہ کوئی ماہیا

تے کئی لوکی ماہیے دی لے تے سُر نوں سجاون کان پہلے مصرعے نوں ہور وی لما کر یندے نیں تے اج سراں دا سواد لیندے نیں۔ جیویں:
چنا پٹڑی تے لوئی ماہیا..... وے ظالما
رب دیاں لکھتاں تے جاندی پیش نہ کوئی ماہیا

بہرحال اپنے وڈھ دے لحاظ نال ماہیا ڈیڑھ مصرعے دا ای اے تے ایہدے ڈیڑھ H مصرعے وچ معنیاں دی اک ایڈی وڈی اکائی ولپیٹی ہوندی اے جینوں کھولدے جائیے تاں معنیاں دی ات لمی قطار بندی چلی جاندی اے۔ ماہیے نال ملدی جلدی شاعری دی صنف ہور وی کئی زندہ تے نرول ثقافتی ورثے نال بھرپور زباناں وچ ملدی اے جیویں جاپان وچ ہائیکو دی ڈیڑھ کو مصرعے دی شاعری دا بہترین نمونہ اے۔ کجھ ہائیکو ویکھو:

1- چن خزاں دا جم کے
پہاڑ ٹھکیرا لاہن، جھیل دے کنڈھے

2- ودھدی حیاتی
ودھدے دن تے نال ای ودھدے اتھرو

3- بانس دا ٹوپ سر تے نہیں
مینہ مینوں بھینویں جاندا، پیا بھینویں سو

4- گھر دے سارے جی
چٹے جھاٹے کہیاں لے کے لبھن آئے قبراں

انج ای سپین دے لوک شاعر دی دو یاں ڈیڑھ مصرعے وچ اک پوری گل کر جاندے سن۔ سپین دا شہید شاعر لورکا ایس دی صفت کردیاں ہویاں کہندا اے کہ ایہہ بے نام شاعر دو مصرعیاں وچ بندے دی حیاتی دا نچوڑ لے آندے نیں۔

کجھ ماہیے آپو آپ علاقیاں وچ پہلے مصرعے نوں بدل کے مقامی رنگ وچ رنگے ہوئے نیں۔ جیویں ایہہ ماہیا جھنگ، بھکر، دریا خاں دے نال نال لگدے علاقیاں وچ انج اے۔

دریے بس جاوے
پتہ نہیں زندگی دا آکھیں ڈھول نوں رس جاوے

اتے چنیوٹ دی تحصیل تے دوسرے علاقیاں وچوں انج سنیا جاندا اے۔

جہڑی لیندا اے کس لاوے
سنگ پئے آندے نی، آکھیں ڈھولے نوں رس جاوے

پر راوی دیاں علاقیاں وچ ایہو ماہیا انج اے تے میری جاچے سبھ توں سوہنی شکل وچ اے۔

بیڑی لیندا اے کس لاوے
دم دا وساہ کوئی نہ، آکھو ڈھولے نوں رس جاوے

ماہیے وچ انسانی جبلّت دے گھٹ ودھ سارے جذبے موجود نیں پر رومان ایہناں ماہیاں دا وڈا پڑ ہے۔ ماہیے وچ خطاب مرد ولوں وی اے تے سوانی ولوں وی۔ پر جیویں کہ پہلے بحث کیتی جا چکی اے بہتی گل سوانی ولوں ای مرد نال کیتی گئی ہے۔ ایس کر کے کہ ماہیے دی ریت ڈنگر چارن والے ماہی نال گل کرن اے تے ڈنگر چارن والا ظاہر اے مرد ای اے۔ ایس کر کے ماہیاں وچ زنانیاں دے جذبے کُٹ کُٹ کے بھرے ہوئے نیں۔ اک ماہیے وچ اک مُیار سارے پنڈ وچوں اپنا ثانی کوئی نہ ہون دا تے اپنے ماہیے دیاں بے پرواہیاں انج دسدی اے۔

مُنیا ایس پِنڈ راہناں
چُن کے لئیا ای، تاہیوں غیراں وچ بھنڈ باہناں

ماہیے وچ باقی شاعری نالوں ڈھیر اثر وی ایسے کر کے ہے کہ ایہہ اپنے مُدھ دے حساب نال سوانیاں دے مونہوں نکلی ہوئی شاعری ہے۔ سوانی انج وی مرد نالوں کمزور ہوندی اے تے اتوں مغربی پنجاب دی وسوں وچ مسلمان گنتی ڈھیر ہون کر کے وسیب وچ اسلامی پابندیاں جیویں پردہ، سوانی دا گھر رہنا، اختیارات وچ گھاٹا، ایس دے خلاف مرد دا استحصال تے انج اوہ اپنے حقوق دی سانبھ وی ڈٹ کے نہیں کر سکدی اتے نہ ای اپنے آپ تے ہون والے ظلم تے دھروہ دھکے دا اُپا کر سکدی اے۔ ایس کر کے اوہدے مونہہ وچوں نکلن والی گل اک کُرلاٹ تے چیک بن کے نکلدی اے تے پھیر جدوں اوس چیک وچ حُسن والے دے تصور وچ اک خوبصورت تے معصوم چہرہ وی نظر آوے تاں پھیر اثر دا دونا تینا ہونا لازمی اے۔ ایہی وجہ اے کہ پنجابی شاعری بالعموم تے پنجابی ماہیا بالخصوص اثر نال بُھرے ہوندے نیں۔

پھیر ماہیے دے علاقے دا وسیب وی ماہیے دی شاعری تے بہت اثر انداز ہوندا اے جیویں کہ مشرقی پنجاب وچ ہندو سکھ کلچر دے بتے ابھرویں ہون ، ے چ چ

تائے دی دھی نال رشتہ گھٹ ودھ ای ہوندا اے کیونکہ اودھر چاچے تائے دی دھی نوں اک دادے دیاں پوتیاں ہون پاروں بھیناں ای سمجھیا جاندا اے تے اکثر ووہٹی باہروں ویاہ کے لیاندی جاندی اے' پر لہندے پنجاب وچ عرب مسلم وسیب دا اثر ہون کر کے رشتے ناطے تے یاریاں چاچے تائے دی دھی نال عام نیں کیونکہ عرب وچ تاں بنت عم (چاچے دی دھی) محبوبہ دی ہی علامت اے تے جے یاری دریڈے خاندان وچ لگ جائے تاں اوہدے پچھوں ہوون شادی وچ وٹن دی آس گھٹ ہوندی اے۔ ایس کر کے ایس قسم دے خیال وی ماہیاں وچ عام نیں۔

1- پانی پی گھوڑی
لگدی جو کجھ نا ہے' ڈھولے لا کے تاں توڑی

2- سونا ترے ماے
تاہیوں سٹ گھتیا ای' تیرے لگدے جو کجھ نا ہے

ایتھے اصل وچ آکھیا ایہہ گیا اے کہ توں میرے مقابلے وچ اپنے خاندان دا رشتہ قبول کر کے بیتھوں وکھرا ہوگیا ایں جے میں وی تیرے چاچے تائے دی دھی ہوندی تے توں مینوں انج نہ سٹ سکدوں جیویں کوئی وادھو چیز دگاہ سٹی جاوے۔

ماجھے' دوآب' بار تے رپاڑکی دے علاقیاں وچ انگریز ویلے دے ماہیے عام ملدے نیں جیہناں وچ پہلی تے دوسری وڈی جنگ وچ جبری بھرتی راہیں پنجاب دے جواناں نوں غیر ملکاں جیویں مصر' فرانس' بصرے وغیرہ دے محاذاں تے گھلن دے خلاف نفرت عام اے۔ لہندے پنجاب یعنی ساندل بار تے گڑانہ بار وچ وی انگریز دے وردوھ نفرت گھٹ نہیں سی کیوں جو پنجاب وچ جاگیرداراں اپنے اپنے علاقے وچوں جبری بھرتی کرائی۔ جیویں عبداللہ ملک دی کتاب "پنجاب کی سیاسی تحریکیں" وچ ایس دی تفصیل لبھدی اے۔ کئی ماہیے اجیہے ملدے نیں جیہناں وچ انگریز نوں ٹھگن دی خواہش لبھدی اے۔ جیویں

چنا باغ چ آری اے
بنگلہ لگا پیا' وچ میم کنواری اے

یعنی انگریز افسر دے بنگلے وچ کوئی پہرے دار نہیں تے نہ ای کوئی انگریز اے اکو انگریز دی کنواری دھی اے۔ انگریز نوں ذلیل کرن دا ایہہ چنگا موقعہ اے۔ میم چک

لیاؤ۔

جدوں اسیں ویکھدے ہاں کہ مشرقی پنجاب دے مقابلے وچ لہندے پنجاب وچ انگریز دے خلاف اج کل ماہیے گھٹ ودھ ای سنن وچ آوندے نیں۔ جد کہ ایہہ اوہ علاقہ اے جتھے "میٹھے ٹوانے" دے صاحب خاں ٹوانے ورگے اکو جاگیردار نے تن تن سو سوار وردی سمیت انگریز دے حوالے کیتے سن تے اوہناں نوں اسلحہ دی سکھاں دے زمانے دا دبیا ہویا کڈھ کے گھروں دتا سی۔ ایہہ تن سو دا وستہ دو سال گھروں تے ملکوں باہر انگریز لئی لڑدا رہیا۔ پنڈاں دا کی کارا تے جنالی نوں زبردستی پھڑ کے دتے ہوئے ایہناں جواناں دیاں ماواں، بھیناں تے پیاریاں محبوباں، وہٹیاں بھلا کس طرح کرلاٹ نہ پائی رکھدیاں ہون گیاں تے ایہہ کُرلاٹ یقیناً" سینکڑیاں ماہیاں دا روپ دھار گئی ہووے گی پر ایہناں نیاراں جواناں دے بڈھے ہو کے قبریں جاپین نال اوہ ماہیے دی قبریں دبے گئے ہون گے تے نویں نسل نوں اج جدوں کھنگالیا اے تے ایسے ماہیے گھٹ ودھ ای ملے، جیہناں وچ ناری دا کھڑکار ہووے۔ اصل گل ایہہ اے کہ اسیں اپنے لوک ورثے نوں سانبھدے نہیں آئے، ایس کر کے ایہہ مرکھپ گیا اے۔ جے لوک ورثے نوں سانبھن وچ پہل کیتی دی تاں سر رچرڈ ٹمپل، اے ایچ روز، رابنسن تے ایہو جہے انگریزاں کیتی۔ اوہ بھلا اپنے خلاف نفرت کس طرح پالدے یاں سانبھ کے رکھدے تے اوہنوں تاریخ دا حصہ بناوندے۔ رب کرے کوئی پڑھن سنن والا اپنے قومی تے علاقائی جذبے دی کجھ پاروں ایس موضوع تے محنت کر کے دبیا پیا ایہہ خزانہ لبھن دا جتن کرے۔

سلیم خاں گمی

مُجگنی

پنجاب دے پنڈاں تھانواں اندر مُجگنی اک مقبول لوک گیت اے۔ مُجگنی نہ صرف پنجاب دا اک مقبول لوک گیت اے سگوں ایہہ راجپوتانہ، سندھ تے حیدر آباد وچ اوتھے دیاں بولیاں وچ گایا جاندا اے۔

(بن پھلواڑی۔ افضل پرویز۔ ص 71)

مُجگنی لوک گیت ای نہیں اک لوک کہانی وی اے، جیہدے موجب پنجاب دی اک مُٹیار اپنے سانول نال پیار کردی اے۔ پھیر اوہدا محبوب زمانے دے ہتھوں اوہدے کولوں وکھ ہو جاندا اے تے زمانے دے داورولیاں اگے گواچ جاندا اے۔ مُٹیار گھر کلا چھڈ کے جوگن بن جاندی اے تے وستی وستی پنڈ پنڈ پھر کے اوس نوں لبھدی اے، پر اوہ نہیں ملدا تے اخیر پاگل ہو کے مر جاندی اے۔ ظاہر اے مُٹیار توں جوگن، تے جوگن توں مُجگنی بن وچ ساڈی لوک سوچ دا بڑا حصہ اے تے ایسے پاروں مُجگنی دی مقبولیت آزاد کشمیر دے پہاڑاں توں لے کے چولستان دے تھلاں تیک کھلری ہوئی اے۔

مُجگنی لوک گیت جتھے وی گایا یاں سُنایا جاندا اے۔ گاون والے یاں سناون والے دے ذہن دے پچھلے پردے اتے مُجگنی دی لوک کہانی دا پرچھانواں ہوندا اے۔ مُجگنی دراصل تلاش تے بھال دی اک علامت بن کے ساڈی لوک سوچ دی جیوندی جاگدی تصویر بن گئی اے تے جدوں لوک گیت مُجگنی سنایا جاندا اے تے سنن والیاں دا خیال جوگن دی لوک کہانی ول پرت جاندا اے۔ ایہو وجہ اے پئی لوک گیت مُجگنی اندر جوگن دا روپ دھار کے تھاں تھاں پھردی اے تے اپنے محرم نوں لبھدی اے بھاویں ایہہ محرم سانول ہووے یاں قوم دا مجاہد ہووے یاں علیؓ نبیؐ ہون۔ مُجگنی دی مقبولیت دا اندازہ ایتھوں لایا جا سکدا اے پئی کئی بالیاں پالیاں ایس نوں ہاس رس دا ذریعہ وی بنایا اے۔ ایس توں اندازہ لانا مشکل نہیں پئی مُجگنی دا لوک گیت سرور کائنات، فخر موجودات

رسول اکرمؐ دی چرچا توں لے کے ہاسے بھیڑے تیک تردا پھردا نظر آوندا اے۔

ُجگنی اک گہنے (زیور) دا وی ناں اے۔ ایس گہنے نوں ُجگنی وی آکھیا جاندا اے۔ ُجگنی گلے دا گہنا اے تے تو۔تڑی نال ملدا اے۔ ُجگنی جیہڑی مرد عورتاں گل وچ پاوندے نیں' سونے تے چاندی دی بنی ہوئی ہوندی اے تے جیہڑی جگنی جھاں گانواں دے گلیاں وچ پائی جاندی اے' اوس نوں لکڑی توں تیار کیتا جاندا اے۔ جھاں گانواں دی ُجگنی نوں گانی وی آکھدے نیں۔ جگنی گلے وچ پائی ہووے تے سوہنی لگدی اے تے گلے دیاں زیوراں یعنی گلو بند' ہار' ست لڑا ہار' مالا' لاکٹ' کینٹھا' تویت' تو۔تڑی' ہیل' گانی' ہول دلی' ہس' پینڈل' پینکلاں تے انام وانگ سوہن دا اک قیمتی گہنا اے' جیہڑا پنڈاں وچ مٹیاراں تے گبھرو اپنے روپ وچ وادھا کرن لئی گلے وچ پاندے نیں۔

لوک گیت ُجگنی حیاتی دے ہر پکھ بارے ملدا اے۔ ایہیاں جگنیاں عام نیں جیہناں وچ حمد' نعت تے منقبت ملدی اے۔ جگنی دا موضوع وچھوڑا تے وصل وی رہیا اے۔ ایہی گل تے ایہہ پئی جگنی دراصل وچھوڑے دا گیت اے بھاویں ایہہ وچھوڑا اللہ نال ہووے یاں رسول اکرمؐ نال یاں کسے مجازی محبوب نال۔ فخریہ جگنیاں وی بولیاں جاندیاں نیں تے طنز تے ہاسا ٹھیڑا وی جگنیاں اندر لبھدا اے۔ جگنیاں موسمی تے فصلی میلیاں تے تقریباں بارے وی ملدیاں نیں۔ جگنی وچ فحش گو کلامی وی لبھدی اے۔ اک جگنی 1857ء دی جنگ آزادی بارے وی ملی اے۔ انج ویکھیا جاوے تے جگنی دینی' اخلاقی' قومی' زراعتی تے تفریحی موضوعاں دا گھیرا گھتدی اے تے جد ایس دا واہ ورتارا پنڈاں دے ہالیاں پالیاں نال پیندا اے تے اوہ ایس توں اپنی سادہ معصوم پر اکھڑ طبیعت راہیں تفریح دا کم وی لیندے نیں۔

سبھ توں پہلاں جیہڑی جگنی ملدی اے اوہ "کالیاں" دی لڑائی بارے ملدی اے۔ ظاہر اے کالیاں دی لڑائی 1857ء دی جنگ آزادی دا دوجا ناں اے تے جگنی وچ جیس نالے "ستر" دا ذکر اے اوہ اج وی ناروال دے نالوں دی وگ کے "جنتر" کول راوی وچ آپیندا اے۔ جے اسیں اپنی قومی تاریخ ول جھات پایئے تے سانوں پتہ لگے گا پئی 9 جولائی 1857ء نوں آزادی دی جنگ لڑن والے جیہڑے سپاہی جہلم توں چل کے سیالکوٹ آئے سن تے پھیر سیالکوٹ دی چھاونی لٹ کے گورداسپور دے تموں پتن

تے آکے جنرل نکلسن دیاں فوجاں نال لڑے سن۔ اوہ پسرور توں ناروول ۔ گئے سن پھیر نارووال توں اگے "ستر" ٹپ کے "نور کوٹ" آئے سن۔ انگریز اگوں پچھے اوہناں ول ودھ رہے سن تے اخیر لا ٹاکرا کوٹ نیناں توں اگے دریائے راوی دے مجے پاسے تموں چین تے ہویا سی۔ کالیاں دی لڑائی والی جگنی ایہہ اے۔

میری جگنی دا دھاگا اک
ایس نے پھڑ لئی ہتھ وچ اٹ
مارے ویریاں دے سر کھچ
او بھائی میریا جگنی او
او شیر میریا جگنی او

میری جگنی دے دھاگے دو
ساڈے سینے اندر لو
مجن جو ہووے سو ہو
او بھائی میریا جگنی او
او شیر میریا جگنی او

میری جگنی دے دھاگے تن
توں گورے لے ہن گن
نالے ہاڑ تے نالے سن
او بھائی میریا جگنی او
او شیر میریا جگنی او

میری جگنی دے دھاگے چار
فرنگی نہیں کسے دا یار
ایس نوں کھچ کے نیزہ مار
او بھائی میریا جگنی او

او شیر میریا جگنی او

میری جگنی دے دھاگے پنج
گورے گئے سمندر لنگھ
ساڈی سدا ہوئے گی جنگ
او بھائی میریا جگنی او
او شیر میریا جگنی او

جگنی وچ سماجی تے اقتصادی اونچ نیچ دا ویروا وی ملدا اے۔ ایس قسم دیاں جگنیاں بنیادی طور تے اصلاحی نقطہ نظر نال لکھیاں یاں آکھیاں گیاں نیں۔ مثال دے طور تے ایس جگنی وچ اشارہ ملدا اے پئی نہاڈو نوں روٹی لبھدی اے پر بہاڈو خالی اوبد ... ں تمے کے گزارہ کردا اے۔

مہاڑی جگنی جانی وندے وندے
سر بھویں کلیجہ کمبے کمبے
کفار ازق روٹی منگے منگے
چن مہاڑیا جگنی لیراں نی
اساں مدد پنجاں پیراں نی

جگنی جا وڑی اے گگے
اوتھے دال تے پھلکا پکے
نہاڈو کھائے تے بہاڈو تکے
ماہی میریا جگنی کوکنی آ
باغاں تے چوپنی آ

جگنی وچ ہاسے، ٹھٹے، طنز تے ہجو دے موضوع وی عام ملدے نیں۔ ایس قسم وچ اصلاح گھٹ تے طنز تے ہجو زیادہ ہوندی اے۔

جگنی جا وڑی مدرسے
منڈے لے کتاباں نسے

منشی راہ وچ تمبا کے
او ویر میریا جگنی او

جگنی جا وڑی سی روہی
جتھاں پھُڑ ساگے جوئی
اوتھے رو رو کملی ہوئی
او ویر میریا جگنی او

جگنی جا وڑی پڑھانے
ادھے گنجے ادھے کانے
سروں ننگے پیروں لنگھانے
سائیں میریا جگنی اڑے پئی
دیہوں چڑھے تے کلمہ پڑھے پئی

اک علیؓ دی جگنی وی ملدی اے، جیس نوں منظور جھلے نے لکھیا۔ اے ایس جگنی وچ حضرت علیؓ تے اوہناں دے گھرانے بارے گلاں ملدیاں نیں۔

میری جگنی دی فریاد
کردی پاک نبیؐ نوں یاد
شالا نگر رہے آباد
کرسی روز حشر امداد
او پیر میریا جگنی کہندی اے
بیڑی نام علیؓ دا لیندی اے

میری جگنی دے دھاگے پنج
بی بی فاطمہؓ دے فرزند
جیہناں کربلؔ کیتے جنگ
دشمناں پانی کیتے بند

او پیر میریا جگنی کہندی اے
میری جگنی دی تقدیر
خنجر تھلے پیر شبیرؓ
شامی کوئی مارن تیر
خیمے وچ بیٹھے ہمشیر
او پیر میریا جگنی کہندی اے

جگنی دے قصے وی بزار وچ ملدے نیں۔ قصے لکھن والے لکھاری حاجی چراغ دین جو ئیکے والا نے وی جگنی دا قصہ لکھیا اے۔ جیس دا سرناواں "محمدیؐ جگنی" اے۔ ایہہ کسے زمانے وچ دو آنے دا ملدا سی، پر ہن بزار وچ نہیں ملدا۔ اک ونگی ویکھو۔

کیا سوہنی جگنی ایہہ جگ توں نرالی
رب نے بنایا تینوں امتاں دا والی
تیرے در توں مڑے نہ کوئی خالی
کالی کملی تے صورت مڑلی
نہ جائے ساتھوں سنبھلی
نبیؐ جی میری جگنی، نبیؐ جی میری جگنی

سب توں مقبول جگنی دا قصہ اوہ ہویا، جیہڑا حشمت شاہ نے لکھیا اے۔ ایس قصے دا سرناواں اے "نبیؐ دی جگنی" پر ایہہ قصہ وی بزار وچ نہیں ملدا۔ ایہہ اٹھ ورقیاں دا قصہ اے تے جتھے ایہہ مکدا اے اوتھوں رسول اکرمؐ دی نعت شروع ہو جاندی اے۔ حشمت شاہ دی جگنی دے کجھ بند ویکھو۔

جگنی روح قلبوت دی جوڑی
پائی الف تے میم مروڑی
لکھی قلم نہ جاوے موڑی
رکھ پیر اپنے تے ڈوری
جیس دم عشق نے ہستی جوڑی
جگنی پیر دی جوڑی

او پیر میریا جگنی کہندی اے
جیہڑی نام نبی دا لیندی اے

میری جگنی دے دھاگے کالے
تیرے صدقے یثرب والے
آمنہؓ مائی دے چند اجالے
مائی حلیمہؓ دے نازیں پالے
عاصی امت دے رکھوالے
پاک محمدؐ بھولے بھالے
نوری سانچے دے وچ ڈھالے
نوری جھلک طور نوں جالے
او پیر میریا جگنی کہندے اے
جیہڑی نام نبیؐ دا لیندی اے

جگنی گاون والے فنکاراں وچ سب توں اچا ناں بڈھے شیخ مرحوم دا اے۔ اوہ اپنی جگنی انج شروع کردا ہوندا سی۔

او دتیا تیری جگنی
سائیں بوہڑ والیا تیری جگنی
بھائی سوراں والیا تیری جگنی
میری جگنی دے دھاگے بگے
جگنی اوہدے موہنوں پھبے
جیہنوں سٹ عشق دی لگے
او دتیا میری جگنی

بڈھے شیخ دے بعد محمد عالم لوہار دی جگنی بہت مشہور ہوئی۔ منظور جھلا وی میلیاں وچ تے تھیٹراں اندر جگنی گاوندا ہوندا سی۔ انج تے احمد دین تے عاشق جٹ وی جگنی گاوندے نیں۔ پر بڈھے شیخ تے محمد عالم لوہار ہوراں دی گل ای ہور اے۔

سعید بھٹا

وار دی رِیت

پنجابی ادب دی تاریخ سینکڑیاں ورھے پرانی ہے تے ایہدی جھولی ون سونیاں صنفاں نال بھری ہوئی ہے۔ ادب دی ہر صنف دا اک خاص تواریخی پچھوکڑ تے نویکلا رنگ ہوندا ہے۔ صنف دا مزاج جنا دھرتی واسیاں دے سبھاواں دے نیڑے ہوسی' اونا ای اوہدے وچ نکھار' ڈونگھیائی تے لوکائی لئی نیڑتا ہوسی۔ "وار" پنجابی ادب دی سبھ توں پرانی صنف ہے' جیہنوں لوکائی نے سینہ بہ سینہ اک پیڑھی توں دوجی پیڑھی تیکر اپڑایا تے اپنی جنم بھوئیں نال اُنت پیار دا جذبہ اگے ودھدا رہیا۔ وار راہیں ای اسیں اپنی تاریخ' وڈکیاں دے کارنامے تے سورمیاں دی بہادری دا کُھلا ڈُلھا مُہاندرا ویکھدے آں' جیہڑا قوماں دی تاریخ تے نویں نسل دے کردار دی اُساری لئی مُڈھلا کارن بندا ہے۔

پنجابی زبان وچ "وار" دا لفظ کسے مخصوص معنے وچ نہیں ورتیا جاندا سگوں ایہدے کئی مفہوم ہن جیویں وار روکنا' بدلہ لینا' واری لاہنا' قربان ہونا' واہر' حملہ' چوٹ' ضرب' مار' دن' نچھاور' صفت کرنا' جس گاونا' صدقے جاونا' تاریخ' وارنے کرنا' ٹولی' گروہ' بار بار دوہرانا' بوہا' بیان کرنا' کھیت' میدان جنگ' محاصرہ' گھیرا' روہی' جنگل' رزمیہ شاعری وغیرہ۔ اصل وچ وار لفظ وچ اُتے دسے سارے معنیاں دی گنجائش موجود ہے۔

وار دے سنجیدہ پڑھیاراں دے ذہناں وچ ایہہ گُنجھل دار سوال پیدا ہوندا رہندا ہے کہ کیہ وار شعری ہیئت ہے یاں صنف سخن دا درجہ رکھدی ہے۔؟ وار نِرا جنگی موضوعاں نوں ای اپنے کلاوے وچ لیندی ہے یاں دوجے موضوع وی ایہدے وچ شامل ہن۔ ڈاکٹر گنڈا سنگھ' ڈاکٹر پریتم سنگھ' عبدالغفور قریشی تے پروفیسر شوکت مغل ہوریں کسے مخصوص ہیئت نوں وار نہیں آکھدے سگوں بیت' سی حرفی تے مثنوی دیاں

ہیتاں وچ لکھی رزمیہ شاعری نوں وی وار ادب وچ شامل کردے ہن۔ پیارا سنگھ پدم' محمد آصف خاں تے ڈاکٹر کلونت سنگھ ہوریں وار لئی سرکھنڈی تے نشانی بحر ضروری سمجھدے ہن۔ اوہناں دی سوجھ موجب سرکھنڈی تے نشانی چھنداں وچ لکھی نظم ای وار ہووے گی۔

کسے صنف دے اصول متھن لئی اوہدی شعری ہیئت' موضوع تے مواد نوں ای مُکھ رکھیا جاندا ہے تے بہتے سخت اصول تاں اوکڑاں ای پیدا کردے ہن۔ ایس لئی ایہے ویلے کُجھ نہ کُجھ لچک توں کم لینا چاہیدا ہے۔ جیہڑے پارکھ وار دی ہیتی پچھان اتے زور دیندے ہن' اوہناں دے ساہمنے پنجابی دی کلاسیکی وار ہے' جیہڑی صدیاں توں سرکھنڈی تے نشانی چھنداں وچ ای لکھی جاندی رہی ہے۔ بھاویں بابے نانک ہوراں نے وار دا موضوع تاں وٹا دتا سی' پر گوروآں دے تیکر ایہدا پنڈا پُراتا ای رہیا۔ ایہہ سچ ہے کہ جنگی منظر کشی لئی سرکھنڈی تے نشانی بحراں سبھ توں ودھ مقبول رہیاں۔ "چنڈیں دی وار" تے "نادر شاہ دی وار" وچ دریاواں ورگی روانی ایہناں بحراں پاروں ہے۔ نقاریاں دی گونج' گھوڑیاں دے سُماں دے کھڑکار' ہتھیاراں دی کاٹ تے ماناں دی کڑک وچ ایہی دو چھند کھلو سکدے ہن۔ ایہناں دلیلاں نوں مُکھ رکھ کے وار نوں ہیتی صنف من لویے تاں ایہدے نال بہت اوکڑاں جمن گیاں۔ اُنھویں تے ویہویں صدی دا بہت سارا ادب وار دے کلاوے وچ نہیں آوے گا۔ وارث شاہ دی "سی حرفی احمد شاہ ابدالی" صرف ہیئت پاروں وار ادب وچ شامل نہیں ہو سکے گی۔ ویہویں صدی دے شاعراں وچوں ہرِندر سنگھ رُوپ' پیارا سنگھ صحرائی تے نجم حسین سید دیاں لمیاں نظماں' جیہناں نوں ایہناں شاعراں نے وار دا ناں دتا ہے تے ایہناں دے اثر تھلے جتیاں شاعراں نے واراں لکھیاں ہن' اوہناں نوں کس صنف دا ناں دیواں گے۔؟ کیہ کسے پارکھ نوں ایہناں نظماں نوں وار ادب وچوں کڈھن دا اختیار ہے۔؟ گورو صاحبان توں پہلاں وار باہرمکھی (مکھ توں باہر) لڑائیاں تیکر محدود سی' پر اوہناں ایہدا گھیرا ہور موکلا کیتا تے وار نوں اندرمکھی (مکھ دے اندر) لڑائی دے موضوع توں جانو کروایا۔ جے وار ادب دی تاریخ وچ پہلاں توں ای تبدیلی دی کوئی ایجی روایت موجود ہے تاں پھیر اجوکی ریت کیوں نہیں منی جاندی۔ جدید وار کجھ شاعراں دی ہیئت توں بغاوت نہیں سگوں ایہدے پچھے ادھی صدی دی مضبوط روایت موجود ہے۔ اج جدوں لڑائی دا رنگ

ڈھنگ بدل چکیا ہے تے واراں وچ مست ہاتھی یاں گھوڑے اتے سوار سورے دی ڈیل ڈول وکھان دی تھاں' اجوکے سمے دے بندے نال جو بیت رہی ہے' اوہ وکھاون دی بہتی لوڑ ہے تے اتے حالات وچ جدوں کہ فارم نالوں موضوع دی اہمیت ودھ رہی ہے تے پھیر وار ادب دی تاریخ وچ پچھلے دو سو سالاں توں ایس ریت توں ہٹ کے ہمیں دی مثال وی موجود ہے۔ ایہناں دلیلاں نوں مکھ رکھدیاں وار نوں موضوعی صنف من لیا جاوے تاں اساڈی جاچے بہتا منطقی حل ہووے گا۔

وار لئی کسے خاص بحر دا ہوون ضروری نہیں تاں پھیر "وار" تے جنگ نامے وچ کیہ فرق ہے؟ اساڈے خیال موجب وار تے جنگ نامے وچ پہلا نکھیڑ ایہناں دی موضوعی پچھان ہے۔ جنگ نامے تے مرثیے کربلا دے دکھانت' جنگ احد' جنگ خندق' جنگ بدر تے اسلامی تاریخ بارے لکھیاں رزمیہ نظماں نوں آکھیا جاسی۔ جتھوں تیکر وار تے جنگ نامے دے اندرلے سبھا دا تعلق ہے تاں جنگ نامیاں وچ سورمے دا لما خاندانی پچھوکڑ بیان کیتا جاندا ہے جدوں کہ واراں وچ لڑائی دے منظراں تے جنگی کارنامیاں نوں سدھا ساہواں دکھایا جاندا ہے۔ وار دے سورمے دی جت تے ہار دوواں صورتاں وچ اوہدی بہادری نوں وڈیایا جاندا ہے۔ جنگ نامے وچ کربلا دے شہیداں اتے کیتے ظلماں نوں پڑھ' سن کے رحم تے ہمدردی دے احساس جنگر دے ہن تے ظالماں دے خلاف نفرت دے جذبے پیدا ہوندے ہن۔

وار دے مڈھ بارے کوئی خاص سال تاں کیہ کسے صدی دا متھنا وی اوکھا ہے کیوں جو ایس صنف دا سانگا دیس دے سورمیاں' بہادراں تے انکھیاں دے کارنامیاں نال ہے۔ ڈاکٹر گنڈا سنگھ وار دے مڈھ بارے لکھدے ہن۔

"جیویں پنجاب تے وار ہوندے رہے تے پنجابی ایہناں باہرلیاں واہراں تے دھیراں دے وار روکدے رہے۔ اوسے طرح ای پنجاب دے جاندرو کوی ایہناں دیاں واراں رچدے رہے۔"

محمد آصف خاں ہوراں وار دی تاریخ بارے لکھیا ہے۔

"پرانے زمانے وچ جد کوئی بندہ اپنے ٹبر' قبیلے' پنڈ یاں علاقے دا ویر کڈھن لئی یاں کوئی نویں مل مارن لئی یاں ایسے نیت نال چڑھ کے آ رہے ویری دا وار روکن لئی اپنے ساکاں' سیناں تے سکھیاں دی واہر لے کے میدان وچ نتردا تے اپنی بہادری دے

جوہر وکھاوندا' اوہدے میراثی' ڈوم یاں بھرائی اوس لڑائی وچ اوہدے نال ہوندے سن۔ جدوں لڑائی مک جاندی تاں ایہہ لوک اوس لڑائی دیاں نظماں بنا لیندے کیوں جو ایہناں نظماں وچ واریاں واہراں دے وار روکن اتے وریاں دے ہوئے واراں نوں مڑ مڑ ٹھلھن دا ویروا آوندا تے دسیا ہوندا سی کہ کیویں واہراں اکٹھیاں ہو کے نکلیاں۔ کیویں لا گلے اتے ہلا بولیا تے وار کیتے یاں کیویں اگلے گل آپڑے تے ایہناں سورمیاں نے اوہناں دے واراں نوں ٹھلھیا تے ناکام کیتا۔ ایس پاروں ایہناں لمیریاں نظماں دا ناں ای "وار" پے گیا تے ہُن تائیں وار ای ٹریا آرہیا اے۔"

پنجاب پنجاں پانیاں دی دھرتی ہے تے ایہدے سینے اتے پنج دریا پوری شان نال وگ رہے ہن۔ ایہناں پانیاں تے مٹی نے ایس خطے دی زرخیزی لئی اہم کردار ادا کیتا' پر ایہہ زرخیزی ایہدے مقدراں دی دشمن ای ثابت ہوئی۔ پنجاب دی معاشی خوشحالی بدیسی دھاڑویاں نوں سینتاں ماردی رہی ہے۔ ہندوستان اتے خشکی راہیں جنے حملے ہوئے' اوہناں حملہ آوراں دا پہلا ٹاکرا پنجابیاں نال ہوندا۔ پنجابی جت جاندے تاں اوہ پچھانہہ پرت جاندے۔ جے دھاڑوی جتدے تاں پھیر دلی دا تخت اوہناں دا مقدر ہوندا۔ ایہناں نت دیاں دھاڑاں پنجابیاں نوں لڑاکا تے اتھری بنا دتا۔ پنجابیاں نے اپنیاں جاناں نوں دیس دے تقدس توں اُچا کدی نہیں سمجھیا۔ جدوں وی ایس دھرتی ول بدیسیاں دے قدم ودھے تاں ایتھوں دے سورمے دیس دی بھوری مٹی دی واشنا توں جاناں قربان کر کے موت دی رانی دی رمز دا گھنڈ کھولدے رہے۔ ایہناں سورمیاں دا موت دی رانی نوں چُم کے گل لاون دا چاہ ای ہمیش لئی امر کر گیا۔ پنجاب اتے حملیاں دی ایہہ درد ناک داستان اک یاں دو واری دی نہیں سگوں آریہ توں لے کے انگریزاں تیکر دھاڑویاں دی اک لمی وہیر اے' جیہناں دا مقابلہ دیس دے یودھیاں' سپتراں تے سپوتاں نے کیتا۔ ایہناں سورمیاں دے جس وار وچ لبھدے ہن۔ سیانیاں دا خیال ہے کہ پنجاب وچ واراں اودوں توں گاویاں جاندیاں ہن' جدوں اجے انسان نے لکھنا نہیں سی سکھیا۔ احمد سلیم ہوراں نے وار دے مُڈھ بارے گوہڑ لاوندیاں آکھیا ہے۔

"وار دی اتے دسی تعریف مطابق تاں "رِگ وید" دے اوہناں منتراں نوں وی وار کہیا جا سکدا ہے' جیہناں اندر دراوڑاں تے آریہ لوکاں دے وچکار لمیاں خونی جنگاں دا ذکر لبھدا ہے' پر کیوں جے ایہہ نظماں وار دی ٹیکنیک' زبان تے بیان نال میل

نہیں کھاندیاں، ایس لئی اسیں ایہناں نوں "وار" دا ناں نہیں دے سکدے۔"

پنجابی دا بہت سارا لکھتی ادب نہ سانبھے جان پاروں وار دے مڈھ بارے کوئی فیصلہ نہیں دتا جا سکدا، پر ایس صنف دے سبھا توں ایہہ اندازہ ہوندا ہے کہ ایہہ صدیاں پرانی صنف ہے۔ ایہہ سچ ہو سکدا ہے کہ ایس بیر بھومی دے واراں جوڑن والیاں نے شلیا (مدر قبیلے دا سردار سی تے کورواں ولوں لڑیا سی) تے راجا پورس دیاں واراں نہ گاویاں ہون گیاں۔ پنجابی شاعری دا پہلا دور (اٹھویں توں دسویں صدی) ناتھ جوگیاں دا آکھیا جاندا ہے، جدوں پنجابی اپنی وکھری پچھان بنا رہی سی۔ ناتھاں دا کجھ کلام اوہناں دے عقیدت منداں پاروں محفوظ ہوگیا، پر اجے توڑی اوس سمے دی کوئی وار نہیں لبھ سکی۔ اوددوں راجستھانی ادب دی اک صنف "ڈِنگل" دے نمونے ملدے ہن، جیہڑی ہیئت تے سبھا پاروں وار نال میل کھاندی ہے، پر ایہدے وچ راجپوتانہ دے راجپوتاں دی بہادری دے جس گائے گئے ہن تے نالے ایہدی زبان وی پنجابی نہیں۔ ہو سکدا ہے کہ اوددوں شاعراں نے پنجاب دے راجپوتاں بارے واراں لکھیاں ہون۔ ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ ہوراں دے خیال موجب دسویں گیارھویں صدی عیسوی وچ کئی لوک واراں مشہور سن۔ ڈاکٹر ونجارا بیدی نے گیارھویں صدی عیسوی "بھٹیاں دی وار" دے کجھ مصرعے لکھے ہن۔

اُچ نہ دتا بھٹیاں

چٹا بنتی سار

دانہ پانی چک گیا

جہن موتی ہار

پنجابی دے کھوجی ایس گل بارے اک مِتھ ہن کہ امیر خسرو نے پنجابی وچ "تغلق شاہ دی وار" لکھی، پر ایس وار دا کوئی نمونہ کدھرے وکھالی نہیں دیندا۔ جدوں امیر تیمور نے برصغیر اتے حملہ (99 - 1398ء) کیتا تاں پنجاب وچ اوہدا ٹاکرا جسرت کھوکھر تے شیخے کھوکھر نال وی ہویا۔ ایہناں لڑائیاں وچ شیخا کھوکھر ماریا گیا تے جسرت کھوکھر نوں قید کر لیا گیا۔ پنجاب دے مقامی شاعراں نے ایہناں دیاں واراں لکھیاں۔ کھوجیاں نے ایس وار دی ہوند دی دس پائی اے کہ ایہہ ویہویں صدی دے مڈھلیاں دہاکیاں وچ گائی جاوندی سی۔ سولھویں صدی دے پنجابی شاعر سوڈھی مہروان نے "وار

پیراں کی" لکھی تے اینوں "سلطان پیرے شاہ شیخے کھوکھر دی وار" دی طرز اتے گاون دا حکم دتا۔ ایس توں ایہہ گل نتر دی ہے کہ چودھویں صدی تیکر ایہہ روایت کافی مضبوط ہو چکی سی، پر پنجاب دی ایہہ دولت قلم دی نوک تیکر نہ اپڑ سکی۔

پنجابی وار دے پہلے باقاعدہ شاعر بابے نانک (1539ء - 1469ء) ہوریں ہن، جیہناں دیاں تن روحانی واراں مکمل لبھدیاں ہن۔ اوہناں دے مگروں گورو امرداس، گورو رام داس تے گورو ارجن دیاں واراں وی ایسے سبھا دیاں ہن۔ پنجویں گورو ارجن جی نے سکھاں دی مقدس کتاب گرنتھ صاحب 1604ء وچ ترتیب دتی تے دسویں گورو ہرگوبند نے پنجابی دیاں مقبول واراں سن کے گرنتھ صاحب والیاں واراں دیاں طرزاں مقرر کیتیاں۔ اوہناں نوں جیہڑیاں نو واراں پسند آئیاں، سکھ اوہناں نوں دُھنی والیاں واراں آکھدے ہن۔ انج اسانوں گورواں دے سمے توں پہلاں دیاں مقبول نو واراں دا پتہ چلدا ہے۔ اوہناں دے ناں ایہہ ہن۔ ملک مریدا تے چندھرڑا سوہیاں دی وار، سکندر براہم دی وار، ملک بیلما دی وار، جودھے وِیرے پُربانی دی وار، رائے مہمے حسنے دی وار، رائے کیلاش تے مالدیو دی وار، موسے دی وار، رائے کمال موج دی کی وار، ٹُنڈے اسراج دی وار۔

اجے دیاں ایہناں واراں دے ادھورے نمونے ملدے ہن، پر ایہناں دے شاعراں بارے اکا ای تھوہ پتہ نہیں لگدا۔ ایہناں ادھوریاں واراں دیاں اتاں (شعراں) نوں پڑھیاں ایہہ گل نتر دی ہے کہ ایہناں دے وچ کوئی بہتی ڈو نگھیائی نہیں۔ بیان دا ڈھنگ سدھا سادا ہے، جیہڑا سنہاراں تے پڑھنہاراں نوں اپنے ول کھچ لیندا ہے۔ ایہناں واراں دا موضوع قبیلیاں دے سرداراں دے نکے نکے جھگڑے ہن۔ "سکندر براہم دی وار" وچ دو مسلمان سرداراں دے درمیان اک ہندو عورت دی وجہ توں ٹکر ہوئی، "موسے دی وار" وچ موسے دی منگیتر دا کسے ہور نال ویاہ ہو جاون پاروں یُدھ لئی چڑھائی ہے۔ ملا بیلما دی وار، وچ للا ولوں وعدہ خلافی جنگ دا سبب ہے۔ 'رائے کمال موج دی کی وار' وچ دو بھراواں وچکار جائیداد دی ونڈ توں لڑائی ہوئی ہے تے باقی واراں دا موضوع وی مقامی قبیلیاں دی لڑائی ہے۔

'آدگرنتھ (پہلا گرنتھ) وچ سکھ گورواں دیاں 21 واراں لبھدیاں ہن۔ ستے تے بلونڈے ڈھاڈھی نے وی اک وار لکھی سی۔ ایہہ واراں پنجابی ادب وچ 22

واراں دے ناں نال مشہور ہن۔ آدگرنتھ توں لکھیاں جان والیاں واراں وچوں دسویں گورو گوبند سنگھ دی "چنڈی دی وار" پنجابی دی اندرمکھی واراں دی اُچی مثال ہے۔ بھائی گورو داس نے 39 واراں لکھیاں۔ اتنی وڈی تعداد وچ اج تیکر کسے پنجابی شاعر نے وار نہیں لکھی۔ ہتے گورو صاحبان دیاں واراں دا موضوع روحانی سی' ایس پاروں اینہاں نوں اندرمکھی واراں آکھیا جاندا ہے۔ گورو صاحبان نے وار دے موضوع اندر اک وڈی تبدیلی ایہہ لیاندی کہ میدان جنگ دی لڑائی دی تھانویں بندے دے من اندر ہون والی لڑائی نوں بیان کیتا۔ اینہاں واراں وچ انسانی جبلتاں تے مادی خواہشاں اتے قابو پاون دا درس ملدا ہے۔ ہتے تے بلونڈے ڈھاڈھی نے وار وچ گوروان دے جس گائے ہن۔ گورو داس نے واراں دا چھند ورتدیاں ہویاں گوروان دی تاریخ' سکھ مذہب دی فلاسفی نوں کھلارویں ڈھنگ نال بیان کیتا ہے۔ انج بھائی گورو داس ہوراں نے گوروان دی تعلیم نوں بچ نال بیان کیتا تے ایہدے نال وار دا گھیرا ہور موکلا ہویا۔ پہلے مغل دور دیاں باہرمکھی واراں وچوں "دُلے بھٹی دی وار" "جیمل پتے دی وار" تے "دیوان الف خاں دی وار" زیادہ مشہور ہوئیاں۔

دوجے مغل دور وچ واراں دا مذہبی رنگ پھکا پے گیا تے ایہدی تھانویں پھیر سورمیاں دی لڑائی والا انداز پردھان ہوگیا۔ ایس دور وچ مذہبی رنگ دیاں واراں وچوں "گورو خالصے دی وار" ذکر جوگ ہے۔ ایس سے اندر کجھ ہندو شاعراں نے وی واراں لکھیاں جیہناں دے ناں دیوی داس' جشودھا نندن تے تیج بھان رچت ہن۔ اینہاں واراں توں اڈ "سی حرفی احمد شاہ ابدالی" (وارث شاہ) "بھٹیاں تے لکاں دی وار" (میر بہرام) "حقیقت رائے دی وار" (اگرا) "وار امرتسری" (درشن) "چودھریاں دی وار" (سدھ جیون) "سکھاں بوسالاں دی وار" "ہرلاں بوسالاں دی وار" (دائم عرف میاں لال) تے "عبداللہ شاہ دی وار" زیادہ مشہور ہوئیاں۔ ایس سمے دیاں واراں وچوں "نادر شاہ دی وار" (نجابت) تے "چٹھیاں دی وار" (پیر محمد) وار ادب دے متھے دا جھومر ہن۔

"نادر شاہ دی وار" وچ سانجھے ہندوستان دے بحران دا ویروا ملدا ہے۔ ایس وچ نادر شاہ دے پنجاب' کرنال تے دلی اتے حملے دی دردناک داستان بیان کیتی گئی ہے۔ نجابت نے مغل درباریاں دے مونہواں اُتوں منافقتاں دے گھُنڈ لاہے ہن تے میدان

جنگ وچ بہادری دے جوہر دکھان والے مرزا قلندر بیگ تے خاں دوراں دے دلیں پیار نوں سراہیا ہے۔ اسیں نجابت نوں اٹھارویں صدی دا جرات مند تے غیر جانبدار مورخ آکھ سکدے واں۔ ایہہ وار ادبی حسن تے فنی مہارت دے حوالے نال وی شاہکار دا درجہ رکھدی ہے۔ میدان جنگ دی منظر کشی، وچیّاں تشبیہاں تے استعارے، نشانی تے سرکھنڈی چھند ایہدے حسن وچ وادھا کردے ہن۔ نجابت دی لفظالی پاروں وار دی صنفی قوت وچ وادھا ہویا ہے۔ سرکھنڈی چھند دیاں اتاں ویکھو۔

وڑ گئے رکھنڈ ہزاراں، گرجی شہر نوں
نیزے تے تلواراں، ظالم پکڑ کے
ستراں تے درباراں، کجھ نہ سجھدے
نفراں تے سرداراں، فرق نہ جاندے
تولن مرداں ناراں، پکے بھاء تے
ظلم کتے بدکاراں، کیہ کجھ دسے
گندے شاہوکاراں، دولت پونجیاں
غنیاں تے زرداراں، وس نہ چلدا
گوکاں حال پکاراں ، اندر شہر دے
لاشاں وچ بزاراں، لکھاں رُلدیاں

"چٹھیاں دی وار" پیر محمد دی تخلیق ہے۔ ایہدے وچ مسلمان چٹھے سرداراں تے سکھاں دی لڑائی بیان کیتی گئی ہے۔ چٹھیاں نے سکھاں دا جنی بہادری نال مقابلہ کیتا اوہ سلاہن جوگ ہے۔ لکھیار نے اوس سمے دا سماجی نقشہ، لوک دانش دا ورتارا تے بیان دی پیش کاری دے کمال نمونے اُلیکے ہن۔ نشانی چھند دیاں اتاں ویکھو۔

جیوں پھرواہاں جھکھڑوں، تیوں تیر چھٹکاون
چاٹل چاپا گھوڑیاں، اوہ گرد اُٹھاون
بدل ہویا دھوڑ دا، چڑھ ہاٹھاں آون
ورھیا مینہ تد رت دا، جیوں لگا ساون
تیغاں تیش مریدیاں، وچ رتو نہاون
سانگاں وانگ پرندیاں، بھر جھنبوں جاون

غازی مرن قبول بھی، نہ پیر ہٹاون

نجابت نے تاریخی شعور نوں کمال فنکاری نال وار وچ رچایا سی، ایہہ رنگ سکھاں دے سمے ہور نکھریا۔ سکھ سمے دیاں واراں وچ سکھ قوت دا ابھرنا، مخالف قوتاں نال ٹکرا کے عروج تے اپڑنا تے پھیر تیزی نال زوال دا شکار ہوندیاں ویکھدے ہاں۔ رنجیت سنگھ 1799ء نوں لہور تے قبضہ کیتا تے پنجاب دے دوجے سکھ سردار حسد دی بھاہ وچ سڑن لگ پئے۔ اوددوں رنجیت سنگھ دیاں سکھ سرداراں نال لڑائیاں ہوئیاں۔ اوہ پنجاب دے مشرقی ضلعیاں نوں فتح کرن مگروں مغربی ضلعیاں ول دھاویا۔ جھنگ، سرگودھا، خوشاب تے ملتان دے مسلمان نواباں اوہدا مقابلہ کیتا، پر رنجیت سنگھ دی منظم فوج اگے بے وس تھی گئے۔ رنجیت سنگھ دے مرن مگروں ایسٹ انڈیا کمپنی نے پنجاب اتے حملے کیتے، پر پنجابیاں نے بہادری دے اجیہے کارنامے وکھائے، جیہڑے تاریخ وچ ہمیش یاد رکھے جاسن۔ رسرلال سنگھ تے رسرتیجا سنگھ دی غداری پاروں ہار پنجابیاں دا مقدر بن گئی۔ کئی انگریز لکھیاراں نے منیا ہے کہ ہندوستان وچ ایسٹ انڈیا کمپنی دا سبھ توں ودھ جانی تے مالی نقصان پنجابیاں نال ہوون والیاں لڑائیاں سے ہویا۔ ایس عہد دیاں مشہور واراں "ساہیوال دی وار" "احمد خان سیال دی وار" "مظفر خان دی وار" (شاہ عظیم) "ملتان دی وار" (نظام) "ملتان دی وار" (سوبھا شجاع آبادی) "ہری سنگھ نلوا دی وار" (قادریار) "وار ہری سنگھ" (سائی سنگھ) "وار ہری سنگھ" (اگیات) "جنگ نامہ سردار ہری سنگھ" (اگیات) "جنگ نامہ سردار ہری سنگھ" (رام دیال) "جنگ نامہ ہری سنگھ کا" (گرمکھ سنگھ) "لہور دی خانہ جنگی" (اگیات) "جنگ نامہ لہور" (کاہن سنگھ) "جنگ نامہ گورو خالصہ" (حاکم سنگھ درویش) "جیتاں شیر سنگھ" (نہال سنگھ) "جنگ سنگھاں تے فرنگیاں" (منک) "جنگ ہند پنجاب" (شاہ محمد) ہن۔

شاہ عظیم گنہویں صدی دے تیجے وار کار ہن، جہناں دیاں تن واراں سکھاں تے مسلماناں دیاں لڑائیاں دا معتبر تاریخی ریکارڈ ہن۔ نواب مظفر خان نے سکھاں دی فوج دا دلیری نال مقابلہ کیتا پر اخیر سکھاں نے 2 جون 1818ء نوں قلعے اتے قبضہ کر لیا۔ ایس وار وچ نواب مظفر خان تے قطب الدین پٹھان دے زور دار مکالمیاں توں سکھاں دیاں جنگی صلاحیتاں تے مظفر خان دا اعتماد جھلکارے ماردا ہے۔

نواب آکھیا سر دی بازی کھیڈساں، سنگھاں نال رل کے

چنے چیساں سار دے، ساڈگاں نال اُڈیاں ڈل کے
اوس کراڑی دے پتر کیہ وٹنا، کل باپ گیا سوں کل کے
کر شکار اوہناں نوں مارنا، جیویں چور مریندے وُل کے

"جنگ ہند پنجاب" بیت دی ہیئت وچ لکھی شاہ محمد دی تخلیق ہے۔ ایس وار وچ مئی 1846ء تیکر انگریزاں تے سکھاں دیاں لڑائیاں دا ویروا ہے۔ ایہہ وار پنجاب اتے انگریزاں دے ہلیاں دا معتبر حوالہ ہے۔

جنگ ہند پنجاب دا ہون لگا ، دوویں پادشاہی فوجاں بھاریاں نی
اج ہووے سرکار تاں مُل پاوے، جیہڑیاں خالصے نے تیغاں ماریاں نی
سنے آدمی گولیاں نال اُڈن، ہاتھی ڈِگدے سنے انباریاں نی
شاہ محمد اک سرکار باجھوں، فوجاں جِت کے انت نوں ہاریاں نی

انگریزاں نے ول چھل نال 1849ء نوں پنجاب اتے قبضہ کر لیا، پر آزادی دا جذبہ اندر و اندر دُ مکھدا رہیا، جیہڑا 1857ء وچ بھا مبڑ بن گیا۔ پنجاب دیاں باراں دے قبیلے احمد خان کھرل دی اگوائی وچ ساہیوال اکٹھے ہونے شروع ہوئے تے اوہناں نے ایکسٹرا اسسٹنٹ کمشنر برکلے تے اوہدے ہور ساتھیاں نوں قتل کر دتا۔ انگریزاں نے ہور فوجاں منگوا کے رائے احمد خان کھرل تے اوہدے کئی ساتھیاں نوں شہید کر دتا۔ ایس جنگ دے کئی مقامی شاعراں نے ڈھولے لکھے۔

جدوں برصغیر دی آزادی لئی تحریکاں چلیاں تاں شاعراں نے آزادی دا جذبہ اُبھارن لئی وار دے سبھا دیاں نظماں لکھیاں۔ "غدر دی گونج" وچ چھپن والیاں نظماں دا مزاج سورمیاں دی تعریف تے پنجاب دے ماضی اتے فخر والا ہے۔ ایس عہد دیاں مشہور واراں وچوں "ساندل بار دی وار" (سید غلام مرتضیٰ شاہ) "ڈھولے" (نورا ننگ) "پوڑی یورپ" (صاحبزادہ میاں عبداللہ) "سر رابرٹ سنڈیمن دی وار" (نامعلوم) "لائل پور دی وار" (کاتا) "وار حقیقت رائے" (تارا چند گجراتی) "رانا پرتاپ دی وار" (ہزارا سنگھ گرداس پوری) "وار اکالی پھولا سنگھ" (گردیو سنگھ سان) "رانی صاحب کور دی وار" (پروفیسر موہن سنگھ) "چاند بی بی" (فیروز دین شرف) "بھٹیاں تے بلوچاں دی وار" (چوغہ ڈھاڑھی) وغیرہ ہن۔

کلاسیکیت تے جدیدیت دے سنگم اتے کھلوتے فیروز دین شرف تے پروفیسر

موہن سنگھ نے موہنہ دا سواد وٹاون لئی تے ہریندر سنگھ روپ نے سنجیدگی نال ایس صنف وچ وادھے کیتے۔ اوہناں پنجابی وچ اٹھاراں واراں لکھیاں۔ آزادی مگروں وار دے اہم شاعر نجم حسین سید ہوریں ہن۔ اوہناں پنجابی ادب دی کلاسیکی شعری ریت، لوک ادب، سمکالی لہراں تے اجوکی سُوجھ نوں مکھ رکھدیاں ہویاں واراں لکھیاں ہن۔ اوہناں دے گیان تے سُوجھ نے وار نوں نویاں راہواں وکھائیاں ہن۔ ایہناں واراں وچ کدھرے کدھرے ٹکرا والا رنگ وی جھلکارے ماردا ہے، پر واراں دے کرداراں دے ہتھیں تلواراں تے سانگاں نہیں، سگوں وسیب دے سدھے سادے کردار مزدور، شاعر تے منشی ہن، جیہڑے جذباتی نعریاں توں بناں استحصالی قوتاں نال بھڑ رہے ہن۔ ایہناں واراں دا موضوع استحصالی نظام نال ٹکرا ای ہے۔ نجم حسین سید دیاں واراں وچوں "دُلے دی وار" تے "ملتان شہر دی وار" دے کردار "دُلا" "مہرو" تے "شمس" اُبھر کے ساہمنے آوندے ہن۔ "منشی نورے دی وار" "انگریز راج دے اک نابر شاعر دی وار" "بار دی وار" تے "کمپنی باغ دی وار" دے کردار باشعور تے سیانے ہن، پر ایہناں دا لہجہ دھیما ہے۔ شاعر دا کمال ایہہ وے کہ ایہناں دوواں طرح دیاں واراں وچ تخلیقی حسن مجروح نہیں ہوندا۔ اوہناں دے کجھ شعر تاں لوک گیتاں وانگوں مشہور ہن۔

میں ہاں ویر پنجیاں دا، میری من مرضی میری حد
جد تائیں تخت لہور ہے، مینوں ہور نہ کجھ دی سد

اسیں ایتھے اوہناں دے اسلوب تے موضوعاں توں جانکاری لئی دو واراں بارے دس پاوندے ہاں۔ "ملتان شہر دی وار" دا مرکزی کردار "شمس" ہے، جیہڑا حاکم میل دے مُوچھیڑاں دا پردہ لاہ کے بدرُو والیاں نوں اوہناں دا مُہاندرا وکھاوندا ہے ایس توں تھلے پے ہوئے میل نوں ظالم حاکماں دے استحصال دا پتہ لگدا ہے۔ لوکائی اوہدی سوچاں توں متاثر ہوندی ہے تے ظلم، جبر تے ناانصافی دے خلاف گلاں کرن لگ پیندی ہے۔ حاکم میل ایہناں کاروائیاں دے بدلے شمس دی کھلی لاہون دا حکم دے دیندا ہے۔

ٹھپ دیو ایہنوں چتر ٹھگ نوں جادوگر نوں ہور نہ پھند وکھاوے
مچھی پوش لہاؤ ایہدی

مُڑ کائی ساڈے شہر نہ ایہہ اجیہا آوے
مُٹھی پوش لہاؤ ایہدی، مُٹھی پوش لہاؤ ایہدی

"کمپنی باغ دی وار" Mosaic تاثر دیندی ہے۔ ایس وچ عام مشاہدے، واقعیاں تے شیواں دا بیان ہے، جو اساڈے باغاں دی زندگی دا حصہ ہن۔ اوپری نظریں تاں ایہہ غیر مربوط واقعے ای لگدے ہن، پر ایہناں دی ترتیب نوں سمجھنا بہت اہم ہے۔ ایسے ترتیب دے ذریعے ہی تاں شاعر نے اساڈے وسیبی، معاشی، اخلاقی، سیاسی تے مذہبی گھماڑاں دے ڈُپھیڑاں نوں ابھاریا ہے۔ شاعر نے وکھو وکھ جیون دے بناں تے جبقیاں وچکار ٹکرا نوں بیانیا ہے۔ ایہہ قول تے فعل، دعوے تے حقیقت تے تاریخی قوتاں دے مختلف سمتاں دے درمیان سفر دا ٹکرا ہے۔ تاریخ، ریاست تے وسیب دے ایہہ ٹُڈھلے ڈُپھیڑ نویں نسل دے فرد وچ کیہو جیہا جذبہ پیدا کر رہے ہن تے اوہ کیویں ایس نظام نوں اپنی ذات نال متصادم پاوندا ہے تے اپنے ارادے دا اظہار کردا ہے۔

جے اک سیکنڈ ہور نہ چھڈ دے اوہنوں
تے میں اوہناں نوں نہیں سی چھڈنا

فرد دا نظام دے خلاف اعلان جنگ ہی ایس وار دا موضوع ہے۔ ایس وار وچ اک ہور سطح تے اسالیب دا تصادم وی موجود ہے، جیہڑا وار دے بنیادی موضوعاں نوں بجھن لئی بہت اہم ہے۔

نجم حسین سید توں اڈ دوجے شاعراں دیاں واراں "اج دی وار" (میاں سلیم جہانگیر) "پانی دی وار" (اختر ہاشمی) "قائداعظم دی وار" (مسعود منور) "پنجاب دی وار" (افضل احسن رندھاوا) کتابی صورت وچ چھپ چکیاں ہن۔ کجھ شاعراں دیاں واراں، واردیاں چوناں تے ادبی رسالیاں وچ چھپدیاں رہندیاں ہن جیویں "پاک بھارت جنگ ستمبر 1965ء دی وار" "بوڈ 1973ء دی وار" (صوفی محمد یار بیرنگ) "پنجاب دی وار" (پروفیسر شارب) "تیز دے ننگ دی وار" (پروفیسر سمیع اللہ قریشی) "سید دی وار" (مشتاق صوفی) تے "گریجوایٹ دی وار" (ثروت محی الدین) وغیرہ۔ ایس سے چڑھدے پنجاب دے شاعراں وچوں ہریندر سنگھ روپ، پروفیسر موہن سنگھ، ودھاتا سنگھ تیر، ہرسا سنگھ چاتر، ہزارا سنگھ گرداس پوری، پیارا سنگھ صحرائی، بلجیت تلسی، اوتار سنگھ آزاد تے گردیو سنگھ مان نے انیلے وادھے کیتے۔

وار پنجاب دی سینکڑیاں ورھیاں پرانی تاریخ نوں جھولی پایا ہویا ہے۔ ایہدے راہیں اسانوں پنجاب وچ ورتے جان والے پرانیاں سمیاں دے ہتھیاراں بارے انسائیکلو پیڈک جانکاری ملدی ہے۔ واراں دی زبان بول چال دی ہوندی ہے تے ایس توں اڈواڈ سمیاں وچ ہون والیاں لسانی تبدیلیاں دا گویڑ لایا جا سکدا ہے۔ ایہہ پنجابی ادب دی نویکلی صنف ہے جیہدے وچ سی حرفی، بیت، نظم تے ڈھولے دا حسن وی لشکارے پیا ماردا ہے۔ وار دی لوڑ ہمیش سماجی حیثیت دی رہی ہے تے اپنے ویلے دیاں تبدیلیاں دے نال نال اپنے اندر کھلار پیدا کیتا ہے۔ جی ہووے یاں معاشرہ، قبیلہ ہووے یاں قوم اوہنوں اپنے بچالئی ماضی وچ وی اڈواڈ قوتاں نال ٹکراونا پیا ہے تے آون والیاں سمیاں وچ وی ٹکراونا پوسی، جدوں تائیں بقا دی جنگ چالو ہے، وار ادب ہوند وچ آوندا رہسی۔

ڈاکٹر پریتم سنگھ

نادر شاہ دی وار

تاریخی پہلو:

ایہہ وار اک لاہے وندی تاریخی دستاویز اے۔ نہ صرف ایس لئی ایہدے وچوں واتھیاں بارے واقفی ملدی اے سگوں ودھیرے ایس لئی کہ ایس وچ ایہجے دی جیس دا بہت گھٹ یاں جانبدارانہ ویروا ملدا اے تے پنجاب دی فکری تے تہذیبی تاریخ ملدی اے۔ گورو نانک وانگ نجابت ایمن آباد دی لُٹ اتے تباہی ویکھدا اے اتے بے آسرا لوکاں دی حالت تے اتھرو کیروا اے۔ اوہ دلی دربار دے دھوکھا باز امیراں نوں قصوروار دسدا اے جیہڑے ایس قتل و غارت دے قصوروار سن۔ نادر شاہ پنجاب وچ داخل ہوندے سار ای اپنی فوج نوں دیس دی تباہی کرن تے لا دتا سی اتے ساریاں تھاواں تے اگ اتے تلوار دی کھُلی ورتوں کرن دی اجازت دے دتی۔ اک وڈا ہلا ایمن آباد تے کیتا گیا اتے لوکاں نوں بے رحمی نال قتل کیتا گیا۔ سارا دیس ڈر نال کمب اٹھیا اتے سارے پاسے اوس دیاں جتاں تے ظلماں دا چرچا ہون لگا۔ نجابت نے ایس ترس یوگ حالت دا ذکر وار دی 44ویں پوڑی (بند) وچ کیتا اے۔

مُچھٹی کیچوں منگی، مرزے بدر بیگ
موہرِ ہلا کے جھنڈی، چلدے شُورے
لُٹ لیا میں منڈی، ایمن آباد دی
نہ کائی رہی چوکھنڈی، نہ کائی دھرم سال

اوہ سوانیاں جیہڑیاں دن نوں یاں چن دی چانی وچ وی کدے باہر نہیں سن نکلدیاں، دھرو کے گھراں وچوں کڈھیاں گیاں۔ عورتاں ایہناں تیہاں دیاں خبراں سن کے اپنی موت مر جاندیاں ہن۔ کیاں نے حملہ آوراں دے آون توں پہلاں

خودکشی کر لئی۔ لوکی ایہناں قصائیاں نوں ویکھ کے ایس طرح کُرلاوندے سن، جیویں سپ نوں ویکھ کے چڑیاں اُچا اُچا رولا پاوندیاں ہن۔

جو و سلنہ چن مول نہ ڈھیاں، کڈھ عام بہاون
سُن سُن گلاں بیویاں، مُک مُرے جاون
ہکناں دے ہتھ کاتیاں، پیٹ چھُرے چلاون
جیویں سپ ڈٹھا چڑیاں، خلق اللہ مچُلاون

دلی دربار دی سیاسی حالت واضح طور تے بیان کیتی اے اتے حالات دا صاف اتے پورا نقشہ کھچیا اے اتے چھوٹیاں چھوٹیاں پر اہمیت والیاں گلاں دا وی پورا پورا دھیان رکھیا اے جیویں خاں دوراں نے نظام الملک نوں دربار وچ پرانا بندر آکھیا، جیس نال جھگڑے دی جڑھ بجھی۔

نجابت نادر شاہ دی نقل و حرکت دا بیان قندھار تے کابل دی فتح، پشاور دے نواب ناصر خاں دا ہارنا جو اپنی ہار من کے نادر شاہ دے نال شامل ہو جاندا اے، اٹک، جہلم، چناب دا پار کرنا، پنجاب دے قبیلیاں دے سرداراں نال چھوٹے موٹے مٹھ بھیڑ کرنا، لہور نوں فتح کرنا اتے خان بہادر (نواب زکریا خان) دا جھک جانا، اتنی باریکی اتے سچائی نال کردا اے کہ اوہ سچا مورخ جاپدا اے۔ پنجاب دے ہر اک قصبے دی ہار نال اوس دا دل دلی دربار دے امیراں نوں لعنت پاوندا اے۔ اوہ شہنشاہ محمد شاہ بارے، اوس دی کمزوری دے باوجود کجھ نہیں کہندا اتے اوس نوں شیخی کردیاں وکھاوندا اے کہ اوہ مغربی مسلمان ملکاں نوں فتح کر سکدا اے اتے جے اوہ اپنی فوج اوس پاسے لے جاوے تاں پٹھانیاں لمیاں بانہاں کر کے رون گیاں۔ ایہہ صرف شاعر دی اپنی تمنا دا اظہار اے۔

نجابت کرنال وچ ہوئی شہنشاہ تے نادر دی فیصلہ کُن لڑائی دا ویروا دیندا اے۔ سارے مشہور راجیاں اتے پٹھان سرداراں دے ناں دتے گئے ہن، اوہناں دی بہادری اتے دلیری دے بیان اتے شک کیتا جا سکدا اے پر ایس گل تے نہیں شک کیتا جا سکدا کہ ایہہ ناں تاریخی ہن۔ اوہناں وچوں بتیاں نال جیہناں وچ خاں دوراں وزیر اتے نادر شاہ وی شامل ہن، نال پورا پورا نیاں کیتا اے۔ صرف خاں دوراں دی غداری تے

جھگڑا مکاوندے ہن۔

خاص رجحان دے متعلقہ فرضی پاتر جاں شخص لیا کے لڑائی دا کارن دسن دا پرانا طریقہ اپنایا گیا اے، "کل" اتے "نارد" نوں ماحول بناون لئی لیاندا گیا اے۔ نجابت ایس ڈھنگ دی ورتوں وچ بڑی قدرت رکھدا اے۔ اوہ دلی دا کل دے طور تے مشکھی کرن (Animate) کردا اے جو دلی دے بادشاہ محمد شاہ دے ساہمنے اپنے آپ نوں پیش کردی اے۔

بن دلی محمد شاہ اگے، کل عرضاں کردی
میں ماس کھاواں راج پتراں، وچ فرق نہ کردی

اتے دیس وچ شاہی افراد سمیت قتلام کرن دی خواہش واضح طور تے دسدی اے۔

پچھلیاں ساریاں رچناواں توں جتھے کل لڑائی دے سبب بادشاہ دے روپ وچ گھڑ پیندی اے۔ خون پین لئی سدھار ہویا اے۔ چار پوڑیاں یعنی پوڑی 10 توں 14 وچ کل اتے نارد دی زبانی جھگڑا سبھ توں ودھ خوبصورت مقامی رنگ وچ پیش کیتا گیا اے۔ جیویں کسے وی طلاق لئی تیار میاں بیوی وچ ہو سکدا اے۔ کل ہُن نادر شاہ پاس جاندی اے اتے دلی دربار دا حال دسدی اے جتھے وزیراں وچ رساکشی ہو رہی اے اتے ہر قسم دی برائی چھائی ہوئی اے، بادشاہ کمزور اے اتے سامراج ٹُٹ رہیا اے۔ وزیر دی کل نال جھگڑا کردا اے جو اوس نوں ہندوستان تے فتح پاون لئی اکساندی اے۔ وزیر دیاں شیخیاں وچ نادر شاہ دی شخصیت لبھی جا سکدی اے۔ نارد محمد شاہ پاس جاندا اے اتے اوس نوں امیراں دی غداری بارے جیہناں نے ایرانی بادشاہ نوں سدا دے دتا اے اتے ہندوستان اتے حملے دیاں اوتھے ہو رہیاں تیاریاں بارے دسدا اے۔

25 ویں پوڑی توں اگے نجابت کل اتے نارد نوں کڈھ دیندا اے اتے کابل جیہڑا کہ نادر شاہ نے جت لیا سی، وچ ہو رہیاں حملے دیاں تیاریاں دا حال دسدا اے۔ اوہ مغل بادشاہ نوں خط لکھدا اے۔ ایتھے ای دلی دربار دے امیراں ولوں ایس دیس تے حملے لئی مُڑ سدا دتا جاندا اے۔ نادر شاہ دے مغل بادشاہ نوں خط راہیں منظر نوں ڈرامائی انداز نال دلی ول بدل دتا جاندا اے اتے بادشاہ نادر شاہ دی چٹھی نوں رد کردا ہویا اپنے وزیراں نال صلاح کردا اتے بھن بھن حمایتیاں پاس مدد دی منگ کردا وکھایا گیا

اے۔

39 ویں پوڑی توں اگے پنجاب دے لوکاں اتے ہو رہے دھاڑے، لُٹ اتے قتل دا بیان اے اتے ایتھے ای نجابت سبھ توں ودھ دکھ بھری گل کردا اے۔ پنجاب دے جٹاں دے بے لگام بہادری دے کارنامے ہمدردی نال چترے گئے ہن۔ شاعر اعلیٰ ماحول اُسارن وچ کامیاب اے، جیس نوں اوہ وڈے واقعے یعنی کرنال دی لڑائی دا بیان کردیاں پوری طرح ورتدا اے۔

نجابت سورمے چُندا اے، ہر اک لئی اک پوڑی لکھدا اے، اکلے نوں لڑدا وکھاوندا اے اتے ساری لڑائی ڈرامائی انداز وچ بیان کردا اے۔ حوصلہ، بے انت لفظالی اتے تشبیہاں ورتن دی تخلیقی قوت راہیں قائم رکھیا اے۔

ساری لڑائی نوں شطرنج دی کھیڈ نال تشبیہ دتی اے جیس وچ بادشاہ ہاردا اے اتے ایس نال ساری گل دا انت ہو جاندا اے، بیان دا ڈھنگ فارسی اے۔ گل دا پورا تاثر اخیر اتے نہیں لیایا گیا سگوں صرف اک مصرعہ دتا گیا اے۔

دھروہی نادر شاہ دی، ہند ساری پائے

اتے ایتھے وار ختم ہو جاندی اے۔ اصلی وچ نجابت ہر اک پوڑی دے اخیر تے اک سطر دے کے اتے لوڑیندا اثر لیاون لئی دلیل دے طور تے تشبیہاں، اکھان اتے اٹل سچائیاں ورت کے بھائی گورداس دے ڈھنگ نوں اپناون دی کوشش کردا اے اتے ایس طرح لوڑیندا ماحول قائم کرن تے گل نوں موثر بناون وچ کامیاب اے۔

زبان:

"نادر شاہ دی وار" وچ پنجابی اپنے اصل روپ وچ پیش ہوئی اے۔ جیس وچوں ہندی تے ڈِنگل دا اثر نکل گیا اے، پر ایس دے نال ای ایس وچ عربی، فارسی دے اوہ لفظ لے لئے گئے ہن، جیہڑے یاں تاں پورے طور ایس وچ گھُل مل گئے ہن یاں جیہناں دا پنجابی روپ قائم ہوگیا سی۔ فعلاں نے واضح شکل اختیار کر لئی سی تے فعلاں تے جنس دسن لئی لفظاں دی بھنّ توڑ پورے طور تے چھڈی گئی اے۔ فارسی، عربی بناوٹ صاف لبھدی اے۔ اک زبان دے طور تے اردو ایس دیس وچ اپنا روپ اختیار کر رہی جاپدی اے اتے نجابت نے ایہہ لفظ 21 ویں پوڑی وچ ورتیا اے بھاویں

ایتھے ایہدا مفہوم فوج ای اے۔

حالات، تھانواں، بندیاں اتے شیواں بارے اوس دا بہت علم اے۔ ہر اک موضوع لئی اوس کول بے انت لفظالی اے۔ کل اتے نارو دی زبانی جھگڑا بیان کرن لئی ورتے گئے مصرعیاں اتے لفظاں وچ ہور لفظ پاون دی بہتی گنجائش نہیں۔ ایس طرح اوہ سارے فرقیاں دے ناں جاندا اے جو نادر شاہ دی فوج وچ شامل ہن اتے اوہناں نوں بڑے ٹھیک ڈھنگ نال ورتدا اے۔

نجابت نوں فارسی، عربی لفظاں دی لفظی بتر دا ڈونگھا گیان اے۔ بھاویں اک دو تھانواں تے غلط روپ وی نظر آوندا اے جو ایس کرکے وی ہو سکدا اے کہ ایس وار دا اُتارا کئی ہتھاں وچ ہویا، ایہناں نوں چھڈ کے اسانوں اوس دی ایہناں زباناں بارے ڈونگھی واقفیت دا پتہ چلدا اے۔ ہیٹھ لکھے الفاظ ایس گل دا اظہار نیں۔ سُبحان، ضابطہ، قبلہ، طالب، وطن، دستار، راتب، مہم، ذخیرہ، فرزند، فقیر، فہیدہ وغیرہ۔ ایسے طرح فارسی، عربی دے لفظاں نوں پنجابی قواعد وچ ڈھالن لئی کاریگری نال گھنیا توڑیا اے مثال دے طور تے مذاکھ، زمیاں، شدتاں، چراغی، مذمانی وغیرہ۔ کجھ ہندی الفاظ وی ورتے گئے نیں جیویں جیویاں، رن، ماتی، بھوجن، بھیری، نیر، بناتی، اودھوت وغیرہ پر ایسے لفظاں دی گنتی بہت معمولی اے۔ ایہہ الفاظ وی پنجابی لفظالی دا حصہ بن گئے نیں۔

ایس رچنا دا اگھا پکھن ایہہ اے کہ ایس وچ بے انت مقامی پنجابی لفظ ورتے گئے ہن۔ ایس گل دا سہرا نجابت دے سر اے کہ اوس نے اپنے سمے دی ادبی زبان نہیں ورتی، جیہڑی کہ یاں تاں سنسکرت، ڈِنگل دے یاں سنت بانی دے اثر نال لدی پئی سی سگوں لوکاں دی زبان وچ ادبی رچنا کرکے ایس زبان دی حیثیت نوں ودھایا اے۔

ایہہ پہلی شاندار غیر مذہبی تخلیق اے، جیس توں ایس گل دا پتہ چلدا اے کہ ہندوستان یاں اسلامی، سماجی اتے اخلاقی بتر والی مذہبی لفظالی نال لدی ہوئی زبان، لسانی روپ دے کھلار وچ مدد دین دی تھاں رکاوٹ بندی اے۔ پنجابی دے بے انت لفظاں وچوں کجھ دی فہرست زبان دی خوبصورتی دسن لئی وتی جاندی اے جیویں آجڑی، گھت، رت، دھڑی، کھوہنیاں، بھاتا، کٹھے، ورم، جھلے، جُونداں، گپ، دھولی، ہک، جھکا، ہنڈھاوندی، بوڑے، رج، لونہا، تھل، لوئی، وچھیرا وغیرہ۔

جدوں کوئی جذبہ اتے خاص طور تے غصے، دکھ، ہمدردی اتے ہنکار ورگے

بنیادی جذبیاں وچوں کسے نوں چترنا ہووے تاں ماں بولی سبھ توں ودھ یوگ ہوندی اے۔ اکھان اتے لفظی تصویراں دلیل لئی مددگار ہوندیاں ہن پر اوددوں جدوں اوہ کسے حالت نوں ڈرامائی انداز لئی ورتیا جاوے۔ ایس طرح جذباتی چڑھا قائم رکھیا گیا اے' جیس نال ہلا شیری دا لوڑیندا ستھاین لیاندا گیا اے جو رزمیہ شاعری لئی بہت ضروری اے۔ ایتھے ای زبان دا مقامی رنگ مفید ڈھنگ نال ورتیا جا سکدا اے اتے نجابت پہلا پنجابی شاعر اے جیس نے ییدھ ویر وچ بہادری دا عنصر نمایاں کرن لئی زبان دا معجزہ وکھایا اے۔

نجابت نے کئی چھند (بحر) ورتے ہن اتے کُجھ تھانواں تے بُتتر ڈِھلی اے۔ چھندا بندی (علم عروض) دے اصولاں دا پوری طرح پالن نہیں کیتا گیا۔ ایس گل دے باوجود زبان دی روانی اتنی قدرتی اے کہ اک سطر دی رہندی گل اوس توں پچھوں آون والی اگلی سطر کھچ لیندی اے۔ روانی دو ہراؤ نال قائم نہیں کیتی جاندی۔ ایہہ ودھ رہیا جذبہ اے۔ جیس پاروں لفظاں راہیں بنائیاں تصویراں اتے تشبیہاں بیان تے زور پا رہیاں نیں۔ جیس نال لوڑیندی روانی پیدا ہوندی اے۔

چھند نگارے دی چوٹ دے مطابق اے۔ روانی تے کنٹرول سطراں نوں چھوٹا وڈا کر کے نہیں کیتا جاندا۔ ایہہ تاثیر بدل کے کیتا جاندا اے یعنی وچلیاں منکاں دی ورتوں کر کے' جیہڑیاں بیان نوں چالو رکھدیاں ہن اتے روانی نوں تیز کردیاں ہن۔ اجیہیاں مثالاں ایس طرح ہو سکدیاں ہن۔

ہو بلونت کرارے' لڑو میدان وچ
کرن فقیر تیارے' آون جنگ تے
جیویں شیر مارن بھبکارے' پنجن مارتے
جیویں بھمن باز ترارے' ویکھ شکار نوں

ایس صورت وچ نگارے تے چوٹ کرارے' تیارے اتے بھبکارے وغیرہ تے لگے گی۔ نجابت نے دو روپ ورتے ہن۔ ہر اک سطر دے انت اتے قافیہ اتے وچکار قافیہ۔ ایہہ روپ پہلاں گورو گوبند سنگھ جی ورت چکے ہن اتے نجابت ایہناں وچ کوئی سدھار نہیں کر سکیا۔ سوائے ایس گل توں کہ باوجود لمیرے بیان دے اوس دا

وزن نہیں ٹٹدا اتے اوسے حسن نال چلدا اے۔

بہت ساریاں پوڑیاں وچ نجابت نے "چنڈی دی وار" دی مثال ساہمنے رکھی اے اتے ہر اک سطر دا آخری لفظ جاں 1'2'2 / 2'1'2 ماتراں ہے جاں 1'2'2 ماتراں ہے جاں 1'2'2 ماتراں جیہڑا لمی آواز دے سکدا اے' جدوں دوھتی دوڑدے گھوڑیاں دیاں ٹاپاں پیدا کردی اے۔ اجیہیاں پوڑیاں دیاں مثالاں انج ہن:

گھوڑیاں تے کمتن کالھیاں' سٹ نوبت خانے
موئے لڑ میدان وچ' بہادر مردانے

چڑھ کے قلعے قندھار نوں' سن بُرجاں ڈھاہاں
اوہدے دھراں بنیرے زمیں تے' بنیاد اُٹاہاں

جتھے کتے 2'1'1 ماتراں جاں 2'1 ماتراں قافیے دے طور تے ورتیاں نیں۔ ایہہ بُری طرح ڈِگیا اے اتے لوڑیندی دُھنی اتے روانی پیدا نہیں ہوئی۔ اجیہیاں تھانواں تے اوہ بری طرح ناکام ہویا اے اتے بیان وچ نویں رنگت اوددوں پیدا ہوندی اے جدوں چھند اتے روپ اگلی پوڑی وچ بدلدے ہن۔ ایہہ گل دسن لئی بے انت مثالاں ملدیاں ہن ایتھے ایہناں وچوں اک دو ای کافی ہون گیاں۔

آئے وچ میدان دے' خاصے بجُوت
سے ذاتیں تکواریں' لیاں نیں سُوت

اگلی بحث توں بجن ایہہ سِٹا کڈھیا جا سکدا اے کہ نجابت کئی تھانواں تے آوازاں پیدا کرن اتے روپ وچ کامیاب نہیں ہویا پر بہت ساریاں پوڑیاں وچ اوس نے بہت زیادہ روانی پیدا کیتی اے' جیس نال اوس دیاں کمزوریاں لُک گیاں ہن۔

تشبیہاں:

بھائی گورداس نے ہیرو دا تصور اکو جے انسانی جذبے والے لفظاں نوں مُڑ مُڑ دوہرا کے پیدا کیتا۔ خاکہ کھچیا اتے ایس وچ رنگھراں دا جذباتی رنگ بھریا تاں جو ایس

دی تصویر بن سکے۔ گورو بند سنگھ جی نے جذبیاں نوں ڈرامائی انداز وچ بیان کیتا۔ اینہاں نوں مجسم شکل دتی اتے چتر ایس طرح پیدا کیتا کہ پڑھن والا کلپنا ای کردا رہندا اے۔ نجابت وچ چتر اوددوں کھچیا جاندا اے جدوں ماحول اتے پچھوکڑ بارے تفصیل دتی جا چکی ہووے۔ چتر حالات وچوں پیدا کیتا جاندا اے، ٹھوسیا نہیں جاندا۔ ایتھے تقابل قابل غور اے پر ایہہ پچھوکڑ کارن اتنی قدرتی اے کہ کسے بندے نوں سچ سواد مانن مگروں ای ایس دا پتہ لگدا اے۔

دو فوجاں لڑ رہیاں ہن، تلواراں ٹکرا رہیاں ہن اتے بہادراں دے سر بزاراں وچ پئے تربوزاں وانگ اتے گھماراں دے چک توں اتریاں ٹنڈاں وانگ ڈِگ رہے ہن۔ نجابت دسدا اے کہ اوہناں نے ساڈھے ست کوہ تک قتل عام کیتا۔

دو تک کرن بھنڈاراں، دیہہ سرواہیاں
جیویں ٹنڈاں لاہ گھماراں، چکوں رکھیاں
سریاں بے شماراں، گھٹے رُلدیاں
جیوں تربوز بازاراں، دسن ڈھیریاں
واڈھ کیتے ہتھیاراں، ساڈھے ست کوہ

نادر شاہ دی وار وچ استعارے بہت خوبصورتی نال ورتے گئے نیں۔ اوس نے سبھ توں ودھ گنتی وچ تشبیہاں، لفظی تصویراں، اکھان اتے اٹل سچائیاں وار وچ لیاوندیاں ہن کہ اوس دی مثال بھائی گورداس نال دتی جا سکدی اے۔ اوہ صرف اکھان اتے اٹل سچائیاں وچ ای بھائی گورداس توں اگے نہیں لنگھ سکیا۔

"نادر شاہ دی وار" وچ ورتیاں گیاں کل تشبیہاں، استعاریاں اتے لفظی تصویراں دا گھٹو گھٹ دس پندراں فیصد پہلاں بھائی گورداس، گورو گوبند سنگھ، انی رائے اتے گورو گوبند سنگھ بارے واراں دے سابق لکھاریاں نے ورتیا سی۔ تشبیہ جیویں مُناریاں وانگ بہادراں دا ڈِگنا، زخمیاں دا شرابیاں وانگ بھونا، خون پین لئی جوگناں دا آونا، تیز دا چھڑ وانگ تیراں دا گرنا، تلواراں دا ٹکراونا، جیویں بدلاں وچ بجلی چمکدی اے، زخمیاں دا ایس طرح تڑفنا جیویں جال وچ مچھلی پکڑی گئی ہووے۔ تیر سپاہی دے سریر وچ ایس طرح کھُبھ جانا جیویں کباب سیخ تے چڑھیا ہووے۔ ڈھوڑ دا بدل بنن توں

رب کولوں رحم منگنا' سپاہیاں دا چکر کھاندے ڈگنا جیویں ڈور توں چھٹا لاٹو ہووے۔ نگاریاں دا کٹنا تے سکھاں تے پگاں دا ایس طرح وجنا جیویں موت دا گھڑیال وج رہیا ہووے۔ کجھ اجیہیاں مثالاں ہن جیہڑیاں نجابت توں پہلاں دوہرائیاں گئیاں سن۔

پر ایس گل نال اوس دا اپنے سمے دے نمائندہ شاعر دے طور تے رتبہ ختم نہیں ہوندا' جیس نے اسانوں سبھ توں ودھ گنتی وچ تشبیہاں' اکھان اتے اٹل سچائیاں' لفظی تصویراں تے استعارے دتے جیہناں وچوں بہت سارے خود ساختہ اتے شاندار ہن۔ اج تک پنجابی شاعری دے ہنر وچ کوئی اوہنوں پچھاڑ نہیں سکیا۔

اوس نے پرانیاں تشبیہاں نوں نویں رنگ وچ ورتیا اتے اپنی رنگت دتی جیس کارن اوس نوں روایت دے انھے واہ مگر لگن والا نہیں سمجھیا جا سکدا سگوں اُچیری تھاں دینی پیندی اے۔ اوہ تیراں دے گرن دی مثال عام شاعراں وانگوں دا چھڑیاں ساون مہینے دی بارش نال نہیں دیندا سگوں 1789 سمت وچ ہوئی بے مثال بارش آکھدا اے جیس نے پنجاب وچ تباہی پیدا کر دتی سی۔ اک سپاہی صرف اک ڈوروں چھٹے لاٹو وانگ ای نہیں گردا سگوں نجابت لاش دا دھڑم کر کے ڈگنا' جیس نال مُٹی تھالی دی آواز نکلدی ہووے' دس کے اپنی تصویر وچ جان پا دیندا اے۔

نجابت نے اسانوں سبھ توں ودھ گنتی وچ چتر دتے ہن اتے اوہ اتنے بے ساختہ اتے شاندار ہن کہ پچھوں آون والے لکھاریاں نے ایس ڈروں نہیں ورتے کہ اوہ فوراً" پکڑے جان گے۔ تشبیہاں تے استعاریاں دے ایس کمال نوں دسن لئی اکو مثال ای کافی اے۔

جُٹ پئے دوویں سُورے' رن گھاگے بارے
جیوں کر اُتے آہرنے' تا دھرے لوہارے
مارن سٹ ودان دی' ہو بہاں بھارے
جھڑ کڑکی میخاں نٹیاں' کمہ رکت وہارے
امبر رہیاں گڈیاں' ہتھ جوڑ کنارے
پھُل ڈھالاں دے ڈگدے' دیون چمکارے
آتش بازاں پھوکیا' پھل جھڑی اتارے

ہر اک سطر اپنے آپ وچ اک تشبیہ جاں لفظی تصویر پیش کردی اے۔ سپاہی اک دوجے نال ایس طرح ٹکراوندے ہن جیویں لوہے دا اگ اتے گرم ہویا ٹکڑا آہرن اتے رکھیا گیا ہووے۔ سپاہی اپنیاں اڈیاں چک کے پورے زور نال وار کردے ہن۔ ڈھالاں اوہناں دے ہتھ وچ رہندیاں ہن پر کنارے سارے دے سارے ٹٹ جاندے ہن۔ ڈھالاں دے ٹُھل ایس طرح جھڑدے ہن جیوں پھُلجھڑی یاں انار دی اگ جھڑدی اے۔

نجابت نے اپنی رچنا نوں تشبیہاں تے استعاریاں نال سجاون لئی جو کجھ وی مقامی زبان وچوں مل سکدا سی لے کے ورتیا۔ تخلیق دی اہمیت تشبیہاں، استعاریاں تے ایمجری نوں اکٹھیاں کرنا نہیں سگوں ایہناں نوں جڑنا اے تے ایس وار وچ اینا بھرپور اتے خوبصورت ہے کہ مصرعے پڑھن والے نوں بھارُو نہیں لگدے سگوں رچنا دی خوبصورتی وچ وادھا کردے ہن۔

حاشیے:

ا۔ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لہور ولوں چھپی، "نادر شاہ دی وار" وچ کرنال دی لڑائی مگروں دلی دے قتلام دا ویروا دی اے۔ (مرتب)

پروفیسر پیارا سنگھ بھوگل

نادر شاہ دی وار دی تاریخی تے ادبی مہانتا

"نادر شاہ دی وار" جیس نوں نجابت کوی (شاعر) دی رچنا منیا جاندا اے، پرانے پنجابی ادب وچ بڑی ای نرالی رچنا اے۔ ایہہ شاید پہلی پنجابی رچنا اے، جیس وچ گورونانک دی "بابر بانی" توں بعد پنجاب اتے ہندوستان اتے پردیسی حملے دا بڑے روس نال بیان کیتا گیا اے۔ ایہہ وار اکو سے ای ادبی رچنا وی لگدی اے تے تاریخی اتے سیاسی دستاویز وی۔ ایس وار وچ ہندوستان دی تاریخ دیاں کجھ اوہ گلاں سنبھالیاں پئیاں ہن جو اک تاریخ دے کھوجی لئی وی دلچسپی دا کارن ہن۔

نادر شاہ نے 1739ء نوں ایران توں چل کے ہندوستان اتے حملہ کیتا سی۔ اوہ پنجاب وچوں لنگھیا سی تے کرنال دے میدان تک اوس نے کئی لڑائیاں لڑیاں سن۔ پچھوں دلی وچ لوکاں دا قتل عام ہویا۔ نادر شاہ نے تخت طاؤس (مور دی شکل دا ہیریاں نال جڑیا تخت) اتے ہور دولت لٹی، پر دلی دے واقعیاں دا ایس وچ ذکر نہیں اے۔ ایس وچ کرنال دی لڑائی تک دا ذکر اے۔ (1)

باوا بدھ سنگھ "ہیسا بول" وچ ایس گل اتے حیرانی ظاہر کردے ہن کہ کوی نے دلی دے واقعیاں نوں کیوں نہیں بیان کیتا۔ اساڈے لئی ایہہ حیرانی والی گل نہیں اے۔ وار دا مقصد ساری تاریخ دسنا نہیں ہوندا صرف یُدھ دی کہانی دسنا ہوندا اے، تے یُدھ دی کہانی کرنال دی لڑائی نال مک جاندی اے۔ جدوں مغل ہار گئے تے نادر شاہ اگے جھک گئے تاں وار دا مقصد پورا ہو جاندا اے۔

اک وِدوان نے ایہہ وی کہیا اے کیوں کہ ایہہ وار صرف پنجابیاں دی بہادری دسدی اے تے پنجابی صرف کرنال تک ای لڑے، ایس لئی اگوں کہانی دسن دی لوڑ نہیں سی۔ اوہ ایس نوں ایسے کر کے "پنجابیاں دی وار" کہندا اے، پر اسانوں ایس نالوں پہلی دلیل زیادہ پھبدی اے۔

ایس وار دا ویروے نال جائزہ لین توں پہلاں "چنڈی دی وار" نوں مکھ رکھ کے ایس اتے وچار کردے آں۔ دوویں واراں اپنی اپنی تھاں بڑیاں قیمتی نیں۔ کجھ پکھاں توں تاں ایہہ "چنڈی دی وار" نالوں وی زیادہ چنگی لگدی اے۔ ایس دی سیاسی اتے دیش بھگتی والی سر اُتے ایس دا کوئی پرانی لڑائی بیان کرن دی تھاں سمکالی ہندوستان دے واقعیاں نوں بیان کرنا، ایس نوں "چنڈی دی وار" نالوں بہتر رچنا بنا دیندا اے۔

ایس وچ میدان جنگ دے منظراں دا بیان وی ویروے بھریا اے، پر "چنڈی دی وار" وچ صفائی زیادہ اے۔ اوس رچنا وچ اک ہنڈھے ورتے وِدوان لکھاری دا ہتھ جاپدا اے۔ جدوں کہ "نادر شاہ دی وار" کسے لوک شاعر دی وار جاپدی اے۔

"نادر شاہ دی وار" "چنڈی دی وار" وانگ ہی سمکالی پنجابی جیون دا بہت سارا ویروا دے جاندی اے۔ پنجابیاں دا گھروکی جیون، اوہناں دی خوراک تے لباس وغیرہ دا ایس وار وچ کافی ذکر اے۔ کئی رسماں دا ذکر وی ملدا اے۔ جدوں نارد، کل نوں اوس دی نالائقی دا ویروا دسدا اے، تاں اوہ کہندا اے۔

توہیں انگن چرخہ ڈاہ کے، کدی تند نہ گھتی
کدی نہ پکڑ اٹیریا، اٹیرن تے اٹی
کدی نہ سی کے دتی آ، چادر چوپٹی
چوکے دے وچ بیٹھ کے، کدی سنجھ نہ کپی

اُتلی شکایت وچ ایوں لگدا اے، جیویں کوئی پنجابی گبھرو اپنی ووہٹی نوں طعنے مار رہیا ہووے۔ ایس دے جواب وچ کل اپنے خاوند نوں افیمی، جواری، بھنگی، شرابی تے نکھٹو کہندی اے۔ ایہہ وی کہندی اے کہ ماپیاں نے میرے دم لے لئے تے لاگی نے ڈھمی لے لئی۔ ایہہ گلاں وی پنجابی جیون ول اشارہ کردیاں جاپدیاں ہن۔

جیویں کہ اسیں پہلاں کہہ آئے ہاں کہ وار وچ دیس پیار دا جذبہ بڑا اگھڑواں اے۔ اصل وچ جیس ویلے کرنال وچ لڑائی ہوندی اے تاں اوودوں محمد شاہ دی فوج مقابلہ تاں کردی اے، پر جو مقابلہ پنجاب وچ رہندے چھوٹے چھوٹے حاکماں نے اپنی تھوڑی تھوڑی فوج نال کیتا، اوہ بڑا بے مثال اے۔

جدوں نادر شاہ اجے لہور نہیں پہنچیا تاں گجرات دا مسلمان حاکم نادر شاہ دا مقابلہ کردا اے تے نال ای لہور دے نواب نوں چٹھی پاوندا اے۔ اوہ میہنا ماردا اے

کہ ہن تک جو عیش عشرت کیتی اے' اوہ ایس دیس دے سر تے کیتی اے۔ ایس واسطے اساڈا فرض بندا اے کہ مقابلہ کریئے۔

قمروزی تے نظام دی' جڑھ منڈھوں جائے
بال مہتابی چور نوں' گھر آن دکھائے
اساں ایسے وچ ملک دے' کئی حکم چلائے
زری بادلہ پہن کے' باز جُرے اُڈائے
پچھانہہ بیٹھے کنڈ دے' جگ لعنت پائے
سر دینا منظور ہے' پر ہند نہ جائے

منصور نظام الملک مغل بادشاہ محمد شاہ رنگیلا دا اک درباری سی۔ اوس نے نادر شاہ نوں ہندوستان اتے ہلا کرن دی پریرنا دتی سی۔

لہور دا نواب دی جاگ پیندا اے' اوہ اگوں بٹالے دے نواب نوں سنیہا بھیجدا اے۔

تسیں ہو بے خبرے ملک توں' بیٹھے متوالے
تھلے رکھو طاقچے' بھن دور پیالے
کتھوں لبھسن رعیت' جو بھردیاں ہالے
کتھوں پہنسو کمخواب' ایہہ زری دو شالے

نادر شاہ ایہہ طعنہ دیندا اے کہ ہندوستانی بے انکھے ہن۔ اوس دا خیال اے کہ ایہہ لوک میرا مقابلہ نہیں کر سکدے۔ اوہ کہندا اے کہ لوہڑی قندھار وچ کرنی اے تے وساکھی لہور وچ۔

میں لوہی کراں قندھار وچ' لہور وساکھی

نادر شاہ ایہہ وی کہندا اے کہ:

ایہہ سارے ٹکر گدائی' ہندوستانے
جاندے حیف کمائی' لج نہ وطن دی

ایس مہینے دا پتہ ہور لوکاں توں علاوہ بھوپت ناتھ جوگی نوں وی لگ جاندا اے۔ بھوپت ناتھ نوں غصہ چڑھ جاندا اے۔ اوہ اپنے جوگیاں دا ٹولہ لے کے آجاندا اے۔ اوہناں دے کول گُرز' چھُریاں' کہاڑیاں تے کاتیاں جیہے نکے نکے ہتھیار ہن' پر

اوہناں وچ حوصلہ بڑا اے۔ اوہ اپنے ساتھیاں نوں کہندا اے۔

دِسن شکل ڈراونی، وانگ منکر نکیراں
دھکا دے دیوار نوں، ڈھاہ کرن لویراں
آئے لُٹ پنجاب نوں، سبھ ملک جاگیراں
فکر اسانوں وطن دی، وانگ شاہاں میراں

کرنال دی لڑائی شروع ہوندی اے، تاں کوی دا یُدھ دا بیان بڑا بیر رس پیدا کردا اے۔ ایس لڑائی دے دو حصے ہن۔ پہلے حصے وچ اک اک ہتھیار دی لڑائی اے۔ 63 ویں پوڑی توں 68 ویں پوڑی تک وکھ وکھ ہتھیاراں دے کارنامے ہن۔ پہلی پوڑی وچ توپ دوجی وچ تیر، تیجی وچ اُٹھاں تے لدیاں ہوئیاں زنبورچیاں، چوتھی وچ بندوق، پنجویں وچ دمنکھ تے چھیویں وچ نیزے چلدے وکھائے گئے ہن۔ 69 ویں پوڑی توں 84 ویں پوڑی تک لڑائی دا دوجا حصہ وکھایا گیا اے۔ ایس وچ اکلے اکلے سورمے نوں آہمو ساہمنے لڑدیاں وکھایا گیا اے۔ جیہناں سورمیاں دے ناں دتے گئے ہن، ایہہ دوواں پاسیاں دے ہن۔ دوواں پاسیاں دی بہادری غیر جانبدار ہو کے بیان کیتی گئی اے۔ ایہناں سورمیاں وچ خاں دوراں توں علاوہ مظفر، قاتل قلی، عاقل، شاہ غزالی وغیرہ لڑدے ہن۔ مظفر دی لڑائی دا بیان ایوں اے۔

دھروہ میانوں کڈھیا، مُل بے شماری
واڈھ والوں تِکھی، اُستاد سنواری
اڑی نہ زرہ بکتراں، تک دے سیاری
ماری شاہ طواچ نوں، سر لگی کاری
جدا کیتی وڈھ کھوپڑی، سن مغز اتاری
جیویں ہانڈی ترٹی کھیر دی، جھڑ ہتھوں بھاری
گُجری بھنی مٹکی، جا دہیں کھلاری

ایہہ گل ویکھن والی اے کہ ایس وار وچ تشبیہاں تاں ہن، پر ایہناں نہیں، جناں "چنڈی دی وار" وچ ہن۔ تشبیہاں نالوں واقعات بہتے ہن۔ پھیر وی "نادر شاہ دی وار" وچ شاعر کئی تھاواں تے وار دی روایت دے مطابق بڑیاں سوہنیاں تشبیہاں ورتدا اے، جو اسانوں چوگردے دے جیون دا چیتا کراوندیاں ہن۔ جیویں۔

نیزے لین بھوالیاں، نٹ سُولی چڑھدے
جیویں رُنڈاں لاہ کُمھاراں، چکوں رکھیاں
سریاں بے شماراں، گھٹے رُلدیاں
جیوں تربوز بزاراں، وسن ڈھیریاں
واڈھ کیتے ہتھیاراں، ساڈھے ست کوہ

قاتل قلی سمبھالی، برچھی سار دی
گھڑی آ وچ ولایت، ڈوڈھ ہزار دی
آئی مُھکی نائی، ڈنگ سنوار دی
بنھ کے لکھی تاری، چُھل لشکار دی
جیویں تارا ترٹے انبروں، رات غبار دی

وار وچ گورونانک دی "بابر بانی" دی دھن سنائی دیندی اے۔ جیویں بابر بانی دے مصرعے وچ اوندا اے۔

بابر بانی پھر گئی، کوئر نہ روٹی کھائے

تیویں ہی ایہہ کوی لکھدا اے کہ نادر شاہ دی دھروہی پھر گئی اے۔ جیس ویلے نادر شاہ دا چرچا ہوندا اے تاں بابر بانی والا رنگ جھلکارے مارن لگ پیندا اے۔

آمڑ ہندوستان وچ، جُدھ کراں لڑائی
رام کہانے ہون گے، جگ مُنے لوکائی
ہک دوجا نہ سمجھے، بیٹے نوں مائی
لین ایرانی دلیوں، ٹوپے دی پائی

وار وچ داڑھی تے پگڑی دا بڑا ذکر اے۔

داڑھی تے دستار دی، ہے مرد نشانی
خُسرے بدھی پگڑی، کیا مرد سدائے
مال متاعاں لُٹ کے، لے گئے پنجابی
لے گئے سروں اُتار کے، دستار تُساڈی

ایوں ایہہ وار اک ادبی رچنا ہون دے نال تاریخی مہانتا والی رچنا وی اے۔

حاشیے :

1- پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لہور ولوں چھپی "نادر شاہ دی وار" وچ دلی دے قتلام دا ویروا موجود اے تے اجے وی ایہہ وار مکمل صورت وچ لبھدی اے۔ (مرتب)

سعید بھٹا

پیر محمد-------اک غیر جانبدار مورخ

وار پنجاب دی بانی ہے تے ایس دھرتی اتے بیتن والیاں دی بیتن ہے' پر مندے بھاگ پنجابیاں دے' اوہناں نے ایہنوں سانبھن کان مُچا آہر نہیں کیتا۔ بدیسی زباناں دے جھگڑاں دے ہونداں دی ایہدی وِرلی وِرلی تک دیس واسیاں دیاں سدھراں' اُمنگاں' دُکھاں تے سُکھاں دا کھرا نُہاندرا وکھا جاندی ہے۔ اٹھارویں صدی وچ پنجاب دا مان یوگ کلاسیکی ادب ہوند وچ آیا۔ ایس سمے وار وی بے انت لکھی گئی' جیہڑی شبداں یاں بولاں راہیں اساڈے تیکر اپڑی دی ہے۔ رزمیہ ادب دے ایس بھرے بھنڈار وچ "نادر شاہ دی وار" تے "چٹھیاں دی وار" دو ایسے کارنامے ہن' جیہڑے کسے پکھوں وی اُونے نہیں۔ "چٹھیاں دی وار" دیاں دو حیثیتاں ہن۔ ایہدی پہلی نرول حیثیت تاریخی ہے' کیوں جو اسیں ایہدے راہیں اٹھارویں صدی دے دوجے ادھ دے پنجاب دا تک نقشہ تے مُہاندرا ویکھدے آں۔ بھاویں ایس وار وچ گوجرانوالہ تے گجرات دے علاقے دیاں سیاسی تبدیلیاں دی کتھا ای بہدی ہے' پر اوددوں سارے پنجاب وچ گھر گھر ایہا اگ لگی ہوئی سی تے باقی دے پنجاب داجیون وی ایس صورت حال توں وکھرا ناہی۔ انج اسیں ایہنوں اوس سمے دی نمائندہ وار آکھ سکدے ہاں' جیہدی جھاکی راہیں باقی پنجاب دی نظریں آ جاندا ہے۔ ایس وار دی دوجی حیثیت ادبی ہے۔ وار نوں پارکھاں نے لوک ادب دیاں صنفاں وچ لیا کھلاریا ہے۔ لوک ادب وچ صنف دی بجتر نالوں موضوع اتے بہتا زور دتا جاندا ہے' پر ایہہ وار فنی پکھوں وی کلاسیکی ادب دے ساویں کھلوندی ہے۔ اسیں "چٹھیاں دی وار" بارے گل بات کرن توں پہلاں ایہدے تاریخی پچھوکڑ اتے تک جھات پاوندے ہاں تاں جو وار کار دی سوجھ تیکر اپڑیا جا سکے۔

اورنگ زیب عالمگیر دی وفات مگروں اوہدے جانشین ہندوستان دی وسیع

سلطنت نوں سنبھالا نہ دے سکے۔ تیمور دی اولاد وچ تلوار راہیں تخت حاصل کرن دی ریت تاں پرانی ہائی، پر اورنگ زیب دی وفات مگروں شہزادیاں وچکار تخت نشینی دیاں جنگاں پاروں جیہڑی تباہی مچی، اوہدا اگاہن ڈھیرا اوکھا ہوگیا۔ اورنگ زیب دے پُتراں تے پوتریاں وچوں ہر اک اپنے آپ نوں سلطنت دا وارث سمجھدا ہائی تے اوڑک ایہہ فیصلہ میدان جنگ وچ ہوندا رہیا۔ اعظم شاہ، کام بخش تے شہنشاہ محمد معظم دیاں لڑائیاں پاروں ان گنت تجربہ کار فوجی جرنیل مارے گئے۔ مغل دربار دے اوہ سُوجھوان، دانشور تے سیانے، جیہڑے دیس دی ترقی دیاں راہواں متھدے سن، اوہ وی کسے دھڑے دے وکرے دی اگ وچ ساڑ دتے جان لگ پئے۔ انج مغلاں دی اوہ قوت جیہڑی مرکز نوں مضبوط کرن تے دیس نوں اک مٹھ رکھن دا کارن سی، ہن اپنیاں دا لہو وگاون لئی ضائع ہوون لگ پئی۔ بے ستے تے بے وسے شہزادے درباریاں دے ہتھ وچ کٹھ پُتلیاں بن گئے۔ گورنراں تے فوجداراں دی چون دا معیار صلاحیت دی تھاں خوشامد ہوگیا۔ ایس گُت مُبکتی سے وچ ہندوستان دی خوشحالی بدیسی دھاڑویاں نوں سینتاں مارن لگ پئی۔

نادر شاہ افشار 1738ء نوں پنجاب اتے ظلم دی انھیری بن کے کُھل گیا۔ اوہدے راہ وچ جنے پنڈ، قصبے تے شہر آئے، اوہناں نوں اگ لا دتی گئی۔ پنجاب وچ اوہدا پہلا وڈا ٹاکرا قلندر خاں نال ایمن آباد دے لاگے ہویا، پر قلندر خان ہار گیا۔ پنجاب دے گورنر نواب زکریا خان نال تتاں وتاں تیکر لڑائی کیتی، پر جدوں دلی ولوں کوئی امداد نہ اپڑی تاں اوہنے وی ہتھیار جھٹ دتے تے صلح لئی تیار ہوگیا۔ لکھاں روپیاں دے نذرانے نال صلح ہوئی تے انج باقی دا پنجاب تباہی توں بچا لیا گیا۔ نادر شاہ افشار پنجاب نوں اجاڑ کے دلی ول دھاویا۔ اوہنے بیاس دے کنڈھے اتے اپڑ کے ہزاراں قیدیاں نوں قتل کر کے انسانیت دے مُکھڑے اتے اجیہا دھبہ لایا، جیہدی دُوجی انسانی تاریخ وچ نہیں۔ درباریاں دیاں سازشاں پاروں مغل کمانڈر خاں دوراں کرنال دی جنگ ہار گیا۔ ہُن اوہدے راہ وچ دلی تیکر کوئی رکاوٹ نہیں سی۔ نادر شاہ دلی اپڑ کے قتلام دا حکم دے دتا۔ گلیاں لاشاں نال تے نالیاں رت نال بھریاں گیاں۔ اودوں بانکے مغل شہزادیاں وچ اوہدی واگ موڑن دا گاہک ای ست نہیں سی۔ نادر شاہ افشار اپنے دیس پرتن ویلے ہندوستان وچوں دولتاں دے ڈھیر، کوہ نور ہیرا تے شاہ جہاں دا تخت طاؤس لے گیا پر ہند دے پنڈے اُتے اجیہا پھٹ کیتا، جیہڑا صدیاں تیکر نہ کُھل سکیا۔ نادر شاہ

افشار دے ظلماں بارے کئی لوک گیت مشہور ہوئے۔

آیا نادر
ڈھے پئی چادر
بابل نیویں دھون گڑے
گلیاں دے گھر رون گڑے
آیا نادر
پھٹی چادر
بانسوں پچھوڑا سیا گڑے
کیہ اساڈا رہیا گڑے

نادر شاہ دے ظلماں دیاں کہانیاں اجے لوکاں نوں وِسریاں نہیں سن کہ احمد شاہ ابدالی نے پنجاب اتے اٹھ حملے کیتے۔ نادر دے حملے وچ کوئی کسر رہ گئی سی تاں اوہ احمد شاہ نے پوری کر دتی۔ جدوں فصل تیار ہو جاندے تاں اوہ کوئی بیج پا کے آوندا تے لوکاں دے مال ڈنگر تے بنساں اکٹھیاں کر کے لے جاندا۔ کرائے دے قاتل (1) پنجاب وچ انھی مچا دیندے۔ لوکاں دیاں عزتاں لُٹیاں جاندیاں۔ دھیاں دے سراں اُتوں چُنیاں کھوہ لیاں جاندیاں۔ دھوناں اُچیاں کر کے ٹُرن والیاں دی عزت نفس مجروح کیتی جاندی۔ اٹھارویں صدی دے لوک بجن شاعراں نے ایہناں ظلماں نوں تخلیقی سطح اتے بیان کیتا اے۔ لوکائی وچ ابدالی دے ظلماں بارے ایہہ بول مشہور سن۔

کھادا پیتا لاہے دا
وادھا احمد شاہے دا

نادر شاہ افشار تے احمد شاہ ابدالی دے حملیاں دے نے وچ مغل حکومت دیاں جڑھاں کھوکھلیاں ہو گئیاں۔ گورنراں تے صوبیداراں وچ خود مختاری دا رُجحان ودھ گیا بانکے شہزادے دلی دربار اندر ای بے وس تھی گئے۔ گھرو گھری نویں سرکار بن گئی۔ ملاں والیاں دے وارے نیارے ہو گئے تے رہینیاں دیاں پگاں لیر و لیر ہو گئیاں۔ دلی دربار دے پروانے وی ڈاڈھیاں نوں ملن لگ پئے۔ ایس سمے سکھ سیاسی قوت دے طور تے اُبھرے۔ مغلاں تے سکھاں دا اِٹ کھڑکا چراں توں شروع سی، پر ہُن سکھ پہلی واری حاکم بن کے ساہمنے آئے۔ ایہناں نکے نکے چودھریاں آل دوالے دیاں پنڈاں تھیاں تے

شہراں اتے مل مارنی شروع کر دتی۔ ایہناں جتھیاں دے باراں دھڑے بن گئے، جیہناں نوں تاریخ وچ "باراں مِسلاں" دے ناں نال یاد کیتا جاندا اے۔ مسلاں دے سردار آپس وچ بانہہ بیلی سن۔ جے کے اک نوں مسلمان نواب ولوں سیک آوندا تاں دوجے اوہدی ونگار کنڈ هدے۔ جتن مگروں علاقے ونڈ لے جاندے۔ جھنگ، ملتان، ساہیوال، خوشاب، قصور، رجوعہ تے منچر دے مسلمان نواب اخیر تیکر کوشش کردے رہے، پر اوہناں دی واک نہ پُھری۔ ویکھدیاں ای ویکھدیاں پورے پنجاب اتے سکھاں دیاں مسلاں دا حکم پردھان ہوگیا۔ ایہناں مِسلاں وچوں اک دا ناں شُکر چکیہ سی، جیہدا آگو سردار چڑ ہت سنگھ، مہاراجا رنجیت سنگھ دا دادا سی۔ سردار چڑ ہت سنگھ شُکر چک دا رہن والا سی۔ ایسے پاروں ایہہ مِسل شُکر چکیہ دے ناں نال مشہور ہوئی۔

"تاریخ پنجاب" دے لکھاری محمد لطیف ہوراں دے آکھن موجب:

"چڑ ہت سنگھ اک غریب زمیندار سی تے اوہنے پنج گھوڑے مل لے کے قتل و غارت دا پیشہ شروع کیتا۔ ہولی ہولی اوہدے سنگیاں وچ وادھا ہوندا گیا۔ نکے پنڈاں اتے مل ماردا ہویا اوہ وڈے قصبیاں اُتے وی مل مارن لگ پیا تے انج اوہ پنڈ دادنخان تے کُون دیاں کاناں تیکر اپڑ گیا۔ جدوں اوہدے پیر پکیرے ہوگئے تاں اوہنے شُکر چکی مِسل دی بنیاد رکھی۔ چڑ ہت سنگھ مگروں اوہدے پتر مہاں سنگھ نے ہور علاقے فتح کر کے شُکر چکی مسل دیاں حداں موکلیاں کیتیاں۔"

گوجرانوالہ ڈسٹرکٹ گزیٹر وچ لکھیا ہے:

"اٹھارویں صدی دے پہلے دہاکیاں وچ گوجرانوالہ دی تحصیل حافظ آباد وچ بھٹی تے تارڑ قبیلے مضبوط سن۔ چٹھے وزیر آباد دے لہندی علاقیاں اتے قابض سن تے باقی علاقے اتے چڑ ہت سنگھ نے مل ماری ہوئی سی۔"

چٹھہ قبیلے دا سردار نور محمد 1704ء نوں جمیا۔ اوہنے جوانی دے دن سید نگر دے سیداں کول گزارے تے اوتھے فوجی صلاحیتاں دے گُن وکھائے۔ سیداں دے زوال مگروں نور محمد چٹھے نے اوہناں علاقیاں اتے قبضہ کرلیا۔ نور محمد چٹھے نے اپنے ناں اُتے کوٹ نور محمد اسروایا، جیہڑا بعد وچ رسول نگر دے ناں نال مشہور ہویا۔ نور محمد نے گوجرانوالہ تے گجرات دے بہت سارے پنڈاں نوں فتح کر کے اپنی ریاست نال رلا لیا۔ سردار چڑ ہت سنگھ نوں نور محمد دی طاقت اک اکھ نہیں سی بھاندی۔ ایس لئی اوہ

اندرو اندر وِس گھولدا رہیا پر کدی لڑائی دا ریتّا نہ پیا۔ گوجرانوالہ ڈسٹرکٹ گزیٹیر دے مطابق احمد شاہ ابدالی والی توپ زمزمہ' بیہڑی تاریخ وچ بھنگیاں دی توپ دے ناں نال مشہور ہوئی' لہور دی لُٹ ویلے سردار چڑھت سنگھ دے حصے وچ آئی ہائی۔ ایس توپ اتے نور محمد چٹھہ نے قبضہ کر لیا پر "چٹھیاں دی وار" وچ ایس تاریخی حقیقت ول کوئی اشارہ نہیں ملدا۔ نور محمد چٹھہ مضبوط حکمران ہائی' ایس لئی سردار چڑھت سنگھ اپنی حیاتی وچ ایہہ توپ مُڑوا نہ سکیا۔

"چٹھیاں دی وار" دا مُڈھ احمد شاہ ابدالی دے ستویں حملے (1764ء) توں بجھدا ہے۔ احمد شاہ قندھاروں دھاویا تے رستے وچ سلطان مُقرب خان گکھڑ گجرات دے حاکم دیاں فوجاں نال رل کے لہور ول ودھیا پر راہے ای اوہنوں قندھار وچ نابری دی دس پئی تے اوہ پچھانہہ پرت گیا۔ سلطان مُقرب خاں اپنی سیانف نال ریاست نوں ہور موکلیاں کیتا۔ جلالپور جٹاں دا رئیس رحمت خاں وڑائچ' سلطان مقرب خاں دا عروج ویکھ نہ سکیا۔ اوہنے حسد دی بھاہ وچ سڑدیاں لہور دے حاکم گُجر سنگھ بھنگی نوں حملے لئی ونگاریا۔ اخاکیہ منگے؟ "دو اکھیں۔" گُجر سنگھ' چڑھت سنگھ تے رحمت خاں وڑائچ نے مل کے گجرات اتے ہلا کیتا۔ ایس جنگ وچ گکھڑاں نوں بھاج ہوئی۔ لڑائی مگروں گجرات بھنگیاں دے ونڈے وچ آیا تے چڑھت سنگھ گوجرانوالے دا خود مختار حاکم بن گیا۔

شکرچکیہ مسل دے سردار چڑھت سنگھ دی آل دوالے دہائی پئی تاں اوہنے پیر محمد چٹھے توں لگے وصولن دا من بنایا پر چٹھیاں اوہدی اک نہ منی۔ چڑھت سنگھ 1771ء نوں مریا تے اوہدے پچھوں مسل دا سردار مہاں سنگھ بنیا۔ مہاں سنگھ دی چڑھدی جوانی دے سمے پیر محمد وفات پا گیا تے اوہدا پتر غلام محمد راج گدی دا سائیں بنیا۔ چٹھیاں دی ریاست مُڈھ توں ای سکھاں دی اکھ وچ کنڈ سی۔ مہاں سنگھ نے سردار بلوچ خاں نوں غلام محمد چٹھے ول سفیر بنا کے گھلیا تاں جو چٹھیاں توں ٹیکس لیا جا سکے' پر غلام محمد نے اگوں کھریاں سُنائیاں۔

تے لکھ جواب غلام بھی' ہتھ اوہناں گھلے
تے میں تے آؤ سنگھ جی ہور کو نہ جھلے
تے رگن کے دم محصول دے' مین پاساں پلے
پر ڈھل نہ کرنی جنگ دی' جاں زورا چلے

تے کہیا مہاں سنگھ نے، آ لشکر ہلے
تے مارے ہتھ اوہناں نے، ہو کھڑے اولے

مہاں سنگھ نے غلام محمد چٹھے دا جواب سُن کے سید نگر اتے 1777ء نوں گجر سنگھ بھنگی دی مدد نال حملہ کر دتا۔ غلام محمد نے قلعے دی فصیل اندر رہ کے مقابلہ کیتا۔ جدوں لڑائی نوں اک سال بیت گیا تاں مہاں سنگھ نے سوچیا کہ انج گل نہیں بندی۔ اوہنے سید نگر دے بھلے کھتری نوں چھل دھوکے نال اپنے نال رلا لیا۔ بھلے کھتری نے قلعے اندر سُرنگ لوا دتی۔ ایس سُرنگ راہیں سکھ فوج رات نوں قلعے وچ داخل ہوئی تے سکھاں نے لٹ مار شروع کر دتی۔ چٹھے قلعہ چھڈ کے رسول نگر نوں نس گئے۔ ایس بھج دوڑ وچ گجر سنگھ بھنگی دے ہتھیں غلام محمد دا پتر آ گیا تے اوہ اوہنوں اسلام گڑھ لے کے ٹُر گیا۔
مہاں سنگھ بھنگیاں کولوں اوہ منڈا پرتاونا چاہوندا سی، کیوں جو اوہنوں وسواس ہائی کہ کدھرے بھنگی، چٹھیاں نوں مُنڈا پرتا دین تے انج ایہہ اک دوجے دے نیڑے ہو جاون گے۔ جدوں بھنگیاں نے مہاں سنگھ نوں منڈا نہ پرتایا تاں اوہناں دی لڑائی چھڑ پئی۔ مہاں سنگھ جت گیا تے اوہنے غلام محمد دے پتر نوں اپنے نال لیاندا۔

مہاں سنگھ نے غلام محمد نوں چٹھی لکھی کہ پتر دی حیاتی لوڑیندا ایں تاں خزانے مینوں دے۔

تے کرکے ڈیرے کوچ، پھیر ہوئے روانہ
جاں ہک ورھا یاں ودھ گھٹ، کجھ گیا زمانہ
تے گھلیا مہاں سنگھ نے، اک لکھ پروانہ
جے چاہو پُتر جیویا، تاں دیسو خزانہ
نہیں تاں اوس نوں مارساں، میں رکھ نشانہ
جگر کھڑاسیں اپنا، ہُن چھڈ بہانہ

غلام محمد نے مہاں سنگھ دے خط دا جواب بہت بہادری نال دتا۔

جی کچتی کاسا زہر دا، میں پھڑک پیساں
مُدھ پاڑ اولا پاڑیا، میں کیکر سیتاں
اوس نوں بھادیں مار، بیٹھا دیسو نیناں
جاں ماپے رہن سلامتی، سے پتر دھیاں

جدوں مہاں سنگھ نے کھیڈ بھجدی ویکھی تاں اوہنے اک ہور چال چلی تے غلام محمد دے پُتر نوں سونے دیاں کنگناں دی جوڑی پوا کے اپنے نوکر نال رسول نگر نوں تور دتا۔ غلام محمد چٹھہ، مہاں سنگھ دے اخلاق توں بے حد متاثر ہویا۔ ایس توں مگروں اوہنے غلام محمد نوں سدا دتا۔ غلام محمد اپنے چاچے میاں خاں نال رل کے سنگھ دے ڈیرے گیا۔ مہاں سنگھ دیاں مٹھیاں گلاں وچ آ کے اوہنے ہتھیار پاسے رکھ دتے۔ مہاں سنگھ نے دوواں نوں قید کروا دتا تے منگ کیتی کہ رسول نگر شکر پکیہ سرداراں نوں دتا جاوے، نہیں تاں دوواں نوں قتل کر دیساں، پر چٹھے انکاری ہو گئے۔ میاں خاں نوں توپ اگے رکھ کے مار دتا گیا تے کجھ چر مگروں غلام محمد چٹھہ نے رسول نگر دا قصبہ سکھاں نوں لکھ کے دے دتا۔

تے جو فرمایا سنگھ نے، نہ اوہناں بھایا
تے بے فرمانی ویکھ کے، اوہ کاوڑ آیا
میاں خاں دھر توپ دے، موہنہ مار اڈایا
تے دہشت خوف غلام دے، اوس دل وچ پایا
تے فاقہ فقر غلام نوں، سوچ قید دوایا
رسول نگر کر دیونا، چھُٹ قیدوں آیا
پر ہاتھی ہوندا رام بھی، جاں ٹھکو ٹھکایا

چٹھیاں رسول نگر چھڈ کے منچر جا ڈیرے لائے۔ اوتھے اوہناں اپنی پوزیشن مضبوط کیتی۔ ایس سے وچ چٹھیاں تے سکھاں دیاں نکیاں وڈیاں لڑائیاں ہوندیاں رہیاں۔ مہاں سنگھ نے منچر اتے دھاوا کیتا پر ناکام پرتیا۔ ایس توں چٹھیاں دے حوصلے ہور ودھ گئے، تے اوہناں نے مہاں سنگھ دے پنڈاں اتے حملے شروع کر دتے۔ غلام محمد چٹھے دی اک بے وفا بیوی نے مہاں سنگھ نوں کہلوا گھلیا کہ غلام محمد چٹھہ بیمار ہے تے اوہ لڑ نہیں سکدا۔ ایس لئی منچر اتے چھیتی حملہ کر دے۔ مہاں سنگھ نے گجر سنگھ تے صاحب سنگھ بھنگی سرداراں نوں ونگار کے منچر اتے 1790ء نوں حملہ کر دتا۔ چٹھے گنتی وچ تھوڑے ہوندیاں وی بہت بہادری نال لڑے۔ جدوں مہاں سنگھ نے بھیا کہ چٹھیاں دا بھار بھارا ہے تاں اوہنے پھیر دھوکے بازی والا پرانا ہتھیار ورتیا تے صلح دی گل چھیڑی۔ غلام محمد نے اپنے سکے بھرا قطب الدین نوں مہاں سنگھ نال گل بات لئی گھلیا۔ اوہنے

قطب الدین دی رج سیوا کیتی تے اپنے پتر رنجیت سنگھ نوں غلام محمد ول گھلیا کہ اوہ آپوں دی آوے۔ غلام محمد نے اک واری پھیر غلط فیصلہ کیتا تے مہاں سنگھ دے ڈیرے اپڑ گیا۔ مہاں سنگھ نے غلام محمد نوں قید کر کے مشہور کر دتا کہ غلام محمد ہار من گیا ہے۔ ایہہ گل سُن کے چٹھے پتلے پے گئے تے سکھاں نے منچر اتے قبضہ کر لیا۔ مہاں سنگھ دے آکھن اتے اوہنے کالے پنڈ دی جاگیر دی نہ قبولی تے جج کرن دا من بنا لیا۔ جدوں غلام محمد دا مُبرج نوں ٹریا تاں سکھاں نے اوہناں دے دوالے گھیرا پا کے سبھناں جیاں نوں شہید کر دتا۔

عام طور تے وار ادب وچ وار دے پاتراں دی جھاکی اتنی ای دکھائی جاندی اے کہ پاتر جنگ دے میداں وچ آوندا ہے تے بہادری دے گُن دکھاوندا ہویا موت دی رانی نوں چُم کے گل نال لا لیندا ہے۔ پھیر اوہدے مگروں دوجا پاتر اوہدی تھاں لے لیندا ہے۔ پیر محمد نے "چٹھیاں دی وار" وچ وار دے نائیک (ہیرو) تے پرتی نائیک (ولن) دوواں دے پاتراں نوں جیویں غیر جانبدار ہو کے اُساریا ہے۔ ایس توں اوہنوں غیر جانبدار مورخ آکھ سکدے ہاں۔

پر ہویا پیر محمدوں، غلام اکیرے
تے اوس دی کیتی گل نوں، کوئی مُول نہ پھیرے
تے باتشاہی دے سلسلے، سبھ اوس دے ڈیرے
تے کہندا سی اوہ راجیاں، ہو بہو پریرے
تے جیہا کوئی نہ جمیا، جو اوس نوں چھیڑے

پرتی نائیک (ولن) مہاں سنگھ دے سید نگر اتے حملے دا نقشہ وی وار کار نے انج اُلیکیا ہے کہ ایس توں اوہدی بہادری ڈُلھ ڈُلھ پیندی ہے تے فوجاں دی کوچ دا نقشہ اکھاں اگے آ جاندا اے۔

تے لشکر مہاں سنگھ دا، دریائی کانگاں
تے سید نگر نوں وگیا، کر گوکاں چانگاں
تے کالے جیوں کر بیلیاں، تیوں سنگھے سانگاں
تے کھیاں ہور کہاڑیاں، ہتھ سونے ڈانگاں
تے تمے تمبو تان کے، سبھ تانگ بتانگاں

تے باہر گورو چتارو ے' تے اندر بانگاں
پر خون نہ کریئے کسے دا' ہٹھ درماں دانگاں

غلام محمد پٹھہ بھولا' سادہ تے انکھی جی ہے' جیہنوں اپنی دلیری' راٹھی تے بہادری اتے مان ہے۔ اوہدی ریاست دوالے سکھاں دیاں مِسلاں دا جال کھلریا ہویا سی تے اوہ اوکھے ویلے اک دوجے دی مدد وی کر دے سن' پر غلام محمد دے کردار وچ کدھرے لچک نہیں آوندی۔ اوہدے اک اک بول توں انا تے انکھ نظر بندی ہے۔ پُتر دی حیاتی دیریاں دے وس وچ ہے' پر پھیر وی اوہ ڈولیا نہیں۔

جاں ماپے رہن سلامتی' سے پتر دھیاں

مہاں سنگھ بہادر ہوون دے نال نال مکار تے گھُوٹھا ہے۔ اوہ اپنا مطلب کڈھن لئی جھوٹھ بولن توں وی نہیں اُکدا۔ اوہ غلام محمد دے پتر نوں موڑن دا احسان دی ایس گلے کردا ہے کہ چٹھے اوس تے وساہ کرن لگ پین۔ جدوں میاں خاں تے غلام محمد اوس دے ڈیرے جاوندے نیں تاں اوہ میاں خاں نوں قتل کروا دیندا ہے تے غلام محمد نوں قید رکھ کے فاقیاں دی اذیت دیندا ہے۔ پنجاب دیاں اخلاقی قدراں موجب گھر آیاں مارن راٹھی کوئی نہیں گندا۔ ایتھے وار دے پرتی نائیک مہاں سنگھ نال نفرت ہور ودھدی ہے۔

پر ڈاڈھے ہوون لالچی' کر لین سوائے

غلام محمد چٹھے دی سوانی دے مہاں سنگھ نال تعلقات توں وی ایس پاتر دیاں ہور اخلاقی کمزوریاں ول دھیان جاوندا ہے۔ مہاں سنگھ اوس جوہ وچوں چٹھیاں دا کنڈا صاف کرن لئی سبھ کُجھ کرن نوں تیار ہے۔ منچر دی لڑائی سے جدوں مہاں سنگھ دی دال نہیں گلدی تاں اوہ صلح لئی تیار ہو جاندا ہے۔ اوہ غلام محمد دے بھرا قطب الدین دے ساہمنے گرنتھ سرُتے چکدا ہے پر اخیر نہتے چٹھیاں اتے حملہ کرکے سبھ نوں قتل کر دیندا ہے۔ ایہناں واقعیاں توں صاف پتہ چلدا ہے کہ مہاں سنگھ دے پاتر وچ مذہب' اخلاق یاں سچائی دی کوئی تھاں نہیں۔

تے غور دلاسا اگلا' دھرواس دوایا
تے کہے آپ غلام بھی' کیوں رلن نہ آیا
تے مہاں سنگھ گرنتھ نوں' لے سر تے چلیا

دغا نہ مولے ایس وچ، ہے قسم خدایا
پر پتر مہاں سنگھ نے، اوس نال چلایا

غلام محمد چٹھہ بہادر ضرور ہے پر سدھے سبھاپاروں ویری دی چال نوں سمجھ نہیں سکدا۔ مہاں سنگھ اوہدے توں ودھ بہادر نہیں پر غلام محمد اپنی سادگی اتے اعتماد پاروں ہمیش ٹپلا کھاوندا ہے۔ اوہ سگویں دشمن کولوں تن واری دھوکا کھاوندا ہے، پر سنبھدا نہیں، جیہدا سٹا اوہدی ہار ہے، پر اوہدی سادگی تے انساناں اتے اعتماد کرن پاروں ایس پاتر نال ہمدردی ہور ودھدی ہے۔

سکھ وِدواناں، کھوجیاں، پارکھاں، تے سُوجھواناں نے "چٹھیاں دی وار" دے لکھاری پیر محمد نوں اپنیاں لکھتاں وچ پکھ پاتی، تاریخ توں بے سُرت، متعصب مسلمان، بددیانت، انگریزاں دا پِٹھو تے چٹھیاں توں انعام لے کے اوہناں دے سوہلے گاون والے، دے میہنے مارے ہن۔ اسیں وار ادب دے ایہناں سیانیاں دے وچاراں نوں پیش کردے ہاں تاں جو پیر محمد دے جانبداریاں غیر جانبدار ہون دا نتارا کر سکیے۔

"پراچین واراں اتے جنگ نامے" دے معروف لکھاری شمشیر سنگھ اشوک جی لکھدے نیں۔

"ایہہ وار اک مسلمان کوی (شاعر) دی کرت (تخلیق) ہے تے اوس نے ایس وچ اصل واقعات نوں توڑ مروڑ کے کجھ ہور ڈھنگ وچ پیش کیتا ہے۔ ایس توں چٹھیاں دی سادگی تے مہاں سنگھ دی بددیانتی جھلکدی ہے...."

"چٹھیاں دی وار" دے سودھن ہار ڈاکٹر بکرم سنگھ گھُمن ایس وار دے لکھے جان دا کارن دسدے ہن۔

"جنتا (عوام) دی انگریزی راج پرتی راج لئی وفاداری پراپت کرن لئی ایہہ لازمی سی کہ لوکاں دے مناں وچوں سکھ راج بارے پیار، ستکار (عزت) تے شردھا (احترام) دے بھاو (اثر) کڈھے جان تے نفرت بھری جاوے۔ ایس لئی مہاراجا رنجیت سنگھ اتے اوس دے وڈکیاں دے کارنامے توڑ مروڑ کے غلط ڈھنگ نال پیش کرنے ضروری سن تاں جو جنتا اوہناں نوں پیار کرن دی بجائے نفرت کرن لگ پوے۔"

جسونت بیگو وال پیر محمد دی ایس تخلیق دی نندیا کرن وچ ساریاں حداں اُلانگھ گئے نیں۔ اوہناں دی مرتب کیتی "چٹھیاں دی وار" دے کجھ حوالے ویکھو۔

"اساڈی جاچے جدوں کوئی ساہتک رچنا (ادبی تخلیق) کسے لالچ جاں مجبوری دے تحت لکھی جاوے تاں وچ اِتہاسک (تاریخی) سچائیاں وقت دی دُھوڑ وچ دُھندلیاں پے جان گیاں۔ کئی وِدوان (سیانے) ایہہ وی کہندے ایہہ وار سکھی اِتہاس (تاریخ) نوں نفرت بھریا درساؤن (دکھاون) انگریزاں اپنے راج ویلے پیر محمد توں خود لکھوائی۔"

"چٹھیاں دی وار" دا کارن مہاں سنگھ دی دھوکے فریب دی پالیسی دسن دا مقصد ایہی سی کہ وار کار نے خدا بخش تے ہور چٹھے سرداراں نوں خوش کرکے انعام پاونا سی۔"

"مہاں سنگھ جیس نوں پرتی نائیک (ولن) دے طور تے لیا گیا ہے نائیک (ہیرو) وانگوں انکھی پرتیت ہوندا ہے۔ لڑائی نہ کرن دے موڑ وچ مہاں سنگھ اپنے نوکراں چاکراں نوں ایہہ سنیہا دے کہ بھیجدا ہے کہ غلام محمد اصولاں نوں چھکے اُتے نہ ٹنگے اتے وعدے مطابق بچت (مقرر) سے تے اپنا خراج ضرور تیار کرے۔"

"سردار مہاں سنگھ نے پیر محمد چٹھے دے سارے علاقے تناں مہینیاں وچ سر کر لے۔"

اسیں ایہناں مُوجھواناں دے وچاراں نوں تاریخی تناظر وچ ویکھدے ہاں۔ پنجابی زبان دے عظیم شاعر میاں محمد بخش ہوراں نے اپنی مشہور لکھت "سیف الملوک" دے اخیر اتے اپنے سے توں پہلاں دے شاعراں دے کلام بارے منظوم رائے دتی ہے۔ پیر محمد بارے اوہناں لکھیا ہے۔

دُوجا پیر محمد وُٹھا، موضع نوناں والی
چٹھے دی اوس وار بنائی، ٹُمریں بھریوس تھالی

میاں صاحب نے ایہہ مثنوی 1855ء نوں سرے چاڑھی تے اوددوں تیکر انگریزاں نوں پنجاب اتے قبضہ کیتیاں چھ ورھے بیت چکے سن۔ ایہدا مطلب ایہہ وے کہ ایہہ وار انگریزاں دے آون توں پہلاں دی پرچلت سی یاں انگریزی راج دے مُڈھلے سالاں وچ دی لکھی گئی ہووے تاں وی انگریزاں دی سرپرستی دا کدھرے حوالہ نہیں ملدا۔ اساڈی جاچے ایہناں سیانیاں دے وچاراں وچ دُبھیڑ ہے۔ اک پاسے تاں اوہ پیر محمد نوں انگریزاں دا پٹھو تے سکھاں دی زندیا کرن والے درباری شاعر دا میہنا ماردے ہن تے دوجے پاسے اوہناں کتاباں وچ پیر محمد دی حیاتی بارے گُمی ماری بیٹھے ہن

تے اتے دتے میاں صاحب دے شعر نوں بنیاد بنا کے آکھدے ہن کہ پیر محمد دی حیاتی بارے ایس توں ودھ کجھ پتہ نہیں پندا۔ ایہہ سچ ہے کہ جدوں بدیسی کسے دیس اتے حملہ کر دے ہن تے سبھ توں پہلاں اوہ مفتوح قوماں دیاں عظمتاں نوں وگاڑ کے پیش کر دے ہن۔ نہ وڈیاں دے گُن چیتے آون تے نہ ای کوئی سر چُکسی۔ سکھ راج بارے وی ایہو کم خاص ذہنیت تے سوچے سمجھے منصوبے دے تحت کیتا گیا تاں جو پنجاب نوں فتح کرن والے "انگریز بہادر" تے اوہناں دے بانہہ بیلیاں دا مہاندرا پچھانیا نہ جا سکے' پر پیر محمد دا ایس جُرم وچ کتنا ہتھ ہے؟ ایس بارے کسے لکھیار نے دس نہیں پائی۔ انجے وانگوں خدا بخش چٹھے نوں خوش کرن لئی وار لکھن دا ثبوت وی کسے سکھ پارکھ نے نہیں دتا۔ انگریزی راج وچ کسے تھلویں میل دے جی دا گورے دے درباروں سلاہنا کھٹنی تے پھیر تھوڑے چر مگروں اوہدی حیاتی بارے کجھ معلوماتاں وی نہ لبھ سکن' ایہہ اچرج گل اے۔ "چٹھیاں دی وار" دے دو وڈے کھوجیاں قاضی فضل حق تے شمشیر سنگھ اشوک جی دے ترتیب دے متناں دی کسے اک تُک توں وی ایہہ جھلکدا نہیں پیندا کہ ایہہ وار کسے مانگت دی رچنا ہے۔

جتھوں تیکر ایس الزام دا تعلق ہے کہ پیر محمد نے تاریخی واقعیاں نوں توڑ مروڑ کے پیش کیتا ہے تے چڑھت سنگھ تے مہاں سنگھ دی نندیا کیتی ہے' ایہہ گل وی سکھ سیانیاں دے وِنگرے توں ودھ نہیں۔ ایہہ سچ ہے کہ وار کار نے ایہہ لڑائیاں اکھیں نہیں ویکھیاں سن۔ تھلویں تُک ویکھو۔

پر سنو حقیقت اگلی' جو لوک سُناندے

وار وچ بیان کتے واقعے گوجرانوالہ ڈسٹرکٹ گزٹیر تے پنجاب دیاں تاریخاں نال میل کھاوندے نیں۔ اصل وچ جسونت بیگو وال ہوراں دے اپنے وچاراں وچ سچائی نہیں ہے۔ اوہ سُکھر چکیاں نوں بہادر ثابت کرن دے جذبے دے تحت تاریخی سچائیاں نوں مدھول جاندے ہن جیویں کہ مہاں سنگھ نے چٹھیاں دے علاقے اتے تن مہینیاں وچ قبضہ کر لیا وغیرہ۔ اسیں ایس گل دے نکھیڑے لئی تاریخ دے ورقے نہ پھولیے تے صرف "چٹھیاں دی وار" وچ دیاں دو لڑائیاں ول دھیان ماریے' جیویں مہاں سنگھ نے سید نگر 1777ء تے منچر اتے 1790ء نوں قبضہ کیتا سی' تاں وی ایہہ تیراں ورھیاں دا عرصہ بندا ہے۔ مہاں سنگھ نوں امن پسند ثابت کرن لئی ایہہ لکھنا کہ

اوہ لڑنا نہیں سی چاہوندا سگوں چٹھیاں توں صرف ٹکے وصولنا چاہوندا سی' اساڈی جاچے ایہہ وچار مہاں سنگھ دا کوجھ کجن لئی کافی نہیں۔

پیر محمد اپنے سمے دا ڈونگھا سیاسی' تاریخی تے طبقاتی شعور رکھدا سی۔ اوہ ایس گل توں چنگی ریتیں جانو سی کہ اُتلا میل اپنیاں لوڑاں لئی انھا ہو یا ہوندا ہے تے اپنیاں غرضاں پوریاں کرن لئی اصولاں دی خلاف ورزی وی کر جاندا ہے۔ دولتاں' شاہیاں تے ملاں مارن دے لوبھ لئی پُتر پیواں دا تے بھرا بھراواں دا خون وگاون توں وی نہیں ُکدے۔ ہند دے مسلمان بادشاہ اورنگ زیب عالمگیر نے جیس بے دردی نال بھراواں تے بھتیجیاں نوں قتل کروایا سی' ایسو جیہاں تلخ حقیقتاں توں کئی نہ کتراون والے لکھیار نوں متعصب مسلمان دا میہنا مارنا اساڈی جاچے الزام توں ودھ نہیں۔

تے راج پیارے راجیاں' ویر ڈُبیارے
تے پینڈے رت اوہ جانیاں ' ہو گھورے گھارے
تے راجے اکثر راجیاں نوں' مارن ہارے
تے خسرو کُٹھا پُترے' گل عالم سارے
تے ماریا عالمگیر نے' اوس بھائی دارے

وار دے پڑھیار ایس گل توں چنگی طرح جانو نیں کہ "چٹھیاں دی وار" دے لکھیار پیر محمد نے وار دے نائیک (ہیرو) غلام محمد چٹھے تے پرتی نائیک (ولن) مہاں سنگھ دے پاتراں نوں جیس طرح اُساریا ہے' اوہ گُن دوجے وار کاراں دے حصے وچ نہیں آیا۔ مہاں سنگھ نوں پرتی نائیک ہوندیاں وی بہادر تے دلیر وکھایا گیا ہے پر اوہدی وعدہ خلافی' دھوکے بازی تے دوجیاں اخلاقی تھوڑاں ای اوہنوں عوام دا نائیک نہیں بنن دیندیاں۔ چڑھدے پنجاب دے پارکھاں دیاں ایہناں وچاراں نوں پڑھیاں حیرانی ہوندی ہے کہ اوہناں نے سکھ دھرمیاں نوں بہادر تے انکھی ثابت کرن لئی وار کار اتے بے تھوے الزام لائے ہن۔ سبھ توں سوادلی گل ایہہ وے کہ وار دے لکھاری نوں پکھ پاتی (جانبدار) تے تاریخ توں انجانو ہوون دا میہنا مارن والیاں نے آپوں تاریخ نوں مدھولیا ہے۔

اصل وچ اٹھارویں صدی دا پنجاب لیرولیر سی۔ افغاناں تے ایرانیاں دے ہلیاں پاروں مغلاں دیاں مرکزی تے صوبائی حکومتاں وچ ست ای نہیں سی رہیا کہ اوہ ڈگدی

صورت حال نوں ڈاہی دے سکدیاں۔ ایسے سے پنجاب دے اندرونی راجواڑیاں نے سر کڈھیا۔ ہن پنجاب دی سیاست دا رخ ای مڑ گیا۔ مقامی راٹھاں تے نواباں نوں نہ لہور' ملتان دے گورنر دا خوف رہیا تے نہ ای لہندے ولوں کسے خونی انھیری دا دھڑکو۔ پنجاب دے مقامی قبیلیاں وچوں سکھ جٹاں دا زور نت دیہاڑی ودھ رہیا سی' کیوں جو اوہناں نوں ڈیڑھ سو سال توں مغلاں نال لڑیاں جان والیاں گوریلا لڑائیاں دا تجربہ سی۔ اودو کے راٹھاں یاں جاگیرداراں نوں اکو چاہ سی کہ کیویں نہ کیویں لاگلے زمیندار دی جُوہ اتے مل ماری جا سکے۔ رحمت خاں وڑائچ' سلطان مقرب خاں دا زور توڑن لئی شکر چکیاں تے بھنگیاں کولوں مدد لیندا ہے تے غلام محمد چٹھے دا نوکر بوٹا سنگھ چٹھیاں دے قلام چچھوں دی سکھاں نال لڑدا ہے۔ ایس توں ایہہ سٹا نکلدا ہے کہ اینہاں لڑائیاں دے پچھے ذاتی مفادات سن' نہ کہ کوئی ہور کارن ہائی' جیویں "چٹھیاں دی وار" دے سکھ پارکھاں ایہہ رنگن چاڑھن دے جتن کتے ہن۔ اوس سے دے وار کاراں تے لوکاں دے نیڑے نائیک (ہیرو) یاں سُورما اوہو ہائی' جیہنے جنگ ورگے اوکھے حالات وچ وی اُچیاں قدراں جیویں بہادری' سچائی تے ویری نوں دس کے وار کرن وغیرہ دی راکھی کیتی ہووے۔ "چٹھیاں دی وار" دا پرتی نائیک (ولن) مہاں سنگھ تھاں تھاں اتے اپنے مفاداں لئی اینہاں قدراں نوں مدھولدا ہے' جیس پاروں اوہ وار کار تے لوکائی دا نائیک یاں ہیرو نہیں بن سکیا۔

"چٹھیاں دی وار" وچ وار کار نے سوانیاں بارے جیہڑے وچار دسے نیں اوہناں توں اوہدی فکری پختگی دی تھوڑ ولے دھیان جاندا ہے۔ ایہہ سچ ہے کہ 1790ء نوں چٹھیاں دی بھاج دا اک کارن غلام محمد چٹھے دی تیویں دی بے وفائی سی' جیہنے سکھاں نوں مندے رناں دی دس پائی پر سید نگر دا قلعہ وی تاں اک مرد بھلے کھتری دی غداری پاروں فتح ہویا سی۔ وار دے شاعر نے اوتھے مرداں دے کوجھاں دا ویروا نہیں کیتا۔ سوانیاں دی ندیا بارے کجھ ٹُکاں ویکھو۔

مُن رناں دی گل توں' نہ مڑنی رچھوں
تے عورت مندی گھٹ بھی' نہ ہوندی رچھوں
ایہہ دوویں چیزاں باز بھی' نہ آون رچھوں
تے لے کے پُتر سنگھ نوں' جا ملی آ رچھوں

عورت چنگی ویکھ کے، نہ بہت سلاہیے

ایہناں ٹُکاں نوں پڑھیاں اساڈا دھیان انسانی وکیب دے ڈُلھے پڑاء ول جاوندا ہے جدوں ٹبر دی آگو سوانی ہوندی ہائی۔ جدوں انسان نے وسوں دے دوجے پڑاء ول پیر پٹیا یعنی واہی بیجی دے سمے دے آون نال ہی سوانیاں دی پر دھانگی کھنج گئی۔ واہی بیجی دے سمے ہی ذاتی ملکیت دا تصور جمیا تے ایس سمے سوانی دی وکیب وچ پہلے والی اُچیچتا نہ رہی۔ زندگی دے ہر شعبے وچ مرد دی برتری منی جاون لگ پئی۔ مرداں نے ایہے کرڑے قانون بنائے کہ سوانی بے وس تھی گئی۔ مرداں دی ہزاراں ورھیاں دی سرداری نے اوہدے جیون دا گھیرا سوڑا کر دتا۔ جدوں سوانی نوں ذاتی ملکیت من لیا گیا تاں اوہدے گُن وی اوگن ہو گئے۔ غلامی دے ایس لمے سمے وچ سوانیاں دیاں صلاحیتاں مُک گیاں تے اوہناں وی مرداں دا "ناقص العقل" والا میہنا سر متھے تے دھر لیا۔ دنیا دے وڈے وڈے دانشور وی ایس جھوٹھ نوں سچ من بیٹھے۔ سید علی عباس جلالپوری ہوراں نے کجھ سُوجھواناں دے حوالے دتے ہن۔

"ربا تیرا شکر ہے توں مینوں مرد بنایا ہے۔" (افلاطون)

"جدوں قدرت کسے نوں مرد بناون وچ ناکام ہوندی ہے تاں اوہنوں عورت بنا دیندی ہے۔" (ارسطو)

"جیویں قدرت نے شیراں نوں پنجے تے دند، ہاتھیاں نوں سونڈ تے دندتے بیلاں نوں سنگ جیہے ہتھیار دتے نیں، اونے ایویں ہی عورت نوں مکر فریب دا ہتھیار دتا ہے۔" (شوپنہار)

"عورت تیرا ناں کمزوری ہے۔" (شیکسپئر)

ایہناں سوجھواناں دیاں وچاراں نوں پڑھ کے اسیں آکھ سکدے ہاں کہ ایس فکری مغالطے دا شکار اکلا پیر محمد ای نہیں سی سگوں ہور وی بہت سیانے سن۔ اساڈا وار کار وی اُنھویں صدی دے جاگیردارانہ معاشرے دی پیداوار ہائی تے اوس سمے جیہڑے نظریے پرچلت سن، وار کار دی سوجھ وی تاں اوہناں وچوں ای پُھٹی سی۔

نچّی وار دا اک وڈا پچھن ایہہ وی ہوندا ہے کہ وار کار جنگی منظراں نوں انج بیان کرے کہ اوہ پڑھیار تے سُننہار دیاں اکھاں اگے پھرن لگ پین۔ "چھٹیاں دی وار"

دے شاعر پیر محمد نے کجھ منظر ایہی فنکاری نال بیان کیتے نیں کہ پڑھیار نوں وار پڑھن دی تھانویں بچ مچ لڑائی دیکھن دا احساس ہون لگ پیندا اے۔ ڈاکٹر جیت سنگھ سیتل ہوراں نے "پنجابی بیر ساہت" وچ جنگی منظر کشی بارے لکھیا اے:

"جھنج (کشتی) دا ڈھول ہے۔ اسیں سارے پڑ وچ کھلوتے ویکھ رہے ہاں جاں اک وڈا رن کھیتر ہے جیس وچ سورے لاڑھیاں وانگ تھدے ہن۔ بیر بولی (رزمیہ زبان) کڑکویں گجویں ہیہی ماردی، چھنی چھنی کردی مست ہتھنی ہے، جیہڑی شاہانہ جھول پائی، گھن گھن گھنٹے کھڑکاوندی ویریاں نوں اچت (غیر شعوری) ہی اپنے بھاری وداناں ورگے پیراں ہیٹھ مسلدی، مدھولدی چلی جاندی ہے۔"

"چٹھیاں دی وار" دی تھلویں پوڑی پڑھیاں اُتلا سماں حقیقت لگن لگ پیندا ہے۔

تے پائی توفاں تبکاں، جاں دھواں دھاری
تے گجن ہور جھورچے، جاں ایہا واری
تے کڑکن ڈیرے رکلے، بھوپاون ہاری
تے گھتی ڈنڈ نقاریاں، کر مارو ماری
تے فرش اٹھایا گھوڑیاں، پٹ دھرتی ساری
تے رنگ وٹایا دشمنوں نے، وچ گرد غباری
تے پیا طوفان اک موت دا، گھت قہر قہاری
پر پٹھ نکل منجروں، تلواراں ماری
تے وار نہ عزرائیل نوں، لاحول پکاری

وار دا اک پچھن ون سونیاں تشبیہاں تے استعاریاں دی ورتوں نال منظر کشی وچ رکھچ پیدا کرنی ہوندی ہے۔ تشبیہاں جنیاں وییب تے آل دوالے کھلری قدرت (Nature) وچوں لییاں جاون گیاں، پڑھن ہاراں لئی اتنا ہی موہ پیدا کرن گیاں۔ "چٹھیاں دی وار" وچ ورتیاں تشبیہاں پڑھ کے پڑھیار وارکار دے مشاہدے تے فطرت دی عکاسی دا قائل ہو جاندا ہے۔ حقی گل ایہہ دے کہ "جیوں پوندی وٹ اچانچک، جاوچ اوڈاراں" ورگیاں تُکاں دی کچی چس اوہی مان سکدے نیں، جیہناں پنجاب دے کھیتاں کھلیاناں، دریاواں، بیلیاں، جنگلاں، رُکھاں، پکھیرواں، پہاڑاں تے روہی دے

حسن نوں ویکھن دا موقع نصیب ہویا ہووے۔ کجھ تشبیہاں ویکھو۔

کانے جیوں کر بیلیاں، تیوں گنگے سانگاں
تے لشکر مہاں نگھ دا، جیوں ساون ہاٹھاں
تے تبکاں دِس گولیاں، جیوں ساون بھنڈاں
تے جیوں پھروانہہ جھکھڑوں، تیوں تیر شکاون
تے سانگاں وانگ پرندیاں، بھر چنجوں جاون
تیغاں وانگ سوالیاں، دراز زباناں

پنجابی دیاں بہتیاں واراں وچ وار کاراں نے جنگی منظراں نوں ای اُلیکیا اے پر "چٹھیاں دی وار" وچ پیر محمد نے داستاناں تے مثنویاں وانگر اصل کہانی توں ہٹ کے "مقولہ شاعر" دے عنوان تھلے امر سچائیاں دی لکھیاں نیں۔ ایہہ اٹل سچائیاں اک پاسے تاں اساڈے لوک ورثے دی امیری دی دس پاوندیاں نیں تے دوجے بنے شاعر دے ڈونگھے مشاہدے تے تجربے ول دھیان دیواندیاں نیں۔ ایہناں متیں تے اکھاناں نوں شعری بانا پواون پاروں وار دی ادبی مانتا وچ وادھا ہویا ہے۔

جے مردا شربت پیتیاں، نہ موہرا دیئے
گھیو ڈلھا نہ آکھیے، وچ تھالی ڈُلھے
مت پاڑ اولاّ پاڑیئے، نہ جائے سیتا
تے دیکھ گکھاں دی چھپری، نہ آتش لاییے
تے ہتھ نہ مولے اپڑے، تھُوہ کوڑی داکھا

وارکار نے کلاسیکی شاعراں وانگوں ٹھیٹھ پنجابی ورتی ہے ایہو زبان اودوں پورے پنجاب وچ پرچلت سی۔ لہندی دے ایہہ الفاظ وار دے حسن وچ وادھا کردے نیں جیویں آہی، پاوساں، لبھسن، ونجھناں، کرساں، ویساں، گھت، ہک، اوڑک، کاوڑ، کنڈ، تاہنگ، پوندے، ونجاوسن، ڈیہنوں، مارساں، چاپا وغیرہ۔ "چٹھیاں دی وار" وچ تاویں تاویں عربی، فارسی دے الفاظ وی آوندے ہن پر وارکار نے اجیہی فنکاری نال ورتے ہن کہ وار اندر رچ گئے ہن۔ انج تاں وار لئی سرکھنڈی تے نشانی چھند ای مخصوص سمجھے ویندے نیں پر وارکار نے صرف نشانی چھند ای ورتیا ہے۔ ایس توں پیر محمد دی وار ادب دی ریت توں جانکاری دا پتہ چلدا ہے۔ ایس وار وچ پہلا وسرام 16 ماتراں اتے

تے دوجا 10 ماتریاں گروں آوندا ہے۔ وار اوپ وچ ماتریاں دے ودھ گھٹ ہون دی گھل مانی جا سکدی ہے پر ایس وار وچ کدھرے فی کسر نہیں دسدی' ایہناں گناں پاروں وار کار دی کلا اگے متھا ٹیکنا پیندا ہے۔

حاشیے

1۔ ایہے افغان فوجی جیہڑے شاہی فوج دے ملازم نہیں ہوندے سن' پر کسے دوجے ملک اتے دھاوا کرن لئی اوہناں نوں فوج وچ رلا لیا جاندا سی۔ لُٹ مار سے جو کجھ لُٹ سکدے سن اوہو اوہناں دی تنخواہ ہوندی سی۔ افغانی بولی وچ ایہناں بھلے مانساں نوں "یتیم" آکھدے نیں۔(مرتب)

ڈاکٹر ونجارا بیدی

اکھاناں دا جنم تے کھلار

اکھان جیون وچوں اُپجدے، نسردے تے پروان چڑھدے نیں۔ انسانی جیون دا کُھلا کھیتر ایس دی بھوئیں اے، سُگھڑ گیان ایس دی رُوڑی اے اتے تجربہ ایس دا بیج اے۔ بولی اتے صنعتاں اوہ مینہ تے دُھپاں نیں، جیہڑیاں ایس دے پوری طرح نسرن وچ مددگار بندیاں نیں۔ پر جیویں کوئی پھل، کسے بغیچی وچ مالی دے ادم نال کھڑدا اے تے کوئی جنگل وچ آپ مُہارا، کسے نوں پیوند لی ہوندی اے تے کوئی دوجی دھرتیوں پٹ کے ہی اپنی بھوئیں اتے لگا لیا جاندا اے، تویں اکھان دا جنم وی کئی وسیلیاں نال ہوندا اے۔

کسے سیانے مونہہ وچوں، کسے خاص موقع اتے جاں بے خیالی وچ ای کوئی ایہی گل یاں بات نکل جاندی اے، جیس وچ کسے تجربے نوں سُندر شبداں وچ بنھیا گیا ہوندا اے، جو ڈھک تے پتے دی ہون کر کے سامعین اتے اپنا سکہ اک دم جما لیندی اے جاں ایوں کہہ لوو کہ کوئی ہنڈھیا ورتیا بندہ اپنے سُگھنے تجربے دی رڑکن اکھان رُوپی مکھن دی پنی انج کڈھ دھردا اے جیویں ساگر دیاں چھلاں اتے آپ مُہارے کوئی بلبلا پُھٹ نکلدا اے۔ اکھان سیانی سوجھ دے تجربے دا اظہار اے، جو بچے لفظاں دی چون، کمال دے وچار، بنی تُلی تے پرکھی سچائی صدقہ سنن والیاں دے دل اتے اجیہا سدیوی اثر چھڈ جاندا اے کہ اوہ اوس بات نوں یاد وچ سنبھال، اوسے طرح دے ہور موقعیاں اتے رواج مطابق ورتنا شروع کر دیندے نیں۔ جے ایہہ گل اوسے طرح دے ہور موقعیاں اتے دستور مطابق ڈُھک جاوے تاں ایہہ اکھان بنن دے یوگ ہوندا اے۔ ایہہ اکھان دا سہج سبھا ہویا جنم اے جیس نوں اچانک یاں آپ مُہارا جنم کہیا جا سکدا اے۔

کئی وار کسے اکھان دی اُساری چیتے وچ ہوندی اے۔ کوئی سیانا یاں تجربہ کار

بندہ جیون دے کئی ورھیاں مگروں ایسی سچائی نوں ڈھکویں لفظاں وچ بیان کردا اے تے ایہو گل اندرلے گُناں کارن لوکاں وچ بول چال سے بار بار ورتن نال اکھان بن جاندی اے۔

پر ایتھے ایہہ گل یاد رکھنی چاہیدی کہ کوئی بے گُنا تے بے سمجھ آدمی کسے اکھان دی پیدائش دا مُول سُوما نہیں بن سکدا کیوں جو اکھان دی تخلیق لئی ڈونگھے جیون تجربے اتے بجھے مطلب دی لوڑ ہوندی اے۔ کوئی تجربہ کار آدمی ہی' بھاویں اوہ اک مزدور ہووے بھاویں دولت مند' الھڑ جاں سیانا' اکھاناں دا جنم داتا ہو سکدا اے۔ سبھ توں چنگے اکھان بہتے اوہناں دستکاراں دی ای تخلیق جاپدے نیں' جیہناں دا تجربہ کم وچ پے ہون کر کے ودھیرے ڈونگھا ہوندا اے۔

کئی واری کسے لوک گیت دی کوئی اک سطر اپنے وچلے نروئے تے بھرپور گُن دے صدقے گیتاں توں وکھری ہوند بنا کے اکھان وانگ مقبول ہو جاندی اے۔ جیویں " دلاں دا محرم کوئی نہ ملیا جو ملیا الغرضی" اصلوں ایہہ اک لوک گیت "ہریے نی بھریے سبز کھجورے" دی ای اک سطر اے۔

کئی واری کوئی بُجھارت اپنے وچلے روپ پاروں جیون دے کسے موقعے اتے ڈُھک جان صدقہ اکھان وانگوں مقبول ہو جاندی اے جیویں "ماں جے یاں نہ جے' پتر چھتے نال بلے" اصلوں ایہہ اک بجھارت اے تے ایس دے معنے دھوئیں ول اشارہ کردے نیں۔ پر ایہہ بجھارت اپنے اثر پاروں جیون دے کئی موقعیاں اتے ڈُھک جاندی اے تے اکھان وانگوں مقبول ہو گئی اے۔

کئی واری کسے کہانی دی اتلی مت' بِتّا جاں مرکزی خیال بھرپور گُن تے ڈُھکویں اسلوب دے صدقے کہاوت دے روپ وچ مشہور ہو جاندی اے۔ "پنچ تنتر" تے "ہت اُپدیش" دیاں لوک کہانیاں وچ دتیاں کئی متاں اکھاناں وانگ مقبول ہو گییاں نیں۔ "ایسپ" دیاں نیتی کہانیاں نے وی کئی اکھاناں نوں جنم دتا اے' جیویں "انگور کھٹے نیں"۔ بہت واری اصل کہانی جیہڑی اکھان دی جنم داتی ہوندی اے' بُھلا دتی جاندی اے تے اکھان اپنے وکھرے روپ وچ مشہور ہو جاندا اے۔

کئی واری کسے دی رائج وتّی دی بنیاد اتے اوسے طرح دی ہتر دے ہور اکھان گھڑلے جاندے نیں۔ ایہناں اکھاناں وچ مماثلت ہوندیاں ہویاں وی ایہناں دا

نو بکلا تے نرویا رنگ رہندا اے۔ جیویں ہیٹھ دتے کجھ کو اکھان اکو ونگی دے نیں تے
ایس طرح دے ہور وی اکھان گھڑے جا سکدے نیں۔

اکھر اک نہ جاندی ناں دو ویاتی
اکھاں نال کدے چھل نہ ڈٹھا تے ناں پھلاں رانی

کئی وار لوکاں وچ مقبول کسے وچار دی کسے عام جیہی شکل نوں شاعر لوک'
شعری روپ وچ ڈھال کے نویں شکل دے دیندے نیں۔ اوہ اپنی انفرادیت دا رنگ
اجیہا چڑھاوندے نیں کہ اوہ کسے ٹکسال وچوں نکلے کسے نویں سکے وانگ ودھیرے چمکدار
ہو جاندا اے تے لوکاں دیاں زباناں اتے جھٹ چڑھ جاندا اے۔ جیویں ہیٹھلے دو اکھان
بھائی گورداس دی تخلیق نیں' پر ایہہ سیانف لوک ادب وچوں ای لئی گئی اے۔

بچن بخ نہ جاندی آکھے بھوئیں سوڑی
گدڑی داکھ نہ اپڑے آکھے تھوہ کوڑی

کئی واری کوئی شاعر اک یاں دو سطراں وچ اپنے کسے تجربے دے نچوڑ نوں سنجر
کے رکھ دیندا اے کہ اوہ سطراں اکھاناں جتنی وڈیائی دیاں مالک ہو جاندیاں نیں تے سماپا
کے اکھاناں وانگ ہی مقبول ہو جاندیاں نیں۔ پر ایہہ اکھاناں دی ادبی حیثیت اے تے
ایہے اکھاناں دے شاعراں دے ناں تھوہ دا وی سانوں پتہ ہوندا اے۔ جیویں جیویں علم
لوکاں وچ ودھدا جاندا اے تے لوکی کتاباں وچوں سیانیاں دیاں وڈ ملیاں گلاں نوں
پڑھدے نیں تے ہولی ہولی اوہناں نوں نت دے جیون وچ موقع محل دے مطابق ورتنا
شروع کر دیندے نیں' تیویں تیویں ادبی بول وی اکھان بن کے وڈیائی پان لگ پیندے
نیں۔ سو ادب دی جھیل وچوں وی اکھاناں دیاں کئی چھلاں اٹھدیاں رہندیاں نیں جو کئی
واری کنڈھیوں پار ہو کے دور دراڈے وی نکل جاندیاں نیں۔ انج اکھان لوکاں وچوں
ادب وچ تے ادب وچوں لوکاں ول سفر کردے رہندے نیں۔ ادب اک سدا وگدے
رہن والا دریا اے جس دیاں چھلاں کنڈھیاں دے کئی اکھان گروپی پتھراں نوں اپنے نال
روڑھ کے لے جاندیاں نیں تے کیاں نوں اپنی ہک وچوں کڈھ کے باہر وگاہ ماردیاں
نیں۔

اکھاناں دا جنم بھاویں کسے وی ویلے توں ہوندا ہووے' سماپا کے ایہہ ساری
لوکائی دی بول چال دا ضروری انگ بن جاندے نیں۔ پر کوئی وی کہی ہوئی گل اتنی دیر

تک اکھان نہیں بن سکدی جتنی دیر تک اوہ لوکاں وچ پروان ہو کے نت دی بول چال وچ پر چلت نہ ہو جاوے۔ سو کسے گل نوں اکھان بن لئی تن سٹیجاں وچوں لنگھنا پیندا اے۔

ا: کوئی سیانا مونہہ کسے، بول یاں فقرے دی ورتوں' اک خاص موقعے اتے سبھ سبھا ای پہلی وار کردا اے' اوددوں کسے اکھان دا جنم بیج دے روپ وچ ہوندا اے۔ ایہہ گل سنن والیاں وچوں کسے ہور دے مونہہ اتے وی چڑھ جاندی اے۔

ب: ایہو گل اوہناں پہلے سنن والیاں وچوں ای کیہاں ولوں' اوسے طرح دے ہور موقعیاں اتے برمحل ورتی جان لگ پیندی اے۔ ایہہ گل سنن والیاں وچوں کسے ہور دے مونہہ تے وی چڑھ جاندی اے۔

ج: جدوں کوئی گل لوکاں وچ پروان ہو کے اکھان وانگ ورتین لگدی اے تاں اوس وچ ورتے الفاظ' اک سکے بند ٹھک بجھن توں پہلاں' کئی وار مانجے جاندے نیں۔ کوئی ان ڈھکواں تے بے لوڑا لفظ کڈھ کے اوس دی تھاں تے پچواں تے ودھیرے اثر والا لفظ ورت لیا جاندا اے۔ کئی واری کسے گل دی بہت ساری پُن چھان دی کیتی جاندی اے تے اوس وِچلا کھوٹ کڈھ کے وادھو پھڑاں (چھراں) توڑ بھن کے سبھ بھریا روپ دتا جاندا اے۔

ایہناں تناں مرحلیاں وچوں لنگھن لئی' اک اکھان نوں کوئی خاص سما نہیں چاہیدا ہوندا' کئی واری ایہہ سما بڑا تھوڑا جیہا وی ہو سکدا اے تے کئی واری لما وی۔

جیویں جیویں انسان ودھدے پئے نیں تے اوس دی تنگ نظری دی ودھ رہی اے' تیویں تیویں ادب دے مزاج وچ وی کئی پلٹے آوندے جاندے نیں۔ جیون دی وگدی رو نال ہی ادب دی چال قدم میچ کے ٹردی اے۔ پہلیاں سمیاں وچ انسان نے اپنے اظہار لئی جو کجھ وی لکھیا' اوس وچ اک وڈا گُن سادگی تے سلاست دا سی۔ اکھان وی شروع وچ اک سدھی جیہی مت ای سی' جیس وچ یاں تاں کوئی آفاقیت ہوندی سی' یاں پھیر عام جیہے تجربے دی گل آکھی ہوندی سی۔

ہولی ہولی جدوں انسان دی سوجھ ذرا وسیع ہو گئی تے اوس نوں اڈ اڈ دو شیواں وچ مماثلت تے دو مندیاں شیواں وچ وکھریواں ویکھن پرکھن دی جاچ آ گئی تاں ایہے اکھاناں دی رچنا ہوئی' جیس وچ کسے اک مزاج دی شے یاں کارج دا تقابل کسے دوجے

مماثل یاں اجوڑ چیز نال کر کے کوئی سٹا کڈھیا گیا یعنی دو ملدیاں یاں اجوڑ حالتاں نوں ٹکرا کے پیش کیتا گیا۔

ایس دے چوکھا چر پچھوں ایہے اکھان وجود وچ آئے' جیہناں وچ کسے گل ول ٹکواں اشارہ کیتا گیا یاں کوئی گل علامتاں راہیں یاں نقل دے انداز وچ آکھی گئی۔ ایہے اکھاناں دے لفظی مفہوم کجھ ہور ہوندے سن تے اصطلاحی کجھ ہور۔

اکھاناں دے کھلار دا سبھ توں اخیرلا مرحلہ اوددوں آیا' جدوں اکھاناں وچ طنز تے مشکری دے ہتھیار دی ورتوں ہون لگی۔ پرانے ادب وچ تشبیہاں تے استعارے دی ورتوں تاں عام لبھدی اے پر طنزیہ نہیں۔ طنز بڑی تکھی بدھی دا اظہار اے۔ اکھاناں وچلا باریک طنز تاں تکھی سوجھ تے عقلی چترائی وچوں ای پیدا ہو سکدا اے تے ایس نوں بہتا پرانا ہتھیار نہیں کیہا جا سکدا۔

کجھ اکھاناں وچ سمے دے نال نال تبدیلی وی آوندی رہندی اے' کئی اکھاناں دی بولی تے دُھنی وچ وی تھوڑا بہتا فرق پیندا رہندا اے۔ اک اکھان دوجے علاقے وچ جا کے ہور روپ اختیار کر لیندا اے۔ کئی واری اوس دا مفہوم تاں اوہی رہندا اے پر بولی دی نویں پوشاک اوس دا مُہاندرا بدل دیندی اے۔ انج اک اکھان دے کئی متن بن جاندے نیں تے اکو اکھان دے اڈواڈ متناں نوں اکٹھیاں کر کے کسے اکھان دے جیون اتے اُتار چڑھاواں بارے بڑی دلچسپ وا تفی مل سکدی اے اتے سبھ توں پرانا متن وی لبھیا جا سکدا اے۔ جیہناں اکھاناں دا مفہوم دُھندلا تے غیر واضح ہووے اوہناں متناں نوں اکٹھا کر کے اوہناں دے تجزیاتی مطالعے نال اوس اکھان دے اصلی بھاو توں جانو ہویا جا سکدا اے۔

وکھو وکھ قوماں دے اکھاناں دا تجزیاتی تے تقابلی مطالعہ کیتیاں بہت سارے اکو مفہوم دے اکھان ویکھن وچ آوندے نیں۔ مغربی ملکاں دے کئی اکھان ایہے ملدے نیں جیہناں دے نال ملدے مفہوم دے اکھان مشرقی ملکاں وچ وی پر چلت نیں۔ ایس مماثلت دے دو کارن ہن: کجھ اکھان تاں وکھو وکھ قوماں دے آپو وچ میل جول سے پسر گئے ہن۔ پرانے وقتاں وچ وکھو وکھ دیساں دے لوک ونج وپار لئی دنیا دیاں وڈیاں وڈیاں منڈیاں مصر' بلخ' بخارے' قسطنطنیہ وغیرہ وچ اکٹھے ہوندے تے چیزاں دا وٹاندرا کریا کردے سن' ایہے میل جول دے موقعیاں سے اکھان تے ہور لوک ادب اک قوم

توں دوجی قوم وچ پسر جایا کردا سی۔ پر اکو مفہوم دے کجھ اکھان آپ مہارے ای جے ہن۔ انسان دے سبھا وچ جو رلدیاں ملدیاں جبلتاں کم کردیاں نیں، اوہ دنیا بھر دے انسان وچ، بھانویں اوہ کسے وی گروپ وچ، مشترک نیں۔ اکو طرح دیاں حالتاں وچ ملدیاں جلدیاں رلدیاں ملدیاں جبلتاں دے ہوندیاں اکو جیہا رد عمل ہونا کوئی غیر فطری جیہی گل نہیں۔ اکو طرح دا تجربہ، دو دکھ دکھ تھانویں، رلدے ملدے اکھاناں نوں جنم دے سکدا اے پر ہر اک میل کھاندے اکھان اتے ایہہ گل نہیں ڈھکدی سوا ایہہ اکو مفہوم دے اکھاناں وچوں کجھ اکھان تاں اک قوم توں دوجی وچ پسر کے گئے نیں تے کجھ سبھ سبھا ای جم پئے نیں۔

سبط الحسن ضیغم

پنجابی مرثیہ --- کل تے اج

"مرثیہ" عربی دا لفظ ہے تے رثا توں مشتق ہے۔ رثا دا مطلب مرن والے دی سوبھا تے گُن گاونا ہے۔ انگریزی وچ ایس نال ملدے جلدے لفظ Elegy اتے Dirge ہن، پر مرثیے والی پوری گل ایہناں لفظاں توں نہیں نکلدی۔

مرثیے دیاں تن قسماں نیں۔ پہلی قسم تے اوہ ہے، جیہدے وچ کسے مرن والے بادشاہ دی سوبھا کیتی جاندی ہے، پر ایس نوں قصیدے دا ای حصہ سمجھنا چاہیدا ہے۔ دوجی قسم اوہناں مرثیاں دی ہے، جیہڑے بعض خاص لوکاں بارے لکھے جاندے نیں جیویں مرثیہ غالب، مرثیہ داغ وغیرہ، جیہڑے کجھ شاعراں اپنے استاد شاعراں جاں دوستاں دے لکھے۔ تیجی قسم اوہ ہے جیہدا رشتہ اوس دُکھانت نوں بیانا ہے جو کربلا دی ٹریجڈی وچ واپریا تے ہُن جدوں نِرا لفظ مرثیہ ورتیا جاوے تے اوہدا مطلب اوہ شعری ادب ہے، جیہدا تعلق امام حسینؓ یاں اوہناں دے ساتھیاں دی شہیدی نال ہووے۔ اوہناں دے والد حضرت علیؓ یاں اوہناں دی ماں حضرتؓ فاطمہ دی موت بارے لکھے گئے ایتے لٹریچر نوں وی ایس وچ شامل کیتا جاندا ہے۔ ایس واسطے ایہنوں اوہ شعر سمجھنا چاہیدا ہے، جیہدا تعلق حضرت محمد ﷺ دے خانوادے نال واپرے ظلم، جبر تے قتل نال ہووے۔

پنجابی مرثیے دی تاریخ ڈھیر پرانی ہے۔ کربلا وچ بھاجڑ پین اپرنٓ امام حسینؓ دیاں کجھ بھیناں نوں نسنا پیا، اوہناں وچوں اک بھین بی بی رقیہؓ دربدر ہوندیاں لہور پہنچ گیاں تے ایتھے ریلوے ہیڈ کوارٹر دے لاگے بی بی پاک داماناں دے ناں ہیٹھ اوہناں دا مزار موجود ہے۔ (تحقیقات چشتی)

ایہہ وی کیہا جاندا ہے کہ پنجاب دے کجھ لوک امام حسینؓ دی مدد کردے شہید ہوگئے۔ اوہناں بارے پنجابی دے ایہہ شعر گواہی دیندے نیں۔

سِدھ جھوجھا کی انش میں، دت نام سلطان
سدھ دیوگ جو بیر جی، عرب کیو استھان
رائے پُن پُن آتھی، کریں دیس جو دھیان
دھارُو میڑو جو دت ہے، عرب کیوں استھان
جیئے دت جو بیر سار، دو ٹوک مچائی
سبھ شترو کو مار بیچ، رن پھرے دھائی
بجے بیر کو چوٹ، فتح میدان جو پائی
بدلہ لیا دین کا، دھن دھن کرے لوکائی
(ملتانی زبان کے قواعد اور فرہنگ)

امیر مختار ثقفی دی موت پچھوں امام حسینؓ دے منن والیاں اُتے ظلم دا ہڑھ چڑھ آیا۔ چنانچہ اوہ نس کے پنجاب تے سندھ آوسے۔ چنانچہ شیعاں دے پنجویں امام محمد باقر دی امامت دے زمانے (713ء) وچ ملتان وچ شیعہ موجود سن۔ (تاریخ فرشتہ)

پنجاب وچ اک گوت حسینی باہمناں دی وی ہے، جیہدے بارے ایہہ مشہور ہے کہ اوہ عرب وچ اوس ویلے موجود سن، جدوں ایہہ بھانا ورتیا تے اوہناں دے وڈکیاں امام حسینؓ دا سر اپنے کول رکھن لئی اپنے کئی پُتراں دے گاٹے کٹوائے، پر امام پاک دی برکت نال اوہناں دے کٹے ہوئے سر دھڑ نال جڑ گئے تے کٹے ہوئے گل دی نشانی ایس ٹابری دے ہر بندے دے گل وچ صاف نظر آوندی ہے۔

"بلوچوں کی تاریخ، قبائل کے آئینے میں" دا لکھاری اپنی ایس کتاب دے حصہ اول وچ وتاں والی کہانی دی تائید کردا ہے۔ ملتان وچ اسماعیلی شیعاں دی حکومت ڈھیر چر تک رہی ہے۔ محمود غزنوی نے کئی حملے ملتان اتے اوہناں دی حکومت مُکان واسطے وی کیتے۔

محمد بن قاسم دے سندھ وچ حملے (12 - 711ء) دا اک مقصد ایہہ وی سی کہ اُموی حکومت دے کئی سیاسی دشمن اک وڈی گنتی وچ سندھ تے پنجاب وچ آوسے سن تے امام حسینؓ تے اوہناں دی ٹابری اُتے ہون والے ظلم نوں بیان کردے سن، جیہناں نوں ختم کرن واسطے ایہہ حملہ کیتا گیا سی۔

شیعہ جتھے وی گئے اوہناں ایس ظلم دے خلاف رج کے پروپیگنڈہ کیتا۔ ایس دا

اثر اسماعیلی درویشاں دے، "گنانان" وچ وی ملدا ہے۔ دوجے درویشاں نے وی ایس داستان نوں اپنی کتھا دا موضوع بنایا ہے۔ چنانچہ شیخ ابراہیم نال جڑی ایہہ ٹمک ساڈی تائید کردی ہے۔

روﻭے بی بی فاطمہ، بیٹے دوویں نہیں
میں کیہ پھیڑیا رب دا، میری جوڑی خاک رلی

پنجاب توں باہر سندھ وچ وی کئی درویش شاعراں پنجابی مرثیے وچ حصہ گھتیا۔ چنانچہ سندھی دے اُگھ کوٹی دے شاعر شاہ عبداللطیف بھٹائی (1753ء - 1689ء) دیاں ایہہ ٹکاں ملدیاں ہن۔

مہندی لاون دے، جیویں شاہ
مہندی لاون دے،
قاسم شاہ سیج وچھاون دے
مہندی تینڈی رنگ رنگیلی
چوٹا لال گلال
ماں پیو دتوئی سہرا
خیر نمانی دے نال

چلو یارو مسلمانو!
کافر ماریا حسین کوں
نور کا پیالہ خدا نے بھر پلایا ہے
جنہاں دے گھوڑے بھیڑے
تنہاں دے حال دے بھیڑے
ہے وجھ تیسے خاک نوں بھیڑے
جنہاں دے لکھ تھیسے ہیرے
سدا مکھ پان دی بیڑے
ہائی! اوہناں نوں کھا گئی کیڑے

کہندے ہن کہ مرزا محمد رفیع سودا (1781ء - 1711ء) ہوراں وی پنجابی مرثیہ

دی شہرت سن کے۔ ایس موضوع تے دو دوہڑے تے ہٹھ لکھیا مسدس لکھیا' جیہڑا کہ اوہناں دی اوس کلیات وچ موجود ہے' جیہڑی کہ نول کشور ولوں لکھنؤ توں چھپی سی۔ ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ ہوراں دی ایہہ سارا مرثیہ اپنی مشہور کتاب "پنجابی ادب دی مختصر تاریخ" دے دوجے تے وڈے ایڈیشن وچ چھاپیا سی۔

شہر مدینہ جب تیں چھڈیا' تھئی اوہ گھڑی کلہندی
کاش لکھے نوں بخاں دے' میں اوسے جگہ سر سہندی
لوتھ تینڈی جنگل دے وچ' بھوئیں تے پئی نہ رہندی
اصغر نوں لے گود میں' رو روئی ایوں کہندی
کون ستم دی پیٹھ وچ' مجھ توں پوری ہوئی
بیٹھی توں ننھے نوں روندی' پونجی ہتھوں کھوئی

اُپرلی گفتگو دا ایہہ سٹا نکلدا ہے کہ پنجابی مرثیہ بھاویں سارے دا سارا ساڈے کول موجود نہیں' پر ایہہ صنف ایتھے عربی مرثیے دے نال ہی شروع ہوگئی۔ گولکنڈہ دیاں ریاستاں توں دلی نوں مرثیے دا سفر ایتھوں ای شروع ہویا' پر پنجابی دا پہلا مرثیہ گو کون ہے۔؟ ایہدے بارے کوئی گل یقین نال نہیں کیتی جا سکدی۔ ایہدے باوجود سید علی نوں پنجابی دا پہلا مرثیہ گو آکھیا جاندا ہے (سرائیکی تاریخ) پر ایہہ کھوج غلط ہے۔ سید سید علی جیہناں نوں لکھیار پنجابی دا پہلا مرثیہ گو لکھ رہے ہن' اوہ چھینے پنڈ دا وسنیک سی' جیہڑا بھکر ضلع میانوالی دے لاگے ہے تے انگریزاں دے پنجاب اتے قبضہ کرن ویلے زندہ سی' پر مرثیہ تے ایس توں ڈھیر پہلاں ایتھے لکھیا پڑھیا جارہیا ہے۔ تیمور دے پنجاب اتے حملے توں پچھوں ایتھے تعزیہ نوں بنا کے' دسویں محرم نوں ہر سال پنڈاں وغیرہ تے شہراں وچ کڈھن دا رواج وی شروع ہوگیا۔ ملتان' چنیوٹ اتے جالندھر ایہدے وڈے مرکز سن۔

ایس گل بارے دو راواں نہیں کہ سارا پنجابی ادب نہ تے ساہمنے ای آیا ہے تے نہ ای چنگی طرح ایس نوں حالے تیک گھوکھیا گیا ہے' جیہدی وجہ کر کے پنجابی دی کسے خاص صنف بارے کوئی رائے بنانی اج وی اوکھی گل ہے تے ایس کارن وِدواناں نوں پلے لگدے رہے نیں۔ خیر پنجابی دا مرثیہ اینا ای پرانا ہے جنی ایتھے شیعہ دی تاریخ پرانی ہے۔ اساڈی کھوج موجب پنجابی مرثیہ نوں عربی مرثیہ نال تاں جوڑیا جا سکدا ہے'

پر ایرانی مرثیہ نال نہیں کیوں جو ایران وچ صفوی عہد دے شروع ہون (1500ء) تے حسینی مرثیہ لکھیا گیا۔ پنجاب وچ اوس ویلے تک ایہہ ریت ڈھیر پرانی اتے نگر تھی گئی ہائی۔

ایتھے اک ہور گل دا زکر کرنا وی ضروری ہے کہ پنجابی مرثیے دے لکھن والے اینہاں نوں آپ ای مجلساں وچ پڑھدے رہے ہن تے ایہہ ریت اج وی پر چلت ہے۔ مجلساں پڑھن والیاں نوں ذاکر آکھیا جاندا ہے۔ پڑھن ویلے اوس نال تن توں چھ ست بندے وی ہوندے نیں۔ ذاکر کسے خاص واقعہ نوں بیان کردا جاندا ہے تے کسے کسے تھاں تے اوہ مرثیہ وی رل کے پڑھدے ہن۔ زیادہ تر وجوگ تے وین دیاں طرزاں اپنائیاں جاندیاں ہن۔ اک قسم دا ایہہ صوتی ڈراما ہوندا ہے تے ذاکر کئی تھائیں بھرپور ایکٹنگ وی کردا ہے۔ مجلس وچ بیٹھے بندے ڈھائیں مار مار روندے ہن، سر اتے دو ہتھڑ مار دے تے وین کردے نیں۔ ایہیاں مجلساں شیعہ دے گھراں تے امام باڑیاں وچ پورا سال ہوندیاں رہندیاں ہن۔ بہتے ذاکر آپ ہی مرثیہ لکھدے ہن، دوجے لفظاں وچ اوہ شاعر وی ہوندے ہن۔

سارا پنجابی مرثیہ مسدس وچ نہیں، جیویں کہ خیال کیتا جاندا ہے، پر کسے ٹاویں ٹاویں شاعر ایس فارم (Form) توں لابھ اٹھاون دی ضرور کھیچل کیتی ہے، جیہدی ونگی چنیوٹ دے علم دین خاکسار دی رچناوچوں پیش کیتی جاندی ہے۔

حرمل سی کھڑا ساہمنے، اک تیر سنبھالے
تک تک کے معصوم دے، دل خون اچھالے
رو رو دتا حلق بچے دا، کیہ جوہر وکھالے
شبیر کہیا اصغرا، اللہ دے حوالے
مہمانی ہے معصوم دی، اک تیر ستم نال
شیشے دی ملاقات ہے، ہیرے دی قلم نال

شبیر پیا اصغر، بے شیر نوں تکے
عاصے نوں سنبھالے تے، کمر پیر نوں تکے
ہوندے نے رواں اشک، جدوں رنیر نوں تکے

ویہہ جاوندا ہے خون، جدوں نیر نوں تھے
حیرت تھیں زبان سخت، ہلائی نہیں جاندی
اک چھوٹی جیہی لاش، اٹھائی نہیں جاندی

دفعہ

دو صدیاں پہلے ایتھے "دفعہ" ناں دی اک صنف ملدی ہائی، جیہنوں دوہڑہ ای کہنا چاہیدا ہے۔ اج دا رواج تے ایہہ ہے کہ پہلاں ذاکر تقریر کردا، پھیر اوسے دوران اوہ دوہڑے جوگ دے غمناک لے وچ گاندا ہے۔ چھپیاں ہوئیاں مرثیے دیاں پرانیاں کتاباں وچ دفعہ مسلسل پڑھدا ہے، جیویں مثنوی دی ٹور ہوندی ہے۔ غلام سکندر خان غلام (سیال، تحصیل بھکر، ضلع میانوالی) کمال خاں لاشاری (ضلع ڈیرہ غازی خاں) دے چھپے دفعے عام ملدے نیں۔ ایتھے اک دفعے دے کجھ بند ویندے ہاں، جیہدے کل بنداں دی گنتی چھتی ہے۔ ایہہ دفعہ امام حسینؓ دی شہیدی بارے ہے۔

کرو شعر شبیر دا، لیکن کرو نال شعورے
شان قدر وچ عشق صبر وچ، درد ہجر وچ پورے
لطف سخن وچ بحروزن وچ، ہوون پر دستورے
اے بندہ بند ادب وچ ہوویں، تاں تھیویں منظورے
جان شمشیر شبیر دے ہتھیں، وچ میدان دے لشکے
اگے تیغ علی دے چمکے، رت کفار دے چسکے
چیل ہے وچ کر پیل وڑے، لوں لوں دے وچ چس کے
آکھن بن ابتر گیا، برسر ژالہ وس کے
اتنے تائیں آ غیب کنوں، صدا زہرؑ دی آئی
نیک شتاب تیغ کوں پڑا، جے چاہنا امت بخشوائی
جے توں تسا سر نہ ڈتا، غریباں دی جاہ نہ کائی
آشتاب مہتاب مینڈا، بتول کھڑی سدھرائی

مرثیہ

ایہہ عام صنف ہے۔ ایہہ لمی نظم دے روپ وچ ہوندی ہے تے ایس وچ ردیف، قافیہ غزل وانگر آندا ہے، پر تک وچ کسے اُگھے واقعے ول اشارہ ملدا ہے۔ امر پور، تھانہ رنگ پور کھیڑیاں (ضلع مظفر گڑھ) وچ مولوی محمد صدیق امرپوری مرثیے دے بہوں وڈے شاعر ہوئے نیں۔ اوہناں دا اک مرثیہ دتا جاندا ہے، جیہڑا امام حسینؓ دی درداں ماری بھین دے موُنہوں اکھوایا گیا ہے۔

رو رو آکھے زینب مائی
کیہ وچھڑے ہو بھلا وے راہی
ہاں میں دختر شیر خدائی
حسینؓ حسنؓ ہن میندے بھائی

نانا میندا نبی رسولؐ اے
مائی میندی زہراؓ بتول اے
جنہاں دا عشق معمول اے
سئیاں دی مشکل حل کرائی

پیو میندے دا ایہہ دستور رہیا
ویندا قیدی چھوڑ ضرور رہیا
ایہہ یزید لعین مقہور رہیا
ساتھوں نانے دی قبر چھڑائی

لکھ ارمان تے لکھ ارمان اے
ظالماں روایا ویر دے کان اے
سر نیزے حسینؓ دا چاڑھیا آن اے
کیڈے ظلم دی اندھار گھلائی

ہر کوئی پیا وطن تے وسے

کربل آئی ساڈے حصے
مر ، گئے بال ویرن دے تے
سر نیزیاں تے آندے چائی

بحر:

پنجابی مرثیہ وچ ایہہ اک اجنبی صنف ہے' ایس وچ تکاں دی گنتی دو دی ہو سکدی ہے تے ودھ دی' انت تیک ہر مصرعے وچ اکو قافیہ ردیف چلدا ہے۔ بیتاں دی شکل نال دی ایس نوں ملا سکدے ہاں پر اتلے شعراں دا قافیہ ردیف اُڑلیاں نالوں وکھ ہوندا ہے تے اوہناں وچوں ای سا کڈھیا جاندا ہے۔ لفظاں دی تکرار تے چھنکار ایس صنف دی شان نوں دوڈھیرے اُچا کر دیندی ہے۔ اصل وچ رِجز یاں جس نال ملدی جلدی فارم ہے۔ بحر دی چھندا بندی چھوٹی دی ہو سکدی ہے تے وڈی وی۔ جنگ دے حالات ایس وچ لیاندے جاندے ہن۔ تھلواں بحر فتح محمد ناز شیر گڑھی دا ہے تے حضرت علیؓ دی شان وچ ہے۔

وچ دور دہر' گرماز چکر' ہر فرد بشر' بے سوز فخر' ہمسر نہ حیدر' حیدر دا قدر' ہن کھول نظر' رحمت دا بحر۔

کیا جانے گرہس ضعف بصر' اوہ فردا پسر' بس مار چھتر' دو چار ٹتر' ڈے اوں کوں ضرر' بے خوف خطر' پاو ہیں ظفر۔

حیدر دی رہبر' پھیر چال ہنر' حیران نگر' بھ چھوڑ نگر' کفار سجھا دے پیش نظر' میدان اندر۔

ہے ناز علیؓ' بس ذات نبیؐ ' دربار وہی دربار عجب
ایں باب اتے' ذی شان اتے' دربان حسب جبریل طلب

ایہی صنف اوہ ہے جیس نوں گا کے پڑھن دی تھاں ذاکر جلدی جلدی تحت اللفظ پڑھدا ہے' جیویں اوہ للکار رہیا ہووے۔

سلام:

ایہہ وی غزل دی ڈھب دی صنف ہے۔ سر لیکھ دے اعتبار نال نہیں' سگوں

فارم دے اعتبار نال۔ ایہہ صنف اردو مرثیہ وچ وی موجود ہے۔ پنجابی سلام' اردو سلام توں وکھ ہے۔ ایس دی دوجی فارم ایہہ ہوندی ہے کہ ہر بند وچ چار مصرعے ہوندے ہن۔ پہلے بنددیاں چوہاں تکاں دے قافیے تے تکاں ملایاں نیں۔ پچھوں آون والیاں بنداں دے پہلے تن مصرے ملدے جلدے ردیف قافیہ دے ہوندے ہن' پر اتلا مصرعہ پہلے بند دے ردیف قافیے دا ہوندا ہے۔ جیویں کہ مرثیے دے سلسلے وچ بنداں دا روپ دتا گیا ہے۔ غلام حیدر فدا سکنہ کروڑ لعل عیسن دا سلام دتا جاندا ہے۔ ایس نوں قصیدے دی صنف وچ وی شامل کیتا جا سکدا ہے۔

صبا ونجھ کے سلام آکھیں' مسافر کربلا دے کوں
خدا دی ذات دے عاشق' نواسے مصطفیٰؐ دے کوں
علیؓ دی لال کوں آکھیں' سید لجپال کوں آکھیں
گناہ گاراں دی لج پالیں' سنبھالی بانہیں زادے کوں؟
شاہ واہ جو وفا کیتوئی' وفا دا حق ادا کیتوئی
ڈیتوئی گھر دا گھر سارا' کیتو کامل ارادے کوں
لڈائیو ساتھ پتراں دا' عزیزاں' بھائیاں پتراں دا
تعالیٰ اللہ ڈتی عزت وڈی' بن نینوا دے کوں
نبی کُل وار و وار آئے' کرن ایں جا وپار آئے
خدا بخشی فتح یابی' کہے شاکر رضا دے کوں

نوحہ:

ایس الاہنی نوں وی آکھدے ہن۔ ایہا فارم توں اوس ویلے کم لیا جاندا ہے جدوں امام حسینؓ یاں اوہناں دی ٹابری دے کسے فرد دی شہیدی دا دن منایا جا رہیا ہووے تے اوس دے سوگ وچ اک حلقہ بن ویندا ہے۔ دو قطاراں وچ آہنے ساہنے کھلو کے ماتم کر دے ہن۔ دو تن بندے نوحہ راگ وچ پڑھدے ہن۔ اوہناں دے تک مکاون پچھوں سارے ماتمی نوحے دا پہلا شعر ردم پیدا کرکے' لے وچ الاپدے ہن۔ پہلاں پڑھن والیاں دی ٹولی اک شعر نوں کئی وار پڑھدی ہے' پر ماتمی اوس دے پہلے شعر نوں ای بار بار دوہراندے نیں۔

ایس صنف وچ نویں تجربے ڈھیر ہوئے نیں۔ ایہہ زیادہ تر انسانی نفسیات نوں مکھ رکھ کے لکھے جاندے نیں تاں جو ماتمی جلوس دا نظارا کرن والے ایہناں شعراں توں اثرلیاں بناں نہ رہ سکن۔ اک نوحہ وتا جاندا ہے جیہڑا کہ ماتمی جلوس وچ عام کر کے اج دی پرچلت ہے، حالانکہ ایہہ بہوں پہلاں لکھیا گیا ہائی۔

اے پنج تنی، کرو سینہ زنی، اک ظالم ظلم وسا چھوڑے
اوہ ظلم تھیے سجاد اتے، جنہاں عرش تے فرش ہلا چھوڑے
جیڈا ظالم لوہڑ وسینداہا، ہل عرش خدا دا ویندا ہا
توڑے ظالم ظلم کریندا ہا، قیدی صبر دے نال نبھا چھوڑے
آواز آیا زہرا دا ہے، میں صدقے خیر خدا دا ہے
بس شمر شقی ایں ظلم تیڈے، میڈے قبر وچ وال کھلا چھوڑے
آکھے رو رو زینب مائی ہے، کرو ظالم خوف خدائی ہے
ایں ظلم تیڈے بے پیر شقی، میکوں ویر دے درد بھلا چھوڑے

مخمس:

ایہہ پنج مصرعیاں اپر مشتمل بند داناں ہے۔ ایہہ صنف فارسی توں پنجابی وچ آئی۔ مسدس وچ چھ مصرعے ہوندے ہن تے مخمس وچ پنج۔

آخری ہے وصال میڈا
خیمے دلن محال میڈا
اج باغ تھیا پائمال میڈا
ہُن جگ سارا ویران ڈِسے
جو نہ اکبر نوجوان ڈِسے

موت اکبر دی ماریا میں کوں
حالت دل دی ڈساں کیکوں
میڈے ہاں دی خبر ہوسی اوں کوں
جیں دا پترا مر جوان ویکی

رگھن قبر تائیں ارمان ویسی

ایسے فارم نال ملدیاں جلدیاں اوہ صنفاں ہن ' جیہناں دے مصرعیاں دی گنتی تن ' ست جاں دس دی ہوندی ہے۔ اوہناں نوں مثلث ' مسبع ' تے معشر آکھدے ہیں۔

قصیدہ:

عربی ' فارسی تے اردو شاعری وچ قصیدہ شاعری دی اوہ جاندار صنف ہے ' جیہدے وچ لفظاں دی کھنکار دی بھرمار ہوندی ہے ' پر ایہہ کسے بادشاہ ' راجے ' امیر ' وزیر ' پونجی وادی ' جاگیرداریاں کسے وڈیرے دی تعریف وچ لکھیا جاندا ہے۔ ایس صنف وچ جھوٹھ اتے مبالغہ اپنی سکھر تے ہوندا ہے ' پر پنجابی قصیدہ ایس توں بچیا ہویا ہے۔ پنجابی قصیدہ اصل وچ حضرت علی یاں کربلا دے یودھیاں دے جس دا ناں ہوندا ہے۔ لکھن والا ایہہ تاں سمجھدا ہے کہ اوس نوں مرن پچھوں کوئی فائدہ ضرور ہوسی۔ پر جیوندیاں ایس دا کوئی مالی فائدہ ملن دی آس اوس نوں بالکل نہیں ہوندی۔ جیویں کہ اردو ' فارسی شاعراں نوں مالی فائدے دی امید ای نہیں ہوندی ' سگوں ایس دا فائدہ ای فائدہ ہے۔ مغل درباراں وچ مغل بادشاہاں دے قصیدے لکھ کے شاعر ملک الشعراء تک بن دیندے سن۔ فرنگی دے آن اپر فارسی تے اردو دے شاعراں اوس دے سوہلے کہے ' تعریفاں دے پل بنھے ' غالب دی فارسی کلیات ایسے لٹریچر نال بھری ہوئی ہے ' جیہدے وچ اردو دے ایس مہان تے اچ کوٹی دے شاعر نے فرنگی توں تھوڑے پیسے لین دی آس وچ ڈھیر مبالغے توں کم لیا۔ پنجابی شاعراں دا ایس توں دامن پاک ہے۔

کجھ قصیدے تاں سدھے امام حسینؓ یاں اوہناں دے ساتھیاں بارے ہن تے کجھ ایسے قصیدے وی ہن ' جیہڑے حضرت علیؓ دی شان وچ لکھے گئے تے ایسے قصیدیاں دیاں اتلیاں تکاں وچ کربلا وچ شہیدی رتبہ پاون والے امام حسینؓ دے ساتھیاں دے کسے دکھانت دنے پہلاں دا اظہار کر کے مرثیہ دی رنگن چاڑھ دتی جاندی ہے۔ ایتھے قصیدے دے دووں روپ دتے جاندے ہن۔ پہلا روپ تاں امام حسینؓ دا جس ہے جدوں کہ دوجا روپ حضرت علیؓ دی تعریف کردیاں کردیاں شاعر کربلا ول دھیان دیوان واسطے اوس دکھانت ول دھیان کرواندا ہے۔ غلام شبیر ناصر تونسوی ' جیہڑا کہ دوہڑہ ' قصیدہ تے دوجیاں صنفاں وچ وی لکھن والا شاعر ہے تے نالے ذاکر وی ہے '

اوہناں دا اک اجیہا قصیدہ دیندے ہاں تاں جو پنجابی قصیدے دی اپر وسی شکل ساہمنے آوے۔

زمانے سارے تے ویکھو، علی، مشکل کشا نظرے
شاہ تخت سلونی دا، امیر کل کفا نظرے
ملک، جن، انس سبھ مرسل، علی کوں سوریا ول ول
سکندر، دارا اتوں برتر، ایہدے در دا گدا نظرے

آکھے ہمشیر رو بن وچ، ایہو ارمان پے من وچ
ایہو ارمان پے من وچ، دفن دے بعد زینب کوں نبی دا دلربا نظرے
ناصر صغریٰ دا کیا حال اے، رووے لگ روضے دے نال اے
رووے لگ روضے دے نال اے، نانا اج وسدا گھر تینڈا میکوں بیت عزا نظرے

اک قصیدے دے کجھ شعر درج کیتے جاندے نیں، جیہڑا مولوی غلام محمد لنگاہ مرحوم دی سرجنا اے تے امام حسینؓ دی سراہنا اتے تعریف وچ جوات مشہور ہے۔ حسینی مجلساں وچ اج وی پڑھیا جاندا ہے۔

ہے دو جگ تے سرداری، حسین مسافر دی
کیتی امت نے دل آزاری، حسین مسافر دی
اماں جائی ارے آؤ، کل بیباں کوں بلاؤ
مینڈی سیجھ وچھاؤ، تے سکینہ کوں سڈاؤ
مینڈے سینے تے ساؤ، تے دعا فرماؤ
ہے موت دی طرف تیاری، حسین مسافر دی

پنجابی مرثیہ وچ سہرا، وین، گھوڑولی، سد ناں دیاں کئی ہور صنفاں وی ہن، پر اج سبھ توں زیادہ پر چلت صنف دوہڑہ ہے تے جیون دے دوجے سمبندھاں توں وکھ کرن واسطے ایس نوں "حسینی دوہڑہ" آکھیا جاندا ہے۔ ایہہ فارم عام دوہڑے والی ای ہے۔ فرق صرف موضوع دا ہے۔ کجھ دوہڑے سی حرفی دی طرز تے وی ایس کیتر وچ

ملدے ہن، پر اوہناں دی ونگی دیون دی تھاں اسیں عام دوہڑے نوں درج کرنا ضروری سمجھدے ہاں۔ ایہہ حضرت امام حسینؑ دے متریئے بھرا حضرت عباسؑ دی شہیدی بارے نیں۔

شاہ فرمایا اکبر کوں، ذرا ارے آ نور نظر دا
میں اٹھی نانہہ سگدا، آن اٹھا میڈا بکلیا درد کمر دا
میں سمجھیا وچ میدان دے، گھتا تینڈا چاچا صاحب قدر دا
موت عباس وچ رول ڈتا، میڈا کنبہ صاحب ستر دا
نپ کے بازو سرور دا یارو، اکبر آن اٹھایا
کر کوں نپ کے قمر علیؑ دا، وچ میدان دے آیا
شاہ ڈٹھا فرات دی کدھی تے، عباس ہے ڈیرہ لایا
بہہ گیا گرم زمین تے سید، سر ویر دا جھولی پایا

رو فرمیندن ڈس وو ویرن، میڈی کون رکاب نپیسی
میں جد چڑھیا گھوڑے تے، میکوں کیہڑا آن چڑھیسی
زہرا ثانی آہدی ہئی، میڈے پردے کون پچیسی
عترتیں آہدی ہئی چاچا وے، اساں کوں پانی کون پویسی

شاہ فرمایا ویر عباس، اج میڈی سک لاہ چا
میں مدت دے لوہندے رکدے کوں، اج ویرن سڈ بھرا چا
بابل جائیا اللہ وسایا، میکوں سوہنے نین پچھا چا
میڈا ہاں تڑپ کر باہر آندے، ویر میکوں گل لا چا

اُپر لیاں سنفاں توں وکھ الیں موکھانت نوں باراں ماہ، ستوارے، ڈھولا، وار اتے جنگ نامہ دے روپ وچ چتریا گیا ہے۔ جنگ نامہ کے اگلے لیکھ (مضمون) دی منگ کردا ہے تے اوس تے تفصیلی ویروے دی لوڑ کدے پھیر پوری کرن دی کوشش کیتی جاسی۔

پیارا سنگھ پدم

باراں ماہ

پنجاب وچ باراں ماہ دی شعری ریت اک ہزار ورھے پرانی ہے۔ سارا قدیم ادب میسر نہ ہوون پاروں اساڈے لئی ایہہ دسنا تاں مشکل ہو رہیا ہے کہ کس سٹیج تے آ کے کدوں "کھٹ رِتُو ورنن" نے باراں ماہ دا روپ دھاریا۔ ایہہ تاں ٹھیک ہے کہ جتھے شاعر پہلے چھ رُتاں دے آسرے دو دو مہینیاں دے چتر اکٹھے قلمبند کردے جاندے سن، اوتھے رُتاں دی تھاں مہینیاں نے لے لئی تے ایوں باراں ماہ دی ریت پے گئی۔ لوک ادب دے تجزیہ توں وی اک گل واضح ہوندی کہ لوک ادب وچ "کھٹ رِتُو ورنن" ہے نہیں، باراں ماہ ملدے ہن۔ اصل وچ رُت گیان وِدوان لوکاں تک محدود رہیا ہے تے عام لوک رتاں دے حساب کتاب وچ گھٹ پیندے رہے ہن۔ ہُن وی لوکی موٹے طور تے چھ رُتاں گنن دی تھاں اپنے حساب مطابق 'گرمی' سردی' برسات' بسنت وغیرہ چار کُو رُتاں وچ ہی سبھ کجھ رگن گنا لیندے ہن۔ ہاں' باراں مہینیاں دی ورتوں اک عام گل ہے' ہر مہینہ چڑھن دا پنڈ دے لوکاں نوں گیان ہوندا ہے۔ ایس لئی ایہہ اندازہ کرنا کوئی ان ہونی گل نہیں کہ باراں ماہ دی شاعری دا مڈھ لوک شاعری وچوں ای بجھیا ہووے، پر ایہہ گل پتے دعوے نال کہی جا سکن والی نہیں کیونکہ اتنا پرانا لوک ادب میسر نہیں، جیس نوں حوالے وجوں ورت کے گل پوری طرح نتاری جا سکے۔ دوجے پاسے ہندوستانی ادب وچ چھ رُتاں بیان کرن دے کئی نمونے ملدے ہن، جیس توں اسیں باراں ماہ دی انگلی سنگلی سوکھیاں ہی اوس نال جوڑ سکدے ہاں۔ ایہہ وی کہہ سکدے ہاں کہ جدوں ادبی چھ رُتاں دے بیان نے لوک روپ دھاریا اودوں باراں ماہ وجود وچ آیا۔

ایہہ باراں ماہ دے وجود وچ آون دا سما مسلماناں دے آون توں بعد دا ہی منیا جا سکدا ہے کیونکہ مسلماناں دے آون نال اک وار پُرانیاں روایتاں تے ریتاں نوں دھکا

لگدا ہے، بھاویں اوہ مذہبی یاں ثقافتی سن تے بھاویں ادبی۔ دوجی گل ایہہ وی کہ اسلامی نقطہ نظر ساڈے برہمنی نظریاں نالوں لوک جیون ول کجھ ودھیرے دلچسپی رکھدا سی۔ ایس گل دا ادبی کھیتر وچ وی اثر پینا ضروری سی تے ایہہ کوئی وڈی گل نہیں کہ لوک عقیدیاں نوں مکھ رکھ کے ایس سمے ہی باراں ماہ دے شعر روپ دی بنیاد رکھی گئی ہووے۔

پنجاب وچ سبھ توں پُرانا باراں ماہ لکھیا ملدا ہے، اوہ فارسی وچ مسعود شاعر دا رچیا ہویا اے۔ مسعود سعد سلیمان (1122ء -- 1047ء) محمود غزنوی دے پوتے، لہور دے گورنر ابراہیم دے دے دربار دا اک مشہور شاعر سی۔ جیس نے امیر خسرو دے کہن موجب عربی، فارسی تے ہندوی تن دیوان لکھے۔ مسعود دا باپ سعد لہور ای غزنوی بادشاہاں دا نوکر رہیا سی تے اتھے ای اوس ساری عمر گزاری۔ سو مسعود لہور وچ ای جمیا تے اتھے ای پڑھ لکھ کے اوس اپنے پیو وانگ سرکاری نوکری کیتی۔

ایس دا ہم عصر نظامی عروضی سمرقندی لکھدا ہے۔ "مسعود میرے وانگ تن زباناں وچ شعر کہندا ہے تے ایس دے عربی، فارسی تے ہندوی تن دیوان ہن۔ بھاویں میرے عربی تے فارسی دے دو دیوان ہن پر میں ہندوی شاعری نوں چنگی طرح سمجھدا تے ایس دا انند ماندا ہاں۔"

پر ساڈی مشکل ایہہ اے کہ ایہہ "ہندوی دیوان" میسر نہیں۔ جے ایہہ دیوان خوش قسمتی نال مل سکدا تاں اسیں اوس سمے دی اپ بھرنش نما پنجابی دا روپ رنگ ویکھ سکدے ساں۔ اوس دا عربی دیوان وی نہیں ملدا۔ صرف اکو اک فارسی دیوان ملدا ہے جو کہ پروفیسر آقا رشید یاسمین تے تہران توں چھپوایا ہے۔ ایس فارسی دیوان وچ جتھے مسعود نے 30 دناں تے ستوارے دی شاعری کیتی ہے، اوتھے باراں ایرانی مہینیاں دی بنیاد تے اک قصیدے دی قسم دا 18 - 1117ء وچ باراں ماہ وی لکھیا ہے تے ایس دا عنوان ہے "ماہ ہائے فارسی"۔

پنجاب وچ لکھیا ایہہ سبھ توں پرانا باراں ماہ ہے۔ شاید ہندوستانی ادب وچ وی اجے تک ایس توں پرانا باراں ماہ ہور کوئی نہیں ملیا، ایہہ ٹھیک ہے کہ ایہہ فارسی وچ ہے پر اسا ڈا تعلق تاں ایس دے شعری روپ نال ہے۔ فارسی ادب وچ مسعود توں پہلاں باراں مہینیاں دی بنیاد تے شعر لکھن دی کوئی ریت نہیں سی تے نہ ہی مسعود توں

پچھوں ایس ریت نوں کے ہور فارسی شاعر نے اگے ٹوریا ہے۔ ایس واقعہ توں ایہہ گل تاں صاف ہے کہ ایہہ فارسی چیز نہیں سی تے نہ ای ہی۔ معلوم ہوندا ہے کہ باراں ماہ دی شعری روایت ہندوستانی ادب وچ اوس سے پر چلت ہو چکی سی تے پنجاب وچ ایس دا عام ورتارا سی' ایس توں متاثر ہو کے مسعود نے فارسی وچ باراں ماہ لکھن دا نواں تجربہ کیتا۔ میرا خیال سی کہ مسعود دا ایہہ باراں ماہ ساڈے باراں ماہ ادب اتے کافی چانن پاوے گا۔ ایس خیال نوں مکھ رکھ کے میں کرنل زیندرپال سنگھ جی راہیں تہران توں مسعود دا فارسی دیوان منگوایا۔ ایس وچ مینوں مسعود اتے پئی پنجابی یاں ہندوستانی ادب دی چھاپ تاں واضح ای دس پئی کہ اوس ساڈے شعری رُوپاں توں متاثر ہو کے باراں ماہ' اک ماہ (تیہہ دن) تے ستوارے فارسی وچ لکھے ہن' پر جدوں باراں ماہ دا تجزیاتی مطالعہ کیتا گیا تاں اوہ فطرت دی تصویر کشی یاں برہوں بیانن دی تھاں اپنے بادشاہ ملک ارسلان دی تعریف ای پیش کر رہیا سی۔ مسعود قصیدہ گو شاعر سی۔ ملک ارسلان (عہد حکومت 511ھ - 509ھ) بارے اوس دا ایہہ باراں ماہ وی اک قصیدہ ای سمجھنا چاہیدا ہے۔

باوجود اجیہا ہون دے ایہہ گل اساڈی تسلی لئی کافی ہے کہ پنجاب وچ باراں ماہ دا شعری روپ اوس سے اتنی کو حیثیت تے اہمیت دا حامل سی کہ ایس روپ نوں دوجیاں زباناں دے شاعر وی اپناون وچ دلچسپی لین۔ وڈی گل نہیں کہ مسعود نے وی اپنے ہندوی دیوان وچ وی باراں ماہ لکھیا ہووے' پر اوہ نہ مل سکن پاروں اوہدی ہوند تے نہ ہویاں ورگی ہی ہے۔

ایس توں بعد کتنے شاعراں باراں ماہ لکھے تے کس کس قسم دے اوہناں نویں ادبی تجربے کیتے ایہہ سبھ کجھ یارھویں صدی توں سولھویں صدی تک دے ادب دے میسر نہ ہوون پاروں' دسنا اوکھا ہے۔ چنگے بھاگاں نوں گوروواں نے اُچے ادب دی سنبھال دا بیڑا اٹھایا تاں اوہناں دی مہربانی دے صدقے سولھویں تے ستارھویں صدی دا روحانی ادب ملدا ہے تے اوس سے ورتے گئے شعری رُوپاں دی جانکاری وی ملدی ہے۔ گوروواں دے ادب توں پہلاں بابا فرید جی دے کجھ شبد تے شلوک ملدے ہن' جیہناں وچ استعارتی ڈھنگ نال فطرت دی تصویر کشی تاں کافی ملدی ہے۔ اک تھاں اوہناں اپنے بزرگانہ تجربے تے فن صدقے بڑی جامعیت نال رُتاں دی جھاکی وی ساڈے ساہمنے

لیاندی ہے۔

کتک کونجاں، چیت ڈونہہ، ساون بجلیاں
سیالے سوہندیاں پے گل باہڑیاں

مجن تیک دی تحقیق موجب گورونانک صاحب دا باراں ماہ سبھ توں پراتا ہے۔ ایس توں معلوم ہوندا ہے کہ گورو صاحب دے زمانے باراں ماہ رچن دی ریت بھلی بھانت ترقی کر چکی سی۔ لوک ادب وچ وی تے دوجے ادب وچ وی۔ ایہہ وی اسیں جاندے ہاں کہ گورو صاحب دا مقصد لوک جیون نوں ٹُمبنا سی۔ ایس لئی اوہناں لوک پر چلت عقیدیاں تے سوچاں تے بانی رچ کے اپنے وچاراں نوں سہجے ہی عام لوکاں تیک پہچان دا چنگا حیلہ کیتا۔ گورونانک صاحب بعد گورو ارجن دیو جی نے وی ماجھ راگ وچ اک باراں ماہ لکھیا جو اتناں دی روانی پاروں اج وی عام پڑھیا جاندا ہے۔

گوروآں دے ایس کارگر طریقے دی نقل کردیاں ہور وی بہت سارے لوکاں اپنی گورگدی چلاون لئی بانی دی رچنا کیتی کروائی تے پرتھوی چند دے حمایتی دیوانہ پنتھ دے موڈھی مالوہ واسی جٹ اک "ہریا" (ہری داس) نے تاں "آدگرنتھ" دی نقل تے اک وڈا گرنتھ ہی تیار کر چھڈیا۔ اوس نے ایس وچ اک باراں ماہ وی لکھیا ہے جیس دا نمونہ انج اے۔

چیتر چڑھدے میرے جانیا، ہر ہر رنگ ونا
دن ترن پربھو مولیا، جیا وچ جنا

صوفیانہ شاعری وچ سبھ توں پراتا باراں ماہ علی حیدر دا دسیا جاندا ہے۔ قصہ کاراں وچوں شاید حافظ برخوردار نے پہلاں باراں ماہ رچیا تے ہاشم دا باراں ماہ وی کافی مشہور رہیا ہے بھاویں ایہہ مکمل شکل وچ نہیں مل سکیا۔ سردار ہرنام سنگھ شان نے رائل ایشیاٹک سوسائٹی دے مقالے وچ ونگی وجھوں دتیاں ایس دیاں کجھ مڈھلیاں سطراں لبھیاں ہن، جو انج ہن۔

چڑھدے چیتر باغ بہاراں، رِسیا رنگ سُوہا گُلزاراں
لیاں دلبر پکڑ مُہاراں، کر کر منتاں عرض گزاراں
جاؤ نہ جانیا!
جاون اج نہیں جے داری، رکھ دلداری چھڈ تیاری

تیتھوں جند ہزاراں واری، گھول گھمانیاں
جاؤ نہ جانیا!

اٹھارویں، اُنھویں صدی وچ تاں باراں ماہ دا شعری روپ بہت ہی پرچلت ہویا۔ ایس سمے وچ جتنے باراں ماہ لکھے گئے، اتنے ہور کسے دور وچ نہیں رچے گئے۔ باراں ماہ تے سی حرفی دو ایسے شعری روپ سن، جیہناں تے ہر شاعر اپنا ہتھ ازماوندا سی۔ پوری طرح تاں ایہہ دسنا مشکل ہے کہ کنے کو شاعراں ایس راہیں اپنے فن دے جوہر وکھائے۔ نالے اسیں جاندے ہاں کہ اٹھارویں صدی دیاں گڑبڑاں نے پنجاب دا بہت سارا ادب تباہ کر دتا۔ ایس لئی سارا لیکھا لاونا اوکھا ہے۔ پھیر وی باراں ماہ دی کھوج کردیاں جو کجھ میرے دھیان وچ آیا، چاہے اوہ فارسی اکھراں وچ لکھیا ہویا سی یاں گورمکھی لپی وچ۔ ایتھے کجھ ناں ویکھو(1) - بابا گورو نانک، گورو ارجن، بلھے شاہ، شاہ مراد، گورداس سنگھ، برخوردار، کیسوگئی، محمد عظیم، فرد فقیر، موسے مسکین کا، امرداس، کیسر سنگھ، بیر سنگھ، رام سنگھ، غلام حسین، فضل شاہ، رحیم یار، شاہ ہدایت، مولوی عبدالستار، مولے شاہ، میراں شاہ، کریم بخش، محمد بوٹا، عبدالرحمٰن، ہکمی رام، اقبال محمد، مولا بخش کُشتہ، امرتا پریتم وغیرہ۔

موٹے طور تے اسیں موضوع دے لحاظ نال ایہناں ساریاں باراں ماہیاں نوں چار حصیاں وچ ونڈ سکدے ہاں۔

1۔ عشقیہ
2۔ نصیحت آموز
3۔ واقعاتی
4۔ ٹُچکل

سبھ توں ودھیرے گنتی عشقیہ باراں ماہیاں دی ہے جو کہ ایس شعری روپ دی خصوصیت پاروں اصلی باراں ماہے کہاون دی حقدار ہے۔ ایہناں وچ پریم پرہا دے اثر اپنے اپنے محبوب دوالے گھمدے انت ملاپ دی دُھن چھیڑدے ہن۔ شاعراں دی فنی استعداد موجب ایہناں وچ فطری تصویر کشی دا رنگ وی ملدا ہے۔ عشقیہ باراں ماہ وچ ودھیرے گنتی کرشن جی دے باراں ماہ دی ہے بھاویں گورو صاحبان، حضرت محمدؐ، سری رام چندر، ہیر، سوہنی، سسی، تے ڈھول سمی وغیرہ دے باراں ماہ وی ملدے ہن۔

کرشن رادھا دے پریم دی چرچا باراں ماہ دا وڈا موضوع رہی ہے۔ اک تاں ایس دا وڈا کارن ایہہ ہے کہ ہندی باراں ماسیاں نوں ایہو ڈھکواں مضمون ملیا کہ اوہ کرشن بارے گوپیاں(2) دی برہوں بیان کر کے ایس دا ڈھانچہ تیار کرن۔ ایہہ مضمون اتنا مشہور ہویا کہ شمالی بھارت دے سارے ادب وچ ایس دا بیج کھلر گیا۔ پنجابی باراں ماہ دی تخلیق اتے بڑا اثر پیا۔ جے کر ہور وی عشقیہ باراں ماہے لکھے گئے تاں وی تشبیہاتی روپ وچ کرشن تے گوپیاں دا بیان اوہناں وچ ضرور آ گیا۔ گوپی برہانے ہندی دے ویوگ شنگار دے ادب نوں بڑا کجھ دتا ہے تے ایس دا گوانڈھی ادباں اتے وی اثر پیا ہے۔ دراصل باراں ماہ دا موضوع برہا دی منگ کردا ہے۔ ایسے لئی جے سری رام چندر جی دا باراں ماہ لکھیا گیا تاں اوتھے بھرت دی برہوں تڑپدی آتماہی ساری رچنا دی روح بندی ہے۔ جے حضرت محمدؐ بارے مسلمان شاعراں باراں ماہ لکھے تاں اوہ وی ایہو برہا دا راگ الاپدے ہن کہ اوہناں نوں مدینہ شریف والے نبیؐ دے دیدار کیوں نصیب نہیں ہوندے۔ اوہناں دی تاں پنجاب وچ بیٹھی روح کے مدینے لئی پئی وِ لکنیاں لے رہی ہے۔

ایہو حال ہیر، سوہنی، سسی تے ڈھول کی وغیرہ دے باراں ماہ دا ہے، جیہناں دے نمونے تسیں اگے ویکھو گے۔ باراں ماہ رچن ہار استاد شاعراں نے سدا برہوں، وجوگ دے مسئلے نوں ہی ایس دا صحیح موضوع جانیا تے ایسے نوں اوہناں مہیناں دے چوکھٹے وچ جڑ کے پیش کیتا ہے۔

جدوں ایہہ شعری روپ ودھیرے پرچلت ہو گیا تاں ایس دا کھیتر وی ذرا موکلا کیتا جان لگا۔ گیان، وراگ دی مت دیون والے کئی نصیحت آموز باراں ماہ وی لکھے گئے۔ ایس توں اک گل ضرور واضح ہوندی اے کہ باراں ماہ دے شعری روپ نوں بہت وڈیائی ملی تے ایہہ لوکاں دی ہر من پیاری صنف بن گئی ایسے کر کے کئی شاعراں نکے نکے پریم، وراگ دے واقعے وی باراں ماہ دی چوگاٹھ وچ ہی جڑ دتے جیویں کہ قصہ گوپی چند (کانشی رام) سوہنی (گنگا رام) پورن بھگت (کلیان داس)۔ بھاویں اسیں جاندے ہاں کہ اینہاں عشقیہ تے واقعاتی باراں ماہ وچ باراں مہیناں دا صرف ناں ای ورتیا گیا ہے تے کسے مہینے دی فطری تصویر کشی کر کے باراں ماہ دا اصلی کریکٹر نہیں ابھاریا گیا تے نہ ای ؛ہا اتے زور دتا گیا ہے، پھیر وی ڈھانچہ ضرور باراں گھراں والا رکھ کے سانگ اتارن دی کوشش کیتی گئی ہے۔

کجھ ایسے باراں ماہ وی رچے گئے ہن، جو اینہاں بھیداں دی حد توں وی باہر چلے جاندے ہن جیویں باراں ماہ بھائی بیر سنگھ۔ ایس وچ باراں ماہ دے شنگاری شعری روپ نوں بیر رس لئی ورت کے نواں تجربہ کیتا گیا ہے۔ ایہہ تے اجیہاں ہور رچناواں ایس گل دی تائید لئی اک چنگا بھر ثبوت ہن کہ باراں ماہ ساڈی رومانی شعری ریت دا ناں گہنا سی ہی، ایہہ اپنی لوک پریت صدقے ہور کھیتراں وچ اپنا اثر جماوندا آیا ہے۔

اک گل ہور وچارن والی اے کہ باراں ماہ رچن ہار شاعراں وچ سال دے پہلے مہینے دا کافی فرق پایا جاندا ہے۔ کسے چیت توں شروع کیتا ہے تے کسے ہاڑ، اسوں یا کتک توں۔ عام طور تے بہتے باراں ماہ چیت توں ای شروع ہوندے ہن جو کہ بکرمی سمت دا پہلا مہینہ ہے۔ جو باراں ماہ ہاڑ توں شروع ہوندے ہن، اوس دا کارن "کھٹ رِتو ورنن" دا اثر ہے۔ گرنتھاں وچوں سبھ توں پہلاں گریشم نوں بیانیا جاندا ہے تے کالی داس نے وی اپنے "رِتو سنگھار" وچ ایسا ہی کیتا ہے۔ ہندی وچ جو "رِتو ورنن" لکھے گئے، اوہناں وچ وی ایسے روایت نوں اپنایا گیا۔ ایس دا اثر ایہہ ہویا کہ کئی شاعراں باراں ماہ دی رچنا کرن لگیاں ہاڑ توں آغاز کیتا۔ کجھ شاعراں دے باراں ماہ اسوں توں تردے ہن جیویں باراں ماہ بلھے شاہ۔ اکبر بادشاہ دا چلایا فصلی سال اسوں توں ای شروع ہوندا ہے۔ معلوم ہوندا اے کہ ایسے ڈھانچے نوں اگے رکھ کے ایس طرح دے باراں ماہ لکھے گئے۔ جنوبی ہندوستان وچ بکرمی سمت دا آغاز چیت دی تھاں کتک توں گنیا جاندا ہے، ایس لئی کئی ہندی شاعراں کتک دے مہینے توں باراں ماہ دا مڈھ رکھیا ہے۔ سو ایہہ مہیناں دا فرق صرف سال سمتاں دی چلدی ریت نوں ساہمنے رکھ کے کیتا گیا ہے، ہور ایس وچ کوئی وکھرا مقصد نہیں جاپدا۔

اُتلیاں وچاراں توں ایہہ تاں واضح ہے باراں ماہ لکھن والے عام شاعراں دی عام گنتی، چیت، وساکھ وغیرہ دیسی مہیناں دی ورتوں کرکے لکھن والیاں دی ہے، پر اک دو شاعر ایسے وی ہن، جیہناں نرالی چال وکھائی ہے۔ جیویں چنن دین نے عربی مہیناں دے حوالے نال باراں ماہ لکھیا ہے تے گوپال سنگھ نے اپنی ہیر (1876ء) وچ جو باراں ماہ لکھیا ہے، اوس وچ انگریزی، دیسی تے عربی تنے طرح دے مہیناں نوں اکٹھا کیتا ہے تے نالے مڈھ وچ ہیر دے ورلاپ دا سال دتا ہے، جو ایس واقعے دے سمے تے وی چانن پاوندا ہے۔

پوہ جنوری تے ذی الحج آیا، باراں سے چھتر سال رانجھا
ہجری چھ سو بانوے ہوئی پوری، مینوں تساں دا دکھ کمال رانجھا
تیراں سو بتی سی ہو یا سمت، نہیں دیکھدا آن کے حال رانجھا
تیرے عشق دے وچ گوپال سنگھا، ہوئی میں کنپاس کنگال رانجھا

اک ماہ وی باراں ماہ دی شاخ ہی سمجھنا چاہیدا ہے۔ بھاویں ایہہ بہتے نہیں لکھے گئے۔ پھیر وی اینہاں دی ریت پرانی لگدی ہے۔ مسعود نے "نام روز ہائے فرس" ناں دا فارسی اک ماہ لکھیا ہے۔ سبھ توں پرانا پنجابی اک ماہ محمود گجر ناں دے شاعر دا ہے جو کہ موتی باغ لائبریری پٹیالہ دی ہتھ لکھت نمبر82 وچ درج ہے۔ ایس توں پچھوں ساون یار، جان محمد، بدھ سنگھ تے نارائن سنگھ وغیرہ دے وی اک ماہے ملدے ہن۔

جیس طرح وار لئی پوڑی دی بحر مقرر ہے، بھاویں اوہدیاں کئی قسماں نیں۔ ایس طرح باراں ماہ لئی کوئی خاص میٹریاں چھند نہیں۔ باراں ماہ ادب وچ کئی قسم دے چھنداں دی ورتوں ملدی ہے۔ پرانے باراں ماہے زیادہ تر چھندیاں بھنت میٹر وچ لکھے گئے ہن، بھاویں اوہناں دی وی اک قسم نہیں۔ جیویں کہ اگے دتے باراں ماہ توں واضح ہے۔ ایس دے علاوہ ودھیرے باراں ماہ دوتے جاں ڈیوڈھ وچ لکھے ملدے ہن تے ایہہ چھند کافی پرچلت رہیا ہے۔ بیت وچ سبھ توں گھٹ باراں ماہ رچے گئے ہن۔ کارن ایہہ جاپدا ہے کہ باراں ماہ اک بہتی لمیری نظم نہ ہون کر کے ودھیرے مختر چھند چالاں وچ ہی نبھدا چلا آیا ہے تے سی حرفی لئی بیت ورتنا زیادہ مناسب سمجھیا گیا ہے تے زیادہ ورتیا وی گیا ہے۔

محمد بوٹا گجراتی:

چڑھے ماہ کھڑ پیا عشق مگر، وانگ کونج دے اونسیاں پانیاں میں
ویکھاں راہ تیرا چڑھ کے محل اُتے، کھلی راہیا کاگ اُڈانیاں میں
کدی موڑ مُہار اک وار میں تے، تیتھوں وارنے وارنے جانیاں میں
ایہہ بوٹیا باجھ فرہاد سائیں، تارے گندیاں رات لنگھانیاں میں

حضور اکرمؐ دی شان مبارک وچ ہرکھی رام دے لکھے نعتیہ باراں ماہ دا نمونہ:

ہاڑ مہینے ہر اک کولوں، طعنے جھڑکاں کھاواں میں

ایہہ دل کردا جوگن بن کے، طرف مدینے جاواں میں
بھگوا چولا گل وچ پا کے، تن تے بھسم لگاواں میں
مکھی شاید ایسے بہانے، دید نبیؐ دی پاواں میں

رحیم یار:
جیٹھ مہینہ ہٹھ غماں دے، ستھر وانگ وچھائیاں میں
برہوں جٹ لگا لڑ میرے، وانگ کنک دے گاہیاں میں
جوگ غماں دی دل تے پھردی، جُدا جُدا کر چائیاں میں
ویکھ رحیم ایس عشق تیرے نے، بھجیں پا اُڈائیاں میں

حاشیے:

1- پیارا سنگھ پدم ہوریں پنجابی زبان تے ادب دے اُچ کوٹی دے پارکھ تے کھوجی ہن تے درجناں کتاباں اوہناں دی چھوہ قلم دا سٹا ہن۔ ہیٹھلا لیکھ اوہناں دی کتاب "پنجابی باراں ماہ" دے دیباچہ وچوں لیا گیا ہے۔ باراں ماہ دی ایس چون وچ اوہناں ہک سو شاعراں دے باراں ماہ دتے ہن تے باراں ماہ دے 212 ہور شاعراں دے ناں وی گنوائے ہن۔ اساں ایتھے صرف مشہور شاعراں دے ناں دے دتے ہن۔
(مرتب)

2- اوہ سوانیاں جیہڑیاں کرشن ہوراں دے نال اپنیاں گانواں چراندیاں سن۔ اوہناں دی گنتی 1600 دسی جاندی ہے، پر 360 دیکھی دے مرتبے نوں اپڑیاں۔
(مرتب)

حسین سحر

سی حرفی

سی حرفی فارسی زبان دا لفظ اے جیہدا مطلب اے تیہہ حرفاں والی۔ ادبی اصطلاح وچ سی حرفی نظم دی اوس قسم نوں کہندے نیں جیہدے وچ فارسی حروف تہجی دے ہر حرف توں شروع کر کے یعنی الف توں لے کے ی تائیں عام طور تے چار چار مصرعیاں دا اک بند لکھیا جاندا اے تے ہر بند دے آخری مصرعے وچ شاعر اپنا ناں یاں تخلص لیاندا اے۔ مصرعیاں دی تعداد بارے کوئی خاص اصول وی نہیں۔ کیوں جے بعض شاعراں نے اکو حرف دے تحت چار توں زیادہ مصرعے وی لکھے نیں۔ مثلاً علی حیدر دی سی حرفیاں۔ ایسے طرح کجھ شاعراں نے کسے اک حرف دے تحت کئی کئی بند لکھے نیں تے باقی حرفاں تحت صرف اک یاں دو بند۔ ایہدی مثال سلطان باہو دی سی حرفی اے۔

عام سی حرفیاں دی بحر بیت چھند اے۔ تے بعض شاعراں نے ڈیوڑھ یاں مستزاد وچ وی سی حرفی کہی اے۔ مثلاً مولوی نور احمد چشتی دی سی حرفی کیوں جے فارسی وچ حروف تہجی تیہہ نیں تے جدوں پنجابی زبان تے فارسی دا اثر گوڑھا ہویا تاں پنجابی شاعراں تے خاص کر مسلمان پنجابی شاعراں نے ایس صنف نوں خوب اپنایا۔

دوہڑے تے کافی طرح سی حرفی وی پنجابی تے سندھی شاعری دی اک اہم صنف اے تے خاص کر پنجابی شاعری وچ ایہدا ذخیرہ بہت اے۔ ایہہ پنجابی شاعری دی مشہور تے مقبول عام صنف اے تے ایہو وجہ اے پئی پرانے شاعراں دا اکثر کلام سی حرفیاں دی صورت وچ ملدا اے۔ ہیئت دے لحاظ نال سی حرفی کوئی چھوٹی جیہی نظم نہیں سگوں ایہہ کئی چھوٹی چھوٹی نظماں دا مجموعہ ہوندی اے جیہناں وچ حروف تہجی نوں سلسلے وار لے کے ایہناں توں شروع ہون والے لفظاں دے سر تے شاعر اپنے خیالاں دے محل اُسار دا اے۔ عام طور تے سی حرفی وچ حسن تے عشق، تصوف تے معرفت، حمد تے

نعت، دنیا دی بے ثباتی تے ناپائیداری دے عاشقانہ، صوفیانہ، مذہبی تے اخلاقی مضمون ملدے نیں، پر حسن تے عشق تے تصوف تے معرفت دے مضموناں توں وکھ ایہہ صنف کسے تاریخی واقعے یاں خیالی قصے نوں نظم کرن لئی وی ورتی گئی اے۔ ایس سلسلے وچ فضل شاہ دی "سی حرفی سوہنی" تے "سی حرفی سسی" بہت مشہور نیں۔ سو ایہہ کہیا جا سکدا اے پئی ایہدے وچ موضوع دی کوئی خاص پابندی نہیں۔ زندگی دا کوئی تجربہ کائنات دا کوئی مشاہدہ کسے احساس دا عکس، کسے کیفیت دی جھلک تے کسے جذبے دا کوئی پہلو وی ایہدا موضوع بن سکدا اے۔ ایس لئی ایہدا کینوس بہت وسیع تے رنگا رنگ اے۔

پنجابی ادب دی مختلف تاریخاں دے مطابق پنجابی شاعری دا باقاعدہ آغاز بابا گورو نانک تے شیخ ابراہیم فرید ثانی دے زمانے توں ہویا(1)۔ ایہو وجہ اے پئی سی حرفی جیہی پرانی صنف دا شروع وی بابا گورو نانک توں ای ہویا تے ایہہ شعر "آدی گرنتھ" وچ ملدے نیں۔ اک بیت ویکھو:

ز۔ زاری کر منے میں سائیں بے پرواہ
جو کچھ چاہے سو کرے تس کا کیا وساہ

ظ۔ ظالم ہوئی بھے چیتن نہ ہی نام
سائیں تیرے نام بن کیوں آوے آرام(2)

گورو نانک توں بعد ایہہ صنف پنجابی دے صوفی شاعراں دی من چاہی صنف بن گئی۔ ایہناں چوں کجھ نے اک توں ودھ سی حرفیاں وی لکھیاں نیں۔ مثلاً" ہاشم شاہ تے علی حیدر دوواں نے کوئی چھ چھ سی حرفیاں لکھیاں تے ایہہ گل ایس صنف دے مقبول عام ہون دی دلیل اے۔ تقریباً" سارے پنجابی شاعراں نے ایس صنف ول توجہ دتی اے تے زیادہ تر ایسے نوں ای اپنے اظہار دا ذریعہ بنایا اے۔ ایہناں چوں سلطان باہو، علی حیدر، بلھے شاہ، فرد فقیر، میرن، ہاشم شاہ، غلام مصطفےٰ مغموم، سید میراں شاہ، غلام حسین کیلیانوالہ، محمد دین تے ہدایت اللہ مشہور نیں۔ ایہناں شاعراں توں وکھ کجھ ہور وڈے پنجابی شاعراں نے وی سی حرفی راہیں اپنے جذبات تے احساسات دا اظہار کیتا اے۔ ایہناں چوں مقبل، وارث شاہ، قادریار، شاہ ظریف، میاں محمد، بردا پشاوری، عبدی،

مولوی عبدالستار، مولوی جان محمد، مولوی غلام رسول، احمد علی سائیاں، رحیم بخش، گنگارام، سائیں داس، لہورا سنگھ، سید غلام قادر شاہ، غلام مصطفےٰ زرگر، حافظ بخشی، اروڑہ رائے، عاشق زار، دل پذیر، عشق لہر، فضل دین تے محمد بوٹا دے ناں بہت مشہور نیں۔

حضرت سلطان باہوؒ عارف کامل تے بہت وڈے عالم سن۔ اک سو تے چالھی کتاباں دے مصنف سن۔ پر اوہناں دی ادبی شہرت دا سبب اوہناں دا اوہ مختصر جیہا مجموعہ اے، جیہڑا پنجابی ابیات تے مشتمل اے تے سی حرفی دی ہیئت وچ لکھیا ہویا اے۔ اوہناں دا کلام سراسر معرفت دے رنگ وچ ڈبیا ہویا اے تے اپنی مٹھاس تے مستی پاروں اج وی لوکاں وچ مقبول اے۔ ہر مصرعے دے اخیر وچ لفظ "ہو" دا وادھا اوہناں دی اپنی خصوصیت اے۔ نمونے لئی ایہہ بیت ملاحظہ فرماؤ۔

الف: اللہ چمبے دی بوٹی میرے من وچ مرشد لائی ہو
نفی اثبات دا پانی ملیس ہر رگے ہرجائی ہو
اندر بوٹی مشک مچایا جاں پھلاں تے آئی ہو
جیوے مرشد کامل باہو جیں ایہہ بوٹی لائی ہو

چ: چڑھ چنا تے کر روشنائی ذکر کریندے تارے ہو
گلیاں دے وچ پھرن نمانے لعلاں دے ونجارے ہو
شالا مسافر کوئی نہ تھیوے ککھ جنہاں توں بھارے ہو
تاڑی مار اڈاؤ نہ باہو اسیں آپے اڈن ہارے ہو

پنجاب دے صوفی شاعراں چوں سید علی حیدر ملتانی دا مقام بہت اچا اے۔ اوہناں نے وی اپنے اظہار دا ذریعہ زیادہ تر سی حرفی دی صنف نوں ای بنایا اے۔ اوہناں دی شاعری وچ تصوف دے نال نال علم دا رنگ وی چوکھا اے ایہہ بیت ویکھو۔

ع: عشق ماہی دی ہٹھی تپدی، تپدی تے بھاہ بھاہ کرے
عاشق سڑدے تڑ تڑ کردے، باہر عشق پیا واہ واہ کرے
سلیماں ہٹھیاری دا ہٹھ جھوکے، اتے سنگ مجھیانی ویاہ کرے؟
جنہاں اپنا آپ ماریا وے حیدر، تیری جنت دی کیہ پرواہ کرے

علی حیدر دے ہمعصر بلھے شاہ پنجابی صوفی شاعراں دے سردار نیں۔ اوہناں دیاں کافیاں اج دی ساڈے کناں وچ عشق حقیقی دا رس گھولدیاں نیں۔ ایس عظیم شاعر دی سی حرفی دا نمونہ ملاحظہ فرماؤ۔

غ: غم نے مار حیران کیتا ، اٹھے پہر پیارے نوں لوڑدی ساں
مینوں کھاونا پیونا بھل گیا ، رہا میل جانی ہتھ جوڑدی ساں
سیاں چھڈ گیاں میں اکلڑی نوں ، انگ ساک نالوں ناطہ توڑدی ساں
بلھا شاہ جب آپ نوں صحیح کیتا ، تاں میں مُکھڑے انگ نہ موڑدی ساں

ایسے ای دور دے اک ہور عظیم شاعر وارث شاہ نیں' جیہڑے اپنے لافانی قصے ہیر پاروں شہرت دے ستویں اسمان تے نیں' اک سی حرفی وچ لہور تے احمد شاہ ابدالی دے حملے دے بعد ایس شہر دی تباہی تے بربادی دا ذکر کر کے اخیر وچ مغلاں دی حکومت لئی ایہراں دعا کردے نیں۔

الف: اللہ توں اپنا فضل کریں بادشاہ محمد شاہ ہووے
تب لگ پنجیاں دا راج ہووے جب لگ نائیں مہرو ماہ ہووے
جیہڑا لگ نہ ہو چغتائیاں دا پیر نیلے تے مکھ سیاہ ہووے
وارث شاہ مبارک شاہ کھو شالا ایہہ سلامت شاہ ہووے (3)

میاں محمد بخش دا قصہ "سیف الملوک" پنجابی ادب دا شاہکار اے پر جدوں ایہہ شاعر سی حرفی راہیں اپنے دل دا حال کہندا اے تاں وی اپنے خاص انداز نوں نہیں چھڈدا۔ اک نمونہ ویکھو۔

ت: تک رہیاں کھلی تھک رہیاں جند تک آئی ناہیں بولی آں میں
تیرے تھاں گراں مکاں اُتوں لکھ وار پیاریا گھولی آں میں
کریں کرم کریم یتیم اتے مولی جانے قدیم دی گولی آں میں

پنج تن دا واسطہ من میرا جھب آ محمدا ڈولی آن میں

ہاشم شاہ دے دوہڑے پنجابی شاعری دی آن تے اوہناں دیاں سی حرفیاں پنجابی شاعری دا مان نیں۔ دنیا دی بے ثباتی تے ناپائداری دا ذکر ہاشم انج کردا اے۔

الف: اکے تار بہار نہ رہندی نہیں اکے طور زمانہ
ہر دم چال نہیں البیلی نہیں ہر دم زور جوانا
رودن سوگ ہمیش نہ ہووے نہیں نت نت راگ شبانہ
ہاشم بیٹھ گییاں لکھ ڈاراں ایہہ جگت مسافر خانہ

"احسن القصص" والے مولوی غلام رسول عالم پوری بڑے قادرالکلام شاعر سن۔ اک سی حرفی وچ دنیا دی بے ثباتی دا ای موضوع اپنے انداز وچ بیان کردے ہوئے کہندے نیں۔

ض: ضبط کریں اکو الف اللہ غافل ہوئے کے وقت گزار ناہیں
منوں رچ جاویں منوں بھل جاویں مولا پاک دی یاد وسار ناہیں
ایہو وقت ہے نفع کماونے دا انت آونا ایس بزار ناہیں
اُٹھ ویکھ غلام جو شام ہوئی تینوں اجے وی غافلا سار ناہیں

اک ہور شاعر رحیم بخش دی اک سی حرفی وچ حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ والہ وسلم دی نعت دے ایہہ شعر ملاحظہ فرماؤ۔

ن۔ نبی کریمؐ دا نور یارو کئی برس رہیا قطب تارے دے وچ
اوس دی آپ خدا نے صفت کیتی جا کے ویکھ لو ہر سیپارے دے وچ
چند دو ٹکڑے ہو قربان گیا ایسے معجزے رکھن اشارے دے وچ
رحیم بخش دی اوسے شفاعت کرنی ایہہ یقین میرے اوگنہارے دے وچ

بردا پشاوری دی سی حرفی دے ایہہ بیت ضرب المثل دی حیثیت رکھدے نیں۔

ب۔ بری یارو مرض عشق والی دارُو لگدے نہیں طبیب والے
شاہو کاراں دے سخن منظور ہوندے نہیں سخن منظور غریب والے
کم کڈھ لیندے نال عاجزی دے رسا چُوس لیندے رمٹھی جیبھ والے
بردا سئیاں درختاں دی کرے راکھی میوہ پکے تے کھان نصیب والے

ملتان دے علاقے دا اک گمنام پنجابی شاعر عاشق زار اپنی سی حرفی وچ محبوب دے حسن دی تعریف انج کردا اے۔

ح۔ حسن محبوب دا چمکدا ای جیویں بجلی دا چمکار چمکے
دوہاں بھواں دے ہیٹھ دو نین چمکن جیویں وچ میدان تلوار چمکے
گل وچ لٹک رہیاں زلفاں کالیاں دو نالے گل اندر جگن ہار چمکے
عاشق زار چوداں طبق ہون روشن حسن یار دا جے اک وار چمکے

میاں ہدایت اللہ دی سی حرفی دے اکثر بیت لوکی ہُن دی ذوق شوق نال پڑھدے تے سُندے نیں۔ ایہہ بیت ویکھو۔

ج۔ جدا ہوئیں گی ماہیاں توں اک گھڑی نہ دین گے رہن تینوں
گھکھ تیے جاگ سوہلڑے نی جھلکے لاگیاں آوناں لین تینوں
گہنے پچ تے تیہہ بنا تیور فیر پلک نہ ملے گا بہن تینوں
دن کیڈ کے وانگ ہدایت اللہ اتے مُٹیاں بیتدی رین تینوں

الف۔ اکھیاں کھول کے ویکھ مُورکھ جیہنوں ڈھونڈنائیں تیتھوں دور ناہیں

شاہ رگ تھیں بہت نزدیک ہے اوہ تیرا اپنا قلب حضور ناہیں
چام چٹھ وانگوں انھا آپ ہوویں آفتاب دا کجھ قصور ناہیں
پردہ غفلت دا پیو ہدایت اللہ تاہیں ڈُدھ نوں دسدا نور ناہیں

سی حرفی دے شاعراں چوں محمد بوٹا گجراتی دا ناں اک خاص اہمیت رکھدا اے۔ اوہناں دی پنج سی حرفیاں "پنج گنج" دے ناں توں مشہور نیں تے مقبولیت وچ وی سبھ توں اگے نیں۔ اج تیک کیہ خاص تے کیہ عام اوہناں دے معرفت دے رنگ دا لطف لیندے نیں۔ اوہناں دا انداز بڑا ٹھکواں تے رواں دواں اے۔ کجھ بیت ویکھو۔

ت۔ کیا یار دی زُلف اندر پیا چمکدا نور کوہ طُور والا
بھلے ہوش تے عشق دا جوش ہویا کیتا نوش پیالہ منصُور والا
وتے سکھ تے جھولڑی دُکھ پائے کیتا ونج ایہہ بہت قصور والا
محمد بوٹیا روندیاں عمر گزری کرے ترس نہ یار غرور والا

گل کیہ پئی سی حرفی راہیں پنجاب دے شاعراں نے زندگی دیاں کوڑیاں کھٹیاں تے مٹھیاں حقیقتاں دا بیان کیتا اے۔ ایس لئی جے سی حرفی نوں زندگی دا بیان کہیا جاوے تاں غلط نہیں ہووے گا۔ جدید دور وچ محمد بوٹا دے بعد ایس صنف وچ کوئی نامور شاعر نہیں ہویا۔ پرانے طرز دے کجھ شاعر البتہ اجے وی کدی کدائیں ایس پاسے توجہ دے لیندے نیں۔ پر اوہ گل نہیں جیہڑی ایس صنف لئی صوفی شاعراں نے کیتی اے کیوں جے تصوف دی شاعری دا ایہہ دور نہیں۔ ایس لئی سی حرفی دے مستقبل بارے وی کوئی زیادہ امید نہیں لائی جا سکدی۔

۱۔ پنجابی دے پہلے باقاعدہ شاعر بابا فرید ہوریں نیں تے اجوکے سے دے ...

کھوجیاں، پڑچولیاں نوں ایس گل نال اختلاف وی نہیں۔ "آدگرنتھ" وچ شامل کلام بابا فرید ہوراں دا ہے یاں ابراہیم فرید ثانی دا۔ ایس شک نوں مُکاون لئی محمد آصف خاں ہوراں دا مرتب کیتا کلام "آکھیا بابا فرید نے" ویکھو۔(مرتب)

2۔ بابا گورو نانک ہوراں نے گورمکھی دے 35 اکھراں دی ترتیب مطابق اک "پٹی" لکھی ہے۔ ایس "پٹی" وچ مُڈھلے حرف دی آواز فارسی والی نہیں سگوں گورمکھی والی ہے جیویں ک نوں ککا، س نوں سسا، گ نوں گگا وغیرہ۔ پہلاں گورمکھی وچ ذ، ز، ض، ظ دے حرفاں نوں ج راہیں اُچاریا تے لکھیا جاندا سی تے ہُن اینہاں عربی، فارسی دے چار حرفاں لئی ج تھلے نقطہ دے کے کم ٹور لیا جاندا ہے۔ ایہی صورت وچ بابے نانک ہوراں دا ز تے ظ نوں "پٹی" دے مُڈھلے اکھر دے طور تے لیاونا اچرج لگدا ہے۔ اوہناں دی ہیٹھلی اکھری "پٹی" وچ ج یاں ججا والا شعر ایہراں ہے۔

جے جان منگت جن جاچے لکھ چوراسیہ بھیکھ بھویا
ایکو لیوے ایکو دیوے اورن دوجا مے سنیا

"پٹی" بارے ہور جانکاری لئی ویکھو فارسی رسم الخط وچ چھپیا "کلام نانک" مرتب ڈاکٹر جیت سنگھ سیتل۔(مرتب)

3۔ ایہہ گل اجے تحقیق طلب ہے کہ "سی حرفی احمد شاہ ابدالی" کلاسیکی شاعر وارث شاہ ہوراں دی لکھت اے یاں اوہناں دے کسے ہور ہمنام شاعر دی تخلیق اے۔ (مرتب)

سعید بھٹا

کافی دی ریت تے سبھا

کافی کیہ ہے؟ ایس سوال بارے سیانے چراں توں وچار کردے آرہے ہن۔ کجھ سوجھواناں دا خیال ہے کہ کافی عربی دے لفظ کفیٰ توں نکلیا ہے' جیہدے معنی پورا ہونا' کافی ہونا تے بہتا ہوون دے نیں۔ جیویں قرآن پاک وچ آیا ہے۔ وکفیٰ باللہ شہیدا ○ تے رب دی گواہی کافی ہے۔

جدوں کافی دا لفظ پنجابی شاعری دی صنف لئی ورتیا جاون لگا تاں ایس توں مراد ایہہ لیا گیا کہ کافی سُنن مگروں من وچ کسے ہور شے دی لوڑ نہ رہوے۔ کجھ سیانیاں دا دھیان ایس پاسے ول گیا ہے کہ کافی دا مُکن عربی لفظ کہف اے' جیہدے معنے غار' کھڈ یاں کھوہ دے نیں۔ قرآن مجید وچ اصحاب کہف دا ذکر آوندا ہے تے حضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم وی ربی عبادت کارن غار حرا وچ جاندے سن۔ مسلمان صوفی وی آل دوالے پسری کائنات تے ایہدے خالق بارے گیان دھیان کارن اجاڑاں' جنگلاں تے کھوہاں وچ جاندے رہے ہن تاں جو واسیوں (آبادی) توں دور نکل کے پوری یکسوئی نال سچے سائیں دی عبادت کیتی جا سکے۔ کہف وچ بیٹھن والے ایہہ اللہ لوک ای ہوندے سن' ایس لئی ایہناں دی شاعری نوں کافی آکھیا جاون لگ پیا۔

"تِک مِتک" دے لکھیار محمد آصف خاں ہوراں دسیا ہے کہ مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ کافی بارے ایوں لکھیا ہے: "دراصل ایہہ لفظ قافیہ ہے جیس وچوں قافی معنی الکلام المقفیٰ نکلیا ہے۔ یعنی قافیہ والا کلام بیت شعر وغیرہ۔"

عبدالغفور قریشی ہوراں نے وی کافی نوں عربی لفظ قوافی دا وگڑیا ہویا رُوپ منیا ہے پر ایہناں دوواں سیانیاں دی گل ایس پاروں پھبدی نہیں۔ جے مقفیٰ کلام نوں ای کافی آکھیا جاندا سی تاں پنجابی وچ پہلیاں پر چلت صنفاں دوہڑا' دوہا' بیت' شلوک نوں کافی کیوں نہیں آکھیا گیا۔ جدوں کہ قافیے دی ورتوں تاں ایہناں دے وچ وی ہوندی

ی۔سید علی عباس جلالپوری ہوراں نے ایہدے ڈانڈے "کامی" نال ملائے ہن تے پروفیسر شریف کنجاہی ہوراں ایہدا سرا "کاو" نال جوڑیا ہے۔ ایس لئی کوئی پکی ٹھٹھی گل نہیں کیتی جا سکدی کہ کافی کس زبان دا لفظ ہے۔

سندھی تے پنجابی دانشوراں دی اک ڈھانی نے کافی نوں راگ آکھیا ہے تے ایہدی کاڈھ دا سہرا امیر خسرو دے سرتے بنھیا ہے تے کُجھناں نے امیر خسرو توں پہلاں دی ایس دی ہوند دی دس پائی ہے۔ اک دھڑے دا خیال ہے کہ کافی کوئی راگ نہیں سگوں راگنی ہے تے شاعری دی صنف کافی نال ایہدا جوڑ انج جوڑ دے نیں کہ پہلاں پہلاں "کافی" ایسے راگ وچ گائی جاندی ہو سی۔ جتھوں تائیں کافی راگ تے شاعری دی صنف کافی دا سانگا دسیا جاندا ہے، ایہہ بہت اُنجُوواں لگدا ہے۔ جے ایہناں دوواں دے وچکار کوئی سانجھ ہوندی تاں کلاسیکی شاعراں نوں اپنیاں کافیاں نال وکھو وکھ راگاں دے نروار کرن دی لوڑ ای نہ پیندی۔ اساڈی جاچے راگ کافی تے پنجابی شاعری دی صنف کافی وچ ایس لفظی سانجھ توں اڈ ہور کوئی گل سانجھی نہیں۔

جتھوں تیکر کافی دی گُبتر دا تعلق ہے تاں ایہدے بارے دی سیانیاں نے وکھو وکھ راواں دتیاں ہن۔ ڈاکٹر نذیر احمد ہوراں دے آکھن موجب:

"کافی عام طور تے پنج ست یاں بعض واری زیادہ مصرعیاں دا مقفیٰ کلام ہوندا ہے، جیہدے وچ ٹیپ دے مصرعے دی تکرار کدی ہوندی ہے کدی نہیں وی ہوندی، پر ایہدے وچ ہوندے صوفیانہ موضوعات ای ہن۔ مسلمان صوفیاں دے کلام نوں کافی تے غیر مسلماں دے کلام نوں شبد یاں شلوک آکھیا جاندا ہے۔"

محمد صفدر میر ہوراں دی رائے:

"بھجن وانگوں کافی وچ رہاؤ یعنی ٹیپ دا مصرع اک ضروری انگ گنیا جاندا ہے، پر کتاب مرتب کرن ویلے لکھیار اپنی سہولت لئی ایہنوں ہر مصرعے مگروں دوہراونا ضروری نہیں سمجھدا تے انج ای پڑھن والا وی نہیں دوہراوندا تے اوہنوں جاپدا ہے کہ ہر مصرع دوجے مصرعے توں وکھرا ہے تے مضمون وچ ربط پیدا نہیں ہو رہیا۔"

"کافی تے ہندی بھگتی شاعراں دے بھجناں وچ ہیئت تے موضوع دے لحاظ نال کوئی فرق نہیں۔ کبیر تے اوس دے پتر کمال دیاں دو کافیاں جیہڑیاں ایسے ناں نال گورو گرنتھ وچ لکھیاں ملدیاں ہن، اصل وچ بھجن ای ہن، جیہناں نوں پنجاب تے سندھ

دی ریت موجب کافی دا ناں دتا گیا ہے۔"

محمد آصف خاں ہوراں دے وچار:

ا۔ "کافی گاون والی چیز ہے تے ایس پاروں ایہدے وچ استھائی دی ہوند ضروری ہے۔ استھائی نوں پنجابی وچ رہاؤ تے سندھی وچ تھلہ آکھدے ہن۔

ب۔ استھائی مگروں کافی دے جنے مصرعے دی آوندے ہن، اوہناں وچوں ہر مصرعے دی اپنی اک آزاد حیثیت ہوندی ہے۔ ہر مصرعے دے معنے اوددوں ای اُگھڑ کے ساہمنے آوندے ہن جدوں اوہناں دے نال استھائی والا مصرعہ دوہرایا جاوے۔"

محمد صفدر میر تے محمد آصف خاں ہوریں کافی دی پچھان لئی استھائی ضروری سمجھدے ہن۔ ڈاکٹر نذیر احمد ہوراں دے وچاراں موجب کجھ کافیاں وچ استھائی ہوندی ہے تے کجھ وچ نہیں یاں کجھ کافیاں مربوط تے مسلسل نہیں ہن۔ محمد صفدر میر ہوراں دے آکھن موجب: "جدوں ڈاکٹر نذیر احمد ایہے اعتراض کردے ہن تاں اصل وچ اوہ کافی تے بھجن دی بُنتر توں انجانو ہون دی دس پارہے ہوندے نیں۔"

کافی وچ نہ تاں مصرعیاں دی تعداد دی قید ہوندی ہے تے نہ ای کوئی مخصوص بحر تے نہ ای مضموناں دی پابندی، پر ایہدے قافیے وچ صوت لفظی دا خیال رکھیا جاندا ہے۔ ایس لئی کافی دی پچھان استھائی دی وجہ توں ہوسی۔ استھائی نوں سمجھن تے ایہدیاں پرتاں کھولن مگروں ای دوجے مصرعیاں دا سچاگیان ہو سکدا ہے۔ کافی دی اُتلی پچھان نوں ٹکھ رکھیاں تاں ہندی دے کئی بھگتاں دے شبد بُنتر پاروں کافی نال میل کھاندے ہن۔ ایتھے اسیں ہندی دے سرکڈھویں شاعر بھگت کبیر ہوراں دے کلام دی ونگی لکھدے آں۔

تلپھے بِن بالم مور جیا
دن نہ چین رات نہ نندیا تلپھ تلپھ کے بھور کیا
تن من مور رہنٹ اس ڈولے سون سیج پر جنم لیا
نین تھکت بھے پنتھ نہ سوجھے سائیں بے دردی سدھ نہ لیا
کہت کبیر سنو بھئی سادھو ہرو پیر دکھ زور کیا

(میرا دل محبوب بناں تڑپ رہیا ہے۔ نہ دن نوں چین ہے نہ رات نوں نیند" میں تڑپ تڑپ کے صبح کیتی ہے۔ راہٹ وانگوں میرا تن من ہلدا ہے جیویں میں سنی سیج تے جی

ساں۔ اکھاں تھک گیاں ہن پر کائی راہ لبھدی ای نہیں' بے درد سائیں میری سار تک نہیں لئی۔ اے سادھو کبیر آکھدا ہے کہ درد مکاؤ' پیڑ بھوں ودھ گئی ہے۔)

بھگت کبیر (1504ء - 1398ء) توں اڈ کئی دوجیاں بھگتاں دے کلام وچ وی اجیے بھجن لبھدے ہن' جیہڑے کافی دی ہیئت نال میل کھاندے ہن۔ بھجن یاں کافی دی ایہہ بتر کدوں توں پر چلت ہے' ایہدے بارے کائی پکی تھتھی گل نہیں کیتی جا سکدی۔ جے بھجناں دا مگول ویداں دے منتر ہوندے تاں ایہدیاں جڑھاں اڈیاں ڈو نکھیاں نہ ہوندیاں۔ اصل وچ ایہہ صنف سندھی' پنجابی تے ہندی تہذیباں دی جھولی وچ پل کے جوانی چڑھی۔ کجھ پارکھ ہندی بھجن تے پنجابی کافی دی بُتر والی سانجھ' تے سوائی ولوں عشق دے اظہار توں ایہہ سٹا کڈھدے ہن کہ ایہہ ہندی ادب دی دین ہے۔ جے نرا گویڑ توں ای کم لینا ایں تاں ایہہ وی آکھیا جا سکدا ہے کہ پنجاب دے ناتھ جتھیاں راہیں ایہہ صنف دوجیاں علاقیاں وچ مقبول ہوئی۔ جدوں ہندی وچ "راسو" ورگیاں نظماں لکھیاں جا رہیاں سن تاں اوددوں پنجابی وچ بابا فرید اپنے جگر دی رت نال ایس زبان تے ادب نوں نکھراں تیکر اپڑا چکے سن۔ اساڈی جاچے کافی یاں بھجناں دی بنیاد لوک گیت ای ہن' جیہڑے صدیاں توں ہند واسیاں دے دل دی دھڑکن ہن تے ہن صدیاں دے پینڈے مگروں دکھو دکھ جُوہاں وچ اڈو اڈ ناواں (پنجابی' ہندی' سندھی) نال پچھانے' سیہانے جاندے ہن۔ اساڈے کلاسیکی شاعراں نے لوک گیتاں دیاں نیہاں اتے ای اپنی پکی فکر دی عمارت اساری۔ شاہ حسین ہوراں دیاں کئی کافیاں وچ لوک گیتاں دا رنگ جھلکارے ماردا ہے۔ "نی مائے! مینوں کھیڑیاں دی گل نہ آکھ" "نی مائے سانوں کھیڈن دے" "مائے نی میں کیہنوں آکھاں درد وچھوڑے دا حال" وغیرہ۔ ایہناں استھائیاں نوں دوجیاں مصرعیاں توں وکھ کر کے پڑھیے تاں ایہہ ڈولی دے گیت ای لگدے ہن۔ جیویں کائی کڑی بابل دا ویڑھا چھڈ کے سوہریاں نوں جا رہی ہووے تے اوہدیاں سکھیاں تے سکیاں اوہنوں وداع ہنیاں کریندیاں ہوون۔ لوک ادب دیاں رمزاں' دُھناں تے بحراں دا رنگ دوجے کلاسیکی ادب وچ وی سج سبھاء ویکھیا جا سکدا ہے۔ لوک گیتاں دا ایہہ رس تے لوچ اجوکے شاعراں احمد راہی' امرتا پریتم' نجم حسین سید' باقی صدیقی' شوکمار بٹالوی تے پروفیسر شارب دی شاعری وچ وی لبھدا ہے۔ پنجابی شاعری وچ انسان دے من اندروں رُگ بھر لین والا جیہڑا اسلوب وکھالی دیندا ہے'

اصل وچ ایہہ لوک ادب توں استفادے دا ای معجزہ ہے۔ دوجیاں صنفاں نالوں کافیاں وچ ایہہ رنگ گوڑھا ہوندا ہے۔

ہن تیکر دی کھوج موجب پنجابی کافی دے موڈھی بابا گورو نانک ہوریں ہن، جیہناں دیاں تن کافیاں گورو گرنتھ صاحب وچ ملدیاں ہن۔ بابا نانک ہوراں مگروں شاہ حسینؒ ہوراں دا ناں آوندا ہے، جیہناں کافیاں لکھ کے پنجابی ادب وچ انملا وادھا کیتا تے فیر ان گنت شاعراں ایس صنف ول دھیان دتا جیہناں وچوں کجھ مشہور ناں شاہ شرف، منشی غلام حسن گامن، فقیر غلام حیدر، سید اکبر شاہ، بخش علی جتوئی، سوبھا فقیر، مخدوم الملک، سید میراں شاہ، نور دین مسکین، لبھو شاہ تے نو روز ہن پر ایس صنف راہیں جیہڑی سلاہنا شاہ حسینؒ، بلھے شاہ، سچل سرمست تے خواجہ فرید نے کھٹی، اوہ دوجیاں دے حصے وچ نہیں آئی۔

شاہ حسینؒ ہوریں کافی دے پہلے وڈے شاعر ہن، جیہناں ایس صنف وچ باقاعدہ لکھیا۔ اوہناں دیاں کافیاں وچ لوک دیاں تھراں تے لوک گیتاں والا رنگ جھلکارے ماردا ہے۔ کافی نوں ایس ڈھنگ نال بیان کرن نال عام لوکائی لئی وی کھچ بندی ہے۔ شاہ حسین ہوراں دی کافی نوں تراویں نظر نال پڑھیاں تاں عام گلا ای لگدی ہے پر اوہناں نے جیون دے فلسفے نوں بہوں ڈونگھیائی نال ویکھیا ہے۔ پنجابی ادب نوں اوہناں دی دوجی وڈی دین علامت ہے۔ شاہ حسینؒ دیاں علامتاں پنجاب دے وسیب وچوں بھنڈیاں ہن تے جیون دا کھرا اٹھاندرا وکھاوندیاں ہن۔ ایتھے ایہہ گل کرنی کتھاویں نہ ہوسی کہ دنیا دے وڈے وڈے سوجھواناں، دانشوراں تے کلاکاراں نوں ایہہ گلہ رہیا ہے کہ اوہ لوکائی نوں جیہڑی حق سچ دی راہ وکھاونا چاہوندے ہن، لوکائی اوہنوں سمجھدی کیوں نہیں، پر جیویں پنجابی دے کلاسیکی شاعراں نے لیک واہ کے کھرے تے کھوٹے، سچے تے کوڑے، ڈاڈھے تے ہینے دا نتارا کیتا ہے، اوہ انداز وڈے وڈے سوجھواناں دے حصے وچ نہیں آیا۔ شاہ حسینؒ سولھویں صدی دے جم پل سن تے اوددوں ہندوستان تے پنجاب اُتے مغل راج دے پیر پکیرے ہو چکے سن۔ ہر پاسے شاہواں، گورنراں تے قاضیاں دا حکم پردھان سی۔ شاہ حسینؒ دی تھلویں کافی پڑھیاں ساری گل نتر جاندی ہے کہ سچے کون سن تے سولھویں صدی وچ سچ کیہناں نوں وارا نہیں سی کھاندا۔

میاں گل سُنی نہ چاندی سچی
سچی گل کہیوے کیونکر' سچی ہڈاں وچ رچی
سچی گل سنی تناہاں' رچنگ جیہناں تن مچی
پڑدا ساز دِتونیں پریتم' دُوت موئے سبھ سچی
زہری ناگ پھرن وچ گلیں' جیہڑی شوہ لڑ لگی بچی
کہے حسین" سُہاگن سائی' جو گل تھیں واندی نچی

بلھے" شاہ کافی دے دوجے وڈے شاعر ہن۔ کسے وڈے کلاکار دی کلا اتے ٹھپا نال نہیں لایا جا سکدا پر بلھے شاہ" ہوراں دا دوجے کلاسکی شاعراں توں وکھرپ تے وڈپ دوئی دا بھانڈا بھننا تے ظاہرداری دی نندیا ہے۔ اوہ بھائی' سنت تے ملاں دے مونہواں اُتوں منافقتاں دے گھنڈ لاہ کے ساری لوکائی نوں اک دھاگے وچ پرو دیندے ہن۔

ہندو نہ' نہیں مسلمان
بیہے ترنجن تج ابھیمان
سُنی نہ' نہیں ہم شیعہ
صُلح کُل کا مارگ لیا
بھکھے نہ' نہیں ہم رجے
ننگے نہ' نہیں ہم کجے
روندے نہ' نہیں ہم ہسدے
اُجڑے نہ' نہیں ہم وسدے
پاپی نہ' سُدھری نہ
پاپ پُن کی راہ نہ جاناں
بلھا شوہ جو ہر چت لاگے
ہندو ترک دو جن تیاگے

بلھے سرمست دیاں کافیاں وچ وحدت الوجود' فنا' ہجر دا سیک' وچھوڑے دا کُرلاٹ' سچے سائیں نال عشق تے اوہدے نال اک مک ہون دی سدھر ہے۔ اوہ پنجابی دے اوہناں چوٹی دے شاعراں وچوں ہن' جیہناں وحدت الوجود نوں اپنا مسلک آکھیا ہے تے ایہدی وچ گج کے تعلیم دتی ہے۔

خواجہ فرید نے کافی دی صنف نوں کمال تیکر اپڑایا۔ اوہناں دی شاعری دے گھنے پکھ نیں پر اساڈی جاچے فلسفہ وحدت الوجود، عشق، محبوب دا وچھوڑا تے روہی دی عکاسی دے پکھ بہت گھوڑویں ہن۔ خواجہ سائیں دی شاعری وچ عشق حقیقی تے عشق مجازی اک مک ہوئے پے ہن۔ فطرت دی عکاسی کردیاں اوہ خارجی تے باطنی کیفیتاں نوں ملا دیندے ہن۔ سڑ دی بلدی روہی تے جدوں کنیاں چیندیاں ہن تے اوتھے زندگی دیاں جیہڑیاں خوشیاں مانیاں جاندیاں ہن، اوہناں نوں من دیاں کیفیتاں نال جوڑ دیندے ہن۔ اوہ پیلوں چنن والیاں نوں ونگاردے ہن تے اوڑک اوہ وی فرید وانگن تھی جاندیاں ہن۔ اوہناں وچھوڑے دیاں کیفیتاں لئی سسی دی علامت ورتی ہے تے حقی گل ایہہ وے کہ جنا ہجر دا سیک اوہناں دی شاعری وچ ہے، اوہ ہورناں دے حصے وچ نہیں آیا۔

کیا حال سناواں دل دا
کوئی محرم راز نہ ملدا
مونہہ دھوڑ مٹی سر پایم
سارا ننگ نموز ونجایم
کوئی پچھن نہ ویڑھے آیم
ہتھوں الٹا عالم کھلدا

انگریزی سمے دے جدید علماں توں جانو شاعراں نے اپنی ماں بولی نوں اظہار دا وسیلہ نہ بنایا تے دوجیاں زباناں وچ کرتاں سرجدے رہے۔ پاکستان بنن مگروں جدوں پڑھے لکھے شاعراں نے پنجابی زبان ول دھیان دتا تاں اوہناں نے انگریزی تے اردو دیاں ریساں اتے نڑکے آزاد نظم، غزل، رباعی، بلینک ورس تے ہائیکو لکھیاں پر پنجابی دے چُھیت شاعراں نوں چھیتی ایہہ گل سمجھ آگئی کہ ایہناں صنفاں وچ جنے وی پڑمار لوے پر باراں ماہ، وار، ڈھولا، ماہیا تے کافی والی چس نہیں آسکدی۔ ایہو کارن سی کہ پنجابی دے بہوں سارے شاعراں دھرتی دی صنف کافی نوں اظہار دا وسیلہ بنایا جیویں شہزاد قیصر، شارب، غلام حسین ساجد، افضل احسن رندھاوا، توقیر چغتائی، نسرین انجم بھٹی، رفاقت حسین ممتاز، اقبال قیصر، خاقان حیدر غازی، حنیف حنفی، تنویر بخاری، اقبال صلاح الدین، ڈاکٹر اسلم رانا، قائم نقوی، بالی جی تے طرب احمد صدیقی وغیرہ۔

شہزاد قیصر دیاں کافیاں دے دو مجموعے "میں ناہیں سبھ توں" تے "اسماناں دے بُوہے کھول" چھاپے چڑھ چکے ہن۔ اوہناں دی کافی دا سبھاتے بہتر کلاسیکی کافی والی ای ہے۔ کافی وچ ورتی جان والی لفظالی نہ تاں سگوں کلاسیکی کافی والی ہے تے نہ ای اوہ ایس توں بہتے دور نکلے ہن۔ اوہناں دیاں کافیاں وچ انسان دے وجود دے مسئلے' بندے دے اندر دی گُنج' رُوح تے جُثے دا سانگا' بندے دا فانی ہوون تے مرشد دا لڑ پھڑنا وغیرہ ہن۔ ایہناں مضموناں نوں اوہناں نے سُچّ نال بیانیا ہے پر جتھے بندے دے آل دوآلے کھلری حیاتی تے اوہدے روگاں بارے دسیا ہے' اوتھے شعری چس پھکی پے گئی ہے۔

بھوئیں دا مالک گُتا رہندا
واہک محنتاں کردا
کوئی کماوے' کوئی کھا جاوے
بھٹ نظام اے زر دا
چار چُفیرے ہُو دا عالم
.واہک وچارا مردا
مالک پچھے پُوچھ ہلاوے
جیویں کتا در دا
باطل دا سر بھن دے میراں
حق کدے نہیں ڈر دا

تھلویں میل اتے جاگیردار تے پُونجی واد دے ظلماں نوں جیویں ایس سے دے شاعر پروفیسر شارب ہوراں نے اپنی کافی دیاں دو سطراں وچ علامتی ڈھنگ نال بیانیا ہے' شہزاد قیصر ہوریں پوری کافی وچ اوس ظلم نوں بیان نہیں کر سکے۔ شارب دی کافی وچ شعری سواد وی قائم رہیا اے تے مضمون وی نکھر کے ساہمنے آگیا ہے۔

ننگے بال تے ٹُکے ٹکوے
اُتوں کاگ مریندے ٹھُنگیاں

شہزاد قیصر ہوراں پرانی کافی دیاں یہاں اتے نرن دا ترلا ماریا ہے۔ بندے دے داخلی مسلیاں بندے تے رب دے سانگے دے مضموناں نوں جیس پدھراتے خواجہ فرید ہوراں نے اپڑایا ہے' ہُن اوس سکھر تیکر پُجناج دے شاعراں کان سکھالی گل وی نہیں۔

اج دے کلاکار نوں اپنی کلا نوں جیوندیاں رکھن لئی نویں زاویاں توں گل کرنی پوسی۔

پروفیسر شارب ہوراں دی کافی واڈھ ھلا گن انسانی وجود دے ازلی مسلیاں دا اظہار لوک روایت وچ کرنا ہے۔ جن نالوں وچھوڑے دا دکھ، محنت مگروں حیاتی دیاں پیہاں خوشیاں نہ مانن دا ہرکھ، جن دے وجوگ وچ گرلاٹ تے چنگیاں وناں دی یاد نوں انج پنجاب دے Land Scape وچ گنھ کے لکھدے ہن کہ اوہناں دی کافی بتر تے مضمون دے سنجوگ دا سچا نمونہ بن جاندی ہے۔ شارب ہوریں کوئی اجیہا جی لوڑدے ہن، جیہدے نال اوہ اپنے وجود دے داخلی امکاناں نوں پا سکن۔ اوہ زندگی دے کوڑھیاں تے کوجھیاں ہوندیاں دی حیاتی دے سوہن نوں اکھوں اوہلے نہیں ہون دیندے۔ اوہناں دی شاعری وچ کافی ونڈ داوین، محرومی تے مایوسی دے احساسات کافی ملدے ہن پر حیاتی نال اوہناں دا پیار تے ہانی دی بھال دی چس ایہناں کوجھاں نوں جمالیاتی تجربہ بنا دیندی ہے۔

نی مائے جند پتھراں دے پڑ پے گئی
نی میں رودن جوگی رہ گئی
سرتے اڈ قہاری آئی
ساری سُرت سنجان ونجائی
اوس کھنگر توں جان چھڑائی
ایس کھنگر نال کھیہ گئی
نی مائے ....
دکھڑے پیندے کر کر ہلے
صبر قرار دا ذرہ نہ پلے
ڈگدیاں نوں کائی تھاں نہ جھلے
قلم اچھی ویہہ گئی
نی مائے ....
ڈھے تھیہ ہوئیاں پیار پناہیں
کوکاں کر کر کھلیاں باہیں
اک اک ساہ وچ سو سو آہیں

عجب عذابے پے گئی
نی مائے ....

جے کلاسیکی کافیاں نوں مکھ رکھ کے نجم حسین سید ہوراں دیاں کافیاں نوں پڑھیے تاں ایہہ مُتر تے مضموناں دے سبھا پاروں رزیاں نظماں ای نیں پر سوال ایہہ پیدا ہوندا اے کہ اوہناں پھیر کتاب دا ناں "کافیاں" کیوں رکھیا؟ اصل وچ نجم حسین سید ہمکالی سُوجھواناں دے چالُو وچاراں توں ہٹ کے سوچدے نیں تے ایہہ سرناواں اوہناں سوجھواناں نوں چوٹ ہے' جیہڑے کلاسیکی شاعری نوں روحانی وارداتاں دا اظہار ای سمجھدے نیں۔ اوہناں دی سُوجھ موجب اساڈے شاعراں نے کافی راہیں سے دے سچ (Contemporary Reality) نوں بیان کیتا ہے۔ ایسے طرح اوہناں نے وی اپنے سے دے سچ یعنی تھلویں میل دے پسے ہوئے بندے نوں شاعری دا موضوع بنایا ہے۔ اصل وچ کوئی صنف دی مقدس نہیں ہوندی' ہر سمے دے وڈے فنکار اوہدے وچ وادھے گھاٹے کر کے اپنی لوڑ موجب کم چلاندے رہے ہن۔ شاہ حسین نے کافی دی نینہ لوک ادب تے رکھی تے اوہناں دی کافی وچ 5 توں 10 تیکر مصرعے ہوندے ہن۔ بلھے شاہؒ دیاں کجھ کافیاں وچ تن مصرعیاں دے بند مگروں استھائی آوندی ہے۔ اج دے وڈے شاعر وی ایس صنف وچ وادھے گھاٹے کر کے نویاں راہواں بنا سکدے ہن تے ہو سکدا اے ایہہ ریت آون والے کل دے شاعراں نوں بھا(پسند) جاوے۔ اساڈے شاعر تے سوجھوان پھیر ادبی ورثے نال جڑ رہے ہن تے کالونی گیراں دے پائے پاڑیاں نوں میل رہے ہن۔ ایہہ سیانے ویلے دی لوڑ موجب خالص پنجابی دیاں صنفاں نوں نواں بانا پوا کے کمپیوٹرائزڈ سمے وچ جیوندے رکھن دے ترلے مار رہے ہن۔ پنجابی ادب لئی ایہہ وڈی مبارک لہر ہے۔

غلام مصطفیٰ بسمل

پنجابی غزل

"غزل" عربی زبان دا لفظ اے۔ ایہدے لغوی معنے زنانیاں نال گل بات کرنا اے۔ ستویں صدی ہجری وچ شمس الدین محمد قیس الراضی ہوراں پہلی وار غزل بارے ایہہ آکھیا جے "غزل دراصل حدیث زناں وصفت عشق بازی با ایشاں" (والمعجم فی معائیر اشعار العجم ص 387)۔ پروفیسر مسعود حسن رضوی ہوراں اپنے اک مضمون "صنف غزل پر ایک تحقیقی نظر" (جیہڑا کہ رسالہ نگار لکھنؤ فروری 1944ء وچ چھپیا) وچ کہیا اے۔ "سخن از زناں گفتن" ایہدے وچ لکھیا اے پئی غزل زنانیاں نال گلاں باتاں دی تھاں زنانیاں دیاں گلاں باتاں کرن دا ناں ایں۔

ڈاکٹر جگتار ہوراں ایہہ کاڈھ کڈھی کہ اک روایت دے مطابق عرب وچ "غزال" ناں دا اک شاعر ہویا۔ جیہڑا ہمیش عاشقانہ شعر کہندا سی۔ ساری عمر اوس نے حسن و عشق تے عشق بازی وچ ای گزاری۔ ایس لئی غزل اوہدے ناں نال جوڑی جان لگ پئی۔ (چنا گھاہ دھوانکھیاں ڈھیاں) پر ایہہ روایت کوئی ایڈی مستند نہیں کیوں جے ایہدا کدھرے ہور حوالہ نہیں ملدا۔

فارسی وچ غزل "ہرن" دی چوکڑی نوں وی کہندے نیں تے استاداں نے ایس کر کے وی ایس صنف دا ناں غزل رکھیا پئی ایہدا ہر شعر دوسرے شعر توں وکھ ہوندا اے تے ہرن دی چوکڑی مثال اک مضمون توں چوکڑی بھر کے شاعر دوجے مضمون تے چلا جاندا اے۔ ایہہ تے سی غزل دے معنیاں دے بارے وچ گل۔ ہن اسیں ایہدے مڈھ بارے اظہار خیال کراں گے۔

غزل دے مڈھ بارے ایہہ خیال وی عام اے جے ایہہ عربی قصیدے دے اوس حصے توں ہوند اچ آئی اے جیہنوں نشیب، تشبیب یاں قول (غزل) آکھیا جاندا اے۔ پر مجنوں گورکھپوری ہوراں دے مطابق غزل اپنے مزاج دے اعتبار نال تشبیب

دی تھاں ایرانی گیت "چامہ" دے بہتا نیڑے اے کیوں جے "چامہ" ہندی گیت وانگ شاعری دی اے تے موسیقی دی اتے غزل دی وڈی خوبی ایہہ ہوندی اے جے اوہدے وچ نمکی دا رنگ اگھڑواں ملے۔

ڈاکٹر وزیر آغا ہوراں اپنی کتاب "اردو شاعری کا مزاج" وچ ایس وچار دی حمایت کیتی اے۔

غزل دے مڈھلے دور وچ حسن و عشق تے جوانی دے سارے جذبے ای ایہدے معیار دا موجب بنھے جاندے رہے۔ تصوف، اخلاق تے دوجے مسئلیاں دا ذکر ڈھیر بعد شامل ہویا۔ غزل دے مزاج دا اہم تے مڈھلا عنصر اوہدی داخلیت اے۔ غزل اصل وچ اوہناں کیفیتاں تے جذبیاں دی کجھ دا ناں ایں جیہناں دا تعلق دلی جذبیاں اتے اوہدے تے واپرن والے اثراں نال ہوندا اے کیوں جے غزل کسے خارجی یاں میکانکی عمل یاں تحریک دا ناں نہیں سگوں ایہہ منکھ دے فطری رُجحاناں تے جذبیاں دی اک مورت ہوندی اے ایس لئی غزل وچ داخلی کیفیتاں، وارداتاں، تجربیاں دے نال نال انسان دیاں دلاں دیاں نازک تاراں نوں چھیڑ کے محسوس کرن دا ادراک وی ملدا اے۔ ایہدے وچ کوئی شک نہیں پئی شعر دی تحریک خارجی دنیا توں ہوندی اے۔ شاعر اوہناں اثراں نوں وی قبول کردا اے کیوں جے اصل کم تے اپنے اندر دیاں دھوکھاں کڈھنیاں ہوندا اے۔ ایس کر کے خارج نوں داخل تے وارد کر کے اظہار کرن نوں غزل دا ناں دتا جاندا اے۔

علامہ نیاز فتح پوری ہوراں اردو غزل گوئی دے دیباچے وچ لکھیا اے جے "غزل کا تعلق ایک ایسے فطری جذبے سے ہے جس کی تکمیل و پختگی کے لیے بعض اوقات "من" بھی غائب ہو جاتا ہے اور صرف "تو" ہی رہ جاتا ہے۔ سپردگی غزل کی جان ہے اور محویت غزل کا ایمان ہے"۔

جے کر علامہ نیاز فتح پوری دے قول نوں منیا جائے تے فیر غزل دے مڈھ نوں قصیدے دی تشبیب دے نال ایہدا کوئی رشتہ نہیں ملایا جا سکدا۔ اصل وچ غزل دی وڈی صفت ایہدی رمزیت یاں ایمائیت اے۔ ایہہ کھلار دا بھار چک ای نہیں سکدی۔ بلکہ سمندر نوں کوزے وچ بند کرن دا وصف ای غزل دا وڈا وصف اے۔ گھٹ توں گھٹ لفظاں وچ زیادہ توں زیادہ گہری تے رمزاں بھری گل کیتی جان دا کم غزل توں ہی

لتا جا سکدا اے۔ ایس کر کے غزل دا ہر شعر اپنی تھاں اک مکمل اکائی ہوندا اے۔ پر ایہدے سارے شعراں دی ڈو نگھیائی ہیٹھ اک داخلی لہر موجود ہوندی اے تے .... ایہدے نال نال ایہناں ساریاں اکائیاں دا اک مخصوص نامعلوم ربط اک دوجے نال ہونا ضروری وی اے۔

غزل دے مڈھ بارے کوئی پکی حتمی گل نہیں کیتی جا سکدی۔ فارسی شاعراں نے عربی قصیدے توں غزل دے تصور نوں لے کے ایہنوں اک وکھری صنف رتھیا پر ایہہ قصیدے دے نال صرف فارم دی حد تک ای مطابقت کردی اے۔

دسویں صدی دے آخری ادھے حصے وچ "رودکی" غزل دا پہلا صاحب دیوان شاعر ہویا۔ ایس طرح فارسی غزل اردو تے پنجابی غزل دی پیش رو ثابت ہوئی۔

اردو وچ تذکرہ نگار ولی دکنی نوں اردو دا پہلا شاعر متھدے نیں، پر بزم ثقافت چکوال نے شاہ مراد دا کلام چھاپیا اے، جیہدے وچ شاہ مراد دیاں اردو فارسی توں اڈ اٹھ پنجابی غزلاں وی شامل نیں۔ 1702ء ایہناں دی تاریخ وفات اے تے ایس طرح اوہ ولی دکنی توں کوئی 40 ورھے پہلاں دے غزل گو شاعر نیں۔ ایہدا مطلب ایہہ ہویا بئی شاہ مراد اردو دے نال نال پنجابی دے وی پہلے غزل گو شاعر نیں۔ ایتھوں ایہہ سٹا نکلیا جے اردو تے پنجابی غزل دا مڈھ سانجھا بجھاتے اکو شاعر یعنی شاہ مراد ہوراں ای ایہنوں چتاریا۔

عام تذکریاں وچ نواب گاموں خاں نوں پنجابی دا پہلا غزل گو رتھیا جاندا رہیا اے۔ گاموں خاں دا عہد (1906ء - 1860ء) اے انج ویکھیا جاوے تے پنجابی غزل دا مڈھ کل دی گل جاپدی اے پر ایہہ گل صحیح نہیں بقول پروفیسر ریاض احمد شاد "پنجابی کے کلاسیکی سرمائے میں غزل کا وجود گو بہت کم نظر آتا ہے لیکن یہ بات قرین قیاس نہیں کہ پنجابی کے عظیم صوفی شعراء جن کی تعلیم کا وافر حصہ فارسی کا مرہون منت ہے۔ انہوں نے اس زبان کی ایک نمایاں صنف غزل سے اثر قبول نہ کیا ہو"۔

حافظ محمود شیرانی ہوراں اپنی کتاب "پنجاب میں اردو" وچ پنجابی دے کئی اک شاعراں دیاں اردو غزلاں درج کیتیاں نیں، جیہناں وچ سید وارث شاہ دا ناں وی شامل اے۔ شاہ مراد توں گاموں خاں تیک اک لمی وتھ اے۔ ایس درمیانی عرصے وچ ہور بے شمار پنجابی شاعراں توں اڈ علی حیدر ملتانی، حضرت بلھے شاہ، ہاشم شاہ، احمد یار مرالوی،

قادر یار، میاں محمد بخش تے خواجہ غلام فرید اج کوئی دے شاعر ملدے نیں، جہناں نوں کلاسیک دا درجہ حاصل اے۔ ایہہ سبھ بنیادی طور تے فارسی دے وڈے عالم سن۔ ظاہر اے ایہناں فارسی غزل نوں وی پڑھیا ہووے گا تے ایس توں اثر وی قبول کیتا ہووے گا۔ پھیر ایہہ سچ ممکن اے کہ اوہناں پنجابی غزلاں نہ لکھیاں ہون۔ سانوں اج جیکر اوہناں دیاں پنجابی غزلاں نہیں ملدیاں ایہدے کئی سبب نیں۔ پہلی گل تے ایہہ وے جے اوہناں دی وجہ شہرت تے عوامی مقبولیت اوہناں دے کلاسیک کلام پاروں ہوئی تے ایس جذبیاں بھرے ہڑھ نے دوجے کلام نوں روڑھ دتا تے اوہ لوکائی دے ساہمنے نہ آ سکیا۔ دوجی وجہ ایہہ وی اے جے اوہناں وچوں اکثر لوک باعمل صوفی تے دین دے مبلغ وی سن۔ اوہ اپنے کلام دے ذریعے خاص مقصد حاصل کرنا چاہوندے سن تے اوہ مقصد اپنے وچاراں دی تبلیغ سی۔ ظاہر اے غزل راہیں اوہ اپنا مقصد پورا نہیں سن کر سکدے۔ ایس لئی اوہناں دی توجہ اپنے مخصوص شعری رجحان ول رہی تے اپنے مقصد نوں ای عزیز جانیا پھیر وی ایہہ قرین قیاس اے کہ اوہناں غزلاں لکھیاں ہون گیاں۔ اخیری گل ایہہ وی آکھی جا سکدی اے جے پنجابی زبان کدے وی سرکاری درباری زبان نہیں رہی مطلب ایہہ پئی ایہہ زبان فارسی تے اردو وانگ کدی وی امیراں وزیراں تے بادشاہواں دیاں درباراں دی لونڈی نہیں بنی۔ کسے وی عہد وچ ایہنوں سرکاری سرپرستی حاصل نہیں ہو سکی۔ ایسے پاروں ایہدا رابطہ عوام نال رہیا تے ساڈے آگو شاعراں وی عوام دے ذوق دے مطابق شاعری کر کے عوامی مقبولیت دی سند حاصل کیتی سی۔ غزل کیوں جے فارسی توں آئی سی تے پہلے پہل سوائے حسن، عشق، ہجر، وصال، شمع، پروانہ تے گل وبلبل توں اڈ ہور گلاں ایس صنف وچ کرن دی ایہی گنجائش وی نہیں سی ایس کر کے ساڈے بزرگ شاعراں جیہڑیاں کوئی غزلاں لکھیاں وی اوہ عوامی مقبولیت حاصل نہ کر سکیاں جیہڑی اوہناں دے کلاسیکل قصے کہانیاں نوں حاصل ہوئی۔ بہر حال اجے کسے ایہے کھوجی دی لوڑ اے جو شاہ مراد توں میاں محمد بخش دے درمیانی پاڑے دے غزل گو شاعراں دی کھوج لا سکے تے انج پنجابی غزل دی تاریخ مکمل ہو سکے۔

پنجابی وچ شاہ مراد توں بعد میاں محمد بخش دی غزل ملدی اے۔ خواجہ غلام فرید ہوریں مییں ہوراں دے ہم عصر نیں۔ اوہناں دیاں اردو غزلاں دا مجموعہ وی

بچھیا اے پھیر کیہ وجہ اے جے اوہناں پنجابی غزلاں نہ لکھیاں ہون۔ اصل گل تے ایہہ وے جے اوہناں دیاں کافیاں دا ڈھنگ ای غزلیہ اے۔ ویسے وی نویں کاڈھ انوسار "کافی" نوں غزل دا دوجا روپ منیا جاندا اے۔ کلاسیکل شاعراں غزل دے سوڑے گھیر نوں کافی دے موکلے روپ وچ چتاریا تے انج اسیں خواجہ فرید نوں وی غزل گو شاعراں دی صف وچ شامل کرنے آں تے جے ایس گل نوں ہور پچھانہہ دل ٹوریا جاوے تے پھیر شاہ حسین تے بلھے شاہ دیاں کافیاں وچوں وی غزل بھالی جا سکدی اے۔(1)
ایس وچار دی حمایت ڈاکٹر عبدالاحد ہوراں دے ایس قول توں ای ہو جاندی اے پئی " صوفی منش شعراء کے یہاں چار چار مصرعوں میں مختلف النوع خیالات کا اظہار ملتا ہے جو غزل کی ہیئت میں قدیم و جدید تجربوں نیز ہماری غزل کی موضوعاتی خصوصیات سے بہت کچھ مشابہت رکھتا ہے۔ علاقائی زبانوں میں ہماری غزل کی ہیئت اور فکری خصوصیت ہمیشہ مقبول رہی ہے اور آج بھی ہندی ادب میں بھجن اور دوہے غزل سے ملتی جلتی چیزیں ہیں ان کا بے پناہ شاعرانہ "رس" اشعار کو دلنشیں اور الفاظ کو سراپا ترنم بناتا ہے"۔ یاد رہوے جے ساڈے صوفی شاعراں بھجناں دے مقابلے تے کافیاں نوں ای اسلامی تبلیغ دا ذریعہ منیا۔ شاہ حسین دی ایس کافی دا رنگ ویکھو جیہدی بتر غزل مسلسل ورگی اے۔

متراں دی بھانی خاطر دل دا لہو چھانی دا
کڈھ کلیجہ ، کیتم بیرے ، سوبھی لائق ناہیں تیرے
ہور توفیق ناہیں کجھ میرے ، پیو کٹورا پانی دا
متراں لکھ کتابت بھیجی ، لگا بان پھراں ترہیندی
تن وچ طاقت رہی نہ مولے ، رو رو حرف پچھانی دا
تن من اپنا پرزے کیتا ، تینوں مہر نہ آئی بیتا
اساں نوں ہور عذر نہ کائی ، چارا کیہا نمانی دا
کہے حسین فقیر نمانا تیں باجھوں کوئی ہور نہ جاناں
توں ای دانا ، توں ای بینا توں ای تان نتانی دا

محمد بخش نوروز ہوراں فارسی روایت دے اثر ہیٹھ پنجابی دیاں نویکلیاں غزلاں لکھیاں نیں۔ مثال دے ہوں اک غزل دے دو شعر۔

رت آئی رخسار چمن تے گل پھل کھلے تازے

غنچہ تنگ تے رنگ گلابی کیا نرگس با نازے
نوبت عشق ہر اظہاروں نڈ نڈ نو آغازے
نوروز رہے عشق قدیمی درد رساں دم آوازے

سید میراں شاہ بارے وی "پنجابی ادب دی کہانی" وچ عبدالغفور قریشی ہوریں اوہناں دے غزل گو ہون دا اقرار کردے نیں۔ ایہہ دوویں شاعر استاد گاموں خاں دے ہم عصر سن پر باقاعدہ پنجابی غزل دا مڈھ استاد گاموں خاں توں بجھا اوہناں دیاں غزلاں فارسی روایتی غزل دی طرز دے عمدہ نمونے نیں۔

اوہدے ویکھ رخسار رقیب سڑیا میری روح رخسار توں ہوئی صدقے
اودھر اگ اتے پئی اگ بلے ایدھر نور چمکے پیا نار اتے
کنگھی پھیر کے یار نے مانگ کڈھی نکتہ لبھیا اساں ایس بات وچوں
کوئی صاحب سکندر نوں جا آکھے کڈھی یار نے راہ ظلمات وچوں

مولا بخش کشتہ ہوریں پنجابی دے سبھ توں پہلے صاحب دیوان غزل گو شاعر نیں، خود لکھدے نیں۔

کوئی لکھے تاریخ تے یاد رکھے بخشی رب نے عزت ایہہ خاص مینوں
شعراں وچ پنجابی دے سبھ کولوں پہلے پہل چھپیا اے دیوان میرا

کشتہ ہوریں اوس سمے دے شاعر نیں جدوں اردو غزل اپنے تن عہد مکمل کر کے چوتھے عہد وچ داخل ہو رہی سی۔ میر، درد، جرات، رنگین تے پھیر ذوق تے غالب تیک دا سفر طے کر کے عروج، زوال تے عروج دیاں منزلوں لنگھن توں مگروں حالی تے آزاد ہتھوں نویاں قدراں نال روشناس ہو کے علامہ اقبال ہتھوں نویں طرز تے انگ نال جلوہ گر ہو رہی سی۔ مولا بخش کشتہ ہوراں حالی تے آزاد دی تحریک توں متاثر ہو کے اپنیاں نظماں وچ فطرت نگاری تے حب الوطنی نوں تھاں ضرور دتی پر اوہناں دی غزل اتے فارسی تے اردو دی روایتی غزل دی چھاپ موجود رہی تے اوہ عشق اتے محبت دے فرضی قصے بنا کے جھوٹھ موٹھ عشق دے شعر لکھدے رہے۔ ایسراں اوہناں کول روایتی موضوعاں تے روایتی اظہار دے ڈھیر نمونے ملدے نیں۔

آوے رُت چمن دے اندر آویں کدے جے پیارے اج
نال خوشی دے زر لٹاون ہس ہس کے پھُل سارے اج

کتھوں ایہہ میرے بھاگ کہ خط پڑھ کے رکھ لوے
قاصد نے کولوں جوڑی اے گفتار جھوٹھ موٹھ

پر ایس روایتی انداز دے نال نال اوہناں پنجاب دیاں عشقیہ ریتاں نوں شاعری وچ سموچ کے اپنا نویکلاپن وی قائم رکھیا اے۔ اردو غزل گو شاعراں وانگ لیلےٰ مجنوں تے شیریں فرہاد دے قصے نہیں چھوہے سگوں "ہیر رانجھا" تے "سوہنی مہینوال" نوں اپنی شاعری دا موضوع بنایا اے، جیہدے پاروں اوہناں دی غزل روایت دے نال نال پنجاب دی زندگی دی عکاس بن جاندی اے۔

گھنگھٹ ذرا اٹھا توں مکھ توں وکھ عشق دے کارے اج
رانجھا بن کے جوگی آیا ہیرے تیرے دوارے اج

ایس توں اڈ اوہناں کول حیاتی دا مطالعہ چوکھا تے مشاہدہ وی ڈونگھا اے۔

میں اُسار خیالی نہ
ریت دیاں نہ اِٹاں پتھ

مولا بخش کشتہ ہوراں توں بعد تے جیویں "دبستان" کھل گیا۔ عبدالغنی وفا، استاد عیسیٰ، فرید مزنگوی، عبدالمجید سالک، استاد جوہر، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، دھنی رام چاترک، وودھاتا سنگھ تیر، کرتار سنگھ بلگن، موہن سنگھ ماہر، ہریندر سنگھ روپ، عجائب چترکار، پربھ جوت کور، راج بیدی، صوفی تبسم، فیروز دین شرف، عبدالکریم ثمر، رمضان وزیر آبادی، موسیٰ لدھیانوی، عاشق لدھیانوی، کشن سنگھ عارف، درشن سنگھ آوارہ، تیجا سنگھ صابر، برکت رام یمن، عبدالمجید بھٹی تے حکیم ناصر ہوراں پنجابی غزل دا موہنہ متھا سوارن تے چکان وچ بھرپور حصہ لیا۔ کجھناں شاعراں دے کلام دی ونگی حاضر اے۔

کلیاں نہیں ایہہ کسے دے وچ ماتم رند غماں اندر چپ چاپ بیٹھے
پھل نہیں ایہہ وچ افسوس ساقی پھڑ صراحیاں مُودھیاں ماریاں نیں
(عبدالغنی وفا)

میں قربان امید شکار مڑیا نہ جا جنگل دے دل شکار دے لئی
ایہہ لے دل میرا، ایہہ لے سر میرا، ایہہ تیر دے لئی ایہہ تلوار دے لئی
(استاد محمد اسماعیل عیسیٰ امرتسری)

صدیاں توں دل لئی پھردا سی گجھے درداں دے خزینے نوں
پر اوڑک عشق دے کھوجی نے پٹ کڈھیا ایس دفنے نوں
جیون دے شوہ دریاواں وچ کیہ کم اے عقل دے باغی دا
رب چاہے تے اک دن ڈوبے گا ایہہ وچ منجدھار سفنے نوں
(عبدالمجید سالک)

جوہر عشق نے ہاسا کیتا رہیا نہ رنگ جوانی دا
پت جھڑ وانگوں جھڑ گئے سارے رنگلے روپ شنگاراں دے
(استاد جوہر)

شرف اوہدے نک دی تیلی پئی آکھدی
حسن دی تلوار تے قبضہ ہویا تلوار دا
(فیروزدین شرف)

متھے تے مڑ گھوری دسی یار منیدا جاپے
سوہنیاں دی ایس انگل تے دل پھڑک پیا اج فیر
(عبدالمجید بھٹی)

کیہڑن لفظاں نال فقیر ہر ویلے سوچ وچاراں
کجھ اے قلم نچلی کجھ خیال نچلا
(ڈاکٹر فقیر محمد فقیر)

ایہناں سبھناں شاعراں دی غزل فارسی روایت توں آزاد نہیں ہو سکی پر حکیم ناصر ہوریں اپنا اک وکھرا انداز تے مقام رکھدے نیں۔ عارف عبدالمتین ہوراں دیاں لفظاں وچ حکیم ناصر دی شاعری اکلاپے دے احساس توں جنم لیندی اے تے پھیر اک فرد اتے مرکز ہو جاندی اے تے اخیر وچ اجتماع اتے محیط ہو جاندی اے۔

تیرے شہر دے اک اک جی نے جی آیاں نوں کہیا اسانوں
ہر بنے توں اٹاں ہنیاں ہر بوہے چوں وجے پتھر

غزل نوں اردو تے فارسی دے مقابل وچ کھڑن تے پنجابی غزل نوں کلاسیکی سطح تے اپڑان وچ پیر فضل گجراتی دیاں کوششاں نوں بہت دخل اے۔ ایہناں تیک اپڑدیاں ہویاں پنجابی غزل نے اپنا مہاندرا تے ضرور بنا لیا ہویا سی پر اجے تک اوہدی اپنی

کوئی باقاعدہ شناخت نہیں سی بن سکی۔ پیر فضل نے پنجابی غزل نوں اک اعتماد تے وقار بخشیا اے۔ ایہنوں فارسی اردو غزل دے برابر کھڑیاں ہون دا حوصلہ عطا کیتا۔ پیر ہوراں اک پاسے روایت نوں وی نبھایا تے اوہدے وچ وادھے وی کیتے تے دوجے پاسے جدید پنجابی غزل دی نینہ وی رکھی۔ روایتی انداز وچ وی اوہ اپنی انفرادیت قائم رکھدے نیں۔ ایس توں اڈ اوہناں کول اپنا اک انوکھا، نواں تے وکھرا انداز اے۔ اوہ اپنے ڈونگھے مشاہدے پاروں اپنی اک جداگانہ حیثیت رکھدے نیں۔ ایہہ ای وجہ اے جے اوہناں کول روایت وی جدت بن جاندی اے۔

بھلا رکھے سکندر تے کیہ رکھے میرے حسن دے بادشاہ نال نسبت
گھوڑے زمین نمانی تے اوس پھیرے اپنے دلاں دے شہر تسخیر کیتے

وس پے گئے اوہناں فرشتیاں دے ساڈے ہون تے سن مخل جیہڑے
ایتھے اوہناں ای بھرے اعمال نامے اوتھے اوہناں کولوں ای گرزاں کھانیاں نیں

اے واعظا! ذوق تہاڈے نوں کیہ نور نمازی آکھن گے
ہر جمعے کہانی حوراں دی پا بہنی حضرت ٹھیک نہیں

پیر فضل گجراتی ہوراں جیہڑی نویں پنجابی غزل دی نینہ رکھی سی اوہنوں بنیاد بنا کے پنجابی غزل دا محل اسارن وچ بہت سارے سنگی ساتھی اوہناں نوں آن ملے تے پھیر بقول سیٹھ اسحاق۔

عرشاں توں وی لے تاثر اچاجاں غزل دا

دے منشور تے عمل شروع ہو گیا۔ ایس پڑ وچ استاد محمد دین فانی، برکت علی خورشید، محمد علی خالق، علامہ غلام یعقوب انور، گلشن وزیر آبادی (مرحوم)، آزاد باجوہ (مرحوم)، عبدالغفور اظہر، باغ حسین، سیٹھ اسحاق، صوفی محمد عبداللہ یٰسین، امین خیال تے تنویر بخاری ہوراں دے ناں لئے جا سکدے نیں۔

ایہناں وچوں ودھیرے شاعر پیر ہوراں دی لیہہ تے ای ٹُردے رہے تے اوہناں نوں ای گلوکڑی پا کے کھلوتے رہے جیویں کہ سیٹھ اسحاق ہوراں خود آکھیا۔

میں گھٹ گھٹ جپھیاں پاواں نہ کیوں پیر فضل گجراتی نوں

اسیں اکو بیڑے اچے آں تے چھاتی ساویں چھاتی نوں

تے انج روایت توں اگاہنہ نہ ودھ سکے پر علامہ غلام یعقوب انور ہوراں پنجابی غزل نوں نہ صرف نواں موڑ دتا سگوں اک وکھرے سکول دی نینہ رکھی۔ اوہناں پیر ہوراں وانگ روایت نوں تے اپنایا پر "جدید تر پنجابی غزل" دا مُڈھ وی بنھیا۔ اوہناں دیاں غزلاں جدیدیت دا اک نو یکلا تال میل نیں۔ اوہناں تجسیم کاری توں کم لیندیاں ہویاں اکھراں راہیں مجسمہ کاری کیتی تے انج نہ صرف لفظاں نوں نویں معنی بخشے سگوں پنجابی غزل دے گھر نوں ہور وی موکلیاں کر کے اک نواں ذائقہ وی دتا تے انج پہلی وار غزل خالصتاً" پنجاب دی ثقافت تہذیب تے رہتل وچوں پنگری نظریں آون لگ پئی۔ سوچاں دے پنچھے دتھے، فکر دی بھنگی، دلیلاں دی گادھی، وہماں دے نکے بھچے، سدھراں دیاں مڑھیاں، حرص دی گھگھی، تے انج دیاں ہور بے شمار ترکیباں راہیں اوہناں غزل نوں پنجاب تے خاص کر پینڈو وسیبے دے نیڑے کرن دا آہر کیتا۔ ایسراں اوہناں پہلی وار پنجابی غزل راہیں پنجابی زبان نوں مثنوی تے کافی دے اثر توں آزاد کرن دی کوشش وی کیتی تے غزل نوں ملکھ دے نیڑے کرن وچ کامیاب وی ہوئے۔ ایس طرح پنجابی غزل فارسی تے اردو غزل توں وکھ اپنا اک الگ تشخص قائم کرن وچ کامیاب ہوئی۔

اردو غزل دیاں علامتاں فارسی توں منگویاں نیں، گل و بلبل، شمع پروانہ، لیلیٰ مجنوں، قفس، زنجیر، ساقی، میخانہ، ساغر، وغیرہ دے تصور تے مفہوم اردو غزل نے فارسی توں لئے نیں۔ تبسم کاشمیری ہوراں دے آکھن موجب "یہ دیکھ کر تعجب ہوتا ہے کہ فنکاروں کی نسلیں صدیوں تک اس زمین میں آباد رہیں مگر اس زمین سے ان کا کوئی جذباتی رشتہ کسی شعری تجربہ کی تخلیق کا ذریعہ نہ بن سکا۔ یہاں کے پھول، موسم، پہاڑ، دریا، ندی نالے اور پرندے وغیرہ غزل میں جگہ نہ پا سکے اور یہ اردو غزل کی علامتیں عجیب ہیں کہ ان سے ہمیں اس دیس کی مٹی کی خوشبو بھی نہیں آتی اور شاید دنیا کی شعری اصناف میں اردو غزل واحد صنف سخن ہے کہ اس کی علامتیں بیرونی تہذیب کی پیداوار ہیں"۔ پنجابی غزل نے وی فارسی تے اردو غزل توں اثر قبولیا ایہدے وچ وی شمع پروانہ، گل و بلبل، ساقی، میخانہ تے شراب صراحی دا ذکر تے آیا پر ایہدے نال دھرتی دی مٹی دی خشبو بہتی رہی۔ محبت تے وفا دے سمبل شیریں فرہاد یاں لیلیٰ مجنوں ای

نہیں سگوں سسی پنوں، سوہنی میہنوال تے ہیر رانجھا اپنیاں پوریاں روایتاں نال موجود نیں تے اینج دے دوسرے لوک کردار جیویں جوگی، کیدو، کھیڑے مرزا تے اوہدی بکی دے نال نال چرخہ، تندواج تے ہور شیواں اپنے پورے معنیاں تے پس منظر نال پنجابی غزل دا موضوع رہیاں۔

شاہ مراد توں پیر فضل گجراتی تیک پنجابی غزل اتے فارسی روایت دا چوکھا اثر رہیا۔ مولا بخش کشتہ ہوراں کدھرے کدھرے مقامی رنگ اختیار کرن دی کوشش کیتی انج پیر ہوراں اپنی غزل وچ کدھرے کدھرے پنجابی روایتاں توں موںہہ موڑیا پر علامہ غلام یعقوب انور ہوراں فارسی روایتاں توں اڈ پنجابی وچ علامت نگاری نوں رواج دے کے ایہدا رخ ترقی پسند ادب ول موڑ دتا۔

میری مجھی دے دیوے نالوں کوئی بجلی دوھ نمیار نہیں
پر میں اک مہاڑ کاما واں کے پنڈ دا لمبر دار نہیں

ہتھ رکھ کے فکر دی جنگی تے جد تا تا کرنا واں
اوہ کیہڑی جوڑی اے مصرعیاں دی جو اڈن لئی تیار نہیں

اوہناں دی غزل دے ویڑھے چوڑے دی چھنکار دی اے تے ٹلیاں دے ہاسے دی، ٹلے دا جوگی وی اے تے رنگ پور دی اڈنی ہنی دی، صاحباں دیاں سدھراں دی نیں تے مرزے دی بکی دی، سوہنی دیاں تانگھاں دی نیں تے میہنوال دی ڈھونی دا نشان وی، مٹی وچ گوئے تارے وی نیں تے لشکاں بھریا ٹھوٹھا وی، چھلاں پیاں سدھراں دیاں قبراں وی نیں تے وہماں دے بڈاوے وی۔ پیار دے نیل وی نیں تے موئی ورگی لکڑی وی، چیتیاں دے تتے ہوئے جالے وی نیں تے کالی رات دی مکڑی وی، خشبو دیاں لومباں وی نیں تے رنگ اتے نور دے تریورو وی، سوہیاں بلمیاں دیاں قلماں وی نیں تے خوش کلامی دے پورنے وی، چھڑے ہوئے بالک دے نخرے وی نیں تے دل ورگا نازک کھڈونا وی۔

کے رانجھن آکھ کے گھنڈ کڈھنا کے جوگی آکھ کے ٹرپینا
ایس ہیر تے سستی دی نگری انور کیہ کیہ سدوانا ایں

ہیر تے سستی دی نگری دیاں ایہہ گلاں دی اوہناں دی شاعری دا خاص وصف

ٹھہر دیاں نیں۔

پنجابی غزل وچ مقامی ریتاں نوں اجاگر کرن توں وکھ انور مرحوم ہوراں پنجابی غزل نوں کجھ نویاں علامتاں وی دتیاں۔ اج پنجابی غزل وی اپنے نویں معنیاں دی وگن وچوں باہر نکلی۔ سچی گل تے ایہہ وے جے اپنیاں انملیاں کوششاں نال اوہناں "جدید تر غزل" دی نینہہ رکھی تے "بزم وفا" گوجرانوالہ راہیں باقاعدہ ایہدے لئی کم کردے رہے۔

سیٹھ اسحاق، استاد فانی تے امین خیال ہوراں پیر فضل گجراتی تے علامہ غلام یعقوب انور دے رنگ نوں نکھارن دے نال نال خوب صورت وادھے وی کیتے۔ امین خیال ہوراں دی غزل وچ روایت تے جدیدیت دے نویکلے تے عمدہ نمونے ملدے نیں۔ کجھ شعراں دی چون ویکھو۔

رنگاں تے خشبوواں نے گل کیتھے پیار دے پائے
پھل بہار دی جنج چڑھیا بن کے ننگی پچی
آس دی ہیر نکری کجھ دن چوری رہی کھواندی
ہن نہیں یاد دے رانجھے لئی اوہ لے کے آوندی بھتا
کل جگ والی ریت پرانی اج وی لوکو اونویں جے
اج وی کاں اوہ کھا جاندے جو چڑیاں پڑھے نیں

تنویر بخاری ہوریں "بزم وفا" دے اک اگھے شاعر نیں جنہاں کول لفظاں دی بازیگری کمال دی اے۔

عاشق، ملاں، وعظ، نصیحت، واٹاں، پینڈے، منزل
شوہ مہانے، تچن، بیڑی، پاندھی، منت، زاری
قاصد، چٹھیاں، خط، لفافے، کاغذ، قلم، دواتاں
غصے، روسے، من منوئی، غم خوری، غم خواری

جدوں ایس "ہنر" وچوں نکل کے اوہناں اپنے آل دوالے نظر ماری تے سبھ قدراں بدل چکیاں سن۔ بیلے وچ کوکیندی مُرلی دا جادُو ٹُٹ گیا سی۔ کالی رن سلونا مل کے گوری ہو چکی سی تے بابو نے میک اپ تھلے اپنا اصلا لکا لیا تے اج اوہ اکھاں ملاون توں وی ڈرن لگ پیا۔

پے گیا خصماں نوں کھانا عینکاں دا کیہ رواج
آدمی دے نال اکھاں میلدا نہیں آدمی

ایہناں توں اڈ روف شیخ، سلیم کاشر، صحرائی گورداسپوری، اقبال صلاح الدین، ڈاکٹر رشید انور، عارف عبدالمتین، اختر کاشمیری، منیر نیازی، ماجد صدیقی، منظور وزیر آبادی، سعید جعفری مرحوم، غلام فرید جعفری، امیر سوہلوی، اسماعیل متوالا، شیر افضل جعفری، نذیر چوہدری، افضل احسن، حکیم تائب رضوی مرحوم، کبیر انور جعفری، محمد صدیق بے کس، عبدالغفور اظہر مرحوم، حفیظ تائب، منصور خالد تے منیر عصری جیہے نو یکلے شاعراں پنجابی غزل دا مُہاندرا بناون، پھباون تے لشکاون وچ ودھیک حصہ لیا۔ ایہناں شاعراں نے حیاتی دے انفرادی تے اجتماعی پہلواں نوں غزل دا موضوع بنایا تے غم جاناں دے نال نال غم دوراں دی وی ترجمانی کیتی۔

سائنسی ایجاداں، صنعتی ترقی تے مشیناں دے شور شرابے نے جیون نوں گنجھل دار بنان دے نال نال انسان نوں جیہں اکلاپے، بے حسی، بے چینی، حیرت تے خوف دا شکار کیتا اے ایہناں شاعراں دی غزل اوسے مجبور انسان دی ترجمان وی اے تے اوہدا بھرپور احتجاج وی۔

اپنے آپ نوں شیشے دے وچ ویکھ کے سوچیں پے گیا واں
بے حسی دے کیہڑے جھکڑ میرے شہر تے جُھل گئے نیں
(روف شیخ)

اپنی گھر والی تے کنوں بُجّی رہی ......
جیون ووہٹی دے لئی ٹُومباں گھڑدے رہے
(سلیم کاشر)

ساڈے لئی تے مشکل ہویا تیرے شہر چ رہنا
تیرے شہر دے وسنیکاں دے رنگ چٹے دل کالے
(منظور وزیر آبادی)

یاں ایتھے لوکاں دے دُکھڑے سنن سنان دی ریت نہیں
یاں تیری نگری دے سارے واسی گونگے بولے نیں
(حفیظ تائب)

چنگیاں لگ بیٹیاں نے ہن تے شہر ترے دیاں رسماں
ویکھو ویکھی اتھرو کڈھنے رسم ریسی گاونا
(رشید انور)

سجناں دا لہو پی کے اپنے چہرے نوں رنگ لیندے نیں
ایسے لوک بہت نے میرے دور دے ٹھیکیداراں وچ
(اکبر کاظمی)

جن تیر جگر وچ مارے کر کر تکھیاں نوکاں
اجڑ گیاں پیار دیاں اج وسیاں ہوئیاں جھوکاں
(محمد صدیق بیکس)

تبکا تبکا کر کے ایہناں کئی سمندر روڑھے نیں
دریاواں دے دس وچ نیں ہن بھار ونڈانے اکھیاں دے
(عبداللہ یقین)

ایہہ سارے شک شکوک ودھائے پت جھڑ نے
جد آئی فصل بہار تجلیکھے نکلن گے
(اکبر لہوری مرحوم)

زخم پُھل ہوندا تے میں کالر سجاندا کوٹ دا
رپیڑ رو سکدی تے مُلماں کہن دی کیہ لوڑ سی
(منو بھائی)

کیہدے نال ودھایئے سنگت کس کولوں نس جایئے
کنڈیاں توں وده کلیاں اوتھے لہو دیاں ترہایاں
(عبدالغفور اظہر)

کئی واری جگر سمندر چوں چھل اٹھی درد وچھوڑے دی
کئی موتی ٹپ کے سپاں چوں پلکاں دے اتے آ بیٹھے
(عبدالحمید امر مرحوم)

یار دی خاطر دار تے چڑھ گئی
زلف رسا منصور دے ہار
(رضا ہمدانی)

شہراں دی فضا دی لمبہ بے چینی، بے حسی، حیرت، خوف، بے نیازی، بے پرواہی تے ایہناں وچوں جمن والے اکلاپے دا ڈونگھا احساس، مشیناں دی حکومت منکھ دی بے قدری تے اوہدے ممکدے مسئلے ای اج دی غزل دے نمایاں رُجحان تے وصف نیں۔ مشیناں دی حکومت پاروں انسان دی حیثیت نہ صرف ثانوی ہو کے رہ گئی سگوں "سنگ و خشت" توں "جہان پیدا کرن" دی شعوری کوشش پاروں ایہدی قدر و قیمت وی گھٹ گئی۔ پیسہ وڈی قوت بن کے ساہمنے آیا تے پرانیاں قدراں دا گل گھٹیا گیا۔ روایتاں نوں بے رحمی دی سولی چاڑھ دتا گیا تے نویاں قدراں اپنی تھاں بناؤن لئی زور آزمائی کرن لگ پئیاں۔ انسان عبوری دور وچوں لنگھ رہیا اے۔ لوکاں دا لشکارا دُھوڑاں وچ گواچ گیا اے تے ہالی پریشانی دی حالت وچ بڑ بڑ تک رہیا اے۔ پنڈاں وچ ڈھگیاں دیاں ٹلیاں دی تھاں ٹریکٹراں دا شور گونجن لگ پیا اے۔ شہراں وچ وڈیاں وڈیاں ملاں دھرتی دے سینے اتے اُبھر آئیاں نیں۔ لسی دی تھاں کوکا کولا مل رہیا اے تے چرخیاں دی گھوکر دی تھاں لوماں دی کھڑ کھڑ نے لے لئی اے۔ پنڈ اُجڑ رہے نیں تے شہراں وچ نویاں کالونیاں بن رہیاں نیں۔ دادی اماں سبھ کہانیاں بھُل گئی اے تے ماں لوریاں دیناں اتے بال دی ٹیلیویژن دے پروگرام ویکھ کے زیادہ خوش نیں۔ بجن پیسے خاطر سمندروں پار ٹر گئے نیں تے کانواں دی بنیریاں اتے بولنا چھڈ دتا اے۔ ونجھلی دی تان دا جادو اپنا اثر کھو بیٹھا اے تے ڈسکو دیوانے دی گونج سنائی دین لگ پئی اے۔ پیار دی تھاں نفرت، ایثار دی جگہ خود غرضی تے وفا دے بدلے منافقت ملدی اے۔ چنھبیرے لال بھکر جھُل رہے نیں۔ خونی بارش ہو رہی اے تے منکھ اپنے تمبو دیاں کلیاں پھڑ کے پریشانی دے عالم وچ عجیب گومگو دی کیفیت وچ کھلوتا ہویا اے۔

اج دی پنجابی غزل ایسے عبوری دور دی بھرپور عکاسی کر دی اے۔ ایس عبوری دور دے پنجابی غزل گو شاعراں وچوں نادر جاجوی، اعزاز احمد آذر، ساقی گجراتی، طفیل خلش، یونس احقر، فخر زماں، احمد حسن حامد، ظہیر کنجاہی، محمد اکرم رضا، اکبر حمیدی، عادل صدیقی، ریاض احمد شاد، احسان رانا، عبدالستار سید، ہمایوں پرویز، شاہد اجمل وجیہ، ولی محمد واجد، انور جمال، شارب، زاہد نواز، بالی جی، ہادی عبدالمنان، ممتاز کنول، نذیر قیصر، طاہر تونسوی، کلیم شہزاد، مسعود ہاشمی، اختر ہاشمی، ڈاکٹر صدیق حل، عبدالکریم قدسی

، ناصر آغا، تنویر قاضی، محمد اقبال نجمی، انصر علی انصر، شوکت علی قمر، حسین شاد، محمد اکرم شاہد، اقبال زخمی، ڈاکٹر اسحاق جاوید، عبد المجید گوہر، آتش فہمید، غلام رسول گھائل، یونس حسرت، انور اداس، عبدالرزاق شاہد، سلیم احمد ہلیم، یعقوب مومن، اللہ دتہ کملا، محمد یعقوب پرواز، جان کشمیری، امجد حمید محسن، سلیم آسی، تنویر ظہور، ظہیر احمد ظہیر، محمد اکرم باجوہ، خضر زریں، صابر ظفر، اسلم کولسری، فراز صدیقی، محمد نیاز خاور، احمد سعید اداس، ناہید شاہد، قائم نقوی، بیدار سرمدی، عبدالرشید شاہد، یٰسین الفت، صدیق تاثیر، رشید انجم، امین راہی، کنول مشتاق، اقبال سوکڑوی، تنویر اقبال، عصمت اللہ زاہد، منظور احمر، صابر نوید، ندا بخاری، غلام حسین سہیل، سعید آسی، فاروق رو کھڑی، رفاقت حسین ممتاز، اکرم شیخ، طالب جتوئی، محمودہ شمیم، عبدالرزاق شاہد، راز کاشمیری تے محمد اکرم ساغر خاصے اہم ناں نیں۔

ایہناں شاعراں دیاں غزلاں وچوں اجو کے سے دی تاریخ مرتب کیتی جا سکدی اے تے اج دے انسان تے اوہدے مسلیاں دی دکھاں بھری تصویر کھچی جا سکدی اے۔

کنے چن، ہنیریوں لنگھے کنے سورج لہ گئے نیں
کنے ہاسے پیڑاں بن کے سینے اندر لہ گئے نیں
(رشیدہ سلیم سیمیں)

دو چار گھڑیاں ٹھہر جا کچے مکان وچ
میںھاں دے آس پاس دا موسم خراب اے
(یونس حسرت امرتسری)

مُکے کھوہاں دے وچ خالی لجاں سٹے
پاگل ہوئی خلقت ازلاں دی تریائی
(صابر ظفر)

تیرا وی اک شہر پچھاری ہوندا سی
جے توں کجھ دن شوکیساں وچ سج لیندا
(ممتاز کنول)

کاغذ دے میں پھل اگا کے ہن خشبوئیاں لبھنا واں

ہل واہنا تے چاہوندا نہیں پر فصلاں بوئیاں لبھنا واں
(محمد اقبال نجمی)

ساڈی عزت دے رکھوالے ویری ساڈیاں جاناں دے
سانوں رستہ دسن والے قاتل ، چور ، لٹیرے نیں
(محمودہ شمیم)

مرتب عشق دا دستور ہو جاندا تے کیہ ہوندا
جے اج ہر آدمی منصور ہو جاندا تے کیہ ہوندا
(امداد ہمدانی)

خورے کیہڑے لوک نیں جیہڑے اک خدا نوں مندے رہے
سانوں تے جھلنے پیندے نیں لشکر لکھ خداواں دے
(شہناز پروین سحر)

اپنے لہو دا دیو ترونکا مکمیاں پتراں اتے
پھٹن کومل کلیاں ویلا اپنا آپ نکھارے
(ام لیلیٰ)

اوہدے ہتھ تلوار ہے بھاویں لوہے دی
سچ دا بُت دی تے ڈھالاں واگر اے
(رفاقت حسین ممتاز)

جد تک لہو دے دیوے لے کے بنے کوئی نہیں آندا
ہوندے رہن گے ظلماں والے سائے ہور گھنیرے
(محمد احمد شاد)

ہر ویلے سوچاں دی سُولی تے ٹنگیا رہنا واں
سچا پیار میں دے نہیں سکدا ننگے بچیاں نوں
(اقبال راہی)

نویں غزل دے ایس ویروے توں ایس گل دا وی بخوبی اندازہ ہوندا اے جے
حیاتی وچ کیویں دیاں نویاں قدراں داخل ہو رہیاں نیں - محبت دی جگہ معاشی تے

معاشرتی مسلیاں اتے مذہب تے اخلاق دی تھاں سیاست تے منافقت نے مل مار لئی اے - حیاتی دے عکس وِگڑ گئے نیں۔ مثبت سوچاں دی تھاں منفی رجحاناں نے لے لئی اے۔ انسان گرداب وچ پھسیا ہویا اے۔ کئی چور لٹیرے ساحل دا روپ دھار کے اوہدی گھات وچ بیٹھے نیں۔ تاریخ دا کردار ہتھ وکھاون والا ہو گیا اے تے تقدیر وی اکھاں پھیر چکی اے۔ پنڈاں دی بھاجڑ تے شہراں دی بے حسی اتے بے چینی ایس گل دی مظہر اے جے دلاں وچ جذبے مرمک گئے نیں۔ بلھیاں توں ہاسے رُس گئے نیں۔ ہتھاں توں مہندیاں دے رنگ اڈ گئے نیں۔ اج دی غزل ایہناں چیزاں دے کھُس جان دا ای نوحہ تے مرثیہ اے۔ کیوں جے شاعری قوماں دی زندگی دا صحیح عکس ہوندی اے تے ادب دا تعلق زندگی نال ایناں چوکھا ہوندا اے جے ایہناں نوں وکھو وکھ نہیں کیتا جا سکدا۔ زندگی وچ جنے وی انقلاب آوندے نیں اوہناں دا اثر شاعری قبولدی اے۔ اج دی غزل دی وڈی تبدیلی ایہہ وے جے ایہدے وچوں عاشقانہ رنگ تقریباً" ختم ہوندا جاندا اے یاں اپنی ہیئت بدلدا جا رہیا اے۔ شاعر دا اج دیاں ننگیاں حقیقتاں تے تلخ سچائیاں نال رشتہ ایناں گہرا تے پختہ ہو گیا اے جے اوہ اپنے آل دوالے توں لانبھے جا ای نہیں سکدا ایہو وجہ اے جے غزل وچ سیاسی، سماجی، طبقاتی، نفسیاتی، معاشرتی تے آفاقی مسئلے رچ وس گئے نیں۔

اج دے شاعر دا شعوری وجدان ایناں بلند اے کہ اوہ مضمون یاں موضوع دی معنویت نوں ایسراں ورتدا اے کہ حیاتی تے تہذیب توں جنگن والیاں کیفیتاں تے لطافتاں نوں محسوس دا ادراک وی رکھدا اے۔ اوہنوں ایس گل دی سار اے "جے شعر ایس استحصالی ماحول وچ اک ہتھیار وانگوں ہوندے نیں - جے کر شاعری اپنے آل دوالے دے ماحول وچ دکھدے جوڑاں تے رِسدے ناسوراں توں لکن لئی اکھاں تے پٹی بنھ لیندی اے تاں پھیر ایہہ شاعری objective realism توں بہت پرے ہوندی اے، پر جدوں شاعری ایہناں دُکھدے جوڑاں تے رِسدے ناسوراں دا گوہ نال جائزہ لیندی اے تاں ایس معاشرے دے اوہناں احساساں نوں اپنے اندر جذب کر لیندی اے جیہناں نوں ایہہ جوڑ تے رِسدے ناسور جنم دیندے نیں تے پھیر شاعری یقیناً" اک کار آمد ہتھیار بن جاندی اے۔ لفظی خوبصورتیاں شاعری دے لیڑے ہوندیاں نیں پر شاعری دی اصل جان تے اوہدی اصل روح ایہدا (Content) یعنی مواد ہوندا

اے تے جیہڑا مواد اپنے معاشرے تے ماحول دے تضاد دے ٹاکرے نال پیدا ہون والے Crisis نوں نظر انداز کردا اے اوہ کمزور Content ہوندا اے۔(فیض احمد فیض)۔ اجوکے دور دے غزل گو دی شاعری اک کار آمد ہتھیار ہون دے نال نال اپنے اندر لفظی محاسن تے جاندار Content رکھدی اے ایہو وجہ اے اج دا غزل گو گھنڈیاں دی جوہے پا بیاں پان دی تھاں دھرتی تے اسمان نوں گوہ نال تکدا اے تے اوہدا آل دوالا نویاں نویاں علامتاں دی شکل اختیار کر کے غزل دا حصہ بن جاندا اے۔ سپ، قاتل، چور، ہنیرے، رات، سویر، سورج، دُھپ، گرہن، بدل، نگر، بیڑی، جنگل، کرچیاں، بھوت، شیشہ، پتھر، جھولی، موت، کال تے ہور ڈھیر سارے لفظ اپنے نویاں معنیاں نال نویں غزل وچ اگھڑدے ہوئے وکھالی دیندے نیں۔

جے کیلن دا ول نہ ہووے
سپ تے سپ لکیر نہ چھیڑو
(احسان رانا)

جنگلاں دے وچ کُکدی پھردی میری ہتڑ کوک
جان نہ چھڈن فیر دی کالی سوچ دے کالے روڑ
(اسلم کولسری)

ہالاں دے نال کندھاں کوٹھے بھر گئے نیں
گلیاں دے وچ موت پئی للکاردی سی
(نذیر قیصر)

روحاں تے گرہن دے پرچھانویں
ایتھے شکلاں چُوٹے کُجیاں نیں
(شیر افضل جعفری)

مرزا جا سوندا اے ہوٹل دے ٹھنڈے کمرے وچ
کلے بیٹے سڑدے نیں ہن ساندل بار دے جنڈ
(افضل احسن رندھاوا)

پانڈے نینڈے منجی پیڑھی سانبھ لیا جے
کجن والے بدل دی تے ورھ پیندے نیں
(کنول مشتاق)

مرنا چوکیدار
ستا لمی تان
(امجد حمید محسن)

کدے کدائیں چڑیاں ہتھوں باز وی نیں مر جاندے
ایہہ نہ آکھو لیتے اپنا حق وی کھوہ نہیں سکدے
(غلام مصطفیٰ بسمل)

ایہہ علامتاں ساڈے حالات تے ماحول دیاں پیداوار نیں ساڈی حیاتی دے ہر پکھ نوں من کھچویں، بچے تے نویکلے رنگ نال ایسراں پیش کردیاں نیں کہ دھرتی دے سارے انگ تے رنگ اکھاں ساہمنے کھل جاندے نیں۔ تقریباً اج دے ہر شاعر نے اپنیاں جذبیاں تے احساساں نوں اپنے آل دوالے دیاں علامتاں دی زبانی پیش کر کے حیاتی دی بھرپور ترجمانی کیتی اے تے انج حیاتی دے سارے دکھ درد، پیڑاں، ترلاتاں، ہوکے، ہاڑے، وین، کرُنتاں تے گھمبیر مسئلے ساڈے ساہویں آن کھلوندے نیں۔ انج غزل نویں لہجے تے نویں شان نال ساڈے ساہمنے آئی اے۔

اج دا شاعر ایس لئی وی پرانیاں تشبیہاں، استعاریاں تے علامتاں توں مطمئن نہیں ہوندا کیوں جے زمانہ خود قیامت دی چال چل رہیا اے تے زمانے دی چال اندر اک نواں ہیجان صاف وکھالی دیندا اے جیویں سمندر دی تہہ ہیٹھاں لکھاں طوفان چھپے ہوندے نیں۔ ایس لئی شاعر روایت دیاں پرانیاں لیہاں تے چلنا نہیں چاہندا کہ زمانے دا نواں روپ دی زبان تے بیان دے نویں سانچے چاہوندا اے۔ ڈاکٹر وزیر آغا ہوراں دے آکھن موجب "یہ سانچے وہ الفاظ اور علائم ہیں جو فرد نے خود اپنے ماحول سے اخذ کیے ہیں اور چونکہ ان کا نہایت گہرا تعلق اردگرد کی دھرتی سے ہے۔ اس لیے غزل یقینی طور پر شاعر کی جنم بھومی کے قریب آگئی"۔

ایتھے تیکر دی بحث دا جیکر گوہ نال وچار کریے تے پنجابی غزل نوں تناں دوراں وچ ونڈیا جا سکدا اے۔

پہلا دور پنجابی غزل دے مُڈھ توں مولا بخش کُشتہ تیکر پھیلیا ہویا اے۔ ایس

ے دی پنجابی غزل فکر، فن، سوچ، وچار تے خیال پاروں روایت دی اک گونج اے۔

دوجا دور پیر فضل گجراتی توں شروع ہو کے امین خیال تک آوندا اے۔ ایس دور دے نمایندہ شاعر روایتی انداز رکھدیاں ہویاں وی غزل دے نویں ماحول توں متاثر ہوئے۔ زبان تے بیان دے لحاظ نال بلا شبہ ایہناں شاعراں دا تعلق روایت پسند قبیلے نال ای رہیا پر ایہناں اپنے مشاہدے تے تجربے نوں نویں انداز نال پیش کرن دی کوشش دی کیتی۔

تیجا دور اج دا دور اے۔ اجوکے دور دے شاعراں دی غزل وچ نواں لہجہ تے نویں موضوع ملدے نیں۔ ایہدے وچ مسائل تے معاشی ناہمواری دی گل بہتی اے۔ نویاں نویاں علامتاں تے استعارے ایس دا بہت وڈا سہارا نیں۔

پنجابی غزل نے جتھے نویاں سوچاں تے نویاں خیالاں نوں اپنایا اے اوتھے کجھ شاعراں فارسی تے اردو غزلاں دے ترجمے کر کے وی پنجابی غزل وچ وادھے کرن دی کوشش کیتی اے۔ خاص طور تے صوفی غلام مصطفےٰ تبسم، دلشاد کلانچوی، شریف کنجاہی، غلام یعقوب انور، اسیر عابد، خلیل آتش تے عبدالغفور اظہر ہوراں ایس سلسلے وچ بڑا اہم کردار ادا کیتا۔ اوہناں دے اکثر ترجمے طبع زاد معلوم ہوندے نیں تے ایہو ای ترجمے دی سب توں وڈی خوبی ہوندی اے۔ مثال دے طور تے صوفی ہوراں دے ایس پنجابی ترجمے نے اینی شہرت حاصل کیتی اے کہ لوک غالب دی اصل غزل نوں وی بھل گئے نیں۔

میرے شوق دا نہیں اعتبار تینوں آ جا ویکھ میرا انتظار آ جا
اویں لڑن بہانڑے لبھنا ایں کیہ توں سوچنا ایں ستم گار آ جا

دلشاد کلانچوی ہوراں دی "غالب دیاں غزلاں" دے ناں تے اک کتاب چھپ چکی اے۔

اساں منیا جو وسارا نہ کریسن دل دی
ڈھوڑ تھی ویسی اساں تیکوں خبر ہون تئیں
(ترجمہ غالب دی غزل وچوں)

ایہناں توں اڈ ہور شاعراں وی خوبصورت ترجمے کتے نیں۔

کل میر نے کیہ کیہ پئی کیتی اک ٹھوٹھے واہتے بے تابی

آخر نوں بندے پائیو سو سجادہ اپنا محرابی
(ترجمہ میر تقی میر دی غزل وچوں غلام یعقوب انور)

جے توں جیہنوں ڈھونڈ رہیا ساں وچ زمین اسماناں
اوہ تے یار سی لکیا بیٹھیا دل دے وچ مکاناں
کدے تاں ظاہر ہو کے دے اک روپ اپنے دی جھلکی
اک مدت توں چرچے تیرے ہو رہے وچ جہاناں
(ترجمہ علامہ اقبال دی غزل وچوں۔ امین خیال)

جے ہادی فرماوے ڈوبیں وچ شراب مصلیٰ
ہر منزل تھیں پار لنگھاسی تینوں خیریں سلا
(ترجمہ حافظ شیرازی دی غزل وچوں محمد بخش گجراتی)

پتہ نہیں کیہ ٹھکانہ سی میں جتھے رات رہیا ساں
ہر اک بندہ سیانا سی میں جتھے رات رہیا ساں
(ترجمہ امیر خسرو دی غزل وچوں مسعود ہاشمی)

نویں عہد وچ غزل دی ترقی توں اڈ ایہدے نال اک دھروہ دی ہویا اے۔ ایہہ جے کجھناں شاعراں تجربے دے شوق وچ غزل دی ہیئت (form) نوں وی بدلن دی کوشش کیتی اے۔

ایہہ تجربے غزل لئی ڈاڈھے نقصان دے موجب نیں اتے غزل تے ظلم کرن دے برابر نیں۔ تجربے راہ راہ دے ہوندے نیں۔ انج غزل دیاں لتاں بانہواں بھن دینا نہ تے کوئی سیانف پنا اے تے نہ قابل تعریف عمل۔ سیانے تے آہندے نیں ردیف توں بغیر غزل دی مثال اوس سجری ویاہی ووہٹی وانگر اے جیہدے سر تے شگناں دی چُنی نہ ہووے تے کتھے ایہہ کوجھی حرکت جے غزل دی ووہٹی نوں لیرے لاہ کے ننگ منگیاں ڈولی وچ بٹھان دا آہر کرنا بانجھ ذہناں دی عکاسی کردا اے۔ ایہہ جدیدیت ترقی معکوس اے تے ایہہ منفی رجحان غزل واسطے زہر قاتل اے۔ کلیم الدین دے ایہہ پیرو کار جیہڑے کہ غزل نوں نیم وحشی صنف قرار دیندے نیں یقیناً" غزل دے ویری نیں تے غزل دی ہیئت، پیٹرن تے اوہدیاں قائم کردہ روایتاں نوں ختم کرن دے سزاوار نیں

ایہہ بھاویں جو مرضی کیکن کردے رہن غزل دا اصل روپ تے سوہن قائم دائم رہوے گا۔

حاشیے:

۱۔ "غزل" عربی قصیدے دی کُکھوں پُھٹ کے فارسی دی جھولی وچ جوانی چڑھی۔ پھیر ایران توں برصغیر پاک و ہند وچ آئی تے ایتھوں دیاں مقامی زباناں وچ آن رلی۔ "کافی" لوک گیتاں وچوں پُنگر کے صوفیاں بھگتاں دی گُھٹی لے کے بڑھیاں تے سیانیاں گلاں کرن لگ پئی۔ ایہناں دا وکھریواں و یکھن لئی دوواں صنفاں دے تہذیبی، تاریخی تے ادبی پچھوکڑ نوں پرکھن دی لوڑ ہے۔ اساڈی جاچے ایہناں دوواں صنفاں وچ "سئیاں کوہاں دے پاڑے" والی گل ہے۔(مرتب)

ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ

ناتھ جوگیاں دا عہد
(850ء---1450ء)

اسیں نویں صدی عیسوی تک پچھے آپ نوں لے جاندے ہاں جدوں راجا دھرم پال خلیج بنگال توں لے کے دلی تک تے جالندھر تک راج کر رہیا سی تے جدوں شمال مغرب وچ ترکی شاہی راجے حکومت کر رہے سن۔ ترکی شاہیاں توں بعد ہندو شاہی آئے جیہناں نوں 1021ء وچ کڈھ دتا گیا۔

اوس زمانے وچ پنجاب ہندو راجستان جاں راجپوتانہ تے یو۔ پی وچ گورجر تے آبھیر تے گکھڑ قوماں دا زور سی جیہناں علاقیاں نوں اسیں ہن پنجاب کہندے ہاں اودوں اوہناں وچ بولی جان والی پراکرت نوں ہور زیادہ عوامیان تے پنج میل کرن وچ تے اخیر پراکرت نوں اپ بھرنش بنان وچ ایہناں ٹولیاں (TRIBES) دا سب توں ودھ حصہ سی۔ اوہی اپ بھرنش جو پشاچی' اپ بھرنش اکھواندی سی نویں صدی وچ جاں دیس بھاکھا' ساڈی پرانی پنجابی ہے جیس وچ اودوں پراکرت شبد تے گرامر ودھیک سی تے پچھوں عربی' فارسی' ترکی لفظ ودھدے گئے تے کجھ ضروری رنت دی ورتوں دے لفظ تے کجھ مذہب تے آچار (جیون وہار) دے لفظ اوہو سنسکرت رہے' پر باقی سنسکرت دے لفظ اپ بھرنش صورت توں دی ودھ وگڑ کے موجودہ پنجابی جاں آدھنک آریہ زبان بن گئی۔ پر تھار' راجپوت سن۔ گورجر' آبھیر اجکل گجر تے اہیر سداوندے ہن۔

ایس کال (عہد) دے ساہت (ادب) وچ جوگیاں' کن پاٹے جوگیاں دا ودھ حصہ ہے۔ کجھ مسلمان پرچارکاں (مبلغاں) تے صوفیاں دا۔ مشہور جوگی شاعر ہوئے ہن: گورکھ ناتھ۔ چرپٹ ناتھ۔ رتن ناتھ۔ چورنگی ناتھ۔

گورو گورکھ ناتھ

پنجاب دے ضلع جہلم وچ گورو گورکھ ناتھ دا ٹلہ مشہور ہے۔ پشاور وچ گورو گورکھ ناتھ دی ہڑی پرسدھ ہے۔ ایسے طرح پشاور وچ بابا رتن ناتھ دا ڈیرہ ہے۔ چورنگی ناتھ دی دُھونی ابوہر وچ دی ہے۔ تے اوہناں دا سیالکوٹ وچ کھُوہ ہے۔ اوتھے ایہہ پورن بھگت کرکے مشہور ہن۔ چرپٹ ناتھ چمبا ریاست وچ پُوجے جاندے ہن۔ ایہناں چوہاں دا گورو مچھندر ناتھ سی جو راجپوتانے دے کسے حصہ وچ پیدا ہویا۔ گورو گورکھ ناتھ آپ دے سب توں اُتم چیلے سن۔ کہیا جاندا ہے کہ گورکھ ناتھ جی نے کسے نیویں ذات وچ جنم لیا۔ باراں برس تپ کیتا۔ جوگ پنتھ نوں سنواریا تے نکھاریا۔ دور دور پھلاریا۔ آپ دی اک اکھ گورو سیوا وچ جاندی رہی۔ آپ اپنے جوگی چیلے دے بھنڈارے وچ اپنی ہتھیں سیوا کردے سن۔ آپ دا تعلق کئی راجیاں نال دسیا جاندا ہے۔ ارتھات اوہ آپ دے چیلے بنے۔ آپ ہی توں سنت مت دا ارنبھ (آغاز) سمجھیا جاندا ہے۔ آپ دے پنتھ وچ ہر مذہب دے آدمی لئی تھاں سی۔ آپ دا اک شبد راگ بھیروں وچ دتا جاندا ہے تے کجھ شلوک۔ بہت ممکن ہے کہ ساڈے تیک پہنچن تک آپ دے تے ہور کویاں دے کلام دی شبداولی کافی جدید یا جاں پنجابیا گئی ہووے۔ آپ دے ہور پرسدھ (مشہور) ساتھیاں جاں چیلیاں وچوں بھرتھری ناتھ گوپی چند جاں گوپی ناتھ ہوئے ہن۔ آپ دی رچنا تے آپ دی شخصیت دا اثر سارے ہند وچ پسریا۔ آپ نے وی خود سب تھاں جا کے تھان استھاپن (قائم) کیتے۔ آپ دیاں تاریخاں (1031ء -- 940ء) متھیاں ہن۔

شبد

رانڈے ممول بیٹا جایا
گور پرشاد پریم لے پرچا گُل گُتب گُجن کھایا
ممتا جائی جنمت کھائی دُکھ سُکھ دونو بھائی
کام کرودھ دو اُو کاکا کھائے کھائی ترِشنا دائی؟ (تائی)
دُرمت دا سی ہوں دَدْ دادا مُکھ دیکھت ہی مُوئے
منگل چار بدھاوا باجے جب یہ بالک ہوئے
پاپ پُجن دواؤ پاؤں پڑوسی سُبھ اَشبھ دو اُو ماموں

ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ

ناتھ جوگیاں دا عہد
(850ء---1450ء)

اسیں نویں صدی عیسوی تک پچھے آپ نوں لے جاندے ہاں جدوں راجا دھرم پال خلیج بنگال توں لے کے دلی تک تے جالندھر تک راج کر رہیا سی تے جدوں شمال مغرب وچ ترکی شاہی راجے حکومت کر رہے سن۔ ترکی شاہیاں توں بعد ہندو شاہی آئے جیہناں نوں 1021ء وچ کڈھ دتا گیا۔

اوس زمانے وچ پنجاب ہندو راجستھان جاں راجپوتانہ تے یو۔ پی وچ گورجر تے آبھیر تے گکھڑ قوماں دا زور سی جیہناں علاقیاں نوں اسیں ہن پنجاب کہندے ہاں اودوں اوہناں وچ بولی جان والی پراکرت نوں ہور زیادہ عوامیان تے بیچ میل کرن وچ تے اخیر پراکرت نوں اپ بھرنش بنان وچ ایہناں ٹولیاں (TRIBES) دا سب توں ودھ حصہ سی۔ اوہی اپ بھرنش جو پشاچی' اپ بھرنش اکھواندی سی نویں صدی وچ جاں دیس بھاکھا' ساڈی پرانی پنجابی ہے جیس وچ اوودوں پراکرت شبد تے گرامر ودھیک سی تے بچھوں عربی' فارسی' ترکی لفظ ودھدے گئے تے کجھ ضروری رتت دی ورتوں دے لفظ تے کجھ مذہب تے آچار (جیون دہار) دے لفظ اوہو سنسکرت رہے' پر باقی سنسکرت دے لفظ اپ بھرنش صورت توں دی ودھ دگڑ کے موجودہ پنجابی جاں آدھنک آریہ زبان بن گئی۔ پرتھار' راجپوت سن۔ گورجر آبھیر اجکل گجر تے اہیر سداوندے ہن۔

ایس کال (عہد) دے ساہت (ادب) وچ جوگیاں' کن پاٹے جوگیاں دا ودھ حصہ ہے۔ کجھ مسلمان پرچارکاں (مبلغاں) تے صوفیاں دا۔ مشہور جوگی شاعر ہوئے ہن: گورکھ ناتھ۔ چرپٹ ناتھ۔ رتن ناتھ۔ چورنگی ناتھ۔

276

گورو گورکھ ناتھ

پنجاب دے ضلع جہلم وچ گورو گورکھ ناتھ دا ٹلہ مشہور ہے۔ پشاور وچ گورو گورکھ ناتھ دی ہڑی پرسدھ ہے۔ ایسے طرح پشاور وچ بابا رتن ناتھ دا ڈیرہ ہے۔ چورنگی ناتھ دی دُھونی ابوہر وچ وی ہے۔ تے اوہناں دا سیالکوٹ وچ کھوہ ہے۔ اوتھے ایہہ پورن بھگت کر کے مشہور ہن۔ چرپٹ ناتھ چمبا ریاست وچ پُوجے جاندے ہن۔ ایہناں چوہاں دا گورو مچھندر ناتھ سی جو راجپوتانے دے کسے حصہ وچ پیدا ہویا۔ گورو گورکھ ناتھ آپ دے سب توں اُتم چیلے سن۔ کہیا جاندا ہے کہ گورکھ ناتھ جی نے کسے نیویں ذات وچ جنم لیا۔ باراں برس تپ کیتا۔ جوگ پنتھ نوں سنواریا تے نکھاریا۔ دور دور پھلاریا۔ آپ دی اک اکھ گورو سیوا وچ جاندی رہی۔ آپ اپنے جوگی سنگت دے بھنڈارے وچ اپنی ہتھیں سیوا کردے سن۔ آپ دا تعلق کئی راجیاں نال دسیا جاندا ہے۔ ارتھات اوہ آپ دے چیلے بنے۔ آپ ہی توں سنت مت دا ارنبھ (آغاز) سمجھیا جاندا ہے۔ آپ دے پنتھ وچ ہر مذہب دے آدمی لئی تھاں سی۔ آپ دا اک شبد راگ بھیروں وچ دتا جاندا ہے تے کجھ شلوک۔ بہت ممکن ہے کہ ساڈے تیک پہنچن تک آپ دے تے ہور گویاں دے کلام دی شبداولی کافی جدیدیا جاں پنجابیا گئی ہووے۔ آپ دے ہور پرسدھ (مشہور) ساتھیاں جاں چیلیاں وچوں بھرتھری ناتھ گوپی چند جاں گوپی ناتھ ہوئے ہن۔ آپ دی رچنا تے آپ دی شخصیت دا اثر سارے ہند وچ پسریا۔ آپ نے وی خود سب تھاں جا کے تھان استھاپن (قائم) کیتے۔ آپ دیاں تاریخاں (1031ء -- 940ء) متھیاں ہن۔

شبد

رانڈے   مُول   بیٹا   جایا
گور پرشاد پریم لے پرچا کُل کُٹمب چُن کھایا
متا جائی جنمت کھائی دُکھ سُکھ دونو بھائی
کام کرودھ دو اُو کاکا کھائے کھائی ترِسنا دائی؟ (تائی)
دُرمت دا سی ہوں وَڈ داتا مُکھ دیکھت ہی مُوئے
منگل چار بدھاوا باجے جب یہ بالک ہوئے
باپ چُن دواؤ پاؤں پڑوسی سُبھ اُٹھ دو اُو ماموں

مُوس کھائیو مُکری کو راجا اُکٹ پریوتہہ گاٹھوں
بدھ بھاون تے بالک جنمیا تاں کا روپ نہ لکھیا جائی
گورکھ کے مچھندر پُوتا جو بھوجے سو پائی

گورکھ ناتھ جی دے شبد' راگ' رام کلی' دھنا سری' آساوری کیدار اتے آسا وچ ملدے ہن۔ ایہناں دی رچنا (کاویہ) سپت وار پندرہ تتھ' گیان چو تیسی تے نوگرہ سُرخیاں ہیٹھاں وی ملدی ہے۔

چرپٹ ناتھ

(890ء --- 990ء)

چمبا ریاست وچ دے شہر چمبا نوں راجا ساہل ورمانے 920ء دے نیڑے تیڑے بنیاد یا۔ 20 سال راج کیتا تے 940ء وچ اپنے پُتر یگاکر ورما نوں راج دے کے سادھو بن گیا۔ 920ء دے لاگے چانبے ہی 84 جوگی چمبا ریاست وچ اک استھان برہم پورہ وچ آئے' راجا جوگی چرپٹ ناتھ دا چیلہ بن گیا۔ ریاست دے سکے چکلی اتے جیہڑا پیسے دے برابر ہے (3 چکلیاں = اک آنہ) مُن تیک پائے ہوئے کن دی مُورت ہوندی ہے۔ ایسے ریاست 1040ء وچ سالباہن راجا ہویا۔ معلوم ہوندا ہے کہ ایس راجے دا راج سیالکوٹ توں وی اُرے تیک سی۔ اودھر پہاڑاں وچ چھپے تیک یاں ہور پرانہہ۔ ایسے راجے سالباہن نے اجین دے راجے بکرما جیت بھوج نوں جیس نے 1076ء توں 1126ء تیک حکومت کیتی' ہار دتی سی۔ جدوں اوہ پنجاب دے ایس علاقے (سیالکوٹ) اتے حملہ آور ہویا۔ چرپٹ دی گورکھ ناتھ واگوں پکا جتی' کھریاں کھریاں سُنان والا ہویا ہے۔ پنجاب وچ سبھ توں مشہور اکھان۔

"جس کا کام سوئی ساجے' اور کرے تو ٹھینگا باجے"

چرپٹ ناتھ ہی دا ہے۔ آپ دی بہت رچنا ہے۔ اسیں کجھ شلوک دیندے ہاں۔ اک سنسکرت کتاب وچ لکھیا ہے کہ چرپٹ ناتھ' بال ناتھ دا چیلہ سی۔ ایسے بالناتھ کرکے ہی گورکھ دا ٹلہ بالناتھ دا ٹلہ اکھوایا۔ گورو نانک دے جیونی کار ملیں نوں بالناتھ دا ٹلہ لکھدے ہن۔ دمودر وی بالناتھ جاں بال گسائیں دا ٹلہ لکھدا ہے۔ بالناتھ گورکھ ناتھ دا چیلہ دسیا جاندا ہے۔ بال گسائیں جی دی سبدی موجود ہے۔ ارتھات شبد' نالے

النا تھ جی دے شبد ہن۔

شلوک

اک لال پٹا اک سیت پٹا
اک تلک جنیئو لمک جٹا
جب نہیں اُلٹی پران گھٹا
تب چرپٹ بھولے پیٹ نٹا
جب آوے گی کال گھٹا
تب چھوڑ جائیں گے لٹا پٹا

مُن سکھ وُنا مُن پت وُنا ایس جگ میں کیسے رہناں
اکھیں دیکھنا کنیں سُنناں مُکھ سوں کچھو نہ کہناں

اندر گندا باہر گندا، توں کیوں بھولیو چرپٹ اندھا

جان کے اجان ہوئے بات توں لے پچھان
چیلے ہویاں لابھ ہوئے گا گورو ہویاں ہان

پورن بھگت جاں چورنگی ناتھ

(1070ء --- 970ء)

چورنگی ناتھ اپنی بانی وچ خود کہندا ہے کہ میں سالباہن دا پتر ساں مینوں پیو نے انھے کھوہ وچ سٹوا دتا۔ جتھوں مینوں مچھندر ناتھ جی نے کڈھوایا۔ میں گورکھ ناتھ دا گورو بھائی ہاں۔ روایت کہندی ہے کہ ایہہ اوہی سالباہن ہے جیس نے 1090ء دے قریب چمبا تے سیالکوٹ اتے راج کیتا۔ لنکا دے راجے وِجے واہن (1109ء -- 1054ء) دی دھی رتکوک گُندری نال پورن جاں چورنگی جا ملایا گیا ہے۔ رسالو پورن ہی دا چھوٹا بھرا دسیا جاندا ہے۔ تریا چرتر وچ وی رسالو نوں سالباہن دا پتر دسیا ہے۔ اوس

سالباہن دا جیس نے اجین دے بکرما جیت نوں ڈاڈھی بھانج دتی تے فوج سمیت مٹی نال مٹی کر دتا۔ اوتھے رسالو دی ماں دا ناں نہیں دتا۔ راجے دی اک رانی دا ناں ترتریارمتی دسیا ہے۔ جو شکتی دیوی دی اُپاسکا (پجارن) سی۔ چورنگی ناتھ نے شبد تے شلوک رچے نال ہی پُران سانگلی دی۔ ایسے پُران سانگلی نوں ودھا کے لوکاں نے گورونانک دیو جی دے ناں نال مڑھ دتا۔ پورن دے بھرا تے سالباہن دے پتر رسالو نے جو پنجاب دا ہر من پیارا راجپوت نائک (ہیرو) چلا آوندا ہے۔ راجے ہوڈی نوں ماریا۔ جو سندھ ول دا راجا سی تے ذات دا گکھڑ۔ ایسے طرح رسالو نے راول پنڈی ول دے راجے سرکپ نوں شطرنج وچ ہرایا تے اوہدی نکی جیہی دھی کوکلاں نوں شرط وچ جت آندا تے اوس نوں پال پوس کے جوان کر کے ویاہ کیتا پر اوس نے بے وفائی کیتی تے بیوفائی دی سزا اپنے ہی ہتھوں پائی۔

چورنگی ناتھ نوں چورنگ ناتھ کر کے ہندی قلمی نسخے لکھاریاں نے نامیا ہے۔

پیر رتن ناتھ

(1000ء --- 1120ء)

کہندے ہن کہ آپ دا جنم بٹھنڈے وچ ہویا۔ آپ دے کئی استھان ہن' پشاور وچ' جلال آباد وچ' قندھار وچ' کابل وچ ' آپ نے جوگ دا پرچار اوہناں سرحدی تے سرحدوں پار ملکاں وچ کیتا' جتھے کسے زمانے بدھ مت والیاں دا سکہ چلدا سی۔ بہت سارے مسلمان آپ نوں پیر منن لگ پئے۔ آپ دے متعلق مشہور ہے کہ آپ دی عمر 500 برس دی ہوئی ہے۔ کابل تے قندھار وچ اجے وی آپ دی مانتا ہے۔ جیکوں پشور وچ مچھندر تے بابے رتن دا سنہاد جاں گوشٹ موجود ہے۔ جیویں مچھندر تے گورکھ دی۔ ایہہ سمکالی رچنا (ہم عصری تصنیف) وی ہو سکدی ہے تے کجھ بعد دی وی۔ بابے رتن دی گدی دے کجھ پہلے ناں اسیں دیندے ہاں جو اوسے گوشٹ "رتن گیان" وچوں اسیں لئے ہن۔ عربی مصنف الاقشری کہندا ہے کہ رتن ناتھ 1199ء وچ مریا:

مچھندر - گورکھ - رتن ناتھ - دھرم داس - روشن داس - نرپت - گورداس - جودھا رام - متھرا داس - سائیں داس - بھوانی داس - لچھمن داس - دھرم داس - پنجاب داس جاں

سدھ سوائی - گسائیں ہرداس - گسائیں سائیں داس - برہم داس

رسدھ سوائی دا زمانہ گورونانک دیو دے زمانے نال ملدا ہے۔ لکھیا ہے کہ پہلاں پہل رتن ناتھ جی نوں گورکھ ناتھ جی دے درشن گوداوری دے تیراتے ہوئے۔ (حاجی بابا پیر) رتن ناتھ جی دے رچے گرنتھاں وچوں کافر بودھ تے اول سلوک ہن۔ ظاہر ہے کہ آپ عربی فارسی دے چنگے جانو ہونے نیں۔ کیوں جو پنجابوں باہر مسلمانی دیساں وچ پرچار کردے رہے۔

عین الحق فرید کوٹی

اسماعیلی پیراں دا پنجابی ادب چ حصہ

اج اسیں پنجابی زبان دے اک ایہو جیے خزانے ول جھاتی ماردے آں جیہڑا اجے تیکر اکھاں توں پروکھے ای رہیا، پر ہُن کئی بجھاں دے جتن پاروں جیہناں چ ڈاکٹر الطاف رانا ہوراں دا ناں خاص طور تے ویروے جوگ اے، ایس صدی توں لکے ہوئے خزانے دے لعل، جواہر ساڈے ساہمنے آرہے نیں۔ میرا مطلب اسماعیلی پیراں دے عارفانہ کلام توں اے جیہنوں اوہ "گِنان" دے ناں نال یاد کردے نیں۔

کسے ویلے ملتان اسماعیلی فرقے دا گڑھ منیا جاندا سی تے ایہہ لوک ایتھوں ہجرت کرکے سندھ، کاٹھیاواڑ، گجرات، مہاراشٹر، بمبئی اتے بھارت دے دوسرے حصیاں ول ٹُر گئے تے ایتھوں ای اگے دکھنی افریقہ چ جا کے وس گئے، پر اوہناں دی زبان تے اجے تیکر وی پنجابی دے ملتانی لہجے دی چھاپ لگی ہوئی صاف نظر آوندی اے۔

پتہ نہیں پئی ساڈے تاریخ دے لکھاری پاکستان دی صحیح تاریخ کدوں لکھن گے کیوں جے ساڈیاں اج دیاں تاریخ دیاں کتاباں ایس گل تے کوئی چانن نہیں پاوندیاں پئی محمد بن قاسم دے سندھ فتح کرلین توں (712ء) لے کے محمود غزنوی دے حملے (1001ء) تیکر کوئی تن سو سال دے لے عرصے چ ساڈی دھرتی تے کیہ ورتی۔ بھاویں ایس زمانے بارے عرب سوداگراں، سیلانیاں اتے تاریخ داناں دیاں کتاباں چ جگہ جگہ حوالے ملدے نیں، پر اجے تیکر کسے وی پاکستانی عالم نے ایس گل ول گوہ کرن دی لوڑ نہیں سمجھی تے جیویں انگریز ساڈی تاریخ تروڑ مروڑ کے لکھ گئے نیں، ساڈے ناں دے تاریخ دان جیہناں نوں اصل چ نقل نویس کہنا چاہیدا اے، ایسے تے مکھی تے مکھی مارنا کافی سمجھدے نیں۔

تاریخ دسدی اے پئی جدوں سلطان محمود غزنوی نے 1005ء چ ملتان تے پہلا حملہ کیتا ناں اوس ویلے ایتھے اک اسماعیلی سردار ابو الفتح داؤد شیبانی دا راج سی۔ محمود

غزنوی ایس پہلے حملے چ ملتان نوں فتح نہ کر سکیا۔ پنج سال پچھوں 1010ء وچ سلطان محمود نے جدوں ملتان تے دوجی وار حملہ کیتا تاں ایہنوں فتح کر کے ایتھوں دے حاکم ابو الفتح نوں قید کر کے لے گیا۔ محمود غزنوی دی وفات (1030ء) دے پچھوں جدوں غزنوی حکومت کمزور ہوگئی تاں اسماعیلیاں نے پھیر ملتان تے قبضہ کر لیا۔ 1176ء وچ جدوں سلطان شہاب الدین محمد غوری نے حملہ کیتا تاں اوتھے اوس ویلے وی اسماعیلیاں دا راج سی۔ سبھ توں پہلاں جیہڑے اسماعیلی سردار نے ملتان نوں فتح کر کے ایتھے اسلامی راج دی نینہہ رکھی، اوہدا ناں جلم بن نیسان سی، جیہدے راج دا سماں 951ء توں 975ء تیکر منیا جاندا اے۔ ایس طرح جے کر اسیں محمود غزنوی دے راج دے کوئی ویہہ پنجھی ورھے وچوں کڈھ دیئے تاں 951ء توں لے کے 1176ء تیکر کوئی دو سو سال تیکر ملتان تے اسماعیلیاں دی حکومت قائم رہی۔ ایس توں پچھے بھاویں ملتان دا صوبہ سدھا دلی دے راج ہیٹھ آگیا، پر پھیر وی بڑے چر تیکر اسماعیلی امیراں وزیراں دا زور رہیا۔

کیوں جے شروع چ اسماعیلی اک خاص تبلیغی فرقہ سی۔ ایس کر کے ایس فرقے دے بزرگ تبلیغ لئی مُڈھ توں ای پاک ہند دیس چ آوندے رہے ہین۔ ایس سلسلے چ سبھ توں پہلا ناں پیر سید نور الدین دا آوندا اے۔ آپ 1070ء چ پاک ہند دیس چ آئے تے 1094ء چ نوساری ناں دے قصبے چ وفات پائی۔ آپ دی تبلیغ پاروں ان گنت ہندوواں نے دین اسلام قبول کر لیا۔ ایہناں نوں عام طور تے "نور سنگور" دے ناں نال یاد کیتا جاندا اے تے ایہناں دے پیروکاراں نوں "ست پنتھی" کہیا جاندا اے۔

ایس سلسلے چ دوسرا مشہور ناں پیر شمس الدین سبزواری دا آوندا اے تے آپ دا سماں 1165ء توں لے کے 1276ء تیکر منیا جاندا اے۔ آپ حضرت بابا فرید شکر گنج تے پیر بہاؤالحق ملتانی دے ہمکالی سن۔ ایتھے ایہہ گل چیتے رکھن جوگ اے پئی ایہہ اوہ شمس سبزواری نہیں نیں، جیہڑے حضرت مولانا روم دے مرشد سن۔ آپ جدوں ملتان تشریف لیائے تاں اوددوں ایتھے غلاماں خاندان دا راج سی۔ عام طور تے اوہناں دیاں کراماتاں بارے بڑے قصے مشہور نیں پر اصل چ اوہ اسلام دے وڈے مبلغ سن۔ اوہناں دا عارفانہ کلام اج وی اسماعیلی فرقے دیاں مذہبی کتاباں چ محفوظ اے، جیہڑا لوہانا لکھت (رسم الخط) وچ لکھیا ہویا اے۔

پتہ نہیں پئی اج دے اسماعیلی فرقے دے لوک آودے بزرگاں دیاں مذہبی

رچناواں نوں عام لوکاں توں کیوں لکو کے رکھدے نیں۔ ایہناں دی ایس عادت پاروں اسماعیلی پیراں دا عارفانہ کلام اجے تیکر گمنامی دے موٹے پردیاں چ لکیا ہویا اے، پر ہن کئی اک بجن ایہناں پردیاں نوں سرکا کے ایس کلام دے موہنہ مہاندرے نوں ساڈے ساہمنے لیاون دا ان تھک جتن کر رہے نیں تے ایہدے چ اوہناں نوں کجھ کامیابی وی حاصل ہوئی اے۔ ایس سلسلے چ ڈاکٹر الطاف رانا ہوراں دا ناں خاص کر کے ویروے جوگ اے۔ میری درخواست تے اوہناں نے ایس سلسلے دی اک بڑی مشہور کتاب "نور مبین حبل اللہ المتیں" مینوں پڑھن لئی دتی۔ ایہہ کتاب اردو زبان چ اے تے 1938ء وچ بمبئی توں چھپی سی۔ ایہدے مصنف جناب علی محمد جان محمد چنارا نیں تے ایہدے چ اسماعیلی بزرگاں دا حال تے کدھرے کدھرے اوہناں دا کلام وی دتا ہویا اے۔ ڈاکٹر الطاف رانا ہوریں آپوں وی بڑے چر توں ایس کھیتے کم کر رہے نیں جیہڑا پورا ہون تے پنجابی ادب دی تاریخ چ اک وڈمُلا وادھا ہووے گا۔

پیر شمس نے فارسی اتے پنجابی دوہاں زباناں چ آپ وی رچنا رچی اے۔ ایتھے اسیں اوہناں دے پنجابی کلام دا نمونہ پیش کردے آں۔ پیر شمس اک جگہ ہندوواں نوں پتھر پوجن توں منع کردیاں ہویاں کہندے نیں۔

ماتھوں پتھر سوں کیوں بھنو اے ہندوو
روڑ کھو (1) نر قاسم شاہ اوتار (2)
(3) کیک نگر رہے چھے ہندوو
تے صاحب ور دا تار (4)

اک ہور جگہ کہیا اے۔

من میرا مصلیٰ، اللہ میرا قاضی
(5) کایا ہماری مستاں
اندر بیٹھ نماز گزاروں
مورکھ کا جانے طاعت ہماری

جناب عبدالغفور قریشی ہوراں نے وی آپ وی کتاب "پنجابی ادب دی کہانی" وچ پیر شمس ہوراں دے کلام دا کجھ نمونہ دتا اے جیویں۔

اے سوبھاگا! ایس دنیا میں کیا گھن آئیوں

کیا گھن ویسی نال سوبھاگا
اے سوبھاگا! پیر پسار پیئوں وچ چوکے (6)
(7) کال نہ آوے یاد سوبھاگا
اے سوبھاگا! جنہاں دے کارن کوڑ کمایو
کوئی نہ نبھسی نال سوبھاگا
اے سوبھاگا! بولیا پیر شمس
سانچا لنگھسی پار سوبھاگا

ایس سلسلے دے ہور وی کئی اک بزرگاں دا کلام ملدا اے پر ایہہ اک وکھ موضوع اے تے ایہدے لئی اک اڈ کتاب دی لوڑ اے۔ ایس پاروں ایتھے اسیں اک دو مثالاں دے کے ای بس کراں گے۔ پیر شمس سبزواری دے نال اوہناں دے اک مرید حضرت پیر صدرالدین دی پنجاب وچ تشریف لیائے سن۔ اوہ ہمیشہ ٹُرپھر کے تبلیغ کردے سن تے ایس طرح اوہناں نے پنجاب، سندھ تے کشمیر دے کونے کونے چ جاکے تبلیغ کیتی تے ان گنت ہندوواں نوں اسلام دے حلقے چ داخل کیتا۔ اوہناں دے پتر حضرت پیر حسن کبیرالدین سن جیہناں نے ایس تبلیغ دے کم نوں ہور اگے ودھایا۔ پیر صدرالدین نے بہاولپور دے مشہور قصبے اُچ شریف چ 1415ء وچ وفات پائی تے ایہناں دوہاں بزرگاں دے مزار اج دی اوتھے موجود نیں۔ پیر حسن کبیرالدین دے کلام نوں "گنان" کہیا جاندا اے۔ کلام دا نمونہ ایس طرح اے۔

نصیرالدین ہوا بزرگ کہیے
تیں نے کئی اک ہندو نے تاریا
تس کی آل پیر صاحب دین ہوا
ہوا دین رحمان
آشا جی شری اسلام شاہ تحتج بیٹھا
تارے دین ہوا رحمان جی

اسماعیلی فرقے دی اج دی مذہبی زبان دا جائزہ لین لئی اسیں اوہناں دی اک مذہبی کتاب ول جھات ماردے آں۔ کتاب دا ناں "کلام مولا" اے تے ایہہ 1968ء وچ کراچی توں چھپی سی۔ اسماعیلی جنہاں دا کہنا اے پئی ایہہ حضرت مولا علیؓ دے عربی

کلام دا ترجمہ اے کیوں جے اسماعیلی فرقے دے لوک حضرت علیؓ نوں مولا کہہ کے پکاردے نیں۔ خود کتاب دے شروع وچ وی ایس گل دی تشریح موجود اے۔ جیویں۔

اول ذکر اللہ کا ، جو ہے رحیم رحمان
دوم کلام محمدؐ کا ، جو ہے دین ایمان
سوم کلام مولا کا ، جو ہندی بول سنایا ہے

پر ایس کتاب وچ حضرت علیؓ دی زندگی توں پچھے دا، حضرت امام حسینؓ دا وی اک واقعہ لکھیا ہویا اے، جیہڑا ظاہر اے حضرت علیؓ دا کلام نہیں ہو سکدا۔ جیویں۔

امام حسینؓ کے مونہہ مبارک پر
باندی ہاتھ سے پڑی گرم آش
غصہ سب آپ من کھایا
فرمایا توں آزاد باش

بہر حال اساڈی ایس گل نال کوئی بحث نہیں پئی کیہ ایہہ کتاب حضرت علیؓ دے کلام دا لفظ بلفظ ترجمہ اے یاں پھیر کسے عقیدت مند نے حضرت علیؓ دے کلام نوں مُکھ رکھ کے رچیا اے۔ ایتھے جیہڑی گل خاص طور تے گوہ جوگ اے اوہ جگہ جگہ ایہدے چ پنجابی زبان دی جھلک اے۔ گنج ایہہ زبان کافی پرانی لگدی اے۔ جیویں:

بھولا وے جے کوئی دنیا ریجا
جیوں پیاسا ویکھے ویلا دھوپ
کہ جنگل سارا بھرا ہے پانی
یہ تو دھول ڈیسے ہے پانی روپ
اچھی بندگی عبادت وے
جو سب سوں چھپا کریے
کسی بندے کوں نہ جتایے
اپنے خدا تے تسوں ڈریے
جنے پچھانیا اللہ کوں
اور بُوجا کہ یہ بندے ہیں سب رب کے
وے نہ کسے برا کہیں

اور نیکی کرسی ساتھ صاحب کے

صوبہ بمبئی' گجرات' کاٹھیا واڑ' مہاراشٹر اتے بھارت دے دوسرے حصیاں چ وسن والے اسماعیل جیہڑی مذہبی زبان دی ورتوں کردے نیں اوہ پنجابی' سندھی گجراتی اتے اردو نال مل کے بنی لگدی اے جیویں اسماعیلی فرقے دے اک مذہبی مہینہ وار رسالے "نسیم سحر" (جبلپور۔ مدھیہ پردیش) دے نومبر1934ء دے پرچے چ اک مذہبی پیشوا مولانا نجم الدین دی صفت چ لکھی ہوئی اک عبارت توں پتہ چلدا اے۔ ایتھے ایہہ گل چیتے رکھنی چاہیدی اے پئی ایس عبارت وچ "نا" "نے" اتے "نی" دا مطلب پنجابی دا' دے اتے دی اے جیوں اج دی پوٹھوہاری وچ رواج اے تے ایہہ بھارت دے صوبے گجرات دی زبان دا خاصا اے۔ عبارت دا نمونہ ایس طرح اے۔

"مولانا نجم الدین صاحب حقیقتاً" آپ نجم مبیں تھا۔ اگر آپ ناکل مناقب لکھائے تو ایک کتاب تھائے گنگ (کئی اک) مریض آپ نی دعا سے آباد تھیا۔ کئی ایک ذوالحاجات آپ نافیوض سے اغنیاء تھیا۔ آپ ب ب (جو جو) موضع ملی پدھاوا وہاں ناموشین آپ نی دعا نا سب آباد آباد تھی گیا۔"

حاشیے:

1- پچھانو 2- رب ولوں بھیجیا ہویا بزرگ آدمی 3- ایران دا کوہک ناں قصبہ پئی جتھے امام شاہ رہندے ہن 4- آس پچھاون والا 5- پنڈا' دیہہ 6- چونک 'چورستہ' تھڑا 7- موت

منیر احمد شیخ

پنجابی شاعری دا مزاج

ادب تے شاعری جذبے دی زبان اے۔ کسے قوم دے مزاج نوں جانن لئی اوہدا ادب پڑھ لوو، ایس توں پتہ چل جاوے گا کہ اوہ قوم کیویں سوچدی، بولدی، نچدی، گاوندی تے لڑائیاں کر دی اے۔ گل کیہ ساری شاعری ای حیاتی دی کُکھوں جمدی اے۔ حیاتی نوں بیانن دا اظہار جنا ڈونگھا تے بھرواں ہووے گا، اونا ای اوہ ادب دیرپا تے موثر ہووے گا۔ ایہہ گل آکھی کہ شیکسپیئر صرف انگریزی زبان وچ ای پیدا ہو سکدا سی تے وارث شاہ صرف پنجابی وچ، ایس حوالے نال درست اے کہ شیکسپیئر تے وارث شاہ ادب وچ جیہناں لہجیاں تے جذبیاں دی نمایندگی کردے نیں، اوہ لہجے تے جذبے اک مخصوص تہذیبی ماحول اندر ای پیدا ہو سکدے سن۔ شیکسپیئر دی شاعری نوں اردو یاں پنجابی دا بانا پوا دیو تے وارث شاہ نوں انگریزی چولا، تاں دوواں دیاں شخصیتاں دا نزول تے زوال پن لگ جاوے گا۔ ایسے پاروں آکھدے نیں کہ کسے دی زبان دی شاعری دا ترجمہ نہیں ہو سکدا۔ شاعری نازک توں نازک جذبیاں نوں اپنے کلاوے وچ لے کے بیٹھی ہوندی اے تے ایہدا سواد اودوں تیکر نہیں مانیا جا سکدا جدوں تیکر اصل زبان توں چنگی طرح واقفی نہ ہووے۔ ہر خطے تے قوم دے مخصوص تہذیبی تے ثقافتی حالات مختلف لہجیاں نوں جنم دیندے نیں۔ جے ایہہ گل نہ ہوندی تاں ادب وچ رنگا رنگی ای نہ ہوندی۔ ایہہ کئی سواد دی گل اے کہ بندے دی فطرت ہر تھانویں اکو ای اے، پر ایس وحدت دے ہوندیاں وی بول، چال دے اپنے پکھ نیں تے لکھن والے ایہناں نوں صدیاں توں لکھدے آ رہے نیں، پر انسان دے نت نویں پکھ ساہمنے آ رہے نیں تے ہر پکھ دوجے نالوں وکھرا ہے۔ اساڈے خیال موجب زباناں تے لہجیاں دی ایہو رنگا رنگی اے جیہدے پاروں ادب دی دلچسپی رہندی اے تے انساناں نوں اک دوجے دے نیڑے لیاوندی اے۔

اتلے وچاراں توں ایہہ موقف ہور مضبوط ہو جاندا اے کہ علاقائی زباناں دا وجود قومی ادب وچ بے رنگی تے اکسارتا نوں مکاوندا اے۔ اساڈے خیال موجب ایہہ بہت ای چنگی گل اے کہ اساڈی زبان اک نہیں۔ جے انج ہوندا تاں اسیں پنجابی سندھی، پشتو، بلوچی تے بنگالی دی سندرتا توں انجانو ای رہندے تے اساڈی قومی زبان وچ اظہار دی قوت کدھروں آوندی؟ علاقائی زباناں ای تاں اوہ سوے نیں، جیہڑے فطری وسن نال وہندے ہوئے اک دریا وچ جاڈگدے نیں تے ایہوا ساڈی قومی زبان اے۔ اوہ سیانے جیہڑے صرف دریا نوں ای ویکھدے نیں تے اوہناں ویہناں نوں بھُل جاندے نیں، جیہناں پاروں دریا بنیا اے، تاں ایہہ اوہناں دی تنگی دی بھُل اے۔ اصل وچ اوہ ویکھ ای اوہو کجھ سکدے نیں، جو اوہناں دے ساہمنے ہووے تے جو کجھ پچھے ہوندا اے، اوہ اوہناں نوں وکھالی نہیں دیندا۔ ایہہ وی عذاب دی اک شکل ہوندی اے۔ مکدی ایہہ اے کہ عذاب، جزا تے سزا دا کم تاں نیلی چھت والے دے ہتھیں اے، اساں ایتھے صرف انساناں بارے ای گل کرنی اے تے خاص طور تے اوہ گلاں جیہڑیاں شاعری دا موضوع نیں۔

پنجابی شاعری دا مزاج اصل وچ ایس دھرتی اتے وسن والیاں دا مزاج اے۔ پنجابی شاعری وچ پنجاب دے موسماں توں لے کے، انسان، انسان تے کائنات دا سانگا، کائنات دی ہوند تے ایہدا کارن، بندے تے رب دے سانگے ورگے موضوعاں نوں اپنے کلاوے وچ لیا ہویا اے۔ ایس شاعری دیاں دو وڈیاں سطحاں نیں۔ ایہدی پہلی سطح عوامی اے، جیہنوں لوکائی پڑھدی تے سُندی اے تے پھیر اپنے بِت موجب ماندی اے۔ دوجی سطح فلسفیانہ سوچ وچاردی اے تے ایہنوں علامتی رنگ وی آکھ سکدے آں۔ دوجے لفظاں وچ ایہہ آکھیا جا سکدا اے کہ عام آدمی ہیر وارث شاہ نوں مرو تے سوانی دی داستان سمجھدا اے تے اوہنوں ایہدے وچ اپنے غم تے خوشیاں دی لبھ جاندیاں نیں۔ ادب دے پڑھیار لئی ایس داستان دے کئی پکھ تے پرتاں نیں۔ عوامی پدھر توں اڈ ایہدی اک سطح علامتی وی اے، جیہدے حوالے نال ایہہ تصوف دے اڈواڈ پڑاواں تے اوہدے لمیرے سفر دی داستان اے۔

جدوں اسیں پنجابی شاعری دے مزاج دی گل کراں گے تاں ایہدے اگھڑویں گُن یعنی ایہدے عوامی پن دا ذکر سبھ توں پہلاں ہووے گا۔ ساڈے خیال موجب عُچے

ادب دی اک پدھر ہمیش عوامی ہوندی اے۔ اوہ سچ ای کیہ جیہڑا نرا اک میل تیکر محدود ہووے۔ سچ اتلے میل توں تھلویں میل تائیں اپنا اثر وکھاوندا اے تے وڈا ادب سچائیاں دا ای فنکارانہ اظہار ہوندا اے۔ پنجابی شاعری وچ بیان کیتیاں سچائیاں دا ابلاغ عالماں توں لے کے عام لوکائی تیکر ہوندا اے۔ ایہدا گھیرا انج کیتا جا سکدا اے کہ ادب دے پڑھیاراں لئی ایہناں لفظاں دیاں اک توں ودھ سطحاں ہوندیاں نیں۔ جدوں اسیں ایہہ آکھدے واں کہ پنجابی شاعری دا مزاج عوامی اے تاں ایہہ گل کھل کے ساہمنے آ جاوندی اے کہ ایہدا ابلاغ سدھا ساہواں ہوندا اے۔ ایہدے وچ جیہڑیاں علامتاں ورتیاں جاندیاں نیں' اوہ وی اساڈے نِت دے جیون وچوں ای لئیاں ہوندیاں نیں' جیہناں نوں سمجھنا کوئی اوکھا نہیں ہوندا۔ انج جاپدا اے کہ شاعر اپنی نہیں سگوں دوجیاں دی گل کر رہیا اے۔ ایہہ عوامی مزاج دی شدت دا ای اثر اے کہ پنجابی شاعری دل دیاں ڈوگھیائیاں تے اثر کر دی جاندی اے۔ جنگے ہوئی پاک بھارت جنگ (65ء) بارے لکھے ترانیاں توں وی ایہہ پتہ چلدا اے کہ پنجابی ترانے اپنے براہ راست مزاج پاروں خاصاں تے عاماں وچ مقبول ہو گئے۔ ایہی اوہ عوامی پن اے' جیہڑا ایس شاعری دا گُن اے۔

پنجابی شاعری دی دوجی وڈی خوبی ایہدا فطری پن اے۔ فطری پن توں اساڈی مراد ایہدی بے ساختگی تے قدرتی انداز اے۔ ایہہ ای قدرتی انداز آپ مُہارے اُگے پُھلاں تے بوٹیاں دا ہوندا اے' جیہناں دی کانٹ چھانٹ ایس لئی نہیں کیتی جاندی کہ اوہ بناوٹی نہ لگن۔ کیاریاں تے گملیاں وچ بجے ہوئے بوٹیاں اتے بہت محنت کیتی جاندی اے' پر اوہناں دے وچ فطری سوہپن تاں نہیں نا ہوندا۔ پنجابی شاعری دی بے ساختگی وچ تکلف ناں دی شے ای کوئی نہیں' بناوٹ دا تاں کدھرے احساس نہیں ہوندا۔ ایہہ شاعری سینیاں وچوں اِنج پُھٹدی اے جیویں دھرتی دی ہِکھوں رُکھ تے پُھل مُنگردے نیں۔ فطری پن تے اینہاں دی روانی والا گُن کلاسیکی شاعری توں لوک گیتاں تیکر اکو جیہا وکھالی دیندا اے۔ دوجے لفظاں وچ ایہہ آکھیا جا سکدا اے کہ تکلف تے بناوٹ دیاں دیلاں نہیں سگوں گل سمجھ دی آوندی اے تے اثر وی کردی اے۔ پنجابی شاعری دے فطری اظہار دی وجہ ایہہ وی اے کہ ایہہ شاعر لوکائی وچوں ای اُٹھے نیں تے بہتے صوفی شاعر سن' جیہناں دے مخاطب لوک رہے نیں تے اوہ لوکاں نال لوکاں دی زبان وچ گل

کر دے سن۔ شاعر تے لوکاں وچکار کوئی دوری نہیں سی۔ درباری قسم دی شاعری وچ بناوٹ تے تکلف دے گُن بہتے ہوندے نیں، پر اساڈا مطلب ایہہ وی نہیں کہ پنجابی شاعری وچ صنعت تے حسن بیان ناں دی شے ای کوئی نہیں۔ جیویں اسیں پہلاں عرض کیتا اے کہ پنجابی شاعری دا وڈا اگُن ای ایہہ اے کہ ایہدیاں دو سطحاں نیں، صنعت تے حسن بیان عوامی تے فطری ہون دے نال نال دوجی سطح اُتے علامتی تے ایمائی بن جاندا اے۔

پنجابی شاعری وچ ایہناں دو گناں توں اڈ اک ہور گُن جیہڑا نظریں آوندا اے، اوہ تصوف اے۔ پنجابی دے مقابلے تے اردو وچ تصوف دی روایت نہ ہون دے برابر اے۔ تصوف دیاں تحریکاں ای اصلوں عوامی تحریکاں سن۔ پنجابی ادب وچ روحانیت دا اک وڈا سلسلہ جیہڑا بابا فرید، بابا نانک، شاہ حسین، سلطان باہو تے خواجہ فرید توں ٹُریا سی، ایہدا سِٹا ایہہ نکلیا کہ پنجابی زبان وچ ذات تے کائنات دے سانگے دے موضوع دے حوالے نال بہت وڈی شاعری ہوند وچ آئی۔ ایہدے نال زبان وچ اک رچاؤ پیدا ہوندا گیا۔ صوفیاں نے ایس زبان وچ معرفت دے فلسفے دے باریک توں باریک نُکتیاں بارے اظہار کیتا۔ بندہ کیہ اے؟ ذات تے وجود دی ماہیت کیہ اے؟ کائنات وچ انسان دی کیہ تھاں اے؟ خالق تے مخلوق دا کیہ تعلق اے؟ ذات دے حوالے نال وجود دی تلاش تے پھیر وجود دی نفی نال وجودتوں اُتلیاں (بالاتر) طاقتاں دا ادراک، ایہہ اوہ مسئلے نیں جیہناں دے بارے صوفیاں نے اپنے وچار دسے نیں۔ کائنات دے فلسفے اتے جنی ڈُونگھی نظر پنجابی شاعراں دی اے، افسوس دی گل اے کہ پنجابی ایس توں چنگی طرح جانُو نہیں ہو سکے۔ ایہدا اک کارن تاں ایہہ وے کہ پنجابی دا باقاعدہ مطالعہ انج کیتا ای نہیں گیا، جیویں زبان تے ثقافت دا کرنا چاہیدا اے۔ مطلب ایہہ وے کہ پنجابی زبان تے ادب لئی لکھائی پڑھائی دا بُوہا بند ای رہیا اے۔ سٹا ایہہ نکلیا کہ پنجابی بول چال دی زبان تاں رہی، پر ایہنوں بولن والے اپنے بہت سارے ورثے توں انجان ای رہے۔ ایہو کارن اے کہ اسیں اپنے ورثے توں متعارف نہیں ہو سکے تے پھیر اوس ورثے دی عزت کیویں کردے۔ اسیں ایہہ آکھ سکدے آں کہ تصوف دی اوس روایت توں محروم رہ گئے آں، جیہنے برصغیر دے آتش کدیاں نوں روشن کیتا سی تے اک بہت وڈی ذہنی تحریک دی بنیاد رکھی سی۔ تصوف دیاں گھنڈیاں

علامتاں راہیں بیان ہوئیاں نیں۔ لفظ ایہی شاعری وچ پردے دا کم کردے نیں۔ اوہ چھپاندے بہتا تے ظاہر کم کردے نیں۔ ہر لفظ نال اک ٹونا ٹجڑیا ہوندا اے تے جیہڑا اسم اعظم جاندا اے اوہ ایس ٹونے نوں توڑ لیندا اے۔ پنجابی شاعری مسائل تصوف دے حوالے نال اتنی گھمبیر تے رچی ہوئی اے کہ ایہنوں عام کرن دی بہت لوڑ اے۔ ایہہ لوڑ تدوں ای پوری ہو سکدی اے کہ ایس کلام نوں یونیورسٹیاں تے کالجاں وچ پڑھایا جاوے تے انج ایہہ دولت عام ہووے۔

پنجابی شاعری دے مطالعے مگروں اک ہور وڈا گُن جیہڑا وکھالی دیندا اے، اوہ طاقت تے قوت دا عنصر اے۔ اصل وچ ایہہ طاقت پنجابی کردار وچوں ای اُگھڑی اے۔ ایہدے مطلباں تے معنیاں وچ جیہڑا زور اے، اوہ دوجیاں زباناں دے ادب وچ گھٹ ای نظریں آوندا اے۔ علامہ اقبال ہوراں نوں ایس گل دا مُنکھ سی کہ پنجابی وچ تدریس نہ ہوون پاروں اوہ پنجابی وچ شاعری نہ کر سکے (اقبال دے نال اک میل ----- آثار اقبال، مولانا حامد علی خان)۔ ایہہ منکھ کر دیاں وی اوہناں نے اپنی اردو شاعری وچ پنجابی اظہار دی طاقت نوں ورتیا اے۔ اقبال دی اردو شاعری وچ توانائی پنجابی زبان دی اے، جیہنوں اوہناں نے اُستاکاری نال ورتیا اے۔ ایس توں ایہہ سبق ملدا اے کہ اردو نوں مضبوط تے طاقتور بناون لئی اسانوں علاقائی زباناں دی ترقی لئی کم کرنا چاہیدا اے تاں جو ایہدے وچ مقامی رنگ تے خصوصیتاں جھلکارے مارن لگ پین تے انج ایہہ اعتراض وی مٹ جاوے گا کہ اردو کسے علاقے دی زبان نہیں۔

پنجابی شاعری وچ طاقت تے قوت دا جیہڑا گُن وکھالی دیندا اے، اوہدا کارن ایہہ اے کہ پنجابی رزمیہ یاں جنگی نظماں وچ بیان دا زور اے۔ ایس مضمون دے مُڈھ وچ ایس گل ول اشارہ کر چکے آں کہ سچی رزمیہ نظم اوسے زبان وچ لکھی جا سکدی اے، جیہنوں بولن والے جنگ کرنا جاندے ہون تے اوہ زندہ قوم ہووے۔ پنجابی وچ رزمیہ نظماں بہت لکھیاں گیاں نیں پر ایہدی اک پرانی شکل اوہ نظماں نیں، جیہناں نوں پنجابی وچ "واراں" آکھیا جاندا اے جیویں چٹھیاں دی وار، سکھاں دی وار، تے انج دیاں کئی ہور رزمیہ نظماں۔ اسیں ایہناں دیاں مثالاں مضمون دے آخیر اتے دیواں گے۔ ایتھے اینی گل لوڑیدی کہ جتھے پنجابی رزمیہ وچ جنگ دی جزئیات تے منظر نگاری ملدی اے اوتھے بہتا زور ایس گل تے دتا جاندا اے کہ رزمیہ ایہی بحر وچ لکھیا

جاوے، جیہڑا جنگ دے تال (RYTHEM) نال میل کھاندا ہووے تے ایہدے پڑھن نال میدان جنگ دیاں ساریاں آوازاں کناں وچ گونجن لگ پین۔ خاص طور تے چٹھیاں دی وار، دی بحر ایس ضمن وچ توجہ دے قابل اے، جیہدے وچ مسلسل طبل جنگ وجدا رہندا اے۔ ایس بحر دی ورتوں کوئی سکھالی نہیں، پر پنجابی شاعراں وڈی کامیابی نال ورتی اے۔ پنجاب دی دھرتی صدیاں توں بیر بھومی اے۔ کدی تاں بدیسی دھاڑوی ایہدے سینے توں لنگھ کے برصغیر وچ آوڑدے تے کدی ایتھوں دے قبیلے آپس وچ گُت مبھتی ہو جاندے۔ افراتفری دے لے سے پاروں ایس دھرتی دے وسنیک جنگ دے ماہر ہو گئے تے جنگ ایہناں دیاں حیاتیاں دا اٹوٹ انگ بن گیا۔ ایتھوں دی دلیری دا رنگ اتنا کھڑیا کہ انگریزاں نے پہلی جنگ عظیم تے دوجی جنگ عظیم دے سے زیادہ بھرتی ایسے علاقے وچوں کیتی۔ پچھلے دنیں (1965ء) جدوں بھارت نے پاکستان اتے حملہ کیتا تاں پنجابیاں نے اپنی دلیری دی روایت نوں پھیر زندہ کیتا تے اپنیاں جاناں وار کے دیس دا بھرم رکھ لیا۔ پنجاب دے کردار دا ایہہ پکھ پنجابی شاعری وچ دی جھلکارے ماردا اے۔ ایس حوالے نال پنجابی رزمیہ میدان جنگ دی تاریخ اے تے سچی گل ایہہ وے کہ ایہہ اینا ای زوردار اے جنا پنجاب دا سُورما۔

اسیں پنجابی شاعری وچ تصوف دی رِیت بارے گل کر آئے آں۔ ایہہ روایت اِکو صورت وچ اگے ودھ سکدی اے تے اوہ علامت دی ورتوں اے۔ پنجابی شاعری وچ علامت تے اشاریت دا آونا ضروری سی کیوں جو ایہدے باجھوں گل دا ابلاغ دی نہیں ہوندا۔ انج فنی لحاظ نال وی علامتاں شاعری نوں موثر تے بھوں پکھی بناوندیاں نیں۔ پنجابی شاعراں نے ایہہ علامتاں اپنے آل دوالے تے نت دے جیون وچوں لیاں ہن جیویں چرخہ، کھوہ، کپاہ، داج، ڈولی وغیرہ۔ ایہہ علامتاں شاعری وچ اجیہی گُستاکاری نال ورتیاں گیاں نیں کہ پورے جیون نال میل کھاوندیاں جاندیاں نیں۔ چرخے دا رِپھرنا، تکلے دی نوک اتے کپاہ توں دھاگا بننا، پونیاں بنیاں، ایہہ اصل وچ جیون دا ای چکر اے جیہدے وچ انسان دنیا دے تکلے اتے عملاں دیاں پونیاں کتدا اے۔ پنجابی شاعری وچ نِت ورتوں دیاں شیواں جدوں علامتاں دا روپ دھاریا تاں ایہناں دے وچ معنیاں دیاں اوہ سطحاں وی آئیاں جیہڑیاں پہلاں وچاریاں ای نہیں جا سکدیاں سن۔ ایتھے اسیں کجھ اوہناں گُناں ول دھیان دیواندے آں جیہناں دا ذکر پہلاں کر چکے

آں۔

انج تاں پنجابی شاعری وچوں لکھاں مثالاں ویکھیاں جا سکدیاں نیں پر ایتھے ہیر وارث شاہ وچوں ہیر دے سراپے دے کجھ شعر ویکھو۔

ہوٹھ سرخ یاقوت جیوں لعل چمکن ٹھوڈی سیب ولایتی سار وچوں
نک الف حسینی دا رپہلا سی زُلف ناگ خزانے دی بار وچوں
دند چنبے دی لڑی کہ ہنس موتی دانے نکلے حُسن انار وچوں
لکھی چین کشمیر تصویر جٹی قد سرو بہشت گلزار وچوں
گردن کُونج دی اُنگلاں روانہہ پھلیاں ہتھ کُولڑے برگ چنار وچوں
باہنواں ویلنے ویلیاں گُنھ مکھن چھاتی سنگ مرمر گنگ دھار وچوں
چھاتی ٹھاٹھ دی اُبھری پٹ کھینوں سیب بلخ دے چُنے انبار وچوں
سرخی ہوٹھاں دی لوہڑ دنداسڑے دا خوجے کھتری قتل بازار وچوں
ایتھے آن لگن بیہڑے بھور عاشق نکل جان تلوار دی دھار وچوں
عشق بولدا نڈھی دے تھاؤں تھائیں راگ نکلے زیل دی تار وچوں
وارث شاہ جاں نیناں دا داؤ لگے کوئی بچے نہ جوئے دی ہار وچوں

وارث شاہ ہوراں نے اینہاں شعراں وچ ہیر دے نیناں نقشاں نوں انتہائی خوبصورتی نال بیان کیتا اے تے کدھرے مبالغہ نہیں لگدا۔ تشبیہاں تے استعارے دی نت دے جیون وچوں لے کے موتیاں وانگوں پرو دتے نیں۔ پنجابی شاعری وچ تصوف دے خزانے بھرے ہوئے نیں پر اسیں ایتھے صرف شاہ حسین تے بلھے شاہ ہوراں بارے ای گل کراں گے۔

صوفیانہ شاعری وچ لفظ سدھے مفہوم توں ہٹ کے صوفیانہ اصطلاح دے طور تے ورتیا جاندا اے۔ جیویں سوہریاں توں مراد اگلا جہان' چرخہ انسانی بت' واخ نیک عمل' سس نناں منکر نکیر' نو بوہیاں توں مراد انسانی بت دے نو سوراخ تے کلاوا موت دا دن وغیرہ۔

شاہ حسین ہوراں نے توبے توں روں پنجدیاں ویکھیا تے ایس حوالے نال ذات تے صفات دا نقشہ انج کھچیا اے۔

ربا میرے حال دا محرم توں

اندر توں ہیں باہر توں ہیں، روم روم وچ توں
توں ہیں تانا توں ہیں بانا، سبھ کجھ میرا توں
کہے حسین فقیر نمانا، میں ناہیں سبھ توں

اوہ معرفت دیاں ڈونگھیاں رمزاں نوں اک تھانویں رمز تے کنائے وچ ایسراں بیان کردے نیں۔

ربا وے میں نال چھپائی توں بخشن ہارا سائیں
ہتھیں میرے ممندری کم میں کیونکر کریں
پیریں میرے لال مجیٹھ، میں تانا کیونکر تنیں
گچھے پچھے بیچ کسیرے، مال کیونکر بھریں
اندر بولن مرغیاں، باہر بولن مور
کہے حسین فقیر سائیں دا، تانی نوں پے گئے چور
زورا زور

تصوف وچ اجہے مقام وی آوندے نیں جتھے فقیر دا ہر فعل خدا دا فعل ہوندا اے۔ ایہنوں رضا دی منزل آکھدے نیں۔

کدی رب آکھدا تے فرید مندا سی ہن فرید آکھدا اے تے رب مندا اے

شاہ حسین ہوریں مذہب دیاں صوری تے پرچلت شکلاں دی وی نفی کردے نیں تے صرف اک نگاہ نوں ای کافی سمجھدے نیں۔

نی سیو ! اسیں نیناں دے آکھے لگے
جنہاں پاک نگاہاں ہوئیاں، سے کہیں نہیں جاندے ٹھگے
کالے پٹ نہ چڑھے سفیدی، کاگ نہ تھیندے بگے
شاہ حسین شہادت پائین، جو مرن متراں دے اگے

بابا بلھے شاہ ہوریں اک نکتے دے دوالے ای حیاتی نوں گھماوندے نیں تے ایہدیاں رمزاں توں پردہ اٹھاوندے نیں۔

اک نکتہ یار پڑھایا اے
ع غ دی ہکا صورت، ہک نقطے شور مچایا اے
اک نکتہ یار پڑھایا اے

بلھا کیہ جاناں میں کون
نہ میں مومن وچ میت آں
نہ میں وچ کفر دی ریت آں
نہ میں پاکاں وچ پلیت آں
نے میں موسیٰ ، نہ میں فرعون
بلھا کیہ جاناں میں کون

ہُن اسیں پنجابی دی رزمیہ شاعری اتے اک نظرپاوندے آں۔ پیر محمد دی "چٹھیاں دی وار" دا اک منظر ویکھو۔ ایس وار دی بحر خاص طور تے غور دے قابل اے۔ جنگ دا طبل وجدا اے - سید نگر دی جنگ دا میدان:

(تے) لگی سٹ نقاریاں، ہر ڈیرے وجن
(تے) توفاں ہور جمورچے، جیوں بدل گجن
(تے) گھوڑے کرن شتابیاں، اُٹھ کنکوں بھجن
(تے) تیغاں بہت پیاسیاں، نہ رتوں رجن
(تے) صلح کریندے موت دی، نہ ملدے سجن
پر دشمن ویکھ کے، نہ پردہ کجن

مہاں سنگھ دی فوج دی چڑھتل ویکھو:

(تے) لشکر مہاں سنگھ دا، جیوں ساون باٹھاں
(تے) ٹُریاں فوجاں جوڑ کے، دریاویں ٹھاٹھاں
(تے)راہ چھپایا گرد نے، نہ دِسّن واٹاں
(تے لشکر پار چڑھیندیاں، نہ واری گھاٹاں
(تے) نیزے سورج ساہمنے، وچ مارن لاٹاں
(تے) پیا جنگ مقابلے، وچ رِنگھاں راٹھاں

ایتھے کلاسیکی شاعراں دے نال نال نویں شاعراں دیاں کُجھ مثالاں پیش کرنے آں تاں جو ایس گل دا نکھیڑا ہو سکے کہ کلاسیک دے مگروں نویں شاعری وچ علامتاں دا

رنگ ڈھنگ کیویں بدلیا۔

کت چرخہ شام مناویں گی
ایس کھیڈن نوں پچھتاویں گی
(شاہ حسین)

"سالُو" پنجابی شاعری وچ نفسانی خواہشاں دی علامت اے۔ ایس علامت دیاں کئی پرتاں نیں۔ تھلویں کافی ویکھو۔

سالو سج ہنڈھا لے نی ! سالُو سج ہنڈھا لے نی
سالُو میرا قیمتی ، کوئی ویکھن آئیاں ترمتیں گیاں سبھ سلاہے
سالُو پایا ننگنے ، گوانڈھن آئی منگنے، دتا کہیں نہ جائے
سالُو دھر کشمیر دا، کوئی آیا برفاں چیردا، جانا کرکے راہے
سالُو دھر ملتان دا، کوئی رب دلاں دیاں جاندا، گھتی شوہ گل لائے
سالُو میرا آل دا، کوئی محرم ناہیں حال دا، کس پے آکھاں جائے
سالُو دا رنگ جاونا، کوئی پھیر نہ ایس جگ آونا، چلے سمّم گھمائے
کہے حسین گدائیا، کوئی رات جنگل وچ آئی آ، رب ڈاڈھا بے پروا ہے

نویں نسل دے شاعراں وچوں منیر نیازی دی ایہہ نکی نظم "سپ دیاں صفتاں" چنگی مثال اے۔

مہک ہووے تے اوتھے سپ
حُسن ہووے تے اوتھے سپ
دھرتی ہیٹھ ہنیریاں اندر
زر ہووے تے اوتھے سپ

منیر نیازی دی اک ہور نظم "انت دی تصویر لوہے دے فریم وچ" وی ایہدی چنگی مثال اے۔

کندھاں اتے اکھاں تنگیاں بے ترتیبی نال
جیویں نال بھری بندوق دی غصے دے وچ لال
کوکاں دیندیاں ریلاں تکن ہو وچ مست جہاز
آدم لوہا بندا جاوے جوں جوں سمجھے راز

باہروں پتھر ہوندا جاندا اندروں سخت گداز
انت اے اوس دی حیرت دا بس کیہ ہُودی آواز

صفی صفدر دی نظم "جُھوٹھے پُھل" دی علامتی شاعری دی ودھیا مثال اے۔
کجھ شعر ویکھو۔

جھوٹھے پھل چڑھاون چلی
ویکھو جھلی قبراں تے
قبراں والے مٹی ہو کے
جُھوٹے تے سچے پھلاں دی وتڑ نہ جانن
ایہو گل اے

جُھوٹھے پُھلاں توں چنگا اے
واڑاں ولوں کنڈے چا کے قبراں ول لے جا
جو وی ہووے سچ تے ہوئے
ایہناں قبراں دے واسی
دل دے شاہ ہوندے نیں

ایہہ تاں ایویں ٹُردیاں جیہیاں چند مثالاں نیں تے اجے ایس کھیتر وچ ہور وی ویکھن بھالن دی لوڑ اے۔ ایتھے منکھ والی گل ایہہ اے کہ اسیں ہر باشعور قوم نوں ایس گل دی داد دیندے رہندے آں کہ اوہنے اپنیاں ریتاں نوں سنبھالیا ہویا اے۔ کیہ اساڈی وی کوئی ریت' روایت اے؟ جے اساں اگلیاں دی ریت نوں بُھلا دتا اے تاں ہُن اساڈے کول کُجھ آکھن 'سُنن نوں اے؟

سجاد حیدر

پنجابی سُخن دا ست لڑا ہار

زباناں بارے علم دے ماہراں دی تحقیق توں ایہہ تاریخی ثبوت ملدا اے پئی پنجابی زبان دی وکھری حیثیت دا مُڈھ اٹھویں صدی عیسوی توں بجھا۔ اٹھویں تے یارھویں عیسوی دے وچکارلے زمانے وچ مسلم تہذیب تے تمدن دی چھاپ پنجاب دے علاقے دی مقامی بولی اتے لگی۔ ایہہ مقامی بولی، جیہنوں زباناں دے ماہر کیکئے پراکرت، لہور دے قدیم باشندے لکی، تے لہوروں باہر دن والے ملتانی آکھدے نیں، 900ء تیکر اک رلی ملی عوامی زبان دی شکل اختیار کر گئی۔ محمود غزنوی دے زمانے وچ ساتوں مشہور فارسی دے شاعر سعد سلمان لہوری دے ہندوی دیوان بارے وسیا جاندے اے۔

حضرت بابا فرید گنج شکر (1280ء - 1188ء) دے زمانے وچ ایہہ زبان ساریاں مُڈھلیاں منزلاں طے کر کے اپنے پورے ادبی قدبُت نوں اپڑ چکی سی۔ تازہ تحقیق دے نتیجے وچ بابا فرید دے زمانے توں پہلے اک پنجابی شاعر تے صوفی بزرگ حاجی بابا رتن دا کلام وی لبھا اے۔ اوہناں دے اک شعر توں اوس مُڈھلے زمانے دی بولی تے پنجابی شاعری وچ خاص اسلامی رنگ دا پتہ لگدا اے۔ آکھیا نیں:

گُروپا محمد سونا خدائی، دوہنہ وچ گُنیا غوطہ کھائی

پاکستان دیاں دوجیاں صوبیاں دیاں زباناں وانگر پنجابی وچ وی ادب دا مُڈھ شاعری توں ای بجھا۔ مُڈھلے شاعر اپنے کلام دی قدرت دے نال نال روحانی پیشوا وی سن ایس کر کے ایہناں صوفی بزرگاں پنجابی شاعری وچ جیہڑی کلاسیکی روایت دی بنیاد رکھی، اوہدے وچ اسلامی رنگ بڑا گُوڑھا اے۔ حافظ برخوردار نے سورۃ یوسف دا شعراں وچ ترجمہ 1090 ہجری وچ کیتا تے اوددوں پچھے 1186 ہجری وچ حافظ محمد ہوراں "تفسیر محمدی" دے عنوان ہیٹھ قرآن حکیم دی منظوم تفسیر لکھی، جیس توں بعد پنجابی ادب وچ

قرآن دے ترجمیاں تے تفسیراں دی بھرویں روایت دی نینہہ بدھی گئی۔ شاعری توں وکھ پنجابی نثر دا کلاسیکی ادب دی روحانی تے اسلامی رنگ وچ رنگیا ہویا اے۔

پنجابی ادب دا مُڈھ حضرت بابا فرید گنج شکر دے ہتھاں دا لایا ہویا اے۔ بابا فرید ہندوستان وچ صوفیاں دے چشتیہ سلسلے دے شیخ ہون دے علاوہ پنجابی زبان دے پہلے وڈے شاعر سن۔ آپ دی پیدائش ملتان دے نیڑے اک پنڈ کوٹھے وال وچ 584 ہجری (1188ء) نوں ہوئی۔ آپ دا اصل ناں فرید الدین مسعود سی تے آپ دے والد بزرگوار دا ناں جمال الدین سلیمان سی۔ آپ دے شلوک پنجابی زبان دی مُڈھلی شعری صنف نیں۔ شلوک دو یاں دو توں ودھ مصرعیاں دی اجیہی نظم نوں کہیا جاندا اے، جیہنوں اللہ والے روحانی تے اخلاقی مضمون بیان کرن واسطے ورتدے نیں۔

سکھ مورخ لکھدے نیں پئی سکھ مت دے بانی گورو نانک صاحب جدوں سفر وچ ہوندے سن تے اپنے کول صوفیاں دا کلام وی رکھدے سن۔ ایس کلام وچ بابا فرید دے شلوک وی شامل سن۔ ایہہ ادبی تے روحانی ورثہ جدوں گورو ارجن دیو تیکر پہنچیا تے اوہناں سکھ مت دی مقدس کتاب "گرو گرنتھ صاحب" دی ترتیب کردیاں ہویاں بابا فرید دی وفات دے 339 سال بعد اوہناں دے 112 شلوک تے 4 شبد اوہدے وچ شامل کر لئے، جیہناں دا عنوان "بانی شیخ فرید جیو" لکھیا گیا۔ "گورو گرنتھ صاحب" وچ پندرھاں صوفیاں تے بھگتاں دا کلام شامل اے۔ بھگتاں وچ بھگت کبیر تے میرا بائی وی شامل نیں۔

بابا فرید دے بارے تن کتاباں مڈھلی حیثیت رکھدیاں نیں۔ "فوائد الفواد"، "سیرالاولیاء" تے "خیر المجالس"۔ "فوائد الفواد" امیر حسن سجزی دی لکھی ہوئی اے، جیہدے وچ حضرت نظام الدین اولیاء دے 187 وعظ درج نیں، جیہڑے 1308ء توں 1322ء تک لکھ کے محفوظ کر لئے گئے۔ ایس کتاب وچ لکھیا اے پئی بابا فرید نے 93 سال دی عمر پائی۔

"سیر الاولیاء" محمد بن مبارک کرمانی (امیر خورد) دی لکھی ہوئی اے۔ ایہہ بزرگ فیروز شاہ تغلق دے زمانے وچ (1388ء - 1351ء) ہو گزرے نیں۔ ایہناں دے دادا تے والد مدتاں تیکر بابا صاحب دی خدمت وچ حاضر رہے۔ ایہناں بابا فرید دے وصال دا سال 664 ہجری لکھیا اے۔

"خیر المجالس" حمید شاعر قلندر دی لکھی ہوئی اے' جیہناں دا انتقال 768 ہجری وچ ہویا۔ ایس کتاب وچ اوہناں حضرت نصیر الدین محمود چراغ دہلوی دے فرمودات درج کتے نیں' جیہڑے اک سو وعظاں وچ ادا ہوئے۔ ایہناں وچوں یاراں مجلساں دے بیان وچ بابا فرید دا ذکر کیتا گیا اے۔

بابا فرید سادہ زبان وچ اپنے شعراں راہیں لوکاں تیکر توکل تے قناعت دا پیغام پہنچاندے سن تے ایس دنیا دی عارضی حیاتی نوں آخرت دی کھیتی آکھدیاں ہویاں نیکی تے عبادت دی تلقین کردے سن۔ اوہناں دا کلام محبوب حقیقی دی محبت وچ رچیا ہویا اے۔ اک شلوک وچ فرماندے نیں۔

ویکھ فریدا جو تھیا' شکر ہوئی وِس
سائیں باجھوں اپنے' ویدن کہے کِس

اک ہور فراقیہ شلوک اے۔

فریدا راتیں وڈیاں' دُکھ دُکھ اُٹھن پاس
دھرگ تناں دا جیونا' جیہناں وڈانی آس

عملاں دی پچھ بارے اک شلوک اے۔

فریدا چار گوائیاں ہنڈھ کے' چار گوائیاں سم
لیکھا رب منگیسیا' توں آیوں کیہڑے کم

اک ہور شلوک دنیا دی بے ثباتی بارے وے۔

چل چل گئیاں پنکھیاں' جنہیں وسائے تل
فریدا سر بھریا بھی چلسی' تھکے کنول اکل

5 محرم 679 ہجری بمطابق 7 مئی 1280ء نوں حضرت بابا فرید اپنے محبوب حقیقی نوں جا ملے۔ پاک پتن وچ ایس عظیم صوفی بزرگ دا مزار اج دی عقیدت منداں دی زیارت گاہ اے۔

پنجابی دے دوجے وڈے صوفی شاعر شاہ حسین سن' جیہڑے بابا فرید دے وصال توں کوئی ڈھائی سو سال پچھوں 945 ہجری نوں لہور وچ پیدا ہوئے۔ اوہناں دے والد کھڈی تے کپڑا تیار کرن دا کم کردے سن۔ شاہ حسین شہنشاہ اکبر دے زمانے وچ ہوئے

نیں۔ اوہ ایسا زمانہ سی جدوں مسلمان مقامی تہذیب تے رسم رواج دا رنگ اپنا رہے سن تے آزاد خیالی دی فضا قائم ہو رہی سی۔ شاہ حسین اتے وی ایس آلے دوالے دا اثر پیا تے اوس آزاد مرد نے کافیاں دے روپ وچ مقامی روایتاں نوں ساہمنے رکھدیاں ہویاں عشق دی بے باکی نوں شاعری وچ اپنی خاص طرز بنا کے اک نویں اواز فضا وچ بلند کیتی۔ ایس جذب تے مستی دی کیفیت نوں مادھو ناں دے اک برہمن زادے نے بھڑکایا تے جگت وچ ایہو مادھو' مادھو لال حسین اکھوایا۔ شاہ حسین دے جذبے دی صداقت توں متاثر ہو کے مادھو مسلمان ہو گیا تے شاہ حسین دا مرید خاص ہویا۔

شاہ حسین پنجابی شاعری دی صنف کافی دے پہلے وڈے شاعر نیں۔ کافی اوس شعری ٹکڑے نوں کہیا جاندا اے' جیہدے وچ سُر تال دا لحاظ رکھدیاں ہویاں گھٹ توں گھٹ لفظاں وچ کوئی خیال بیان کیتا گیا ہووے۔ ایہہ صوفی شاعراں دی اپنی پسند دا ذریعہ اظہار اے۔ شاہ حسین دیاں کافیاں وچ سانوں اپنی اپنی تھانویں ملتانی' پوٹھوہاری' ہندی' فارسی تے عربی دے لفظ ملدے نیں۔ اوہ صوفیانہ مضمون بیان کر دیاں ہویاں مقامی علامتاں نوں کم لیندے نیں۔ اک کافی دے بول نیں۔

کڑیے جاندیے نی' تیرا جوبن گوڑا
پھیر نہ ہوسیا رنگلا چوڑا
وت نہ ہوسیا اہل جوانی
ہس لے کھیڈ لے نال دل جانی
مُونہہ تے پوسیا خاک دا دُھوڑا

شاہ حسین وحدت الوجود دے رنگ وچ رنگے ہوئے سن تے اوہناں دیاں کافیاں وچ ایہہ رنگ بھرواں نظر آوندا اے۔ ایہہ کافی ویکھو۔

ربا میرے حال دا محرم توں
اندر توں ہیں باہر توں ہیں' رُوم رُوم وچ توں
توں ہیں تانا توں ہیں بانا' سب کجھ میرا توں
کہے حسین فقیر سائیں دا' میں ناہیں سبھ توں

دنیا دی بے ثباتی دا ذکر شاہ حسین دیاں کافیاں وچ دل اتے بڑا اثر کردا اے۔

آکھدے نیں۔

کتھے نی تیرے نال دے ہانی؟ کلر وچ سبھ جائے سمانی
کتھے ای تیری اوہ جوانی؟ کتھے تیری حسن ہوائے؟
کتھے نی تیرے مُڑکی تازی؟ سائیں بن سبھ کوڑی بازی
کتھے نی تیرا سونا رُپّا؟ ہوئے خاک سواہے
کتھے نی تیرے مانک موتی؟ ویکھ اوہ تیری جنج کھلوتی
کہے حسین فقیر نمانا' پو سائیں دے راہے

اک ہور کافی وچ ایہو مضمون انج بیان ہویا اے۔

اُڈیا بھور' تھیا پردیسی' اگے راہ اگم دا
کوڑی دنیا کوڑ پسارا' جیوں موتی شبنم دا

عام لوکاں نوں سمجھان واسطے خالق تے مخلوق دا تعلق بیان کر دیاں ہویاں آکھدے نیں۔

ساجن دے ہتھ ڈور اساڈی' میں ساجن دی گُڈی

اک ہور تھانویں آکھدے نیں۔

مجھی وانگوں میں پئی تڑفاں' قادر دے ہتھ ڈور

شاہ حسین اپنی عمر دے پہلے چھتی ورھیاں تیکر قادریہ سلسلے دیاں روحانی روایتاں تے شرع دیاں حداں اندر رہے' پر اوس توں بعد اوہناں اتے جذب تے مستی دی ایسی کیفیت وارد ہوئی پئی اوہناں باقی عمر مست الست تے مجذوب دی حالت وچ گزار دتی۔ اوہناں دے رندی تے سرمستی دی کیفیت وچ کہے ہوئے شعر ویکھو۔

ھُنّ پئی تیری چٹی چادر' چنگی فقیراں دی لوئی
درگاہ وچ سہاگن سوای' جو کھل کھل نچ کھلوئی
کہے حسین فقیر سائیں دا' تاں در لیس ڈھوئی

عشق دی چوٹ توں بے تاب ہو کے اک کافی وچ کہندے نیں۔

نی مائے مینوں کھیڈن دے' میرا وت کھیڈن کون آسی
اک کیری بیا ورس -عیلرا' تھرتھر کمبے کوئی ایہہ جیا میرا
شوہ گن دتا بیا رُوپ چنگیرا' انگ لاوے کہ مول نہ لاسی

فیر ذرا اوہناں دی دعا دا نویکلا انگ ویکھو۔

نی تینوں رب نہ بھلی، دعا فقیراں دی ایہا
رب نہ بھلی ہور سب کجھ بھلی، رب نہ بھلن جیہا

شاہ حسین دا وصال 1008 ہجری (1599ء) وچ ہویا۔ روایت اے جے پہلوں اوہناں نوں راوی دریا دے کنڈھے دفنایا گیا، فیر جدوں راوی نے اپنا رخ بدل لیا تے اوہناں دی میت اوتھوں کڈھ کے شالامار باغ دے لاگے دفنائی گئی۔ مادھو اوہناں دے پہلے خلیفہ بنے تے فیر جدوں اپنے مرشد دی وفات توں 57 سال بعد اوہناں دا انتقال ہویا تاں اوہناں نوں شاہ حسین دے پہلو وچ دفن کیتا گیا۔ شاہ حسین دے مزار اتے ہر سال مارچ دے مہینے وچ بڑا وڈا میلہ لگدا اے، جیہڑا میلہ چراغاں دے ناں نال مشہور اے۔

پنجابی ادب دے موڈھیاں وچ اک ہور وڈا ناں سلطان العارفین حضرت سلطان باہو دا اے۔ آپ ضلع جھنگ دے پنڈ اعوان وچ 1039 ہجری نوں پیدا ہوئے۔ آپ صوفیاں دے سروری قادری سلسلے دے بزرگ اولیاواں وچوں سن۔ آپ دے والد بازید محمد مغل دربار دے منصب دار سن تے آپ دی والدہ، جیہناں دا ناں راستی سی، بڑی نیک تے پارسا بی بی سن۔ اوہناں اپنے بیٹے دی تربیت اسلام دیاں تعلیمات دے مطابق کیتی تے اوہناں نوں جید عالماں توں تعلیم دوائی۔ اک روایت دی بنیاد تے ایہہ آکھیا جاندا اے، پئی حضرت سلطان باہو ہوراں 140 دے نیڑے تیڑے کتاباں لکھیاں تے اپنی نثر تے نظم دوواں ادب دیاں صنفاں توں دین دی تبلیغ دا کم لیا۔ پر افسوس اے جے ایہہ بے بہا علمی تے روحانی خزانہ زمانے دے الٹ پھیر دی وجہ نال تلف ہون توں بچ نہ سکیا تے اج ساڈے تیکر اوہناں دیاں صرف 30 کتاباں دا علم پہنچیا اے، جیہناں وچوں بہتیاں مشہور ایہہ نیں۔ مجالسۃ النبی، عین الفقر، محک الفقر، محکم الفقراء، شمس العارفین، کلمتہ التوحید، حجتہ الاسرار، گنج الاسرار، محبت الاسرار، توفیق ہدایت، اورنگ شاہی، کشف الاسرار، مفتاح العارفین، عقل بیدار، قرب دیدار، نور الہدیٰ، امیرالکونین، تیغ برہنہ، اسرار قادری تے اوہناں دا فارسی شعراں دا دیوان۔ ایہہ سب کتاباں عربی تے فارسی زباناں وچ نیں۔ پر جیہڑی کتاب نے ادب دی دنیا وچ اوہناں نوں ابدی زندگی بخشی، اوہ اوہناں دا چھوٹا جیہا پنجابی شاعری دا مجموعہ اے، جیہڑا سی حرفی دی صورت وچ لکھیا گیا اے۔ ایہدے کجھ بیت ملاحظہ کرو۔

الف : اللہ چمبے دی بُوٹی میرے من وچ مرشد لائی ہو
نفی اثبات دا پانی ملیس، ہر رگے ہر جائی ہو
اندر بُوٹی مُشک مچایا، جاں پُھلاں تے آئی ہو
جیوے مرشد کامل باہو، جیں ایہہ بوٹی لائی ہو

سلطان باہو دا ہر مصرعہ "ہو" اتے مُکدا اے۔ ایہہ ہو اللہ ہو دے معنے رکھدا اے تے ایسے حوالے نال اوہ آپ باہو اکھواندے نیں۔ ایس ناں دی تاویل اوہ آپ اپنے اک فارسی دے مصرعے وچ انج کردے نیں۔

تو نے دانی کہ باہو با خداست

اوہناں دا کلام معرفت تے ربی عشق نال دند و دند بھریا ہویا اے۔ سانوں اوہناں دے کلام وچ صوفی شاعری دے تنوں بنیادی مضمون ملدے نیں۔ اللہ دی ذات، انسان دی ہستی تے کائنات۔ اک تھانویں فرماندے نیں۔

الف : ایہہ تن رب سچے دا حجرہ، وچ پا فقیرا جھاتی ہو
نہ کر منت خواج خضر دی، تیرے اندر آب حیاتی ہو

سلطان باہو دے کجھ فراقیہ شعر ویکھو۔

م :میں کوجھی میرا دلبر سوہنا، میں کیونکر اوس نوں بھاواں ہو
ویڑھے ساڈے وڑدا ناہیں، میں لکھ وسیلے پاواں ہو
نہ میں سوہنی نہ دولت پلے، کیونکر یار مناواں ہو
ایہہ دُکھ ہمیشہ رہسی باہو، روندی ہی مرجاواں ہو

سلطان باہو دی وفات 1102 ہجری وچ ہوئی، پر اج تن سو سال گزر جان پچھوں وی اوہناں دے مزار اتے ہر ویلے عقیدت منداں دا ہجوم رہندا اے۔ اوہناں دے اپنے فرمان دے مطابق ایہو اللہ دے ولیاں دی پچھان اے۔

نام فقیر تنہاں دا باہو، قبر جنہاں دی جیوے ہو

پنجابی صوفی شاعراں وچ بلھے شاہ نوں بلند مقام حاصل اے۔ اوہناں دا اصلی ناں عبداللہ شاہ بیان کیتا جاندا اے تے اوہ سخی محمد درویش دے بیٹے سن۔ اوہناں دے والد اُچ گیلانیاں دے رہن والے سن، پر بعد وچ جدوں اوہناں پانڈو کے، تحصیل قصور،

وچ رہائش اختیار کیتی تے اوتھے بلھے شاہ 1103 ہجری (1692ء) وچ پیدا ہوئے۔ بلھے شاہ دی مڈھی تعلیم قصور وچ مولوی غلام مرتضی قصوری دی نگرانی وچ ہوئی تے فیر اوہ روحانی تربیت واسطے لہور آ گئے جتھے اوہناں قادری سلسلے دے بزرگ شاہ عنایت قادری دے ہتھ اتے بیعت کیتی۔ ایس بارے اوہناں دا مصرعہ اے۔

پیر پیراں بغداد اساڈا، مرشد تخت لہور

بلھے شاہ دے زمانے وچ پنجاب بے راجے دی افراتفری دا شکار سی۔ ایہہ شہنشاہ اورنگ زیب عالمگیر دی حکومت دے آخری دن سن تے ایس صوبے دے اندر سکھ ہسلاں دی خانہ جنگی دی وجہ نال ہرپاسے بدامنی پھیلی ہوئی سی۔ اوس زمانے دی ابتر حالت بلھے شاہ انج بیان کردے نیں۔

اُلٹے ہور زمانے آئے
اپنیاں دے وچ الفت ناہیں
کیا چاچے کیا تائے
الٹے ہور زمانے آئے
پیو پتراں اتفاق نہ کائی
دھیاں نال نہ مائے

ایس افراتفری دے ماحول وچ بلھے شاہ نے اپنے عارفانہ کلام راہیں لوکاں نوں امن تے محبت دا درس دتا۔ اوہناں دی شاعری وچ وحدت الوجود دے فلسفے نوں انج بیان کیتا گیا اے۔

کیوں اوہلے بہہ بہہ جھاکیدا
ایہہ پردہ کس توں راکھیدا
تسیں آپ ہی آپے سارے ہو
کیوں کہندے تسیں نیارے ہو
آئے آپ اپنے نظارے ہو
وچ برزخ رکھیا خاکی دا
کیوں اوہلے بہہ بہہ جھاکیدا

ایہہ پردہ کس توں راکھیدا
مُدھ باجھوں دوسرا کیہڑا ہے
کیوں پایا اُلٹا بھیڑا ہے
ایہہ ڈِٹھا بڑا اندھیرا ہے
سُن آپ نوں آپے آکھیدا

بلھے شاہ اپنی صوفیانہ شاعری وچ اخلاق دا پیغام دیندے رہے۔ ساری عمر شادی نہیں کیتی تے اپنی فقیری دی زندگی نوں لوکاں واسطے نمونہ بنایا۔ اوہ عام لوکاں دی بولی وچ روحانی درس دیندے رہے۔ اوہناں دی شاعری دیاں علامتاں وی شاہ حسین وانگر عام لوکاں دی رہتل توں لیاں گئیاں نیں۔ اوہناں اپنی گل لوکائی تیکر اپڑان واسطے عوامی داستاناں دے کرداراں نوں وی علامت دے طور تے استعمال کیتا اے۔ اک تھاویں محبوب حقیقی دی ذات وچ فنا ہو جان دے مضمون نوں انج بیان کردے نیں۔

رانجھا رانجھا کردی نی میں آپے رانجھا ہوئی
سدو نی مینوں دھیدو رانجھا، ہیر نہ آکھو کوئی

ایس کافی وچ شاہ حسین دی اوس کافی دی گونج سنائی دیندی اے، جیہدے وچ اوہناں آکھیا اے۔

ماہی ماہی کوکدی میں آپے رانجھن ہوئی

بے باکی تے جذبے دا اچھال بلھے شاہ دی شاعری دے وڈے وصف نیں۔ اک کافی وچ بے تابی نوں انج زبان عطا کیتی نیں۔

جِہدے بوہڑیں وے طبیبا، نہیں تاں میں مر گئی آ
تیرے عشق نچایا، کر تھیا تھیا

بلھے شاہ آفاقی قدراں دے شاعر نیں۔ ایسے وجہ نال اوہناں دے پیغام نوں ہمہ گیر حیثیت حاصل ہوئی اے تے اوہناں دا کلام عام لوکاں وچ بہت مقبول ہویا اے۔ 1171ھ وچ ایہہ نامی گرامی شاعر انتقال کر گیا۔

پنجابی شاعری وچ صوفیانہ کلام دی روایت اک فرید توں ہوئی تے ایس کلاسیکی روایت دے آخری شاعر اک ہور فرید سن۔ خواجہ غلام فرید چاچڑاں ریاست بہاولپور وچ 1261 ہجری (1845ء) نوں پیدا ہوئے۔ اوہناں دے والد اوہناں دی کم سنی وچ ای

فوت ہو گئے تے خواجہ صاحب دی پرورش اوہناں دے وڈے بھائی خواجہ فخر الدین ہوراں کیتی۔ آپ نوں اپنے بھائی تے مرشد نال اتناں دا پیار سی۔ فرماندے نیں۔

چشماں فخر الدین مٹھل دیاں تن من کیتا چُور
گھول گھتاں میں فخر جہاں توں جنت حور قصور

اپنا روحانی مسلک وی اوہناں انج بیان کیتا اے۔

مرشد فخر جہاں نے کیتم ایہہ ارشاد
عارف ابن العربی ساڈا ہے استاد

آپ فنائی الشیخ دی منزل توں گزر کے طریقت دی فنائی الرسول دی منزل ول ودھے تے اوہناں حُبِ رسولؐ وچ ڈُبیاں ہوئیاں کافیاں آکھیاں جیویں ایہہ کافی۔

اِتھاں میں مُٹھڑی نت جان بلب' اوہ تاں خوش وسدا وچ ملک عرب
ہر ویلے پیار دی تانگھ لگی' مینجے سینے برہ دی سانگ لگی
دُکھی دِلڑی دے ہتھ تانگ لگی' تھئے مل مل سُول سمولے سبھ

ایسے رنگ وچ ڈبی ہوئی اک ہور کافی دے شروع دے بول ہن۔

دیس عرب دا ملک طرب دا' سارا باغ بہار

خواجہ فرید بنیادی حیثیت وچ درد تے فراق دے شاعر نیں۔ حسن ازل توں نکھڑ جان دا غم تے اوہدے نال وصال دی تانگھ اوہناں دی شاعری دے خاص مضمون نیں۔ اک کافی دے بول نیں۔

ہے ہے یار بروچل' ہک تل ترس نہ کیتا
کر کے سخت نمانی' اپنے نال نہ نیتا

اوہناں دے کلام وچ بلوچ یاں پنوں محبوب دا استعارہ اے۔ اک کافی وچ آکھدے نیں۔

سوہنے یار پنل دا' ہر جائیں حضور
اول آخر ظاہر باطن' اوس دا جان ظہور
آپ بنے سلطان جہاں دا' آپ بنے مزدور
تھی مشتاق پھرے وچ غم دے' واصل تھی مجبور

خواجہ فرید دی شاعری وچ فطرت دے مناظر دا بیان بڑا دل آویز اے۔ اک

کافی وچ ایہہ کیفیت ویکھو۔

روہی ہے لگڑی ساونی، ترٹ ولا ہوت مہاراں
رکھمیاں رکھمن رنگیلڑیاں، رم رجھم بارش باراں
بدلے گوڑھے سانورے، وچ برسات دیاں دھاراں
کارن گھنڑی یار دے، گل گلزار بہاراں

جدوں خواجہ فرید 28 ورھیاں دے ہوئے تے مولانا فخرالدین دا انتقال ہوگیا۔ اوس ویلے تیکر اوہ آپ صاحب سجادہ دے مرتبے نوں اپڑ چکے سن۔ اوہناں روہی دے دشت نوں اپنی ریاضت واسطے چھنیا تے اگلے اٹھاراں سال بہتاچر اوتھے ای رہے۔ ایس کھلی تے آزاد فضا وچ اوہناں ایہو جیہیاں کافیاں آکھیاں:

کوئل اغن پپیڑے، ڈوروں کڈھن پکاراں
سوہنا عربی سانورا، آلو ساڈیاں ساراں
تیڈے باجھ فرید نوں، دکھڑے ناروناراں

1292 ہجری وچ خواجہ صاحب حج کیتا تے حجاز دی مقدس سرزمین وچ قیام دے دوران کئی نعتیہ رنگ دیاں کافیاں آکھیاں۔ خواجہ صاحب دیاں کافیاں دے دیوان توں علاوہ اوہناں دے اردو کلام دا اک دیوان وی اے، آپ فارسی زبان وچ اک رسالے "فوائد فریدیہ" دے وی مصنف نیں۔ کجھ عرصہ پہلے حفیظ بہاولپوری صاحب نے اوہناں دے 177 دوہڑے وی دریافت کیتے نیں، جیہناں وچوں کجھ دوہڑے قاضی سرفراز حسین ہوراں اپنی کتاب "رشحل فرید" وچ نقل کیتے نیں۔ خواجہ فرید بڑے بلند اخلاق تے شریعت دے پابند بزرگ سن۔ لوک اوہناں واسطے اپنے دل وچ بے حد عقیدت تے احترام دے جذبات رکھدے نیں۔ آپ دی وفات 6 ربیع الثانی مطابق 24 جولائی 1901ء نوں ہوئی۔ روایت اے پئی مرض الموت دے دوران اوہ اپنی اک کافی دا ایہہ بند بار بار دہراندے سن۔

گزریا ویلا ہسن رکھلن دا، آیا وقت فرید چلن دا
اوکھا پینڈا دوست رلن دا، جاں لباں تے آندی ہے

صوفیانہ شاعری توں علاوہ پنجابی شعری ادب وچ دوجی وڈی تے بار آور روایت منظوم لوک داستاناں دی اے۔ ایہناں رومانی داستاناں دے شاعراں وچوں

سب توں وڈا ناں سید وارث شاہ دا اے، جیہنوں میاں محمد بخش صاحب نے "سُخن دا وارث" لکھیا اے تے سر عبدالقادر نے "پنجابی ادب دا سعدی" آکھیا اے۔

پنجابی زبان دا ایہہ قادر الکلام شاعر 1722ء وچ جنڈیالہ شیر خاں (ضلع شیخوپورہ) وچ گُل شیر شاہ دے گھر پیدا ہویا۔ وارث شاہ نے مڈھلی تعلیم قصور وچ مخدوم غلام مرتضٰی کولوں حاصل کیتی۔ اوہناں آپ دسیا اے۔

وارث شاہ وسنیک جنڈیالڑے دا تے شاگرد مخدوم قصور دا ای

اوہناں اپنا غیر فانی شاہکار قصہ ہیر رانجھا ملکہ ہانس (ضلع ساہیوال) دی اک مسجد دے حجرے وچ بیٹھ کے 1766ء وچ تصنیف کیتا۔ ایہہ قصہ شروع توں ای شاعراں دی توجہ دا مرکز بنیا رہیا اے۔ شاہ حسین (1599ء - 1539ء) دیاں کافیاں وچ ایہدے ول واضح اشارے ملدے نیں، فیر بلھے شاہ (1758ء- 1680ء) اپنیاں کافیاں وچ ہیر رانجھے دا ذکر کیتا اے۔ سب توں پہلے ایس قصے دا ذکر ہری داس ہریا نے کیتا اے 'جو بابری' ہمایونی تے اکبری دور دا عینی شاہد سی۔ اوہنے ایہہ قصہ پنجابی زبان وچ منظوم کیتا۔ بعد وچ شہنشاہ اکبر دے درباری شاعر گنگ بھٹ ایہنوں ہندی وچ تے باقی کولابی نے فارسی نظم وچ ڈھالیا۔ دمودر (1568ء- 1486ء) نے ایہہ قصہ پنجابی وچ منظوم کیتا تے اودوں پچھے کئی شاعر تے ادیب ایس قصے نوں نظم تے نثر وچ لکھدے رہے۔ وارث شاہ دے قصہ ہیر توں بعد وی ایہہ قصہ فارسی، ہندی، اردو، پنجابی تے سندھی زباناں وچ نظم یاں نثر دی صورت وچ لکھیا جاندا رہیا۔ پر ایہہ گل سارے مندے نیں پئی جو مقبولیت ہیر وارث شاہ نوں نصیب ہوئی، اوہ ایس توں پہلے یاں بعد وچ لکھے ہوئے کسے ہور قصے دے حصے وچ نہیں آئی۔

وارث شاہ دے زمانے وچ نادر شاہ تے احمد شاہ ابدالی دے حملیاں دی وجہ نال پنجاب وچ بدامنی پھیلی ہوئی سی۔ مغلاں تے مرہٹیاں دے درمیان جنگ توں فائدہ اٹھاندیاں ہویاں سکھ اک تیجی طاقت بن کے اُبھر رہے سن تے 1764ء وچ جسا سنگھ دا جتھا لہور اتے قابض ہو گیا سی۔ ایس افراتفری دی حالت نوں وارث شاہ انج بیان کردے نیں۔

جدوں دیس تے جٹ سردار آہے گھرو گھریں جاں نویں سرکار ہوئی

وارث شاہ نے ہیر دا قصہ بیان کردیاں ہویاں اپنے زمانے دے ہر مضمون تے

ہر مسئلے اتے اظہار خیال کیتا اے۔ پڑھن والیاں نوں ایہدے وچ اوس زمانے دے پنجاب دی روحانی ' مذہبی ' معاشرتی تے مجلسی زندگی شیشہ ہو کے ساہمنے نظر آوندی اے۔ ایسے وجہ توں اج دا کھوج کار کرپال سنگھ کیسل ایس کتاب نوں "مہا کوش یاں پنجابی دا انسائیکلوپیڈیا" آکھن تے مجبور اے۔

وارث دا نو یکلا بیان تے اوہدے خیال دی بلندی اوہنوں باقی شاعراں توں اُچّا مقام دیندے نیں۔ اوہدیاں تشبیہاں تے استعاریاں وچ جیہڑیاں تصویراں ابھردیاں نیں' اوہ و یکھن دے قابل ہوندیاں نیں۔

بناں مرشداں راہ ہتھ آوے' ددھ باجھ نہ ہووے ہے کھیر سائیں

یاں

وارث شاہ جیوں مورچے بیٹھ بلی' ساہ گھُٹ جاندی ناہیں کُسکدی اے

یاں

ڈوراں ویکھ کے میر شکار روون' ہتھوں جنہاں دیوں باز اڈ جان یارو

وارث شاہ دے کلام وچ فطرت دے منظراں دی بڑی خوبی نال عکاسی کیتی گئی اے۔ اک صبح دے منظر دا بیان ویکھو۔

رِڑی چُوہک دے نال جاں ٹُرے پاندھی' پیاں دُدّھ دے وچ مدھانیاں نیں

تصوف دا بیان وی وارث شاہ دے کلام وچ بڑی تاثیر نال بیان ہویا اے۔

رانجھا آکھدا خیال نہ پوو میرے' سپ شینہ فقیر دا دیس کیہا
وطن دماں دے نال تے ذات جوگی' سانوں ساک قبیلڑا خویش کیہا

ایسے انگ وچ فانی دنیا بارے لکھدے نیں۔

ساڈھے تن ہتھ زمیں ہے ملک تیری' ولیں کاس نوں ایڈ ولانیاں نوں

مقولہ شاعر وچ وارث شاہ نے علم تے دانش دے موتی کھلارے نیں تے زندگی دی ہر ہوئی بیتی اتے اپنی سیانف دی روشنی پائی اے۔ قصے دا ایہو حصہ ایس کہانی دے جوڑ ملان دا مقصد وی پورا کردا اے۔ ہیر رانجھا دی ایس سدا بہار داستان وچ ہیر نوں رُوح تے رانجھے نوں قلبوت دا استعارہ دے کے وارث شاہ نے ایس قصے دا صوفیانہ رنگ ہور گوڑھا کر دتا اے۔

ایہہ ہیر وارث شاہ دی مقبولیت دا واضح ثبوت اے پئی اج وی پنڈاں وچ کئی

"بڈھڑے وڈیرے اینے مل جاندے نیں' جیہناں نوں ایہہ موٹی ساری کتاب زبانی یاد اے۔ پنجاب وچ خورے ایہہ واحد غیرمذہبی کتاب اے جیہنوں پنجاہ ورھے پہلوں تیکر لوک باقاعدہ حفظ کردے سن۔ ایہدی وڈی وجہ ایہہ وے جے ایس شاہکار وچ سانوں پنجاب دی پوری تصویر نظر آوندی اے۔ زبان تے بیان دی خوبی دا اندازہ کرن واسطے رانجھے دا ہیر دی ودائیگی توں بعد اپنی بھابی نال مکالمہ ملاحظہ کرو۔

بھابی خزاں دی رُت جاں آن پُنی' بھور آسرے تے پئے جالدے نی
سیون بُلبلاں بُوٹیاں مُسکیاں نوں ' پھیر پُھل گُلن نال ڈال دے نی
اساں جدوں کدوں اوہناں پاس جانا' جیہڑے محرم اساڈڑے حال دے نی
وارث شاہ جو گئے سو نہیں مڑدے' لوک اساں تھوں آوتا بھال دے نی

وارث شاہ نے ایس قصے وچ کردار نگاری دا حق ادا کردتا اے' جیہدی وجہ نال ایہدی تاثیر ہور ودھ گئی اے۔ شاعری دیاں ساریاں خوبیاں دے نال نال اک اچھی داستان دیاں ساریاں خوبیاں وی ہیر وارث شاہ وچ جمع ہو گیاں نیں۔ ایسے وجہ توں ہوپ پریس لہورتوں ہیر وارث شاہ دا پہلا اڈیشن چھاپے چڑھن توں بعد ایہہ کتاب انیکاں واری چھاپی گئی اے تے ایس دوران ایہدے وچ کئی الحاقی شعروی داخل کردتے گئے نیں۔ پر ہُن وارث شاہ میموریل کمیٹی نے ہیر وارث شاہ دا احتیاط نال سودھیا ہویا نسخہ چھاپ کے وارث شاہ دے کلام نوں پسند کرن والیاں دی اک وڈی اوکڑ دور کردتی اے۔

وارث شاہ نے ہیر توں علاوہ "معراج نامہ"' "چوہڑیٹی نامہ" وی لکھیا اے' نالے قصیدہ بردہ دا پنجابی وچ منظوم ترجمہ وی کیتا اے۔ ڈاکٹر موہن سنگھ دا دعویٰ اے پئی اوہناں دی نظرتوں وارث شاہ دی تصنیف "سسی" وی گزری اے۔

وارث شاہ دا انتقال 1798ء وچ ہویا تے اوہناں نوں جنڈیالہ شیر خاں وچ دفن کیتا گیا' جتھے ہُن حکومت پنجاب نے اک شاندار مقبرہ تعمیر کرایا اے۔

پنجابی ادب دے دوجے وڈے قصہ گو شاعر میاں محمد بخش سن۔ آپ میاں شمس الدین قادری دے گھر علاقہ کھڑی (میرپور آزاد کشمیر) وچ چک ٹھاکرا ناں دے اک پنڈ وچ پیدا ہوئے۔ اوہناں آپ اپنی پیدائش دے مقام دا انج ذکر کیتا اے۔

جھنگی سبز سُہاوندی کُھوہا چشمے دار
گروا رونق والڑا ہر دم جنت ہار
کنڈھے کول پہاڑ دے چین دریا کنار
کھڑی رنگیلا ملک ہے دوہاں دے وچکار
کھڑی اندر چک ٹھاکرا ، پنڈ وڈا سردار
جیس وچ دے محرا پیرا شاہ چیہار

اوسے پنڈ وچ حضرت پیرا شاہ غازی قلندر دا مزار اے تے ایسے مزار دے دامن وچ میاں محمد بخش دی قبر اے۔ چک ٹھاکرا اج وی موجود اے۔

اپنی مشہور تصنیف "سیف الملوک" وچ وی میاں محمد بخش نے اپنے علاقے دا ذکر کیتا اے۔

جہلم گھاٹوں پربت پاسے میر پورے تھیں دکھن
کھڑی ملک وچ لوڑن جیہڑے طلب بندے دی رکھن

آپ دا سن پیدائش 1830ء تے سال وفات 1904ء اے۔

میاں محمد بخش اک وڈے شاعر ہون دے نال نال بہت وڈے مصلح تے اخلاق دے مبلغ وی سن۔ اوہناں دی مقبول تے معروف تصنیف "سیف الملوک" جیہڑی ظاہرا شہزادہ سیف الملوک تے پری بدیع الجمال دے عشق دی داستان معلوم ہوندی اے، تصوف تے عرفان دے مضموناں نال بھری پئی اے۔ میاں صاحب نے ایس قصے وچ فارسی صوفی شاعراں دا انداز اختیار کیتا اے۔ جیہدے راہیں کے اخلاقی نکتے نوں بیان کرن واسطے کے دل موہ لین والی کہانی دا سہارا لیا جاندا اے۔ اوہناں دے اخلاقی شعر لوک مثال دے طور تے ورتدے نیں۔

دشمن مرے تے خوشی نہ کریے، سجناں وی مر جانا
ڈیگر تے دن گیا محمدؐ، اوڑک نوں ڈُب جانا

اوکھے ویلے کاری آوی بھلیاں دی اشنائی
اڑیا آکھن دی لج پالن، جو انسانی وفائی
دنیا تے جو کم نہ آیا، اوکھے سوکھے ویلے

اوس بے فیضے سنگی کولوں بہتر یار اکیلے

دنیا دی بے ثباتی بارے میاں محمد بخش دے کجھ شعر نیں۔

مان نہ کیجے رُوپ گھنے دا، وارث کون حسن دا؟
سدا نہ رہسن شاخاں ہریاں، سدا نہ پھُل چمن دا
سدا نہ بھور ہزاراں پھرسن، سدا نہ وقت امن دا
مالی حکم نہ دے محمد، کیوں اج سیر کرن دا

سدا نہ رسد بزاریں وکسی، سدا نہ رونق شہراں
سدا نہ موج جوانی والی، سدا نہ ندئیں لہراں
سدا نہ تابش سورج والی، جیوں کر وقت دوپہراں
بے وفائی رسم محمد، سدا ایہو وچ دہراں

وحدت الوجود دا فلسفہ وی میاں محمد بخش دے کلام وچ تھائیں تھائیں نظر آوندا اے، جیویں:

ازل ابد دا جامہ ہُو، ایہہ کلمہ وچکاروں
ہر دا روپ محمد بخشا ہے ہکے سرکاروں

مولانا روم دی روایت وچ میاں محمد بخش دی حقیقت دی گل مجاز دے پردے اوہلے کردے نیں، جیویں اوہناں آپ آکھیا اے:

دلبر اپنے دی گل کیجے، ہوراں نوں مُونہہ دھر کے

قصہ سیف الملوک توں علاوہ میاں محمد بخش دیاں ہور تصنیفاں وچوں "قصہ سخی خواص خاں"، "قصہ سوہنی مہینوال"، "قصہ مرزا صاحباں"، "قصہ شیریں فرہاد"، "قصہ شاہ منصور" تے "ہدایت المسلمین" مشہور نیں۔

آخر وچ ایہہ مضمون میاں محمد بخش دی اوس دعا دے کجھ شعراں نال ختم کیتا جاندا اے، جیہڑی اپنی تاثیر تے دردمندی واسطے پنجابی ادب وچ اپنا ثانی نہیں رکھدی:

رحمت دا مینہ پا خدایا باغ سُکا کر ہریا
بوٹا آس امید میری دا کر دے میوے بھریا
سدا بہار دئیں ایس باغے کدے خزاں نہ آوے

ہوون فیض ہزاراں تائیں ہر بُھکھا پھل کھاوے
بال چراغ عشق دا میرا روشن کر دے سینہ
دل دے دیوے دی رُشنائی جاوے وچ زمیناں
لاہ ہنیرا جہل بُرے دا چانن لا عقل دا
بخش ولایت شعر سخن دی رُلن رہے وچ رلدا
طبع میری دا نافہ کھولیں مُشکیں مُشک دھائیں
سُن سُن مغز معطر ہوون، بُو عشق دی پائیں

ڈاکٹر اسلم رانا

تحریک آزادی وچ ماں بولی دا حصہ

اٹھارویں صدی دا پنجاب سیاسی، سماجی تے معاشی طور تے بری طرح بدحالی دا شکار سی۔ مغلاں دی عظیم سلطنت دے اُچے بُرج اک اک کر کے ڈھیندے جاندے سن، تے دلی دے فرمانروا لال قلعے دیاں فصیلاں اندر قید ہو کے "راج" کر رہے سن۔ پنجاب وچ اگ تے خون دی ہولی دا کھیڈیا جانا ہر دیہاڑی دا معمول بن گیا سی۔ ایرانی تے افغانی حملہ آوراں نے پنجاب واسیاں دیاں حیاتیاں اجیرن کر دتیاں سن۔ رہندی کھوہندی کسر سکھ، مرہٹے تے مقامی اہلکار پوری کر دیندے سن۔ ایہدے نال ای چٹی چمڑی والے پورب توں تیزی نال ودھدے ہن، اوہ پنجاب تے پنجاب توں اگانہہ ودھن دی کارے کر رہے سن۔ پنجاب دے دانشوراں نے ایس طوفان دے آثار بہت پہلاں محسوس کر لے سن تے ایہدے نال ای عام لوکائی اتے توڑے جان والے استحصال تے ظلماں دے دلدوز منظراں نوں قلبی تے تخلیقی سطح اتے محسوس کرنا شروع کر دتا سی۔ اوس سمے دے پنجابی دے صوفی شاعراں نے درد وچ ڈُبیاں تے سوز نال بھریاں سُردی سُراں بلند کیتیاں۔ ایہناں نے نہ صرف مقامی دکھ درد نوں محسوس کر کے لوکائی دے دلاں تے روحاں اتے پیار محبت دے پھاہے رکھے سگوں مقامی سطح دیاں اک دوجے دیاں مقابل قوتاں نوں اتحاد تے بھائی چارے دے درس دی دتے کہ چٹی چمڑی والے بگھیاڑ تہانوں ہڑپ کرن لئی تیزی نال اگانہہ ودھدے آ رہے نیں، اوہناں نوں روکن دے چارے کرو۔ آپس دے لڑائی جھگڑے بعد وچ نبیڑ لیا جے۔ وارث شاہ، بلھے شاہ، فرد فقیر تے سچل سرمست نے اوس سمے دی گھمبیر صورت حال دا تخلیقی سطح اتے تجزیہ کر کے اپنے دکھ درد دا اظہار کیتا۔ ایسے طرح مولوی لطف علی بہاولپوری تے خواجہ غلام فرید نے وطن دی الفت دے گیت گا کے حب الوطنی دے جذبیاں نوں اُبھاریا تے پھیر ایہہ سلسلہ شاہ محمد توں ہوندا ہویا لوک گیتاں تے لوک واراں وچ گھُٹدا ہویا جُن تیکر کے نا

کسے حوالے نال پوری آن بان تے شان نال ٹریا آ رہیا اے۔ جیویں عرض کیتا اے کہ اٹھارویں صدی پنجاب اتے بڑی بھاری سی تے لوکائی دے ایس دکھ نوں ساڈے عظیم دانشور صوفیاں نے بڑے کرب نال سیاسی تے سماجی سطح اتے محسوس کر کے بیان کیتا اے۔ ہجر، فراق دے وچھوڑے، درد دے ایسے ڈونگھے کرب دے وین نیں، جیہڑے اک سانجھی قدر دا روپ وٹا کے سارے صوفیاں دی شاعری وچ گونجدے نیں، پر جنھیاں نے کھل کے گل کیتی اے۔ پنجاب دی اوس سمے دی سیاسی ابتری تے ایتھے دے وسنیکاں دی بے وسی تے اُتلے طبقیاں دی بے حسی بارے علی حیدر ملتانی دے ایہہ کوڑے گھٹ ہُن وی ساڈے سنگھوں تھلے نہیں اُتر دے۔

ب : بھی زہر نہیں جو کھا مرن کجھ شرم نہیں ہندوستانیاں نوں
کیا حیا ایہناں راجیاں نوں، کجھ لج نہیں تورانیاں نوں
بھیڑے بھر بھر دیون خزانے، فارسیاں نوں خراسانیاں نوں
وچ چھوٹیاں دے پانی تک ڈبڈ بے لہو نہ وڈیاں پانیاں نوں

جدوں سیاسی ابتری سماج وچ چار چوپھیرے کھلری ہووے تے پھیر معاشرتی قدراں وی گھٹ بجھ دا شکار ہو جاندیاں نیں۔ ظلم تے تشدد ودھ جاندے نیں تے بے انصافی دیاں تکڑیاں وچ تُلن والا انصاف بھلا کیہ مُل رکھدا اے۔ معاشرے وچ جھوٹھ، فریب تے دغے دا راج ہو جاندا اے۔ ایس سمے دی ایس صورت حال دا تجزیہ اک ہور صوفی شاعر فرد فقیر ایس رنگ وچ کردا اے۔

ح : حاکم ہو کے بہن نچلے بہتا ظلم کماندے
مفتیاں نوں کی آکھن، خون اوہناندا کھاندے
پھڑ وگاریں لے لے جاون خوف خدا دا ناہیں
فرد فقیرا درد منداں دیاں اک دن پوسن آہیں

ایس ضمن وچ بُلھے شاہ دی آواز سبھ توں نویکلی آواز اے، جیہڑی ظلم، تشدد، جھوٹھ، مکر فریب، سماجی بے انصافی، طبقاتی اونچ نیچ تے سیاسی بدحالی دے خلاف بھرویں انداز وچ ابھر کے سارے پنجاب وچ کھلر گئی۔ جیویں اوہدی شخصیت وچ اک ندھڑک پن تے بیباکی اے۔ انج ای اوہدی شاعری دیاں سرحدی سُراں وی لا محدود تے ناپید نیں۔ اوہ کسے نوں خاطر وچ نہیں لیاوندا تے ہر بدی تے جھوٹھ دے پردے چاک

کیتی جاندا اے۔ اوہنے پنجاب دی اٹھارویں صدی دے عہد نوں لہو وچ رنگیا ویکھیا، ذات پات دی تمیز تے تفریق دے زہری سپاں دی زہر وچ ڈبیا ویکھیا تے لوکائی نوں دکھ درد دے سمندر وچ غوطے کھاندیاں تکیا تے بے اختیار کرلا اٹھیا' اوہدی ایہہ کرلاٹ سیاسی تے سماجی دوواں سطحاں اتے محسوس کیتی جا سکدی اے۔

جدوں اپنی اپنی پے گئی
دھی ماں نوں لُٹ کے لے گئی
موہنہ بارھویں صدی پساریا
سانوں آ مل یار پیاریا
در کُھلا حشر عذاب دا
بُرا حال ہویا پنجاب دا
ڈر ہاویے دوزخ ساڑیا
سانوں آ مل یار پیاریا

ایسے طرح بلھے شاہ اپنے عہد دے سیاسی شعور نوں اک ہور رنگ وچ ظاہر کردا اے۔

مغلاں زہر پیالے پیتے
بھوریاں والے راجے کیتے
سبھ اشراف پھرن چپ کیتے

تے جیہدے عہد وچ ایہناں بھوریاں والیاں (سکھاں) نے پنجاب واسیاں اتے ظلم دے بیہڑے پہاڑ توڑے تے خاص طور تے مسلمان اوہناں دے تشدد دا جیس انداز وچ نشانہ بنے بلھے شاہ دے ہاں ایہہ کرب بڑا ڈونگھا اے۔ جیہدا اظہار سیاسی تے سماجی دوواں سطحاں اتے اوہناں دیاں کئی کافیاں وچ لبھدا اے۔

اُلٹے ہور زمانے آئے
کاں لگڑ نوں مارن لگے
چڑیاں جُرے کھائے
اُلٹے ہور زمانے آئے
عراقیاں نوں پئی چابک پوندی

گدوں خوید پوائے
اُگلے ہور زمانے آئے

اوہناں دی اک کافی دا ایہہ بند دسدا اے کہ اوس سے بھاویں انگریز اجے پنجاب وچ نہیں آئے سن پر ہندوستان وچ اوہناں دے ودھدے ہوئے ظلم تے تشدد تے معاشی لُٹ مار دے قصے پنجاب وچ آ گئے سن۔ بلھے شاہ لوکائی نوں اوہناں توں خبردار وی کردا اے تے ایتھے دے حاکماں نوں وی ورجدا اے کہ جیہنے ایس دنیا اتے آونا اے اوہنے اک دن چلے جانا اے۔ پھیر بے غیرتی دی حیاتی توں عزت دی موت چنگی اے۔ ایس لئی آپس دی ذات پات دا گھمنڈ چھڈو کہ تسیں جو وی ہو پنجابی ہو تے پنجاب نوں ایہناں کولوں بچاؤ۔

رکتے گُروی ہو ، رکتے زنگی ہو
رکتے ٹوپی پوش فرنگی ہو
رکتے ے خانے وچ بھنگی ہو
رکتے مہر مہری بن وسدے ہو

ودھدے ہوئے ظلم نوں ویکھ کے جدوں دانشور تے فنکار تلوار اُٹھان دی سکت نہیں رکھدا تے اوہ اظہار اتے قادر ہوندا اے۔ اوہدی سوچ تے اوہدے قلم نوں کوئی جکڑبندیاں وچ نہیں جکڑ سکدا، اوہ برملا کہہ دیندا اے۔

ظالم ظلموں ناہیں ڈردے
اپنے عملیں آپے مردے
موںہوں توبہ دلوں نہ کردے
ایتھے اوتھے ہون خوار

اوس سے دے سماجی ڈھانچے اتے اک ڈونگھی طنز رُوپ دی ویکھن والا اے۔

وارے جایئے اوہناں توں ، جیہڑے مارن گپ شڑپ
کوڈی لبھی دیہن چا تے بُگچُہ کھاؤ گھپ

قاضی راضی رشوتے ، ملاں راضی موت

عاشق راضی راگ تے نہ پرتی گھٹ ہوت

تمبا چک چک منڈی جاویں
دھیلا لے کے چھری چلاویں
نال قصائیاں بہتا ، پیار
علموں بس کریں او یار

ایس اکھڑ پکھڑ دے مارے ہوئے سماج وچ بلھے شاہ نے اپنیاں اکھاں نال تخت توں تختیاں اتے ڈگدے بادشاہ ، راجے تے مہاراجے ویکھے ، دنیا دی ساری حقیقت اوہدے ساہمنے واپر رہی سی تے اوہدا ویروا کیتی جاندا سی۔

جیہڑے سن دیساں دے راجے
نال بیہناں دے وجدے واجے
گئے ہو کے بے تخت تاجے
کوئی دنیا دا اعتبار نہیں

بلھے شاہ دے ای ہمعصر تے پنجاب دا دیوان مرتب کرن والے پنجابی دے عظیم شاعر سید وارث شاہ نے وی ایس سے اندر اپنی آفاقی تے لافانی تخلیق اندر ایس سے دے دکھ درد تے سیاسی تے سماجی صورت حال دا بھرواں جائزہ لیا اے۔ "ہیر" وچ کئی تھانواں تے کدھرے "مقولہ شاعر" دے ذریعے تے کدھرے کسے کردار دے مونہوں اوہنے اپنے سے دیاں سیاسی ، سماجی ، مذہبی تے اخلاقی قدراں نوں پیش کر کے اک مورخ دا حق ادا کیتا اے۔ جیہڑا حاکماں دی لکھائی ہوئی نہیں اکھاں ویکھی تاریخ مرتب کر کے پنجابیاں نوں اپنے تشخص تے شناخت دی پچھان کروا گیا اے۔ چڑیاں نوں گھر پیارے ہوندے نیں۔ وارث شاہ بیٹھا ملکہ ہانس وچ اے پر فکر جنڈیالے دی اے۔

احمد شاہ از غیب تھیں آن پوسی
رب رکھ جنڈیالے نوں جاسیا نی

ایسے طرح اک ہور تھاں اوہ اپنے سے اندر کھلری ہوئی افراتفری دی صورت ایس انداز وچ کھچدا اے۔

جدوں دیس تے جٹ سردار آہے ، گھرو گھری جاں نویں سرکار ہوئی

سماجی بے انصافی، سیاسی افرتفری تے معاشی بد حالی دیاں بہت ساریاں گواہیاں "ہیر" دے ورقیاں اتے کھلریاں ہوئیاں نیں تے وارث شاہ اپنے دیس نال پیار تے ایہناں جھوٹھیاں قدراں دے خلاف اپنے ردعمل نوں کئی طرح ظاہر کیتا اے۔ اوہنے ہیر دی کہانی دے اندر پنجاب دی بھوری مٹی نال واپر جان والیاں وارداتاں اتے ڈوگھے دکھ دا اظہار کیتا اے۔

جیویں ساڑ قصور تے کھڈیاں نوں، اگاں غالبے پھوک وکھائیاں
نیں

فوجاں شاہ دیاں، وارثا، مارمتھرا، مڑ پھیر لہور نوں آئیاں نیں۔

ایسے طرح اک ہور مصرع وارث دی فکری عظمت دا ثبوت بن کے ساہمنے آوندا اے۔

صدی بارھویں تیس عدل بھالو، ایتھے عادلاں دا کوئی دور ناہیں

جدوں نادر شاہ تے احمد شاہ ابدالی دے حملیاں نے پنجاب دے وسنیکاں اندر ڈر تے خوف دی فضا پیدا کر دتی سی تے پنجاب وچ ایہو جہے محاورے عام بولے جاندے سن کہ:

کھادا پیتا لاہے دا، باقی احمد شاہے دا

اوس ویلے پنجاب دے شاعراں نے لوکاں دیاں زباناں، وچاراں تے سوچاں دا روپ دھار لیا سی۔ نادر شاہ دے حملے ویلے جدوں اوہ پنجاب وچ مار دھاڑ کردا دلی ول ودھ رہیا سی "نادر دی وار" لکھن والا سرگودھے دا شاعر نجابت پکار اٹھیا سی۔

جیہناں پگ داڑھی دی شرم ہے، لج ماں پیا دی
جو سر دیون رب واسطے، اوہ ہوون غازی
کر کے صفاں پیغمبراں، بھج رلن جنازیں

قمروزی تے نظام دی، جڑھ مڈھوں جائے
بال مہتابی چور نوں گھر آن وکھائے

بلھے شاہ نے جیس حشر دے عذاب نوں پنجاب دا مقدر بندا ہویا ویکھیا سی۔ اوہدے بارے اوہدے توں وکھ وی کئی شاعراں نے اپنے دکھاں درداں دا اظہار کیتا۔

پر ایہہ عذاب پنجاب کیہ پورے جنوبی ایشیا دا مقدر بن گیا۔ پنجاب دی بھُوری مٹی وچوں اجیہیاں درد وچ ڈبیاں آوازاں ویلے ویلے نال ابھردیاں رہیاں پر ایہناں آوازاں اتے کن دھر کے ایہناں اتے عمل کرن والی کوئی مرکزی تے فعال قوت موجود نہیں سی۔ دانشور دا کم رستہ وکھانا تے منزل دے حصول دی جوت جگاونا ہوندا اے، پر رستے اتے قافلہ لے کے چلن والا میر کارواں ای نصیب نہ ہووے یاں ادھ وچکار لے بیڑے ڈوبن والے جے مقدر بن جاون تے پھیر غلامیاں طوق دی تقدیراں دے ہار بن کے گلاں وچ پے جاندے نیں۔

اُنھویں صدی دے مُڈھ وچ مہاراجا رنجیت سنگھ نے نکے وڈے سرداراں، نواباں تے راجیاں دیاں جاگیراں، مسلاں تے ریاستاں نوں ختم کر کے اک مستحکم سکھ ریاست دی بنیاد رکھی تے پنجاب تاریخ وچ خورے پہلی واری اک خود مختار تے وکھری مملکت دا روپ دھار کے کابل توں کشمیر تیکر تے ستلج دے پانیاں توں لے کے سندھ دیاں لہراں تیکر کھلر گیا۔ انگریز مکار سی۔ اوہنے وقتی طور تے مرکز توں گریز دی پالیسی اپنائی۔ اوہ دلی دے نام نہاد اقتدار توں اکھاں چراندا ہویا تے مہاراجا رنجیت سنگھ توں کنی کتراندا ہویا اک پاسے ستلج دے مشرقی کنڈھیاں تیک آن اپڑیا تے دوجے پاسے پنجاب دے انتہائی جنوب مغرب ولوں سندھ تے بلوچستان ول ودھدا گیا۔ پنجاب توں بغیر اوس دے اندر تقریباً سارا ہندوستان اوہدے قبضے ہیٹھاں آ چکیا سی۔ پر جدوں رنجیت سنگھ دے مرن مگروں لہور دا دربار سازشاں دا مرکز بن گیا تے سکھ ریاست دا سیاسی، فوجی تے انتظامی ڈھانچہ ڈانواں ڈول ہون لگ پیا تے فرنگی نے وی اپنے دند تیز کرنے شروع کر دتے تے لہور اندر دی نند کمار، امی چند، میر جعفر تے میر صادق دی صورت وچ تیج سنگھ، گلاب سنگھ تے لال سنگھ اوہنوں میسر آ گئے تے ہندوستان وچ آمد توں تقریباً اک سو ورھے بعد پنجاب تے وی قبضہ کر لیا۔ ایہہ قبضہ لہور نوں 1849ء وچ فتح کرن توں بعد مکمل ہویا پر ایس فتح دی انگریزاں نوں وڈی قیمت دینی پئی۔ نکیاں وڈیاں جنگاں توں وکھ تن وڈے معرکے اوہنوں لڑنے پئے۔ جیہدے وچ پنجابیاں نے بہادری دے شاندار کارنامے سرانجام دتے، پر اپنیاں دیاں غداریاں ہتھوں ہار دا موہنہ ویکھنا پیا۔ ایس توں وکھ ملتان دے دیوان مُولراج دی سرکردگی وچ انگریزاں نوں سخت مزاحمت دا ساہمنا کرنا پیا۔ ایس جنگ نوں اک حوالے نال پنجاب دی جنگ آزادی وی آکھیا جا سکدا اے

جیہدے بارے "THE PUNJAB COMPAIGN" دے مصنف جے ایچ لارنس نے ایہہ آکھیا سی۔

" WHAT PART THE EX- EDWAN MOULRAJ REALLY LOOK IN THIS TRAGEDY HAS NEVER BEEN SHOWN , BUT ITS SEEMED NOW TO BE INCUMBENT ON HIM TO LEAD. THE MOVEMENT TO EXPEL THE BRITISH FROM HIS COUNTRY, AND TO STIR UP SIKHS, HINDUS AND MUSULMANS ALIKE TO DEFEND THEIR NATIONALITY , UNDER THE NAME OF A HOLY WAR."

پر ملتان دے آلے دوالے دے نواباں ، سرداراں تے جاگیرداراں نے انگریزاں دا ساتھ دتا تے پنجابی ایہہ متبرک تے قومی جنگ ہار گئے۔ انگریزاں دیاں جیہڑیاں لڑائیاں سکھاں نال ہویاں ، اوہناں دے حوالے نال "سکھاں دی وار" یاں "جنگ ہند پنجاب" نوں مشہور شاعر شاہ محمد نے نظم دی شکل دتی اے۔ اوہدے بیان وچ اک غیر جانبدار تے معتبر مبصر تے مورخ دی حقیقت تے سچائی جھلکدی نظریں آوندی اے تے نال ای اک پنجابی دے دل دا درد تے سوز وی موجود اے۔

راضی بہت رہندے مسلمان ہندو ، سِراں دوواں اُتے آفات آئی
شاہ محمدا وچ پنجاب دے جی ، کدے نہیں سی تیسری ذات آئی

سکھاں دیاں آپو وچ دیاں اقتدار دیاں جنگاں ، درباری سازشاں تے جنگی میداناں وچ غداریاں دے جیہڑے چن چڑھائے تے جیہناں پاروں پنجاب فرنگی دی غلامی وچ آگیا ، اوہدی اک مُورت وی شاہ محمد دکھاندا اے۔

گھروں گئے فرنگی دے مارنے نوں ، بیڑے توپاں دے سبھ کھوہا آئے
پھیر آفتاں نوں گھر لائیو نیں ، سگوں اپنا آپ گوا آئے
خوشی وسدا شہر لہور سارا ، سگوں تُنجیاں ہتھ پھڑا آئے
شاہ محمدا کہندے نیں لوک سنگھ جی ، تُسیں چنگیاں پوریاں پا آئے

پنجاب نوں اج دے دور اندر چڑھدے سورج دا پجاری ' باہرلے بلے بازاں اگے گوڈے ٹیکن والا مرکزی ' بھرویں تے فعال قیادت پیدا نہ کرن والا ' غیر مہذب ' پنجابی ڈھگیاں ورگے خطاباں نال نوازیا جاندا اے۔ پر حقیقت حال نوں نہ کسے نے پڑھیا نہ پرکھیا نہ محسوس کیتا تے نہ ای پنجاب دی اپنی لکھی ہوئی کوئی مستند تاریخ مرتب ہوئی۔ اسیں جو کجھ اپنے بارے اخذ کیتا اوہ دلی دے درباراں وچ مرتب ہون والی تواریخ راہیں اخذ کیتا۔ پنجاب نے ہر عہد وچ تے ہر حملہ آور دے خلاف بھرویں جدوجہد کیتی تے درہ خیبر تے دوجیاں دروازیاں وچوں آون والا اٹک پار کر کے آرام نال دلی ول نہیں سی وددھا۔ آریہ توں لے کے انگریزاں تیکر ہر حملہ آور نوں موںہہ توڑ جواب دتے۔ آریہ ایویں تے گنگا تے جمنا دی وادی وچ نہیں سی چلے گئے۔ پنجابیاں نے کئی سو ورھے تیکر اوہناں جاہلاں تے اُجڈاں دے پیر اپنی پوتر دھرتی اتے نہیں سی جمن دتے۔ بھاویں تاریخ اوہناں نوں ہرسے اندر فاتح دسدی اے ' پر اوہ پنجاب وچ ہردے وی رہے سن۔ ایس توں بعد سکندر اعظم توں لے کے انگریزاں تیکر ہر حملہ آور دا بھرواں مقابلہ کیتا۔ سکندر اعظم پنجابیاں دے لگائے زخماں نال سکندریہ جا مویا۔ تے جیہڑا بیاس ٹپیا اوہدا مقابلہ پانی پت دے میداناں تیکر کیتا تے اوتھوں بعد پھیر دلی تے باقی دا ہندوستان اوہدے زیر نگیں ہو جاندا سی۔ ایہہ اصل وچ تاریخ دا جبر اے جیس نے پنجابیاں نوں کسے حد تیکر نفسیاتی ' بے وسی دی بیماری وچ مبتلا کر دتا اے تے ایہہ بیماری ہزاراں سالاں دے اگ تے خون دے تاریخی قہر نے پیدا کیتی اے۔ پنجابی روادار ضرور اے بُزدل نہیں تے تاریخ ایہدی شاہد اے۔

انگریزاں نے پنجاب اتے قبضہ کردیاں سار ای ایتھے فارسی تے پنجابی دی تھاں تے انگریزی تے اردو زباناں نافذ کر دتیاں۔ پنجاب دے وسنیک ایہناں دوواں توں جانُو نہیں سن۔ چنانچہ اوہ جیہڑے اک راتیں پڑھے لکھے سُتے سن سویرے اُٹھے تے سارے دے سارے ان پڑھ بن گئے۔ ایہہ ایس خطے اتے اک عذاب نہیں سی تے ہور کیہ سی کہ کجھ ہزار فرنگیاں نے کروڑاں دے دیس اتے قبضہ کر کے اوہناں کولوں اوہناں دی ثقافت ' زبان ' سیاست تے زمین کھوہ لئی۔ انگریز پنجاب اتے قبضہ کرن توں پہلاں لگ بھگ سو سال توں باقی دے ہندوستان اتے قابض سی۔ اوہنے انگریزی تے اردو جانن والا سارے دا سارا نچلا عملہ اپنے مقبوضہ وسطی ہندوستان تے بنگال بہار توں پنجاب بلا

لیا۔ پنجاب دیاں دیہاتی درسگاہواں وچوں پنجابی زبان ختم کر دتی گئی تے جدوں کسے قوم کولوں اوہدی زبان تے ثقافت کھوہ لئی جاوے تے پھیر اوہ اپنی شناخت گوا بہندی اے پر پنجابی زبان تے ادب دیاں جڑھاں ایس دھرتی دے ایہدے وسیکاں دے دلاں تے ذہناں اندر سن ایس لئی اوہ عام لوکائی توں زبان نہ کھوہ سکے تے پنجابی زبان تے ادب ہر عہد دیاں سختیاں سہندا' پر سمے دا ساتھ نبھاندا اجّن تیکر پوری آن بان نال موجود اے۔ ایہہ اک ایسے رُکھ وانگر اے جیہڑا جنگل بیلیاں وچ اُگ کھلوندا اے نہ کوئی اوہدی راکھی کردا اے نہ پانی دیندا اے تے نہ گوڈی کردا اے پر اوہدی باشنا تے چھاں ہر کوئی ماندا اے۔ ایسے طرح پنجاب دی لوک شاعری تے پنجاب دے شاعراں نے ہر عہد دی سیاسی تے سماجی تاریخ دا ساتھ دتا اے۔

انگریزاں نوں ایہہ ڈُھ دن توں احساس سی کہ اوہ سلطنت جیہدے اتے سورج کدی نہیں ڈُبدا اخیر اوہنوں چھڈ کے اوہناں نے اوہناں جزیریاں وچ جا وسنا ایں جتھے سورج کدی کدی نکلدا اے۔ ایس لئی اوہناں نے دوجیاں مقبوضہ علاقیاں دی طرح پنجاب اُتے قبضہ جماندیاں نال ای زرخیز تے زرعی علاقیاں وچ دنیا دا سبھ توں وڈا نہری نظام تے منڈیاں دے جال کھلار دتے۔ معدنی علاقیاں وچ سڑکاں تے ریلاں عام کر دتیاں تاں جے سستے توں بہتا خام مال حاصل کیتا جاوے۔ اوہناں نے اک پاسے تے اک نواں جاگیردار طبقہ پیدا کیتا جیہناں نے اوہناں دی ہر طرح نال پنجاب اتے قبضے ویلے مدد کیتی سی۔ دوجے پاسے شہری اجارہ داریاں قائم کیتیاں تے تیجے پاسے اوہنے MAN MIDDLE یعنی آڑھتی یاں دلال نوں اگانہہ کیتا تے سبھ توں ودھ کے اک نواں طبقہ "کالا صاحب" پیدا کیتا کہ ایہہ سارے مُہرے لندن، مانچسٹر، برمنگھم، بریڈ فورڈ وغیرہ دے کارخانیاں، ملکہ معظمہ دے خزانے تے برطانوی سوداگراں دے گوداماں نوں بھرن دے فرض دنے راتیں سرانجام دے کے کراؤن دے "وفادار" رہن۔ پنجاب دی گھروکی صنعت جیہڑی دراوڑاں توں لے کے ہُن تیکر ایس خطے دے کاریگراں دے فن دا کمال سی اوہنوں ختم کر کے "ولایتی" مال نال پنجاب دیاں منڈیاں بھر دیتاں تے پھیر اتھے وی اوہ موقعہ آیا کہ لوکی ولایتی چیزاں دی ورتوں وچ فخر محسوس کرن لگ پئے۔

کمپنی بہادر دے پنجاب اتے قبضے توں تقریباً اٹھ ورھے بعد 1857ء وچ پورے ہندوستان وچ آزادی دے چراغ روشن ہوئے جیہناں وچ پنجابیاں نے وی اپنی

رت دے نذرانے پیش کیتے۔ پر نہ تے ایہناں چراغاں دی انھیاں کالیاں تے ظالم جھکڑاں وچ کوئی حفاظت کرن والا سی تے نہ ای رہنمائی کرن والا۔ مضبوط مرکزی قیادت تے مناسب منصوبہ بندی نہ ہون پاروں وقتی طور تے اسیں ایہہ جنگ ہار گئے پر آزادی دے متوالیاں دے ولاں تے ذہناں اندر اک تڑف، اک کسک تے اک نواں عزم بن کے رچ بس گئی۔ جنگ آزادی دی ناکامی توں بعد باقی دے پورے ہندوستان طرح پنجاب وی ایسٹ انڈیا کمپنی دی عملداری توں نکل کے تاج برطانیہ دے ماتحت آگیا پر پنجاب دے بعض علاقیاں دے جنھیاں سُورمیاں نے اجے ہار نہیں سی منی۔ ایہہ گل اپنی تھاں تے اک تاریخی سچائی اے کہ جنگ آزادی دی ناکامی توں بعد پنجاب دی سرزمین اتے مسلماناں اتے بے پناہ ظلم توڑے گئے۔ پر ظلم کرن والے فرنگی خورے ایہہ بھُل گئے سن کہ انساناں نوں تے پھانسیاں دتیاں جا سکدیاں نیں، پر جذبیاں نوں کون مصلوب کر سکدا اے۔ چنانچہ ایس ظلم تے پنجاب دی غلامی دے ردعمل دے طور تے انگریزاں نوں کئی تھانواں اُتے مزاحمت دا ساہمنا کرنا پیا، جیہناں وچوں سبھ توں ودھ قابل ذکر ساہیوال دی بار وچ لڑی جان والی آزادی دی اوہ جنگ اے جیس نے تاج برطانیہ نوں اک واری تے ہلا کے رکھ دتا سی۔

راوی دی کندھی دے نال نال گنجی بار تے نیلی بار دے بہادراں نے انگریزاں نوں نکیلاں پا کے رکھ دتیاں سن۔ چنانچہ رائے احمد خان کھرل دی کمان وچ سارنگ، ماہد، نتھو کاٹھیا، نادر شاہ قریشی، مراد فتیانہ، امانت علی چشتی، حضرت بابا نگاہی شاہ چنیوٹی، ولی داد مردانہ بلوچ، سوجا بھدرو، جلا ترہانہ تے موکھا ویہنیوال ورگے سُورمیاں نے پنجاب دی آزادی دی جنگ لڑی تے ایہناں دے نال ایس علاقے دے ہور بہت سارے مجاہد شامل سن۔ ایہناں دا تھیاں تے خورے تاریخ دے ورقیاں اتے تھاں پائی یاں نہیں پر ساہیوال دیاں باراں وچ اج وی ایہناں بہادراں دے ڈھولے تے سوہلے لوکاں دے ولاں تے ذہناں وچ محفوظ نیں تے کدی کدی بُلھاں اتے وی آن مچلدے نیں۔

ساہیوال دا ایہہ علاقہ مُدھ توں ای اپنی بہادری، جوانمردی تے خودمختاری لئی مشہور چلیا آ رہیا سی۔ انگریزاں نے ایتھے دے وسنیکاں دیاں ایہناں صفتاں دا غلط اندازہ لگایا تے اوہناں اتے دھونس تے دھاندلی دے ذریعے قبضے دا سوچیا۔ انگریزاں دیاں کارستانیاں نے ایتھے دے وسنیکاں اندر اک نفرت تے حقارت پیدا کر دتی۔ جنگ

آزادی دیاں خبراں جدوں گوگیرے اپڑیاں تے ایتھے دے لوکاں اندر وی آزادی دی تڑف پیدا ہوئی تے بار دے واسیاں دا ہر یک ول بندہ میدان وچ آ گیا۔ لوکاں نے لگان تے مالیہ دین توں انکار کر دتا۔ لوکائی اتے ایکسٹرا اسسٹنٹ کمشنر برکلے دے حکم دے تحت ظلم دے پہاڑ توڑے گئے۔ ایس تے راوی دے لوک ہور وی انگریز دے خلاف ہو گئے۔

ساہیوال وچ آزادی دی جنگ دی بسم اللہ 8 جولائی 1857ء نوں پنڈ لکھو کے توں ہوئی۔ پھیر گوگیرے دی جیل وچ بغاوت ہوئی۔ اندر قیدیاں اتے انگریزاں تے سکھاں فوجیاں نے گولی چلا دتی، پر بہت سارے قیدی بچ کے نکل گئے تے کجھ مارے گئے۔ انجے بہت سارے انگریز تے سکھ سپاہی تے افسر وی مارے گئے۔ ڈپٹی سپرنٹنڈنٹ منچورڈ احمد خان کھرل دی گولی نال ماریا گیا تے حملہ کرن والے مڑ راتو رات جھامرے (احمد خان کھرل دا پنڈ) اپڑ گئے۔ انگریزاں نے بتیری کوشش کیتی کہ احمد خان کھرل نوں گرفتار کر لیا جائے پر انگریز سرکار ناکام رہی۔ اگست دا سارا مہینہ کسے وڈے معرکے دا موہنہ نہ ویکھ سکیا۔ پر مجاہداں نے اپنی تیاری پورے جوش تے جذبے نال جاری رکھی۔ ستلج پار بہاولنگر توں امداد حاصل کیتی گئی تے ضلع ساہیوال دے سارے اُچے خانوادے، قوماں تے قبیلے مثلاً" فتیانے، ترہانے، مردانے، کھرل، وٹو، کاٹھیے، بگھیلے، لک، جنجوعے وغیرہ تے جھنگ دے مجاہد وی لک بنھ کے احمد خان کھرل دی سرکردگی وچ جہاد لئی تیار ہو گئے سن۔ راٹھاں دا اک وڈا اکٹھ 16 ستمبر نوں کمالیے وچ ہویا جیہدے وچ جھنگ، دیپالپور، پاک پتن، ہڑپا، چیچہ وطنی، محمد پور جھامرہ، پنڈی شیخ موسیٰ تے گوگیرے دے آلے دوالے دے سارے موہری اکٹھے ہو کے جنگ لئی تیار ہو گئے۔ 17 ستمبر نوں باقاعدہ جنگ گوگیرے تے ہڑپے دے علاقیاں وچ شروع ہو گئی۔ انگریزاں نے اوسے دن کھرل دے پنڈ اتے وی حملہ کیتا تے اوہنوں ساڑ کے سواہ کر دتا تے سارے علاقے دا مال ڈنگر اپنے قبضے وچ کر لیا تے سارا ضلع میدان جنگ وچ بدل گیا۔ کئی نکیاں وڈیاں جھڑپاں ہوئیاں۔ مجاہداں نے گوگیرے اتے وی حملہ کیتا۔ ایسے دوران کئی مقامی غداراں نے مجاہداں دیاں مخبریاں کیتیاں۔ 21 ستمبر نوں احمد خان گوگیرے توں "نورے دی ڈل" اتے اپڑ گیا تے نویں سرے لشکر دی ترتیب دینی شروع کر دتی۔ پر اک سکھ سردار دھاڑا سنگھ نے انگریزاں اگے مخبری کر دتی۔ انگریز لشکر آ گیا تے اوہناں دے نال

بہت سارے دیس دے غدار وی سن۔

پہلا مقابلہ کپتان بلیک دی فوج نال ہویا۔ توپاں تے بندوقاں دا مقابلہ برچھیاں تے لاٹھیاں نال ہویا۔ پر فتح مجاہداں دی ہوئی تے انگریز فوج نس گئی۔ پھیر چیسٹر دے دستیاں نال دوجا مقابلہ ہویا تے انگریز اک واری پھیر ڈھیر ساریاں لاشاں چھڈ کے نس گئے۔ پھیر کیپٹن مچل تازہ دم فوجاں لے کے آگیا تے اوہدے نال سکھاں دی اک بٹالین وی سی۔ بہادر سورمے بار دے جیس انداز نال لڑے اوہدیاں یاداں قیامت تیکر بار دے وسنیکاں دے دلاں وچ رہن گیاں۔ ان گنت انگریز سپاہی مارے گئے۔ بھرائیں ڈھول وجاندے جاندے سن تے شہید ہوندے جاندے سن پر ولّو چنطے دا بھرائیں اخیرلے ویلے تیکر ڈھول وگاندا رہیا۔ ڈیگر ویلے احمد خان کھرل لڑائی توں ذرا ہٹ کے کھوہ اتے وضو کرن آیا تے ڈیگر دی نماز نیت دتی۔ دھاڑا سنگھ تے کھیم سنگھ بیدی انگریز فوج دے وڈے افسراں نال اوتھے اپڑ گئے۔ احمد خان سجدے وچ سی جدوں انگریزاں دے حکم نال گلاب رائے بیدی نے اوہنوں گولی مار دتی، پھٹ کھا کے شیر اپنی گھوڑی "مورنی" دل ودھیا۔ ایس تے دوجی گولی ماری گئی۔ اوس سے ایس عظیم مجاہد تے پاک شہید دی عمر اسی یاں بیاسی ورھے سی۔ اوہ زمین اتے ڈگ پیا تے گھوڑی خالی زین جھامرے جا اپڑی۔ انگریزاں نے راٹھ شہید دا سر لاہ لیا تے دھڑ چک کے جھامرے اپڑ گئے۔ ہور وی کئی موہری مجاہد شہید ہو گئے۔ احمد خان دا سر گھڑے دے پیندے وچ رکھ کے گوگیرے دی جیل دی کندھ اتے رکھ چھڈیا۔ پر اک مراثی نے ایہہ سر کندھ توں لاہ کے باجے کے کھرلاں دے سپرد کر دتا۔ سر وکھ تے دھڑ وکھ دفن کیتے گئے تے پھیر ایہہ دوویں 1876ء وچ جا کے کدھرے اک تھاں تے اکٹھے کر کے دفن کر کے احمد خان دا مقبرہ بنایا۔

احمد خان کھرل دی شہادت دی خبر چار چوپھیرے کھل گئی۔ اوہ آزادی دی رُوح تے علاقے دا مان سی۔ سارا علاقہ اوہدی شہادت دا بدلہ لین لئی بے چین ہو گیا تے ملتان تیک دے علاقے دے غیرت مند مرداں نے کھانا پینا چھڈ دتا تے انگریزاں دے خون دے ترہائے ہو گئے۔ 21 ستمبر نوں برکلے کوڑے شاہ دی خبر لین لئی ٹریا۔ رستے وچ مقبرے، مسیتاں تے پنڈاں نوں اگ لگاندا اوہنے شام نوں مرشانے ڈیرے لائے۔ مجاہداں نوں وی خبر ہو گئی تے اوہ وی کوڑے دے آلے دوالے اپڑ گئے۔ ایہناں وچ

مردانے ، فتیانے ، بھروانے ، بھدروتے ، وہنیوالاں دا زور سی۔ احمد خان دی شہادت دا بدلہ لین تے انگریزاں نوں پنجابوں کڈھن لئی اکٹھے ہو گئے سن۔ برکلے اپنی فوج لے کے اچن چیت مجاہداں دے ساہمنے آ گیا۔ ولی داد مردانے تے برکلے دے وچکار گولیاں دا وٹاندرا ہویا پر دوویں بچ گئے۔ مڑ دوواں فوجاں دا مقابلہ "کاہون آلے ڈبے" دے کول دریا دے بیٹ وچ ہویا۔ ایتھے ولی داد مردانے نے بہادری دے اوہ جوہر وکھائے کہ تاریخ ہمیشہ یاد رکھے گی۔ ایس لڑائی وچ کئی سو انگریز سپاہی مارے گئے۔ مراد فتیانہ وی زخمی ہویا۔ لڑائی سویر توں شروع ہو کے ڈیگر ویلے تیکر جاری رہی۔ ڈیگر ویلے مراد فتیانے نے برکلے دے سینے وچ اپنی برچھی اتار کے احمد خان دا بدلہ وی لے لیا تے سوجے بھدروتے اوہدے بھرانے ڈانگاں مار مار کے اوہنوں جہنم رسید کیتا۔ ایہدے نال انگریز فوج پچھانہہ نس پئی۔ برکلے دا سر دی دھڑ نالوں لاہ کے نیزے اتے ٹنگیا گیا مڑ ایہہ جنگ آلے دوالے دے علاقیاں وچ کھلر گئی۔ اوس ویلے ساہیوال وچ فوج دی تعداد کوئی اک لکھ پنجھی ہزار دے نیڑے تیڑے سی۔ پھیر ہورناں چھاؤنیاں وچوں انگریز تے سکھ فوج گوگیرے گھلی گئی۔ پھیر ہڑپے ، چیچہ وطنی ، جلھی ، گوگیرہ ، کمالیہ ، کوڑے شاہ ، محمد پور تے گنگوری وچ مقابلے ہوندے رہے۔ اخیر 23 اکتوبر نوں کئی انگریز کمانڈراں دی سرکردگی وچ اک بہت وڈی فوج نے جلھی اتے حملہ کیتا۔ بہت سارے مجاہد شہید ہو گئے تے باقی بار دے وکھو وکھ علاقیاں وچ کھلر گئے تے کجھ ریاست بہاولپور دے علاقے وچ چلے گئے۔ اخیر 4 نومبر نوں انگریزاں ایس عظیم بغاوت اتے کے حد تیکر قابو پا لیا' بہت سارے مجاہداں نوں گولی مار دتی گئی۔ ان گنتاں نوں پھانسیاں دے دتیاں تے جائیداواں کھوہ لییاں تے بے شمار کالے پانی گھل دتے گئے۔ پر ایس ساری صورت حال وچ کجھ ایسے لوک وی سن جیہناں نے جاگیراں تے جائیداواں دے لالچ وچ دیس نال غداری تے پنجابی عوام نال بے وفائی کیتی۔ تاریخ ایسے غداراں نوں کدی معاف نہیں کردی۔ ایہناں وچ لکھویرے کھرل ، سعادت یار خاں دا پتر سرفراز خاں کھرل ، ملتان دے بدوزئی قبیلے دے حافظ محمد سربلند خاں دا جایا صادق محمد خاں ، گردیزی خاندان دا اک بزرگ مراد شاہ ، مشہور مخدوم قریشی خاندان ، ملتان دا اک بزرگ مخدوم شاہ محمود ، ماچھیا لنگڑیال ، بہاول لنگڑیال ، جیوے خان ، مراد شاہ (موضع دولا) ، سردار شاہ تے گلاب چشتی (پی لال بیگ) وغیرہ ، اوہ مسلمان شامل سن ، جیہناں نے انگریزاں دا

بھرواں ساتھ دتا تے احمد خان کھرل تے اوہدے ساتھیاں نال غداریاں کر کے بعد وچ انگریزاں کولوں جاگیراں تے خطاب حاصل کتے۔ ایسے طرح مسلمان جیہڑے ننگ دین تے ننگ وطن سن، دے نال نال کجھ سکھاں تے ہندوواں نے وی انگریزاں دا ساتھ دتا۔ حیرانگی دی گل تے سکھاں دا ساتھ دینا اے، جیہناں دیاں جسماں اتوں اجے انگریز دے لائے پھٹ مٹے نہیں سن تے اوہ انگریز دے ایجنٹ تے خیر خواہ بن کے اوہدے ولوں مسلمان پنجابیاں اتے چڑھ دوڑے تے مخبریاں کر کے انعام وچ جاگیراں تے دولتاں حاصل کیتیاں۔ ایہناں وچ دھاڑا سنگھ، نہال سنگھ، ڈانگی سنگھ، کھیم سنگھ تے سمپورن سنگھ بیدی، کنہیارام اروڑا، ماچھی سنگھ اروڑا، جماعت سنگھ کھتری وغیرہ شامل نیں، جیہناں نے پنجاب وچ انگریز راج نوں پکیاں کرن واسطے اپنے ہم وطناں نال غداریاں کیتیاں تے "صلے" پائے۔

ایہناں نکیاں وڈیاں قومی تے آزادی دیاں جنگاں دا حال مشہور محقق اے ڈی اعجاز نے "کال گھیندی" دے مڈھ وچ درج کر کے خوبصورت نتارا کر دتا اے۔ ایہناں لڑائیاں دے دوران تے بعد وچ ایہناں بارے کجھ نامعلوم تے کجھ معلوم شاعراں نے بار دے عظیم سپوتاں دی شان وچ ڈھولے کہے تے لڑائیاں دا حال وی ڈھولیاں دی راہیں بیان کیتا۔ اے۔ ڈی۔ اعجاز نے اوہناں وچوں بہت سارے ڈھولے بڑی محنت نال اکٹھے کر کے اک بہت وڈا قومی کم کیتا اے۔ اسیں ایہناں ای ڈھولیاں وچوں کجھ نمونے دے طور تے پیش کرنے آں تے ایہہ سارے ای ڈھولے قومی تے ملی واراں تے پنجاب دے مرثیے نیں پر ایتھے صرف اپنی گل دے ثبوت لئی کہ پنجاب دے دانشور کدی وی اپنے ساہمنے دی صورت حال توں اکھاں نہیں میٹیاں۔ اسیں ڈھولے پیش کرنے آں، جیہڑے بہتے احمد خان کھرل تے اوہدے سنگیاں دے کارنامیاں دے گواہ تے امین نیں۔

کل آکھیا: میتھوں اوہ گھڑیاں نہیں بھُلدیاں،
جیہڑیاں راوی دے اُتے گھتیاں ہائن کول کھرل احمد خان دے
جیہں نال انگریزاں متھے مارے، حوصلے ویکھ جوان دے

انگریزاں دا ممکلہ ولایت اے' برکلی وچ پنجاب دے وحانا
چڑھدے نوں ماں متیں دیوے' بچڑا جاویں ہو سیانا
توں وگیا جاناایں وچ پنجاب دے کھرل رانجھ نی' بیگا' باجا' تو نہیاں بابدر
چڑھیڑیاں اگے دی چھڈیا اے سیدھ کڑانا

چڑھدے احمد نوں پرھیں ہیاں ہوڑیندیاں' انگریزاں کول دارُو سِکّے
ایہناں کڑمیاں دے ہوندے موہنہ ہتھیارے
راء احمد آکھیا: پنچھی اوہ مردے جیہناں دے پوں چھکے توں ہارے
آکھ نبیؐ دا کلمہ کھرل توں شوق شہادت دا اے مدد کرن نبیؐ پیارے

انگریز برکلی آہندا اے' رائے احمد دیویں گھوڑیاں
تیری لندنوں لکھ لیاوساں نیک نامی
رائے احمد آہندا اے رناں بھوئیں تے گھوڑیاں' ونڈ کسے نہ دتیاں'
ہوندیاں جگ دے وچ ساہ سلامی
تیریاں تے میریاں تک جان اوہ انگریزا! متھے لگیاں وچ مدانی
احمد تے سارنگ چٹے حساب دے کے' جھامرے نوں گھوڑیاں دھروڑ گیانی

اگانہ دی رلے ہین سنگ امام دے
بھر کے کلمہ دین دا، چڑھنا اے جہاز نبیؐ دے،
اگانہ ہو کے جاسن مل صل علیٰ دی بانگ دے

احمد خان شہید ہویا، خلقت نوں تلیوں لگی چوٹیوں نکلی اے مار بھڑکارے
فقیر آہندا اے: میں اوہنوں اکھی نہیں سمجھدا، جیہڑا احمد خان دا دکھ وسارے
رانجھ تاں اوہنوں آہناں، جیہڑا کیتی ہوئی گل توں سر چا وارے

اگانہ ول انگریزاں دے جنا تھے نوکر ہین ہندوستان دے
کھرلاں تے وٹواں ٹھیل گھتے گھوڑے، جتھے گولے چھٹن قہر طوفان دے

ایہہ گل سن کے، گڑھ آلے فتیانیاں تھاپی ڈھول تے ماری
راوی دے رانجھ اولاد راجیاں دی، اینہاں پڑ مدانوں بازی کدی نہ ہاری
نورا مراثی، جد فتیانیاں دی وا اے، جیس ساوی تھان تے آن سنگاری

انگریز دا گھلا گیا ڈھے سنہری
تے مڑ ہنیوں کڈھ برکلی نوں سٹیوس،
جیویں مٹ وچوں لُچھا لیندا جھول للاری
شاباش گمتو سوجے بھدرو نوں، جیس ڈھاندے نوں ڈانگ چا ماری
ڈانگاں دا کھکار انج آوے، جیویں طاحے تے لسندی اے بہری
تے کھدو کر انگریز سٹیوس، پیو دادے دی پیڑھی گھوں تاری
مارے برکلی دیاں لندن خبراں، سروں لاہ کے پٹن گورے
کھلیاں بانہواں کر کے روندیاں میماں، ساڈا ماریا گیا باراں کمپنیاں دا سردار،
جناں لیا اے گٹ گھر سرکاری

ایہہ ٹھیک اے کہ ساہیوال دے اینہاں بہادر سورمیاں تے جی دار مجاہداں

تے غازیاں تے وطن دی راہ وچ شہادت درجہ پاون والیاں عظیم شہیداں نے انگریزاں نوں واہ واہ چر نک چنے چبائے۔ لہور تے ملتان دے وچکار اوہناں دے رابطے توڑ دتے بے شمار گورے موت دی نیندر سوا دتے، پر ایس دے باوجود اوہ ایہہ جنگ ہار گئے تے اوہدی سبھ توں وڈی وجہ تے اوہ غداریاں سن، جیہڑیاں پنجاب دے کجھ ہندو، سکھ تے مسلمان سرداراں، نواباں تے پیراں نے کیتیاں تے اپنے ای ہم وطناں اتے غلامی دیاں کالیاں چادراں پاون وچ انگریزاں دا ساتھ دے کے جاگیراں حاصل کیتیاں۔ جے ایہہ سارا علاقہ اک مٹھ ہو کے انگریز نال بھڑ جاندا تے ایہہ آزادی دی جنگ ملک گیر نہ سہی پورے پنجاب وچ کھلر جاندی تے انگریزاں دا بوریا بستر کم از کم پنجاب وچوں لھو۔ٹیا جانا سی۔ اک ایہہ وی وجہ سی کہ مجاہداں کول اسلحہ جدید نہ ہون پاروں تے مناسب منصوبہ بندی دے فقدان نے وی انگریزاں دی فتح وچ مدد دتی۔ ایہہ انفرادی بہادری دے تے عظیم کارنامے سن پر مرکزی قیادت کوئی نہیں سی تے خاص طور تے احمد خان کھرل دی شہادت مگروں تنظیمی صلاحیت دے نہ ہوون کارن ایہہ معرکے ذاتی تے مقامی معرکے ہو کے رہ گئے۔ ایہناں وچ اجتماعی جوش تے جذبہ نہ اُبھر سکیا تالے ملک دے باقی حصیاں وچ ایہناں کارنامیاں دیاں خبراں گھٹ اپڑیاں تے دکھو وکھ علاقیاں دے خاص طور تے مسلمان پہلے ای جنگ آزادی دی ناکامی دے نتائج بھگت رہے سن۔ سکھ تے ہندو تے پہلاں ای انگریزاں دے حلیف بن چکے سن۔

انگریزاں نوں ایس گل دا احساس بڑی شدت نال سی کہ اوہناں نے حکومت مسلماناں کولوں کھوہی اے ایس کر کے جنگ آزادی توں بعد اوہدے وڈے ظلم تے انتقام دا نشانہ وی بہتے مسلمان ای بنے۔ اوہناں نوں ایہہ وی احساس سی کہ مسلمان فطری طور تے غلام رہنا پسند نہیں کردا۔ اوہ جنگجو اے، بہادر تے خوددار اے۔ جدوں وی ایہدے ماڑے جُثے وچ قوت آئی تے دل اندر ایمان دی روشنی کھلری تے روح اندر اعتماد دے چراغ روشن ہوئے ایہہ پورے پنجاب کیہ پورے ہندوستان وچ ساڈے لئی اک آفت بن جاوے گا۔ ایس حوالے نال اوہناں نے اپنیاں ساریاں نفرتاں مسلماناں لئی تے ساریاں نوازشاں ہندوواں لئی وقف کر دتیاں سن۔ سیاست، معاشرت، معیشت، تعلیم تے انتظامی کماں وچ ہندوواں نوں اگانہہ لیاندا۔ انج وی ہندو دی ایہہ ڈھلی خصلت صدیاں توں چلی آ رہی اے کہ ویلے دے حکمران نال کدی نہیں وگاڑدا چاہے

اوہ مہابلی اکبر اعظم ہووے یاں ملکہ وکٹوریہ۔ اوہ ماڑے اتے وار کرن توں کدی نہیں گھکدا۔ اپنے نیڑے دے گوانڈھی نال کدی بنا کے نہیں رکھدا تے اوہدے توں اگلے ملک نال اوہدی گوڑھی یاری ہوندی اے۔ اینہاں اینہاں خصلتاں پاروں اوہ انگریز دا ہندوستان وچ زبردست حلیف بن گیا تے مسلمان احساس کمتری تے احساس محرومی دا شکار ہوندا چلا گیا۔ انگریز ہندو گٹھ جوڑ نے ظلم تے استحصال دی سانجھ نال پنجاب وچ اک نواں معاشرہ تشکیل دتا۔ ہُن سارا ہندوستان تاج برطانیہ دا غلام سی پر ہندو تعلیم تے معیشت وچ سبھ توں اگے سن۔ مسلماناں وچ جدوں محرومی دا احساس بہت ودھ گیا اے تے اوہناں دے دل اندر اپنے دین اپنی ثقافت تے اپنی شناخت دی حفاظت دے جذبے گھنکنے شروع ہو گئے۔ پر 1857ء توں لے کے ایس موجودہ صدی دے مُڈھ تیکر اک عجیب طرح دی مایوسی اوہناں دے چار چوپھیرے کھلری رہی۔ ایس صورت حال نوں آفاقی تخلیق "سیف الملوک" وچ میاں صاحب نے بڑے سوہنے ڈھنگ تے درد بھرے انداز وچ بیان کیتا اے۔

برف غماں دی ساڑ سُکایا ، سبزہ رنگ رنگیلا
سُکّر ہوئے محمد پانی ، جھاگ ہجر دا بیلا
رونق رنگ گئی خوشبوئی ، باغ اندر جو آہی
ماتم ، سوگ پوشاکی لائی کانواں رنگ سیاہی
ننگی شاخ کنگال بیچاری ، لونی جیویں سپاہی
کھڑ کھڑ کر دے پت محمد ، چلے وطن چھڈ راہی
کاں کاں کر دے کانگ گکارے ، رالاں پان پوہارے
موہندے لٹک رہے چمگدڑ ، اُلو جلی مارے
سر موہنہ بھرنے ڈھیندے وتدے ، پتر واء اڈارے
ہو رہے بیتاب بیچارے ، سُکے موہنہ فوارے
وقت بہاراں اوہ غمناکی ، وقت خزاں ایہہ رُولا
کدوں ہووے گا دنیا اتے ، سُکھ میرے مقبولا
جگت زمانہ دُکھیں بھریا ، رووَن دھووَن آہیں
جے سُکھ ہوگ کتے ول تاں وی ، آدمیاں نوں ناہیں

کالے اک اک وچھڑ چلے ، گورے خط لیائے
تھوں بھار تیار سفر دا، کوچ نیہے آئے

ایس طرح کالیاں دی تھاں تے گوراشاہی نے میاں محمد دے دیس نوں وی اپنی لھویٹ وچ لے لیا تے اوتھے دوہرے سامراج یعنی ڈوگریاں نے رل مل کے تباہی مچائی۔ ویکھیا جاوے تے سیف الملوک دی داستان وی تے آزادی دی داستان اے۔ بدیع الجمال آزادی دی علامت اے تے سیف الملوک حریت تے آزادی دے حصول دی قوت دا استعارہ۔ نہیں تے اوس سے اندر اک دیو مالائی کہانی لکھن دا میاں جی نوں بہتا چاہ نہیں سی۔ ایہہ تے ایس قصے دے اندر ہور ای ورد اولے سن جیہڑے آزادی تے خود مختاری دی تڑف بن کے ہر کشمیری تے پنجابی نوں شہزادہ سیف الملوک بن کے ظلم، جبر، کرب کٹھن جدوجہد دیاں پہاڑاں، سمندراں نوں پار کر کے آزادی دی دیوی پری بدیع الجمال نوں اپنیاں مکروہ پنجیاں وچ جکڑی بیٹھے دیواں تے جناں دے خلاف اٹھ کھلون دی تحریک دے عنصر سن۔

انھویں صدی دے اخیر وچ تے ویہویں صدی دے مڈھ وچ پنجاب اندر بہت ساریاں سیاسی تے سماجی تحریکاں نے جنم لیا۔ ایہناں وچوں کجھ کٹر ہندو تنظیماں سن، کجھ سکھ تحریکاں تے کجھ خالص مسلم تحریکاں سن۔ مسلماناں وچ جدوں احساس کمتری، احساس محرومی، سیاسی تے معاشی پسماندگی حدوں ودھ گئی تے ایس احساس نوں مکاون لئی تے ایہنوں سدھے رستے اتے پاون لئی سرسید دی علی گڑھ تحریک نے نویں علماں دی جانکاری دی جوت مسلماناں وچ روشن کیتی، تے ایہدے اثر پنجاب اتے وی پئے۔ مسلماناں وچ نواں سیاسی تے سماجی شعور پیدا ہونا شروع ہویا تے اپنے مذہبی تے بنیادی حقاں دا احساس جاگیا۔ چنانچہ اپنے ایہناں حقاں نوں حاصل کرن واسطے مسلماناں نے اک تنظیم 1906ء وچ مسلم لیگ دے ناں نال بنائی۔ ایسے دوران پنجاب اندر جیہڑیاں تحریکاں شروع ہویاں اوہناں وچ کئی ہندو متعصب مذہبی تنظیماں کجھ پنجاب اندر تے کجھ نے بھاویں باہر جنم لیا، پر اثر پنجاب دی سیاسی تے سماجی حیاتی اتے اوہناں نے وی پائے۔ ایہناں وچ "راشٹریہ سیوک سنگھ"، "ہندو مہا سبھا"، "شدھی تحریک"، "کوکالہر" وغیرہ قابل ذکر نیں۔ ایہناں تنظیماں نے ہندو جاتی نوں ہور کجھ بھاویں دتا یاں نہ دتا پر تعصب، تنگ نظری، تشدد تے نفرت دے جراثیم ضرور عطا کتے۔ آکھن نوں بھاویں

ایہہ مذہبی تنظیماں سن پر ایہناں دا فلسفہ سیاسی سی تے ساریاں کانگرس دے اندرو اندریں ملیاں ہوئیاں سن تے ایہناں دا مقصد اکھنڈ بھارت دا قیام سی۔ خالص سیاسی تحریکاں وچ سکھ تحریکاں شامل سن۔ ایہہ تحریکاں انگریزاں کولوں آزادی دیاں خواہشمند سن۔ ایہناں وچ شامل لوکاں نے آزادی دی خاطر جدوجہد دی کیتی پر مناسب منصوبہ بندی تے فعال قیادت دے نہ ہون پاروں ایہہ سیاسی میدان اندر اپنے ڈونگھے اثر نہ چھڈ سکیاں، سوائے "اکالی لہر" دے۔ ایس ضمن وچ "بھرتی بند تحریک"، "غدر پارٹی"، "بھگت سنگھ تحریک"، "پگڑی سنبھال تحریک"، "سنگھ سبھا لہر" تے "گوردوارہ سدھار تحریک" وغیرہ شامل نیں، بعد وچ اکالی تحریک وی کانگرس دے ہتھے چڑھ کے اپنا جدا اگانہ تشخص گوا بیٹھی تے اوہدی اک ذیلی تنظیم بن کے ماسٹر تارا سنگھ دی ہٹ دھرمی دی بھینٹ چڑھ گئی۔ جتھوں تیکر مسلم تحریکاں دا تعلق اے ایہناں وچ خاص طور تے "ریشمی رومال تحریک"، "تحریک خلافت"، "احرار تحریک"، "حریت کشمیر تحریک"، "خاکسار تحریک"، "چھپن فیصد تحریک" وغیرہ بہت اہم تحریکاں سن۔ ایہہ ایس لئی وی بتیاں ذکر دے قابل نیں کہ ایہہ درمیانے طبقے وچوں ابھریاں۔ ایہناں نے اپنے اپنے حلقے تے اپنی اپنی تھاں تے آزادی دی جدوجہد وچ فعال کردار وی ادا کیتے پر ایس گل اتے بڑا تعجب اے کہ درمیانے طبقے وچوں تے نچلے طبقے وچوں اُٹھن دے باوجود وی ایہناں تحریکاں نے پنجاب دے لوکاں دی اکثریت دیاں دلی تے مادی ہمدردیاں تے ووٹ حاصل کرن وچ کامیابی حاصل نہ کیتی صرف "تحریک خلافت" اک اجیہی تحریک سی جیہں نے پورے ہندوستان دے مسلماناں دی اک سانجھی قدر دا روپ دھار لیا سی۔ ایس تحریک خاص طور تے عام مسلمان وچ سیاسی بیداری دی اک لہر پیدا کرن وچ اہم کردار ادا کیتا۔ ایس تحریک نے کسے حد تیکر غیر مسلمان نوں وی متاثر کیتا۔ پر ایہہ تاثر اک حوالے نال مکارانہ سیاسی چال سی جیہڑی ہندو چل رہیا سی۔ تاں جے کانگرس دے جلسے جلوساں وچ مسلمان شامل ہون تے کانگرس (جیہدے وچ پہلے ای بہ مسلمان شامل سن) دی نمائندہ حیثیت پکی ہووے تے دوجے پاسے جلوساں تے جلسیاں وچ پولیس نال تصادم وچ مسلماناں نوں اگانہہ کر کے انگریز مسلم دشمنی نوں ہور ودھایا جاوے تے مسلماناں دی مالی تے جانی قربانی تے انگریز نال دشمنی دا سیاسی فائدہ کانگرس نوں اپڑے۔ پر گاندھی دی تحریک خلافت نال دُسّتی تے دکھاوے دی ایہہ ہمدردی دا ایہہ جال بہتی دیر

نہ چل سکیا۔ ایہناں تحریکاں دا اک وڈا اثر ایہہ ہویا کہ پنجاب دے عام لوکاں دے دلاں وچ انگریز دشمنی دیاں جڑھاں پکیاں ہو گیاں تے سیاسی تے سماجی شعور پیدا ہو گیا۔ ایہناں تحریکاں توں وکھ وی کجھ ہور تحریکاں سن جیہناں لوکاں وچ سیاسی تے سماجی بصیرت نوں اجاگر کیتا۔ ایہناں وچ "نیلی پوش"، "نہ مل ورتن تحریک"، "نوجوان بھارت سبھا"، "انڈین سوشلسٹ ری پبلکن آرمی"، "اینٹی رولٹ ایکٹ تحریک" وغیرہ وی شامل نیں پر ایہناں اتے بہتا ہندوواں دا قبضہ سی تے ہندو بھاویں جو کجھ وی بن کے ساہمنے آ جاوے اوہدے اندروں تعصب کدے نہیں نکل سکدا۔

ایتھے کجھ اوہناں بہادراں تے سورمیاں دا ذکر وی ضروری ہو جاندا اے جیہڑے ساڈیاں درسی تاریخاں تے انگریز سرکار دے تنخواہ دار تاریخ نگاراں دیاں "نگارشاں" دا حصہ نہ بن سکے سگوں انگریزاں دے نیڑے تے اوہ ڈاکو، چور، لٹیرے، قاتل تے پتہ نہیں کیہ کیہ اکھوائے۔ پر اوہ سبھے اپنے اپنے سمے دے باغی سن۔ ایسے کر کے جیہڑی تاریخ پنجاب دی دھرتی تے اوہدے وسنیکاں دیاں سینیاں وچ محفوظ اے اوہ ہور اے۔ ایہناں بہادراں نے انگریزاں نال متھے لائے تے ہندو ساہوکاراں تے مہاجناں کولوں عام پنجابیاں دیاں زمیناں، عزتاں، زیور تے جاناں واگزار کرائیاں، جیہڑیاں اوہناں دے کول گروی سن۔ ایہناں وچ نظام لوہار، جرو، امام دین گوہاویہ، جگا جٹ تے ملنگی وغیرہ دے ناں شامل نیں۔ ایہناں نے اپنے اپنے علاقے، اپنے اپنے زمانے تے اپنے حوالے نال انگریزاں دے خلاف ڈٹ بھرویں مزاحمتی جدوجہد کیتی۔ ایہناں دے حوالے نال وی پنجابی دی لوک شاعری وچ ان گنت لوک گیت مل جاندے نیں۔

جیہناں سماجی تے سیاسی تحریکاں دا ذکر اسیں اتے کیتا اے اوہناں دے حوالے نال وی پنجابی شاعراں نے تقریباً سبھناں تحریکاں نال اپنی اپنی فکری جُرأت دا اظہار کیتا اے تے بڑی جاندار شاعری ہوئی اے۔ ایس ضمن وچ سبھ توں پہلاں اسیں غدر پارٹی جیہڑی میکسیکو وچ قائم ہوئی سی، اوہدے اخبار "غدر گونج" وچوں اک دو نمونے پیش کرنے آں۔

ہندو، سکھ، پٹھان تے مسلمانو! فوجاں والیو ذرا خیال کرنا
ساڈا دیس فرنگیاں لُٹ کھادا، اساں یدھ ہن اوہناں دے نال کرنا

کر کے دُور فرنگیاں باندراں نوں ، روشن ہند نوں وانگ مشال کرنا
بڑا کم کرنا ، لڑنوں نہیں ڈرنا ، دیسوں دور پلیگ تے کال کرنا
نہ اوہ ہندو واسی ، ہندو جیوندے نیں ، بچے غازیاں دے مسلمان کیوں نہیں
ظاہر دوواں نوں کھا گیا پاڑ یارو ، اندر بن کے لیندے جان کیوں نہیں
ہندیو جے سکھاں والی سچ مانی
گوریاں دی ریک کر دیو چھانی

"غدر گونج" وچ اک سانجھی گونج سارے ہند واسیاں نوں اک مُٹھ ہو کے فرنگی سامراج دے خلاف مزاحمت دا درس دیندی اے۔ ایسے طرح جدوں یورپ وچ پہلی وڈی جنگ دے شعلے بھڑکے تے جنگ دی بھٹھی وچ پنجاب دے جواناں نوں جھو بکن لئی انگریزاں نے مقامی جاگیرداراں نال مل کے پنجاب دے پنڈاں گراواں وچوں بھرتی شروع کیتی تے پنجاب اندر "بھرتی بند تحریک" شروع ہوئی۔ کئی تھانواں تے سخت مزاحمتاں دا ساہمنا وی کرنا پیا تے گبھرو پنڈ چھڈ کے باہر ڈیریاں وچ تے جوہاں وچ جا وسے۔ ایس سے دے لوک گیتاں اندر ات دا ہجر فراق تے وچھوڑا وی موجود اے تے انگریزاں تے جنگ دے دوجے موہریاں نال نفرت وی موجود اے۔

مُستا اُٹھیا کمئی کولوں
شالا لام ترٹے
مُڑ آویں بمبئی کولوں

ایہہ توں وده تحریک خلافت دے حوالے نال پنجابی شاعراں نے اثر کرن والی شاعری کیتی تے ترکی نال مسلماناں دی محبت تے سمبندھ دے جذبیاں بھری شاعری وجود وچ آئی۔ اینہاں شاعراں وچ منشی محمد اسماعیل ، احمد اللہ بیگ ، حافظ عالم خاں ، ملک لال دین قیصر ، عبدالرحیم عاجز تے حافظ عبدالحق سیالکوٹی خاص طور تے ذکر دے قابل نیں۔ سارے شاعراں دیاں نظماں دے نمونے ایتھے پیش نہیں کتے جا سکدے۔ پر مثال دے طور تے اسیں ملک لال دین قیصر دی اک درد انگیز نظم دے کجھ حصے پیش کرنے آں۔

غازی مصطفیٰ کمال دے تیریاں دُور بلائیں
ڈالیوں ٹُٹ پئے کچے گُچھے
وات ستیماں دی کوئی نہ پُچھے

روندے سرناں دے بال وے
بیوہ ہو گئیاں مائیاں
کر بکرے یونانی حلال وے
پیا وانگ قصائیاں
غازی مصطفٰے کمال وے تیریاں دور بلائیں

"حریت کشمیر تحریک" دے حوالے نال وی پنجابی ادب وجود وچ آیا تے اوتھے دے مظلوم مسلماناں نال پنجاب دے شاعراں نے اپنی مذہبی تے انسانی ذمے داری دے حوالے نال اوہناں نال یک جہتی دا مظاہرہ کردیاں ہویاں اپنی جگر دی رت نال بھجے بول لکھے تے مظلوماں دا ساتھ دتا۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دی ایسے واقعہ دی حریت، جوانمردی، ہمت تے جدوجہد نال بھری اک نظم دے کجھ بول پیش نیں۔

اجے باقی نیں پنجابی
اجے پنجاب باقی اے
اجے باقی نیں تلواراں
ایہناں دی آب باقی اے

ایسے دوران پنجاب دے دل تے جنوبی ایشیاء دے سبھ توں وڈے تہذیبی، ثقافتی، مذہبی تے علمی مرکز لہور دے اندر دو واقعے ایہے پیش آئے جیہناں نے مسلماناں دے دلاں تے ذہناں نوں ہلا کے رکھ دتا۔ یعنی غازی علم الدین شہید تے مسجد شہید گنج دے واقعے۔ ایہناں دوواں واقعیاں نے پنجابی شاعراں کولوں مذہبی جذبیاں نال بھری شاعری کروائی۔ جیویں پہلے عرض کر آئے آں کہ کجھ مسلم تحریکاں اجیہیاں وی سن جیہڑیاں بھاویں مسلم لیگ نال نظریاتی اختلاف رکھدیاں سن پر انگریز سامراج دے خلاف تے مسلم تشخص نوں اُبھارن دا کم اوہ وی کر رہیاں سن یعنی خاکسار تحریک تے احرار تحریک۔ سیاسی اختلاف بھاویں موجود سن۔ پر اوس سمے دا شاعر ایہناں ساریاں نوں ایہہ درس ضرور دیندا اے۔

نہ میں لیگ دی لیک توں پرے کرنا، نہ میں آکھنا تینوں احرار نہ بن
جے کر صاف تے نیک ہے دل تیرا، پھیر میں نہیں کہندا خاکسار نہ بن
وَس جا دلاں وچ پیار دی بن دھڑکن، آستیں اندر بہہ کے مار نہ بن

جو کجھ دل کروائے بن جا لکھ واری ، اے پر صابرا قومی غدار نہ بن

ایس ضمن وچ کجھ ہورناں پنجابی شاعراں دے ناں ساہمنے آوندے نیں ، جیہناں نے آزادی دی جدوجہد دے سلسلے وچ آزادی دی جدوجہد دیاں ایہناں تحریکاں وچ اپنی اپنی جگر دی رت دا حصہ پایا۔ ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں نے ایس ضمن وچ 45 شاعراں دا کلام اکٹھا کر کے آزادی دے ایہناں مجاہد لکھاریاں دے جذبیاں تے احساساں نوں اک تھاں تے اکٹھا کر کے ایس حوالے نال مزید تحقیقی کم دی بنیاد رکھ دتی اے۔ ایسے طرح کجھ نمونے حفیظ تائب ، پروفیسر محمد آصف خاں تے راجا رسالو دے مضموناں وچ وی ملدے نیں۔ ایہناں شاعراں دے ناں تے بہت نیں پر جیہڑے بہتے مشہور ہوئے اوہناں وچ استاد کرم ، اختر لہوری ، ظہیر نیاز بیگی ، مولانا محمد بخش مسلم ، حکیم عبدالکریم ثمر ، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ، فیروز دین شرف ، محمد دین میر تے عشق لہر وغیرہ شامل نیں۔

پنجاب دے مسلماناں اندر ایہناں تحریکاں دے سبب تے دو وڈیاں عالمی جنگاں تے اوہناں دے نتیجیاں پاروں سیاسی بیداری دی لہر پیدا ہوندی گئی تے ایہہ احساس کھل کے ساہمنے آ گیا کہ آزادی دی ایس جدوجہد وچ مسلم لیگ ای اوہ واحد جماعت اے ، جیہڑی سارے ہندوستان دے مسلماناں دے جذبیاں تے احساساں دی ترجمان تے نمایندہ جماعت اے۔ جیہدے کول کروڑاں مسلماناں واسطے اک وکھری مسلم ریاست دے وجود لئی اک ٹھوس پروگرام تے منشور وی اے تے سبھ توں ودھ قائداعظم ورگا عظیم میر کارواں وی میسر اے۔ قائداعظم ہوراں دی جاندار تے ذی شعور قیادت ، عظیم فراست تے جہاندیدہ فہم دے سورج دے ساہمنے ہندو دا تعصب تے تنگ نظری تے انگریز دی روایتی مکاری دی موم پگھر رہی سی۔ پنجاب اندر مسلم لیگ اک فعال قومی تحریک دا روپ دھار کے پنڈ پنڈ ، شہر شہر ، قریہ قریہ تے گلی گلی کھلر رہی سی تے لوکائی وچ اک وکھرے اسلامی ملک دی جوت جگا رہی سی۔ ایس روشنی نے پنجابی شاعراں دے دل تے ذہن وی روشن کر دتے تے اوہناں نے دو قومی نظریے دے ماتحت اپنیاں تخلیقی صلاحیتاں پاکستان دے قیام دی جدوجہد لئی وقف کر دتیاں۔ ایہناں دی شاعری نے عام پنجابی مسلمان اندر اک نویں لہر پیدا کر دتی تے اوہدی روح اندر آزادی دے حصول تے جدوجہد دے نویں چراغ روشن کر دتے۔ پنجابی شاعراں دی فکری تے فنی بصیرت تے

عظمت نوں 23 مارچ 1940ء دی قرارداد لاہور یعنی قرارداد پاکستان منظور ہون تے ہور دی رنگ عطا کر دتا۔ ہن علامہ اقبال دے تصور تے حقیقتاں دا روپ ملن دے دن نیڑے توں نیڑے آون لگ پئے سن۔ دو عظیم عالمی جنگاں نے انگریزاں نوں اندروں کھوکھلا کر چھڈیا سی۔ ہُن جدوجہد وچ اک نواں ولولہ تے انوکھا جوش تے نویکلا احساس پیدا ہو گیا سی۔ پاکستان دے قیام دیاں مخالف دو وڈیاں قوتاں یعنی انگریز تے کانگرس توں وکھ ہور وی کئی نکے وڈے گروہ تے جماعتاں شامل سن۔ پر جذبہ صادق ہووے، ایمان پختہ ہون، قیادت فعال، ذی شعور تے ایماندار ہووے، منزل دا راست تعین ہووے اوہدے اتے اپڑن دا عزم جوان تے توانا ہووے تے پھیر رستے دیاں ساریاں رکاوٹاں اپنے آپ ڈِگدیاں تے اپنی موت آپ مرجاندیاں نیں۔ ایس سے اندر پنجابی دے مسلمان شاعراں نے پورے صادق جذبیاں نال اپنیاں ذہنی تے تخلیقی صلاحیتاں اک وکھری اسلامی ریاست دے قیام دی جدوجہد دے حوالے کر دتیاں سن۔ پنجاب دے عام مسلماناں وچ سیاسی، سماجی تے مذہبی جذبیاں نوں جگاون وچ ایہناں شاعراں دا بہت وڈا حصہ اے۔ ظہیر نیاز بیگی مسلم لیگ دے دیہاتی اکٹھاں وچ اپنیاں ولولہ انگیز نظماں نال جوش بھر دیندے سن۔ نمونہ ملاحظہ کرو۔

جاگ مسلمان جاگ ذرا ہُن تے اپنیاں اکھاں کھول
حالت تیری ہر اک تھاں ویکھی ڈاڈھی ڈانوا ڈول
اُٹھ ہن پاکستان بنا جے توں زندہ رہنا ایں
دشمن تیرا کُل جہان جھُوٹھ نہ میرا کہنا ایں

تحریک پاکستان دی جدوجہد دے حوالے نال اک ہور معتبر ناں استاد چراغ دین عشق لہر ہوراں دا اے۔ ایہناں نے وی مسلم لیگ دے پلیٹ فارم توں پنجاب دے مسلماناں اندر آزادی دی جدوجہد دی جوت جگائی تے اوہناں دے دلاں تے ذہناں اندر اک وکھری اسلامی مملکت دے حصول دے چراغ روشن کیتے۔ کجھ نمونے پیش نیں۔

مولا کرم کر ہند دے حال اتے مسلمان ایہدا مسلمان ہووے
دلوں کڈھ کدورتاں ایہناں نوں، اک دوسرے توں قربان ہووے
ڈُلھے بیراں دا وگڑیا کجھ ناہیں چُن کے جے جھولی وچ پا لیے
عشق لہر سبھ مشکلاں حل ہوون پاکستان جے کدے بنا لیے

جیس چمن دا ہووے جناح مالی ، اوہ چمن برباد نہیں ہو سکدا
بُلبل وانگ عاشق اپنے گُلاں دا اے ، کدے عاشق صیاد نہیں ہو سکدا

اج میں نویں سناواں گا دوستاں نوں جو مراد ساڈے پاکستان دی اے
ملک وکھرا بنے تے ویکھ لینا کرنی حکمرانی بڑی شان دی اے
تے اقلیتاں دا حق محفوظ کر کے خیر منگنی اوہناں دی جان دی اے
عشق لہر محمدی لاہ ہوسی گل منی پاک قرآن دی اے
پاکستان بن کے رہے گا یاد رکھو کڈھے ہوئے حساب حسابیاں نیں
چھیتی قافلہ منزل تے پہنچنا ایں چک لے ہن قدم پنجابیاں نیں

استاد عشق لہر توں وکھ ہور وی بہت سارے پنجابی شاعراں ، دانشوراں تے ادیباں نے اپنے پیارے دیس دے قیام دی جدوجہد وچ اپنیاں فکری ، فنی تے تخلیقی قوتاں صرف کیتیاں۔ کیاں دے ناں تاریخ دے صفحیاں وچ محفوظ رہ گئے نیں۔ اوہناں وچ مولانا محمد بخش مسلم ، سید فضل حسین مدنی شہباز ، میراں بخش واقف ، طالب جالندھری ، صحرائی گورداسپوری ، ملک عبدالقادر خوشتر ، اطہر نظامی ، حافظ عبدالرحمٰن کمالا ، ملک عطا اللہ عزت ، ملک ضیاء اللہ ضیاء ، عبدالغفور اظہر ، اللہ دتا ناظر ، امام دین مجاہد ، دائم اقبال دائم ، غلام احمد کاتب ، محمد حنیف قدر ، حافظ امرتسری ، حکیم ناصر ، فیروز دین شرف ، اسیر سوہلوی ، ساحل فارانی ، منظور جھلا ، آغا امداد علی غالب تے ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ، اوہ قابل قدر تے قابل عزت تے معتبر ہستیاں نیں جیہناں نے تحریک پاکستان تے قیام پاکستان دے ضمن وچ پنجابیاں دے دلاں نوں اپنے اُچّے تے سُچّے وچاراں راہیں روشن تے روحاں نوں منور کیتا۔ اوہناں دے ذہناں اندر دو قومی نظریے دی بنیاد اتے اک وکھری اسلامی مملکت دے وجود دا شعور پیدا کیتا۔ صحرائی گورداسپوری دے اک ماہیے دا رُوپ ویکھو جیہدے وچ جذبے دی شدت کیڈی زوراں تے اے۔

پاکستان لئی ساہ ساڈے
جیلاں انگریز دیاں ، ڈک سکن نہ راہ ساڈے

دائم اقبال دائم دا نویکلا رنگ تے ڈھنگ عوامی اے۔ اوہ فرماندے نیں۔

کھڑیاں نیں گُلزاراں مسلم لیگ دیاں
حق دا چانن لا کے چھڈنا ، کفر اندھیر مٹا کے چھڈنا
پاکستان بنا کے چھڈنا ، ویکھو پاک قطاراں مسلم لیگ دیاں

اسیر سوہلی دا انداز وی نویکلا اے ۔جیہدے وچ اک عجیب طرح دا عزم تے انوکھی ڈھنگی دی اناکیڈی شان نال موجود اے۔

پاکستان لینا ایں کسے نے دان نہیں دینا
ایہہ بن دا حق میرا اے کدی میں جان نہیں دینا

ایس ضمن وچ آغا امداد علی خان دے ایہہ مصرعے اوس ویلے دی سیاسی کشمکش تے صورت حال دی کنی سوہنی عکاسی کر دے نیں تے تاریخ دے کئی صفحیاں اتے کھلارے سیاسی فلسفے اتے بھارے نیں۔

گاندھی ، نہرو ، پٹیل دی کم نظری ، مسلمان تائیں مسلمان کر گئی
میں تے بڑا مشکور ہاں کانگرس دا جیس دی تنگ نظری ایہہ سامان کر گئی
" آپے پایا گھمنڈ اکھنڈ والا ، جیہدے نال پیدا پاکستان کر گئی
قہر آلود سی اوہدی نگاہ غالب پر تمنا تے میری جوان کر گئی

قرارداد پاکستان منظور ہون دے ست ورھے بعد ایس خطے دے مسلماناں نے اپنے عظیم تے سربلند قائد دی پر عزم قیادت دے ہیٹھاں عظیم جدوجہد دیاں عظیم مثالاں قائم کردیاں ہویاں دنیا دے نقشے اتے دنیا دی سبھ توں وڈی اسلامی مملکت نوں حقیقت تے ایمان ، اتحاد تے تنظیم دے سوہنے رنگاں نال جگمگا دتا۔ قیام پاکستان دے حوالے نال پنجابی دے شاعراں وچوں سبھ توں پہلاں صحرائی گورداسپوری نے آزاد وطن دے حضور اپنا تخلیقی نذرانہ انج پیش کیتا۔

قائداعظم توں میں اپنی جندڑی گھول گھماواں
جنھے دیہاڑے ملی آزادی دل وچ خوشی مناواں

استاد عشق لہر اسلامی مملکت دے قیام اتے خوشی دا اظہار کردیاں ہویاں کہندے نیں۔

بیڑا ہر گیا ہویا سی لیڈراں توں اوہو جتیا آ کے کیس ساڈا
عشق لہر مُبارکاں لوک دیندے پاکستان بن گیا دیس ساڈا

منشی مولا بخش کشتہ ہوراں دے جذبے دی اظہار دی راہ ایس انداز وچ لبھدے نیں۔

اللہ قائد اعظم تے کرے رحمت، جنھاں قطریوں موتی بنا دتا
پھسے ہوئے غلامی وچ موماں نوں، ہمت نال آزاد کرا دتا

ایس طرح اوہ سفر جیہڑا انگریز دے ایتھے آون دے نال ای آزادی دیاں قوتاں نے شروع کر دتا سی اوہ اک بھاگاں تے کرماں والے دیس دے قیام نال اک نویں سمت تے اک نویں جہت تے اک نویں اٹھان نال اپنی منزل تے اپڑ کے پھیر استحکام پاکستان دی اک نویں منزل ول ٹُر پیا۔ ایہہ دیس اساڈا پیارا وطن اساڈے کول عظیم قائد دی امانت، اساڈے وڈکیاں دی جدوجہد دا مٹھا پھل اے۔ ساڈے اُچّے تے سچے شاعراں، ادیباں تے دانشوراں دیاں تخلیقاں دا مظہر تے اوہناں لکھاں گمنام شہیداں دی امانت اے، جیہناں نے ایہدی بنیاد وچ اپنیاں رتاں بھریاں۔ ایہہ ضروری نہیں کہ لکھاں گمنام شہیداں دے ناں تاریخ دے صفحیاں اتے محفوظ ہوندے نیں۔ پر اوہناں دے ناں، اوہناں دی رت، اوہناں دے جذبے آزاد تے خود مختار قوماں دے ضمیر اتے نقش بن کے جگمگا رہے ہوندے نیں۔ ایس طرح ان گنت شاعر، ادیب، فنکار تے دانشور وی ایہے ہون گے، پر اوہناں نے ایہہ نذرانے کسے صلے دے بغیر پیش کیتے۔ ساڈے لئی اوہ سارے فنکار معتبر نیں، جیہناں نے پاکستان لئی اک لفظ وی لکھیا۔ ایس لئی اوہ سارے ساڈی تحسین دے حقدار نیں۔

فارسی: سید علی ہجویریؒ
پنجابی: شریف صابر

صوفی ہوون بارے

اللہ تعالیٰ دا ارشاد اے وَعِبَادُ الرَّحْمٰنِ الَّذِیْنَ یَمْشُوْنَ عَلَی الْاَرْضِ ہَوْنًا وَّاِذَا خَاطَبَہُمُ الْجٰہِلُوْنَ قَالُوْا سَلٰمًا (الفرقان :63) "تے رحمان دے بندے اوہ نیں جیہڑے دھرتی اتے نمانیاں ہو کے ٹُردے نیں تے جدوں مُورکھ اوہناں نوں بُلاون تاں اوہ اوہناں نوں سلامتی دی دعا دیندے نیں" تے رسول کریمؐ دی حدیث پاک اے مَنْ سَمِعَ صَوْتَ اَہْلِ التَّصَوُّفِ فَلَا یُؤْمِنُ عَلٰی دُعَائِہِمْ کُتِبَ عِنْدَاللّٰہِ مِنَ الْغَافِلِیْنَ " جیہڑا تصوف والیاں دے سدے تے "آیا جے" نہیں آکھدا اوہ اللہ تعالیٰ کول غافلاں وچ لکھیا جاندا اے۔" لوکاں نے "صوفی" ناں دی کھوج کوچ چوکھیاں گلاں آکھیاں ہوئیاں نیں۔ تے کتاباں لکھ چھڈیاں نیں پئی صوفی نوں صوفی ایس لئی آکھدے نیں کہ اوہ اُن دے کپڑے پاندا اے۔ تے اک ٹولے دا قول اے کہ صوفیاں نوں صوفی ایس لئی آکھدے نیں کہ اوہ پہلی صف وچ کھلوندے نیں۔ تے اک ہور ٹولے نے آکھیا اے کہ صوفیاں نوں ایس لئی صوفی آکھدے نیں کہ اوہ صُفّے والے صحابیاں دے قدماں تے پیر دھر کے ٹُر گئے آوندے نیں تے اک ٹولے نے آکھیا اے کہ ایہہ لفظ "صفا" وچوں نکلیا ہویا اے۔ پر لغات دے مسئلے پاروں ایہہ سارے معنے ای پچھے رہ جاندے نیں۔ تکدی گل ایہہ ہے کہ صفا سلاہی گئی صفت اے تے ایہدا الٹ کدر (میل، گنجل، گندی) ہوندا اے تے رسول کریمؐ دا فرمان اے۔ ذَہَبَ صَفْوُ الدُّنْیَا وَبَقِیَ کَدَرُہَا "جگ وچوں (دل دی) صفائی چلی گئی اے تے (دل دی) میل کچیل باقی رہ گئی اے۔" ہر شے دے لطیف عمدہ حصے نوں اوہدی صفا تے اوہدے گندے مندے حصے نوں اوہدی میل آکھدے نیں۔ بس جدوں صوفیاں نے اپنے اخلاق تے معاملے نوں بنا سوار لیا تے بشری طبیعت دیاں آفتاں توں نجات چاہی تے لوکاں نے خاص کر کے اوہناں نوں صوفی دا

ناں دے دتا تے صوفی خاص کر کے اوس ٹولے وچ منے خاص چیزاں دے ناواں وچوں اک ناں اے۔ کیوں جو ایس ناں دے اہل لوکاں دی قدر شان ایس ناں توں چوکھی عظیم اے۔ ایس لئی صوفیاں دے ناں لئی اجیے لفظی مُول مُڈھ دی (حالے) لوڑ اے۔ جیہدے وچ اوہناں دے سارے معاملے لپیٹے سمیٹے جا سکن۔ ایس زمانے وچ اللہ تعالیٰ نے ودھ توں ودھیری خلقت نوں تصوف تے صوفیاں توں اوہلے وچ رکھیا ہویا اے۔ تے ایس مسئلے دی باریک تے بھیت والی گل اوہناں دے دلاں توں لُکا چھڈی اے ایتھوں تائیں کہ کجھ لوک سمجھن لگ پئے نیں کہ ایہہ اک دھوکھے بھریا داء اے، جیہدے وچ کوئی سچ نہیں۔ جیہدا کوئی مُول مُڈھ نہیں۔ ایتھوں تائیں کہ لوکی جھیڑاں کرن والیاں تے ظاہر دے عالماں دی ویکھو ویکھی تصوف توں انکار کرنوں وی نہیں ٹلے تے تصوف دے مسئلے نوں لُکا کے اپنے خوش ہوئے کہ عام لوکی وی اوہناں دے مگر لگ پئے تے باطن دی صفائی دی لوڑ نوں دلوں مٹا کے بزرگاں تے صحابیاں دے مسلک نوں اکا بھلا بیٹھے۔ اِنَّ الصَّفَاءَ صِفَتُہُ الصِّدِّیقِ اِنْ اَرَدْتَ صُوْفِیاً عَلَی التَّحْقِیْقِ "جے توں حقا سچا صوفی بنن دا ارادہ کیتا اے تاں جان لے کہ وچلے دی صفائی حضرت صدیق اکبرؓ دا گُن اے۔" ایس لئی کہ صفا (وچلے دی صفائی) دا مُول مُڈھ دی ہے تے ٹہنی وی۔ ایہدا مول اے دل نوں غیراں ولوں ہٹا لینا تے ایہدی ٹہنی اے بے وفا دنیا ولوں ہتھ دھو بہنا۔ تے ایہہ دوویں صفتاں صدیق اکبر حضرت ابوبکرؓ عبداللہ بن ابی قحافہؓ دیاں نیں۔ ایس لئی کہ ایس طریقت دے آگو اوہو سن۔ بس غیر اللہ توں اوہناں دی علیحدگی ایجی سی کہ جدوں رسول کریمؐ دنیا چھڈ کے اللہ تعالیٰ دے دربار وچ چلے گئے تاں سارے صحابی دل توڑی بیٹھے سن۔ تاں حضرت عمرؓ نے تلوار کھچ لئی تے آکھیا۔ "جیہڑا ایہہ آکھے گا کہ حضورؐ مر گئے نیں میں اوہدا گاٹا لاہ دیاں گا۔" حضرت صدیق اکبرؓ باہر نکلے تے اُچی آواز نال فرمایا اَلَا مَنْ کَانَ یَعْبُدُ مُحَمَّداً فَاِنَّ مُحَمَّداً قَدْ مَاتَ وَمَنْ عَبَدَ رَبَّ مُحَمَّدٍ فَاِنَّہٗ حَیٌّ لَّا یَمُوْتُ "اے لوکو جیہڑا بندہ رسول کریمؐ دی بندگی کردا ہوندا سی اوہ جان لوے کہ اوہ تے چلاناں کر گئے نیں تے جیہڑا بندہ اوہناں دے رب دی بندگی کردا سی اوہ جان لوے کہ رب جیوندا اے تے اوہنوں کدے موت نہیں آونی۔" پھیر آپ نے قرآنِ مجید دی ایہہ آیت تلاوت فرمائی وَمَا مُحَمَّدٌ اِلَّا رَسُوْلٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِہِ الرُّسُلُ اَفَاِئِنْ مَّاتَ اَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلٰی اَعْقَابِکُمْ (آل عمران: 44) "تے محمدؐ

تے اک پیغمبر نیں اوہناں توں پہلاں کئی پیغمبر گزر چکے نیں۔ بھلا پھیر جے اوہ وفات پا گئے یاں شہید کر دتے گئے تاں تسیں دین توں اپنے پچھلے پیریں پرت جاؤ گے؟" رسول کریمؐ دی پوجا کرن والیو تہاڈا معبود چلانا کر گیا جے۔ تے اے لوکو! جیہڑے رسول کریمؐ دے خدا دی بندگی کردے ساؤ تہاڈا معبود زندہ اے تے کدے وی نہیں مردا۔ جیہڑا فانی شے نال دل لا بہندا اے فانی ہو جاندا اے۔ اوہدی ساری محنت کیہ گھوڑ وچ رل جاندی اے تے جیہڑا اپنی جان باقی دے دربار وچ پیش کردا اے جدوں اوہدا ظاہرا نشان فنا ہو جاندا اے اوہ بقا نال قائم ہو جاندا اے۔ بس جینہے رسول کریمؐ نوں بشریت دی اکھ نال ویکھیا جدوں آپؐ دنیا توں چلانا کر گئے۔ آپؐ دی تعظیم وی اوس دے دل وچوں آپؐ دے نال ای چلی گئی تے جینہے رسول کریمؐ نوں حقیقت دی اکھ نال ویکھیا اوہنوں تے آپؐ دا چلانا کر جانا اتھے رہنا دوویں برابر دِسّے کیوں جو اوہنے بقا دی حالت وچ آپؐ دی بقا نوں حق تعالیٰ دے نال ویکھیا تے فنا دی حالت وچ فنا نوں حق تعالیٰ ولوں جاتا۔ بدلی ہوئی شے ولوں مونہہ موڑ لیو سو۔ بدلن والے ول دھیان کر لیو سو۔ بدلی ہوئی شے دا بدلن والے دے ذریعے قائم ہونا ویکھیو سو۔ خداوند کریم ولوں رجھی ہوئی عزت آور سچی آپؐ دی تعظیم کیتی۔ دل دے گھر اندر کسے نوں وسایا تے اکھ دی ڈھیری مخلوق لئی نہیں کھولی۔ ایسے لئی بزرگاں دا اکھان اے مَنْ نَّظَرَ اِلَی الْخَلْقِ هَلَکَ وَمَنْ رَّجَعَ اِلَی الْحَقِّ مَلَکَ" جینہے مخلوق ول ویکھیا اوہ ماریا گیا تے جیہڑا حق ول پرتیا اوہ غالب ہو گیا۔" کیوں جو مخلوق ول دھیان کرنا مارے جاون دی نشانی اے۔ تے اللہ تعالیٰ ول پرتنا غالب ہوون دی نشانی اے۔ ہاں پر بے وفا دنیا توں ہتھ دھو بہنا ایہہ سی کہ جو کجھ اوہناں دے کول سی۔ دولت، جائداد تے مِلک دا آخری ککھ سارا کجھ ای دے دتا، تے جنت دی اک کملی دی بُکل مار کے رسول کریمؐ کول آ گئے۔ آپؐ نے پچھیا اپنے مال وچوں اپنے بال بچے لئی کیہ چھڈ آئے جے؟ اوہناں آکھیا بے اوڑ کے دو خزانے تے کدی نہ مُکن والے دو بھنڈار، اک اللہ دی محبت دوجی اوہدی رسولؐ دی فرماں برداری۔ جدوں آپ دا دل دنیاوی چمک دمک دی پکڑ وچوں نکل گیا۔ آپ دا ہتھ وی دُنیاوی میل کچیل توں صاف دھوتا گیا۔ ایہہ ساریاں صفتاں سچے صوفی دیاں سن تے ایہناں سبھناں صفتاں توں انکار، حق سچ دا انکار تے کھلی چِٹّی ہٹ دھرمی ہووے گی۔

میں پچھے آکھیا سی کہ دل دی صفائی، نیت دے کھوٹ دا الٹ ہوندی اے تے

نیت دا کھوٹ بشری صفت ہوندی اے تے سچا صوفی اوہو ای ہوندا اے جیہڑا دل دی میل گوا بیٹھا ہووے۔ جیویں حضرت یوسف علیہ السلام دی درشن خماری دے حال وچ اوہناں دے جمال دے آنند رس نال مصر دیاں زنانیاں تے بشریت غالب ہوئی سی تے اوہ غلبہ اُلٹ کے پچھانہ مڑیا سی جدوں غلبہ اپنی آخری حد تک پُجا تے زنانیاں نوں اوس راہ تے پا دتو سو۔ اوہناں نوں اپنی بشریت مُکدی ہِندی جاپی تے آکھ دتو نیں مَاھٰذَا بَشْراً (یوسف: 31) "ایہہ کوئی بشر تے نہیں۔" زنانیاں نے نشانہ تے حضرت یوسف علیہ السلام نوں بنایا پر حال اپنا بیان کیتا۔ ایسے پاروں ای تے ایس طریقت دے بزرگاں نے فرمایا ہویا اے لَیْسَ الصَّفَاءُ مِنْ صِفَاتِ الْبَشَرِ لِاَنَّ الْبَشَرَ مَدَرٌ وَالْمَدَرُ لَایَخْلُوا مِنَ الْکَدَرِ صفا بشر دیاں صفتاں وچوں نہیں کیوں جو بشر مٹی اے تے مٹی کدے گند مند توں خالی نہیں ہوندی تے بشر میل کچیل نوں چھڈ کے جاوے تے جاوے کتھے؟ بس من دی صفائی دی مثال کسے فعل نال نہیں دتی جا سکدی تے مجاہدے خاص کر کے بشریت نوں ڈھال کے گھٹاندے نہیں تے دل دی صفائی دی صفت دا کماں تے حالاں نال کوئی تعلق نہیں ہوندا۔ ایس لفظ صفا دا انساناں دے وڈے وڈے ناواں تے القاباں نال وی کوئی تعلق نہیں ہوندا۔ من دی صفائی اللہ دیاں پیاریاں دی صفت اے تے اوہ بدلاں دے اوہلے توں بناں چمکدے سورج نیں۔ ایس لئی کہ دل دی صفائی اللہ دیاں پیاریاں دی صفت اے۔ سو جیہڑا اپنی بشری صفت نوں مُکا مٹا دیندا اے اوہ اللہ تعالیٰ دی صفت وچ بقا پا جاندا اے۔ ایہو شخص اللہ دا پیارا اے تے اجیہیاں بندیاں دا حال روحانیت والے لوکاں سیتی سورج وانگوں صاف ظاہر اے جیویں کہ اللہ تعالیٰ دے حبیب محمد مصطفیٰؐ کولوں حضرت حارثہؓ دے حال بارے پچھیا گیا۔ تاں آپؐ نے فرمایا عَبْدٌ نَوَّرَ اللّٰہُ قَلْبَہٗ بِالْاِیْمَانِ "اوہ اک اجیہا بندہ اے جیہدے دل نوں اللہ تعالیٰ نے ایمان نال روشن کیتا اے۔" ایتھوں تائیں کہ اوہدا چہرہ اوس چانن پاروں چن وانگوں چمکدا اے تے اوہ رب دے نور نال بنایا گیا اے۔ جیویں کسے آکھیا اے:

ضِیَاءُ الشَّمْسِ وَالْقَمَرِ اِذَا اشْتَرَکَا
اُنْمُوْذَجٌ مِّنْ صَفَاءِ الْحُبِّ وَالتَّوْحِیْدِ اِذَا اشْتَبَکَا

"سورج تے چن دے چانن جدوں رل جاندے نیں تاں اوہ محبت تے توحید دی صفائی دا نمونہ پیش کردے نیں۔" کیوں جو اوہ اک دوجے نال گھُل کے اک جان ہو

جاندے نیں تے جتھے محبت تے توحید دے چانن اک دوجے نوں گُھٹ کے جپھا ماری بیٹھے ہوون اوتھے بھلا چن تے سورج دے چانن دی کیہ وتک اے۔ ایتھوں تائیں کہ اوہ اک دوجے دے اکھوان۔ پر جگ وچ اینہاں دوہاں نوراں نالوں ہور کوئی اینا ودھیرا ظاہر نور نہیں۔ اک تے اکھاں دا نور جیہڑا اسمان دے چن سورج دے غلبے وچ وی ویکھ لیندا اے۔ دُوجا دل دا نُور جیہڑا محبت تے توحید دے چانن نال خاص کر کے عرش نوں ویکھدا اے تے ایس جہان وچ وی اگلے جہان دی خبر رکھدا اے۔

سارے طریقتی بزرگ ایس گل نوں منی بیٹھے نیں کہ جدوں بندہ مقاماں دی قید توں چھٹکارا پا جاندا اے، حالاں دے گند مند توں صاف ہو جاندا اے دُوئی تے رنگا رنگی دے مقام توں وی خلاصی پا جاندا اے، تے سارے سلاہے گئے حالاں دے وصف پا لیندا اے۔ اوہ اپنے سارے بشری وصفاں توں اڈرا ہو جاندا اے۔ مطلب ایہہ پئی اوہ اپنے کسے سلاہے گئے وصف دی پابندی وچ نہیں رہندا تے نہ ای خاص کر کے اوہناں نوں اپنے اندر ویکھدا اے تے نہ ای اوس وصف تے مان گمان کردا اے۔ اوہدا مقام عقل دی پہنچ توں اوہلے تے اوہدے حال واقعے انسانی وہم تے گمان دے قبضے توں پاک ہو جاندے نیں۔ ایتھوں تائیں کہ اوہدی حضوری سدا قائم رہندی اے تے اوہنوں بجھ پاون لئی کسے سبب وسیلے دی لوڑ نہیں ہوندی۔ لِاَنَّ الصَّفَاءَ حُضُوْرٌ بِلَا ذَهَابٍ وَّ وُجُوْدٌ بِلَا اَسْبَابٍ "بے شک من دی صفائی اللہ تعالیٰ دی بارگاہ غیر حاضریوں بناں ای (نت دی) حضوری اے تے حیلے وسیلیوں بناں ای (گواچے دا) پا لینا اے۔" ایس لئی کہ جیہدے کولوں غیر حاضری دا خیال وی ہو جاوے اوہ حاضر نہیں رہ جاندا تے اوہ جیہدے بجھ پاین دا کوئی سبب تے کارن ہووے اوہ آپ اصل پاین والا نہیں ہوندا۔ تے جدوں بندہ ایس درجے تے اپڑ جاندا اے۔ اوہ ایسے جہان تے ای اگلے جہان وچ سک ہٹ جاندا اے۔ اوہ انسانی جیون ڈھنگ وچ وی رب والا ہو جاندا اے۔ اوہدے لئی سونے دی ربی تے مٹی دا ڈھیلا اکو جیہے ہو جاندے نیں تے شرعی حکماں نوں قائم رکھن تے عمل کرن وچ جیہڑیاں گلاں لوکاں لئی اوکھیریاں ہوندیاں نیں۔ اوہدے لئی سوکھیاں ہو جاندیاں نیں۔ جیویں کہ حضرت حارثہؓ رسول کریمؐ ہوراں کول حاضر ہوئے۔ آپؐ نے اوہناں کولوں پچھیا كَيْفَ اَصْبَحْتَ يَا حَارِثَةُ؟ قَالَ اَصْبَحْتُ مُؤْمِنًا حَقًّا فَقَالَ اُنْظُرْ مَا تَقُوْلُ يَا حَارِثَةُ اِنَّ لِكُلِّ حَقٍّ حَقِيْقَةً فَمَا حَقِيْقَةُ اِيْمَانِكَ

فَقَالَ عَزَفَتْ نَفْسِیْ عَنِ الدُّنْیَا فَاسْتَوٰی عِنْدِیْ حَجَرُھَا وَ ذَھَبُھَا وَ فِضَّتُھَا وَ مَدَرُھَا فَاَسْھَرْتُ لَیْلِیْ وَ اَظْمَأْتُ نَھَارِیْ حَتّٰی صِرْتُ کَاَنِّیْ اَنْظُرُ اِلٰی عَرْشِ رَبِّیْ بَارِزًا وَّ کَاَنِّیْ اَنْظُرُ اِلٰی اَھْلِ الْجَنَّۃِ یَتَزَاوَرُوْنَ فِیْھَا وَ کَاَنِّیْ اَنْظُرُ اِلٰی اَھْلِ النَّارِ یَتَضَارَعُوْنَ فِیْھَا وَ فِیْ رِوَایَۃٍ یَتَعَاوَرُوْنَ فِیْھَا (مجمع الزوائد۔ ج 1، ص 57)

"اے حارثؓ توں رات کیویں کٹی اے؟ تاں حارثؓ ہوراں آکھیا اک سچے مومن وانگوں" تاں حضورؐ نے فرمایا اے حارثؓ! دیکھ توں کیہ آکھیا اے۔ کیوں جو ہر شے دی اک حقیقت ہوندی اے دس کھاں! تیرے ایمان دی حقیقت کیہ اے؟ تاں حارثؓ ہوراں عرض کیتی یا رسول اللہ میں اپنے آپ نوں دنیا توں وکھ کر لیا اے۔ ہُن میرے لئی پتھر، سونا، چاندی تے مٹی اکو جیہے ہوگئے نیں۔ میریاں راتاں جاگدیاں تے دن تریہایاں مرجھایاں لنگھدے نیں۔ میں ایتھوں تائیں اگے اپڑ گیا ہاں کہ جاپدا اے اپنے رب دا تخت ظاہرا ویکھ رہیاں۔ جنتیاں نوں آپس وچ میل ملاقات کردیاں تے دوزخیاں نوں آپس وچ گھول کردیاں ویکھناں تے اک روایت موجب اک دوجے اتے اوجاں لاندیاں ویکھناں" تاں رسول کریمؐ نے فرمایا، توں سچ پچھان گیا ایں۔ بس ہُن ایس تے ڈٹیا رہیں رسول کریمؐ نے ایہہ حکم تن واراں دوہرایا۔

صوفی پورے ولیاں دا ای اک ناں اے تے سچ دے کھوجی اولیاواں نوں ایسے ناں نال ای بلاندے رہے نیں۔ اک طریقتی بزرگ دا قول اے مَنْ صَافَاہُ الْحُبُّ فَھُوَ صَافٍ وَّمَنْ صَافَاہُ الْحَبِیْبُ فَھُوَ صُوْفِیٌّ "جیہنوں محبت پاک صاف کر دیندی اے اوہ "صافی" ہوندا اے تے اوہ جیہڑا رب دے عشق وچ ڈُبیا تے ماسوا اللہ توں لانبھ ہوندا اے "صوفی" ہوندا اے۔" "لغات دیاں منگاں موجب ایس ناں دا کسے لفظ توں بنیا ہونا کسے وی معنے پاروں صحیح ثابت نہیں ہوندا۔ اوہ ایس لئی پئی اصل لفظ دا کوئی مادہ نہیں جیہدے وچوں ایہہ نکلیا ہووے کیوں جو کسے شے دا نکلنا اپنے مول مڈھ نال کوئی اک رنگی یاں رشتہ داری چاہندا اے تے جیہڑی شے دی ہوند رکھدی اے اوہ اکا سفن صفائی (گکھ نہ ہوون) دی ضد اے۔ پر کوئی لفظ اپنے ہم جنس وچوں تے نکل سکدا اے پر ضد وچوں نہیں نکل سکدا۔ بس لفظ صوفی سورج توں ودھیرا روشن اے۔ ایس حقیقت دے اہل لوکاں نوں تے ایہدے معنے دسن دی کوئی لوڑ نہیں پیندی کیوں جو لفظ صوفی دی تشریح تے نشاندہی ہو ای نہیں سکدی۔ جدوں صوفی ساریاں تشریحاں

ولوں دی ڈکیا گیا اے پر سارے جگ دے لوک جاندیاں ہویاں یاں نہ جاندیاں ہویاں
ایہدی تشریح کرن ڈہیے ہوئے نیں۔ حقیقت پاون ویلے رسماں رواجاں دی کیہ وُقعت
ہوندی اے، بس ایہناں وچوں کمال والے لوکاں نوں صوفی آکھدے نیں تے ایہدے
نال تعلق رکھن والیاں تے ایس دے ربھواناں نوں متصوف آکھدے نیں۔ تصوف
(تفعل دے وزن تے) چارے تے جتن نال صوفی بنن وچ تکلف اے تے ایہہ کیے
مُڈھ دی نہنی ہووے گی تے لغت تے معنیاں دے لحاظ نال ایہدا فرق ظاہر اے۔ دِچلے
دی صفائی ولایت اے تے ایہدے لئی کُجھ نشانیاں تے روایتاں نیں تے تصوف کے
شکوے شکایتوں بناں دل دی صفائی بارے صوفی دی بیان کیتی کہانی اے۔ بس دل دی
صفائی تے اِک ڈھلکدی چمکدی ظاہر حقیقت اے۔ تے تصوف اوس حقیقت بارے کہانی
اے تے تصوف والیاں وچ تن وِنگیاں دے لوک نیں۔ اک صوفی، دوجے مُتصوف
تریجے مُستصوف۔ صوفی اوہ ہوندا اے جیہڑا اپنے آپ نوں مُکا بیٹھا ہووے تے حق تعالیٰ
نال بقا پائی ہو سو، انسانی فطرت دے پنجے وچوں رہائی پائی ہو سو، سچائیاں دی سچائی (اللہ
تعالیٰ) نال مُجڑ رل گیا ہووے۔ مُتصوف اوہ ہوندا اے جیہڑا مجاہدے کر کے ایس مقام نوں
ٹولدا اے تے طلب وچ اپنے آپ نوں صوفیاں دے طور طریقیاں تے چنگی طرح ٹوردا
اے۔ مستصوف اوہ اے جیہنے دنیاوی سواد رتبے تے مال دی خاطر اپنے آپ نوں
صوفیاں ورگا بنایا ہوندا اے تے اوہ صوفی تے مُتصوف دوہاں وچوں کسے دے معنیاں دی
دی خبر نہیں رکھدا۔ ایتھوں تائیں کہ سیانیاں دا اکھان اے کہ اَلْمُسْتَصْوِفُ
عِنْدَالصُّوْفِيَّةِ كَالذُّبَابِ وَعِنْدَ غَيْرِهِمْ كَالذِّئَابِ "دھکے دا صوفی صوفیاں دی نظر
وچ مکھی وانگوں (حقیراں وچوں اک) تے دوجے لوکاں لئی بگھیاڑ وانگوں اے۔" تے
جیہڑا انج کردا اے اوہدے کول حرص لالچ ای ہوندا اے تے اوہ دوجیاں لئی بگھیاڑ ورگا
ہوندا اے جیہدا سارا دھیان چیرن پاڑن وچ تے مُردار دے ٹوٹے کھاون وچ ہوندا
اے۔ بس صوفی نوں وصل نصیب ہوندا اے تے مُتصوف اصولاں دا پابند ہوندا اے تے
مُستصوف خدا توں دور تے وکھریویں والا ہوندا اے تے جیہدے بھاگاں وچ مقصود پالین
تے مراد تائیں پجّن دا وصل آگیا اوہ کسے ہور مقصد مراد نوں دلوں کڈھ چھڈدا اے تے
جیہدے بھاگاں وچ تصوف دے اصول آئے اوہ طریقت دے حالاں تے ڈیرا جما بیٹھا
تے طریقت دے باریک بھیت بھرے نکتیاں تے قائم تے پکا ہو گیا تے جیہدے بھاگاں

وچ دوری تے جدائی آ گئی اوہ ساریاں برکتاں تے فیضاں توں وانجھیا گیا تے زرا رساں دا گوہاں کے بیٹھا رہیا تے رساں پاروں حق حقیقت دا دیدار نہ کر سکیا۔ حجاب پاروں وصل تے اصل دوہاں توں ای وانجھیا رہیا۔ ایس قصے وچ طریقتی بزرگاں دیاں رمزاں چوکھیاں نیں۔ ایس حد تائیں کہ ایہناں ساریاں نوں گنیا بیانیا نہیں جا سکدا۔

فصل: حضرت ذوالنون مصری رحمتہ اللہ علیہ ہوراں دا قول اے "اَلصُّوْفِیُّ اِذَا نَطَقَ بَانَ نُطْقُہٗ مِنَ الْحَقَائِقِ وَاِنْ سَکَتَ نَطَقَتْ عَنْہُ الْجَوَارِحُ بِقَطْعِ الْعَلَائِقِ" صوفی اوہ ہوندا اے جدوں اوہ بولے تے اوہدا بیان (کائنات دیاں) حقیقتاں کھولے تے جے دڑ وٹ جاوے تے اوہدا انگ انگ جہان توں لانبھے ہوون دا اعلان کرے۔" یعنی صوفی اوہ ہوندا اے کہ جدوں اوہ بولے تاں اوہدی زبان دا بیان حقیقتاں کھولے مطلب ایہہ ہے پئی اوہ اجیہی کوئی گل نہ آکھے جیہڑی اوہدے وچ نہ ہووے تے جدوں اوہ دڑ وٹ جائے تاں اوہدا ورتن وِیہار اوہدے حال دی کھلی تشریح کر چھڈے تے اوہدا دنیاوی جھنجھٹاں توں لانبھے ہونا اوہدے حال دی گواہی دیوے۔ مطلب اے پئی اوہدی ساری بات چیت دا مُول مُڈھ ٹھیک ہووے تے اوہدا سارا ویلا جتیاں سَتیاں والے کماں وچ ای لنگھے۔ جدوں اوہ گل کرے تاں اوہدا قول سارا حق ہووے۔ جدوں اوہ دڑ وٹ جاوے اوہدا ہر فعل ای فقر ہووے۔ حضرت جنید بغدادی رحمتہ اللہ علیہ ہوریں فرماندے نیں "اَلتَّصَوُّفُ نَعْتٌ اُقِیْمَ الْعَبْدُ فِیْہِ قِیْلَ نَعْتٌ لِلْعَبْدِ اَمْ نَعْتٌ لِلْحَقِّ فَقَالَ نَعْتُ الْحَقِّ حَقِیْقَۃً وَنَعْتُ الْعَبْدِ رَسْماً" "صوفی ہونا اک اجیہی صفت اے جیہدے وچ بندے دی کھلوت ہوندی اے۔ لوکاں پچھیا کہ ایہہ صفت بندے دی اے یاں حق دی تاں فرمایو نیں۔ حقیقت وچ تاں صوفی ہوون دی صفت اللہ تعالیٰ واسطے ای اے پر رسمی مجازی طور تے ایہہ صفت بندے دی رَکھی جاندی اے۔" مطلب اے پئی تصوف دی حقیقت بندے دیاں بشری صفتاں نوں مُکاونا مٹاونا چاہندی اے تے بندے دیاں بشری صفتاں دی فنا خدائی صفتاں دی بقا نال ای ہوندی اے تے ایہہ خدائی صفت ہوندی اے۔ ایہدی رسم بندے توں مجاہدے دی ہمیشگی منگدی رہندی اے تے مجاہدے دی ہمیشگی بندے دی صفت ہو جاندی اے۔ جے تُسیں ایہدے دوجے معنے کڈھ لوو تاں انج ہو جاوے گا کہ توحید دی حقیقت وچ بندے لئی کوئی وی صفت ٹھیک ثابت نہیں ہوندی۔ کیوں جو بندے دیاں صفتاں خاص کر کے اوہدے لئی نت رہن والیاں نہیں

تے خلقت دیاں صفتاں اک رسم توں سوا کجھ وی نہیں جو باقی رہ جاون۔ ملکیت تے فعل تے اللہ تعالیٰ دے ای ہوندے نیں۔ بس حقیقت وچ اوہ اللہ تعالیٰ ولوں ای ہوندے نیں۔ تے ایس دی تشریح انج ہووے گی کہ ڈاڈھے تے جلالت والے خدا نے بندے نوں حکم دتا کہ اوہ روزے رکھے تے بندے دے روزہ رکھن تے اوہنوں "روزہ دار" دا ناں دتا گیا۔ تاں ظاہرا طور تے اوہ روزہ بندے دا ای ہوندا اے پر حقیقت دی رو نال اوہ روزہ خداوند تعالیٰ دا ای ہوندا اے جیویں کہ اللہ تعالیٰ نے اپنے حبیبؐ دے مونہوں اکھوایا اے اَلصَّوْمُ لِیْ وَاَنَا اَجْزِیْ بِہٖ "روزہ میرے لئی اے تے ایہدی جزا میں خود آپ ہاں" کیوں جو اوہدے کیتے گئے سارے کم اللہ تعالیٰ دی اپنی ملکیت نیں تے ساری خلقت دا خاص کر کے اپنے کیتے کم یاں ہوئے معاملے دا تعلق واسطہ اپنے نال جوڑ لینا رسمی تے مثال وجھوں ہوندا اے نہ کہ حقیقی طور تے ہوندا اے۔ حضرت ابوالحسن نوری رحمتہ اللہ علیہ ہوراں دا قول اے اَلتَّصَوُّفُ تَرْکُ کُلِّ حَظِّ النَّفْسِ "سارے نفسانی سواداں نوں چھڈ بہنا ای تصوف اے۔" تے ایہہ دو طرح دا ہوندا اے اک دکھاوے دا رسمی تے دوجا حقیقی تے اصلی۔ ایہہ انج ہوندا اے کہ جے صوفی سواداں نوں چھڈ بیٹھا اے تاں سواد نوں چھڈ بہنا آپ وی اک سواد اے تے ایہہ رسم ہوندی اے تے جے سواد صوفی نوں چھڈ بہوے تاں ایہہ سواد دی فنا ہووے گی تے اوہدا تعلق مشاہدے دی حقیقت نال ہووے گا۔ بس سواد دا تارک ہونا بندے دا کم ہوندا اے تے سواد دی فنا وڈی شان والے خدا دا کم اے۔ بندے دا کم رسمی تے مجازی ہوندا اے تے خدا تعالیٰ دا کم حقیقی ہوندا اے تے ایس قول نال حضرت جنید بغدادی رحمتہ اللہ علیہ ہوراں دا قول زبتر کے بیان ہوگیا اے جیہڑا ایس قول توں پہلاں بیان ہو چکیا اے۔ حضرت ابوالحسن نوری رحمتہ اللہ علیہ ہوریں ایہہ وی فرماندے نیں اَلصُّوْفِیَّۃُ ھُمُ الَّذِیْنَ صَفَتْ اَرْوَاحِھِمْ فَصَارُوْا فِیْ صَفِّ الْاَوَّلِ بَیْنَ یَدَیِ الْحَقِّ "صوفی اوہ نیں جیہناں دیاں روحاں بشری گند مند توں پاک صاف ہو گیاں نیں تے اوہ نفس دی آفت توں انج پاک ہو کے خواہشاں توں اپنا چھٹکارا پا لیندے نیں کہ اوہ اعلیٰ مرتبے تے اللہ دے پیاریاں دی پہلی صفے کھلوتے ہین۔ حق تعالیٰ نال سکون پاندے نیں تے ماسوا اللہ توں ترٹھے پھردے نیں۔" حضرت ابوالحسن نوری رحمتہ اللہ علیہ ہوریں ایہہ وی فرماندے نیں اَلصُّوْفِیُّ الَّذِیْ لَایَمْلِکُ وَلَا یُمْلَکُ "صوفی اوہ ہوندا اے جیہدے

قبضے ملکیت وچ گگھ وی نہ ہووے تے نہ اوہ آپ ای کسے دے قبضے ملکیت وچ ہووے۔" فنا ہوون توں مراد ایہہ وے کہ فانی صفت کسے شے دا مالک نہیں ہوندا تے نہ ای کوئی اوہدا مالک ہوندا اے۔ اوہ ایس لئی کہ ملکیت دا لفظ ہوند رکھن والیاں چیزاں لئی پھبدا اُڈ ھکدا اے۔ تے ایس توں ایہہ مراد اے کہ صوفی کسے دنیاوی مال متاع تے اگلے جہان دی زینت نوں اپنے قبضے ملکیت وچ نہیں لیاوندا۔ تے اوہ آپ وی اپنے نفس دی ملکیت قبضے وچ نہیں ہوندا۔ اوہ غیر ولوں اپنی عقیدت دا غلبہ توڑ لیندا اے تاں جو غیر دی اوہدے توں فرماں برداری دی آس توڑ لئے تے ایہہ بہت بھرے باریک نکتے والا اک بجھن اے۔ خاص کر کے اوس ٹولے لئی جو مکمل فنا دا دعویٰ کردا اے تے میں اوس ٹولے دی مجھل مچک نوں ایس کتاب وچ بیان کراں گا۔ علی بنِ عثمان جلابی (حضور داتا گنج بخش رحمتہ اللہ علیہ ہوراں) دا قول اے اَلتَّصَوُّفُ حَقِیْقَةٌ لَا رَسْمَ لَهٗ "تصوف اک حقیقت اے جیہدی ظاہری پچھان کوئی نہیں۔" تے جنی کو ظاہریت اے اوہ معاملیاں وچ خدا دی مخلوق دا حصہ ہوندی اے تے حقیقت حق تعالیٰ دی خاص صفت اے۔ جدوں عام خلقت ولوں کنڈ کر لینا ای تصوف ہوندا اے تاں لازمی گل اے کہ اوہدے لئی رسم ظاہریت نہیں ہووے گی۔ حضرت ابو عمرو دمشقی رحمتہ اللہ علیہ ہوراں دا قول اے اَلتَّصَوُّفُ رُؤْیَتُہُ الْكَوْنِ بِعَیْنِ النَّقْصِ بَلْ غَضُّ الطَّرْفِ عَنِ الْكَوْنِ "دوہاں جہاناں نوں گھاٹا دسن والی اکھ نال ویکھن سگوں دوہاں جہاناں توں اکھاں میٹ لین دا ناں ای تصوف اے۔" تے ایہہ بشری صفت دے باقی رہ جاون دا ثبوت اے۔ سگوں توں صورتاں بدلن والے جگ ولوں اُکا ای اکھ بند کر لے (تے ایہہ بشری صفت دے فنا ہو جاون دا ثبوت اے۔) ایس لئی کہ نظر ہوند رکھن والیاں چیزاں وچوں ہوندی اے۔ جدوں ہوند والیاں چیزاں نہ رہیاں نظر وی نہ رہی تے ہوند رکھن والیاں چیزاں ولوں اکھاں بند کر لین نال اللہ تعالیٰ دی بخشی نظر نوں بقا مل جاندی اے مطلب اے پئی جیہڑا اپنے ولوں انھا ہو جاندا اے اوہ اللہ تعالیٰ ولوں سجاکھا ہو جاندا اے۔ ایس لئی کہ موجود شے دا رِ بھجوان خود اپنے آپ دا وی رِ بھجوان ہوندا اے تے اوہدا اپنا کم اوہدے اپنے ذریعے اوہدے اپنے نال ای ہوندا اے۔ اوہنوں اپنے آپ توں باہر ہور کوئی رستہ نہیں ملدا۔ بس اک شخص تے اپنے آپ نوں ویکھدا اے پر ویکھدا عیباں بھریا اے تے دوجا اکھاں میٹ لیندا اے تے ویکھدا ای نہیں جیہڑا ویکھدا اے بھاویں

جیہاں بھریا ای ویکھدا اے اوہدیاں اکھاں دیدار اگے ڈکائیں تے جیہڑا اوہدے دیدار باجھوں کجھ ویکھدا ای نہیں اوہ اپنے انھے پن پاروں دیداروں وانجھیا نہیں رہندا تے تصوف دے راہیاں تے روحانی لوکاں دی ایہو ای پکی نینہ اے۔

حضرت ابوبکر شبلی رحمتہ اللہ علیہ ہوراں دا قول اے اَلتَّصَوُّفُ شِرْکٌ لِاَنَّہٗ صِیَانَۃُ الْقَلْبِ عَنْ رُؤْیَۃِ الْغَیْرِ وَلَا غَیْرَ "تصوف شرک اے کیوں جو اوہ دل نوں غیر اللہ دے ویکھن توں بچائی رکھدا اے جدوں کہ غیر اللہ تے ہے ای نہیں۔" مطلب اے پئی توحید دے مُن وچ غیر بارے سوچنا شرک ہوندا اے تے جدوں دل وچ غیر دی کوئی ونگ ای نہیں رہندی تاں خاص کر کے دل نوں غیر اللہ دے ذکر توں بچاون دی کیہ منگ اے۔ حضرت ابوالحسن حُصری رحمتہ اللہ علیہ فرماوندے نیں اَلتَّصَوُّفُ صَفَاءُ السِّرِّ مِنْ کُدُوْرَۃِ الْمُخَالَفَۃِ "وچلے نوں (حق توں) پٹھے پاسے جاون دی میل کچیل توں صاف کرن دا ناں تصوف اے۔" تے ایہدا مطلب ایہہ ہووے گا کہ وچلے نوں حق توں پُٹھے پاسے ٹُرنوں بچائیے۔ اوہ ایس لئی کہ دوستی تے رل کے نال ٹُرن دا ناں اے۔ نال ٹُرنا پُٹھے پاسے ٹُرن دے الٹ ہوندا اے۔ دوست نوں اپنے دوست دی فرماں برداری توں سوا ہور کم وی کیہڑا ہوندا اے؟ جدوں دوہاں دی مرضی اک ہووے گی تاں مخالفت دا خیال کتھوں پیدا ہووے گا؟ حضرت ابو جعفر محمد بن علی بن الحسین بن علی بن ابوطالب رضی اللہ تعالیٰ عنھم ہوراں دا قول اے اَلتَّصَوُّفُ خُلْقٌ مَنْ زَادَ عَلَیْکَ فِی الْخُلْقِ زَادَ عَلَیْکَ فِی التَّصَوُّفِ "تصوف خُلق اے تے جنا کوئی چنگی خو وِلوں ودھیا ہویا اے اونا ای اوہ تصوف وچ ودھیا ہووے گا۔" تے چنگی خو دو طرح دی ہوندی اے۔ اک تے خلقت نال دوجے حق تعالیٰ نال چنگی خو رکھنا، اوہدے کتے فیصلے تے راضی رہنا ہووے گا تے خلقت نال چنگی خو ایہہ وے کہ بندہ حق تعالیٰ دی رضا لئی لوکاں دی بیٹھک بہنی دا بھار چُکی رکھے تے ایہہ دوویں چنگیاں خوواں اپنے آپ رِبھوان نوں ای فائدہ پہنچاندیاں نیں۔ خدا تعالیٰ نوں تے رِبھوان دے راضی یاں ناراض رہن دی کوئی پرواہ نہیں۔ ایہہ دوویں صفتاں اوہدی وحدانیت نوں ویکھدیاں ہویاں اوہدے نال جُڑیاں ہویاں نیں۔ حضرت مرتعش نیشاپوری رحمتہ اللہ علیہ فرماندے نیں اَلصُّوْفِیُّ لَا یَسْبِقُ ھِمَّتُہٗ خُطْوَتَہٗ اَلْبَتَّہ "صوفی اوہ اے جیہدا ارادہ (کسے رنگ وچ وی) اوہدے قدماں توں اگانہہ نہ ودھے۔" مطلب اے پئی اوہدا ارادہ تے قدم

دوویں اک ٹکانے تے موجود ہوون۔ جتھے تن ہووے اوتھے ای من ہووے تے تن
اوتھے ای ہووے جتھے من اے۔ قول اوتھے ای ہووے جتھے عمل دا قدم اے۔ قدم
اوتھے ای ہووے جتھے قول اے تے ایہہ کسے غیر حاضری توں بغیر لگاتار حاضری دی نشانی
اے تے اوس قول دے خلاف اے پئی کوئی اپنے آپ توں غائب ہووے تے حق تعالیٰ
دے حضور حاضر ہووے۔ نہیں سگوں انج ہووے کہ ہوش حواس قائم کر کے اپنے وچ
وی حاضر ہووے تے حق تعالیٰ دے حضور وی حاضر ہووے تے جمع الجمع دا مطلب وی
ایہو ای اے۔ ایس لئی کہ جناچر کسے نوں اپنا مشاہدہ نہ ہو جائے اوہ اپنے آپ توں غیر
حاضر کیویں ہووے گا۔ جدوں اپنا مشاہدہ مُک گیا تاں مُڑ کسے لمحے دی غیر حاضری توں بناں
نت دی حضوری اے۔ ایس قول دے معنیاں دا تعلق حضرت ابوبکر شبلی رحمتہ اللہ علیہ
ہوراں دے قول نال اے اَلصُّوفِیُّ لَا یَرَیٰ فِی الدَّارَیْنِ مَعَ اللّٰہِ غَیْرَ اللّٰہِ "صوفی
اوہ اے جیہڑا دو جہاناں وچ ڈاڈھے تے جلالت والے خدا دے نال کسے ہور شے نوں
نہ ویکھے۔" تکڑی گل ایہہ وے کہ انسان دی اپنی ہستی ای غیر ہوندی اے تے جدوں
اوہ غیر نوں نہیں ویکھدا تاں اپنے آپ نوں وی نہیں ویکھدا تے اوہ ایس فکر اندیشے
توں آزاد ہو جاندا اے کہ لوک اوہدی ذات نوں مندے نیں یاں نہیں مندے۔ حضرت
جنید بغدادی رحمتہ اللہ علیہ ہوراں دا قول اے اَلتَّصَوُّفُ مَبْنِیٌّ عَلٰی ثَمَانِ
خِصَالٍ اَلسَّخَاءُ وَالرِّضَاءُ وَالصَّبْرُ وَالْاِشَارَۃُ وَالْغُرْبَتُہ وَلُبْسُ الصُّوفِ
وَالسِّیَاحَۃُ وَالْفَقْرُ وَاَمَّا السَّخَاءُ فَلِاِبْرَاھِیْمَ وَاَمَّا الرِّضَاءُ فَلِاِسْمٰعِیْلَ وَ اَمَّا
الصَّبْرُ فَلِاَیُّوْبَ وَ اَمَّا الْاِشَارَۃُ فَلِزَکَرِیَّا وَاَمَّا الْغُرْبَتُہ فَلِیَحْیٰی وَاَمَّا لُبْسُ
الصُّوفِ فَلِمُوْسٰی وَاَمَّا السِّیَاحَۃُ فَلِعِیْسٰی وَاَمَّا الْفَقْرُ فَلِمُحَمَّدٍ صَلَّی اللّٰہُ
عَلَیْہِ وَسَلَّمَ وَعَلَیْہِمْ اَجْمَعِیْنَ "تصوف دی نینہہ اٹھ خصلتاں نیں (جیہناں دی اگوائی
اٹھ پیغمبر کر رہے نیں) سخاوت حضرت ابراہیم علیہ السلام ورگی (جو ایہی سی کہ اوہناں اپنا
پتر قربان کر دتا سی) رب دی رضا منا حضرت اسمٰعیل ورگا (جیہناں خدا دے حکم تے اپنی
رضاوندی دے دتی سی تے اپنی پیاری جان دے دیون لئی من گئے سن) صبر حضرت
ایوب علیہ السلام ورگا جیہناں کیڑے چین دی ازمائش وچ صبر کیتا سی تے اشارہ حضرت
زکریا علیہ السلام ورگا (جیہناں بارے خداوند کریم نے ایہہ فرمایا سی اَلَّا تُکَلِّمَ النَّاسَ
ثَلٰثَۃَ اَیَّامٍ اِلَّا رَمْزًا "توں لوکاں نال تن دن سوائے سینت دے گل نہ کر سکیں گا تے ایسے

حال وچ ایہہ وی ارشاد کیتا گیا اے اِذْ نَادٰی رَبَّہٗ نِدَآءً خَفِیًّا "جدوں اوہنے اپنے رب نوں ہولی جہی آواز ماری") تے پردیس کٹنا حضرت یحییٰ علیہ السلام ورگا (جیہڑے اپنے دیس وچ ای پردیسی یعنی اپنیاں وچ بیگانے ہو گئے سن) تے نت دی مسافری حضرت عیسیٰ علیہ السلام ورگی کہ جیہڑے اپنی مسافری وچ اپنے سکھنی ہتھیں سن کہ اوہ ٹھوٹھے تے کنگھی توں سوا کجھ وی نہیں سن رکھدے۔ جدوں اوہناں کسے نوں بک نال پانی پیندیاں ڈٹھا تاں ٹھوٹھا وی سٹ دتو نیں تے جدوں اوہناں کسے نوں انگلاں نال وال سواردیاں ویکھیا تاں کنگھی وی سٹ دتو نیں۔ تے اُن دے کپڑے پانا حضرت موسیٰ علیہ السلام وانگوں کہ اوہناں دے سارے کپڑے اُن دے سن تے فقیری درویشی حضرت محمدؐ وانگوں کہ (ڈاڈھے تے جلالت والے خدا نے ساری دھرتی دے خزانیاں دیاں کنجیاں اوہناں دے حوالے کر کے آکھیا سی ایہناں نال اپنی شان' شوکت ودھاؤ تے اوہناں اگوں جواب دتا سی "یا باری تعالیٰ میں انج نہیں چاہندا مینوں اک دیہاڑے رجواں دے تے دوجے دیہاڑے بھکھیاں رکھ" تے تصوف دے معاملے وچ ایہہ اصول بڑا اُچا اے۔ حضرت ابوالحسن گھری رحمتہ اللہ علیہ ہوریں فرماندے نیں اَلصُّوْفِیُّ لَا یُوْجَدُ بَعْدَ عَدَمِہٖ وَلَا یُعْدَمُ بَعْدَ وُجُوْدِہٖ "صوفی اوہ اے کہ جیہدی ان ہوند مڑ کے ہوند نہ ہو جاوے تے اوہدی ہوند مڑ کے ان ہوند نہ ہو جاوے۔" مطلب اے پئی اوہ جو کجھ پالئے خاص کر کے اوس نوں پھیر ہتھوں نہ گواوے تے جو کجھ اوہ گوا چھڈے اوہنوں دوبارہ لبھن دا چارہ نہ کرے تے ایہدے دوجے معنے ایہہ نیں کہ اوہ خدا تعالیٰ نوں اک وارپا کے مُڑ فیض توں سکھنا نہیں ہوندا تے اوہدا اک وار پایا ہویا کدے وی اوہدے ہتھوں نہیں جاندا تے اوہدے ہتھوں گیا ہویا مُڑ کدے ہتھ نہیں آوندا۔ یاں اوہدا اقرار ہووے گا کسے انکاروں بغیر یاں اوہدا انکار ہووے گا کسے اقراروں بغیر۔ تے ایس ساری بحث دا نتیجہ ایہہ وے کہ یاں تے کسے دی بشری کمزوری مُک جاوے۔ اوہدے کم آون والیاں جسمانی طاقتاں اوہدے حق ولوں گیاں گواچیاں ہو جاون۔ اوہ آپ ہر شے توں لانگ ہو جاوے یاں اوہدی بشری فطرت کسے دے حق وچ مددگار ثابت ہووے یاں اوہدی ذات دیاں ساریاں دوئیاں تے وِتکرے مُک کے اوہدی ذات نوں مکمل سالم کر دیون۔ اوہ اپنے ولوں اپنے نال قائم ہو جاوے تے ایہہ صورت دو پیغمبراں توں سوا ہور کسے وچ ظاہر نہیں کیتی جا سکدی۔ اک حضرت موسیٰ علیہ السلام جیہناں دی ہوند وچ ان ہوند

نہیں سی اوہناں ای تے آکھیا سی رَبِّ اشْرَحْ لِیْ صَدْرِیْ وَیَسِّرْ لِیْ اَمْرِیْ (طٰہٰ :26، 25) "میریا ربا میرے لئی میرا سینہ کھلا کر تے میرے لئی میرا کم سکھالا کر۔" تے دوجے پیغمبر رسول کریم حضرت محمدؐ ہن کہ جیہناں دی ان ہوند وچ ہوند نہیں سی۔ تدے ای تے سائیاں آپ آکھ دتا اے اَلَمْ نَشْرَحْ لَکَ صَدْرَکَ "بھلا اساں تیرے لئی تیرا سینہ کھول نہیں دتا۔" اک (حضرت موسیٰ علیہ السلام) نے شنگار چاہیا تے سجاوٹ منگی تے دوجے (حضرت محمدؐ) دی بغیر آکھن دے سائیاں ولوں' شان سوبھا ودھائی گئی۔ صوفی حضرت علی بن بندار نیشا پوری رحمتہ اللہ علیہ دا قول اے اَلتَّصَوُّفُ اِسْقَاطُ الرُّؤْیَۃِ لِلْحَقِّ ظَاہِرًا وَّ بَاطِنًا "حق نوں ویکھن لئی ظاہر تے باطن دی دید توں شرم کرن دا ناں تصوف اے۔" اوہ ایس لئی کہ جے توں ظاہر وچ ویکھیں گا تے توں ظاہر وچ توفیق دیاں نشانیاں پاویں گا تے جدوں توں ظاہری معاملیاں نوں حق تعالیٰ دی توفیق دے مقابلے وچ رکھ کے ویکھیں گا تے اوہ مچھر دے پر جنا بھار وی نہیں رکھن گے۔ تاں توں ظاہر دے ویکھن تے لعنت پاویں گا تے من وچ جھاتی ماریں گا تے تینوں اللہ ولوں ہلا شیری دیاں نشانیاں دس گیاں۔ جدوں توں باطنی معاملیاں ول دھیان ماریں گا تے اوہ حق تعالیٰ دی مدد دے مقابلے وچ ذرے جنا بھار وی نہیں رکھن گے تاں توں باطنی معاملے دی چھڈ بہیں گا۔ مکدی گل ایہہ وے کہ توں نرا حق نوں ای ویکھیں گا' بس سارا کجھ حق نوں ای دیکھیں گا' اپنے آپ نوں کجھ وی نہیں سمجھیں گا۔ حضرت محمد بن احمد مقری رحمتہ اللہ علیہ ہوریں فرماندے نیں اَلتَّصَوُّفُ اِسْتِقَامَتُہُ الْاَحْوَالِ مَعَ الْحَقِّ "اپنے حالاں نوں اللہ تعالیٰ نال قائم کر کے کھلارن دا ناں تصوف اے۔" مطلب اے پئی صوفی دے حال اوہدے خیالاں نوں اوہدے وچلے حال توں ایدھر اودھر نہیں کر سکدے۔ تے نہ ای اوہدے وچلے حال وچ کوئی ونگ چب پا سکدے نیں۔ اوہ ایس لئی کہ جیس شخص دا دل حالاں دے بدلن والے دی مٹھ وچ آ چکا ہووے حال احوال اوہنوں فقر اتے کھلوت دے درجے توں تھلے نہیں ڈیگدے تے اوہنوں اللہ تعالیٰ توں ڈک کے نہیں رکھ سکدے۔

فقیری معاملیاں دی بابت حضرت ابو حفص حداد نیشا پوری رحمتہ اللہ علیہ فرماندے نیں اَلتَّصَوُّفُ کُلُّہٗ اٰدَابٌ لِکُلِّ وَقْتٍ اَدَبٌ وَّلِکُلِّ مَقَامٍ اَدَبٌ وَّلِکُلِّ حَالٍ اَدَبٌ فَمَنْ لَزِمَ اٰدَابَ الْاَوْقَاتِ بَلَغَ مَبْلَغَ الرِّجَالِ وَمَنْ ضَیَّعَ الْاٰدَابَ فَھُوَ بَعِیْدٌ "

مِّنْ حَيْثُ يَظُنُّ الْقُرْبَ وَ مَرْدُوْدٌ مِنْ حَيْثُ يَظُنُّ الْقَبُوْلَ "تصوف سارے دا سارا ادباں دا دھیان رکھنا اے کیوں جو ہر گھڑی تے مقام تے ہر حال لئی اک وکھرا ادب ہوندا اے تے جیہڑا وی اوہناں گھڑیاں دے ادب اداب دی پابندی کردا اے اوہ ولیاں دے درجے تے اپڑ جاندا اے تے جیہڑا اوہناں ادب اداباں دی پرواہ نہیں کردا بھاویں اوہ اپنے منوں اللہ تعالیٰ دے نیڑے ہووے، پر ہوندا دور ای اے تے جے اپنے منوں سمجھے کہ میں مقبول ہاں پر ہوندا رد یا ہویا ای اے۔" تے حضرت ابوالحسن نوری رحمتہ اللہ علیہ ہوریں وی ایہناں معنیاں دے نیڑے ای فرماوندے نیں لَيْسَ التَّصَوُّفُ رُسُوْمًا وَلَا عُلُوْمًا وَلٰكِنَّهٗ اَخْلَاقٌ "تصوف رسماں تے علم نہیں ہوندا ہاں پر ایہہ اخلاق دا ناں اے۔" مطلب اے پئی جے ایہہ رسماں ہوندا تے جتن مجاہدے کیتیاں ڈِھیندا تے جے ایہہ علم ہوندا تے پڑھن رکھن نال ہتھ آ جاندا پر بندہ جناچر اندروں صاف ہو کے ایہہ چنگیاں خوواں اپنے تے لاگو نہ کرلے تے اپنے ولوں اوہناں تے ٹھیک ٹھیک عمل نہ کرلے ایہناں نال اپنے ولوں پورا نیاں نہ کرلے۔ ایہہ خوواں حاصل نہیں ہوندیاں۔ رسماں تے چنگے خلق وچ فرق ایہہ وے کہ رسم اک اجیہا فعل ہوندا اے جیہدے وچ اُچیچ ہوندا اے تے اوہدے کجھ ساز سامان وی ہوندے نیں تے ایہہ فعل روحانی حقیقت توں خالی ہوندا اے (جیویں کہ ظاہر باطن دے الٹ ہوندا اے) تے خلق اخلاق اک سلاہیا گیا کم ہوندا اے۔ جیہدے وچ کوئی اُچیچ تے کوئی ساز سامان نہیں ہوندا۔ اوہدا ظاہر موافق ہوندا اے تے باطن وی کسے دعوے توں خالی ہوندا اے۔ حضرت مرتعش رحمتہ اللہ علیہ ہوریں فرماندے نیں اَلتَّصَوُّفُ حُسْنُ الْخُلْقِ "تصوف چنگے خلق اخلاق دا ناں اے۔" تے ایہہ تن طرح دا ہوندا اے۔ اک تے خدا تعالیٰ دے حکم، بغیر کسے وکھاوے دے منے جاون۔ دوجا خلقت نال تعلق رکھدا اے جیہدے وچ بزرگاں دا آدر احترام تے نکیاں تے ترس بھریا پیار۔ اکو جیہاں نال نیاں تے ایہناں ساریاں توں کوئی بدلہ تے اپنے نال نیاں نہ منگنا تے تریجا اے شیطان تے اپنے نفس دے آکھے نہ لگنا۔ جیہڑا اپنے آپ نوں ایہناں تناں مقصداں وچ ٹھیک ٹھاک کامیاب کر لیندا اے۔ اوہ ای چنگی خو والا ہوندا اے۔ ایہہ جو میں بیان کیتا اے۔ حضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا ہوراں دی روایت کیتی حدیث دے مطابق اے کہ جدوں اوہناں کولوں پچھیا گیا کہ سانوں رسول کریمؐ دے خلق اخلاق بارے کجھ دس پاؤ تاں

اوہناں فرمایا کہ قرآن مجید دی ایہہ آیت پڑھ لوؤ۔ خُذِ الْعَفْوَ وَاْمُرْ بِالْعُرْفِ وَاَعْرِضْ عَنِ الْجٰهِلِيْنَ (الاعراف : 199) "(اے محبوب) معاف کرن دی عادت پاؤ بھلائی ول راہنمائی کرو تے جاہلاں ول دھیان ای نہ دیو۔" تصوف بارے حضرت مرتعش رحمتہ اللہ علیہ ہوراں دی فرمایا اے هٰذَا مَذْهَبٌ كُلُّهٗ جِدٌّ فَلَا تَخْلِطُوْهُ بِشَيْءٍ مِنَ الْهَزْلِ "ایہہ رستہ (تصوف) سارے دا سارا جان کھپاون والا اک گمبھیر مسئلہ اے۔ بس ایہدے اندر کوئی ٹھٹھا مخول نہ رلاؤ۔" اوہنوں رسم پرست لوکاں دے کماں وچ نہ رلن دیو تے تصوف وچ رسم پرستاں دے مکر گُرن والیاں توں پچھانہہ ہٹے رہو۔ جدوں عام لوکاں نے زمانے والیاں نوں غور نال ویکھیا رسم پرستاں تے ناں دیاں صوفیاں نوں نچدیاں، گوندیاں تے راج گدی' نال جڑے ہوئے امیراں دی ڈیوڑھی تے حاضر ہو کے' ٹکر دی بُرکی تے لیراں ٹاکیاں لئی عرضی پرچے تے جھگڑے کردیاں ویکھیا تاں لوکاں دا ساریاں صوفیاں توں ای اعتقاد جاندا رہیا تے اوہناں سمجھ لیا کہ شاید ایس طریقت دا مُول مُڈھ ایہو ای اے۔ تے ایدوں پہلے صوفی وی شاید ایسے رستے تے ٹُرے رہے نیں۔ تے ایہہ نہ جاتو نیں کہ ایہہ زمانہ ای دین ولوں ڈِھل مٹھ دا اے تے آزمائش دا سما اے۔ لازمی گل اے کہ جدوں لوبھ لالچ خاص کر کے بادشاہاں نوں ظلم زیادتی وچ پا دیندا اے تے عالم لوک طمع پاروں گناہگاری تے وکھاوے وچ پے جاندے نیں تے منافقت' نیک پرہیز گار نوں ہر طرح دی نفسانی خواہش وچ پا دیندی اے تاں ایہہ زمانہ مڑ صوفی نوں خاص کر کے نچن تے گاون تے لا دیندا اے۔ جان لوو کہ طریقت والے لوکاں وچ خرابی تے وگاڑ آ جاندا اے۔ پر طریقت دے اصول اوسے طرح ثابت تے قائم رہندے نیں۔ ایہہ انج ای اے جیویں مخولیاں دے کجھ ٹولے نے اپنی بے ہودگی نوں دنیا توں آزاد مرداں والی سنجیدگی وچ لکایا ہووے۔ تاں آزاد مرداں والی سنجیدگی تے بتھن بے ہودہ ہاسا مخول تے نہیں تا گنے جاندے۔ حضرت ابو علی کرمان شاہی رحمتہ اللہ علیہ ہوراں دا قول اے اَلتَّصَوُّفُ الْاَخْلَاقُ الرَّضِيَّةُ "تصوف لوکائی دیاں من بھاؤندیاں خوواں دا ناں اے۔" تے لوکائی دے من بھاونے کم اوہ ہوندے نیں کہ بندہ ہر حالت وچ حق تعالیٰ نوں بھاوندے کم کرے تے اوہدی رضا تے راضی رہے۔ حضرت ابوالحسن نوری رحمتہ اللہ علیہ ہوراں دا قول اے اَلتَّصَوُّفُ هُوَ الْحُرِّيَّةُ وَالْفُتُوَّةُ وَتَرْكُ التَّكَلُّفِ وَالسَّخَاءُ بَذْلِ الدُّنْيَا "تصوف ایہی آزادی اے کہ بندہ خواہشاں

دے بندی خانے توں رہا ہو جاوے تے جوان مرداں والا گُن اوہ ہوندا اے جدوں بندہ
اپنے گبھرواں والے مردانے گُن نوں ہور کسے نوں وی و یکھن نہ دیوے تے تکلف دا
چھڈ دینا اوہ ہوندا اے کہ جدوں بندہ اپنے بارے سارے جھنجھٹ تعلق واسطے چھڈ
دیوے تے اپنے حصے بخرے لئی کوئی جتن نہ کرے تے سخاوت ایہہ ہوندی اے کہ
ساری دنیا نوں دنیا والیاں لئی چھڈ دیوے۔" حضرت ابوالحسن خوشنجی رحمتہ اللہ علیہ
ہوراں دا قول اے اَلتَّصَوُّفُ اَلْیَوْمَ اِسْمٌ بِلَا حَقِیْقَۃٍ وَّ قَدْ کَانَ مِنْ قَبْلُ حَقِیْقَۃً
بِلَا اِسْمٍ "تصوف اج کل تے اک بے حقیقت ناں اے تے ایس توں پہلوں ایہہ اک
بے ناویں حقیقت ہوندی سی۔" مطلب اے پئی صحابہ کرام رضوان اللہ علیہم اجمعین
دے تے پہلیاں سمیاں وچ ایہہ ناں تے نہیں سی پر ہر شخص دے دل وچ ایہدی
حقیقت موجود سی تے ہن ناں ای رہ گیا اے، پر حقیقت کدھرے ہے نہیں۔ ایدوں
پہلاں تصوف دے عمل دیکھے تے پچھاتے جاندے سن تے دعوئی کرنا کوئی نہیں سی جاندا
ہُن لوک دعویاں وچ جاتے پچھاتے نیں پر اوہناں دے عمل نوں کوئی نہیں جاندا۔

ہُن میں تصوف بارے طریقتی بزرگاں ولوں کیتی گئی کھوج تے اوہناں دے
قول ایس کتاب وچ درج کیتے نیں۔ تاں جو کتاب دے پڑھیاراں لئی رستہ کُھلا ہو
جاوے تے اوہ خاص کر کے تصوف دے منکراں نوں پچھ سکن کہ تصوف توں انکار کرن
توں اوہناں دی مراد کیہ اے۔ جے تے اوہ ایس ناں توں ای انکاری نیں تاں کوئی ڈر
نہیں کیوں جو حقیقت نوں کسے شے دے ناں نال کوئی تعلق واسطہ نہیں ہوندا تے جے اوہ
ایس حقیقت دی ذات توں ای اُکّا انکار کری بیٹھے نیں تاں اوہ پیغمبر اسلام حضور سرور
کائناتؐ دی ساری شریعت تے اوہناں دیاں سلاہیاں گئیاں خصلتاں توں انکار کری بیٹھے
نیں۔ اللہ تعالٰی تینوں اپنے پیاریاں ورگی نیکی بخشے میں تینوں ایس کتاب وچ وصیت کرناں
کہ توں ایس کتاب تے پورا عمل کریں تے ایہدے نال نیاں کریں تاں جو توں دعوئی
گھٹ کریں تے تصوف دے اہل لوکاں بارے چنگا عقیدہ رکھیں۔

محمد آصف خاں

فلسفہ وحدت الوجود

(1)

حیرت، مشاہدہ، تجربہ تے تجزیہ دے پڑاواں وچوں لنگھدیاں سُوجھوان دودھڑیاں وچ ونڈے گئے۔ اک اوہ سن جیہڑے ایس ستّے تے اپڑے کہ کائنات دا سرجن ہار کوئی نہیں۔ ایہہ ازلاں توں موجود ہے اتے اپنے اِن بِن انج دی انج ای رہنا ہے۔ نہ اینوں کسے بنایا ہے تے نہ اینوں کسے ڈھاونا ہے۔ اوہناں دی وڈی دلیل ایہہ سی کہ کوئی وی چیز ان ہوند توں ہوند دے رُوپ وچ نہیں وٹ سکدی (ناستو وِدیا تے بھاو)۔ ایس سوچ نوں ہندوستان وچ پرچارن والے چار واک، لوک یات، پری وراجک، سا نکھیہ یاں پھیر جین مت تے بدھ مت دے مَن والے سن۔

دوجے دھڑے وچ اوہ سُوجھوان آوندے ہن، جو ایس ستّے تے اپڑے کہ ایس کائنات دا اک سرجن ہارا وی ہے۔ پر ایہہ دھڑا اگوں آپوں کیاں ٹکڑیاں وچ ونڈیا ہویا ہے۔ اک اوہ ہے جو خالق تے اوس دی تخلیق نوں وکھ وکھ ہونداں مندی ہے۔ دُوجی دھر آکھدی ہے کہ نہیں، تخلیق دی کوئی ہوند نہیں۔ ایہہ اوسے توں ای نسری تے اُسری ہے۔ ایس دا ظاہر دا وکھریوان ساڈی تکنی دا دھوکھا ہے جیویں اسیں رسّے نوں سپ یاں سراب نوں دریا سمجھ لیندے ہاں۔

ایس پچھیکڑلی سوچ نے وحدت الوجود دے تصور نوں جنم دتا۔ یونان وچ پارمی نائڈیس تے زینو الیاطی نے ایس دی نینہہ دھری۔ بھارت وچ اُپنشداں دے لکھیاراں توں لے کے ویدانت (1) دا شارح شنکر (788ء - 820ء) اتے سکھ گورو صاحبان (2)۔ سارے دے سارے ایس دے مَن والے سن۔ اوہناں دا آکھنا سی کہ پُرش تے پَرکرتی یعنی برہمن تے مایا وچ کوئی نکھیڑ نہیں۔ اوِدیا (جہالت) پاروں اسیں اینہاں دوناں نوں

دکھ دکھ ہونداں من لیندے ہاں۔

اللہ تعالیٰ نوں اک منن (توحید) مسلمان ہون دی پہلی شرط ہے۔ اسلام دے پنجاں مُرکناں وچوں سبھ توں پہلا رُکن اللہ تعالیٰ دی واحدانیت اتے ایمان ہے۔ ایہدے الٹ منن والا مشرک ہے، کافر ہے۔ اوہ کسے دی حال وچ مسلمان نہیں اکھوا سکدا۔ حضرت رسول کریمؐ دی حدیث شریف ہے: "من قال لا الہ الااللہ فدخل الجنتہ" (جہنے توحید دا اقرار کیتا اوہ جنت وچ داخل ہو گیا)

قرآن شریف وچ اللہ تعالیٰ دی واحدانیت دا بار بار ذکر آوندا ہے۔ حضرت رسول کریمؐ دیاں کئی حدیثاں توحید بارے لبھدیاں ہن۔ امام ابوبکر بن ابواسحٰق (3) نے توحید دے ست رکن دسے ہن۔

اسیں ویکھدے ہاں کہ کجھ صوفیائے کرام دے "خالص توحید" دی اصطلاح ملدی ہے۔ جیویں کہ ابونصر سراج طوسی (مرن: 988ء) نے اپنی کتاب "اللمع" (4) وچ حضرت بایزید بسطامی (مرن: 875ء) دا اک اکھان دتا ہے: قَالَ اَبُوْ یَزِیْد بِسْطَامِی صَحِبْتُ اَبَا عَلِیّ فَکُنْتُ القنه مَا یَقِیْمُ بِهٖ فَرْضَةَ وَکَانَ یُعَلِّمُنِی التَّوْحِیْدَ وَالْحَقَائِقِ صَرْفَا"

ترجمہ: بایزید بسطامی آکھیا: میں تے ابو علی اک دوجے نال وچار وٹاندرا کردے ساں۔ میں اوس نوں اسلام دے فرائض دسے اتے اوس مینوں خالص توحید تے حقائق توں جانو کروایا۔

سوال ایہہ ہے کہ ایہہ "خالص توحید تے حقائق" ہے کیہ چیز؟ دسن والیاں دسیا ہے کہ ایس توں مراد وحدت الوجود توں جانو ہونا ہے۔ اوہناں آکھیا ہے کہ بو علی (5) سندھ دا وسنیک نو مسلم سی۔ ایتھے بزرگاں (6) براہمن دی شکل وچ پہلاں توں ای وحدت الوجود دا تصور موجود سی، جیس توں حضرت بایزید بسطامی وچار وٹاندرے راہیں جانو ہوئے۔

حضرت شاہ ولی اللہ (مرن: 1762ء) ہوراں عین القضاۃ ہمدانی (7) (مرن: 1131ء) دا اک قطعہ دتا ہے، جیس وچ خالص توحید دی اک اگھڑویں شکل لبھدی ہے۔

وحدت الوجود دے تصور نوں اسلامی دنیا وچ جانو کروان دا اصل سہرا حضرت محی الدین ابن عربی (8) (مرن: 638ھ --- 1240ء) دے سر ہے۔ اوہناں اپنی ساری عمر

ایسے دے پرچار وچ لگھا دتی۔ "فصوص الحکم" تے "فتوحات مکیہ" اوہناں دیاں مشہور کتاباں ہن۔ اوہ آکھدے سن کہ اسلامی عقیدیاں دی پہلی بنیاد توحید ہے۔ جے کدے "وجود" دے مرتبے وچ دُوئی واڑ لئی جاوے یعنی کہ دو وجود من لئے جاون تاں توحید دیاں جڑھاں ای کپیاں جاندیاں ہن۔ ساری کائنات وجود واحد توں پیدا ہوئی ہے اتے وجود واحد نے پیدا کیتی ہے کیوں جو اوس اک گجھے خزانے نوں پرگٹ کرنا سی۔ ایس پاروں اوس "ذات" نے اپنے آپ نوں صفات وچ ظاہر کرنا قبول کیتا۔ انج ایہہ ساری کائنات ہوند وچ آئی۔ ایس ساری کائنات وچ جو کجھ وی موجود ہے' اوسے اک سورج دیاں رِشماں ہن' اوسے اکو نور دیاں تجلیاں ہن۔ حقیقت وچ اوہو اکو ذات موجود ہے اتے باقی موجودات اوس توں وکھ اپنا ہور کوئی وجود نہیں رکھدیاں جیویں بلبلے' لہراں' موجاں تے کپر سمندر دے پانی توں وکھ ایہناں دی اپنی کوئی حقیقت نہیں تیویں ای ساری مخلوق تے موجودات اوسے وجود واحد دیاں وکھو وکھریاں صفات دے اڈ اڈ رُوپ ہن۔ مخلوق دی اصل اوہو اکو ذات ہے' جیہدے وچوں سارے نکلے وی اتے پرتدے وی اوسے ول ای ہن۔ جیویں کہ اوس دا فرمان ہے: كُلُّ شَيْءٍ يَرْجِعُ إِلٰى أَصْلِهٖ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُوْنَ۔

انسان تے خدا وچ جو نسبت ہے' اوس نوں ابن عربی "عینیت" یاں "قرب" دا ناں دیندے ہن اتے آکھدے ہن کہ ایس قرب دے معنی اللہ تعالیٰ نے قرآن شریف وچ خود سمجھائے ہن: وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيْد (اسیں اوہناں دی گھنڈی توں وی نیڑے ہاں)

ابن عربی آکھدے ہن کہ صفات توں وکھ انسانی ظاہر صورت بارے وی حدیث شریف موجود ہے: إِنَّ اللّٰهَ خَلَقَ اٰدَمَ عَلٰى صُوْرَتِهٖ (بے شک' اللہ تعالیٰ نے آدم نوں اپنی صورت تے پیدا کیتا ہے۔) ایس توں ایہہ وی سٹا نکلدا ہے کہ انسان وچ خدا دی صورت تے فطرت دیاں صفتاں موجود ہن کیوں جو ایہہ وی فرمایا ہے: فِطْرَتَ اللّٰهِ الَّتِيْ فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا (اوہو فطرت اللہ دی' جیس فطرت تے لوکائی نوں ڈھالیا گیا) حقیقت وچ خدا دیاں ایہہ صفتاں ای سن' جو انسان دا روپ دھار کے ظاہر ہوئیاں۔ ایسے پاروں آکھیا گیا ہے: مَنْ عَرَفَ نَفْسَهٗ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهٗ (جیس نے اپنے نفس (حقیقت) نوں پچھانیا' بے شک' اوس نے اپنے رب نوں پچھان لیا)

اک ہور تھاں ابن عربی آکھیا : یا خالق الاشیا فی نفسہ انت لماتخلقہ جامع (اے چیزاں نوں پیدا کرن والے، جو کجھ توں پیدا کیتا ہے، اوہ تیرے وچ موجود ہے)

ایہہ وی آکھیا : تخلق ما ینتھی کونہ فیک فانت ضیق الواسع (جو کجھ توں پیدا کیتا ہے، اوس دا انت تیرے ای اندر ہے)

ابن عربی گل ایتھے مکاوندے ہن : فانت عبد فانت رب لمن لہ فی الخطاب عہد (پھیر توں ای عبد ہیں تے توں ای رب ہیں۔ تہاڈے لئی خطاب (الست بربکم) وچ عہد تے اقرار ہے)

ابن عربی نے وحدت الوجود نوں سمجھاون لئی کئی مثالاں دتیاں ہن۔ اوہ آکھدے ہن کہ میرے ہتھ وچ قلم ہے۔ ایس وچ وی خدا موجود ہے۔ ایس قلم نوں میں ٹکڑے ٹکڑے کر دیندا ہاں، ہر ٹکڑے وچ خدا موجود ہے۔ پھیر اینہاں ٹکڑیاں نوں ذریاں وچ تبدیل کر دیندا ہاں، پھیر ہر ذرے نوں اوس توں وی چھوٹے ذریاں وچ تبدیل کر دیندا ہاں۔ اینہاں وچ وی خدا موجود ہے۔ پھیر ہر ذرے نوں جز ولا یتجزی (اک ایہا جزو، جیہڑا اگوں نہ ونڈیا جا سکے) وچ تبدیل کر دیندا ہاں، اینہاں وچ وی خدا موجود ہے۔ میں جزو لا یتجزی دی کیہڑی شے نوں جزو لا یتجزی آکھاں تے اوس نوں خدا توں وکھرا کر دیواں، ایہہ ناممکن ہے۔ ایتھوں ثابت ہویا کہ اصل وچ صرف خدا موجود ہے، باقی کوئی وی چیز موجود نہیں۔

کائنات دی تخلیق بارے گل کردیاں ابن عربی آکھدے ہن کہ فلسفیاں مطابق ہر صانع نوں اپنی مصنوع تیار کرن لئی اینہاں چیزاں دی لوڑ ہوندی ہے : (1) ارادہ، (2) شعور، (3) کاری گری، (4) مادہ صنعت۔ مطلب ایہہ کہ سبھ توں پہلاں صانع کوئی چیز بناون بارے ارادہ کردا ہے۔ پھیر ایہہ وی ضروری ہے کہ اوس وچ شعور ہووے۔ ایہہ وی ضروری ہے کہ اوس کول لوڑیندی کاری گری ہووے یعنی اوہ لوڑیندی چیز بناونی جاندا ہووے۔ اک ہور اہم گل ایہہ ہے کہ اوس کول مادہ ہووے، جیس توں لوڑیندی چیز بنائی جا سکے۔ سوال ایہہ ہے کہ جے کائنات دی تخلیق وی ایسے ڈھنگ نال ہوئی ہے تاں ایہدا مطلب ایہہ ہویا کہ مادہ وی خدا وانگ پہلاں توں موجود سی۔ جے ایہہ من لئے تاں دوناں (خدا تے مادہ) نوں قدیم منا پوسی جو شرک ہے۔ دوجے ایہہ

کہ خدا نوں محتاج منناپوسی اتے ایہہ خدا دے اوس دعوے توں نفی وی ہے، جیس وچ اوہ اپنے آپ نوں "صمد" آکھدا ہے۔ خدا اپنے آپ نوں "بدیع" وی آکھدا ہے۔ بدیع اک چیز نوں بالکل عدم وچوں وجود وچ لیا سکدا ہے۔ انج ثابت ہویا کہ اوس مادہ نوں عدم وچوں وجود وچ لیاندا۔ پر ایہہ ہویا کیویں؟ ایہدے بارے اوس آپے دسیا ہے: اِذَآ اَرَادَ شَیْئًا اَنْ یَّقُوْلَ لَہٗ کُنْ فَیَکُوْن (جیس ویلے اوس کسے چیز نوں بناون دا ارادہ کیتا، اوس آکھیا، "ہوجا" ایوں "اوہ ہو گئی")۔ ابن عربی آکھدے ہن کہ مادہ موجود نہیں سی۔ پھیر اللہ تعالیٰ نے کس چیز نوں آکھیا ہوجا (کُن) تے اوہ ہو گئی (فیکون)۔ پھیر اوہ آپے ای پر تادا دیندے ہن کہ کُن دیاں مخاطب اللہ تعالیٰ دیاں اپنیاں صفات سن، جیہڑیاں کائنات دے رُوپ وچ ڈھل گئیاں۔ ایس لئی صفات (کائنات) ذات (خدا) توں وکھ نہیں ہو سکدیاں۔

سید علی عباس جلالپوری (9) ہوراں ایس سارے معاملے نوں "وحدت الوجود تے پنجابی شاعری" وچ اِنج گُنجیا ہے۔

صفات ذات خداوندی توں وکھ نہیں۔ کائنات صفات توں بنی ہے۔ ایس لئی کائنات ذات خداوندی توں وکھ نہیں۔

ایسے گل نوں ابن عربی انج آکھیا ہے: وجود المخلوقات عین وجود الحق (مخلوقات دا وجود اللہ تعالیٰ دے وجود دا عین ہے)

جے گھٹوگھٹ لفظاں وچ اُتلی ساری بحث نوں سمٹئے تاں اوہ ایہہ ہوسی: حقیقی وجود اکو ہے، صرف خدا ای موجود ہے اتے ہور کجھ وی نہیں (لَا مَوْجُوْدَ اِلَّا اللّٰہ ہر چیز ایس توں ای ہے اتے ایہدے وچ ای ہے۔ عالم دی کثرت اوس دی احدیت یاں واحدانیت دے منافی نہیں، سگوں کثرت نے وحدت توں ای وجود لیا ہے۔ جے اسیں کثرت تے وحدت دا نکھیڑ کر لیے تاں دو وجوداں نوں مننا پیندا ہے، جو شرک ہے۔ ایس پاروں کثرت تے وحدت نوں اکو ای جاننا پوسی۔

2

پنجابی دے سارے صوفی شاعر جیویں شاہ حسین، بلھے شاہ، خواجہ غلام فرید،

بچل سرمست وغیرہ وحدت الوجود دے منن والے سن۔ ایس پاروں لوڑ تاں کوئی نہیں سی کہ وحدت الشہود دے نظریہ نوں چھوہیا جاوے پر کیوں جو ایہدے باجھوں ایہہ موضوع ادھورا رہ جاندا' ایس پاروں گھٹو گھٹ لفظاں وچ ایہدے بارے وی گل ٹور دے ہاں۔

وحدت الوجود اجیہا مسئلہ ہے' جیس نوں کجھ مسلمان عالماں نہیں منیا۔ امام ابن تیمیہ' حافظ عبداللہ ذہبی وغیرہ نے ایس دی رج بج کے مخالفت کیتی۔ کجھ لوک اجیہے وی سن' جیہناں وچکارلا راہ اپناون دا ترلا ماریا جیویں حضرت شاہ ولی اللہ (انفاس العارفین)' مولانا اشرف علی تھانوی (التنبیہ الطربی فی تنزیہہ ابن عربی)' کپتان واحد بخش سیال (وحدت الوجود وحدت الشہود) وغیرہ۔ ایہناں بزرگاں دی کوشش ایہہ رہی کہ وحدت الوجود تے وحدت الشہود وچ تطبیق پیدا کیتی جاسکے۔

حضرت مجدد الف ثانی (1007ھ - 971ھ) نے وحدت الوجود دی تھاں وحدت الشہود دا نظریہ پیش کیتا۔ اوہناں وحدت الوجود بارے اپنی سوچ مکتوبات' مکاشفات غیبیہ رسالہ مبدا معاد' شرح مثنوی وغیرہ وچ پیش کیتی۔ اوہ دسدے ہن کہ اوہناں دے پیر شیخ عبدالاحد' اوہناں دے پیر شاہ رکن الدین' اگوں اوہناں دے پیر عبدالقدوس گنگوہی ----- ایہہ سارے دے سارے وحدت الوجود دے منن والے سن اتے اوہ آپ وی کئی چر ایس دے منن والے رہے۔ حضرت مجدد ہوریں پھیر حضرت باقی باللہ دے مرید ہوئے۔ اوہ وی ساری عمر وحدت الوجودی رہے۔ پر مرن توں کجھ چر پہلاں حضرت باقی باللہ فرمایا : توحید وجودی اک بھیڑی گلی ہے' موکلی راہ کوئی ہور ہے۔" حضرت مجدد ہوریں دسدے ہن کہ میں اک واری اوہناں دے مزار تے گیا تاں اوتھے مینوں کشف ہویا : "وحدت الوجود ہیٹھلی پوڑی ہے' ایس توں اگانہہ جاون دی لوڑ ہے۔"

وحدت الوجود بارے حضرت مجدد ہوراں دے وچار جانن لئی اوہناں دا مکتوب نمبر31 (شیخ صوفی نوں)' مکتوب نمبر34 (شیخ فرید بخاری نوں)' مکتوب نمبر44 (محمد صادق نوں)' مکتوب نمبر89 (قاضی اسمٰعیل آبادی نوں)' مکتوب نمبر234' مکتوب نمبر290 (ملا ہاشم نوں)' مکتوب نمبر291 (مولانا عبدالحی نوں)' مکاشفہ نمبر29 وغیرہ خاص طور تے دھیان نال پڑھن دی لوڑ ہے۔

حضرت مجدد ہوراں وحدت الوجود نوں کتے وی نہیں رددیا۔ اوہناں ودھیرے کر

کے ایہو لکھیا ہے کہ ایس معرفت (وحدت الوجود) توں اتے وی اک معرفت ہے تے اوہ ہے وحدت الشہود۔ اوہ آکھدے ہن کہ توحید وجودی دے معارف کجھ اولیا اللہ توں اوددوں ظاہر ہوئے' جدوں اوہ ابتدائے حال تے مقام قلب تے سن۔ اوہناں اپنے مکتوب نمبر 43 وچ منصور حلاج دے "انا الحق" تے بایزید بسطامی دے "سبحانی ما اعظم شانی" نوں وی وحدت الشہود قرار دتا ہے۔ اوہ آکھدے ہن کہ غلبہ حق ویلے ہر شے اوہناں (حلاج تے بسطامی) دیاں اکھاں توں اوہلے سی۔ ایس پاروں ایہے لفظ اوہناں دے مُونہوں نکل گئے۔

حضرت مجدد ہوریں ایہہ وی آکھدے ہن کہ جنہاں لوکاں توحید وجودی نوں پاون لئی ساری عمر گزار دتی' انج سمجھو کہ اوہناں تاں دریا وچوں اک قطرہ وی نہیں لیا۔

ایس سانگے شاہ غلام علی دہلوی دا فرمایا وی چیتے آوندا پیا ہے' جو اوہناں "درالمعارف" وچ بیان کیتا ہے۔ اوہ دسدے ہن کہ لطیفہ قلب دی سیر ویلے سالک تے ذوق و شوق' آہ و نعرہ' استغراق و محویت' وجد و رقص طاری ہو جاندا ہے۔ اوس ویلے اوہدے تے توحید وجودی منکشف ہوندی ہے۔ ایسے لطیفہ قلب وچ پہلاں مراقبہ احدیت کروایا جاندا ہے یعنی نقش لفظ "اللہ" دل اتے منقش کرایا جاندا ہے پھر وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَمَا كُنْتُمْ (تسیں جتھے وی ہو' اللہ تہاڈے نال ہے) دا مراقبہ کرایا جاندا ہے۔ انج توحید وجودی منکشف ہو جاندی ہے۔ ایس پچھوں لطیفہ نفس نوں زندہ کیتا جاندا ہے' جیس توں فنائے نفس تے توحید شہودی منکشف ہوندی ہے۔

ایسے گل نوں حضرت مجدد الف ثانی انج آکھیا ہے: مقام عروج (فنا) وچ وحدت الوجود ہے تے نزول (بقا و عبدیت) وچ وحدت الشہود ہے۔

ساڈے سارے بزرگاں' بھاویں اوہ وحدت الوجودی سن یاں وحدت الشہودی' ایہہ واضح کیتا ہے کہ اوہ ایہہ گلاں اپنے روحانی تجربہ دی بنیاد تے کریندے پئے ہن۔ اسیں کیوں جو کدے وی ایہے تجربہ وچوں نہیں لنگھے۔ ایہہ سبھ کجھ ہنڈھایا نہیں' ایس پاروں ایہناں بارے پکا تھتھا کجھ آکھن جوگے نہیں۔ انج ایتھے دو گلاں چیتے آوندیاں پئیاں ہن' جنہاں توں گویڑیا جا سکدا ہے کہ شاید وحدت الوجود دی تھاں وحدت الشہود اگلی پوڑی ای ہووے۔

حضرت شیخ عبدالقادرؒ جیلانی (مرن: 1166ء) نے "فتوح الغیب" وچ حسین بن

منصور حلاج بارے گل کردیاں آکھیا سی: "اوس ٹھیڈا کھادا سی' کیوں جو اوہدے ویلے کوئی ایہجا بندہ نہیں سی' جو اوہنوں اوہدی اوس ویلے دی منزل (یعنی وحدت الوجودی کیفیت) توں اگانہ لے جاندا۔"

ایسو جیہی گل سندھ دے مشہور صوفی بزرگ حضرت محمد زمانؒ لنواری شریف (1713ء --- 1774ء) نے وی آکھی سی۔ ڈاکٹر گوربخشانی نے اپنی سندھی کتاب "لنواری جالال" (صفحہ 97) وچ لکھی ہے۔ اوہناں آکھیا: "جے خواجہ عبدالطیف دا پتر (یعنی محمد زمانؒ) اوس ویلے ہوندا تاں منصور حلاج کدے وی سولی نہ چڑھدا کیوں جو اوہ اوہنوں انا الحق والی منزل توں ہور اگیرے لے جاندا۔"

خواجہ غلام فرید ہوراں وی آکھیا ہے:

توڑیں جو دریا نوش ہن
ہر جوش تھی خاموش ہن
اسرار دے سرپوش ہن
صامت رہن مارن نہ بک

تساں ویکھ لیا ہے کہ کسے وی صوفی بزرگ نے دوجے صوفی بزرگ توں ردیا بھنڈیا نہیں۔ عالماں وانگوں کفر دے فتوے نہیں لائے (10) ۔ بہت توں بہت اینا ای آکھیا ہے کہ وحدت الوجود ہیٹھلی پوڑی سی تے ایس توں ہور اگیرے وی جایا جا سکدا ہے اتے ایہہ اوددوں ای ہو سکدا ہے جدوں اللہ تعالیٰ دی مہر شامل ہووے' بھاگ وڈا ہووے تے ہتھ پھڑ کے کوئی اگلی راہ بجھاون والا ہووے۔

اُتلیاں گلاں توں اک ہور گل وی نتردی ہے۔ اوہ ایہہ کہ تصوف دے پینڈے پیاں کجھ راہ وچ پڑاء وی آوندے ہن۔ کجھ بزرگاں جیہڑے پڑاواں دی دس پائی ہے' آؤ کھاں رتا کو اوہناں ول وی دھیان مار لیے۔

دسیا جاندا ہے (11) کہ سالک دے ایس پندھ وچ' 1- دوزخ' 2- اعراف' 3- ملکوت' 4- جبروت' 5- لاہوت' 6- ہاہوت' 7- ہووے پڑاء آوندے ہن۔ ایہہ عالم امثال اکھواندے ہن۔ ایہناں سارے پڑاواں وچوں لنگھدا سالک جدوں "ہو" تے پجدا ہے تاں اوس نوں ہر پاسے نور ہی نور نظر آوندا ہے۔ تد اوس نوں پک تھی ویندا ہے کہ ایہہ اوہو نور ہے' جو قرآنی آیت اَللّٰہُ نُوْرُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وچ دسیا گیا

ہے۔ سالک سمجھ لیندا ہے کہ ایہہ نور ای ذات احدیت ہے اتے کائنات وچ جنیاں چیزاں ہن، اوہ ایسے ذات دی تجلی توں پیدا ہوئیاں ہن اتے دھرتی ول پندھ کریندیاں کریندیاں اینیاں کثیف ہو جاندیاں ہن کہ دھرتی تے اپڑ کے نور توں مادہ وچ وٹ جاندیاں ہن۔ ایہدے وچ اچرج گل وی کوئی نہیں۔ اج دے دور وچ ایہہ ثابت ہو چکیا ہے کہ توانائی (نور) مادہ وچ وٹ جاندی ہے اتے انج ای مادہ توانائی وچ وٹ جاندا ہے۔

جے ایہہ گل پلے بنھ لئی جاوے تاں کسے جھیڑے جھگڑے دی لوڑ نہیں رہندی کیوں جو ہر جنا کھنا رشیاں منیاں تے صوفیاں سالکاں وانگ ایس واٹ دا پاندھی نہیں بنیا ہوندا، ایس تجربہ وچوں نہیں لنگھیا ہوندا۔ ایس پاروں اوہ کائنات تے خالق کائنات نوں دو وکھ وکھ شیواں سمجھ لیندا ہے۔ "ناگ بندو اُپنشد" وچ اجیہے بندے بارے آکھیا گیا ہے:

"اک جھلا کائنات نوں ویکھ کے، اپنی جہالت پاروں
ایہہ سمجھدا ہے کہ ایہہ سبھ کجھ مادہ توں بنی ہوئی ہے جیویں مٹی
توں بھانڈا بنیا ہوندا ہے ..... سچ توں جانُو ہوئے بناں ایہن بیوقوف
نوں کائنات ایوں جاپدی ہے جیویں کوئی رسے نوں ناگ سمجھ لیندا
ہے۔"

جتھے نور ای دِسدا ہے، اوہ ہے وحدت الوجود دا پڑاء۔ پر دسن والے دسدے ہن کہ وحدت الشہود دا پڑاء ایس توں وی اگیرے ہے۔ اوہ انج کہ عالم امثال مگروں عالم امر ہے۔ جیس دے پہلے پڑاء نوں عدم کہندے ہن۔ ایہدے مگروں نفس بسیط، عقل بسیط تے پھیر روح بسیط دے پڑاء آوندے ہن۔ ایہناں مگروں سواد عرش ہے۔ جتھوں اللہ تعالیٰ دیاں صفاتی تجلیاں ظاہر ہو کے ساری کائنات وچ جاری و ساری رہندیاں ہن۔ ایس مگروں عرش اعظم ہے۔ ایہہ ذاتی تجلیاں دا عالم ہے۔ ایس دے وچکار اللہ تعالیٰ دی ذات بحت مشہود ہوندی ہے۔ جیس وچ نہ کوئی رنگ ہے، نہ نور اتے نہ ای کوئی صفت۔ ایس دا مطلب ایہہ نہیں کہ ایہہ ذات بحت اِتھے کسے خاص تھاں یاں علاقے وچ محدود ہے۔ اکا ای نہیں۔
اوہ ذات تاں اپنی صفات و بے صفاتی نال کائنات دے ذرے ذرے وچ موجود

ہے۔ پر سالک نوں اوس دا مشاہدہ یاں عرفان ایسے تھاں تے ہوندا ہے۔
اُتلی ساری بحث توں سٹا ایہہ نکلدا ہے کہ کجھ صوفی "ہو" دے پڑاء تے آکے رک جاندے ہن۔ اوتھے اوہناں نوں ایہو لبھدا ہے کہ ساری کائنات صرف اکو ای وجود ہے اتے اوہو ای خدا ہے۔ پر اوہ صوفی جو ایہہ پڑاء لنگھ کے عرش اعظم دے پڑاء وچ اپڑ جاندے ہن تد اوہ ایس سِٹّے تے پُجدے ہن کہ بھاویں خدا کائنات دی ہر شے وچ موجود ہے پر سبھ توں وکھرا وی ہے اتے باقی جو کجھ ہے' اوہ اوس دی مخلوق ہے۔ ایہو وحدت الشہود ہے۔
ایتھے پھیر اک واری شاہ ولی اللہ چیتے آوندے پئے ہن' جیہناں اپنی کتاب "تفہیمات الٰہیہ" وچ فرمایا ہے کہ وحدت الشہود کوئی نواں تصور نہیں ہے سگوں ابن عربی دے آفاقی تصور وچ ایہہ پہلاں توں ای موجود ہے۔

3

بلھے شاہ اک بہوں پکھی شاعر ہے۔ اوہدے کلام وچ سانوں بارھویں صدی دا گُھماندرا' سماجی ٹُٹ بھج' قدرت دی رنگا رنگی' تجن دی ہِک' برہوں دا سیک' وجوگ دا ورلاپ' سنجوگ دا مانن اتے ایہدے توں وی ودھ بہت کجھ لبھدا ہے۔ اسیں جے ایہناں نوں تھوڑا تھوڑا وی چھوہیے تاں اک پوری کتاب بن سکدی ہے۔ ایہہ سارے موضوع ایس مضمون دے کلاوے وچ لیاونے گَھٹھاویں ہو سن۔
اک گل پکی ہے کہ اوہدے کلام وچ جو رنگ سبھ توں ودھ ڈلھکاں ماردا ہے' اوہ ہے' وحدت الوجود دا بیان۔ کوئی کافی' کوئی نظم ایہی نہیں' جو ایس رنگ وچ رتی نہ ہووے۔ اوہ تاں پکار پکار کے کہندا ہے:

الف اللہ دل رتا میرا
مینوں ب دی خبر نہ کائی

وحدت الوجودی تاں ب یعنی دوئی نوں مندے ای نہیں ہن۔ خواجہ فرید وی تاں کہندے ہن:

ہکو الف مینوں برماوم ڑی

تی ب ت مُول نہ بھاوِم ڑی

ہور:

الف پکو ہم بس وے میاں جی
ہور کمانی مُول نہ بھائی
الف گیم دل کھس وے میاں جی
ب ت دی پئی گل نہ کائی
الف (12) کیتم بے وس وے میاں جی

بلھے شاہ دے فکری نظام دے پچھوکڑ نوں سمجھن لئی اساں پچھلے صفحیاں تے ڈھیر سارا چانن گھتیا ہے۔ اساں وحدت الوجود دے نال نال ویدانت تے یونانی ریت نوں سمجھن لئی وی ترلا ماریا ہے۔ وحدت الوجود تے شنکر دے ادویت واد (احدیت) وچ سانوں کتے سوچ دی سانجھ لبھدی ہے۔ ویدانتی دا وڈا ٹیچا ایہہ ہے کہ بندہ برہمن نال اِک مِک (فنا فی اللہ) تھی ونجے تے آواگون دے چکر توں آزاد ہو جاوے جد کہ ساڈے صوفیاں دی منزل فنا فی اللہ توں اگلا پڑاء یعنی بقا باللہ ہوندی ہے۔ اوہ رُکی دی مُکھل مان لین' اوہ اول و آخر مسلمان ہوندے ہن۔ اوہ شریعت' طریقت تے حقیقت نوں نال لے کے ٹُردے ہن:

شریعت ساڈی دائی ہے
طریقت ساڈی مائی ہے
اگوں حقیقت پائی ہے
تے معرفتوں کُجھ پایا ہے
مُنک بُوجھ کون چُھپ آیا ہے
(بلھے شاہ)

شاہ لطیف بھٹائی ہوریں آکھدے ہن:

راہ شریعت ھلڻا' تفکر طریقون
حال حقیقت رسڻا' معرفت ماگون
ناسوت' ملکوت' جبروت ایئی انام لدون
بس لاھوت لنگھڻ' ھاھون مٿني ھلڻا

ترجمہ: "اوہ (سالک) شریعت دی راہ تے ٹُردے ہن تے طریقت وانگوں مراقبہ کردے ہن۔ اوہ حقیقت تائیں اپڑ کے معرفت دی منزل پا لیندے ہن۔ انعام وچ اوہ ناسُوت، ملکوت تے جبروت دیاں منزلاں پاوندے ہن۔ انج اوہ لاہوت لنگھ کے ہاہوت دی منزل نوں وی پار کر جاندے ہن۔"

بچل سرمست ہوریں کہندے ہن:

از شریعت بر دی قدم نہ نہی
مستقیم ست علی الدوام شرع
باتو گویم چو آشکار و نہاں
باش تو چاکر و غلام شرع

ساڈے صوفی جد دی کوئی گل کرن گے، اوس دی دلیل قرآن کریم تے حدیث شریف توں دین گے۔ انج ڈاکٹر لاجونتی رام کرشن دا ایہہ آکھنا کہ بلھے شاہ ویدانتی سی، غلط سدھ ہو جاندا ہے (13)۔

جیہناں پڑاواں وچوں لنگھ کے صدیاں پہلے سوجھوان وحدت الوجود تائیں اپڑے سن، اوہ بلھے شاہ نوں وِسرے ہوئے نہیں سن پر اوس نے ویدانتی تے یونانی فلسفیاں وانگوں دلیلاں توں وی کم لیا ہے اتے نال دے نال قرآن کریم دیاں آیتاں وی لے آندیاں ہن۔ انج ایہا گھیرا گھتیا ہے کہ بلھے شاہ دی سُر وچ سُرملائی پیندی ہے۔ کجھ ونگیاں ویکھو:

؎ نَحنُ اَقرَبُ ذات پچھاتی

پوری آیت ایوں ہے: وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَیْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِیْد۔ (اوہ اللہ انسان دی گھنڈی توں وی نیڑے ہے۔)

بچل سرمست نے وی تاں آکھیا ہے:

؎ ونحن اقرب الیہ من حبل الورید، رگ رگ وچ سمایا

شاہ لطیف بھٹائی نے آکھیا:

ہوت تھنجی ھنج ۾، جھیع کھ پریاڻ
ونحن اقرب الیہ من حبل الورید، تھنجو تو مین ساڻ

پنہنجو آھي پاڻ، آڙو کيين کي

ترجمہ: "تیرا محبوب تاں تیرے کول ہے، اوہنوں باہر کتھے لبھدا پھردا ہیں۔ اوہ تاں تیری گھنڈی توں وی نیڑے ہے....."

(2) تالے آکھے وفی انفسکم

پوری آیت ایوں ہے: و فی الارض ایات للموقنین و فی انفسکم افلا تبصرون۔

ترجمہ: یقین کرن والیاں لئی اللہ تعالیٰ دیاں نشانیاں دھرتی وچ موجود ہن۔ اتے تہاڈیاں جاناں وچ وی، پر تسیں ویکھدے نہیں۔

سچل سرمست وی آکھیا ہے:

ذات صفات ہکا ای آپے، بھول نہ گھتیں بھولے
سو ای اندر سو ای باہر، سو ای تیڈے چولے
و فی انفسکم افلا تبصرون، وسدا وچ وچولے

(3) ثم وجہ اللہ نور تیرا

ہے الانسان مذکور تیرا

پہلے مصرع وچ جیس آیت ول اشارہ ہے۔ اوہ ایوں ہے: وَلِلّٰہِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَاَیْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْہُ اللّٰہِ اِنَّ اللّٰہَ وَاسِعٌ عَلِیْمٌ۔

ترجمہ: "چڑھدا تے لہندا اللہ دے ای ہن۔ تسیں جدھر وی مونہہ کرو، اودھر اللہ تعالیٰ دا رخ ہے۔ کیوں جو اللہ محیط تے علم رکھن والا ہے۔"

دوجے مصرع وچ الانسان توں اَلْاِنْسَانُ سِرِّی وَاَنَا سِرُّہٗ (انسان میرا بھیت تے میں اوس دا بھیت ہاں) ول اشارہ ہے۔

بلھے شاہ نے کتے کتے تاں کافی یاں نظم دے اکو بند وچ ای سبھ کجھ اکٹھا کر دتا ہے۔ ایہہ بند ویکھو:

(4) اوتھے قالوا بلیٰ سنایو ای
و نفخت فیہ سنایو ای
نحن اقرب لکھ دتو ای
ھو معکم سبق دتو ای

و فی انفسکم حکم کیتو ای
ولقد کرمنا یاد کرایو
لا الہ دا پردہ پایو
الا اللہ کنو جھاتی پایو
فثم وجہ اللہ دسنایں اج او یار

دوجے مصرع دی پوری آیت ایوں ہے: فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُّوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ

ترجمہ: "تے جدوں میں اوس نوں (آدم دے بت نوں) ڈول لواں تے اپنی رُوح پھوک دیاں تاں تسیں (فرشتیو) اوس دے اگے سجدے وچ ڈگ پینا۔"

چوتھے مصرع دی پوری آیت: وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ

ترجمہ: "تسیں جتھے وی ہوو اللہ تہاڈے نال ہے۔"

خواجہ غلام فرید نے اپنی کافی نمبر 7 وچ ایہناں وچوں ترے آیتاں تے اک حدیث لے آندی ہے:

نحن اقرب راز انوکھا۔ وھو معکم رلیا ہوکا
سمجھ سنجانو عالم لوکا۔ ہے ہر رُوپ میں عین نظارا
و فی انفسکم سِرِّ الٰہی - لَوْدُ لَيْتُمْ فاش گواہی
ہر صورت وچ رانجھن ماہی۔ کیتا ناز دا ڈھنگ نیارا

لَوْدُ لَيْتُمْ والی پوری حدیث ایوں ہے: لَوْدُلِّيَ حَبْلٌ لَعَلَى اللّٰهِ هَبَطَ

ترجمہ: جے نیچے رسی لکائی جاوے تاں اوہ اللہ اتے ای ڈگے گی یعنی اللہ تعالی دی ذات پاک ہر تھاں موجود ہے۔"

(4)

وحدت الوجود نوں اسیں اک ہور پکھوں وی ویکھدے ہاں۔ اللہ تعالی نے قرآن پاک وچ فرمایا ہے:

إِنَّ رَبَّكُمُ اللّٰهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوٰى

عَلَى الْعَرْشِ۔

ترجمہ: "اللہ تہاڈا رب ہے، جس نے چھ دناں وچ اسمان تے زمین پیدا کیتے۔ پھیر عرش قائم کیتا۔"

وَهُوَ الَّذِىْ خَلَقَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ فِىْ سِتَّةِ اَيَّامٍ

ترجمہ: "اساں چھ دناں وچ اسمان تے دھرتی پیدا کیتے۔" (14)

صوفی آکھدے ہن کہ سوال پیدا ہوندا ہے کہ جو اللہ تعالیٰ ہر چیز تے قادر ہے، اوہ کُن آکھے تاں اوسے ویلے ہر چیز ہو جاندی ہے تاں پھیر اسمان تے دھرتی سرجن گیاں، اوہنوں چھ دن کیوں لگے؟ ایس دے پرتاوے وچ صوفی آکھدے ہن کہ ایہناں دناں توں مراد ساڈے 24 گھنٹیاں دے دن نہیں ہن، کیوں جو ساڈے دن رات تاں سورج دی تخلیق مگروں ہوند وچ آئے۔ اوہ دسدے ہن کہ چھ دناں توں مراد تخلیق دے چھ پڑاء ہن، جیہناں لئی مراتب وجود یعنی تنزلات ستہ دی اصطلاح ورتی جاندی ہے۔ ایہدی تفصیل ایوں ہے:

مرتبہ اول: ظہور توں پہلاں ذات حق جس مقام تے سی، اوس نوں لاتعین، احدیت، ذات بحت، ذات ساذج، مرتبہ ہویت، ورا الورا آکھیا جاندا ہے۔

كَانَ اللّٰهُ وَلَمْ يَكُنْ مَعَهٗ شَيْئًا"

ترجمہ: "اوہ سی تے اوہدے نال ہور کوئی چیز نہیں سی۔"

بلھے شاہ نے ایس ول ایوں اشارہ کیتا ہے:

چد احد اک اکلا سی، نہ ظاہر کُجھ تجلّی سی
نہ رب رسول نہ اللہ سی۔ نہ سی جبار تے نہ قہار

مرتبہ دوم: اللہ تعالیٰ نے قرآن شریف وچ فرمایا ہے: اَللّٰهُ نُوْرُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ (اللہ اسماناں تے دھرتی دا نور ہے)۔ حدیث شریف وچ ہے: اَوَّلُ مَا خَلَقَ اللّٰهُ نُوْرِىْ (سبھ توں پہلاں اللہ نے میرا نور پیدا کیتا۔) انج حق تعالیٰ نے جس مرتبہ وجود وچ ظہور فرمایا، اوس لئی تعین اول تجلی اول تنزل اول حقیقت محمدیہ "برزخ البرازخ" وحدت اطلاق، عالم جبروت، عالم صفات دے ناں ورتے جاندے ہن۔

مرتبہ سوم: ایس نوں حقیقت آدم یاں حقیقت انسانیہ آکھیا ویندا ہے۔

مرتبہ چہارم: ایہہ مرتبہ عالم ارواح دا ہے۔ ایس وچ فرشتے تے انساناں

دیاں روحاں شامل ہن۔

مرتبہ پنجم: ایس مرتبہ تے عالم مثال ہے۔ جو کجھ عالم ناسوت وچ موجود ہے، اوہ عالم مثال وچ وی ہے پر لطیف صورت وچ۔

مرتبہ ششم: ایہہ مرتبہ عالم اجسام ہے، جیس نوں عالم ناسوت، عالم شہادت تے کائنات وی آکھیا دیندا ہے۔

تنزلات ستہ ای اللہ تعالیٰ دے اوہ دن ہن، جیہناں پڑاواں وچوں لنگھ کے ساری تخلیق وجود وچ آئی۔ ایہہ تفصیل دسن دی لوڑ ایس پاروں پئی تاں جو تجلی اول یعنی حقیقت محمدیہ بارے گل چھوہی جا سکے کیوں جو ایہدے باجھوں "احمد بلا میم" والی گل سمجھ نہیں آ سکدی۔ کجھ صوفی شاعراں دے مصرعے ویکھو:

بلھے شاہ

احد کولوں احمدؐ ہویا، وچوں میم نکالی او یار
احد احمدؐ وچ فرق نہ بلھیا، اک رتی بھیت مروڑی دا
احد تے احمدؐ بن آیا، نبیاں دا سردار
احد دے وچ میم رلایا، تاں کیتا ایڈ پسار

خواجہ غلام فرید

حسن ازل دا تھیا اظہار، احدوں ویس وٹا تھی احمدؐ
احد آیا بن احمدؐ آیا، موہیوس چین ما چین

مولانا جامی

ز احمدؐ تا احد یک میم فرق است
جہانے اندر آں یک میم غرق است

خواجہ باقی باللہ

محمد احمد بلا میم است
او را با خاکیاں چہ نسبت

حضرت مجدد الف ثانی نے اپنے پیر و مرشد دے ایس شعر دی "شرح رباعیات" وچ تشریح کردیاں لکھیا ہے:

"حقیقت اوُ صلی اللہ علیہ وسلم کہ معبر بہ حقیقت محمدیہ کہ مسمی است بہ دحدت

و احدیت جامعہ ' و احمد بلا میم ' اشارت بایں احدیت جامعہ است کہ چوں ایں تعین کہ تعین اول است زاید بر ذات تعالیٰ و تقدس اعتبار نہ کردہ اند و تجلی آں راں تجلی ذات۔"

جدوں صوفی ایہہ کہندے ہن کہ احد تے احمدؐ وچ کوئی نہیں تاں اوہناں دا اشارہ مرتبہ دوم ول ہوندا ہے ' جو تعین اول ہے (جیویں حضرت مجدد الف ثانی ہوراں دی لکھیا ہے) یعنی اللہ تعالیٰ دے نور توں ای رسولؐ پاک دا نور وجود وچ آیا ہے۔ جیویں صنعت توں صانع نوں یاں شعر توں شاعر نوں وکھرا نہیں منیا جا سکدا ' انج ای رسول کریم نوں اللہ تعالیٰ توں وکھرا نہیں منیا جا سکدا ' ایہہ اوسے دی ای تجلی دے نور دا ظہور ہے۔

ایہناں تنزلاتِ ستہ توں اک گل ہو دی واضح ہوندی پئی ہے کہ مرتبہ دوم توں لے کے مرتبہ ششم تائیں جو کجھ دی وجود وچ آیا ہے ' اوہ اوسے ذات پاک دے نور توں ای ظہور پذیر ہویا ہے جیویں کہ مولانا جامی (898ھ --- 817ھ) نے وی آکھیا ہے:

در کون و مکاں نیست ازاں گُزیک نور
ظاہر شدہ آں نور بانواع ظہور
حق نور و تنوع ظہورش عالم
توحید ہمیں است دگر وہم و غرور

ترجمہ: "اوس ذات پاک دے نور توں وکھ کائنات وچ ہور کجھ نہیں۔ اوہ نور وکھ وکھ رُوپاں وچ ظاہر ہویا ہے۔ اللہ تعالیٰ نور ہے تے کائنات دے اڈ اڈ روپ اوسے توں ہوند وچ آئے ہن۔ ایہو منا توحید ہے۔ باقی سبھ کُجھ وہم تے غرور ہے۔"

بھگت کبیر ہوراں وی آکھیا ہے:

اول اللہ نور اُپایا' قدرت کے سب بندے
ایکو نور سے سب جگ اُپجیا' کون بھلے' کو مندے

ایس پاروں اسیں کہہ سکدے ہاں کہ جد بلھے شاہ تے دوجے صوفی شاعر "احمد بلا میم" دی ترکیب ورتدے ہن تاں اوہ وحدت الوجود دی پکھوں ٹھیک ای ہوندی ہے۔

حاشے

-1 ویدانت = وید + انت یعنی ویداں مگروں وجود وچ آون والے نظریے تے عقیدے۔
"رادھے شیام کے نام" کتاب وچ انور سدید ہوراں ویدانت دا ترجمہ "وید کی آنتیں" (ص 62) کیتا ہے جو غلط ہے ---- "ویدانت سوتر" ناں دی کتاب بادراین نے لکھی سی، ایس نوں "برہم سوتر" آکھیا ویندا ہے۔ ویدانت داوڈا شارح شنکر ہویا ہے اتے ساڈے دور وچ ڈاکٹر رادھا کرشنن۔

-2 سکھ گورو صاحبان وی مُوحد ہوئے ہن جیویں کہ اوہناں دے مول منتر (کلمہ) توں پتہ لگدا ہے، جو ایہہ ہے۔ اوم ستنا کرتا پرکھ، زربھو، زرویر، اکال مورت، اجُونی، سینبھ، گُرپرشاد۔ ترجمہ: اک، احد، الحق، قادر مطلق، بلا خوف، بلا دشمنی، ابدی، جسم وچ نہ آون والا، قائم بالذات، گورو دا وسیلہ۔

-3 تعرف، ترجمہ: ڈاکٹر پیر محمد حسن، صفحہ 216

-4 ترجمہ لئی ویکھو: کتاب اللمع فی التصوف، ڈاکٹر پیر محمد حسن (ترجمہ)، صفحہ 266-

-5 آر اے نکلسن (THE MYSTICS OF ISLAM , LONDON 1914, P. 17) دی مندا ہے کہ فنا اتے ویدانت دے دوجے عقیدے ابویزید بسطامی نے ابو علی سندھی توں سکھے ہن جدکہ اے جے آربری اپنی کتاب (REVELATION AND REASON IN ISLAM, LONDON. 1957, P.90) وچ ایس نوں نہیں مندا۔ اوہ کہندا ہے کہ سندھ خراسان دے اک پنڈ دا ناں ہے اتے جغرافیہ دان یاقوت نے ایس دا ذکر کیتا ہے۔ سوال ایہہ ہے کہ جے ابو علی خراسان دا وسنیک سی تاں اوس نوں اسلام دے فرائض یعنی نماز، روزہ وغیرہ بارے دسن دی کیہ لوڑ سی۔ ایس پاروں ایہہ منّا پوی کہ اوہ صوبہ سندھ دا رہن والا اک نومسلم سی۔

-6 "رزگُن سرگُن" دے سرناویں ہیٹھ ویکھو ایس لکھیار دا مضمون تماہی پنجابی ادب نمبر15 -

-7 انفاس العارفین۔ ترجمہ سید محمد فاروق القادری صفحہ 219 عین القضاۃ ہمدانی لئی ویکھو کارل ارنسٹ دی کتاب۔ Sufism. P.73 - 84 - 110-115 Words of Ecstacy In

-8 کئی لکھیار ابن عربی نوں ابن العربی وی لکھ دیندے ہن، جو اُکا ای غلط ہے۔ ابن العربی اک مشہور فقیہ سن، جیہناں دی کتاب "احکام القرآن" ہے۔

-9 وحدت الوجود تے پنجابی شاعری، صفحہ 169

-10 سرائیکی شاعری، صفحہ 81

-11 تفصیل لئی ویکھو: حقیقت وحدت الوجود، خواجہ عبدالحکیم، صفحہ 89 توں 109-

-12 بھگوت گیتا (X-33) وچ وی اللہ تعالٰی دی زبان توں اکھوایا گیا ہے کہ اکھراں وچوں اوہ اکھر الف ہے۔

-13 پنجابی صوفی پوئٹس، صفحہ 54-

-14 "پرانا عہدنامہ" دی "پیدائش دی کتاب" (GENESIS) دے باب نمبر1 آیت 31 ایوں ہے: تے خدا سبھ کجھ جو بنایا سی، ڈٹھا تے ویکھو اوہ بہت چنگا سی۔ سو شام تے صبح چھیواں دن ہویا۔

(i) فلسفہ وحدت الوجود بارے ایہہ بحث "آکھیا بلھے شاہ نے" مرتب محمد آصف خاں ہوراں دے دیباچے وچوں لئی اے۔ پڑھن ہار پورا مضمون اتے دسی کتاب وچ ویکھ سکدے ہن۔ (مرتب)

پروفیسر انور بیگ اعوان

پنجابی ادب تے تصوف

تاریخ اسلام وچوں رسول پاکؐ تے اوہناں دے صحابیاںؓ دے بعد صوفیاں دی جماعت ای ایہی پاک صاف سی جیس اساڈی قومی زندگی نوں ہر طرح نال نوازیائے۔ ایہو طبقہ سی جیس "خیر القرون" دے بعد قلب و نظر دی صفائی تے ستھرائی دے ذریعے اپنے رب نال رشتہ جوڑ رکھن دا ڈھنگ سکھایا۔ اتے ایہناں پاک سیرت لوکاں نے دنیا دی محبت تے مادہ پرستی توں بے نیازی ورت کے اپنے اخلاق دے ایہے روشن نمونے چھوڑے نیں کہ ایہناں وچوں ہر اک ایس ہنیرے دور وچ روشنی دا مینار اے۔ جیس دی وجہ نال حرم دے مسافراں دا قافلہ ہند دے دیس وچ کئی واری راہ گم کر دین دے باوجود وی اپنی منزل نوں نہیں بھُل سکیا پئی جے کر عقلاں دے ایہہ دیوے نہ ہوندے تاں خدا جانے ہند دا کفرستان بیہر۲ باہروں آون والیاں کئی تہذیباں دا گورستان اے، ایس پردیسی قافلے نال کیہ سلوک کردا۔

تصوف اک ایہی اصلاحی تحریک سی، جیس عام انسانی زندگی دی خیر خواہ بن کے مذہبی ٹھیکہ داری اتے تعصب تے تنگ نظری دے خلاف ہمہ گیر آواز اٹھائی سی، پر مڈھ وچ صوفی دا مقصد ایس دے سوا ہور کجھ نہیں سی کہ زندگی نوں بناوٹ، ظاہرداری، فرقہ پرستانہ ذہنیت اتے مذہبی تنگ نظری دی لعنتاں توں نجات دلا کے ایس نوں محبت، رواداری، سادگی تے سچائی دی فضا وچ ودھنے اتے پھلنے پھُلنے دا موقع دتا جاوے۔ تصوف دی نینہہ ہوا تے نہیں رکھی گئی سی سگوں زندگی دی بڑی اہم پکی اتے اعلےٰ قدراں تے قائم کیتی گئی سی۔ صوفی مادی آسودگی اتے جسم پروری توں زیادہ تزکیہ نفس تے تصفیہ قلب اتے ظاہر توں زیادہ باطنی نفاست تے شائستگی تے زور دتا۔ سیاسی اقتدار دی ہوس نے مذہب دی آڑ لے کے انسانیت نوں جیس تنگ و تاریک فضا وچ گھیر رکھیا سی۔ صوفی نے ایس دے خلاف واویلا کیتا۔ ایس نے انسان نوں اوس دے اعلیٰ منصب

تے مقصد دی طرف متوجہ کیتا اتے رنگ، نسل تے مذہب دی حد بندیاں نوں نظرانداز کر کے محبت اتے صرف محبت دے دھاگے وچ پروئے جان دی ترغیب دتی۔ صوفی دی وجہ تسمیہ خواہ کجھ ہووے اتے ایس نوں مختلف ضرور تاں پاروں اتے مختلف تھانواں تے بھاویں کتنیاں ای صورتاں وٹائیاں ہون پر مجموعی طور تے ایس دی روح ہر صورت وچ اکو جیہی رہی اے۔ ایس ہر صورت وچ انسان دوستی دا ثبوت دتا اے۔ ظالماں، شخصیت پرستاں اتے جابراں دے مقابلے وچ مظلوماں، جمہور پرستاں اتے کمزوراں دی مدد کیتی اے۔ انسانی معاشرے دی افراتفری وچ ایس انسان نوں زندہ رہن دا حوصلہ ای نہیں دتا سگوں دنیا دی طبقاتی جنگ وچ ایس ہتیاں نال ہمدردی دا اظہار کر کے عالمگیر انسانی برادری دے تصور دی حمایت وی کیتی اے۔ایس دا مقام مولوی اتے ملاں توں بہت اچا اے۔ ایس دا مسلک خود پرستی نہیں سگوں خود فراموشی اتے جاں گدازی اے۔ اوہ زندگی وچ دل گداختہ دی اہمیت توں پورا پورا واقف اے۔ اتے ایس دے کول دل گداز کرنا کیمیا توں بہتر ہوندا اے۔

ایس واسطے تصوف دی تحریک یاں صوفی دے بنیادی مقصداں دی اہمیت تے ایس دے اصلاحی کارنامیاں توں انکار کرنا گویا منصور اتے سرمد دی عظمت توں انکار کرنا اے۔

ڈاکٹر مولوی عبدالحق مرحوم صوفی بارے بالکل سچ لکھیا ئے کہ "صوفی صوف توں مشتق ہووے یاں صفا توں۔ ایہہ مذہبی تے اخلاقی دنیا وچ اک خاص اہمیت رکھدا اے ایہہ ملک و ملت توں بے نیاز اے۔" ایہہ اک قسم دا باغی اے۔ ایہہ رسم تے ظاہرداری نوں چنگا نہیں سمجھدا اتے ایس دے خلاف علم بغاوت بلند کردا اے۔ مولوی اتے صوفی وچ ایہہ فرق اے کہ ایہہ ظاہر نوں ویکھدا ئے اوہ باطن نوں۔ ایہہ لفظ نوں ویکھدائے اوہ معنے نوں، ایہہ رسمیات تے تقلید دا پابند اے اوہ ایہناں توں بیزار۔ ایہہ مہر و محبت دی بجائے تشدد تے سختی کردا اے۔ اوہ نرمی تے ملامت نال کم لیندا ئے۔ ایہہ بہت کم معاف کردائے تے اوس دا ورتارا درگذر اے۔ ایہہ دوجیاں دے عیباں دی ٹوہ لگان والا اے۔ اوہ اپنے نفس دا محاسبہ کردا ئے۔ ایہہ علم نال مرعوب کردا ئے اوہ عمل نال دوجیاں نوں موہ لیندا ئے۔ مولوی ہر اک نوں اکو لاٹھی نال ہکدا ئے پر صوفی ہر اک دا رنگ طبیعت ویکھدائے۔ بعض ویلے ایہہ شریعت توں

تجاوز کرنے یاں بعض اصولاں تے رکناں دا تارک ہون وچ مضائقہ نہیں کردا۔ ایس دی نظر انجام تے رہندی اے۔ اصل وچ صوفی بہت وڈا ماہر نفسیات ہوندائے ایہہ عالماں دے مقابلے وچ بہت زیادہ زمانے دی نبض پچھان دائے تے ولاں نوں ٹٹولدائے۔

آقائے بدیع الزماں تہرانی مولانا روم دی مشہور و معروف مثنوی تے بحث کردیاں ہویاں ٹھیک لکھیائے کہ: ایس وچ کوئی شک نہیں کہ اپنے انحطاط و ابتذال دے دور وچ تصوف نے بعض نقصان دِہ اثرات وی ساڈی زندگی تے چھوڑے نیں پر صرف ایس بنا تے ایس دیاں ساریاں صفتاں تے خوبیاں توں انکار نہیں کیتا جا سکدا۔ تصوف یاں صوفیانہ خیالاں توں یکسر بدگمانی یاں نفرت دا طرز عمل ایہو نہیں کہ نامناسب اے سگوں ایس تحریک دی اصل تے غایت توں بے خبری دا پتہ وی چلدائے۔

تاریخ دے کھوجیاں دا خیال اے کہ صوفی مذہب حضرت علیؓ دے ویلے قائم ہویا۔ ایس مذہب دا اصل مقصد ایہہ سی کہ دنیا اتے اسلام نوں عام پھیلایا جاوے تے برقرار رکھیا جاوے۔ صوفی بزرگ اسلام دی تبلیغ خاطر دوجیاں ملکاں وچ گئے تے ہندوستان وچ وی آئے۔ ایتھے آون نال ایہناں دا ہندوستان دی پرانیاں رسماں تے رواجاں تے ہندوستانی مذہباں نال ٹاکرا ہویا' اوس ویلے ایتھے ویدانت' بُدھ مت اتے جوگ مت دے ڈیرے سن' جیہڑے صوفیاں بڑے کمال تے مان نال فتح کرلئے۔ اسلامی فوجاں دے بغیر ہندوستان تے پنجاب نوں فتح کرن تے ایتھے اسلام پھیلان وچ صوفی درویشاں دا بہت ہتھ اے۔ حضرت داتا گنج بخش ہجویریؒ تے حضرت بہاؤ الدین زکریا ملتانیؒ جیہے بزرگ صرف دین دی تبلیغ دی خاطر ایتھے آئے۔ ایہناں ایتھے آکے لوکاں دی عام بھاشا پنجابی پڑھی تے سکھی۔ فیر ایہہ بزرگ پنجاب دے پنڈ پنڈ وچ لوک گیتاں(لوک بولی) راہیں اسلام دی تبلیغ کردے رہے۔ صوفیاں اپنے کلام تے وچاراں نوں دسن لئی بڑی مُہارت تے سمجھ نال ایہے کردار ورتے' جیہناں توں ہر شخص واقف سی۔ جیویں ہیر رانجھے دے رومانی کرداراں دا ذکر حضرت بلھے شاہؒ دے کلام وچ انج اے۔

رانجھا رانجھا کردی نی میں ' آپے رانجھا ہوئی
سدو نی مینوں دھیدو رانجھا' ہیر نہ آکھو کوئی
رانجھا میں وچ' میں رانجھے وچ' ہور خیال نہ کوئی

میں نہیں اوہ آپ ہے اپنی ، آپ کرے دلجوئی
ہتھ کھونڈی میرے اگے منگو، موڈھے بھورا لوئی
بلھا! ہیر سلیٹی ویکھو، کتھے جا کھلوئی

جس دا نتیجہ ایہہ ہویا کہ پنجاب دے گراں گراں تے شہراں وچ اللہ اکبر دیاں صداواں گونج اٹھیاں۔ پنجاب وچ ملتان، چاچڑاں، لہور، قصور، بٹالہ تے سرہند وغیرہ صوفیاں دے وڈے مرکز سن۔ پنجاب وچ بہت سارے صوفی درویش شاعر ہو گزرے نیں جیویں شاہ حسینؒ، حضرت سلطان باہوؒ، باواشاہ مرادؒ، شاہ چن چراغؒ، شاہ شرفؒ، بلھے شاہؒ، علی حیدرؒ، غلام فریدؒ، شاہ لطیفؒ تے محمد بخشؒ وغیرہ۔ بابائے اردو مولوی عبدالحق مرحوم دو صوفی بزرگاں حضرت شاہ میراں جی بیجا پوری تے حضرت شاہ برہان الدین جانم دے حالات تے اوہناں دے کلام دے جیہڑے نمونے اپنے رسالے وچ دتے نیں ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ نے اوہناں نوں پنجابی آکھیائے کیوں جو اوہناں دی بولی پنجابی تے پنجابی دیاں شاعراں دے وانگ خیال تے شعر دا تول وی صوفیانہ اے۔

حق گل ایہہ اے کہ پنجابی زبان دے ادب دا پہلا دور ای صوفیاں جوگیاں تے سنتاں دا دور منیا جاندا اے۔ ایس ادب دا سانوں بہت تھوڑا حصہ ملدائے، پر ایس گل توں انکار نہیں کیتا جا سکدا کہ اوس ویلے پنجابی بولی تے ادب وچ بہت وادھا ہویا، جیہڑا ساڈی بے دھیانی پاروں برباد ہو گیا تے ساڈے تیک پورا نہیں اپڑ سکیا۔

ایس دور دی شاعری تے نظر ماریاں سانوں بابا فرید شکر گنجؒ دی شاعری ملدی اے، جیہڑی گورو گرنتھ صاحب وچ درج ہون کر کے ساڈے تیک پہنچی۔ اوہناں توں پہلاں ہور کوئی پنجابی شاعر نہیں ملدا۔ ایس دور وچ اسیں مسلمان صوفی درویشاں توں علاوہ سکھ گورو صاحبان وی شامل کر سکدے ہاں (سارے سکھ گورو صاحبان دی بولی بھاویں پنجابی نہیں۔ اوہدے وچ برج بھاشا تے سنسکرت دی ملاوٹ زیادہ اے) ایس دور نوں بابا فرید دا دور وی آکھیا جا سکدا اے۔ ایس دور دیاں موٹیاں موٹیاں خوبیاں ایہہ نیں کہ ایس وچ ساڈے پنجابی ادب دا مُنڈھ بدھا گیا۔ بہت سارے لوک گیت تے لوک چھنداں دا رواج ہویا جیویں باراں ماہے، ستوارے، گھوڑیاں، چرخے، کافیاں، سی حرفیاں، چوبرگے تے شبد شلوک وغیرہ۔ صوفی شاعراں بولی دے بیان نوں رنگین تے پختہ کر دتا۔ بولی وچ مٹھاس تے فارسی رنگت بھر دتی۔ ایس عہد دی شاعری وچ تقدیر، روح

تے جسم دا بیان زور دا اے۔ شعراں وچ چھوٹے پینڈو تے عام سماجی مسئلے سادہ بولی وچ حل کر کے رکھے ہوئے نیں۔ لوکاں دی عام حالت دسی گئی اے۔ عشق حقیقی دیاں ڈونگھیاں رمزاں دسیاں گیاں نیں۔ جو کجھ لکھیا گیا ایس وچ کجھ، رس تے سوز اے۔ مبالغہ بہت گھٹ اے۔ لفظاں دی ہیرا پھیری توں کم نہیں لیا گیا۔ ایس دور دے شاعراں دا اصل مطلب اپنے خیالاں دا بیان کر کے اپنے مذہب دی تبلیغ سی۔

ایس تبلیغ لئی صوفیاں ہیٹھ دسے گئے موضوعاں اتے زیادہ زور دتا اے۔ وحدت الوجود، عشق تے محبت، مجاہدہ تے ریاضت، تسلیم تے رضا، تفویض تے توکل اتے موت تے حیات۔ ہُن ایہناں موضوعاں دی تھوڑی جیہی تشریح اتے صوفیانہ کلام وچوں مثالاں پیش کیتیاں جاندیاں نیں۔

وحدت الوجود: ایہہ مسئلہ بڑا ڈونگھا تے مشکل اے پر آسان لفظاں وچ ایس نوں ایس طرح بیان کیتا جا سکدا اے کہ حقیقی وجود ساری کائنات نوں خلق کرن والے دی ذات اے۔ جیہدے وچ انسان سمیت سارا عالم موجود اے تے وکھریاں ایہہ سارے اعتباری تے وہمی وجود رکھدے نیں۔ سارے اوسے حقیقی نور دا پرچھانواں نیں، پر عاماں اپنی بے سمجھی نال ایہناں پرچھانویاں تے بُتاں نوں سچ سمجھ لیا اے۔ اتے مخلوق دے ایہناں پردیاں ای ساڈوں ایہدی جان پچھان توں دراڈا رکھ کے اوپری دنیا دا وسنیک بنا دتا اے۔ میاں محمد بخش سیف الملوک وچ آکھدے ہن۔

نحن اقرب آپ کو کیندا اک دم دور نہ وسدا
اوس دے ڈیرے اندر تیرے پھریں لوڑاؤ جیس دا
محرم ہوویں کون بھلاوے پردہ ہے وچ کس دا
جاں جاں دسے آپ محمدؐ تاں تاں آپ نہ دِسدا
جنہاں اک گھٹ بھر کے پیتا، وحدت دے مدھ لالوں
علم کلام نہ یاد رہیونے، گزرے قال مقالوں
دوویں جہان بھلائے دل تھیں، خبر نہ رہیا والوں
رانجھے وچ سما محمدؐ چھٹّی ہیر جنجالوں

عشق تے محبت: عشق پاک تے بے غرض محبت دا ناں اے۔ صوفیاں دا عشق اوہ عشق نہیں ہوندا، جیہنوں نفسانیت کہندے نیں۔ محبت جدوں خود غرضی تے

نفس پرستی دی حد توں اگانہ لنگھ جاندی اے تاں عشق دا درجہ پاندی اے۔ ایس دی سبھ توں اعلیٰ قسم اوہ اے، جیہنوں عشق الٰہی کہیا جاندا اے۔ ایہو ای اوہ سچا نیونہہ اے جیس دے نال انسان وچ صحیح معرفت دا ذوق پیدا ہوندا اے۔ ایہہ بُریاں خصلتاں توں پاک کر کے اندر نوں زوال ولوں کمال ول ودھا کے آخر کار حقیقت اعلیٰ نال واصل کر دیندا اے، جیہڑی ساریاں چنگیاں صفتاں تے خوبیاں دی مالک اے۔ صوفیاں، بزرگاں دا خیال اے جے کائنات دا ظہور وی عشق دی بدولت ہویا۔ جد تیکر ایس دے قلب تے نظر وچ سچا نیونہہ پیدا نہ ہووے انسان اپنے آپ نوں نہیں پچھان سکدا۔ کیوں اپنی پچھان ای خدا دی پچھان اے۔ (من عرف نفسہ فقد عرف ربہ)۔ بابا فرید کہندے ہن۔

فریدا جے توں عقل لطیف، کالے لکھ نہ لیکھ
آپنڑے گریوان میں، سر نیواں کر دیکھ

ہاشم ہوریں آکھدے نیں۔

دیپک ویکھ جلے پروانہ، اُن ایہہ کیہ مذہب پچھاتا
عاشق دین نہ مذہب رکھدے اوہناں درد خدا کر جاتا
رجن ایہہ علم بھلایا دل توں، اُن لدھا یار گواتا
ہاشم تنھاں رب پچھاتا جیہناں اپنا آپ پچھاتا

مجاہدہ تے ریاضت: صوفیائے کرام دے نزدیک حقیقی تے سچی معرفت شروع وچ ریاضت تے مجاہدے نال حاصل ہوندی اے۔ ایس نال تزکیہ نفس اتے قلب ہوندی اے۔ اتے ایس شیشے وچ نور حقیقت دا لشکارا پین لگ پیندا اے۔ جیس دے مشاہدے نال انسان عین الیقین دے مرتبے تک پہنچ جاندا اے۔ صوفیانہ شاعری وچ چرخے نوں انسانی جسم دی رمز تے علامت دے طور تے ورتیا گیا اے اتے ریاضت تے مجاہدہ دی کمائی یعنی اعمال صالحہ نوں "کتن تبن" کہیا گیا اے۔ جیویں شاہ حسین دی اک کافی ایس طرح شروع ہوندی اے۔

رَت گُن لگیں گی شوہ نوں پیاری
اندر، تیرے کوڑا وت گیو ای، مُول نہ وتی او مُہاری
کتن سکھ نی ولیلیے کڑیے چرخیا لوڑیں کھاری
تند نُٹی ایمرن بُھنّا چرخے دی کر کاری

فضل و کرم نال اے۔ اساڈی دعا ہر حال وچ ایہہ ہونی چاہیدی اے "ربا میرے اوگن رچیت نہ دھریں۔"

موت تے حیات: موت تے حیات دا مسئلہ وی صوفیاں دے نزدیک اک خاص حیثیت رکھدا اے۔ جیس دی تھوڑی جیہی تشریح ایہہ ہے۔ صوفیاں دا عقیدہ اے اللہ تعالیٰ نے حضرت آدم دا بُت تیار کر کے اوس وچ اپنی روح پھونکی۔ اتے اوس روح دی بدولت اوہ زندہ اتے ہست ہو گئے۔ صوفی انسان دے وجود نوں خدا دا بھید کہندے نیں۔ صوفی موت کولوں نہیں ڈردے اتے نہ ایس نوں زندگی دا خاتمہ سمجھدے نیں۔ سگوں ایس دے اُلٹ اوہناں دیاں گلاں دا خلاصہ ایہہ اے جے موت اک پل اے، جیہڑی طالب نوں مطلوب حقیقی نال ملا سکدی اے۔ اتے جیس دے بعد طالب دی نویں اتے زیادہ اچھی حیاتی شروع ہوندی اے۔ اوس نوں اوہ اپنی اصطلاح وچ "شہادت" کہندے نیں جیویں شاہ حسین کہندے نیں۔

نی سیو! اسیں نیناں دے آکھے لگے
جیہناں پاک نگاہاں ہوئیاں، سے کہیں نہ جاندے ٹھگے
کالے پٹ نہ چڑھے سفیدی، کاگ نہ تھیندے بگے
شاہ حسین شہادت پائین، جو مرن متراں دے اگے

صوفیاں دے خیال وچ موتاں دو قسم دیاں ہوندیاں نیں۔ اک ظاہری جسمانی اتے دوجی معنوی ارادی۔ جیس نوں اپنی جھوٹھی انانیت دی فنا، دوئی تے وہم غیریت دی اصلاح اتے انائے حقہ دے شعور دی انتہائی ترقی مراد ہوندی اے۔ اوہناں دے نزدیک موتوا قبل ان تموتو یعنی مرن توں پہلے مر جانا فنا فی اللہ ہو کے باقی باللہ بننا ہوندا اے جیویں حضرت سلطان باہو آکھدے نیں۔

الف: ایہہ تن رب سچے دا حجرہ، وچ پا فقیر جھاتی ہو
نہ کر منت خواج خضر دی، تیرے اندر آب حیاتی ہو
شوق دا دیوا بال ہنیرے متاں لبھی وست کھڑاتی ہو
مرن تھیں اگے مر رہے باہو جنہاں حق دی رمز پچھاتی ہو

اخیر تے ایہہ دس دینا ضروری اے جے صوفیاں دا طبقہ نہ ہوندا تے معاشرے دا وجود اتے ایس وچ نیکی تے صلاحیت دا احساس وی ڈھونڈیاں نہ لبھدا۔ ایہہ نہ

ہوندے تے اسلامی معاشرے دا وجود ای ختم ہو گیا ہوندا پئی ایران ، خراسان وچ منگولاں دیاں پھیلائیاں ہوئیاں تباہیاں ایس واسطے کامیاب نہ ہو سکیاں کیوں جے اوتھے سائیں دے فقیراں دے دیوے بلدے سن۔ سپین وچ ایس دے مقابلے وچ کسے قدر مہذب دشمن نال واہ پیا پر ایس دشمن پورے اسلام نوں ای دیس نکالا دے دتا۔ ایس دی وجہ ایہدے سوا ہور کجھ نہیں سی کہ اوتھے "روحانی قلعے" یعنی خانقاہواں دا وجود تک نہیں سی۔ جے ہے وی سن تے حدوں ودھ کے بے اثر تے محدود سن۔

منیر احمد شیخ

پنجابی شاعری وچ تصوف

پنجابی شاعری جے صرف اک جنسی تجربے دی داستان ہوندی تے اج دے ادب دی تاریخ وچ اوہدا درجہ علاقائی ادب دی شعری روایت توں ودھ نہ ہوندا۔ پنجابی شاعری جنسی تجربہ وی اے لیکن جیہڑی گل نے ایس زبان دی شاعری نوں اک نہ ختم ہون والی تخلیقی قوت تے زور بخشیا اوہ ایہدا روحانی پہلو اے۔ دوجے لفظاں وچ پنجابی شاعری، شاعری نالوں ودھ اک روحانی واردات اے تے ایس لئی ایس شاعری دیاں اک نالوں زیادہ سطحاں نیں، پڑھن دیاں وی تے تجربہ کرن دیاں وی۔ ایہدی ادبی حیثیت تے پڑھن والیاں بڑی بعد وچ جا کے متعین کیتی لیکن ایہہ مُڈھ توں ای شعر کہن والیاں تے پڑھن والیاں لئی اک ڈونگھے روحانی تجربے دی حیثیت رکھدی سی۔ تے اج دی ایہدی اپیل ایہو ای گمبھیر روحانی تجربہ اے جیس دے وچ شعر کہن والا تے سُنن والا آپس وچ اِک مِک ہو جاندے نیں۔ لفظ ایہناں روحانی حقیقتاں دے اظہار اگے بڑے مجبور تے بے بس نظر آوندے نیں۔ تے اوہ حقیقت دا پورا لشکارا نہیں ماردے۔ ایہہ مجبوری اظہار دے رستے وچ ازل توں ای رہی اے۔ سائیں مرنا اک تارا وجاوندا سی، کسے پچھیا سائیں جی ایہہ کیہ وجاندے او؟ سائیں ہوراں پچھن والے دے مُونہہ ول ہٹ ہٹ تکیا تے کہیا۔

"میں تے کجھ نہیں وجاوندا۔ ایس تار نوں سمجھاوناں ایہہ سمجھدی نہیں۔" "باہر دی چپل دی تار" لفظاں وانگوں مجبور اے تے پنجابی شاعری دی ساری کھیڈ باہر دے تار نوں اندر دے تار نال ملاون دی کھیڈ اے۔

شاہ حسین نے توبے نوں رُوں رِنھدیاں ہویاں ویکھیا، تے تُوں تُوں دی آواز نوں انج کڈھیا۔

ربا میرے حال دا محرم توں

اندر توں ہیں باہر توں ہیں، رُوم رُوم وچ توں
توں ہیں تانا توں ہیں بانا، سبھ کجھ میرا توں
کہے حسین فقیر نمانا، میں ناہیں سبھ توں

ذات تے صفات تے اِک مِک ہون دی ایہہ کھیڈ سَکھلی نہیں۔ ایس مقام تائیں پہنچن لئی بڑے کاڑھ کڈھنے پیندے نیں۔ تصوف دا عام مطلب ساڈے ایتھے مجذوبی حالت وچ اللہ نال لو لائین دا لتا جاندا اے تے تصوف دی شاعری نوں صوفیاں دے ترک دنیا دے فلسفے دی شاعری سمجھ کے اک پاسے کر دتا جاندا اے۔ ایہو جیہے نقطہ نظر رکھن والے اوہ فیشن ایبل لوک نیں، جیہناں نے تصوف دی تحریک نوں بھاویں اوہ مغرب وچ ہووے بھاویں مشرق وچ، کدی سمجھن دی کوشش نہیں کیتی تے نہ ای صوفیاں دے رول دی اہمیت دا احساس اوہناں نوں ہویا اے۔ صوفی شاعر پنجاب دے ایس خطے وچ اپنا رول تن سطحاں تے ادا کردے نظر آوندے نیں۔ پہلی سطح ذات دی نفی اے۔ جیہدے بعد اوہ اک عام خلقت دا حصہ بن جاندے نیں۔ ذات دی نفی لئی اوہناں نوں سبھ چیزاں دی نفی کرنی پیندی اے۔ جیہڑیاں آدمی نوں اپنے وجود تے اپنی ذات دا ہر ویلے احساس ولاندیاں رہندیاں نیں۔ ذات دی صفائی دا ایہہ مرحلہ انج طے ہوندا اے کہ پہلاں قرآن کریم دیاں خاص خاص آیتاں اتے وچار تے حدیث، فقہ، فلسفہ تے دوجے علماں دی پوری خبر شریعت دی پابندی ایس دور وچ بڑی شدت نال کیتی جاندی اے۔ ایس توں بعد مرشد دی دیکھ بھال فیر زہد و ریاضت تے ذکر جلی و خفی، فیر دھیان، فیر حبس دم، فیر راگ رنگ تے مستی۔ تقریباً تمام صوفی شاعراں وچ ایہہ منزلاں انفرادی حیثیت نال موجود نیں۔ صوفی شاعراں دی دوجی سطح تخلیقی اظہار دی سطح اے، جیہدے وچ اوہ گل کردے نیں۔ ایہہ سٹیج روحانی تجربے دی رپورٹ دی سٹیج اے۔ صوفی ذات دی نفی تے تزکیہ نفس توں بعد نظر دے جیس اچے مقام تے پہنچ جاندا اے اوتھے اوہ جو کجھ ویکھدا اے تے محسوس کردا اے۔ اوہ واپس آ کے اوس تجربے نوں لفظاں دی شکل دیندا اے۔ اوہ کِنا کو دسدا اے تے کِنا کو چھپاندا اے؟ ایہدے بارے ایہو ای کہیا جا سکدا اے کہ خبر دی جنی کو اوہ اطلاع دیندا اے اوہدا اوہ حصہ باقی رہ جاندا اے تے جے اوہ خبر دی رپورٹ بالکل ای نہ کرے تے فیر فنا فی المحبوب دا ایہہ مقام اے جتھوں واپسی نہیں ہوندی۔ شاہ حسین، بلھے شاہ، سلطان باہو، باوا فرید تے

دوجے صوفی شاعر اوہ لوک نیں، جیہڑے خبرے مقام تے پہنچ کے واپس پرتے تے آ کے اوہنوں استعاریاں، رمزاں تے کنایاں وچ دسن دی کوشش کیتی۔ ایہہ اوہناں دی شاعری دے استعاریاں تے کنایاں دا اوہلا ایس لئی وی ضروری سی کہ گل جے سدھے سبھا کُھل کے بیان ہو جائے تے اوہدی تاثیر نہیں رہندی تے سُنن والے تے اوہدا دیر تائیں کوئی نقش نہیں رہندا۔ اوہلے وچ گل کرن لئی پنجابی صوفی شاعراں اپنے اردگرد دی زندگی وچوں چیزاں تے اوہناں دے ناواں نوں چُنیا تے اوہناں نوں معنے دی اک بالکل نویں سطح دے دتی۔

بابا فریدؒ توں لے کے شاہ حسینؒ تے بلھے شاہؒ تیکر استعاریاں دا ایہہ عمل مسلسل چلدا اے۔ داج، سوہا جوڑا، تانی وغیرہ جیہے الفاظ اعمال تے دنیاوی کمائی لئی استعمال ہوندے نیں۔ شاہ حسین رمز تے کنائے وچ گل کرن دے بادشاہ سن۔ ایہہ شعر سُنو!

ہتھیں میرے مندری، کم میں کیوں کر کریں؟
پیریں میرے لال مُجتی، میں تانا کیوں کر تنیں؟
پلھے چھچے پنج کسیرے، مال کیوں کر بھریں؟
اندر بولن مرغیاں، باہر بولن مور
کہے حسین فقیر سائیں دا، تانی نوں پے گئے چور
زورا زور

ایتھے مُندری، لال مُجتی، پلھا، پنج کسیرے، مرغیاں تے تانی دے الفاظ دراصل اوہ اوہلے نیں، جیہناں دے سہارے اوہ اپنے روحانی تجربے نوں کج کے رکھدا اے۔ جے اوہ کجے نہ تے فیر اوہ شاعر نہیں رہندا۔ سائیں یاں فقیر بن جاندا اے تے بلھے شاہ ہوریں اپنی گل نوں اک نقطے دے گرد گھما کے کردے نیں۔

اک نُقطہ یار پڑھایا اے
ع غ دی ہکا صورت
اک نقطے شور مچایا اے

یاں فیر:

اک نُقطے وچ گل مکدی اے

پڑھ نقطہ چھوڑ حساباں نوں

نُقطے دی ایہہ گل اپنی ذات تیکر ای محدود نہیں۔ صوفی شاعر اپنی ذات دے حوالے نال ایس دنیا تے ایس دے چکر نوں سمجھن دی کوشش کردا سی۔ ایہناں شاعراں نوں جیہڑی گل دوجیاں کولوں نکھیڑدی اے اوہ اوہناں دی ولایت یاں روحانی بلندی نہیں۔ ایہہ اوہناں دی ذات دا صرف اک حصہ اے۔ ایہہ شاعر جیس دور وچ پیدا ہوئے اوہناں وقتاں وچ صاف تے کھُلی ڈُلھی گل کرن والے دی جیبھ موُنہہ وچوں کڈھ دتی جاندی سی۔ ایہہ شاعر جیویں کہ میں کہیا اے اک توں ودھ سطح تے اپنا عمل ادا کردے سن۔ ایہہ لوکاں کولوں دکھ ہوندے وی اوہناں وچوں ای سن۔ لوکاں دے دکھ درد اوہناں کولوں سمجھے ہوئے نہیں سن۔ اوہناں نے لوکاں دے دکھاں وچ دکھ و یکھیا تے گل کرن دا اجیہا انداز اختیار کیتا کہ اتوں اوہ گل بڑی سِدھی پدھری لگدی اے لیکن اوہدے وچ اک نالوں بہتیاں گھنڈیاں ہیاں ہوندیاں نیں۔ ایہہ شاعر اک طبقے لئی شاعری نہیں کردے سن۔ ایس لئی ایہناں دی زبان دربار داری دی زبان وانگوں تکلف تے وضع داریاں دی زبان نہیں سی۔ ایہہ ایسے شاعر سن جیہناں دی گل عوام دی سمجھ وچ وی آوندی سی تے خواص دی سمجھ وچ وی۔ ایہو ای وجہ اے کہ ایہہ اسلوب اج تائیں ہر اک دے پلے پیندا اے تے ہر کوئی ایہدے وچوں اپنے مطلب دے معنی کڈھدا اے تے جے اک پردہ چکیئے تے اوہدے ہیٹھ معنیاں دی اک ہور تہہ نظر آوندی اے۔ اوہ زبان اے، جیہڑی علماں والیاں نوں بے بس کر دیندی اے تے ان پڑھاں نوں اکو الف دے حوالے نال پینڈے پا دیندی اے۔

ایس توں اڈ پنجابی صوفیاں وجود دی نفی کردیاں ہویاں وقت دے سمبھاں نالوں وڈے وجودیت پسند سن تے جو کجھ ایہدے وچ نظر آوندا اے اوس نوں نظر دے دھوکھے نال تعبیر کیتا۔ وقت داست رنگیا کبوتر اُڈاری ماردا اے۔ تے ایس اڈاری وچ اک مقام ایسا آوندا اے جتھے اوہ اُڈاری وقت دی رفتار دے نال مل کے اک مسلسل لکیر بن جاندی اے۔ ایہہ لکیر اوہ اے جتھے آ کے وقت رُک جاندا اے۔ وقت دا اوہ لمحہ جیہڑا رُک گیا اے، ایہہ اوہ وجود اے۔ صوفی شاعراں نے وقت دی ایس رفتار نوں گرفت وچ لیا تے اوہدے موڈھے تے چڑھ کے سواری پائی تے زمان و مکان دی قید توں آزاد ہوئے۔ موت اوہناں دے نزدیک صرف اک جسمانی عمل اے۔ روح دے

نال اوہدا کوئی واسطہ نہیں۔ اوہناں دے کلام وچ موت دا ذکر مرجان دے معنیاں وچ کدی نہیں آیا۔ موت تے ابدی وصال دا مرحلہ اے، جیہدے وچ جسم دی قید کوئی نہیں رہندی۔ وجودیت پسندی دے فلسفے وچ وی اوہ اکو گھڑی اہم ہوندی اے جیہڑی ساہمنے ہوندی اے۔ اوس گھڑی نوں اپنے قبضے وچ انج کرنا کہ اوہ زندہ حقیقت بن جائے، ایسے دا ناں ای لازوال دے نال اِک مِک ہونا اے۔ پنجابی صوفی شاعراں نے ابدیت دے نال اِک ہو جان دا ایہہ بھید گوچرے ای لبھ لیا سی، ایسے ای بھید نوں فرانس دے مشہور ادیب ژاں پال سارتر ہوراں نے اج وجودیت یعنی (Existantialism) دا ناں دتا۔ ساڈی مُڈھ توں ای ایہہ ٹریجڈی رہی اے کہ سانوں ساڈی خبر ہمیشہ مغرب والیاں توں ای ملی تے جے اج یورپ نوں ساڈے اکھراں وچ ڈونگھیاں رمزاں ہنیاں لبھدیاں نیں تے ایہدی شاید وڈی وجہ ایہہ اے کہ سانوں ساڈے اکھر بھلدے جا رہے نیں۔ اج لوڑ ایس گل دی اے کہ پنجابی صوفی شاعراں دے کلام نوں فیر تحمل کے پڑھیا جائے جے سانوں ساڈی گواچی ہوئی روح فیر لبھ جائے۔ ابدی حقیقتاں دے سرمائے ساڈی بُکل وچ ای لُکے ہوئے نیں۔ ویکھنا ایہہ وے کہ بُکل دا ایہہ چور باہر کدوں آوندا اے۔

پروفیسر شریف کنجاہی

شیخ فرید دی شاعری بارے کُجھ گلاں

جمنا، ودھنا، گھٹنا تے مُنا ہر ہون والے دیاں چار منزلاں، مُڈھ قدیم توں چلدیاں آ رہیاں نیں تے انسانی علم اجے ایتھوں تائیں نہیں اپڑیا جے اوہ جناتاں بلکہ حیوانات بارے اندازہ لا سکے جے اوہناں دے اندر کیہ ورتیندی گزر دی اے، پر انساناں نے ضرور ایہناں منزلاں دے حوالے نال گویڑ لائے نیں، جیہناں نوں لوکی شعر، فلسفہ تے مذہب دیاں وساں راہیں جاندے آئے نیں۔ ایہناں وچوں مذہب نے سدا توں اک غیبی حوالے دا اسار لیا اے تے موٹے لفظاں وچ اوس نوں خالق آکھیا جاندا اے۔ فلسفہ اوہناں لوکاں دیاں سوچاں، سمجھاں گنڈھیاں جا سکدیاں نیں، جیہڑے کسے خالق دے بارے بے یقینے یاں منکر نیں تے شاعر اوہ جیہناں وچوں بعض نے دوآں نال تعلق جوڑی رکھیا یاں دوآں وچوں کسے اک نال تے اوس عینک راہیں ایس کائنات نوں جاچن بجھن دی کوشش کیتی اے۔ ایسے کرکے سانوں ویداں وچ اقرار وی ملدا اے تے اوہ انکاریاں ڈھل رل یقینی دی جیس دی اک صورت گبدھ مت دیاں وساں وچ نظر آوندی اے۔ ایہناں دو سوچ دھاریاں توں صدیاں پچھے لہندے ولوں اک ہور سوچ لہر آن رلی، جیس نوں اسلام آکھیا جاندا اے۔

باوا فرید شکر گنج ہوراں دی سوچ نوں ایسے لہروں پانی ملیا سی تے اوہناں دیاں شعراں وچ ایسے کرکے خالق دا حوالہ ملدا اے۔ جیس نوں اوہناں پروردگار منیا ایں۔ اپار آکھیا اے۔ اگم تے بے انت آکھیا اے تے ایسے توں ایہہ نکتہ وی ساہمنے آجاندا اے جے پروردگار دی پروردگی جیس روپ وچ وی ہووے دی تے ہے وے اوہ آپ اپار، اگم تے بے انت نہیں ہو سکدی یعنی فانی ہووے دی تے اپنے فنادے سفر نوں اوہ جمن، ودھن، گھٹن تے مٹن دیاں منزلاں وچوں گزر دیاں ای مکائے دی تے اک مخلوق ہون دے حوالے نال اوس نوں راہ دیاں اوکڑاں تے دشواریاں دا اوس رنگ وچ شکوہ

نہیں کرنا چاہیدا' جیس طرح دا شکوہ سانوں مہاتما بُدھ دی زبانی بڑھاپے تے موت دے حوالے نال ملدا اے۔ باوا ہوراں پروردگار نوں رب آکھیا اے تے اوس دا واسا دل وسیا اے (وسی رب ہیا لیے) تے ایس وچ میری جاچے ایہہ رمزوی اے جے اوہ ہر کسے دے نیڑے وے۔ ایہہ نیڑتا بندے واسطے اوتنی ای تسلی دا کارن اے یاں ہوندی آئی اے جتنی بال نوں ماں دے کول ہونا۔ رب توں علاوہ پروردگار نوں سائیں دی آکھیا اے' صاحب وی آکھیا اے۔ خصم تے کنت (کونت) یعنی خاوند وی آکھیا اے تے ستویں صدی ہجری والے اوس پنجاب وچ جیس وچ ملتانی تے پاک پتنی ونڈ وچ باوا ہوراں دا ڈیرہ رہیا اے۔ ایہہ لفظ اپنی اک پچھان رکھدے سن تے ایسے کرکے ورتے گئے جے لوکاں نوں نکتہ جانن وچ دشواری نہ ہووے۔ اوہ دور اج دے بندے جناں دی برابری دے نعرے والا دور نہیں سی' مرد دی بالادستی والا دور سی۔ عورت نوں اپنا پیکا چھڈ کے سوہرے گھر جا وسنا ہوندا سی تے جذباتی حساب نال ایہہ وقتی طور تے سوکھا کم نہیں سی۔ جے ویاہ وچ لاڑی سسٹم ای چلدا سی تے تسیں جیس سسٹم نوں وی دلوں قبول کر لو اوہدے وچ ای مشکل دسن لگ پیندی اے۔ تے جدوں لوکی باوا ہوراں کولوں سُندے ہون گے۔

رجت ردہاڑے دھن وری' ساہے لئے لکھاۓ
مَلکُ ج کنی سُنیدا' مُہُ ویکھالے آۓ

ناں اوہناں دے ساہمنے زندگی تے موت دا' جمن' ودھن' گھٹن تے مٹن دا نکتہ بنتر کے ساہمنے آ جاندا ہووے دا تے جیس طرح دھی ماپیاں دے گھر پل کے اوہناں دیاں اکھاں دیکھدیاں سن جے' اوہ گھر چھڈ کے ان ڈٹھے گھر نوں ٹور دتی جاندی سی اوسے طرح ہر بندہ اک دیکھے بھالے گھر نوں چھڈ کے ان ڈٹھی تھاں ول چل پیندا اے۔ ایہہ نظام جیس طرح لوک رہتل نے اُساریا سی' اوسے طرح مذہبی سوچ نے اُساریا سی تے ایس نال منزلاں بھاریاں ہون دی تھانویں ہولیاں' سوکھیاں تے شاید سوادلیاں وی ہو جاندیاں سن۔

ساڈے کول کوئی تحریری ریکارڈ موجود نہیں جیس توں اندازہ لایا جا سکے جے افغان بادشاہی دے اوس سمے جدوں فارسی شاعری جوانی چڑھی ہوئی سی کیوں ایہہ رہتلی رُوپ اوس دے مکھڑے دا غازہ نہ بن سکیا تے صوفیانہ مُہاڑ رکھن والیاں وی کیوں فنا

بقا تے موتوں بعد دی حیاتی نوں کلاوے لئی ہوئی ایس بھرپور علامت کولوں کم نہ لیا' جیس توں سوکھی تے سِدھی دل وچ اُتر جان والی علامت کوئی وی نہیں سی۔ خیال اک پاسے ای جاندا اے جے انگریزی راج وچ جیس طرح انگریز عام لوکاں کولوں دور دور رہے اوسے طرح افغان پرانہہ پرانہہ رہے ہون دے تے زبان دے فرق نے ایس وتھ نوں ہور ودھایا ہووے دا تے بکھیڑ دے ایس سے باوا فرید دا دربار توں ہٹ کے رہنا تے پنجابی زبان وچ متاں دیتیاں دسدا اے جے اوہ اپنے سمے دے حوالے نال اک نظریاتی شخصیت سن تے اوس نظریے بارے مخلص سن۔ اوہناں نوں دلوں یقین سی جے "وسی رب ہیالیے" تے جیس نوں ایہہ پکا یقین ہووے جے رب اوہدی شہ رگ توں وی اوس دے نیڑے وے۔ اوس واسطے درباری' سرکاری لذتاں تے چسکے بے حقیقت ہو جاندے نیں تے اوہ ای کہہ سکدا اے۔

جنہاں کھادی چوپڑی' گھنے سہن گے دُکھ

تے سرکاری درباری تاریخ دے جھوٹھے سچے ورقے تھلن والیاں تے کُھل جاندا اے جے چوپڑیاں دا شوق کنا مہنگا شوق سی۔ باوا ہوراں توں سوا کے توں اسیں ایہہ کہندے نہیں سُندے۔

دھرگ تنہاں دا جیونا' جیہناں وڈانی آس

بلکہ قصیدہ خواناں دیاں قطاراں دیاں قطاراں قتل و غارت نوں جہاد کہندیاں ملدیاں نیں۔ وڈانی آس نوں اک ہور تھانویں انج کھول کھلار کے دسیا اے۔

فریدا' شکر' کھنڈ' نوات
گڑ ماکھیوں
ماجھا دُدھ
سبھے وستو مٹھیاں
رب نہ پُجّن تدھ

تے باوا جی دے نزدیک اصل کم رب دے نیڑے ہونا سی۔ جیس توں ایہہ چیزاں ایس طرح دور کر دیاں سن جے ایہناں واسطے بڑے پاپڑ ویلنے پیندے سن۔ درباری زندگی وِیکھن وچ بڑی ٹوہر دی زندگی سی' پر ایس زندگی وچ اُتار چڑھا وی بے شمار سن تے تخت توں تختہ بہت نیڑے ہوندا سی تے دوآں دے وچ والی حالت

دی بڑی ماڑی ہوندی سی تے تختے توں بچ کے تخت دے نیڑے ہون دی سوچدا سوچدا
بندہ نہ ایدھر جوگا رہندا سی تے نہ اودھر جوگا۔

سوہرے ڈھوئی نہ لہے' پیئے ناہی تھاؤ
پر واتڑی ن پچھ ای' دھن سوہاگن ناؤ

سوہرے ڈھوئی ملن واسطے ضروری سی جے مہنگا سودا نہ کیتا جاوے' جیس نوں
باوا ہوراں کھنڈ لویڑیاں وِس گندلاں آکھیا اے تے جیہناں بارے اوہناں بڑی اچے دی
گل آکھی سی جے۔

اک رہندے رہ گئے' اک رادھی گئے اُجاڑ

تے اجو کے دور وچ دل دی دباوٹ دا عام ہونا چوکھا ایسے توں ایں جے وِس
گندلاں اتے رلیڑی کھنڈ لوکائی نوں بھلیکھے ماری جاندی اے۔ معیار زندگی اُچے توں اُچے
کرن دا جھکڑ سانوں اندروں نیویں توں نیواں کردا جا رہیا اے۔ جے فیکٹریاں اج ہر
بندے دی ضرورت ہو گیاں نیں۔ ایہہ فیکٹریاں پیسے بغیر نہیں لگدیاں تے پیسے چکراں
بغیر نہیں لبھدے تے چکر دل تے دماغ نوں چکراں وچ پا دیندے نیں۔ تسیں جتنا دوڑ
دے او' اوتنا ای تسانوں ساہ چڑھے دا تے باوا ہوراں دی شاعری لوکائی نوں ہفن توں
بچاون والی شاعری سی۔

باوا ہوراں دے شلوک ساڈے کول ستویں ہجری دی پنجابی دا نمونہ نیں لیکن
ایہہ آپ کیہڑی پنجابی دا نمونہ نیں' ایس دا کھوج نہیں ملدا جے۔ اوہناں توں اگے پچھے
شاہ حسین تائیں سانوں کوئی قد کاٹھ والا تے کیہ اکاٹھا شاعر وی نہیں ملدا تے ایہہ من
تے جی نہیں کردا جے ایہہ دھرتی پنجابی شعراں توں خالی رہی ہووے دی تے لگدا انج
اے جے کاغذاں دی کمی پاروں تے لوکائی دے ایس ٹھاڑ پاروں جے مقامی شاعراں دے
شعراں نال وقتی طور تے دل پرچا لیا جائے' بعض شعراں نوں یاد وی رکھ لیا جائے' پر
سانبھن دا جتن نہ کیتا جائے۔ ساڈے تک وِچلے کھپے دے پنجابی شعر کوئی نہیں اپڑے۔
باوا ہوراں دے ایس طرح اپڑے جے اوہناں دا اک روحانی قد سی۔ اوہ شکر گنج سن یعنی
مٹھیاں گلاں تے مٹھے سبھاوالے سن تے ایس طرح دے بزرگاں دے کلام نوں سنبھالنا
لوک ضروری سمجھدے سن۔ باوا نانک ہوراں اپنے توں پہلاں دے بزرگاں دا کلام
ایسے طرح سنبھالیا تے میرا خیال اے جے باوا ہوراں ہور وی بہت سارے شعر رچے

ہون دے، پر اوہ باوا نانک جی دی بیاض وچ کے پاروں نہ آ سکے جے۔ انتھالوجی تیار کرن والے دا اک اپنا گھماڑ ہوندا اے تے بیاض دی جسامت وی اوس دے ساہمنے ہوندی اے۔ "سری گورو گرنتھ صاحب" وچ سلوک (شلوک) دا لفظ باوا ہوراں دے کلام توں علاوہ بھگت کبیر جی دے کلام بارے وی آیا اے۔ نانک جی دے کلام بارے وی آیا اے تے آصف خاں ہوراں دے "آکھیا بابا فرید نے" وچ شلوک بارے بھرویں کھوجل مضمون توں بعد میں ایہہ اضافہ کرنا چاہناں جے شلوک تے دوہڑے نوں اکو شعری صنف دے دو ناویں رکھن رفن دے باوجود ایہہ کھوج کرن دی ضرورت باقی اے جے شلوک کیہڑی زبان توں پنجابی دا حصہ بنیا تے کیہ ایس زبان وچ ایس توں دوہڑے ورگی کوئی بہتر مراد سی؟

میری سوچ ایدھر جاندی اے جے "فوائد الفواد" تے "خیر المجالس" دی طرز دیاں چیزاں نوں شلوک آکھیا جاندا ہووے دا تے ایہہ رُوسی بولی دے لفظ "شلوؤ" توں بنایا گیا ہووے دا جیس توں لفظ مراد اے تے رُوسی حوالے نال ایہہ سلوک اے جیویں بابا نانک نے اپنے سے بولیا سی تے ایس کلام فرید توں وی اوہ شعر مراد سن جیہڑے مت رُوپ وچ باوا ہوراں ویلے ویلے بیٹھکیاں دے کن پائے ہون دے۔ رہ گئی ایہہ گل رُوسی لفظ پنجابے کویں آن وڑیا؟ ایس دا اک جواب تاں ایہہ وے جے رُوسی لفظ پنجاب توں وی تھلے اپڑے ہوئے سن تے "لنکا" نوں "سیلون" وی کدے ایس توں آکھیا گیا سی جے اوتھے ہاتھی ہوندے سن تے ہاتھی نوں رُوسی وچ "سلون" کہندے نیں۔ ساڈی اپنی بولی وچ بہت سارے لفظاں دا کھُرا اودھر جاندا اے جیس وچوں اک لفظ روٹی اے۔ جیس نوں ایہہ ناں ایس کر کے دتا گیا سی جے "روٹ" توں رُوسی وچ مونہہ مراد اے تے روٹی اوہ شے سی جیہڑی کدے مونہہ پائی جاندی سی تے اج ایہہ عام توں خاص بن گئی۔

باوا ہوراں دے کلام دا ایس پکھوں مطالعہ وی دلچسپ اے۔ اوہناں دا اک مشہور شعر اے۔

وکھی سکھی کھائے کے
ٹھنڈا پانی پی گھ
فریدا!

ویکھ پرائی چوپڑی
نہ ترسائے جی ہُو

ایتھے ڈکھی توں عام مراد اوہ روٹی لئی جاندی اے جیس نوں گھیو نہ لگا ہووے' پر کدے ایس توں اوہ رزق مراد سی' جیہڑا رُکھاں توں تازہ دی تے مُٹھکے پھلاں دے روپ وچ وی حاصل ہوندا سی تے اجوکیاں سہولتاں توں پہلاں لوک ایسے طرح ڈھڈھ بھردے سن تے حضرت ابراہیم نے ایو دعا منگی سی۔

"ربا! ایس نگر نوں کر دے تھاں امن دی۔ ایس دے اوہناں وسیکاں نوں دیویں رزق پھلاں دا' جیہڑے وی ایمان لیاون اللہ اتے' ہتھیکڑ دن تے۔"

(سورت بقر آیت 126)

نال ای اک گل ہور توجہ والی اے جے فن لینڈ وچ Ruoka (I) توں خوراک مراد اے تے رُکھ نوں ایہہ ناں ایس قدیم غذائی حوالے پاروں ای ملیا ہووے دا تے ایس دا کوئی ہور مطلب ساہمنے نہیں آوندا۔ ایسے توں کاٹھ دی روٹی دی گل وی ساہمنے آجاندی اے تے اک بچ گُچ دی کاٹھ دی روٹی دی کہانی جوڑ لئی گئی ہوئی اے۔ حالاں ایتھے کاٹھ دی روٹی توں درختی روٹی مراد اے تے جے اسیں کاٹھے طوطے توں (را دے مقابلے تے) جنگلی طوطا مراد لے سکنے آں تے کاٹھے بیر توں جنگلی بیر تاں کاٹھی روٹی توں کیوں نہ جنگلی درختاں توں حاصل ہون والا رزق مراد لیا جائے۔ باوا ہوراں دا کمال ایہہ نہیں سی جے اوہ کاٹھ دی روٹی ڈِھڈھ تے بنھ کے پھردے رہے تے۔

فریدا جنگل جنگل کیا بھویں' ون کنڈا موڑیہہ

توں وی ایہہ مراد نہیں سی جے جنگل جنگل پھردیاں اوہناں ایہہ شعر آکھیا سی بلکہ ایس وچ ایس گل ول اشارہ سی جے رب دی تلاش وچ جنگل جا کے واسا کرن دی لوڑ نہیں کیوں جے جیس دی تلاش اے' اوہ تاں دل وچ بیٹھا ہویا اے۔

باوا فرید دا بیانن دا انداز وی اوس وقت دی فارسی شاعری نالوں وکھرا سی تے خیال آوندا اے جے اوہناں تے جیویں گلاں شعری رُوپ وچ نازل ہوندیاں سن تے اوس سے وچ جدوں کوئی حکمراناں اگے کسکن دی ہمت نہیں سی کردا۔ سرکار دربار بارے اک نابری لہجے وچ گل کرنا کے بڑی ای اندرلی نذرتا تے دلیری توں ممکن سی۔

فریدا
اِکناں آٹا اگلا
اکناں ناہیں لُون
اگے گئے سنجا ڑسن
چوٹاں کھاسی کون

پاس دمامے چھت سر
بھیری، سدّو، رڈ
جاسُتے جیران میں
تھیے اتیماں گڈ

فریدا کوٹھے منڈپ ماڑیاں، اُساریندے بھی گئے
کُوڑا سودا کرگئے، گوریں آءِ پئے

بلکہ دربارتوں دوری دی گل کرنا۔

فریدا
بار پرائے بیسنا
سائیں مجھے نہ دیہہ
جے توں ایویں رکھسی
جیویں سریروں لیہہ

تے جس انداز دل میں اشارہ کیتا اے اوس دی مثال ایہناں شلوکاں وچ دیکھو کیویں ملدی اے۔

فریدا!
کلیئیں چکڑ
دُور گھر
نال پیارے نینہ
چلاں تاں بھجے کمبلی

رہاں تاں ٹٹے نینہ
تے فیرایس دا جواب وی آپ ای دیندے نیں۔
رہجو، ہجو کیلی
اللہ ورسو مینہ
جاء ملاں تنہاں سجناں
ٹٹو ناہیں نینہ
یعنی پیارے دا دیدار اوس دیدار دے راہ وچ جھولی چین والیاں اوکڑاں نوں اوکڑاں نہیں رہن دیندا تے جمن، ودھن، گھٹن تے مٹن دیاں منزلاں اوس پینڈے دے پڑاء نیں تے جیس طرح اک کڑی دی انتہا ایہہ ہوندی اے جے اوہ کڑیوں وچھونی ہو جائے تے اوس دا کنت اوس مٹے راضی تھیوے۔ اوسے طرح روح دی کامیابی ایس وچ اے جے اوہ بدن دا چولا پاکے اپنے سائیں تے کھسم نوں راضی رکھن والیاں گرجھاں وچ وی رہوے تے اپنے ایس شعر وچ۔
چار گوائیاں ہنڈھ کے
چار گوائیاں سم
لیکھا رب منگیسیا
توں آیوں کیہڑے کم
توں آیوں کیہڑے کم وچ ایسے ول اشارہ اے تے اک ہور تھانویں ایس گل نوں ایس طرح کھولیا گیا اے۔
فریدا!
نندھی کنت نہ راویو
وڈی تھی مویوس
دھن کو کیندی گور میں
تیں شوہ نہ ملیوس
اوہ لوکاں نوں ایہہ احساس وی دلاندے رہے سی جے زندگی دیاں منزلاں کھلون تھانواں نہیں، کوچل تھانواں نیں۔ ایس کرکے "جو ونہ لدھے گانویں" ماڑی گل اے جے اوہ ولاڑ، ولاڑ (بے فائدہ) جادن۔

فریدا!
منڈپ مال نہ لاءِ
مرگ ستانی چت دھرِ
ساہی جاءِ سمال
جتھے ہی تو ونجھنا

بہت سارے شعراں وچ سانوں مٹن توں پہلاں والی منزل دا اشارہ ملدا اے۔ کیہ اسیں اندازہ لائیے جے اوہ شعر باوا ہوراں ڈھلدی عمرے رچے سن۔ جیویں

بڈھا ہویا شیخ فرید
کمبن لگی دیہہ
جے سو ورھیاں جیونا
بھی تن ہوسی کیہہ

فریدا!
اکھیں دیکھ پتینیاں
سُن سُن رینے کن
ساکھ پکیندی آئی آ
ہور کریندی ون

ون توں اوہناں دا اک ہور بڑا پیارا شعر ساہمنے آگیا اے۔

فریدا!
رُت پھری
ون کمبیا
پت جھڑیں جھڑ پائیں
چارے کُنڈاں ڈھونڈیاں
رہن کتھاؤں ناہیں

انج اج اساڈے واسطے ایہہ نتارا ضروری نہیں جے۔

فریدا!

رسر پلیا
داڑھی پلی
مُچھاں بھی پلیاں
بلکہ ایہہ وے۔
رے من گہیلے باولے
مائیں کیا رلیاں

شلوکاں دی ایہہ بُنتر اشارہ کردی اے جے ایہناں نوں اپنے سمے دے لوک گیتاں دے مزاج مطابق رچیا گیا ہووے دا۔ لوک گیت جیہناں توں کسے سمے وی پنجاب خالی نہیں رہیا ہونا تے اوہناں دے اوہ لکھن روپ جیہناں وچ اوہ چودھری افضل خاں توں لے کے آصف خاں ہوراں دے "آکھیا بابا فرید نے" تائیں ساڈے تک اپڑے نیں۔ ساڈی اپنی کاڑھ نیں تے فارسی شعرنویسی دے پچھے لگ کے اساں انج کیتا سی جیس وچ اک بیتی' دو بیتی' غزل تے مثنوی لکھن دا بھا ای سبھناں دے ساہمنے سی تے جے اسیں یقین کرینے تے یقین نہ کرن والا حوالہ کوئی نہیں جے گرنتھ صاحب وچ ایہہ شلوک جیویں اج لکھے ہوئے ملدے نیں' اوہ گورو ارجن ہوراں دے سمے توں انج چلے آ رہے نیں تے ایسے روپ وچ تاں فارسی شعرنویسی نالوں اوہ نوِشت وکھری لگدی اے تے اشارہ کردی اے جے بزرگاں دے ساہمنے کاغذ دی اک مسئلہ ہوندا سی۔

گل باوا ہوراں دے سلوکاں دے لکھن روپ دی ہو رہی سی۔ ارجنی طرز مطابق پہلا سلوک سانوں بھائی جواہر سنگھ' کرپال سنگھ اینڈ کو (بازار مائی سیواں۔ امرتسر) والے نسخے وچ انج ملدا اے۔

جتُ دہاڑے دھن وری ساہے لئے لکھائے / ملک ج کنی سنی دامُ ہ وکھالے آئے

تے ایسے طرح دوجا سلوک لاگواں ای لکھیا گیا اے۔ وکھ وکھ کر کے اوہناں نوں نہیں لکھیا گیا تے 27 سطراں دے ست صفیاں تے چھ سطراں وچ ساریاں دا پچا ہوگیا تے میں جدوں لوک ورثہ واسطے اج توں ویہہ سال پہلاں "کہے فرید" دے ناں نال اوہناں دا اردو ترجمہ کیتا سی' لکھائی دی وتر بدل کے سلوکاں نوں لکھیا سی تے اپنے ولوں اوہناں نوں لوک گیتاں دے نیڑے کرن دی کیتی سی۔ لوک ورثہ والیاں کولوں جیویں میرا ابتدائیہ چھاپن وچ پہلیاں سطراں رہ گئیاں سن (جیس دا اندازہ پہلی

سطر دے یک لخت شروع ہون توں ہو جاندا اے) اوسے طرح میریاں اوہ سطراں وچ چھپن توں رہ گئیاں جیہناں وچ میں بدلا کے لکھن بارے گل کیتی سی۔ ہُن وی میں کھوجکاں نوں ایس پاسے سوچن تے کھوجن لئی کہناں جے بعض تھانواں تے "فریدا" بلاوے دے طور تے ورتیا گیا لگدا اے تے مصرعے دا ضروری حصہ نہیں۔ جیویں:

فریدا!
در درویش گاکھڑی
چلاں دنیا بھت
بنہ اُٹھائی پوٹلی
کتھے ونجھاں گھت

فریدا توں بغیر وی سلوک نوں پڑھیا جا سکدا اے تے میرے خیال وچ اوہناں اپنے آپ نوں مخاطب کر کے اگوں گل توری ہووے دی۔ ایہوا صورت میرے خیال وچ چوتھے سلوک دی اے بلکہ بھتیریں دی وی۔ رہ گئی گل ماتراں دے وادھے گھاٹے دی سو اوس بارے میرا خیال اے جے ایہہ سوچاں وزناں تے بحراں دی طرح بعد دی گھاڑ سن۔ چنگا شاعر ماتراں دا ہتھارو نہیں ہوندا تے ایسے توں آکھن والے آکھیا سی۔

من ندانم فاعلاتن فاعلات
شعر می گویم بہ از قند و نبات

تے ایہناں شلوکاں بارے وی وڈی گل اوہناں دا لکھن روپ نہیں مت روپ اے۔

حاشیے:

1- Rok امریکی ریڈ انڈین لوکاں دی بولی وچ وی خوراک دی معنے دیندا اے تے لگدا اے جے پنجاب تے امریکا وچ ایہہ لفظ سکینڈے نیویا ولوں آیا ہووے دا۔

(لکھاری)

2- پروفیسر شریف کنجاہی ہوریں دیس دے اُچ کوٹی دے لکھاری تے سُوجھوان ہن۔ ایہہ لیکھ اوہناں اُچیچے طور تے ایتھے کتاب لئی لکھیا ہے۔ اوہناں باوا فرید دے شلوکاں دی و-تر جیویں رکھی ہے اساں سگویں رہن دتی ہے۔ ہو سکدا ہے آون والے کل نوں ایہو ریت بھا جاوے۔ اوہناں دے وچاراں نال مرتب تے پبلشر دا سمت ہونا ضروری نہیں۔ (مرتب)

نجم حسین سید

فرید رنگ

(1)

رتی رت نہ نکلے جے تن چیرے کوء
جو تن رتے رب سیوں ،تن رتن رت نہ ہوء

دوہڑے تے گل ٹُری تے اک بیلی نوں مُڑ انے ویلے دی وساکھی چیتے آئی۔ چالی پنجاہ ورھے پہلے۔ بھرے میلے وچ کوئی جٹ منڈا للکردا اے "کیوں بئی۔ کوئی نہیں رہیا جیہڑا ساڈی رت کڈھے رتا کو"۔ کسے ہور گھبرائے نوں ایہہ للکر لُڑ جاندی اے۔ ڈانگاں ور ھدیاں نیں رت نکلدی اے۔

رت نکلدی اے پر نکلدی نہیں۔ جٹ منڈیاں دے للکرے والی رت نرا لہو نہیں نشہ اے۔ نشہ نِرا گُڑ دی دے دارُو دا نہیں پک کھلوتی فصل دی ماکھی دا وی اے جیس ورھے جوگے دانے وی دینے نیں کمیاں سیپیاں دیاں پڑوپیاں پوریاں کر کے چودھر دا بھرم وی بھرنا اے تے اوہ چدھ شاہاں دے بیاج تار کے ہور پیسے پھڑن دا حوصلہ وی دینا اے۔ ایہہ رت نِرا لہو نہیں لہو نوں چڑھی بھُو اے۔ وساکھی دے میلے وچ تے ایہہ رت گھڑی دا اُبال جاپدی اے، پر ایہدے پچھے مالک جنالی دی مُچھاں پرانی ریت اے۔ ماکی دے سِر تے بِنانیاں وچ مُگرا اکھواون دی ریت۔ ڈاڈھیاں وڈیریاں اگے رِلّن دی سوڑ نوں ساویاں مرڑیاں اگے چوڑا ہو کڈھن دی ریت۔

مالک جنالی دی بھُو وڈیریاں سرداراں دی بھُوتوں اصلوں وکھری کوئی نہیں۔ ہے ایہہ دی اوسے دا پرچھانواں۔ تت دوہاں دا ای ماکی اے۔ پر سرداری دی بھُو میلیاں وچ بڑھکاں مار کے پِھنبیاں وچ ڈانگو ڈانگی ہو کے اپنا آپ نہیں وکھالدی۔

سرداری دی رت اکلے دوکلے بھیڑ وچ گھٹے گھلا کے نہیں نکلدی۔ اوہ وڈے وڈے لشکر جوڑ بھڑیندی اے لکھاں دے گاٹے لہا کے اپنی رِشا پوری کریندی اے۔ اوہدے پچھے وڈیری مالکی دا موکلیرا ویہار اے۔ اوہدیاں لوڑاں دا کھلار گھنیرا اے۔ گھڑی دا اُبال وچ اپنا آپ وکھال مکاون نال اوہدی نہیں سردی۔

دوہڑے وچ جیہڑے تن نیں اوہ جاندرو رت وِھونے نہیں۔ اوہناں دی رت تکی اے رب سیوں رتے وِجن نال۔ ہُن تن دی کایا ای ہور ہو گئی اے۔ رب رتیاں تناں دچ رت دا تت ست ای ہور ہو گیا اے۔ اوہناں دے کرن جاپن دا ڈُھمڈھ مُول ای ہور ہو گیا اے۔ رب اوہ ہے جو مالکی نہیں۔ مالکی تناں نوں رت نال بھریندی اے۔ اتنا جو اوہ پاٹن ہاکے تھی وِجن، اک دوجے نال بِھڑ کے اک دوجے نوں مُکایوں بِناں رہ ای نہ سکن۔ جدوں تن رب نال رتے گئے تے رتوں سکھنے تھی گئے۔ ہولے۔ ایہناں تناں وچ نہ بھُو اے نہ بھو۔ مالکی ترجھے تن رت دے چڑھا نال ای جیوندے نیں۔ رت دے لہا توں ڈردے نیں۔ بھُو بھُو دا ای ڈھو جاپاسا ہے۔

رت وِھونے ایس لہا چڑھا توں باہرے ہن۔ اوہ رت والاں دے ولیکے وچ نہیں۔ رت والاں نوں اوہناں ولوں دھڑکا ہے۔ کیوں جو خلقت اوہناں دیاں بولاں نوں مالکی والاں دے پرچار دا، اوہناں دے ورتارے نوں مالکی والاں دے ویہار دا تروڑ سمجھدی اے۔ رت وال رب رتیاں نوں ترا ہوندے ہن۔ اساں بانہہ بل والے ہاں، چیر پاڑ ساڈی کھیڈ اے۔ اپنے وکھرے مُہاڑیں کھلو کے ساڈے ویہار نوں بھنڈدے رہندے او۔ خلقت نوں ساڈے ویہار دیوں راہوں موڑ کے ساڈا ساجیا ویب اُجاڑدے او۔ چنگی نہ ہوسی جے۔ اگے تہاڈے ورگے کیں اساں سُولیاں تے ٹنگے نیں۔

رب رتے آکھدے ہن تُساں بھُلے پے او۔ سانوں چریکن دا بھو کوئی نہیں۔ بھو ہوندا اے رت پاروں۔ چیر ویکھو۔ "رتی نہ نکلے۔" ایتھے "رتی" لال دی ہے، تولن والی دی، تے "رت بھری" دی۔ تن وچ رُت "لہو" تے ہوندی اے، پر ساڈی رُت دا رنگ تُسیں نہیں ویکھ سکدے۔ ساڈے تن وچ رج بھو دی مستی بھری رت دا ترلکا نہیں۔ گل مک گئی۔ نہیں مکی کتھے۔ ایتھوں ای تے چھڑدی اے گل۔ اک پڑھت پوری ہوئی اے۔ (پوری دی کتھے ادھوری ای ہوئی اے سمجھو، کوئی پڑھت پوری کدے نہیں ہوندی) تے دوجیاں پڑھتاں والے آن لتھے نیں، نویاں پُرانیاں والے۔

آکھدے نیں جاندے کتھے او من دھارے معنے دوہڑے اُتے مڑھ کے۔ اپنے ولوں وڈی چترائی کر چلے او۔ اسیں کھولنے آں تہاڈی چترائی دا پول: پہلوں تُسیں دھکو دھکی وساکھی لا کھلوتے او۔ مُڑ جٹاں دیاں بڑھکاں نوں دِھگانے بھوئیں دی مالکی نال جوڑ کے لفظ رت نوں اپنی مرضی دے معنے چا پوائے جے۔ ایہہ ساری کرتوت کر کے رت دے آپ مُہارے معنے ہلے بنہ کے پھیر دوہڑے ول ہوئے او۔ ہُن دوہڑے نوں اپنی مرضی موجب ڈھالنا سوکھا ہو گیا اے تہاڈے لئی۔ پر اسیں تہانوں سوکھا نہیں چھڈنا۔ اسیں دوہڑے نوں انج بھن تروڑن دی کھُل نہیں دینی تُہانوں۔

پہلی پڑھت والے آکھدے نیں۔ نہ دیو زوراورو اسیں تہاڈے کولوں تے کھُل منگی وی کوئی نہیں۔ سانوں تے کھُل دتی اے دوہڑے آپ۔ سنگیوں باجھ۔ آؤ پڑھو۔

رتی رت نہ نکلے جے تن چیرے کوء
جو تن رتے رب سیوں تن تن رت نہ ہوء

ویکھو لفظ رت دی دوہرائی' ایہدی ورتوں دا ون سونا پسار۔ رت' رتی' رتے۔ ایسے پسار نے دوہڑے نوں ساڈے لئی اک بھُلاونی کھیڈ بنایا اے۔ اک اڑاونی۔ لفظ رت دیاں معنیاں بارے ساڈے اندر اک اچنبھا جگایا اے تے اسیں رت دے رنگ بھالدے وساکھی وچ جا وڑے۔ تے وساکھی کیہڑی اسیں آپ لائی اے۔ وساکھی تے لائی اے رت نے' ہاڑی دے پکن نے۔ ہاڑی' پکن نال جیہڑا نورا اُڑدا اے اوہ وسیب نوں اک نواں رنگ چڑھیندا اے۔ مالک جتالی دی رت وی ایسے رنگ دی اک وکھالی اے۔ لفظ رت نوں بھُو دے مُونہہ زوری دے نشے مستی دے معنے اسیں نہیں دتے۔ واہی وان وسیب دتے نیں۔ ہاں تُسیں ایس بھُوتر پچھے کھلوتی مالک جٹ دی مالکی نہ ویکھنی چاہو نہ ویکھو۔ اساں تے ایناں ای کیتا اے بئی مالک جتالی دی "رت" نوں دوہڑے والی رت نال جوڑ ویکھیا اے۔ اوہ وی ایس پاروں بئی مالک جتالی جیہڑے وسیبے وسدی آئی اے۔ دوہڑا وی اوسے وسیبے وسدا آیا اے۔ وساکھیوں باہر وی لفظ رت ایسے رنگ وچ عام ورتیندا اے۔ رت مُکھال دا پھل اے۔ مُکھال دتی ویل دا۔ بھاویں ایہہ مُکھال گھڑی دو گھڑی دا ہووے بھاویں ست پہرییا۔ سگوں میلیاں وچ تے رت اُچھالی کھیڈ دے رنگ وچ ہوندی اے۔ اوتھے تے مالکی دے مُکھال نال ایہدا جوڑ

گُرت نہیں وِسدا۔ لوک دی روز ورتی وچ تے رت سِدھی چودھرتے زور دابے نال جُڑی ہوندی اے۔ ماڑے اپنے بکیلے رُوہ نوں "رت" نہیں آکھدے۔ ہاں جے ماڑے کدی اک تھک کے سدھے ہو کھلون تاں زور والے اوہناں نوں رت دی چاگھ ضرور کریندے نیں۔ "دیکھو کی کتے نوں وی رت پئی لڑدی ہے۔" رت ماکی دا پچھن اے ایہدے تے کسی دا حق نہیں۔

کی کول جے جھٹ وہل ہے وی اے تاں اوہدے وچ ماکی دی بھنڈ نہیں۔ اوہدے اتے ریت دی مُہر نہیں۔ رُت اچھالی ظاہروں تے آپ مُہدری تے سہج سبھا ای اُچھلی لگدی اے پر سوہا ایہدا ماکی دی مُجگاں بدھی ریت وچ اے۔ ایس ریت دی پالی "میں" دیاں گُھمیاں اچیت پرتاں وچ۔ کسے دا دھگان من کے تن اندر جیہڑی سوڑ بندی اے اوہ کسے ہور نوں دھگان منوا کے رت دا اُبھارا بن ویندی اے۔ ماکی دا تے مُول ای دھگان ہویا۔ سگوں انج آکھو جو ہر ویہی دھگان ایسے مول دا ای بیاج اے۔ ہُن تے ماکی دا ہر روپ اصلوں بہروپ بنی ویندا اے، پر فرید ویلے ماکی دے ننگے روپ دی بھوں آہے۔ اک تن دی ہوراں تناں اتے سِدھی ماکی عام آہی۔ ہُن دی ہر تن وکدا ای اے۔ پر سوبھراں دے رنگو رنگ پڑدیاں وچ۔ نہ وکن والے نوں پتہ لگدا اے نہ رکھن والے نوں۔ سرداری دا پورا ورتارا چاک تے کی دے تن اتے سرادر دی ماکی سر کھلوتا ہا۔ جُوہاں دی سرداری اصلوں تناں دی سرداری آہی۔ کوئی کاما مالک دی جُوہ چھڈ نہ ہا سکدا۔ تن جو کرنہار ہے اپنی کیتی نوں مالک دی رت بنا کے آپ چھڑا جرن ہار تھی گیا ہا۔

اوہ رت جیہڑی تن دی لوڑ اے تن کنوں وکھری گِنیندی وی نہیں۔ اوہ رت جیہڑی وادھو ہے۔ دوجیاں دی کرنی دی اپنے اندر وچ بھرتی ہے۔ تن نوں وَتّر نہیں رہن دیندی اُگلار کر دیندی اے۔ اُگلار تن اپنے آپ نوں ساواں رکھن لئی ودھیرے رت سیڑدے ہن تے ودھیرے اُگلار پنے تھیندے ہن۔ آپیوں باہر۔ ہُن بولی وچ لفظ رت ایہناں دوہاں رنگاں وچ ورتیندا اے۔ دوہڑا بولی دی ایسے گُھل دا جم پل اے اپنی کھیڈ نال ایس گُھل نوں ودھیرے رکھلاردا اے۔ اک ہور پڑھت والے آکھدے نیں او جی تماڈا تے کم ای ہویا سوکھیاں نوں اوکھا کرن۔ چنگا بھلا سِدھا سادا دوہڑا اے۔ رت دا مطلب لہو ای اے لہو دی مستی۔ پر ایہہ مستی ماکی پاروں نہیں ہوندی کم پاروں ہوندی

اے۔ باوا فرید فرماوندے نیں بئی جیہناں رب نال لو لائی اوہناں اندر کام واشنا دی رتی نہیں رہندی۔

پہلی پڑھت والے آکھدے نیں۔ چلو اسیں کام واشنا دا جوڑ وسیب دی ہُتر دیاں پاڑاں تُرپھیڑاں نال جوڑ کے سوکھیاں نوں اوکھا نہیں کریندے پر ایہہ تے پچھ ای سکنے آں بئی جے رت نری کام واشنا ای ہے تاں "جے تن چیرے کوہ" ایہدے نال کیویں مُجڑیا۔ کام واشنا دی پڑتال تن چیریاں تے نہیں ہوندی۔ ایہہ تن چیرن کیہ اے تے دوہڑے وچ ایہدا کم کیہ اے۔ ڈھیر سارے کم ہو سن پر اک کم اوہ وی تے ہو سکدا اے جیہڑا پہلی پڑھت وچ آیا اے۔ اسیں تے زوراور وا اینا ای منگنے آں۔ انج کام وچ وی تناں دا میل نہیں ہوندا تن تناں نوں چیر دے نیں چیر کے ویکھدے نیں۔ کیہ کام دی اوسے ای ماکھی والی میں دی اک ہور وکھالی نہیں۔ کیہ ایہہ اوہو رت اُچھالی نہیں جیہڑی ماکھی دیاں کھلاریاں تھُڑاں سوڑاں وچوں لنگھ کے دِھگان تے لوبھ بن کے مناں وچ اُگھلدی اے تے تناں نوں چیر کے سواہ ہووندی اے۔ کیہ کام تے پریت وچ اوہو فرق نہیں جیہڑا "رتی رت" تے وَتّر رت وچ اے۔

دوہڑے وچ "تن" دی دوہرائی دا کم تے اوہو اے جیہڑا "رت" دی دوہرائی دا اے۔ دوہڑے نوں اک بُھلاونی اڑاونی کھیڈ بناون وچ ایہناں دوہاں لفظاں دی ورتوں دا ہتھ اے۔ "رت" تے "تن" رل کے اک تال جیہی بنیندے نیں' جیویں ایہہ طبلے دے بول ہوون۔ وچ ہور میلویں لفظ دی ہن جو تن' جے تن' رتن تن۔ نالے رب۔ لفظ "رب" دا بر تے "رت" ساواں ای ہے پر ایہدے وچ "ت" دے تنا کے دی تھانویں "ب" دا بھار گور ہے۔ دوجی سطر اتک (وسرام) دے دوپاسی تکڑی دے دو پلڑیاں وچ تندی جاپدی اے۔ اک پاسے "رت" ہے دوجے پاسے "رب"۔ وت ویکھو دوہاں سطراں وچ "رت نہ" انج سُنیندا جاپدا اے جیویں "رتن" ہووے۔ لفظ اپنی ایس ورتوں وچ معنیاں توں اڈرے ہو کے نری واج بن نچے نیں۔ سنگیت بن گئے نیں۔ جیویں طبلے دے بول ہوون یاں ترانے دے۔ لفظاں دے انج معنیاں کنوں ہٹن تے سنگیت بن تُرن نال اوہناں دی بنائی بھلاونی کھیڈ ودھیرے بھلاونی اڑاونی تھی گئی اے تے جے "رت نہ" نوں "رتن" دا بُھلاوا رکھ کے مُنیا جا سکے تاں بُھلاونی دیاں پھیریاں وچ اک پھیری دا ہور وادھا ہو ویسی (رتن موتی نوں آکھدے نیں)۔

ٹھلاونی اصل وچ سمجھاونی دا ای روپ ہوندی اے۔ ٹھلاونی ٹُٹھ راہیں ہِدھ تے اپڑیندی اے۔ اگدوں بھرے بھرم ونجا کے بندے کنوں نواں اپرالا کرویندی اے۔ سوکھیاں گلاں نوں اوکھا تے اوکھیاں نوں سرل کر کے عام ورتی نوں نواں کریندی اے۔ جتنیاں ٹھلاونی دیاں کیچلاں گھنیاں ہوون اوتنی ای اوس دی سمجھاونی پکیری ہوندی اے۔ پر ہک فرق وی ہے بھلاونی تے سمجھاونی وچ۔ ٹھلاونی سمجھاونی تھی کے مُڑ ٹھلاونی بن کھلوندی اے۔ اپنے کیتے بارے مُڑ شک بھریاں ستیاں کرن لگ پوندی اے۔ بھلاونی سیانیاں ایانیاں نوں اک تھاں کرویندی اے۔ سیانیاں نوں ایانا تے ایانیاں نوں سیانا کر وکھالدی اے۔

بھلاونی دوہڑے دی مُنتر دا ہک گُن اے۔ کتے ساہنے کتے اوہلے۔ دوہڑے دا سوڑا بر، گنے مِچنے لفظ، وچکارلی اٹک، سارے رل کے ہک گُجھی گھات جوگی تھاں بنیندے نیں۔ پر وکھ وکھ دوہڑیاں وچ ٹھلاونی مبتر دیاں وکھ وکھ آہراں راہیں اپنا آپ وکھالدی اے۔ ایس دوہڑے وچ بھلاونی لفظاں دیاں واجاں راہیں اوہناں دے ظاہرا روپ راہیں بنی اے سو ساہنے ہے۔ سانوں ہِدھی نکر دی اے۔

بھلاونی دیاں کماں وچوں کم ایہہ وی ہے جو ہمیش لئی پڑھتاں دی آوا جاوی دا راہ بنا دیوے۔

راہ بنیا اے تاں ہک ہئ پڑھت وی آئی بیٹھی اے۔ آہندی اے بھُلے او تساں دی۔ کدے دی گل کدے رگھن گئے او۔ نہ فرید نوں سمجھے او نہ دوہڑے نوں۔ بھلا ہووے ہا جے تہانوں تصوف دی کوئی سار گھر ہووے ہا، رت دا رنگ' رتا رنگ نشان ہے بندے وی وکھری ہستی دا۔ جد بندہ رب نال رتیا تے اوہدی رت رتی نہیں رہی بے رنگ تھی گئی۔ بے رنگی گُل نال ہک مک تھی وجن دا نشان اے۔ اینی گل اے تسیں کیہڑیاں لمیاں چھوہ بیٹھے او۔

پہلی پڑھت والے آہندے نیں۔ اساں وی رب نال گُل نال ہک مِک تھیون دی گل کیتی اے۔ مُڑ پڑھو ویکھو۔ نویں آئی پڑھت آہندی اے۔ اسیں پڑھ ڈِٹھا اے۔ تساں دِھگانے رب نوں ماکی بے ماکی نال جا جوڑیا اے۔ رب ماکاں بے ماکاں سبھ دا سانجھا اے۔ سبھ اوہدی دین اے۔ گُل نال اک ہوون اپنی اپنی توفیق اے مرشد دی نظر اے ایہدے وچ ماکی بے ماکی کتھوں آوڑی۔ اصل جھگڑا ایہناں پڑھتاں وچ رڑا

دوہڑے دا نہیں۔ جھگڑا ہے وجیب دی بُنتر بارے وجیب وچ بندے دی کرنی کر سکنی بارے۔ بندے دے بندے نال سمبندھ بارے۔ وِتھ رڑی سوچاں دی نہیں جیون ڈھنگاں دی اے۔

(2)

رمزاں دوہڑیو دوہڑے بھوندیاں نیں کہ ہر دوہڑے نویں رسریوں عدیاں نیں۔ پچھلی ہوند نال سکتے مُجڑدیاں سکتے کھیندیاں۔ کُجھ رمزاں اگ دیاں کُجھ پانی دیاں۔

سرور . پنکھی ہیکڑو چھاہی وال پچاس
ایہہ تن لہریں گذ رتھیا سچے تیری آس
کُجھ سانجھاں اسانجھاں اگ دیاں کُجھ پانی دیاں۔

مُڈھلی سطر نوں انج تے پڑھ ای سکنے آں جو سرور اتے پنکھی ہکو اے تے چھاہی وال پنجاہ نیں۔ پر انج وی تے پڑھ سکنے آں جو سرور تے پنکھی اِک رِک ہن تے چھاہی وال وکھو وکھ۔

بجرے پانی دے وِہن دا تے پنکھی دا جوڑ قدرت نے جوڑیا۔ پنکھی دا بجرے پانی نال ای جیون اے۔ پنکھی سرور دی ای جم جات اے۔ اوس نت سرور کولوں ای آجیوکا لیتا اے۔ پر اج پنکھی سرروڈی اوکڑ بنی اے۔ اوہدے رزق سوے دوالے چھاہی والاں دی ہیڑ ڈھکی پئی اے۔ چھاہی وال چھاہیاں اڈی کھلوتے پنکھی نوں پئے تاڑدے نیں۔

پہلی سطر وچ پنکھی موت دے مُونہہ آیا جاپدا اے۔ دوجی سطرے اچتی اوہنوں اک پُھرنا پُھردا اے۔ رِٹھل۔ سرور دیاں لہراں نال اِک بِک تھمی ونج۔ لہر وچ لہر۔ لہر وچ لہر تھمی وجن کوئی سوکھا اے؟ ایہہ پرانی ہستی ونجا کے نویں دھارن والی گل اے۔ پنکھی نوں اڈُنھ وچ وڑن دا بھو دی ہے پر قدرت دے دیہار دی پیہائی دا پک ایس بھو نوں مکاوندا اے۔ پنکھی رِٹھل پوندا اے۔ ہُن اوہ چھاہی والاں دی ماروں باہر اے لہر وچ لہر۔ لہرلہرتوں چھاہی وچ کوئی کیویں ولے۔ سرور تے پنکھی دی سانجھ دا اج اک نواں رنگ بتریا اے۔ اگے پکھُو بھانے سرور رزق سوما ای ہا۔ اج پکھو دی ہستی رہی تاں اے

جے اوہ سرور دی ہستی نال اک تھی گئی اے۔

پہلی سطرے سُناون والا جیویں جگ واپری پیا سُنیندا اے۔ دوجی سطرے جگ واپری سُناون والے دے ہڈیں ورت گئی اے۔ پنکھی "ایہہ تن" ہو بولیا اے۔ پنکھی دا من ای نہیں اوہدا تن اوہدی پوری ہستی لہر نال لہر اے۔ "ایہہ تن" وچ تن موہرے ہو بولدا اے۔ تن من دی پرائی نکھیڑ نوں چُور کے۔ ہستی نوں ثبوتا کر کے۔ جے تن پھاہی والاں ہتھ آونجے تے تن من رگڑ ویندے نیں۔ پھاہی والاں دے دھڑکونے تے اوہنوں لہریں گڈ تھیون دا راہ سُجھایا ہے۔ ویلے دی کرڑی پکڑنے پنکھی نوں آن بنھیا۔ سوہُن پچی مُکل مانیوں باجھ ثبوتی ہوند ہنڈایوں باجھ اوہ جیوں ای نہیں سکدا۔ اک پل اوہ لہر ہلاریوں نکھڑیا نہیں تے پھاہی والاں اوہنوں اڑنبیا نہیں۔

لہریں گڈ تھیا وچ نیجن دی رمزوی اے۔ کیہ پنکھی نے تن نوں بی بنا کے لہریں بیج دتا اے تے آکھیا اے سچے تیری آس۔ جیویں راکھ پہلی بیج کے آکھدے نیں۔ بی مڑ تت ہو وجن ہے۔ ظاہر ہستی دت ہونہار تت بن کے نظروں اوہلے ہو گئی اے۔ پر ایہہ بی پانی وچ گڈ بیجیا ہے۔ گڈ بیجیا کیویں ہے تے اُگسی کیویں۔ ایہہ کے عجب فصل دا بی اے۔ پوند پانی وچوں ای جگ دی ہوند ٹُری آہی۔ کیہ ایہہ ہُن نویں سریوں جگ سرجنا تھیون لگی اے۔ ایس رمز وچ کول دا پھُل دی اُگیا جاپدا اے کول وی لہراں وچوں جمدا اے تاں ای بے صورت دے صورت وان ہوون دا نشان بنیا اے۔ ہوند دے نت نسارے دا اُچ دے نزول رس دا اُچ دے نکھر روپ دا نشان۔

پنکھی نیارا اے پنکھیوں بی تھی اُگیا۔ ہُن کول تھی ظاہر ہوسی۔

کہ لہراں کول ای ہن۔ پنکھی دی تے کول دی۔

لہریں گڈ تھیون ہے اچنبھا گل۔ رِت ٹورے وچ نت نکا۔

سرور۔ پنکھی۔ پھاہی وال۔ رمزاں دی ایہہ کہانی اک گل اتے ڈُھکدی اے۔ جتھوں پنکھی نوں رزق جُڑدا اے اوتھے ای اوہنوں پھاہیاں لگدیاں نیں تے اوتھے ای اوہدا نسارا اوہدا بچاء وی اے۔ پھاہیاں دا سہنسا اک نویں ہوند دا بُوہا بن گیا اے۔

جیس جگ دی ایہہ کہانی اے اوتھے پھاہی وال نت پنکھیاں دی تاڑ وچ ہن۔ آپ مُجھن کھاون لئی یاں پھڑ کے ناں ناویں والیاں اگے وِیچن لئی۔ ناں ناویں والیاں

نوں سجاوٹ لئی دی پکھیاں دی لوڑ ہوئی۔ پنجریاں وچ گھت کے خابگاہواں وچ رکھن لئی۔ حوضاں تے تراون لئی۔ بھوبھر کے آلیاں وچ دھرن لئی۔

کہانی پکھنوُ دی اے کہ بندے دی۔ اوہ بندہ اسیں تُسیں آں کہ اوہ فرید دے وسیب دا واسی اے۔ ہکتے اوہ بندہ فرید آپ ای تے نہیں۔ ولی دیاں پھاہی والاں کنوں بچن لئی مخلوق نال اِک مِک ہوسیا اے اجودھن آ کے۔

پر رمزنوں رمزای کیوں نہ رہن دیویے۔ پکھی دی کہانی دا کہانی کر کے رس کیوں نہ مانیے کہانی نوں سیانی کر کے اوہدے پر کیوں کپیے۔

انج دس والے ایہہ وی وسدے نیں جو کہانیاں ہوندیاں سیانیاں ای نیں۔ تاہیوں ایانیاں نوں سیانا کر دیندیاں نیں تے سیانیاں نوں ایانا۔

کلر کیری چھپڑی آہو اتھے ہنجھ

گھنجھو بوڑن نہ پیوے اُڈن سندی ڈنجھ

ہُن ایتھے ویکھو کہانی ایڈی سدھی اے جو کہانی جاپدی ای نہیں۔ اک عام ویکھی اے۔ بندے دی عام ویکھی تے پکھواں دی عام ورتی۔ فرید عام ویکھی نوں منجھ نال ویکھدا اے تے اوہ خاص تھی ویندی اے۔ اسیں خاص وکھالیاں دی نوہ وچ رہنے آں سو کجھ وی نہیں ویہندے۔ تے جے ویہندیاں نہ ویکھیا جاوے تے وسنا ای بند ہو جاندا اے اوڑک۔ جیہڑی ویکھی ان ویکھی کریے۔ اوہ ساڈی ویکھنی وچ ساڈی سُرت وچ اک دھندلا جیہا کھپا بن کے پھس رہندی اے۔ ویکھنی داست ویکھن اے جیویں سُرت داست پرکھن اے۔ سو فرید عام ویکھنی نوں خاص کریندا اے مُرکھاں پکھیرواں دی کرنی جرنی نوں دھیاندا اے۔

کلر اٹھی بھوئیں اُتے کُھلا پانی باہروں آیا ہووے کہ وِچوں رسیا ہووے۔ کوڑا ای ہوندا اے (کلر آپ وی چاننی رات وچ پانی جاپدا اے) پکھو پانی دی نوہ وچ تھے نیں گھنجھ بوڑیندے نیں پر گھنجھ چیندی ای نہیں۔ پیوے وی کیویں۔ پکھو دی اکھ تے بھُل سکدی اے۔ گھنجھ تے نہیں بھُل سکدی کوڑے مٹھے دی سنجان۔ سو "اڈن سندی ڈنجھ"۔ یاں تے ایہہ ہئی پکھواں ترکھی ترینہ کلر اٹھی پانی چکھ کے "اُڈن" تھی گئی اے یاں ایہہ جو پانی دی ڈنجھ دی تھانویں اوسے اُڈاری دی ڈنجھ مُڑ جاگ پئی نیں، جیہڑی چھڈ کے اوہ پانی پیون تھے آہن۔

ایہہ پکھو ہنس نیں۔ ہنس وچ کیہ وڈیائی اے جو فرید دی تے ہور شاعر وی اوہدی گل کریندے نیں۔ ہنس دی سوبھا چرکالاں توں لوک ریت وچ ٹُری آوندی اے۔ خورے اوہدی دکھ پاروں اوہدی سدھ مگن تاری' اوہدے سچ پاروں ایہہ سوبھا ٹُری۔ ہنس تاری دھیاندیاں خورے بندے دا اپنا آپا اکسار تے سِدھ تھیا' آہر وہیاری چنتا توں چھُٹا۔ تے بندے ہنس نوں وہیاریں وسیندیاں وہیاروں وکھ تھیون دی سکت دا نشان بنا رکھدا۔ جیہناں جیاں ایہہ سکت کمائی ورتائی اوہ ہنس اکھوائے۔ مُڑ ریت ٹُری بئی ہنس دی کھاہد ای وکھری اے۔ نہ اوہ جی جنور نوں چھیڑدا اے نہ گھا بوٹ نوں۔ اوہدی روڑوٹے تے گُزران اے۔ راج والیاں ہنس سلاہنا ٹُھنّی' تے ہنساں نوں پھڑ محلاں دی سجاوٹ چا کیتا۔ جیویں اوہ ہر لوک مُتبر نوں محلاں دی سجاوٹ کریندے آئے نیں۔ محلاں موہرے ٹُردے ہنس راج ہنس تھئے۔ خورے ایسے توں رِیت ٹُری جو ہنس کھاندا اے تے موتی نہیں تے مُکھا ای رجیا رہندا اے۔ انج موتی وی لوک درتوں وچوں لنگھ کے ای راج سجاوٹ تھئے تے راج ہنساں دی کھاہد بنے۔ سو ہو سکدا اے ہنس موتی دا جوڑ راج ہنساں توں پہلوں دا ہووے۔ ایہہ وی ہے جو جیہڑی لوک مُتبر راج محلیں گئی اوہ راج سجاوٹی لگ لیڑ نال مُڑ لوک ریت وچ لہہ گُھمی۔ لوک رِیت کوئی سدا پوتر وہن نہیں۔ ایہہ ہر ویلے محلاں دی میل دے رلے دی مار وچ رہندی اے۔

چھپڑی وچ پانی بھرا تے ہوندا ای نہیں۔ سوجے سرور نشان اے حیاتی دے سدا نویاں نرویاں تھیون دا تے چھپڑی اوہ حیاتی ہوئی جیہڑی اپنے آپ وچ بند ہوون پاروں سدا موت وچ پئی ڈھلدی اے۔ جے چھپڑی وسوں دے وچ ہووے تے اوہدا کم ہوندا اے وسوں دی میل سانبھن۔ سنگت وچ دوہڑے تے گل ٹُردی پئی آہی۔ دو جیاں کن سن وچ صلاحیں پے گیاں۔ گل ٹورن والیاں آکھیا آپو وچ کیہ ہنیاں پکیندیاں ہو۔ یاں ساڈی گُھنویاں اپنی چا سناؤ۔

اک آکھن لگی تہاڈی کیہ بنیے۔ تُہاڈی ساری گل مرداں دے پکھوں اے۔

دوجی: تہاڈی وی تے فرید دی وی۔ ساڈا خیال اے بابا وی مرداں دے پکھوں ای بولیا اے۔ اوہنوں وسیب وچ جنانی دی کیتی ورتی دی سار نہیں۔ یاں پرواہ نہیں۔ اک ہور دوہڑے وچ دی چھپڑی نوں نندیوس۔

سوئی سرور ڈھونڈ لہہ جتھوں لبھی وتھ

چھپڑ ڈھونڈے کیا ملے چکڑ ڈُبے ہتھ

پہلی: چھپڑی نوں جناتیاں ای جاندیاں نیں جیہناں دا ہر ویلے دا واہ چھپڑی نال رہندا اے۔ جیہناں دے سو کم چھپڑی نیڑدی اے۔

دوجی: چھپڑی دا درد جناتی سمجھ سکدی اے تے جناتی دا چھپڑی۔ مردانی وسوں وچ دوہاں دا درجہ جو اکو ہویا۔

پہلی: تے دوہاں دا کم وی۔

جیہاں دی گل نے دوہڑے دی پڑھت سوائی کر دتی۔ وسیب پراتا پینڈو ہووے یاں نواں شہری جناتی دا کم اوہدا درجہ چھپڑی والا ای رہندا اے۔ فرید جناتی نوں تے چھپڑی نہیں پیا آکھدا۔ اوہ تے اوس دیہار نوں ای پیا رہندا اے جیس پورے وسیب نوں چھپڑی کر چھڈیا اے۔

کلر بھوئیں دا روگ اے۔ کلر سیے ماری بھوئیں وچ کلراٹھیاں چھپڑیاں بندیاں نیں۔ بھوئیں نوں کلر دا روگ لگدا اے جے پانی اصلوں گھٹ لگے یاں حدوں ودھ۔ سو جیہڑے وسیب دی فرید دس پائی اے اوہ وتر نہیں۔ اوہدا ورتارا کساواں اے۔ ایس روگی وسیب وچ ہنس جیون تے کیویں۔ لوک ریت دی شاعری وچ جتھے ہنس آئے نیں اوتھے بگلے دی نال ای آئے نیں ہنساں دی ٹکر تے۔

دریا دے کنڈے بگلا بیٹھا کیل کرے

کیل کریندے ہنجھ نوں اچنتے باز پے

ہنس تے بگلا اکو ناہری دے پکھی نیں۔ دکھ رلدی ملدی نیں۔ بے دھیانے ہنس اتے بگلے دا بھلاوا پے سکدا اے۔ پر لوک جاچے سبھا ہنس دا ہور تے بگلے دا ہور۔ بگلا ہر گھڑی اپنے شکار دی ٹوہ وچ اے۔ اوہنوں ہور کوئی آہر نہیں۔ لوک اوہدی سادھی نوں وی مچھی پھساون دا مکر سمجھدے نیں۔ سو بگلا لوک جاچے نشان بن گیا لوبھ دا۔ اپنے لوبھ لئی داء دپے نال مخلوق نوں ٹھگن دا۔ اوہ ہنس روپ وٹاون دا ٹل لاوندا اے پر ہے اصلوں ہنس دا توڑ۔

دوہڑے وچ اک تریجا پکھیرو باز وی اے۔ باز ہے تے پکھیرو پر پانی والیاں دی ناہری وچوں نہیں۔ اوہدی جوہ واء اے۔ اوہ ہنساں بگلیاں دے سراں تے پیا اڈدا اے۔ شکار دی ٹوہ وچ۔ اچنت ای آپوندا اے تے شکار نوں نپ کھڑدا اے۔ جاپدا باز

دی بے پرواہ ای اے۔ اڈرا جو رہندا ہویا ہور پکھواں کنوں۔ کدیں کدار ای وکھالی
ویندا اے ۔ پر اوہدی بے پرواہی ایویں جھاکا اے۔ اوہ ہر پل شکار دی ٹوہ وچ اے۔
ایس گل وچ اوہ بگلے دا ای جوٹی وال اے۔ بگلا داء دپے نال کم ٹوردا اے تے باز اپنے
زور نال۔ پر جے باز اڈرا درااڈا نہ ہووے تے نِرا زور دھگانے اوہ ماڑیاں پکھواں تے
بھارو نہیں ہو سکدا۔ اڈرے دراڈے ہوون پاروں ماڑے اوہدی ویکھنی جاچنی توں
اوہدی گھات توں ان ٹھوہے رہندے نیں تے اوہدی مجرکی بن ویندے نیں۔

لوک ریت وچ باز دی وڈیائی نہیں تھئی۔ باز نوں وڈیایا دربار ریت نیں۔
دربار ریت وچ باز نشان اے باتشاہی دے زور دا' اوہدی اپڑ دا اوہدے مان دا۔ باتشاہ
باز اے کیوں جے اوہ مخلوق دے سر تے اے۔ مخلوق اوہنوں ویکھ نہیں سکدی اوہدی
مرضی دی اگو نہی سنجان نہیں کر سکدی۔ اوہدی سوچنی کرنی دا بھیت نہیں پا سکدی۔ پر
باتشاہ جی جی نوں ویکھدا جاندا اے۔ کسے پکھو دا باز توں کوئی اوہلا نہیں۔ ہر کوئی اوہدی
اڈِٹھ مار وچ ہے۔ اوہدے اچرج رعب وچ ہے۔ باتشاہ دی دکھ دی باز دی دکھ اے۔
دربار ریت دی شاعری وچ حسن رعب اے حسن دھاک اے۔ حسن زوراوری دی
سکت اے۔ زوراوری دا وکھالا ای سوہن وکھالا اے۔ زوراوری دے دنوون ڈھنگ
ای "اداواں" ہن۔ ایویں نہیں باتشاہواں دیاں مُورتاں وچ ہتھاں تے باز بہائے
جاندے۔

دوہڑے وچ دربار ریت دا باز لوک ریت وچ پھڑ لاہیو نیں۔ اوہدے دھڑ توں
حسن دی مچھاک لاہ کے اوہنوں سگواں اوہو وکھایو نیں جو اوہ ہے۔

دوہڑے وچ دریا اے۔ کندھی اُتے بگلا کیل پیا کریندا اے۔ کیل من دی موج
اے۔ کھیڈ اے۔ ہنس دی کیل وچ اے اُتوں اوا گھت باز پیا اے۔ اوس ہنس نپ
کھڑیا۔ بگلا نہیں چھیڑیا۔ بگلا انجے اپنی کیلے لگا ہویا اے۔

باز بگلے نوں کیوں نہیں پیا۔ ایس پاروں تے نہیں جو اوہدی تے بگلے دی کار اکو
اے۔ اک مکر نال لبھ پالدا اے اک دِھگان نال۔ بگلے دی کیل اوہدی کھیڈ تے اوہدا مکر
اے' اوہدے لبھ دا آہن۔ باز داویر تے ہنس دی کھیڈ نال اے جیہڑی لوبھ ویہاروں
باہری اے۔ لوبھوں چھٹکارے دا نشان اے۔ بگلا تے باز دوویں قیدی نیں نِت دی تھُڑ
دے' جیہڑی لوبھ نے اوہناں دے اندر بھادتی اے۔ نِت دی تھُڑ نوں پورن کیتے اوہ

رِت دوجیاں نوں مار کھاون دی وادی وچ بدھے رہندے نیں۔ ہنس اپنی کُھل دی مستی وچ ہے۔ اوہدا اپنے آپ نال سانگا لوبھ دا نہیں سو دوجیاں نال سانگا دھرویاں ٹھگی دا نہیں۔

پر ہنس اپنے آپ نوں لوبھوں چھڈا کے ویہار دی ماروں باہر نہیں ہو گیا۔ اوس وسنا ایسے جگ تے ہے تے ایہہ جگ اجے لوبھ ویہار دے راج ہیٹھ اے۔ سو ہنس دی ہستی نوں ہر ویلے دھڑکا اے بازاں دا۔

بگلیاں نوں کوئی دھڑکا نہیں۔۔ باتشاہی ورتارے وچ گُنج تے سورنگاں دے سرکاری اہلکار تے وپاری مخلوق دے نال رہندے نیں تے مخلوق دی کیتی کھوہندے ٹھگدے نیں پر بگلے اوہ نیں جیہناں اپنا بانا ہنساں ورگا رکھیا ہویا اے۔ جیہناں دے ظاہر روپ اتے ہنساں دا بھُلیکھا پے سکدا اے۔ مکدے ایہہ اوہ تے نہیں جو بولی تے لوبھ ویہاروں چھنکارے دی گُجو لیندے آہے۔ پر مطلب اوس بولی دا اوہ کریندے آہے جیہڑا لوبھ ویہار نوں ہتھوں پکیرا کرے۔ مطلب رِزا لفظاں راہیں نہیں۔ اپنی کرنی راہیں دی اپنے ورتارے راہیں وی۔ ایہناں دیاں مندراں 'مستیاں' دواریاں 'خنگاہواں' پاٹھ شالیاں 'مدرسیاں وچ دعویٰ تے ہنس ورتارے دا بھدا سی' پر وچوں نشانہ ہوندا سا مخلوق نوں موہ کے آپ کھاون دایاں بنھ کے بازاں اگے دھرن دا۔

(3)

راکناں آتا اگلا' راکناں ناہیں ۔ لُون
اگے گئے سنجا سن چوناں کھاسی کون

جاپدا تے انج اے جیویں دوہڑے وچ دو نہ دِھراں دی دت دا تول پیا تھینددا اے۔ پر جے تول اے تاں دوہاں دِھراں نوں اکو جنس نال تُلنا چاہیدا اے ایتھے اک دِھر دا تول آٹے نال پیا تھیندا اے' دوجی دا لُون نال۔ آٹے تے لُون دا ساک کیہ اے۔

لُون سلُونا وی اے تے لُون وی۔ لُون ہووے تاں ای سلُونا ہوندا اے۔ پر

گُون آٹے باجھ نہ گُجڑدا۔ لوڑوں ودھ آٹا کول ہووے اوہ دیوتے پیسے گِھنو' تے ہیسیاں دا گُون آٹو تے سلونا رِنھو۔ جد پیسہ نہ ہا تد آٹا آپ ای پیسے دا کم کریندا ہا۔ واہکاں ان اُگاونا' گھرِو کی لوڑوں ودھ ان سیپیاں نوں دینا تے وٹاندرے وچ اوہناں کولوں لوڑیندیاں وستاں لینیاں' لوڑیندے کم لینے۔ ہور ہر شے باجھ بندے دی سر سکدی اے اک ان باجھ نہیں سر سکدی۔ ان آکھویاں گھکھ داتوڑ کرن والی بندے نوں کم کاج جوگا رکھن والی کوئی دی کھاہد۔

فرید ویلے ان اُگاون دے دو ڈھلے ویلے آہے۔ اک بھوئیں تے اک بندے دی کار' ہتھاں دی کارنی۔ جہدے کول جتنی بھوئیں ہوونی تے جتنے ہتھ ہوونے اوتی ای کھاہد اُگھاون دی سکت ہوونی تے جتنی لوڑوں ودھ کھاہد سرنی اوتی ای وٹاندرے دی سکنا ہوونی' اوتی سمجھو اپج دا مُول ویلا تے بندے دے ہتھ ای نیں۔ فرید ویلے جیہڑی واہی دی انگل آہی اوہ تے آہی ای ہتھاں سر۔

اپنے ہتھیں تے بندہ مساں اپنی لوڑ جوگی کھاہد تے ونگ جوڑ سکدا ہا۔ سو ایہہ کیویں تھیا جو اُکناں کول بے حسابا (اگلا) آٹا گُجڑ گیا تے اک گُونوں دی گئے۔ تھیا ایویں جو گجھ بندیاں دِھگانے دُوجیاں دی ہتھ دی کار اُتے مل چا ماری۔ دوجیاں کول رَزی اوتی چھوڑی جہدے نال اوہ مساں کم کار جوگے رہن۔ اتنی چھوڑی جہدے نال اوہ گُون دی نہ رِگھن سکن۔ گُون نشان اے اصلوں تھوڑے جیہے سواد دا۔ گھٹ توں گھٹ سُکھال دا۔ سو گُونوں آتر اوہ ہن جیہڑے اپنی کیتی وچوں ذرا ساہ دی ڈور ٹورن جوگا رِگھن سکدے ہن' رہندی اوہناں دی دِھگان والیاں کول ونج گجھ دی اے۔ گجھ کے بن ویندی اے چوکھے وٹاندرے دی سکت۔ من مرضی دیاں وستاں وِہاجن دی سکت' ودھیریاں ہتھاں نوں من مرضی دیاں کماں اتے لاون دی سکت۔ ایہہ اگلا آٹا ای ہا جہدے وٹے وچ سونے چاندی دے ڈھیر گُجڑ دے آہے۔

سونے چاندی دا' روپیے اشرفی دا مُولوں اپنا کوئی اگھ نہ ہا۔ اگھ ہا ونگ دا۔ وٹاندرے دی سکت دا' سونا چاندی تاں آہے وِچولے۔ ونگ بنائی اُپج نے۔ اُپج کیتی بندے دی کرنی نے۔ نہ بندے دی کرنی ہووے نہ اُپج ہووے نہ وٹاندرا نہ ونگ۔ سو اصل اگھ تے ہے بندے دی کرنی دا۔ پر جد سنس ہزاراں جیاں دی کرنی گُجڑ کے تھوک بنی تے تھوکوں ونگ تھئی تے کے اک جی دے لیکھے ونج لگی تاں اوہ ای جی سنس

ہزاراں دی کھیتی دا مالک بن گیا۔ بندے دی کرنی دا اگھ مریج گیا۔ ُجڑی ونگ کرنی دے سر تے سوار تھی گئی۔ دھی ماں دے گل پھاہ گھت بیٹھی۔ ہنس ہزاراں نوں لشکراں وچ جولیا تے دراڈیاں مجوہاں اتے دھاوے کیتے تے اتھانویں مخلوق دی کرنی نوں قبضے کرکے اپنی ونگ ہور ودھائی۔

ہنت ودھدی ُمونہہ زور ونگ نے علماں ہنراں نوں وی اپنا کمی کر لیا۔ علماں ہنراں راہیں ُگنج دے نویں ڈھوہنے تے ون سونیاں اٹکلاں ونگ واناں دے وس ہو گئیاں۔ ونگ واناں دی مالکی ودھدی گئی تے مخلوق دی غلامی۔ علم ہنر ُگن گیان وی بندے دی کرنی دا ای جوڑ جپ ہوندے نیں۔ کرنی توں سُری سمجھ نال بندہ کھیتی نوں پرچولدا اے۔ ایہہ پرچول کھیتی نوں نویں جاگ لاوندی اے تے پرانیاں علماں ہنراں وچوں نویاں دے ڈُس نکلدے نیں۔ جیس ونگ وان نے کرنی اتے مل ماری اوسے نے علم ہنر نوں وی اپنی لوڑ سر توریا۔ جیویں خلقت دی کرنی اوہدے وس نہ رہی ایویں ای کرنی وچوں نِسری سمجھ دی خلقت دے وس نہ رہی۔

اِکناں ناہیں ُلون

ویکھو "اِکناں" کیویں سدھی ونڈ کریندا اے وسیب دی دونہہ دھڑیاں وچ۔ اک دی انھوند دوجے دی ہوند اے۔ دوویں اک ُگساک وچ بدھے پئے نیں۔ ایہہ ُگساک ای ویہار اے۔ ایسے دے سر تے وسیب اے۔ لفظ "اِکناں" دوہڑے دی پہلی سطر دی وی سدھی ونڈ کریندا اے دو ُٹکاں وچ۔ ویکھن نوں ایہہ ُٹکاں ساویاں نیں پر گوہ کرو تے جاپدا اے موہرلی ُتک بھاری اے تے ُمگرلی ہولی۔ "آٹا اگلا" وچ نالو نال دو تھاپاں نیں آٹا دی ٹ تے اگلا دا دوہرا گ۔ سوڑی وِتھ وچ دونہہ تھاپاں دا بھار موہرلی ُتک نوں اُلار گیا اے۔ "اکناں" لفظ دی ملوک ٹکور دو تھاپاں دے بھار نوں ودھیرے ُاگھاڑدی اے۔ دو ُٹکاں وچکار اک ساہ جتنی اٹک اے، جیہنوں عالم لوک وِسرام آکھدے نیں۔ اٹک آکھو تاں وی خیر اے۔ اٹکوں پار وت "اِکناں" کھلوتا اے "آٹا اگلا" دا بھار ہور ودھان کیتے۔ آروی ہولا تے پار دی ہولا تے وچ انج جاپدا اے جیویں ُبگھے لوڑا بھار پھس گیا اے۔ جیہنے دوہڑے دی ُبتر وچ اک سوڑ جیہی آن دھری اے۔

"اِکناں" نے پہلی ُتک دا بھار وکھالیا اے ہُن اگوں اکناں دا کم ایہہ ہے جو

دوجی تک دی ہول وکھالے۔

آکناں ناہیں لُون

ویکھو "نا" دی سُریلی دوہر ناہیں دی ہ دے ہلارے لون دی دوچ لہہ کے مڑن دے سُرنوں چھوہندی اے۔ آں ایں اوں دیاں کولیاں مینڈھاں اک ہولا پُھل سنگیت سار دیاں نیں۔ ایس سرل سنگیت پاروں آٹا اگلا دا بھار ودھیرے بے لوڑا تے وھگانا جاپدا اے۔

دوہڑا بُجھارت دے روپ اے۔ اِکناں لفظ دے ظاہرا نروار پینترے نال ای بُجھارت دا ٹُھک بجھا اے۔ پر اِکناں لفظ اپوں ای بُجھارت دے بھیت ول گُجھی سیتر کریندا اے۔ آٹے والیاں نوں بھارا تے لون والیاں نوں ہولا وکھال کے۔ (جیویں بُجھارتاں دی ریت اے بُجھارت پاون والے آپ ای کُجھ سیتراں نال بُجھن ہاراں نوں کُھرے دکھاوندے نیں۔) ہُن جیہڑا بھار دنیا وچ لاہا اے اوہ ایتھے شاعری وچ گھاٹا بن گیا اے۔ اک ہور وی سیتر کریندا اے "اِکناں" بُجھارت دا بھیت کھولن لئی۔ اِکناں لفظ اپنے سُرپاروں "آٹا اگلا" ناوں تے نکھڑ کھلوندا اے پر ناہیں دی "نا" نال اپنی "نا" دی سُر رلا کے "ناہیں لُون" نال رل بہندا اے۔ (بھاویں "اگلا" دی واج وچ "آکناں" دی واج دا اک دبیا جیہا اپر اوی ہے پر اوہ دوہاں دی نکھیڑ چھکیندا ای اے۔) دوہڑے دی بُنتر وچ اکناں لفظ دا کم نیاں نیتڑا کرن والے دا اے۔ دنیا وچ نیائی بھاویں بھاریاں نال نیں پر ایتھے دوہڑے وچ شاعری دا نیائی ہولیاں نال اے۔ دنیا وچ نیائیاں دا ظاہرا پینترا ہر کجھ ای ہوندا اے۔ پر وچوں اوہ بھاریاں دی دِھر دے ای ہوندے نیں۔ دنیا دے ایس ورتارے نوں ایتھے شاعری وچ پُٹھا کر وکھایا گیا اے۔ پینترا بُجھارت پاون والے دا ہر کجھ ای اے، پر اندروں شاعری دی کلا راہیں، کلا دی گُجھی گھات راہیں فیصلہ بول دتا گیا۔ "چوتاں کھاسی کون" دا فیصلہ۔ پڑھن والے سنجا ہسن ہی پڑھدیاں واج دیاں چوتاں آٹا اگلا اتے ورھیاں نیں ناہیں لون اتے نہیں۔ سمجھو فیصلہ وی بولیا گیا اے تے بولن وچ ای مال برآمد کر کے سزا وی دے دتی گئی اے۔ ایہو جیہا نیاں شعر کچہری وچ ای تھی سکدا اے (یاں آکھو ایہہ دنیا دی کچہری دا سانگ ہے۔ بالاں والا سانگ۔ جیویں بال وڈیریاں دے ورتارے دا سانگ بنیندے نیں تے سچ سچا اوہ کر ویندے نیں جو وڈیریاں دے ورتارے ہو ای نہیں سکدا۔)

ایتھے اک پڑھت آکھدی اے سانوں بئی فیصلہ سُنیندیاں تُسیں آپ جیہڑی ڈنڈی مار گئے او۔ اوہدا نیاں کون کریسی۔ تُسیں اگے گئے سنجا ہسن نوں پڑھن والے سنجا ہسن وچ ولیٹ گئے او۔ اگے گئے سنجا ہسن دا صاف صاف مطلب اے بئی جیہڑے اگلے جہان وچ انصاف دی کچہری بھگتسن اوہو ای سنجا ہسن۔ دنیا وچ کیتیاں کرتوتاں دا نتارا شاعری وچ نہیں ہوندا اگلے جہان وچ ہوندا اے۔

ایس پڑھت نوں جے آٹے گُون دا پچھو تاں آکھدی اے جیہڑا جو دی کریسی اوہنوں اگلے جہان کیتے دا لیکھا دینا پوسی۔ چوٹاں کھانیاں پوسن۔ جے بھتا ٹوہو تاں آکھدی اے او جی ٹھیک اے کیاں کول بے حسابا آٹا اے تے کیاں کول گُون وی نہیں کیاں نوں شاہ کیتوس کیاں نوں گدا۔ اوہنوں کیہدی کیہڑی منظور اے ایہہ کوئی نہیں دس سکدا۔ اوہدیاں اوہو جانے بے پرواہ پتہ اگے گیاں ای لگنا اے۔ ایس پڑھت نال ساڈا جھگڑا ایہہ نہیں جو فرید نے اگلے جہان دی گل ای نہیں کیتی۔ جھگڑا ایتا اے جو ایہہ پڑھت پیش مقدمے نوں گولدی ای نہیں۔ تے کچہری دے رعب داب اگے سانوں اُنڈیاں کرن تے لک بنھی کھلوتی اے۔ پیش مقدمہ فرید دے اپنے وسیب دے وِہار دا اے تے فرید حشر دیہاڑ دی کچہریوں فیصلہ پیشگی لے لیتا اے۔ یاں سمجھو فیصلہ تھی چکیا اے فرید فیصلہ دی نقل آن پڑھائی اے وسیب والیاں نوں پر پڑھیایوس شاعری راہیں۔ یاں فیصلہ تھیا ای شاعری راہیں اے شاعری دی بولی وچ، دوہڑے دے رُوپ، مُجھارت دے ڈھنگ۔ کتے دوہڑا ایہہ تے نہیں پیا دسدا جو حشر دیہاڑ دی کچہری نت لگی کھلوتی اے تے نالو نال نیاں نبیڑی آوندی اے۔

اک گل جیہڑی ایس پڑھت کنوں کُھنج گئی اے تے ساتھوں وی اوہ ایہہ ہے جو فرید دے وسیبے تے چوٹاں پئے کھاندے نیں اوہ جیہناں کول گُون وی نہیں تے چوٹاں مریندے نیں اوہ جیہناں کول آٹا اگلا اے۔ سزا اوہناں نوں پئی ڈھیندی اے جیہناں دا مال گیا اے تے سزا دیندے اوہ نیں پئے جیہڑے چور نیں۔ مطلب ایہہ ہویا جو ایہہ وسیب تے وسیا ای چوری سِر اے۔ چوری وِہار وچ تے چوری دا نیاں نہیں نہ تھی سکدا۔ کتے ایہو ای تے نہیں حشر دیہاڑ دی رمز۔ اوہ گھڑی جیہدی بندے نوں رَت آس اے جیہدے وچ بندے دے ورتے ورتائے وِہار دا مول تروڑا اے۔

"آٹا اگلا" وچ لفظاں دیاں واجاں دی سنگھنی بھرتی وکھاوندی اے لوڑوں

باہری حدوں باہری جنس دی تُو سو تُوسی۔ جیویں کوٹھے اپھروئی نال پاٹن ہاکے ہوئے چے نیں۔ پر واجاں دی بھرت زرا اپھروئی ای نہیں وکھیندی اپھروئی دا کوجھ وکھیندی اے۔ اپھروئی نوں کوجھ آکھیا نہیں گیا۔ لفظاں دیاں واجاں راہیں کھیڈ وکھایا گیا اے اپھروئی دا کوجھ۔

(4)

کوٹھے منڈپ ماڑیاں اُساریندے وی گئے
کوڑا سودا کر گئے گوریں آء پئے

اگلا آنا' وادھو ونگ فرید دے ویہے دونہہ دھراں کول جُڑدی اے اک بھوئیں وال تے دوجے وپاری۔ بھوئیں وال کجھ تے اوہ ہن جیہڑے پیڑھیاں دے کسے جُوہ آتے مل ماری بیٹھے نیں تے ہُن اوہناں دی مالکی اتے' اگراہی دے حق اتے' ریت پر تیت دی مُہر لگی پئی اے۔ اپنی مالکی رکھن کیتے ایہہ چڑھدیاں دھاڑویاں دا راہ وی ماردے نیں پر چڑھتل ڈاڈھی ہووے تاں لِف کے اُگراہی وچوں پتی دے کے پت بچاوندے نیں۔ دھاڑوی جے اپنی باتشاہی بناون چڑھیا ہووے تاں بھوئیں وال نال سودا کر گھندا اے۔ اُگراہی وچوں پتی دی بانڈھ لکھوا کے بھوئیں وال نوں اپنا بانہہ بیلی بنا گھندا اے تے دوجیاں دھاڑویاں کولوں اوٹ دیون دا ذمہ وی چاوندا اے۔ کجھ بھوئیں وال اوہ ہن جیہڑے باتشاہ آپ کھلاردا اے۔ ایہہ باتشاہ دے اپنے بھرواسے دے بندے ہوندے نیں۔ ایہناں نوں کسے جُوہ دی اگراہی وچوں بدھا حصہ ملدا اے لوڑیندے لشکری تے اسوار تیار رکھن کیتے۔ ایہہ شاہی منصبدار جُوہ دے مالکاں سر مالک بن ویندے نیں۔ اگراہی وچوں باتشاہی لشکری دی پالدے نیں تے اپنے کوٹھے وی بھریندے نیں۔ مدرسے خانگاہواں چلاون لئی تے ہور کیاں خدمتاں لئی بھروسے دیاں بندیاں نوں اگراہی وچوں حصے ملدے نیں۔

وپاری وی رنگ رنگ دے نیں۔ پنڈاں وستیاں وچ گلی محلے وچ لوڑیندیاں وستاں وپچن والے نکے موٹے ہٹوانیے تے وڈے ونجارے جیہڑے تاجر سوداگر اکھواندے نیں تھوکاں دا وپار کریندے نیں تھاں تھاں توں نویکلیاں وستاں الوا ہنوا کے

اگلے آنے والیاں دے محل سجاوندے نیں۔ ایہہ وپاری اپنی ہانڈ' بھاڑا تے لاہا وست دے مڈھلے مل وچ جوڑ کے ویچدے نیں۔ اک اوہ نیں جیہڑے پیسے دا وپار کریندے نیں۔ شاہوکار' مڈھوں تے ایہہ ہتوانیے ونجارے ای نیں پر ایتا جوڑ بیٹھے نیں جو ہُن روکڑ اُدھاری دے کے اوس اتے ویاج اگرا ہوندے نیں۔

بھوئیں والاں دیاں بھڑولیاں وچ مُجڑیا اگلا آنا وپاریاں دیاں ہیریاں موتیاں تے ون سونیاں سجاوٹاں نال وٹیج ویندا اے۔ بھوئیں وال تے وپاری وستاں دے گھاڑے نہیں سرجنہار نہیں وستاں دے سانبھن ہار تے ورتاوے نیں۔ سرجن ہار تے گھاڑے اوہو گُون وِھُونے نیں جیہناں دی کرنی وتک بن کے سانبھن ورتاون والیاں دے لیکھے لگ گئی اے۔ اپنے پلے مڈھلیاں لوڑاں جوگی وی وتک نہیں نیں رہی۔

گُون وِھُونے ٹپریاں چھناں وچ رہندے نیں۔ ٹپریاں چھناں پاون لئی وتک دی لوڑ نہیں مٹی ہتھیں گوء کے' لکڑ کانا ہتھیں جوڑ کے' سر دا چھت بنایا ویندا اے۔ کنبھار ہتھیرے ترکھان دی محنت دے وٹاندر سر اک دوجے نوں نال دیاں کمیاں واہکاں نوں گھر پاون جوگا سامان سار ویندے نیں۔ کوٹھے منڈپ ماڑیاں بھوئیں والاں کول نیں یاں وپاریاں کول۔ شاہی اہلکار وی کیہ دیوان سکدار تے کیہ جتے مقدم کسے نہ کسے رنگ دے بھوئیں وال ای نیں۔ بھوئیں توں ہوئی اگراہی وچوں پتی خور جو ہوئے۔ کئیں ایہناں وچوں وپاریاں نال وی پتی رکھدے نیں۔

کوٹھا نرا مکان نہیں۔ ان جنس جوڑن سانبھن دی تھاں اے۔ کوٹھے بھوئیں والاں دے وی نیں جتھے اوہ اپنی لوڑ جوگا وی سانبھدے نیں تے وتک جوگا وی۔ کوٹھے وپاریاں دے وی نیں جتھے اوہناں دیاں آڑھتاں نیں جتھے اوہ مال انوا ہنوا کے کٹھا کر دے نیں۔ منڈپ سجاوٹی اُسار نیں جتھے سبھ ناں ناویں والے رسماں ریتاں لئی ڈُھکدے نیں۔ منڈپاں اگے گُون وِھُونیاں نوں لاگی بن کے کھلونا پوندا اے۔ مانگت ہوون تے دیالاں دی نوہر بندی اے۔ ماڑیاں اُچے مکان نیں پکے دو منزلے ترے منزلے ایتھے بھوئیں وال وپاری شاہی اہلکار رہندے نیں۔

گُون وِھُونیاں دی کرنی کوٹھیاں وچ کٹھی تھئی۔ وتک بنی۔ وتک جیہناں جوڑی اوہناں دی تھی گئی۔ وتک راہیں کرنہاراں دی غلامی تے جوڑنہاراں دی مالکی والا وِیہار پکیرا تھی گیا۔

منڈیاں وچ رسم ریت دے جادو نے ایس ویہار نوں رب دا قدرت دا قانون بنا دکھایا۔ ونگ دے زور تے ای ماڑیاں ساجیاں گئیاں۔ سُکھالی نو یکلی رہتل اُساری گئی۔ سوکرن والیاں دی کرنی دونہہ کماں وچ گئی۔ مالکی دا ویہار چلاون وچ تے مالکاں دا سُکھال بناون وچ۔

لفظ کوٹھے دے کئیں رنگ نیں۔ ماڑا جیہا کچا چھتیا دی کوٹھا ای اکھواندا ہا۔ جتھے بندے دی رہندے نیں تے ڈنگر وی۔ تھاں نکی ہووے تے کوٹھی، کوٹھڑی۔ بندے دی ہک وی کوٹھی آہی۔ بندے دا اصل اندر جتھے اوہدا دل اے اوہدی جند اے کوٹھی آہی۔ جتھے اوہ رہندا اے اپنے رچھ کان تے ڈنگر، اپنی ہوند دے وسیلے سانبھدا اے اوہ وی کوٹھی یاں کوٹھا آہا۔ سبھو کوٹھا بندے دی ہستی دے اصلوں نیڑے ہا۔ مُڑ بندے دی کرنی اُتے بیگانیاں مل مار کھدی تے کوٹھا بندے کنوں وکھرا تھی گیا۔ بندے دی کیتی، اوہدی جند جان، بگانیاں دی ونگ بن گئی تے کوٹھا ونج دا گھر بن گیا۔

جتھے ونج واسطے جنساں وستاں وچ ڈھلدیاں آہیاں اوہ تھانواں کوٹھیاں اکھواندیاں سن۔ بھوئیں والاں دیاں کوٹھیاں توں بندے دی کرنی وپاریاں دیاں کوٹھیاں وچ تھمنی۔ پر بھوئیں والاں دیاں رہن دیاں جائیں ماڑیاں اکھواندیاں آہیا۔ وپاری دی چاہیں چاہیں بھوئیں والاں ورگیاں ماڑیاں پواندے آہے۔ راج بھوئیں والاں ہتھ ہا۔ وپاری اوہناں دے اودھین آہے۔ سو بھوئیں وال رہتل ای پردھان آہی۔ جد یورپ دیاں وپاریاں ہندوستان وچ وپار اڈے بنائے تے اوہ وی کوٹھیاں ای اکھوائے۔ ایہناں کوٹھیاں وچ نیل مسالہ کپڑا اکٹھا ہوونا۔ سودھ بنھ کے یورپ گھلن لئی جہازاں اتے چاڑھیا جاناں۔ مڑ یورپ دیاں وپاریاں اتھادیاں بھوئیں والاں نوں ڈھاکے راج سانبھ کھدا تاں اوہناں دے گھر وی کوٹھیاں اکھوان لگے۔ اتھادیاں بھوئیں والاں تے وپاریاں ماڑیاں چھڈ کوٹھیاں پوائیاں۔ لفظ کوٹھی نے کم تے رہت دی وتھ گُمکا دتی۔ دیکھو جیویں جیویں بندے دی کرنی اوہدے سریر کنوں پرے ہوندی گئی لفظ کوٹھا کوٹھی ایس دوری نوں پھڑدے گئے۔ اج وی تاں ناویں والیاں دے گھر کوٹھیاں ای اکھواندے نیں۔ وپار گھراں دے ناں ہور ہو گئے نیں۔ پر جتھے جنائی وپار دی وست بندی اے اوہ تھانواں اجے وی کوٹھے کوٹھی خانے ای نیں۔ خبرے ایس وپار وچ بندے دا سریر ای وست اے ایس پاروں۔

ایتھے اک پڑھت آکھدی اے کیہ کفر تولن لگ پئے او۔ کیڈا پاک کلام سی کیہڑے گند نال آن جوڑیا جے۔ سدھی سادی گل سی بئی کوٹھیاں منڈپاں ماڑیاں والے گورنوں چیتے نہیں رکھدے۔ مال دولت دے عیش ارام پاروں اپنی اخیر بھل ویندے نیں۔ رب دی عبادت نہیں کریندے۔ بابا فرید نے اوہناں نوں ہلونیا اے تسیں ایویں وادھا کری جاندے او۔ گل رولے پائی جاندے او۔

اسیں ایہو آکھ سکنے آں جو اسیں اودھر ای ٹُرے آں جیدھر لفظاں دی ورتوں سانوں ٹور دی گئی اے۔ انج ویکھیا جاوے تے کوٹھیاں منڈپاں ماڑیاں والے عبادت ولوں گھٹ نہیں کریندے۔ سگوں ہر کم وچ رب دا ناں ای اگے دھریندے نیں۔ ایہہ گل وکھری اے بئی فرید دی عبادت ہور اے تے ایہناں دی ہور۔ فرید دی عبادت اوہدی اپنی جیون جاچ وچوں نسردی اے تے اوسے جیون جاچ نوں پانی لاوندی اے۔ ایہناں دی عبادت ایہناں دے اپنے ورتارے دا ای اک پکھ اے تے اپنے ورتارے نوں ای تھمن تھمن دا کم کریندی اے۔ جے ایہہ پڑھت آکھدی بئی کیہ کفر تولی تہانوں گور نہیں چیتے۔ تاں وی اسیں ایس پڑھت دے ویندار ہووے ہاں۔ کیوں جو دوہڑے والی گور نوں اساں نچی مُچی پچھانہہ چھوڑ آئے آں تے نال کوڑے سودے نوں وی۔ پر دوہڑے ول پرتدیاں اسیں ایتا تے ایس پڑھت نوں پچھ سکنے آں بئی گوریں تے ہر کسے پونا ای اے۔ جے منڈپاں ماڑیاں والے آ پئے تاں ایہہ کیہڑی رَکن گوچری گل اے۔ کیہ ایہہ کوئی وکھرا جواب سانوں آپ ای لبھنا پوسی دوہڑے وچوں۔ ایس پڑھت کول کوئی نہیں۔

کوٹھے منڈپ ماڑیاں اُسار یندے وی گئی
کوڑا سودا کر گئے گوریں آء پئے

کیہا بھریا بھریا سنگیت اے "کوٹھے منڈپ ماڑیاں" وچ۔ "کوٹھے" تے "منڈپ" دیاں تھاپاں انج نیں جیویں نقاریاں دے ڈگے۔ تے اگے "ماڑیاں" تے "اُساریندے" دا ابھار۔ پر نال ای "وی گئے" وچ ایہہ اُبھار جھوندا جاپدا اے۔ دوجی سطرے ایہہ چڑھیا سنگیت اصلوں ڈھل ویندا اے۔ "کوڑا سودا" دی سکنی جیہی واج "کوٹھے منڈپ ماڑیاں" دی بھرت دا پول کھول وکھیندی جاپدی اے۔ "کر گئے" وچ جیہڑی ٹھیڈا کھا کے یاں چکر کھا کے ڈھین دی سیتر اے اوہ "گوریں آء پئے" وچ نتر

ویندی اے۔ "گوریں آۓ پے" وچ تے انج اے جیویں اوہا گوماترا بھُر گیا ہووے نال وچوں۔ واج ترٹ کے ڈھیری ہوندی جاپدی اے۔ ڈھیری نہیں ہوندی اک کھڈے بیہج وچ ڈ ہیندی اے اپنتی۔ انج جاپدا اے جیویں کوٹھے منڈپ ماڑیاں والے ابھار دا ایہہ قدرتی لہاء اے۔ اوہدا ای دوجا پاسا۔ جیہڑا اوہدے اندر ای آہا مڈھوں پر اُبھار والیاں نوں ایہدی سار نہ آئی۔ ایہہ اُبھار ہے کیہ۔ ایہہ اوہ مان اے، اوہ وڈپ جیہڑا لبھدا اے کرنی والیاں دی کیتی سانجھ کے اوہناں نوں اتھل کرکے۔ جد ہزاراں دی کیتی اک کول آن مُجڑی تے ہزاراں دا تمان اک دا مان بن گیا۔ ہزاراں دی کھٹاجی اک دی طاقت۔ کوٹھیاں منڈپاں ماڑیاں دا مُکھال اصل وچ دوجیاں نوں قابو کرن دا، ورتن دا سواد اے۔ پر ایہہ سواد ایویں نہیں لبھدا۔ دوجیاں نوں قابو کرن لئی اپنا اندر سکھاوناپوندا اے۔ اپنی بندیائی نوں اپنی ہستی دے تت نوں مارنا پوندا اے، جیہڑا دوجیاں نال سکھنی ساہری مُجڑت پاروں ای اے۔ سو دوجیاں دی کرنی سانبھن اوہنوں ونگ بنا کے اپنے لیکھے لاون اصل موت دا راہ ہے۔ گوریں پوندا اے مویا بندہ، مویا سریر۔ کوٹھیاں منڈپاں ماڑیاں والے جیوندے جی تاں رہے ای نہ۔ اپنی جیوندی جند تے اوہ تدوکنی مُکا بیٹھے آہن جدوکنی اوہناں دوجیاں دی کرنی سیر کے اپنے لیکھے لا گھدی۔ ہن تاں موئے سریر ای نیں سو۔

گوریں آۓ پے

کوٹھے منڈپ ماڑیاں ای اصلوں گوراں نیں۔ اینہاں دی اُساری اصلوں اینہاں دی لہائی اے۔ ایہو کوڑا سودا اے جیہدی ونگ دی سانجھواں نوں سار نہیں۔ اپنے ولوں تے اوہناں لاہے دا سودا ای کیتا اے۔ اُساریندے دی گئے وچ ایہو رمز اے۔ جیویں جیویں اُسار دے گئے تیویں تیویں مُکدے گئے۔ جیویں جیویں ماڑیاں اُسردیاں گئیاں گوراں کھٹیندیاں گئیاں۔

سید علی عباس جلالپوری

ملامتی روایت تے شاہ حسینؒ

تصوف تے عرفان دی دنیا وچ ملامتی روایت پرانے سمیاں توں ٹری آرہی ہے۔ ملامتی مُدھ توں ای ناں ناویں تے پھٹکار توں بے پرواہ ہو کے توکل دی حیاتی گزاردے رہے ہن۔ یونان دا مشہور فلسفی سُتراط وی ملامتی سی۔ اوہ ننگے سر تے ننگے پیریں پاٹے پُرانے لیڑے گل پا کے ایتھنز دے بزار وچ چلا جاندا تے گلاں گلاں وچ ای سیانف دے موتی ونڈدا۔ اک دیہاڑے اوہدے پیروکار دیو جانس توں کسے پچھیا "توں کون ایں؟" اوس دندیاں کڈھ کے تے متھے تے وٹ پاوندیاں آکھیا "میں دیو جانس کتا آں"۔ ایتھوں ای اوہدا ناں Cynic پے گیا۔ عرباں نے Cynic دا ترجمہ کلبی کیتا اے۔ (عربی وچ کُتے نوں کلب آکھدے نیں) ایہدے مگروں دیو جانس ورگے وچار رکھن والیاں نوں کلبی آکھن لگ پے۔ دیو جانس کول نِرا لکڑی دا پیالہ ہوندا سی' جیہدے نال اوہ پانی پیندا سی۔ اک دیہاڑے اوہنے اک منڈے نوں چُبک نال پانی پیندیاں ویکھیا تے پیالہ وی سُٹ دتا۔ کلبی ذاتی جائیداد دے مخالف سن۔ اوہناں دا وچار سی کہ امیر بندے کھوتے ہوندے نیں' جیہڑے دولت دا بھار چائی پھردے نیں۔ ایہہ گل چیتے رکھن والی اے کہ دنیا بھر دیاں قوماں دے ملامتی مال' دولت تے ذاتی جائیداد توں نفرت کردے رہے نیں۔

ہندوواں وچ سادھو' ناتھ پنتھی تے یوگی ملامتی سن۔ عیسائیاں وچ ولی فرانسس (St Francis) دے مَنن والیاں نوں ملامتی آکھیا جا سکدا اے۔ چین دے تاؤ مت والیاں دا وی ایہو حال اے۔ اوہناں دیاں اخلاقی قدراں عام دنیا داراں نالوں اُکّا ای وکھریاں سن۔ اک تاں ملامتی دنیا دیاں ساریاں قوماں وچ ملدے نیں۔ دوجی گل ایہہ کہ اوہ اپنے ویہب دیاں اجیہیاں قدراں جیہناں دی بنیاد خودغرضی تے دنیا دا لوبھ ہووے' اوہنوں رد کر دیندے نیں۔ تبھی اوہ جان کے اجیہی حیاتی گزاردے نیں' جیہڑی

دنیا داراں نوں چنگی نہ لگے۔ چوتھی ایہہ کہ اوہ اپنے سمے دے رواجاں تے اخلاق توں بے زاری دا اظہار کردے نیں۔ پنجویں اوہ دنیا دے ساریاں بندیاں نال پیار کردے نیں۔ اجوکے جی اوہناں دی معنوی اولاد نیں۔ ایہہ وکھری گل اے کہ پیہاں وچ کلیاں تے ملامتیاں ورگی بصیرت نہیں ہوندی۔ ایہہ کوئی حیرانی دی گل نہیں کہ دنیا دار، پادری تے پروہت شروع توں ای ملامتیاں دی مخالفت کردے رہے نیں۔ جدوں چودھری تے بادشاہ ویکھدے نیں کہ ایہہ تاں اوہناں دی ٹوپ ٹاپ نوں کجھ نہیں سمجھدے تاں اوہ کوڑی جاندے نیں۔ پروہت تے پادری ایس گل اتے غصے ہوندے نیں کہ ملامتی اوہناں دی ریاکاری تے دھرم نوں ویچ کے کھاون دیاں چالاں ظاہر کردے رہندے نیں۔ ایس لئی ایہہ دوویں رل کے ملامتیاں نال ویر بنا لیندے نیں۔ سرمد مشہور ملامتی سی۔ بادشاہ نوں اوہدے شریعت ول پرتن دی دس پئی تاں اوہنے اک مولانا نوں سرمد ول گھلیا۔ سرمد بہہ کے بھنگ گھوٹ رہے سن۔ مولانا نے متھے تے وٹ پا کے آکھیا "تینوں پتہ نہیں بھنگ شرع دے خلاف اے۔" سرمد، مولانا ول ویکھیا تے آکھن لگے: "تساں دی تاں ریشمی بانا پایا ہویا اے۔ ایہہ وی تاں شریعت دے خلاف اے۔" مولانا آکھیا: "ایہہ بانا مشروع اے۔" (ریشمی کپڑے وچ سُوتی تنداں نیں) سرمد آکھیا: "میں وی بھنگ وچ کالی مرچ رلائی ہوئی اے۔"

عیسائیاں وچ ولی فرانسس نوں من والے بخشش لئی گناہ نوں ضروری سمجھدے سن۔ آلڈس ہکسلے نے راسپوٹین دے حوالے نال اوہناں دے گناہ دے فلسفے بارے بحث کیتی اے۔ اوہناں دی منطق ایس طرح دی سی:

زاہد تے عابد دے دل وچ غرور آجاندا اے کیوں جو اوہنوں پک ہوندا اے کہ اوہ اپنے نیک عملاں پاروں بخشیا جاسی۔ ایہدے نتیجے وچ اوہنوں خدا دا ڈر نہیں رہندا۔ اک گناہ گار بندہ خدا توں ڈردا اے۔ ایس لئی اوہ اپنے آپ نوں عاجز تے مسکین سمجھ کے نجات چاہوندا اے، جیس توں اللہ دی رحمت جوش ماردی اے تے اوہ بخشیا جاندا اے۔ سو بخشش لئی گناہ ضروری اے۔

ایس ضمن وچ مشہور مصلح مارٹن لوتھر دا مقولہ غور دے قابل اے۔ اوہ آکھدا اے۔ "رج کے گناہ کرو۔ وڈے وڈے گناہ کرو۔ خدا تہانوں بخش دیوے گا۔ یاد رکھو اللہ نکیاں گناہواں نوں حقارت نال ویکھدا اے۔"

ادب وچ گناہ دے ایس فلسفے نوں دستوفسکی وڈے چج نال دسیا اے۔ اوہدے کردار جرم تے گناہ ایس لئی کردے نیں کہ اوہ پچھتاوے دا روگ بھوگ کے اپنے جرماں تے گناہواں دا کفارہ ادا کر سکن۔ اوہدے ناول "جرم تے سزا" وچ اک گبھرو راس کولنی کوف اک بڈھڑی نوں قتل کر دیندا اے، جیہدے پاروں اوہ ذہنی عذاب وچوں لنگھدا اے۔ آخیر اوہ اپنی محبوبہ سونیا اگے اپنا جرم من لیندا اے۔ سونیا اوہدے نال سزا بھگت کے جرم دا کفارہ دیندی اے۔ ملامتیہ چار شیواں نوں چھڈ دین دی دعوت دیندے نیں۔ ترک مال، ترک جاں، ترک ناموس تے ترک دین۔ ملامتیہ دی ایہہ ترکیب قرآن دی اک آیت توں لئی گئی سی۔ لا یخافون لومتہ لائمہ (اوہ ملامت کرن والیاں دی ملامت توں نہیں ڈردے) شیخ علی ہجویریؒ نے ایس آیت دے حوالے نال ملامتیہ دا ذکر کیتا اے۔ اوہناں دے وچار موجب ملامتیہ لوکاں دیاں نظراں وچ بدنام ہو کے حق پرستی دا ثبوت دیندے نیں۔ شیخ علی ہجویریؒ ہوراں ملامتیہ دے تن فرقیاں دا ذکر کردے نیں۔ اک اوہ جیہڑے سدھے راہ اتے چلن والے ہوندے نیں، پر ظاہر پرست اوہناں نوں میہنے ماری رکھدے نیں۔ دوجا گروہ ایہے لوکاں دا ہے جو جان بجھ کے ایہے کم کردے نیں کہ لوکی اوہناں تے لعنت ملامت کردے نیں، جیس توں اوہناں دا نفس مارن نوں دل آکھدا اے۔ تیجی قسم اوہ اے، جیہڑے شرعی پابندیاں توں آزاد نیں، شیخ علی ہجویری اوہناں دی حالت نوں گمراہی آکھیا اے۔

مشہور وجودی شاعر ملا عبدالرحمن جامی ہوراں "نفحات الانس" وچ ملامتیہ دا ناں لیندے ہویاں اوہناں دی تعریف کیتی اے تے آکھیا اے کہ اوہ ظاہرداری تے ریاکاری توں بچدے نیں تے اوہناں دے عمل خلوص تے مبنی ہوندے نیں۔

ملامتیہ اک اجیہا گروہ اے، جیہڑے حقیقت اخلاص نوں ملحوظ رکھدے نیں تے ہر حالت وچ صداقت تے اخلاص دیاں نیہاں دی حفاظت کردے نیں۔ اوہناں نوں فقر وچ لذت ملدی اے تے اوہ مشکوک تے وکھرے رہندے نیں۔ جیویں گناہ گاراں دے گناہواں دا پتہ لگے تے اوہ ڈرے رہندے نیں۔ ایسے طرح ایہہ لوک اپنی عبادت دے ظاہر کرن توں کتراندے نیں کیوں جو ایہدے وچوں ریاکاری دا پہلو نکلدا اے۔ ایہہ سب کجھ ایس لئی کردے نیں کہ اخلاص وچ فرق نہ آوے۔

ملامتیہ دا نعرہ سی "الفقر سواد لوجہ فی الدارین" فقر دوواں جہاناں دی کالک

اے۔ ملامتی وچاراں دا پرچار شیخ حمدون قصار نے وی پرزور طریقے نال کیتا۔ ملامتیہ اپنے آپ نوں قلندریہ وی آکھدے رہے نیں۔ شیخ شہاب الدین سہروردی ہوراں دا فرمان اے۔

فمن ذالک قوم یسمون نفوسھم قلندریہ تارۃ و ملامتیہ اخریٰ

(اوہ کدے اپنے آپ نوں ملامتیہ آکھدے نیں تے کدے قلندریہ مشہور کردے نیں)

شطاریہ وچ وی ملامتیہ دی روایت دا رواج ہو گیا۔ جلالیہ ملامتیہ سن۔ اوہ کھلے عام بھنگ پیندے سن۔ ایہو حال بدیع الزماں شاہ مدار دے ملنگاں دا اے۔ اوہ ننگے پیریں پھردے نیں تے "دم دم مدار" دا نعرہ مار کے دھمال پاوندے نیں۔ موسیٰ سہاگ دے من والے زنانہ لیڑے تے ونگاں پاوندے نیں۔ لال شہباز دے مرید نک وچ نتھ تے گل وچ گانی پا کے نچدے نیں۔ میاں بایزید حرام تے حلال دے رولیاں نوں نہیں مندے سن۔ "جدوں خدا توں اڈ ہور ہستی ہے ای نہیں تاں پھیر حرام حلال تے جائز ناجائز والی گل کیہ ہوئی۔"

ایس طرح اوہ وحدت الوجود دے ناں تے حرام تے حلال توں اچا ہوون دا جواز پیش کردے نیں۔ شیخ عبدالقادرؒ دے بھانجے احمد کبیر الرفاعیؒ دے من والے رفاعیہ وی وڈے ملامتی سن۔ اوہ بھکھدے انگاریاں اتے نچدے سن۔ اپنے آپ نوں گرز مارن والے، مونہہ چہرے تے پھٹے موہناں والے درویش ایسے فرقے نال سانگا رکھدے نیں۔ سالار مسعود تے گوگا پیر نوں من والے الف شاہی ملنگ تے بوعلی قلندرؒ دے ملنگ گھنگرو بنھ کے نچدے تے حال کھیڈدے سن۔ چشتیہ تے نوشاہیہ وچ وی سماع، وجد تے حال دی روایت بہت پرانی اے۔

مولانا جلال الدین رومی اپنے مرشد شمس تبریزی دے وچھوڑے وچ بے وس تھی کے بھرے بزار وچ نچدے سن۔ اوہناں دے پیروکار مولویہ ہن وی ترکی وچ نچدے نیں۔ حافظ شیرازی ہوراں دے آکھن موجب "اسیں نچدے، گاوندے تے سواد وچ سر ہلاندے آں۔" اوہ نچدیاں ہویاں واء ورولے وانگوں گھمدے نیں۔ مغرب والے تاں اوہناں نوں نچن والے درویش آکھدے نیں۔

ہندوستان دے کرشن بھگتاں وچ تاں نچن گاون دی ریت میراں دے سمے
سکھراں نوں اپڑ چکی سی۔ میراں اپنے محبوب کرشن دی مُورتی اگے وڈے جوش نال
نچدی سی۔

پریم پریت کے باندھ گھنگھرو ، سُرت کی کچھنی کاچھوں گی
لوک لاج کی مرجادا ، یا میں ایک نہ راکھوں گی
پیا کے پلنگا جا چڑھوں گی ، میراں ہری رنگ راچوں گی

(میں پریم دے گھنگھرو بنھ کے اوس دی یاد دی کُچھنی سر اتے کر لواں گی۔ چنی
چادر لاہ کے پرانہہ سٹ دیواں گی۔ پیا دے پلنگ اتے چڑھ بیٹھاں گی تے اوہدے رنگ
وچ رچ جاواں گی۔)

ملامتیہ وانگوں بھگتاں دی شاعری وچ وی گناہ دا ڈونگھا احساس ملدا اے۔ اوہ
مڑ مڑ اپنے آپ نوں اپرادھی تے اوگن ہار آکھ کے بخشش دے چاہیوان ہوندے نیں۔

تل تل کا اپرادھی تیرا ، رتی رتی کا چور
پل پل کا میں گناہی تیرا ، بخشو اوگن مور
(جگ جیون داس)

مہا اپرادھی ایک میں ، سارے ہی سنسار
اوگن میرے اتی گھنے ، انت نہ پاوے پار
میں اپرادھی باپ جی ؛ میرے تمہیں ادھار
(دادو)

ملامتیہ تے بھگت دوویں پیار نوں نجات دا وسیلہ سمجھدے نیں۔ اوہناں دے
لئی تاں پیار اک آپو مستقل مذہب اے۔ جیویں مولانا روم ہوراں آکھیا اے۔

مذہب عشق از ہمہ دیں ہا جدا است
(عشق دا مذہب ساریاں مذہباں توں وکھرا اے)

چاسر نے آکھیا اے۔ "عاشقاں نوں قانون دا پابند نہیں کیتا جا سکدا۔ عشق
آپوں سبھ توں وڈا قانون اے۔"

فرائڈ دے اک پیروکار تھیوڈور ائک عشق دا نفسیاتی تجزیہ کردیاں لکھیا اے۔
"پیار' خیر تے شرتوں اتے اے۔ پیار کرن والے دل وچ اوس احساس جرم دا

نشان تیکر نہیں ملدا، جیہڑا جنس (SEX) نال مخصوص اے۔ پیار تاں ہے ای معصومیت ایہدے وچ برائی دی کوئی تھاں نہیں۔"

ملامتی روایت دا وحدت الوجود نال وی ڈونگھا سمبندھ اے۔ ملامتیہ دے وچار موجب کائنات وچ ہرپاسے اوسے ازلی حسن دا لشکارا اے۔ ایس لئی اوہناں دا عشق وی ہمہ گیر اے۔ آفاقی حسن نال تاں آفاقی عشق ای کیتا جا سکدا اے۔ ایس لئی ملامتیاں دے مسلک تے بھگتاں دے پریم پنتھ وچ نفرت دی گنجائش نہیں۔

حسین اکبر اعظم دے سمے لہور دے اک محلے ٹکسالی دے شیخ عثمان دے گھر جمے۔ جدوں ہوش سمبھالی تاں پیو نے دینی تعلیم لئی مسیتے گھلیا۔ حسین نے قرآن مجید حفظ کرنا شروع کر دتا۔ حسین نوجوان ای سن تاں شیخ بہلول دے مرید ہوگئے تے طریقت دیاں منزلاں طے کردے رہے۔ اوہناں دی زندگی وچ اجیہا موڑ آیا کہ اوہناں داڑھی مچھ صاف کرا دتی۔ لال بانا پاکے گلیاں وچ نچن لگ پئے۔ ایسے پاروں ای آپ نوں لال حسین آکھن لگ پئے۔ ایہدے مگروں اوہناں دے اک سجن چھجو بھگت نے شاہ حسین آکھیا تے ایسے ناں نال مشہور ہوگئے۔ شاہ حسین دوجے ملامتیہ، مداریہ، رفاعیہ تے روشیہ وغیرہ توں وکھرے نظریں آوندے نیں۔ اوہناں دی ملامت عشق حقیقی وچوں ای پھٹی اے۔ شاہ حسین نوں وی مولانا روم ہوراں وانگوں عشق مجازی دے کنڈیالے پینڈے کٹنے پئے۔ مولانا روم نوں عشق حقیقی دی راہ شمس تبریزؒ ہوراں وکھائی سی۔ ایہو کم شاہ حسین لئی اک سوہنے ہندو منڈے مادھو کیتا۔ مادھو ماپیاں دی کوئی پرواہ نہ کیتی تے حسین دا لڑ پھڑ لیا تے اوہناں دے نال ای امر ہوگیا۔ اوہ دوویں انج اِک مِک ہوئے کہ اج وی بہتے لوکاں نوں مادھو لال حسین اکو بندے دا ناں جاپدا اے۔

شاہ حسین دے جیون تے کلام وچ ملامتی روایت مکمل شکل وچ وکھالی دیندی اے۔ اوہ دوجے ملامتیہ وانگوں اپنے آپ نوں عاجز، مسکین، نمانا تے نتانا سمجھدے نیں تے اوہناں نوں اپنے گناہواں دا گوڑھا احساس اے۔

ربا میرے اوگن چت نہ دھریں
اوگن ہاری نوں کو گن ناہیں، لُوں لُوں عیب بھری
جیوں بھاوے تیوں راکھ پیاریا، میں تیرے دوارے پڑی
کہے حسین فقیر نمانا، عدلوں فضل کریں

توں سلطان سمو کجھ سردا' مالم ہے تینوں حال جگر دا
تیں کولوں کجھ ناہیں پردا' پھول نہ عیب وچاری دا

اوہ دنیا داراں دی پھنکار نوں کھلے متھے سہندے نیں۔
لکھ لکھ بدیاں تے سو طعنے' سبھو سر تے سہے وو
آکھدے نیں کہ سچے عاشق نمانیاں تے نتانیاں ورگا رویہ اپنا کے ای حقیقی
محبوب دا دیدار حاصل کر سکدے نیں۔
پاویں گا دیدار صاحب دا فقیرا ہور بھی نیواں ہوئے
اوہ ملامتیہ وانگر ناں ناوِیں تے پھنکار توں اُچے نیں۔
دنیا والے نوں دنیا دا مانا' ننگاں نوں ننگ منی
نہ اسیں ننگ نہ دنیا والے' ہسدی جنی کھنی
کہے حسین فقیر سائیں دا' لجھ کجھ نہ لجھ وے اڑیا
فقیر لئی عاجز تے نمانا ہونا ضروری اے۔
کہے حسین فقیر مولا دا' سائیں دا راہ نمانا ای
سبھے جاتی وڈی' نمانی فقیراں دی ذات
دیو جانس نے آکھیا سی "میں ہاں دیو جانس کتا"۔ شاہ حسین فرماندے نیں۔
جے توں نظر رہمر دی بھالیں' چڑھ چوبارے مُتّی آں
کہے حسین فقیر سائیں دا' در تیرے دی کُتّی آں
پھیر آکھدے نیں۔
چوہڑی ہاں دربار دی
دھیان دی چھجلی 'گیان دا جھاڑو' کام کرودھ نت جھاڑ دی
ایتھے اوہ یوگ ہتھیاں دی بولی وچ آکھدے نیں کہ عارف اوہ اے جنھے
لالچ' لوبھ ساڑ تے غصے اتے قابو پالیا۔ شاہ حسین کھلم کھلا دنیا دے لالچیاں توں بچن لئی
ملامت دی راہ اتے ٹرے۔
مُجریاں' بُریاں' مُجریاں دے اسیں بُریاں وے لوکا

بُریاں کول نہ بہووے

اوہ دنیا دے لالچ کرن والیاں نوں آکھدے نیں کہ اخیر تسیں دی مٹی وچ مل جاونا اے تے پھیر ایہہ پیار کس لئی۔

جو جاوے سو رہن نہ پاوے، کیا میر، ملک، امراؤ رے
کہے حسین فقیر نمانا، آخر خاک سماؤ رے

کھاء خوراکاں تے پہن پوشاکاں، کیہ جم دا بکرا پلنا
ساڈھے ترن ہتھ ملک تساڈا، کیوں جُوہ پرائی ملنا

اخیر لے شعر توں مینوں سکندر اعظم یاد آگیا اے۔ اوہ جدوں شمال مغربی ہندوستان وچ اپڑیا تاں اوہنوں کسے دسیا ایس پہاڑ دی کھڈ وچ اک فقیر رہندا اے تے لوکی اوہدا بڑا آدر کردے نیں۔ اوہنے اک سردار نوں حکم دتا کہ جاؤ تے اوہنوں سد لے آؤ۔ اسیں اوہدے نال گلاں کرنا چاہوندے آں۔ سردار اوس فقیر کول گیا تے اوہنوں اپنے آون دا کارن دسیا۔ فقیر نے سکندر دل جاون توں انکار کر دتا۔ سردار کوڑی کے بولیا: "او بھیڑے بڈھے! توں دنیا دے فاتح کول جاون توں انکار کر رہیا ایں۔" "بلے او دنیا دا فاتح، اوہ نمانا تاں سیں ترن گز زمین ای فتح کر سکے گا۔"

دنیا داراں دی نندیا کردیاں ہویاں شاہ حسین آکھدے نیں کہ سردار اوہ اے، جیہڑا لالچ نہ کرے تے نہ ای نفس دے آکھے لگے۔

دنیا طالب مطلب دی وو، سچ سن دو فقیرا
مطلب آوے مطلب جاوے، مطلب پوجے گُرو پیرا
مطلب پہناوے، مطلب کھلاوے، مطلب پلاوے نیرا
کہے حسین جن مطلب چھوڈیا، سو میرن سر میرا

شوپنہار نے آکھیا سی دولت سمندر دا کھارا پانی اے، جنا پیو گے اونی پیاس ودھے گی۔ ایہو گل شاہ حسین اپنے انداز وچ آکھدے نیں کہ لکھاں کروڑاں اکٹھے کر کے وی ایہناں دیاں رونیاں صورتاں ای رہندیاں نیں۔

لکھ کروڑ جیہناں دے جُڑیا، سو بھی جھوری جھوری
بھٹھ پئی تیری چٹی چادر، چنگی فقیراں دی بھوری

پھیر فرماندے نیں کہ سونا چاندی تے آون جاون والی شے اے۔ ازلی عشق تے ابدی سچائی اے۔

سونا مُرپّا سبھ چھل دیسی، عشق نہ لگدا لیہا

شاہ حسین ہوراں دوجے ملاتیاں وانگوں لالچی کٹھ ملاں دے مکر تے فریب دا پردہ دی پاڑیا اے۔

رکت گُن لگیں گی شوہ نوں پیاری
اندر تیرا کوڑا وت گیو ای، مول نہ دتی اوہ مُہاری
باہر پاک اندر آلودہ، کیہا توں شیخ کہاویں

شاہ حسین ہوراں بادشاہواں تے بھیڑے عالماں نوں اوہناں دی مندی آخیر دی خرانج سنائی اے۔

کیں دے گھوڑے، ہستی، مندر، کیں دا ہے دھن مال
کہاں گئے مُلاّ، کہاں گئے قاضی، کہاں گئے کٹک ہزار

اوہ آکھدے نیں کہ لوکاں دے بناوٹ دے بانے نالوں فقیراں دی لوئی چنگی اے۔ اپنیاں آساں، مراداں پوریاں کرن لئی دکھاوے دی عبادت نالوں تاں نچن، گاون بہتا چنگا اے۔

حسّہ پئی تیری رچّی چادر، چنگی فقیراں دی لوئی
درگاہ وچ سہاگن سو ای، جو کھُل کھُل نچ کھلوئی

پنجابی شاعری وچ شاہ حسین دے آگو تے وڈیاں ہوون دے تن کارن نیں۔
اک تاں اوہناں کافی دی صنف نوں رواج دتا تے گاون لئی ایہدیاں طرزاں دسیاں۔ دوجا ملامتی ریت لئی خلوص تے جذبے دی اہمیت نوں نمایاں کیتا۔ تیجا پیار نوں اخلاقی قدراں دی نینہ رکھیا۔ مگروں آون والے پنجابی شاعراں ایسے روایت نوں اگے ودھایا اے۔

وارث شاہ:

کوئی سُچ آکھے کوئی جُھوٹھ آکھے، عاشق اک نہ چِت لیایائی
اوہناں لکھ ملامتاں تہمتاں نیں، جنہاں بھار پریم دا چایائی

بلھے شاہ فرماندے نیں۔

عاشق ہویوں رب دا، ملامت ہوئی آ لاکھ
لوک کافر کافر آکھدے، توں آہو آہو آکھ

سلطان باہو دا فرمان اے۔

ج: جیوندیاں مر رہنا ہووے تاں ویس فقیراں بہیے وو
جے کوئی سٹے گودڑ گوڈا وانگ اروڑی سہیے وو
جے کوئی کڈھے گالاں بہنے اوس نوں جی جی کہیے وو
گلہ الاہما بھنڈی خواری یار دے پاروں سہیے وو

وارث شاہ دا ایہہ مصرع اتنا گھمبیر اے کہ بندہ اوہدیاں ڈونگھیائیاں وچ اُتر جاوے تاں پتال دا پتہ ای نہ لگے۔

الیس اندھ غبار وجود اندر، شمع عشق دی بلے ٹمکاونے ہاں

وجودی صوفیاں تے ملاتیاں نے لوڑ، لوبھ، جبر تے ظلم دیاں ہنیاں اتے اُسرے جاگیرداری معاشرے وچ صدیاں تیکر لوک دوستی دا دیوا بالی رکھیا۔ اوڑک ایس صدی وچ لوک دوستی دے دیوے چار ہور نکھرے تے کھلرے تے ایہناں دی رُشنائی نال ظلم دیاں انھیریاں راتاں مکدیاں دسدیاں نیں۔

پروفیسر جیلانی کامران

شاہ حسین

(1)

"تحقیقات چشتی" وچ شاہ حسین دی شاعری تے کرامات دے آپسی رشتے دے بیہڑے کھوج ول اشارہ کیتا گیا اے، ایہہ پئی سولھویں صدی دے شہر لہور وچ اپیے لوکاں دا کال نہیں سی جو شاہ حسین دے ظاہر نوں مقدس باطن دی علامت سمجھن توں قاصر سن۔ اوہناں دی جاچے شاہ حسین دی حیثیت اک غیر ذمہ دار قلندر دی سی، جو ہر اوس کم نوں جائز سمجھدا سی جیہنوں اوس زمانے دے عزت دار لوک ناجائز مکروہ تے نفرت جوگ سمجھدے سن۔ اوہ زمانہ جا چکا اے۔ اوہ لوک وی رخصت ہو چکے نیں۔ اوہ پرانا لہور وی بدل چکا اے، پر اوہ گلاں اجے وی اوسے طرح ناجائز مکروہ تے نفرت جوگ نیں جیہناں دے نال شاہ حسین دی زندگی دا گہرا تعلق اے۔ ظاہر تے باطن دے وچکار مکھ وکھاندی ہوئی پرانی کھاڑی اجے وی باقی اے، پر لہور دی تواریخ وچ شاہ حسین دا ناں اجے تیک قائم اے۔ جے کر شاہ حسین دا ظاہر واقعی نفرت جوگ تے اوہدی اندرلی زندگی بارے اطلاعاں واقعی مشکوک تے اخلاقی طور تے نندن جوگ سن تاں سوال پیدا ہوندا اے پئی شاہ حسین دی تریٹھ سال دی زندگی پونے چار سو سال دی لمی عمر وچ کیویں ظاہر ہوئی۔ برائی تاں موت بعدوں مٹی نال مٹی بن جاندی اے تے آوندے جاندے زمانے اوہدا ناں نشان مٹا دیندے نیں پر موت دے بعد زندہ رہن دی وڈیائی جیہناں خوبیاں نال تعلق رکھدی اے، کیہ اوہناں خوبیاں دا ظاہر دے نال کوئی رشتہ نہیں ہوندا؟ کیہ ظاہر دھوکھا اے؟ کیہ اصل شے باطن اے؟ تے کیہ ظاہر دی نفی باطن دے ظہور لئی لازمی اے؟ ایہہ سوال سولھویں صدی دے شہر لہور دے سوال نہیں سن۔ ایہہ سوال صرف شاہ حسین دے سوال سن تے کجھ انج ایہہ سوال ساڈے تے

ساڈے زمانے دے سوال وی ہن۔

ظاہر نوں باطن دی مدد نال سمجھن لئی تے ظاہر دی پیچیدہ شکل صورت نوں درست معنے نال پچھانن لئی "تحقیقات چشتی" وچ کرامات نوں گواہی تے شہادت دے طور تے پیش کیتا گیا اے۔ "حقیقت الفقراء" تے داراشکوہ دے بیاناں نال اک گل ثابت ہوندی اے کہ شاہ حسین دا باطن لہور تے حجاز دے وچکار اک کڑے تجربے دی صورت وچ کھلدا ظاہر ہوندا تے گم ہوندا ہویا وکھالی دیندا سی۔ لہور شاہ حسین دا ظاہری مسکن سی تے حجاز اوہدی باطنی دنیا دی مستقل آرام گاہ سی جتھے شاہ حسین اوس راز دی تکمیل لئی سلوک دی راہ اختیار کردے سن، جیہدی تلاش لہور دے ظاہری مسکن وچ اوہناں دا جسم کردا ہوندا سی۔ کجھ انج جاپدا اے جیویں شاہ حسین دے فکری نظام وچ جسم دی حیثیت مرکزی اے۔ ایہہ نظام فکر جسم دی نفی نہیں کردا جسم دیاں خواہشاں نوں اک مقدس فرض دے طور تے قبول کردا اے تے فیر جسم دے ردعمل تے تجربیاں دی مدد نال کسے اجیہی دنیا دی تلاش کردا اے جو باطن نال تعلق رکھدی اے۔ سولھویں صدی دے لہور وچ باطن توں مراد اک بہت ہی بھیت بھری دنیا سی جیہدا جغرافیہ صرف اوہناں لوکاں نوں ہی پتہ سی جو اوس دنیا وچ آ جا سکدے سن۔ عام آدمی ایس دنیا دی سیاحت توں محروم سی کجھ اجیہی کیفیت اج اے۔ لفظ باطن دی ورتوں نال کجھ وی نکھیڑا نہیں ہوندا تے نہ اوہ ساریاں کراماتاں ہی کار آمد ثابت ہوندیاں نیں جیہناں تے شاہ حسین دے صوفیانہ مرتبے دی عمارت قائم اے۔ ایتھے اک دوجا سوال اُبھردا اے کہ شاہ حسین دی ساری تلاش دا مقصد کیہ سی؟ ظاہر دے حوالے نال اوہ جیس باطن نوں پچھاننا چاہوندے سن اوہ "باطن" کیہ اے؟ تے کیہ باطن تک پہنچن لئی اوہی سلوک، رسم سلوک قابل اعتماد اے، جیہنوں شاہ حسین نے اختیار کیتا سی۔ شاہ حسین دے رسم تے سلوک وچ علم ظاہر دے چھتی سال تے ظاہری علامت دے ستائی سال شامل نیں۔ پہلے دور وچ علی ہجویریؒ نوں کشف دی حالت وچ ویکھن دا مقام غور طلب اے تے دوجے دور وچ جنسی اخلاقیات دی نفی قابل غور اے۔ تذکرہ لیکھکاں نے وارنوار جنسی میل ول اشارہ کیتا اے۔ مادھو تے حسین دے جنسی تعلق نوں بغیر جھاکے دے بیان کیتا اے تے فیر گوجر خاں دی بیوی نال ہم بستر ہون دا واقعہ اجیہا اے، جیہنوں جنسی اخلاقیات نظر انداز نہیں کر سکدی۔ شراب پیون تے ناچ قوالی نوں زمانے نے

قبول کر لتا اے، پر ایس قسم دے جنسی تعلق نوں قبول کرن وچ بہت اوکھیائیاں نیں۔ حقیقت ایہہ وے کہ جنسی عمل عشق تے محبت باجھوں محض اک حیوانی عمل اے تے جتھے تیک شاہ حسین دی شخصیت دا تعلق اے، اوہنوں حیوانی عمل نہیں آکھیا جا سکدا، تے جے عشق نوں سچیائی من لتا جاوے تاں نہ صرف اوہدا اظہار مادھو دی شکل وچ جائز بن جاندا اے سگوں گوجر خان دی بیوی نال ہم بستری دا واقعہ دی عشق ہیٹھ ہی گنیا جا سکدا اے۔ جنسی فعل بارے ساری ملامت، لفظی ملامت اے کیونکہ انسان انسان اے تے عشق دا اظہار ہمیش نویں نویں رُوپ وٹاندا اے۔ میں جنسی تعلق دا ذکر ایس لئی کیتا اے کہ شاہ حسین نوں سمجھن دے راہ وچ ایہی تعلق میرے لئی اک بہت وڈی رکاوٹ سی تے ایہدی موجودگی وچ شاہ حسین دی عظمت نوں بُری طرح مجروح کردی سی۔ کیہ اک منکھ جو اپنی عمر دے اک دور وچ علی ہجویریؒ نوں کشف وچ ویکھ سکدا اے، اوہدے فوراً بعد ایس حالت وچ ظاہر ہو سکدا اے جیہنوں میں جنسی اخلاقیات دی نفی کہہ کے سدیا اے۔ ایہناں دوہاں تھانواں دے وچکار کسے قسم دے وچلے رشتے دا موجود ہونا بہت ضروری اے۔ تذکرہ کاراں ایس ارتقا نوں شریعت توں ملامت تک پہنچن دی کہانی آکھیا اے۔

(2)

سولھویں صدی دنیا دے فکری ارتقاء وچ اک نہایت اہم زمانہ اے۔ ایس زمانے نے مارٹن لوتھر، جان ناکس، کیلون، ابوالفضل، فیضی، سپنسر، سڈنی، شیکسپئر تے اطالوی نشاۃ ثانیہ دے وڈے وڈے فنکاراں نوں پیدا کیتا اے۔ ایہناں وچوں ہر اک دی وڈیائی برحق اے پر جیس ونگی دی وڈیائی شاہ حسین دے حصے وچ آئی اوہدی حقیقت منفرد اے۔ 1570ء دے نیڑے تیڑے دنیا دے علمی تے تہذیبی نقشے اتے کوئی اجیہا آدمی نہیں دِسدا جو ایس واردات وچوں گزریا ہووے، جیہدے چوں شاہ حسین گزرے۔ ایس واردات نوں پچھانن لئی اوس بہت پیچیدہ ہڈ ورتی نوں دُہراون دی لوڑ اے، جیہنوں اک مختلف محاورے تے بولی وچ تذکرہ کار شاہ حسین دے سلسلے وچ عموماً دُہراوندے رہندے نیں۔

تذکرہ کاراں نے سورہ العنکبوت دیاں آیتاں نوں شاہ حسین دے جیون دے دوجے دور دا معنوی پس منظر قرار دے کے جیس عظیم چون نوں ظاہر کیتا اے اوہدا بہت گھٹ ذکر کیتا گیا اے۔ سورہ العنکبوت ایمان لیاون والیاں تے منکراں دے وچکار ہدایت تے ربی عذاب دی تفصیل اے، جیہدے ایمان لیاون والیاں دی تھاں نوں منکراں دے اعتراضاں دی موجودگی وچ دسیا گیا اے۔ منکراں تے ایمان لیاون والیاں دے وچکار حدی لکیر ایمان دی پچھائی اے۔ پر ایمان صرف لفظی اقرار نہیں ہے کیوں جے ایمان لیاون دے نال نال ایمان دی ازمائش وی شامل اے۔ ایمان ازمائش تے جانچ دے نال پکیائی حاصل کردا اے، پر اک اجیہہ دورا ہے تے جتھے ایمان لیاون والے دا ارادہ پکا نہ ہووے، منکراں دے اعتراض ایمان دی پکیائی نوں متاثر کر سکدے نیں۔ منکر، ایمان لیاون والیاں لئی شک پیدا کردے نیں تے اوہناں نوں انکار کرن والیاں دی پیروی کرن نوں کہندے نیں تے جدوں کجھ ہو نہیں سکدا تاں پکار اُٹھدے نیں کہ ساڈے اتے اللہ دا عذاب لے آ، جے اسیں گمراہ ہاں۔ ایہہ لوک عذاب دی بڑی گرم جوشی تے بے صبری نال اڈیک کردے نیں تے چونکہ عذاب لئی وقت مقرر اے ایس لئی عذاب نازل نہیں ہوندا تے اوہ عذاب نازل نہ ہوون نوں اپنیاں گراہیاں لئی ثبوت دے طور تے پیش کردے نیں۔ حالاں گناہ دی سزا عذاب اے تے یقیناً" ایسے لوکاں لئی دوزخ دی اگ اے۔ سورہ العنکبوت وچ منکراں دیاں سوچاں نوں مکڑی دے جالے نال تشبیہہ دتی گئی اے جو ہر شے توں کچا اے، جیہدے اتے اعتبار نہیں کیتا جا سکدا، پر ایہناں سبھ سچائیاں دے باوجود انکار کرن والے عذاب تے عذاب دی ہی تکرار کردے نیں۔ تصورات تے ایمان دی ایسی تفصیل جتھے انسانیت دے، ایہناں دو گروہاں دے فکری خاکے نوں پیش کردی اے، اوتھے ایس فکری خاکے دے ذریعے اک وڈا سوال اُبھردا اے کہ زندگی کیہ اے؟

سورہ العنکبوت وچ زندگی کیہ اے؟ دے سوال نوں منکراں تے ایمان والیاں دے وچکار اک فیصلہ کار حیثیت حاصل اے۔ زندگی اک پاسے انکار تے عذاب ول اشارہ کردی اے تے دوجے پاسے ایمان تے آخرت وچ بزرگی دیاں سچائیاں نوں ظاہر کردی اے۔ منکر زندگی دا صرف اکو چہرہ ویکھدے نیں جیہدے وچ دنیاوی زندگی دیاں ظاہری صورتاں نمایاں نیں تے آکھدے نیں کہ ایہہ سوائے کھان پین دے کجھ نہیں

ہے۔ اوہناں دی جاچے دنیا دا جینا صرف دل پرچانا تے کھیڈنا اے۔ لہوولعب ہی اک مقصد اے تے زندگی دا چلن ایسے مقصد توں ہی واضح ہوندا اے۔ حالاں آخرت دا جینا ہی اصل جینا اے تے اوہ ایہنوں سمجھ نہیں سکدے۔ ایسے صورت وچ اجیہے لوکاں ول اشارہ وی اے جو ظاہری طور تے ایمان لیائے، پر وچوں لہو و لعب دا عقیدہ قبول کر کے ایس بامقصد جیون ڈھنگ توں محروم ہو گئے جو آخرت دے حوالے نال مرتب ہوندی اے۔

سورہ العنکبوت وچ اوہناں حقیقتاں دا تفصیل نال ذکر اے جیہناں نال انسانی صورت حال برابر پریشان اے۔ ایس صورت حال وچ جتھے آخرت دا جیون، ایمان لیاون والے تے بزرگی دے وعدے شامل نیں، اوتھے انکار کرن والے، ظاہر تے باطن وچکار فرق اختیار کرن والے تے عذاب چاہون والے لوک وی شامل نیں۔ ایہہ صورت حال عنکبوت دے رکھلاوے ہوئے جالے نال ڈونگھی نسبت رکھدی اے۔ جے ایہہ جالا جزوی ہووے تاں انسانی صورت حال دی بقا متاثر نہیں ہوندی۔ پر ساری انسانی صورت حال ایہدے جالے نال اپنا مقدر بنھ لوے تاں انسانیت دے مستقبل دے بارے وچ واقفیت لازمی اے۔ ایوں جاپدا اے جیویں سولھویں صدی دے شہرلہور وچ عنکبوت دے جالے دا کھلار بے حد سی تے انسانی قدراں اپنیاں نفی صورتاں وچ ظاہر ہو رہیاں سن۔ شاہ حسین دی فکری تے قلبی سوانح عمری لئی ایس صورت حال دا جائزہ بہت اہم اے۔

تذکرہ کار شاہ حسین دی زندگی وچ لہو و لعب بارے قرآنی آیت نوں بیان کرویاں اوہناں کیفیتاں دا ذکر کردے نیں جو شاہ حسین اتے وارد ہو چکیاں سن۔ چار سو ورھیاں بعد میں دعوئ نہیں کر سکدا کہ جو کجھ شاہ حسین اتے وارد ہویا، اسیں اوہنوں اج دے شہر لہور وچ آسانی نال محسوس کر سکدے آں۔ پر فیروی اک اجیہے نظام تعلیم دی موجودگی وچ جیہنے ساڈی تواریخی شخصیت وچ خلا پیدا کر دتا اے ایہہ جاننا مقابلتاً سوکھا ہو چکیا اے کہ سولھویں صدی وچ قرآن کریم دا متن سنجیدہ مطالعے تے سنجیدہ سوچ لئی بنیادی سی۔ لفظ عذاب چار کھلے کھلے حرفاں دی رلی صورت نہیں سی سگوں ایہدے نال نال ہلاکت دے سبھے رشتے ظاہر ہوندے سن جیہناں نوں صرف اک حساس دل ہی محسوس کر سکدا سی تے شاہ حسین ایس برعظیم وچ پہلے بزرگ سن جیہناں قدراں

وے وِگڑدے ہوئے نظام نوں اپنیاں اکھاں ساہمنے ویکھیا تے ایس مسخ ہوندے ہوئے انسانی نقشے دے پچھوکڑ وچ ایس عذاب نوں منڈلاندیاں محسوس کیتا جو قدراں دے ایس وِگڑے ہوئے نظام دے نال نازل ہوندا اے تے انسانی صورت حال دا خاتمہ کردیندا اے۔ قدراں دے وِگڑدے ہوئے نظام نے علم نوں عمل توں وکھ کر کے عقائد دی تائید لفظی پیدا کیتی تے قدراں نوں کھوکھلی صورت دے کے انسان نوں اک بے مقصد زندگی وچ داخل کر دتا۔ ایس بے مقصد جیون نے جہناں عالماں نوں پیدا کیتا اوہ عالم نہیں سگوں گمراہ سن تے ایس طرح اوہناں دا اقرار کہ اوہ ایمان لیائے اصلوں ایمان توں انکار ورگا سی کیوں جو اوہ اپنی بے مقصد زندگی دے ذریعے ایس اقرار نامے دی تصدیق کرن توں قاصر سن جو ایمان دی جانچ نال پیدا ہوندی اے۔ اوہناں دی دنیا وچ علم گمراہی تے دنیا آخرت بن چکی سی تے پل ہمیشگی دی تھاں لے چکیا سی۔

ا جیہیاں قدراں دا اجیہا وِگڑدا ہویا نقشہ تے انسانی صورتحال دی اجیہی پریشان کر دین والی تصویر ایہہ نیں نقش نیں جو کسے وی عظیم بزرگ دے مشن دا پچھوکڑ بن سکدے نیں تے میں سولھویں صدی دے مارٹن لوتھر، جان ناکس، تے کیلون دا ذکر وی کیتا اے۔ شاہ حسین تے پچھلی احیائے دین دے ایہہ بزرگ ایس اعتبار نال اک سانجھے پچھوکڑ نال تعلق رکھدے نیں، پر ایہہ تنے بزرگ اصلوں رب ولوں انسانی صورت حال دی بہتری دا ذمہ لیندے نیں۔ شاہ حسین سولھویں صدی دے کرہ ارض اتے پہلے بزرگ انسان نیں جہناں کسے اُچیرے تھاں توں انسان نوں نہیں بُلایا، جہناں اپنے آپ نوں انسان توں بہتر نہیں سمجھیا۔ اوہناں عذاب دی کھلری ہوئی ہلاکت نوں محسوس کر کے اپنے آپ نوں گرے ہوئے انساناں وچ شامل کر لتا تے اوسے لہو و لعب نوں چُن لتا جیہدی سزا عذاب تے دوزخ دی اگ اے۔

ایس چون وچ شاہ حسین دی عظمت اے تے انسان دے ڈِگے ہوئے ضمیر نوں چُن کے انسان دی دستگیری دا کم ایسا کارنامہ اے جیہڑا سولھویں صدی وچ بہت گھٹ نظر آوندا اے۔

(3)

ایس چون دی قدر وقیمت لئی ایہہ اقتباس غور جوگ اے۔ شاہ حسین آکھیا۔

"جدوں علم نال عمل نہ ہووے، اوس علم نالوں نہ جانا کدنا بہتر اے ...... ایہہ دنیا لہو و لعب اے، پس ایس بازی نال سانوں کیہ۔ مینوں لازم اے کہ لہو لعب کراں تاں جے مخلوق خدا عبث نہ ہووے ...... جے اسیں لہو و لعب توں اکراہ کریے تاں ایہہ خدا توں اکراہ اے تے جیہنے خدا دے فعل نوں مکروہ جانیا اوہ آپ مردود اے۔"

شاہ حسین نے دنیا تے اوہدے لہو لعب نوں اک ایسی حقیقت سمجھ کے قبول کیتا جیہنوں گناہ آکھ کے انسان نیک لوکاں تے بدکار لوکاں وچ ونڈیا جاندا اے۔ شاہ حسین نے لہو ولعب دے ایس منظر نوں گناہ دے رائج قاعدے توں وکھ کر کے اک خاص انسانی صورت حال دے طور تے قبول کیتا تے انج کرن دے بعد اوہناں ایسے صورت حال نوں اپنے لئی چُن لتا تاں کہ انسان بے سہارا نہ رہوے، تے اوہدی تقدیر ٹل جاوے۔ انسان نوں نیک بد وچ ونڈن نال کم تر تے اُچے دا فرق پیدا ہوندا اے۔ شاہ حسین نے انسان دے بچا لئی گناہ قبول کیتا تے ہمیشگی دے حاصل کرن لئی لہو ولعب دے منظر نامے وچ اپنی شمولیت پسند کیتی تاں جو دوزخ دا بالن بنن والے لوک اوس آسرے نوں پا سکن جیہدے بغیر اوہناں دی تقدیر وچ عذاب تے ہلاکت اے۔ ایس چون وچ انسان دے نال جیس گہری محبت دا علم ہوندا اے تے انسان نوں عذاب توں بچاون خاطر جیس اوکھے دکھ نال واقفی ہوندی اے اوہدی مثال سولھویں صدی دی تہذیبی تواریخ وچ نہ ہون برابر دسدی اے۔

انسان دے بچا لئی گناہ قبول کرنا تے نیک بد دے فرق نوں اپنی ذاتی گواہی دے ذریعے نویں سِروں ترتیب دینا اک عظیم کارنامہ اے، جیہدے وچ نہ صرف چون کرن والے منکھ دی وڈیائی دسدی اے سگوں اوس تہذیب دی وڈیائی وی دسدی اے جیہنے اوہنوں تلاش ذات دے پوتر فرض اتے لایا۔ شاہ حسین ساڈی تہذیب دے وڈے ہون دی اک بہت روشن نشانی اے۔

شاہ حسین نے گناہ گار نال محبت کیتی تے ایس محبت دے ذریعے گناہ دے معنے بدل چھڈے۔ انج اوہ ظاہر وچ گناہ گار نظر آئے تے وچوں اوہناں دا دل شیشے وانگ چمکدا رہیا تے کجھ انج اوہ لوک جیہناں دا ظاہر روشن سی تے اندر مکروہ دسیا تے جیہناں دے اندر دنیا دا بدنما روپ چھپیا سی، لُکے نہ رہے۔ شاہ حسین نے قدراں دی مسخ ہوئی

تسویر چن رلی تے انج اوہناں اوس عذاب نوں اپنے آپ اتے قبول کیتا جو چترُسٹن والے لوک نازل کردے نیں۔ ایڈی وڈی قربانی ادب تے سوچ دی تواریخ وچ بے مثال اے۔

(4)

شاہ حسین دے شعری تجزیے وچ جو ایس وڈی چون تے واردات دا نتیجہ اے جیہدا ہُنے مُنے ذکر کیتا گیا دنیا دے افسوس ناک انجام دا ڈُوگھا شعور اے۔ ڈُبدی دنیا تے نامراد انسانیت بے مقصد گلی عمر تے جوانی تے شبنم دے موتی وانگ زمین اتے انسانی کائنات ایہناں اشاریاں نال اجیہا منظر ظاہر ہوندا اے جتھے کے وڈے عذاب دے پرچھانویں نازل ہون توں پہلاں سمٹ رہے نیں۔ ایس منظر دے چوہاں پاسے پھلدے تے مُرجھاندے ہوئے رکھ نظر آوندے نیں۔ جیہناں دے نال خزاں موسم دی بدلدا چلا جاندا اے۔ ایس وڈی چوحدی اتے موت دا ہتھ انسانی جیون نوں مکاون لئی سازش وچ مصروف وسدا اے۔ ایس دنیا وچ اک لما راہ ظاہر ہوندا اے جیہدے اتے صرف اک مسافر وکھالی دیندا اے جو کسے تھاں تے نہیں مُڑکدا۔ ایس لحاظ نال اوہ مہمان وی اے تے مسافر وی۔ راہ دے انت دے نیڑے نہر تے نہر دے پتن تے خونی شہر وکھالی دیندے نیں تے جیس کشتی تے مسافر نوں پار جانا اے اوہ کمزور تے مُنی چھُٹی اے۔ آبادیاں وچ انھیاں گلیاں نیں تے زہری سپ تے قصبے نیں جتھے ظلم دی ہوا شاں شاں کردی اے۔

ایس راہ دے لے پندھ تے باغ وِسدے نیں جیہناں تے اُچے رپہلاں اتے جھولے پے نیں تے نوجوان کڑیاں جھول رہیاں نیں تے جد جھولن توں ہٹدیاں نیں ناچ وچ شامل ہو جاندیاں نیں۔ تے جد ناچ توں تھکدیاں نیں اپنے حسن تے اپنی جوانی دا دل ٹٹولدیاں نیں تے فیر ماں پیو دے گھروں ودعیا ہون دا ویلا آجاندا اے تے خونی سسرال ایہناں جوان کڑیاں نوں کھیڈ ناچ تے محبت دی دنیا توں کھوہ کے نامرادیاں دیاں وادیاں وچ سُٹ دیندے نیں جتھے چرخے دی آواز سنائی دیندی اے۔ اک نہ ہون والے چکر تے مسلسل گھُمدا ہویا تار تے نہ رکن والا سلسلہ تے ان گنویں مرحلیاں دا

بے رحم ہتھ تے فیر سونے دے محل تے چاندی دیاں محراباں نظر آوندیاں نیں جیہناں
دی چھاں ہیٹھ مُردیاں دیاں وستیاں وکھالی دیندیاں نیں تے اوڑک اک ہنیرا اکرا جیہدے
وچ دیوے دا چانن کدی داخل نہیں ہوندا، ظاہر ہوندا اے تے سارے منظر تے پچھوکڑ
اتے چھا جاندا اے ......

ایتھے تک میں جیس شعری منظر نامے دا ذکر کیتا اے اوہنوں شاہ حسین دیاں
ودھیریاں کافیاں پیدا کردیاں نیں۔ جے ایس منظر نامے نوں نیڑیوں ویکھیا جاوے تاں ہر
منظر اپنی تھاں کھلوتا تے بے حرکت وکھالی دیندا اے تے ہر شے اپنے طور تے مبہوت
تے محو نظر آوندی اے۔ سولھویں صدی دا شہر لہور مُتّا ہویا اپنی چھانویں تے اپنیاں
اچھیاواں وچ گم، چرخے دی علامت وچ بدل کے تقدیر دے شکنجے وچ پھسیا انسانی گروپ
وچ وکھالی دیندا اے، جیہنوں اپنے سوا تے اپنے کھیڈ دے سوا کجھ ہور نظر نہیں آوندا۔
اوہناں دے قہقہے کھوکھلے تے اوہناں دا ناچ بے روح تے بے جان اے۔ ودعیا ویلے
گُڑیاں دا رونا بے آواز اے تے ظلم دا ہتھ صرف ظلم دا ہتھ اے، جیہدے چوں لہو
نہیں چوندا ہر شے کھلوتی اے۔ دریا تے ندیاں دا پانی وگدا اے پر اوہدے وچ وہا
نہیں۔ مسافر دے قدم چاپ تے آواز بناں نیں تے ندی دے کنارے خونی شیر اپنی خون
خواری تے ہیبت نوں اپنی علامت وچ جذب کر چکے نیں۔

صرف اک آواز سُنیندی اے۔ چرخے دی آواز۔ کیہ ایہہ لوک گناہ گار نیں؟
کیہ ایہہ دنیا لہو ولعب دی دنیا اے؟ کیہ ایہدے منظر دے مرد تے عورت دوزخ دی
اگ دا بالن نیں؟ نہیں۔ ایہہ لوک صرف لوک نیں جو نہیں ویکھدے جو نہیں سُندے،
جو نہیں سمجھدے، تے جو نہیں جاندے۔ ایہناں سبھناں تے بے حسی طاری اے۔
ایہناں دا ایہی گناہ اے تے ایسے گناہ وجہوں ایہہ سبھ چرخے دی آواز وچ قید نیں۔ شاہ
حسین ایہناں لوکاں دی مُگی ہوئی ضمیر دا ناؤں اے۔ جیہدا کم ایہناں بے شمار انساناں
دی بے رُحسی دا کفارہ ادا کرنا اے۔

کافیاں وچ ایہناں لوکاں نوں گناہ گار دے ناں نال نہیں سدیا گیا تے ایس دی
وجہ پچھے دسی جا چکی اے، شاہ حسین خدا دی مخلوق نوں بے آسرا نہیں چھڈنا
چاہوندے۔ ایس لئی اوہ سارا گناہ اپنی ذات وچ سمیٹ لیندے نیں تے ایس رکھلے
ہوئے انسانی منظر نامے دا دُکھ اپنی معرفت نال قبول کردے نیں۔ ایہہ لوک بے حس نیں

، پر گناہ گار نہیں۔ شاہ حسین گناہ گار اے کیوں جو ایہہ سبھ لوک سمجھ تے ویکھن توں محروم نیں۔ سارا جہان دکھ تے کرب دی لپیٹ وچ اے، پر فرض شاہ حسین دا اے کہ ایہدا مداوا کرے۔ شاہ حسین ایس لئے چوڑے باغ دی وین کردی بُلبُل اے اوہدا دکھ اپنا نہیں سگوں باغ دا دکھ اے۔

(5)

شاہ حسین دے گیتاں وچ مرکزی تھاں اوہناں کافیاں دی اے، جیہناں وچ شاہ حسین اپنے گناہ گار ہون دا اقرار کردے نیں۔ ایس احساس گناہ نوں ضمیر تانیث دی مدد نال شاہ حسین نے اپنے زمانے دی انسانی صورت حال دی نمایندگی کیتی اے۔ ایس طرح اپنے آپ احساس گناہ دی صورت کشی کیتی اے۔ جیہنوں اوہ لوک حیات دنیا دے لئے اصل لہو و لعب وچ بھل چکے نیں۔ ایتھے تک شاہ حسین دے شعری تھاں دی وضاحت اک وڈے تے بزرگ شاعر دے مطابق اے، پر ایہناں کافیاں دے مطالعے توں اک دوجے توں زیادہ ڈونگھے تجربے دا علم وی ہوندا اے۔ ایہہ تجربہ شاہ حسین دیاں اندرلیاں وارداتاں بارے اے۔ ایہہ اک عجیب واردات تے عجیب ترین تجربہ اے، جیہدیاں مثالاں ساڈی شاعری وچ بہت گھٹ ملدیاں نیں۔ سولھویں صدی دے شعری ادب وچ ایس ونگی دے تجربے دی دریافت حیران کن اے۔ ایہہ تجربہ سنجیدہ تے عظیم ذمے واریاں دے پریشان کن احساس نال پیدا ہوندا اے۔ شاعر نوں اپنا راہ ہنیرا تے بے کھوج دسدا اے، جیہنوں اوہ کالی رات دے استعارے دی زبان ادا کردا اے۔ ایس کالی رات وچ متوقع طوفان دے خطرے وی شامل نیں۔ ایس ماحول وچ شاعر اپنے آپ توں سوال پچھدا اے کہ اوہنے اجیہا کیوں پسند کیتا؟ کیہ اوہ راہ دیاں خطرناکیاں توں واقف نہیں سی؟ ایہہ راہ آسان نہیں؟ کیہ توں اپنے آپ دی پچھان نہیں کیتی سی۔ تے ایس راہ توں گزرن والیاں دی پیروی دے شوق وچ اپنے آپ نوں بُھلا دتا سی؟ ایہہ دریا مصیبتاں دا دریا اے تے ایتھے پہنچن والے لوک منصُور وانگ سُولی قبول کردے نیں۔ اوڑک شاعر آپ جواب دیندا اے کہ راہ نوں چُن کے راہ تے مٹ جانا میرا مقدر اے:

کیں بانے دی مولی حسینا ! توں کیں بانے دی مُولی
باغاں دے وچ پُھل عجائب ، توں بھی اک گندھولی
اپنا آپ پچھانے ناہیں ، اوراں ویکھ کیوں بھُولی
عشقے دے دریاؤ کراہیں ، منصور قبولی سُولی
شاہ حسین پیا در اتے ، جو کرے پوے قبولی

ایس کافی نوں عموماً" روایتی عشق ہیٹھ پڑھیا جاندا اے تے انج اوہ وڈا چناؤ واضح نہیں ہوندا جیہدے ول میں اشارہ کیتا اے۔ ایہہ چناؤ بے رحس مخلوق دے گناہ دا کفارہ ادا کرن دا چناؤ اے تے ایس کافی وچ ایسے بھار ول اشارہ اے۔ ایہی اندرلی واردات اک دوجی کافی وچ مختلف شکل اختیار کردی اے۔ ایتھے شاعر اپنے مقصد تے دنیاوی سمجھ نال مُری طرح جانُو ہوندا اے۔ دل محبوب دا خواہش وند اے تے جسم سکھ چین دا چاہیوان اے۔ اینہاں دو حریف طاقتاں وچکار میرا کیہ حشر ہووے گا؟ ایہہ سوال فیر ظاہر ہوندا اے تے شاہ حسین نوں اپنے چھلیاں وچ عالماں دے ہجوم وکھالی دیندے نیں تے ایس ہجوم وچ اوہدا اپنا آپا اک ناتجربہ کار کڑی دی شکل وچ ظاہر ہوندا اے۔ اک انجہی ناتجربہ کار کڑی جیہنوں کوئی پچھاندا نہیں تے سبھ ایس ہجوم دے ناقابل سمجھدے نیں۔ ایس کڑی دا ماضی عالماں دا ماضی نہیں۔ ایہہ کڑی اک عام کڑی اے۔ معمولی تے بے قیمت پر اینے بہت مصیبتاں جھلیاں نیں۔ تے اُچی گھاٹی اُتے چڑھدیاں ایہدے پیر کنڈیاں نال چھانی ہو گئے نیں۔

سوال پچھن والا ایس کڑی نوں مخاطب کر کے ایس گل تے حیران ہوندا اے کہ اوہنے ایس پورے ہجوم وچ ایس ونگی دا کوئی دوجا بندہ نہیں ویکھیا۔ ایس ناتجربہ کار کڑی وانگ جو ایس خطرناک راہ اتے ہر دُکھ تے ہر تکلیف توں بے پرواہ مسلسل اگے ودھ رہی اے۔ انجے تجربے بغیر انسان اُڈدے ہوئے ککھاں وانگ اے۔ ایہہ راہ پیغمبراں ، پیراں تے ولیاں دا راہ اے۔ ایہہ راہ اوس ناتجربہ کار کڑی دا راہ ہرگز نہیں اے ، ایہدے باوجود ایہہ کمزور تے ناتجربہ کار کڑی ایسے راہ دی چاہیوان اے۔ ایتھے ایہہ سوال پیدا ہوندا اے کہ کیہ ایہہ کڑی ایس ہجوم وچ شامل ہون دے قابل ہے ، جیہدے وچ پیغمبر تے ولی شامل نیں۔ ایہہ قافلہ پانی دی تلاش دا قافلہ اے تے ایہہ کڑی وی ایسے ہی تلاش وچ شامل اے۔ ایسے تھاں تے کڑی ضمیر تانیث شاہ حسین

دے ناں وچ شامل ہو کے بیہڑی پچھائی نوں بیان کردی اے، ضمیر تانیث تے شاہ حسین
حقیقت وچ اکو نیں تے جو کجھ اوس نا تجربہ کار کڑی تے گزریا، اوہی شاہ حسین تے وی
گزریا اے۔ ایہہ تجربہ جیہدے ول اشارہ کیتا، اک ایسے شاعر دا تجربہ اے جیہنے رائج
نوں چھڈ کے اپنے لئی اک وکھرا ان ویکھیا راہ تلاش کیتا۔ ایس راہ دیاں ذمے داریاں
ایس شاعر نوں قدم قدم تے ازماوندیاں نیں تے اوہ اوہناں وڈے کامیاب ہون والے
پیشرووواں نوں اپنے ساہمنے ویکھ کے اپنے بارے شک شبھے دا شکار ہو جاندا اے۔ ایہہ
اندرلا اضطراب اک نواں تے انوکھا تجربہ اے جو سولھویں صدی دے عالمی ادب وچ
دِسدا اے۔ شک تے اضطراب اوہدے ایمان نوں ازماوندے نیں تے پر ازمائش دے
بعد اوہدا قدم اوہی ان ویکھے راہ اتے اگے نوں ودھدا اے۔ اپنی پچھان کرن دا ایہہ
عمل شاعری تے شعری فلسفے وچ سبھ توں پہلوں شاہ حسین دے کول نظر آوندا اے،
جیہناں ذمے داریاں نوں عالماں قبول نہ کیتا، اوہی ذمے داریاں شاہ حسین دی زندگی
نے چُن لیاں۔ ایس توں وڈا ذمے داری دا احساس شعر و ادب دی دنیا وچ گھٹ ہی نظر
آوندا اے۔

سعید بُھٹا

شاہ حسین دی علامت نگاری

علامت دی ورتوں انسان مُڈھ قدیم توں کردا رہیا اے۔ جدوں اجے اوہ بولن دے ڈھنگ توں انجانو ہائی' اودوں وی اوہنے کجھ اجیہے اشارے گھڑلے ہان' جیہناں توں اوہدی قبیلے دے دُوجیاں جیاں نال سانجھ دی دس پیندی اے۔ جیویں شور گُکارے دا مطلب کے فطری آفت دا آون لیا جاندا ہائی تے قبیلے دے دوجے جی ٹُوک سن کے مدد نوں آپُجدے ہائن۔ اینج وانگوں کئی دوجیاں دُکھاں' سُکھاں دے لمحیاں نوں بندے نے ذہن وچ محفوظ کر کے اوس اظہار نوں اپنی پکڑ وچ لے لیا ہا۔ جدوں انسان رہتلی پدھر اُتے ہک پیر اگانہہ ودھیا تاں اوہ ہندسیاں تے اکھراں توں جانُو ہویا۔ اصل وچ اکھروی علامتاں ای ہائن' جیہناں دے پچھے انسانی رہتل دی صدیاں بدھی کہانی لکی ہوئی اے' پر اوس پچھوکڑ نوں بُھل بُھلا کے انسان اکھراں راہیں علم دیاں راہواں اُتے ٹُریا۔ اج وی جیہناں دیساں وچ تصویری (Pictograph) تے تصوری (Ideograph) لپیاں (رسم الخطاں) نال رلکھت پڑھت دا کم ٹوریا جاندا اے' اوہناں توں انسان دے مُڈھلے علامتی اظہاراں دا پتہ لگ سکدا اے۔ علامتاں دی ہک لوڑ عالم امثال دی تصویر کاری ہائی۔ افلاطون دے آکھن موجب اساڈیاں جساں توں اگے وی ہک دنیا اے تے اوہی کھری دنیا اے جتھے سوہنپ' نیاں تے خیر ورگیاں سوچاں اپنے مثالی رُوپ وچ ہن۔ جدوں ایس مابعدالطبیعاتی دنیا نوں شبداں دے وگن وچ ولن دے چارے کیتے گئے تاں اودوں علمی پدھر اُتے علامتاں دی لوڑ ہور ودھ گئی' کیوں جو اوس کھری دنیا نوں بجھن کان ہور داہ دی کائی ناہی۔ سماجی پدھر توں اگے ادبی پدھر اُتے علامتاں دی ہک لوڑ ایہہ وی دسی جاندی اے کہ ہتوانیے دی معلوماتی زبان' کُلاراں دے پھوکے بول تے رَتت دیاں گھسیاں پٹیاں گلاں توں اک کے علامتاں دی بانہہ پھڑی گئی کیوں جو کرتار اپنی کرت نوں بہوں

پکھی تدوں ای بنا سکدا ہائی۔

ادبی دنیا وچ علامتاں دی ریت تاں صدیاں پرانی ہے تے دنیا دیاں وکھو وکھ زباناں دے کلاسیکی ادب وچ ایہدیاں چنگیاں مثالاں ویکھیاں جا سکدیاں ہن، پر علامت نگاری نوں لہر دا روپ دیون دا سہرا اُنھویں صدی دے فرانسیسی شاعراں بود لیئر، ورلین تے ملارمے دے سِر ہے۔ ایہناں دے اثر تھلے ای نویں ادب وچ علامتاں نوں نویں سِرے توں لکھن تے پرکھن دی ریت ٹُر پئی۔ بود لیئر علامتی ریت نوں سکھراں تیکر اپڑایا۔ ورلین نے ایہنوں وجدانی طور تے ورتیا تے ملارمے نے مابعد الطبیعاتی موضوعاں نوں علامت راہیں بیان کیتا تے پھیر چل سو چل۔ یورپ وچ علامت دی لہر حقیقت پسندی دے رد عمل پاروں ٹُری ہائی تے وت انج ہویا کہ زندگی دی عکاسی دی تھانویں باطنی دنیا، مابعد الطبیعاتی گنجھلاں تے رزا احساس نوں ٹھماون تیکر ای گل مُکا دتی جاندی رہی۔ شاعری نوں مخصی تجربے دا ناں دے کے اجیہیاں اڑونیاں پائیاں جاون لگ پئیاں کہ جیہناں دا تعلق پڑھیار دے تجربے تے دھرتی دی روایت نال مُکا ای ناہی ہوندا تے ایہناں دی ویکھا ویکھی کئی دوجیاں زباناں دے لکھیار وی ایسے راہے ٹُر پئے۔

جیویں پہلاں دسیا ہے کہ علامت دا رواج ادب وچ کوئی نواں نہیں، پر فرانس وچوں اُٹھی لہر نے ادب دے پڑھنہاراں نوں نویں سِریوں پڑھن کان پریا ضرور ہے۔ پنجابی دے کلاسیکی ادب وچ وی دو ونگی علامتاں ورتیاں جاندیاں رہیاں ہن۔ پہلی ونگ (قسم) دیاں اوہ علامتاں ہن، جیہڑیاں جگت دے انساناں دی سانجھی کرنی (عمل) تے تکنی (مشاہدہ) وچوں مِتھیاں ہن جیویں ونہہ، رات، سورج، چن، دریا، دُکھ، جنگل تے پکھیرو ہن۔ ونہہ رات دی مثال ای ویکھ لوو۔ پُرانے سمے دا قدرت اگے بے وس بندہ جدوں کالیاں انھیریاں راتاں وچ اپنے وجود نوں خطرے وچ سمجھدا تے کلوہنی رات دی وحشت اوہنوں کھا جاندی۔ ونہہ نکلدا تاں اوہدا خوف وی گھٹ جاندا۔ اج دے بندے بھاویں ایہناں خوفاں دے توڑ لبھ لے ہن، پر رات ظلم دی تے ونہہ سچ تے شانتی دی علامت، اوہدے لئی اوپری نہیں۔ دوجی ونگ دیاں اوہ علامتاں ہن جیہڑیاں اساڈی رہتل وچوں مِتھیاں ہن جیویں چرخہ، ہیر، رانجھا، کھیڑے تے کاگ وغیرہ۔ ایہناں دی گھمبیرتا دا سواد اوہی مان سکدے ہن، جیہڑے پنجاب دے رہتلی پچھوکڑ توں

چنگی ریتیں جانو ہن۔ "کوہ کوہ لمیاں تنداں" دے لکھاں ترجمے کیتے جاون پر ایہدی پچی
چس دوجیاں زباناں تیکر نہیں اپڑ سکدی - ایہدا مطلب ایہہ نہیں کہ ثقافتی علامتاں دا
گھیرا سوڑا ہوندا ہے۔ ایہہ گل تاں شاعر دی سُوجھ اتے ٹکدی ہے کہ اوہ کائنات نوں کنی
رِیجھ نال ویکھدا ہے تے اپنے وسے نال اوہدی مُجزت کس پدھر دی ہے۔ اوہ وڈا کلاکار
ہے تاں وت اوہدی علامت وی بہوں پکھی (Multidimensional) ہوسی تے وجود
دیاں ہیٹھلیاں پدھراں توں لے کے اُتلیاں پدھراں تیکر مُجز دی جاسی۔ مُڑ بھاویں
شبداں دا اُسنیارا اوہنوں کیہڑے پاسوں پیا ٹو ہوے، اوہنوں ہر پاسیوں معنیاں دیاں
ٹُوہماں بندیاں دِسن گیاں۔ جے کوئی کلاکار انج دی علامت گھڑ لیندا ہے تاں اوہ وی جگت
پدھر دیاں علامتاں دے ساویں کھلوون جوگی ہو جاندی ہے۔ کلاکار دی اپنی سیانف دیاں
حداں موکلیاں نہیں تاں وت اوہ تشبیہ، استعارے تے تمثیل دیاں گمُّن گھیریاں وچ ای
ھمبیار رہسی۔

پنجابی دے کلاسیکی شاعر اپنیاں لکھتاں وچ علامتاں تے رمزاں دیاں کھیڈاں
پاوندے رہے ہن۔ کُجھ تاں ایتھوں تیکر وی اپڑ گئے کہ کجھُی رمزیاں گل کرن نالوں
چُپ دا جندرا ای چنگا ہے۔ بابا فرید ہوراں دی شاعری وچ فطرت دا حسن جوبن تے ہے
تے اوہناں بار دی وسوں وچوں اجیہیاں علامتاں چُنیاں ہن، جیہڑیاں آفاقی ہن، پر شاہ
حسین ہوریں پنجابی دے اجیہے سبھاگے شاعر ہن، جیہناں علامتاں دا اک نروِل نظام دتا
ہے۔ اوہناں دی اکو چرخے دی علامت ای کئی علامتاں تے بھاری ہے۔ سُچیت پڑھیار
ایہدے کسے انگ اتے ہتھ رکھ ویکھے، وچوں معنیاں دے سوے چُھٹ پوسن۔ ایہو کارن
ہے کہ شاہ حسین دے چرخے اتے کیاں نے فکراں دے دھاگے کت کے اپنیاں اپنیاں
پچھیاں بھریاں ہن۔

. شاہ حسین دے چرخے دی علامت دیاں وکھو وکھ پرتاں بارے گل کرن توں
پہلاں چرخے دے رہتل، وسیبی تے تواریخی پچھوکڑ بارے گل کرنی کُتھاویں نہ ہوسی۔
پنجاب دی دھرتی نوں دنیا وچ ایہہ مان ہے کہ ایتھے دنیا دے سبھ توں پُرانے بندے دی
ہوند دے کھُرے نپے گئے ہن تے دُوجا ایہہ اپنی زرخیزی پاروں ہمیش مشہور رہی ہے۔
سکندر دے ہانیاں نے ایتھے اُن دے رُکھ تے اجیہا ماکھی وی ویکھیا، جیہڑا ماکھی دیاں

کھیاں توں بناں تیار ہوندا ہائی۔ ہیروڈوٹس (450 ق م) نے ایتھوں دیاں سوانیاں دے کپاہ چنن تے کتن دا ذکر کیتا ہے۔ ایہہ چار، پنج سو قبل مسیح دیاں گلاں نیں۔ "رگ وید" موجب ہزار سال قبل مسیح وچ وی پنجاب وچ سوت دے ہون دی دس پیندی ہے۔ ڈاکٹر چنن سنگھ چن اپنے ہک لیکھ "پھلکاری" وچ رگ وید دے 105 ویں شلوک دا حوالے دنا ہے جتھے ہک بندہ دعا منگدا ہے:

"اے مہاں شکتی! بھاویں میں تیرا او پاشک ہاں، پر مینوں چنتا انج کھا رہی ہے جیویں جولاہے دے سوت نوں چوہا ٹک جاندا ہے۔"

دیوندر ستیارتھی ہوراں اپنے ہک لیکھ "لوک گیت" وچ "رگ وید" دا حوالہ دنا ہے، جتھے دیوتا اپنے او پاشکاں (پجاریاں) نوں جیون دے گھٹ ہوون دی مت دیندا ہے:

"پتا وانگ اوہ اپنا ورثہ دھرتی اتے چھڈ گئے ہن جیویں چرخے وچوں لگاتار تند نکلدی آوندی ہے۔" پنجابی لوک ادب وچ وی چرخے دا حوالہ آوندا ہے۔ ہو سکدا ہے کہ ایہہ علامت لوک گیتاں ولوں شاہ حسین تیکر اپڑی ہووے۔ جدوں شاہ حسین نے اپنی شاعری وچ چرخے دی علامت دی ورتوں کیتی تاں ایہہ بڑی اوہدے اپنے سے دی ہنڈھی ورتی ناہی سگوں ایہدے پچھے ہزاراں ورھیاں دا تواریخی پچھوکڑ ہائی، جیس توں ایہہ مناں نوں پوہندی گئی۔

اساڈی جاچے شاہ حسین دی شاعری وچ چرخہ سے دی علامت ہے۔ سما کیہ ہے۔؟ ایہہ اجیہا گنجھل دار سوال ہے کہ ایہدی ہک تند سلجھائیاں دوجی الجھ جاندی ہے۔ ایہہ تاں سچ ہے کہ دہنہ، رات، گھنٹے تے پہر، موسماں دی بدلی تے صدیاں دا بیتن سما نہیں، سگوں سے نوں مِنن دے رَچھ ہن۔ سیانیاں نے تاں ایہہ وی دسیا ہے کہ بندہ ترے پکھی ہے تے کائنات چار پکھی۔ انج جیہڑا چوتھا پکھ اجے بندے دے وسوں باہر ہے اوہی سما ہے۔ جے چرخے دی گھتر ول دھیان ماریے تاں چرخے دا چکریاں گولائی دی ویلے دا جھاوا دیندی ہے۔ دنیا دیاں بہوں ساریاں تہذیباں وچ دائرے نوں ای ویلے دا نشان منیا جاندا رہیا ہے۔ ایس دائرے دا نہ کوئی مڈھ ہے تے نہ کوئی انت۔ سوجھواناں نے بھاویں ایس سوچ نوں زرعی وسیب نال جوڑیا ہے کہ اودوں تیکر بندے

دی کرنی تے تکنی ایتھوں تیکر ای اپڑی ہائی تے اوہدا رتت دا عمل وی ایہو ہائی کہ بی پا کے ڈکھ بناوے تے ڈکھ توں بی لوے۔ ہو سکدا ہے کہ دائروی شعور وچوں سیانے ہور گھنڈیاں وی کڈھ لین، پر اساڈا گل کرن دا مقصد رزا اینا ہے کہ شاہ حسین دی ایس علامت اپنے معنیاں تے بہتر پکھوں سے دے مفہوم نوں وی اپنے کلاوے وچ لیا ہویا ہے۔

گھم چرخڑیا! تیری کتن والے جیوے، تلیاں وٹن والی جیوے

اج بھاویں فزکس نے اساڈے ذہناں اتے جے سارے تگڑ رتڑ کا چھڈے ہن تے ایہہ ترنجن (زمین) آپوں وی کائنات دے لکھویں حصے دے برابر وی نہیں، ایس پکھوں ویکھیا جاوے تاں انسان دا مادی وجود تاں اُکّا ای بے حقیقت ہو جاندا ہے۔ فزکس دیاں کھوجاں سر متھے اُتے، پر مچیت مخلوقاں وچوں تاں بندہ ای ہے، جیہڑا ایہناں بھیتاں نوں کھولن دے ترلے مار رہیا ہے تے ایہدے بھیتاں دا مرکھت (بھیتی) بن کے نت نویں جہاناں دی ٹوہ وچ ہے۔ ایسراں تاں صرف انسان دی ای ایس جہان وچ مرکزی حیثیت ہے، جیہنوں شاہ حسین نے چرخے دا تاں دتا ہے وت ایہہ تُخ نال بیان کیتا ہے کہ ایہدا اک اک انگ انسانی وجود نال میل کھاندا گیا ہے۔ چرخے دے تکلے اتے کتیا جاون والا سُوت انساناں دے تلنج نوں تدوں ای کج سکدا ہے جے لوکائی اکٹھ ہو کے کتے۔ گلیاں وچ تکیندی دا وِل زرا ایہو نہیں کہ اوہ داج وہُونی رُ جاندی ہے۔ سگوں اوہدا پچھی وچ چھلی نہ پاون دا بھار وی دوجیاں سکھیاں دے سر پیندا ہے تے جینے بھولے سبھا نال پہلی واری ایہہ تنداں کڈھیاں ہان، ہُن اوہ وی اک کے پچھی نوں لت مارن دا آہر کیتی بیٹھی ہے۔ سو گڑی دا پکت پُنا تاں کتن وچ ہے تاں ای اوہ عملاں دی بھٹھی وچوں نکل کے سوہریاں وچ اک (نہ مکن والا) لذت والا جیون مان سکدی ہے۔

توں آہو کت وللی نی کڑیے، آہو کت وللی
ساری عمر گنوائی آ ایویں، پچھی نہ گھتی آ چھلی
گلیاں وچ پھریں تکیندی، ایہہ گل نہیں بھلی
کہے حسین فقیر سائیں دا، داج وہُونی چلی

شاہ حسین دے چرخے دی علامت دا ویروا انج وی کیتا ویندا ہے کہ چرخہ

بندے دا مجھ ہے۔ ایہدے اتے کتن توں مراد کڑی نوں نیک عملاں دی مت ہے۔
کڑی دا داج اوہدے نیک عملاں دی پنڈ ہے' جیہدا ال اگلے جہان پینا ہے۔ پیکیاں'
میکیاں دا مطلب ایہہ دنیا تے سوہرا گھر آخرت دی زندگی ہے۔ انھیری کوٹھڑی قبر
ہے۔ سس ننان' منکر نکیر ہن تے کاگ' بچھڑا تے کیڑے نفس امارہ ہن۔ شاہ حسین
دیاں علامتاں نوں ایہناں پکھاں توں ویکھیے تاں دی معنے گجھڑے جاندے ہن۔

شاہ حسین دی شاعری وچ کاگ دی علامت دی خاص اُچیچتا ہے۔ ایہدا اک
پکھ تاں ایہہ وے کہ کاگ نفس امارہ دی علامت ہے۔ جیہڑا کو جھیاں کماں تے گناہواں
ول اُلرن دی مت ویندا ہے۔ دوجے پکھ دیاں جڑھاں اکبری سمے دے شاہی وہار وچ
ہن۔ ایس سمے دو ای میل (طبقے) ہن۔ اک میل واہی بیجی کردا ہے یاں ماڑیاں موٹیاں
شیواں ہتھاں نال بناوندا ہے تے دوجا میل مغل درباریاں دا ہے۔ پنڈاں وچ وسدی
آبادی دے رزق دا سہارا واہی بیجی ہے تے شہراں دا ہیٹھلا میل دستکار ہے۔ ایسے میل
دی محنت اُتے ملک دا سارا کاروبار چل رہیا ہے۔ ایہناں کامیاں دی محنت نوں سانبھن
دی ونڈ انج ہے زمیندار' جاگیردار' پنج ہزاری' دس ہزاری' گورنر' وزیر با تدبیر تے
بادشاہ وغیرہ۔ مغل بادشاہ ولوں لبھیاں جاگیراں دے راکھے ایہہ عہدیدار ہن' جیہناں
آپ وی کھاونا ہے تے اُتے وی کھواتا ہے۔ پتا ایہہ نکلدا کہ کامے ہتھیں سال گزارن
لئی کجھ اناج آجاوندا۔ سگواں حال شہر دے کامیاں دا ہے۔ اودوں شاہ حسین دے قبیلے
دی ہک حوالے نال ماندا وی ہے تے اوہناں لئی اوکھ وی۔ اکبر نے عہدیداراں نوں سال
وچ دو واری سروپا (خلعت) دان کرنا ہے۔ ایس توں اڈ ہک وڈی فوج حرم وچ وسدی
ہے۔ (تواریخاں موجب اکبر شاہی محل دیاں 5 ہزار زنانیاں' 14 ہزار منصب داراں تے
راجیاں، شہزادیاں نوں سال وچ دو واری شاہی خلعتاں عطا کردا سی) اوہناں لئی دیس
دے جلاہیاں نے ہی خلعتاں بناونیاں ہن۔ اُتلی نظرو یکھیاں تاں ایس قبیلے دے اوددوں
وارے نیارے ہو سن' پر جلاہے نوں ہتھیں کیتے کم دا ٹیکس وی ادا کرنا ہے تے ایہنوں
سانبھن کان دستکاراں نالوں وڈی تعداد وچ پھیرے ماردی ہے۔ انج سال' ہتھیاہی گھروں
تانی نوں چور گھدے ای رہندے ہن۔ اصل وچ حسین دے سمے دا کاگ اوہ میل ہے'
جیہڑا جلاہے دی نچھی اتے جھٹیاں پیا ماردا ہے۔

سارے ورھے وچ چھلی اک کتی' کاگ مریندا جُھٹی
بھوندیاں جھوندیاں چھلی کتی' کاگ پیا لے جائے

شاہ حسین دی شاعری وچ علامتاں دا ہک وڈا کھلار کھلریا ہویا ہے تے ایہہ علامتاں بہوں پکھی ہن۔ ہک ہک علامت وچ معنیاں دا جہان آباد ہے۔ شاہ حسین ہوراں دی شاعری دے کئی گُن ہن' پر پنجابی شاعری نوں علامتی نظام توں جانُو کروا کے ایہدا فکری گھیرا موکلیاں کرن والا گُن بہوں سلاہن جوگ ہے۔ اوہناں دے مگروں آون والے کئی شاعراں نے ایس رِیت نوں نبھایا ہے۔ انج حسینی فکر آون والیاں سمیاں دے کلا کاراں دی آگو بن گئی ہے۔

پروفیسر سمیع اللہ قریشی

باہوؒ بھانے عشق دا تصوّر

صوفی فلسفیاں دے بھانے عقل تے واہری توں وکھ علم حاصل کرن دا اک ذریعہ جذب، مستی یاں وجدان وی اے، جیہڑا بندے دے ذہن دے ودھا پھلار نوں عشق دے راہیں فقر دیاں منزلاں تائیں اپڑا دیندا اے۔ عشق، مستی، جذب یاں وجدان دی اوس حالت دا ناؤں اے، جیہدے اثر ہیٹھ انسان دا ذہن زمان تے مکان اتے اپنی پکڑ نوں پکیاں کردا اے۔ تے ایس وصف وچ کے عقل دا محتاج وی نہیں، سگوں اپنے آپ وچ حیاتی دا بھیت توں تگڑا تے تحقیق تے عمل دا اک اجیہا چھیڑو اے، جیہڑا انسانی روح نوں امر کر دیندا اے۔ عقل تے وجدان انسانی شعور دے دو وکھو وکھ روپ نیں۔ دنیا دے معاملیاں وچ عقل دا درجہ چوکھا ٹیک اے پر حق تے اصل تیک رسائی صرف وجدان دے راہیں ای ہو سکدی اے۔ عقل دی راہے پے کے تے بس ایس کائنات دے چھیڑو دیاں گم چُپ تصویراں ای اُتاریاں جا سکدیاں نیں، پر اسرار نال واسطہ ہون پاروں وجدان دی گواہی عملاں نوں اگے ٹورن لئی ڈھیر ضروری اے۔ عشق اصل وچ ایسے وجدان دا مظہر اے تے ایہو عشق پنجاب دے سیانے صوفی تے فلسفی شاعر باہو دا من پسند سریکھ اے، جیہناں اپنی نظم تے نثر وچ تھاؤں تھائیں عشق دی واہری نوں اک کائناتی تے بھرویں چیز جانیا تے سمجھیا اے۔ باہوؒ عشق نوں عقل توں اُچا گِندے نیں تے عقل توں ودھ کے ادراک دا مالک مندے نیں:

پ: پڑھ پڑھ علم ہزار کتاباں عالم ہوئے بھارے ہو
اک حرف عشق دا پڑھن نہ جانن، بُھلے پھرن بچارے ہو
اک نگاہ جے عاشق ویکھے لکھ ہزاراں تارے ہو
لکھ نگاہ جے عالم ویکھے، کسے نہ کدھی چاڑھے ہو

عشق عقل وچ منزل بھاری، سئیاں کوہاں دے پاڑے ہو
جنھاں عشق خرید نہ کیتا باہو، اوہ دوئیں جہانیں مارے ہو

باہو دے بھانے بھاویں عشق کوتاں تے سمتاں دی پابندی توں واہنڈا ای سہی، پر فقر دی منزل تائیں اپڑن لئی اوہناں نوں شریعت دی اگوائی توں انکار وی نہیں۔ فکر دچار نال ویکھئے تے باہو وحدت الوجود دے نظریے دے اثر ہیٹھ عشق دے اوس فلسفے دا اثبات کردے نیں، جیہڑا عاشق دی توجہ نوں مجاز توں حقیقت دل موڑدا اے:

الف: اللہ چنبے دی بوٹی میرے من وچ مرشد لائی ہو
نفی اثبات دا پانی ملیس ہر رگے ہر جائی ہو

تصوف دا اک اجیہا پکھ وی ہے جیہدے وچ بندے دی اندرلی آزادی یاں اختیار دی قوت نوں اُگاسنہ پکیا جاندا اے تے اوہنوں اخیر رب دے اختیار نال اِک مِک کردتا جاندا اے۔ وحدت الوجود دا تصور اصلوں ایہو ای اے جیہس وچ انسانی فطرت دا اک حصہ وی اے تے فطرت توں وکھ وی اے، پر حیاتی دا اوہ نقشہ یاں تصور جیہدی اُسار وحدت الوجود دے فلسفے دی ایس تاویل اتے وے، جیہنوں صوفی لا موجود الا اللہ آکھدے نیں۔ حیاتی نوں اصلوں کوڑ، پرچھانواں تے عدم دا گُھنا آکھ کے جے کر اک بنے تواریخ تے فطرت دی نفی کردا اے تے دوجے پاسے منکھ دی اندرلی توحیدی مثالیت دے اثر ہیٹھ انسان دیاں وڈیائیاں نوں وی مندا اے۔ ایسے کر کے باہو دے فقر دا بانا وحدت الوجودی اکھ رکھن باروں جے طریقت دی خوشبوئی نال بھنا پیا اے تے شریعت دی لو نال وی جگمگ پیا کردا اے، سگوں اوہناں دا تے ایہہ قول وی اے پئی:

"جے کوئی فقیر شریعت توں وال برابر وی وکھرا تُردا اے تے اوسے ویلے اوہنوں بخشیاں ہوئیاں اللہ دیاں سبھے نعمتاں اکو سار کھُس جاندیاں نیں۔"

اینہاں سبھے باطنی وڈیائیاں نوں باہو نے ہمیش شریعت دیاں لیہاں اتے ٹُرن دا حاصل ای آکھیا:

ہر مراتب از شریعت یافتم
پیشوائے خود شریعت ساختم

تے انج اصلوں فلسفی ہون دے باوجود اوہناں دا فلسفہ اصل وچ شریعت دی پابندی دے سکھنے رلے دا کھوج لگدا اے۔

فقر لئی عقل دا درجہ اک دور پچھے چھڈے ہوئے پڑاء توں ودھ ہور کجھ وی نہیں۔ عقل دا سہارا باہو دے بھانے عاماں لئی لوڑی دا اے، پر فقراں دے باطنی ودھا پھلار لئی عشق دے وجود بناں اکا گل نہیں بندی:

عقل فکر دیاں سبھ بھل گیاں جد عشقے نال جا ملیا ھو

عقل فکر دیاں سبھ بھل گیاں باہو ، جد عشقے وجائی تاڑی ھو

ویکھیا جائے تے عشق تے عقل وچ مڈھوں کوئی ایڈا فرق وی نہیں۔ فرق صرف اینا کو ای اے جے عقل اوس جوش، اچو وائی تے حرکت دیاں صفتاں توں وانڈھی ہوندی اے، جیہڑیاں عشق دا سرمایہ نیں۔ ایسے کر کے حقیقت تیک عقل دی رسائی ہمیش ناقص رہندی اے۔ ایہدے وچ کوئی شک والی گل نہیں پئی عشق اپنی قوت تے عزم لئی ہر حال وچ عقل دی اکھ دا محتاج ہوندا اے، پر عقل دی پکڑ صرف باہرلے احوال تک ای رہندی اے اتے عشق اندرلیاں حقیقتاں دی کن کنڈھ لین لئی وی تیار ہو جاندا اے:

چوداں طبق دلے دے اندر، باہو پا اندر دل جھاتی ھو

ع: عشق سمندر چڑھ گیا فلک تے کت ول جہاز کیجوے ھو
عشق فکر دی ڈونڈی نوں چا پہلے پور بوڑیوے ھو
کڑکن کپر، پون لہریں جد وحدت وچ وڑیوے ھو
جیس مرنے تھیں خلقت ڈردی باہو عاشق مرے تاں جیوے ھو

باہو نے عشق دے جذبے دا ذکرا ہیے جذبے نال تے ڈب کے کیتا اے جیویں اوہ ایس نوں دھروں منکھ دی جبلت سمجھدے ہون۔ اوہ عشق نوں کوئی ایہی شے سمجھدے نیں، جیہڑی بندے نوں نہ مکن والی حیاتی دا مالک بنا دیندی اے تے آب حیات توں وی بے نیاز کر دیندی اے۔ اوہناں بھانے عشق ڈونگھے تے گوڑھے احساس دا

اوہ پڑاء اے' جتھے پہنچ کے بندے دی شخصیت لازوال ہو جاندی اے۔ انسانی زندگی دے بھیت دا جانو ہون لئی ضروری اے پئی ایہدا مطالعہ موضوعی (Subjective) رنگ وچ کیتا جاوے معروضی (Objective) طور وچ نہیں' کیوں جے احساس' ارادے تے جذبے بناں حقیقت تیک رسائی کدائیں ہو ای نہیں سکدی:

الف: ایہہ تن رب سچے دا حجرہ وچ پا فقیرا جھاتی ہو
نہ کر منت خواج خضر دی تیرے اندر آب حیاتی ہو
شوق دا دیوا بال انھیرے متاں لبھی وست کھڑاتی ہو
مرن تھیں اگے مر رہے باہو' جنھاں حق دی رمز پچھاتی ہو

عشق اوس مرد کامل دی تخلیقی قابلیت دا چھیڑو اے جیہنوں باہو فقیر آکھدے نیں تے فقر اوہ اُچی منزل اے جیس راہ دیاں اوکڑاں عشق باجھوں طے نہیں ہوندیاں:

اوجھڑ جھنگ بلائیں بیلے ویکھ ویکھ نہ ڈریے ہو
نام فقیر تد تھیندا باہو جد وچ مطلب مر رہیے ہو

نام فقیر تنہاں دا باہو' جیہڑے وسن لامکانی ہو

فقیری نام تنہاں دا باہو' جیہڑے دل وچ دوست ٹکاون ہو

عقل دا برا ایس لئی وی عشق اگے نیواں اے پئی ایہہ بندے دے اندر لے ددھا پھلار وچ عشق وانگوں مدد نہیں کر سکدی۔ جے نری عقل دا جذبہ ای انسان اتے چھا جائے تے جتھے بندے دی اندرلی ترقی رُک جاندی اے اوتھے اوہدے ذہن دی چنگیاڑی وی گرہنی جاندی اے۔ ایہہ خطرہ عشق دے اختیار کرن وچ وی بے شک موجود اے' پر صرف ایسے حد تائیں' جدوں عشق عشق نہ رہوے۔ لابھ کام تے ہوس بن جائے۔ باہو کسے ایسے وگڑے ہوئے تے ڈِگے ڈھٹے عشق دے قائل نہیں:

عاشق پڑھن نماز پرم دی' جیس وچ حرف نہ کوئی ہو
جیہا کیہا نیت نہ سکے اوتھے دردمنداں دی ڈھوئی ہو

عشق مکھالا جے ہوندا باہو' سبھ عاشق ہی بن بہندے ہو

باہو تے ڈھوں لے کے اخیر تائیں عشق نوں مستی' جذب یاں وجدان من دے نیں تے آپ عشق دے راز دے محرم نیں:

جو کوئی دل دا محرم ہووے باہو سوئیو رب پچھانے ہو

باہو دی شاعری وچ سریر دیاں لذتاں دی طلب دا ذکر کوئی نہیں۔ کیوں جے اوہ اصلوں صوفی سن تے نال ای شریعت دے پابند وی۔ آپے آکھدے نیں:

مرا زپیر طریقت نصیحتے یاد است

کہ غیر یاد خدا ہرچہ ہست برباد است

اوہناں دی شاعری وچ ذاتی اخلاقی کمال اوہناں دے عشق دے تصور دا جیس وٹا کے ساہمنے آوندا اے۔ اوہناں دا اخلاقی کمال حسن نال نہیں عشق نال نتھی اے تے عشق دیاں لوڑاں عقل دیاں لوڑاں نالوں ودھیر اعلیٰ تے اُچیریاں ہوندیاں نیں۔ عجب گل اے جے سریر دیاں لذتاں توں پرے رہن تے مادی حُسن دا پچھا کرن توں بے نیاز ہون دے باوجود اوہناں دے عشق وچ جوش' اچوائی تے حرکت دیاں صفتاں پوریاں پوریاں مل جاندیاں نیں۔ جیہدی وجہ ایس توں اڈ ہور کجھ نہیں' جے اوہناں دے سوچن دا طریقہ وی دوجیاں صوفیاں وانگوں بریکیاں لبھن والا نہیں:

مڑن محال تنہاں نوں باہو' جنھاں صاحب آپ بلاوے ہو

باہو نے اپنی کوتا وچ عشق دی حقیقت دے انگ تے سبھ توں ودھ کے زور دتا اے۔ اوہ اوہناں دی دردمندی اے۔ حقیقت دا ایہہ انگ اوہناں بھانے اک نقطۂ نظر تے اک رویہ (Attitude) بن گیا اے۔ اصل وچ انسانی زندگی وچ بے اطمینانی دا احساس اک پکی پیڈی قدر دا درجہ رکھدا اے۔ صوفیاں دے نزدیک ایہو قدر اک بھرویں غم دا رُوپ دھار لیندی اے۔ جیہدا سبب اوہ مادی وجود اے جیہڑا ہستی مطلق توں کوئی وکھری ہستی نہیں سی تے جیہنوں خلاق لم یزل دے شوق ظہور نے اپنے وجود توں وکھرا کر دتا۔ انسانی روح دے ضمیر وچ خدا نال اپنے ایس ڈونگھے واسطے دا احساس ہمیش توں جاگدا رہیا۔ ایسے احساس نے دردمندی نوں جنم دتا تے دردمندی ای اوہ فطری اچوائی اے' جیہدے وچ انسانی روح ازلی دیہاڑے توں پھسی ہوئی اے:

ک: کُوک ولا! متاں رب مُنّے چا دردمنداں دیاں آہیں ہو

سینہ میرا درداں بھریا، اندر بھڑکن بھاہیں ہو
تیلاں باجھ نہ بلن مشالاں، درداں باجھ نہ آہیں ہو
آتش نال یرانہ لاکے باہو، پھیر اوہ سڑن کہ ناہیں ہو

باہو بھانے دل دے راہیں اپنے آپ نوں بجھن یاں لبھن یاں خودشناسی دیاں منزلاں طے کرن والے نوں حقیقت مطلقہ دی پچھان وچ کوئی اوکھ پیش نہیں آوندی، کیوں جے خالق مطلق دا ٹھکانہ وی تے اصل وچ بندے دا دل ای اے:

د: دل دریا سمندروں ڈونگھے کون دلاں دیاں جانے ہو
وچے بیڑے وچے جھیڑے وچے ونجھ مہانے ہو
چوداں طبق دلے دے اندر جتھے عشق تمبو تانے ہو
جو دل دا محرم ہووے باہو سوئی رب پچھانے ہو

اصلوں اک صوفی ہون کر کے رب دی ذات باہو دے نزدیک ہستی دی اک اُچّی تے سُچّی صورت اے، جیہدے وصال دی خاطر باہو دی طبع وچ دل دیاں باریاں راہیں اپنے اندر جھاتی پاون دا اُلار عام اے۔ اوہ دل دیاں ڈونگھیاں سمندراں وچ تہہ تیک ٹبھی لاون دا جان بجھ کے جتن کردے نیں۔ باہو دا ایس گل تے یقین اے پئی جے ہستی دا ادراک تے اپنی ذات دا شعور باہرلی دنیا نوں سمجھن وچ مدد دیندا اے۔ ذات دا ایہو شعور جدوں مکمل ہو جاندا اے تے انسانی روح دا اک حصہ بن جاندا اے:

ع: عشق جنہاں دے ہڈیں رچیا اوہ پھردے چُپ چُپاتے ہو
لُوں لُوں دے وچ لکھ زباناں اوہ پھردے گنگی باتے ہو

باہو بھانے عشق سمندراں توں وی ڈونگھے دل وچ جھاتیاں مارن دا اک اجیہا عمل اے، جیہڑا اپنے آپ وچ کے تخلیق توں گھٹ نہیں تے نالے تثلیث تے طریقت توں وی کتے اگے آون والا پڑاء اے:

غ: غوث قطب ہن اُرے اُریرے عاشق جان اگیرے ہو
جیہڑی منزل عاشق پہنچن، اوتھے غوث نہ پاون پھیرے ہو
عاشق وچ وصال دے رہندے جنہاں لامکانی ڈیرے ہو
میں قربان تنہاں توں باہو جنہاں ذاتوں ذات بسیرے ہو

اپنی ذات دیاں دکھ دکھ پکھاں تے انگاں توں واقفی تے اشنائی عشق نوں لامکان بنا دیندی اے۔ باہو دے نزدیک عشق دا پینڈا جو کجھ وی اے، مر کے تے مٹ کے تے اپنا آپ گوا کے لبھدا اے:

مرنے مرن تھیں اگے باہو تاں رب حاصل تھیوے ہو

موتو قبل ان تموتو دا فلسفہ ایہو اے جے:

کیتی جان حوالے رب دے اساں ایسا عشق کمایا ہو
مرن تھیں مر گئے اگے باہو تاں مطلب نوں پایا ہو

باہو دیاں وچاراں وچ انسان دا اپنے قلب نوں کائنات نال اک مک کرن دا تصور وی پایا جاندا اے۔ جیہدی بدولت انسان دی نگاہ ایڈی اُچی ہو جاندی اے جے اوہدا مردؔ اپنے وجدان دی گواہی دین تے خالق کُل وچ جذب ہون، دوواں کماں دی سعی کردا اے تے انج ایس راہ دے کامل فقیر نے تھک ٹُٹ کے بہہ مرن والے نکارے وچ آپے آپ نکھیڑا ہو جاندا اے:

گلیاں وچ پھرن ہر ویلے جیوں جنگل ڈھور دیوانے ہو
باہو مرد نمرد تدائیں کھلن جد عاشق بھنن گانے ہو

باہو اوس عشق دے قائل نیں جیہنوں حق دی حضوری نصیب ہو گئی ہووے تے جیہڑا بندے نوں حسن ازل دے بھیت دا محرم بنا دیوے:

اندر بھاہیں، اندر بالن، اندر دے وچ دھواں ہو
باہو شوہ تداں لدھیوسے جداں عشق کیتوسے سونہا ہو

وحدت دا دریا الہی جتھے عاشق لیندے تاری ہو
مارن ٹُبیاں کڈھن موتی آپو اپنی واری ہو

باہو عشق نوں اوہ قوت جاندے نیں، جیہدے واسطے نال عاشق نوں اخیر حسن ازل دا نظارہ لینا آسان ہو جاندا اے تے عشق دی قوت ای اوہ قوت اے جیہدے نال حقیقت مطلقہ دی نہ صرف بجھارت بجھنی سوکھی ہو جاندی اے، سگوں اوہدے تائیں رسائی تے اوہدا حصول وی ممکن ہو جاندے نیں۔

پروفیسر احمد سعید ہمدانی

کلام باہوؒ وچ مرشد دا مقام

الف: اللہ چنبے دی بُوٹی میرے من وچ مرشد لائی ہو
نفی اثبات دا پانی ملیس ہر رگے ہرجائی ہو
اندر بُوٹی مُشک مچایا جاں پُھلاں تے آئی ہو
جیوے مرشد کامل باہو جیں ایہہ بوٹی لائی ہو

چار مصرعیاں دے ایس بیت چ اک صوفیانہ تجربہ اک بہوں سوہنی تشبیہ دے ذریعے بیان کیتا گیا اے۔ جدوں درویش پہلاں پہل شیخ دے حلقہ دے اندر آوندا اے تاں پہلی کاروائی ایہہ ہوندی اے جے ذکر اوہدے قلب چ چالو کردتا جاندا اے۔ ایہہ کم آسان نہیں ہوندا۔ ایہدے لئی پہلے اوہدے دل دی زمین تیار کیتی جاندی اے تاں جے اخلاق دی دوستی ہو جائے تے نیت خالص تے پکی ہو جاوے، فیر ماحول تے آب و ہوا دی موافقت دا آہر کیتا جاندا اے یعنی خلوت لوکاں نال گھٹ میل جول تے درویشاں نال صحبت رکھن دی ہدایت کیتی جاندی اے۔

جدوں ایہہ سب کُجھ ہو جاندا اے تاں فیر ذکر نوں درویش دے دل چ پا دتا جاندا اے۔ ایہہ صرف زبانی پڑھن دی ہدایت نہیں ہوندی سگوں مرشد حقیقت چ ذکر نوں بیج دی طرح اپنے مرید درویش دے دل چ بیجدا اے۔ خاطر ایمان دی مثال وی بیج نال دتی جاندی اے۔ فیر گُمگدا تے ودھدا اے۔ شیخ دی نگرانی چ ہور ذکر نال ایہدی نشوونما چ ترقی ہوندی اے۔ کیوں جے ہُن شیخ باغباں دا کم کردا اے جیہڑا درویش دی دل زمین تے اوہدے اندر پورے دی حفاظت وی اپنے ذمہ لے لیندا اے۔

عام طور تے شروع چ نفی اثبات (نفی لا الہ تے اثبات الا اللہ) دی کثرت دا خیال رکھیا جاندا اے۔ درویش دنے کئی سے واری لا الہ الا اللہ دا ذکر کردے نیں ایہدے نال ذکر دے چالُو ہو جان چ مدد ملدی اے۔

حضرت سلطان باہوؒ نے ایتھے ذکر دی تلقین نوں چمبے دی بُوٹی نال تشبیہ دتی اے، جہنوں مرشد نے دل وچ لا دتا فیر نفی اثبات دے ذکر نے ایس بوٹی نوں گویا پانی دتا۔ خیال دے نال نال تشبیہ چاروں مصرعیاں چ کھلا گئی اے تے ہر جُز وچ معنی آگئے نیں۔

جدوں دل چ ذکر چالو ہو جاندا اے تاں درویش دے سارے وجود چ وی جاری تے ساری ہو جاندا اے۔ کدی کدی اوہنوں انج جاپدا اے جے اوہدا ماحول ذکر نال بھر گیا اے۔ ایہہ اوہ کیفیت اے جیہدے اثر ہیٹھ آس پاس دیاں شیاں ذکر کردیاں جاپدیاں نیں۔ ایہہ اک مستی دی کیفیت ہوندی اے۔ ایس نوں اگے چمبے دی پھلنے نال تشبیہ دتی گئی اے، جیس دی خوشبو خود ذکر کرن والے نوں مست کردیندی اے، جیہناں درویشاں دی روحانی حِس بیدار ہووے اوہ ذکر کرن والے دے دل چوں ایہہ خوشبو سُنگھ لیندے نیں۔ ایہہ فیر اوہناں دے درمیان تعارف تے واقفیت دی بنیاد ہوندی اے۔

ایس موقع تے درویش دا دل اپنے مرشد لئی شکر گزاری دے جذبیاں نال بھر جاندا اے، اوہدے دل چوں بے اختیار اپنے مرشد دی لمی عمر لئی دعاواں نکلدیاں نیں، جہنے ذکر دا پودا لایا سی۔ مرید ایس لئی احسان مند ہوندا اے جے ایہہ کم مرشد محض فی سبیل اللہ کیتا سی تے اپنے لئی اجر وی اللہ دے ذمہ کیتا سی۔

الف : اللہ پڑھیوں پڑھ حافظ ہویوں نہ گیا حجابوں پردہ ہو
پڑھ پڑھ عالم فاضل ہویوں بھی طالب ہویوں زر دا ہو
سے ہزار کتاباں پڑھیاں پر ظالم نفس نہ مردا ہو
باجھ فقیراں کسے نہ ماریا باہو ایہہ چور اندر دا ہو

فقیراں ولوں ہمیشہ ایہہ تاکید ہوندی اے جے علم دی طلب وچ نیت خالص ہونی چاہیدی اے۔ علم حاصل کرن دا مقصد اپنی ذات دی اصلاح تے فیر دو جہان دی اصلاح ہونا چاہیدا اے۔

علم صرف ذریعہ نہیں سگوں اپنی تھاں تے خود مقصد اے۔ علم جے ذریعہ ہے تاں فیر ایہدے نال ہور علم حاصل ہوندا اے تے ایہدے نال ذات دیاں پرتاں کُھلدیاں چلیاں جاندیاں نیں۔ اسیں اپنی ذات بارے لاعلم رہندے آں، علم سوچ وچار

تے درویشاں دے فیضان نال ساڈی ذات دیاں طاقتاں تے گُتیاں ہوئیاں صلاحیتاں جاگ پیندیاں نیں تے ہر قسم دے پردے اُٹھ جاندے نیں۔

جیہناں لوکاں دی نیت دُھروں ای ٹھیک نہیں ہوندی اوہ بھاویں خانقاہ چ ہوون یاں مسجداں چ' الٰہیات دے درس سُندے رہن یاں قرآن دے حافظ بن جاون' اوہناں دے دلاں اُتے پردے پے رہندے نیں۔ نہ اوہ اپنے ذات بارے ای کجھ جان سکدے نیں تے نہ ای خدا دی قدرت دا اوہناں نوں علم ہوندا اے۔

بہوں لوگ تاں علم ایس لئی پڑھدے نیں تاں جو زیادہ کمائی کر سکن۔ ایہہ اوہ لوک نیں جیہڑے عالم فاضل ہو کے وی زر دے طالب ای رہندے نیں۔ ایہناں لئی اوہناں دا علم صرف اک بکاؤ مال ہوندا اے تے ایہہ وچارے خود اپنے ای علم دے سیلز مین بن کے رہ جاندے نیں۔

انسان اپنے کردار دی درجہ وار اصلاح کردا اے' شروع چ اوہدی راہ اپنے اندر اُٹھن والی موہنہ زور تے بے لگام خواہشاں نال پیندی اے۔ ایہہ خواہشاں جسم دے وحشی تقاضیاں توں پیدا ہوندیاں نیں تے دماغ دے لایعنی خیالاں تے وسوسیاں چوں جمدیاں نیں۔ جے کوئی شخص ایہہ سمجھدا اے جے صرف کتاباں پڑھن نال ایس پریشانی دا علاج ہو جاندا اے تاں ایہہ اوہدی بڑی غلطی اے۔ نفس دے اندر ایہہ خواہشاں اُٹھدیاں نیں تے ذات اوپر بڑے ظلم ڈھاندیاں نیں۔ کتابی علم نال ایہناں دا کجھ نہیں وِگڑدا۔ انسان دا علاج صرف فقیراں کول اے۔ فقیراں دی صحبت تے ذکر دی مشق نال باطن دی اصلاح ہوندی اے۔

ایس کیفیت نوں اسلامی فلسفہ اخلاق چ نفس امارہ کہیا جاندا اے۔ یعنی اجیہی حالت جیہڑی برائی دا حکم دیندی اے' ایس حالت دی اصلاح فقیراں دی مجلس چ ای نظر آوندی اے۔ فقیر لوگ ذات دے اندر خیر تے نیکی نوں تحریک دیندے نیں' خیر دی کار کردگی لئی ماحول فراہم کردے نیں تے رجحانات نوں درست کردے نیں' اوہناں دی صحیح طرف یاں سمت مقرر کردے نیں۔

ایہہ کجھ کرن نال تے ہور کئی ترکیباں نال باطن دی ایس پریشانی نوں ختم کیتا جاندا اے' جیہڑی چوراں دی طرح دل لئی خطرہ بنی رہندی اے۔ فقیر لوگ ایس خطرے نوں دور کردے نیں تے انسانی شخصیت دے اندر جمعیت پیدا کردے نیں۔

جے توں چاہیں وحدت رب دی، مل مرشد دیاں تلیاں ہو
مرشد لطفوں کرے نظارہ، گل ناذک کل پھلیاں ہو
دوہیں جہانیں مُٹھے باہو، جنہاں سنگ کیتا دو ڈلیاں ہو

ایس پوری کائنات چ رب دی وحدت دا بھیت ایس صورت چ ای مل سکدا اے۔ جے پہلاں طالب حق اپنے کردار تے شخصیت دے ظاہر تے باطن چ وحدت پیدا کرے، یعنی اوس دی گل تے فعل دے اندر تضاد نہ ہووے تے اوہدی فکر تے احساس، خواب تے خیال پریشان نہ ہوون، صلاحیتاں تے قوتاں چ انتشار نہ رہوے۔ طالب حق جدوں وی کسے کم ول متوجہ ہووے تاں اوہدیاں ساریاں قوتاں اوس کم دی تکمیل چ لگ جاون تے اوہنوں ہر حال وچ جمعیت خاطر رہوے۔ ایسی جمعیت خاطر اوہنوں رب دی وحدت دا یقین دلائے گی۔

پر سوال ایہہ ہے جے ایہہ جمعیت خاطر کداں حاصل ہووے گی۔؟ ایہہ حصول ایسے صورت چ ممکن اے جے درویش اپنے آپ نوں کسے تجربہ کار مرشد دے حوالے کر دیوے تے اوہ اوہدی ذمہ داری اٹھا لوے۔ ایہہ گل تاں سبھ نوں معلوم اے جے صاحب ارشاد معلمین بھاویں کسے خانقاہ وچ بیٹھے ہوون یاں سیر و سفر وچ ہوون تعلیم تے تربیت لئی کوئی فیس نہیں لیندے۔ اوہناں دے کول پہنچ کے آدمی اپنے آپ نوں بس اک سوالی سمجھدا اے۔ اوہناں دی رہبری یاں تعلیم تے تربیت دے عوضانے چ اوہ کوئی اجرت ادا نہیں کر سکدا۔ کیوں جے اوہناں دا اجر تاں اللہ دے ذمہ ہے۔ ایہناں صوفی استاداں نوں راہنمائی تے آمادہ کرن لئی طالب حق نوں ایہدے سوا ہور کوئی چارا نظر نہیں آوندا۔ ایہناں دے حضور پہنچ کے اوہ اک خادم بن جاوے۔ ایس موقع اوپر سلطان صاحب ایہہ نکتے دی گل بیان فرماندے نیں جے مرشد دی بے لوث خدمت کرو، ایسی خدمت مرشد دی توجہ توں اپنے ول پھیر لوے گی۔

"مل مرشد دیاں تلیاں ہو۔"

ایہہ پیراں نوں ہتھ لانا فیض اخذ کرن دی علامت اے تے پیراں نال کجھ برکت دا تصور وی وابستہ ہے جے لوک درویشاں دی خدمت کرو تے فیض پاؤ۔

جے مرشد مہربان ہو جاوے تے توجہ کر دیوے تاں درویش دی مراد پوری ہو جاوے گی۔ اوہدیاں سُتیاں ہوئیاں صلاحیتاں تے قوتاں ایس طرح جاگ اُٹھن گیاں جیس

طرح ڈوڈے کھل کے پھل بن جاندے نیں۔

ایس بیت دے اندر سلطان باہوؒ نے صوفیاں دی زبان استعمال کیتی اے، جیہڑی اج دی شاعری دی زبان نال ملدی جلدی اے۔ ایسے بناؑپر شاعری چ شاید بہتر طور تے مطلب نوں بیان کرن لئی استعمال کیتی جا سکدی اے۔ صوفیاں دی زبان چ "گلزار" یاں باغ اوس باطنی طاقت دا امیج اے، جدوں مرشد دی توجہ دے نتیجے چ درویش دے اندر تے باہر چھپے ہوئے پھل کھلن لگ پیندے نیں۔ اپنے عملاں دے نتیجیاں دی تاثیر اوہنوں اپنے کشف چ عام طور تے پھلاں دی صورت چ نظر آوندی اے۔

"گل تھیون سب کلیاں ہو۔"

ایہناں پھلاں دے اندر اک "لالہ" ہووے گا۔ ڈاکٹر نذیر احمد مرحوم نوں چونکہ صوفیاں نال نہ کوئی دلچسپی سی تے نہ اوہناں دی زبان نال۔ ایس لئی اوہناں نے ایس بیت دے اشارات دے ضمن وچ لکھ دتا۔ "تیسرے مصرعے میں بظاہر لالہ بطور علامت استعمال ہوا ہے۔ لیکن کس شے کے لئے علامت ہے پتہ نہیں لگتا۔"

جداں پہلاں دسیا گیا اے صوفیاء کرام دی زبان چ پھل عام طور تے عملاں دے نتیجے یاں اوہناں دی تاثیر لئی علامت ہن۔ پر جدوں کشف چ لالے دا پھل وکھرا ویکھیا جاوے تاں ایس گل دی علامت اے۔ جے اوہ جیہڑے معارف کھل رہے نیں تے جیہڑے حقائق اوہدے مشاہدے چ آ رہے نیں، اوہناں دا نتیجہ مثال بن کے ساہمنے آ رہیا اے۔ سلطان صاحب فرماندے نیں۔ جدوں مرشد دی نظر نال کشف دا ملکہ کھل جائے گا تاں مشاہدیاں دے نتیجے وی نظر آنے شروع ہو جاون گے۔

"گل نازک کل پھلیاں ہو۔"

ایہہ سب ذات دی وحدت دے کرشمے ہن۔ ایہی وحدت ہے جیہڑی وکھری وکھری ہوئی شخصیت جوڑ دیندی اے یاں اک مرکز اتے لے آوندی اے۔ پر اوہ لوک جیہڑے "دوئی" نوں دل وچ تھاں دیندے نیں تے درویشی عیاری نوں نال نال چلانا چاہوندے نیں یاں حق تے باطل دوواں دی رفاقت چ چلنا چاہوندے نیں یاں حق تے باطل دوواں دی رفاقت چ چلنا چاہوندے نیں، اوہناں لئی دوہاں جہاناں دے اندر فلاح دی کوئی گنجائش نہیں۔

ج: جد دا مرشد کاسا دِتّا' تد دی بے پرواہی ہو
کیہ ہویا جے راتیں جاگیوں' جے مرشد جاگ نہ لائی ہو
راتیں جاگیں کریں عبادت' ڈینہہ نندیا کریں پرائی ہو
کوڑا تخت دنیا دا باہو' تے فقر سچی بادشاہی ہو

سلطان صاحب نے مرشد دا فنکشن بیان کرن لئی دو استعارے لیاندے نیں۔ اک تاں فارسی غزل دا اے۔ کاسا دین توں مراد محبت دا جذبہ بیدار کرنا اے۔ مرشد درویش دے اندر محبت دے جذبے نوں جگا دیندا اے۔ محبت تے درد دی مہر نال دل ایس طرح بھر جاندا اے جے ساری مخلوق دا فائدہ اوہنوں عزیز ہو جاندا اے۔ تے ایہدے مقابلے وچ اپنیاں غرضاں دی اہمیت جاندی رہندی اے۔ اقبال دے الفاظ وچ راداں دی کیہا جا سکدا اے۔

ہر دو جہاں سے غنی اس کا دل بے نیاز

دوسرا استعارہ "جاگ لانے" دا اے۔ پنجاب وچ دُدّھ جماون لئی تھوڑی جیہی لسی خمیر دے طور تے دُدّھ چ پاندے نیں - ایس نوں "جاگ لاونا" کہندے نیں۔ مرشد وی ایہی کردا اے۔ جے تھوڑی جیہی روحانی طاقت طالب حق دے ساتھ کر دیندا اے۔ ایس دے نال سارے کم بن جاندے نیں۔ ورنہ طالب حق راتیں جاگ کے نفل وی پڑھدا اے تاں اینا فائدہ نہ ہوندا' جتنا مرشد دے ایس طرح روحانی مدد کرن نال حاصل ہوندا اے۔

صاحبزادہ ڈاکٹر سلطان الطاف علی صاحب نے میاں محمد بخشؒ دے اشعار نقل کیتے نیں جیہناں وچوں اک مصرعے دے اندر ایہی استعارہ استعمال ہویا ہے:

مرشد لاوے جاگ پرم دی تاں جے دوھ پانی

اصل چ ایہہ محبت ای اوہ روحانی طاقت اے' جیہڑی مرشد کم چ لیا کے طالب نوں پختگی دی طرف لے جاندا اے۔

مرشد دی محبت تے توجہ حاصل نہ ہووے پر کردار مکمل طور تے کدی پاک نہیں ہوندا تے منافقت ہرگز نہیں جاندی۔ قول تے فعل دا تضاد ہمیشہ رہ جاندا اے' تے اوہی حالت ہوندی اے' جے راتیں جاگ کے تہجد پڑھدے رہے تے دنیں لوکاں دی برائی کردے پھرے۔ درویشی دے اندر ایہہ خاص نقصان پہنچان والی اے تے ایس

خامی دا واحد علاج مرشد دی توجہ تے تربیت اے۔

دنیا دے دھندیاں دے اندر انھی توجہ تے اوہدے فوائد نظی نیں۔ صرف فقیری دیاں قدراں عشق، علم، ذکر، فکر، توکل تے استغناء وغیرہ نوں پکیچ تے استقلال حاصل اے، دنیا دی تخت تے تاج سبھ جھوٹھے تے فقیر دی سلطانی رہ جاون والی تے حقیقی اے۔

پروفیسر ریاض احمد شاد

باہوؒ بارے لاجونتی دا وچار

ڈاکٹر لاجونتی (1) نے اپنی کتاب "پنجابی صوفی پوئٹس" وچ سلطان باہو دا ذکر کردیاں اک جگہ تے لکھیا اے:

> Bahu, as judged from his poetry, belonged to the philosophic school of Sufies, but for some reason or the other, he hid his philosophy under the veil of orthodoxy, It may be that to onsure his safety he disguised his philosophic thought.

(جیہڑاں کہ باہو دی شاعری توں نظر آندا اے اوہ صوفیاں دے مسلک نال تعلق رکھدے سن پر کسے نہ کسے وجہ توں اپنے مسلک نوں شریعت دے پردے ہیٹھ لکائی رکھیا۔ ہو سکدا اے کہ اوہناں اپنے بچا لئی صوفیانہ خیالات اتے پردہ پایا ہووے) ایس توں بعد لاجونتی نے دو طرح دے خطریاں دا ذکر کیتا اے، جیہناں توں اوہدے بقول باہو نوں اپنے بچا لئی اپنے مسلک اتے پردہ پانا پیا۔ اک تے ایہہ کہ اوہناں نوں ڈر سی کہ اوہناں دے مرشد اوہناں نوں کدھرے اپنی مریدی چوں کڈھ نہ دین جیویں کہ بعد وچ بلھے شاہ نال ہویا اے۔ دوجے خطرے دی وضاحت لاجونتی نے بچا (safety) دے حوالے نال تھلویں حاشے (Foot - Note) وچ ایہہ کہہ کے کیتی اے کہ "شہنشاہ اورنگ زیب اوہناں دی بڑی پہریداری کردا سی"۔

لاجونتی دی ایس گل توں ایہہ سٹا نکلدا اے کہ سلطان باہو نے اپنے مرشد دی ناراضگی یاں شہنشاہ دے ڈر خوف پاروں دل دی آواز نوں اُتساہ نال تے کھُلے شبدیں بیان نہ کیتا سگوں اپنے مسلک اتے شریعت دا پردہ پان تے مجبور ہو گئے۔ باہو دی شاعری نوں ساہمنے رکھیے تے لاجونتی دی گل کسے حد تک صحیح اے۔ ایہدا ویروا کرن توں پہلاں اک ضروری سوال ایہہ پیدا ہوندا اے کہ جیہڑا بندہ اپنے صوفی ہون دی دس پان توں کتراندا اے، اوہدے اظہار وچ اوہدا مسلک کھل کے ساہمنے نہیں آندا تے اوہدی گل اچیچے گول مول لفظاں وچ اے، جیہدے توں اوہ اندروں باہروں اک نہیں نظر پیندا۔ اوہنوں فیر پنجاب دے صوفی شاعراں دی گنتی وچ لین دی کیہ لوڑ سی؟ صوفی دی تے ڈھلی پہچان ای ایہہ وے کہ اوہ اندروں باہروں اک ہوندا اے۔ ایس توں وکھ تصوف نے پنجاب وچ آ کے جیہڑا نواں رنگ رُوپ کڈھیا اے اوہدے وچ پنجاب دا کھُلا ڈُلھا سبھا، ٹھوک وجا کے گل کرن دا انداز تے اپنے دور دی منافقت تے سماجی جبر توں نابر ہون دی اک توانا آواز، اجیہا کجھ اے جیہدے توں پنجابی صوفی شاعراں دی ریت ایس توں پہلے سارے صوفی سلسلیاں تے خاص طور تے عجمی تصوف توں ڈھیر وکھری پہچان رکھدی اے۔ نجم حسین سید دے بقول پنجابی شاعراں دے پنج صدیویں سبھاواں چوں اک ایہہ وے پئی شاعر دی تخلیق تے اوہدی حیاتی آپو وچ انج گُتھے ہوئے نیں کہ دوہاں نوں اک دوجے توں وکھ کر کے نہیں ویکھیا جا سکدا۔ جیون دا جیہڑا ڈھنگ اوہناں دی حیاتی وچ ملدا اے اوہی ڈھنگ اوہناں دی شاعری وچ وی نظر آندا اے۔ ایہہ پنجابی صوفی شاعری دا اک اجیہا معیار اے، جیہنوں ساہمنے رکھ کے صوفی تے غیر صوفی دی پہچان بڑی آسانی نال کیتی جا سکدی اے۔ حیرت ایہہ وے پئی ڈاکٹر لاجونتی باہو بارے دوہری شخصیت والی راء رکھن دے باوجود اوہناں نوں صوفی شاعراں وچ گِن دی اے۔ ایس توں ایہہ ویکھن دی ضرورت پیش آندی اے پئی پنجابی صوفی شاعری دے مُڈھلے مزاج بارے لاجونتی دی کھوج دا کیہ گویڑ اے۔ اوہدی سوچ دھارا انج تے ہر شاعر بارے وکھرے وکھرے مضمون چوں وی نظر آندی اے پر گل نوں سمیٹن لئی کتاب دے صرف تعارفی مضمون ول ای جھاتی پانا کافی اے۔

اسلامی تصوف دے مُڈھ تے ایہدے ودھن بارے لاجونتی دا سارا تھیسس اپنیاں اک دو گلاں توں وکھ سارے دا سارا یورپی دانشوراں دے حوالیاں نال بیان کیتا

گیا اے۔ لاجونتی دے تعارفی مضمون وچ قریبا" ہر صفحے تے اینہاں کتاباں یاں لکھاریاں دے حوالے نیں:

1- انسائیکلوپیڈیا آف ریلیجن اینڈ ایتھکس
2- نکلسن، جرنل آف رائل ایشیاٹک سوسائٹی
3- آئیڈیلز آف انڈین آرٹ
4- ویانا اورینٹل جرنل

5- lexique technique de la mystique Muslmane.

6- پروفیسر میکینوں
7- لیکچرز فرام ایسٹرن ہسٹری
8- نولدیکے وے
9- نکلسن، مسٹکس آف اسلام

ایس توں وکھ اک دو اردو فارسی کتاباں دے حوالے وی موجود نیں۔ اینہاں ساریاں کتاباں تے لکھاریاں دے حوالے توں ایہہ تے پتہ لگ جاندا اے کہ لاجونتی نے اپنے تھیسس دی تیاری لئی خاصا پڑھیا اے، پر ایہہ ساری پڑھت لکھت کجھ ایسراں دی جاپدی اے جیویں دنیا بھر دیاں کتاباں ایہہ جانن لئی پڑھیاں جان کہ کنک درختاں تے اُگدی اے یاں ویلاں اُتے، پر کنک دا ہٹّا نہ ویکھیا جائے۔ لاجونتی نے اسلامی تصوف بارے بڑے دور دور دے حوالیاں نال گل کیتی اے، پر نہیں کیتی تے ابن عربی دے فلسفہ وحدت الوجود دے حوالے نال نہیں کیتی۔ جے لاجونتی نے آپ ابن عربی نوں نہیں پڑھیا تے فیر ایہہ گل وی منن جوگ نہیں کہ جیہڑیاں کتاباں دے حوالے اوہنے دتے نیں اوہناں وچ ابن عربی دے فلسفے دا ذکر نہ ہووے۔ دوجی گل ایہہ وے پئی ابن عربی نوں جانیوں بغیر مسلمان صوفی عقیدیاں بارے کوئی گل کتھ کرنی کتھاویں گل اے۔ جے بندہ ویندیاں ہویاں وی دڑ وٹ جاوے تے ایہہ اوہدی بددیانتی توں وکھ ہور کجھ نئیں۔

ڈاکٹر لاجونتی نے پنجاب تے ایس توں باہر دے اسلامی صوفی عقیدیاں نوں ہندو ویدانت، بھگوت مت تے آواگون دے چکر وچ لپیٹ کے ابن عربی تے فلسفہ ہمہ اوست نوں چداں گول کرن دی کوشش کیتی اے، ایہہ اوہدی کھلی بددیانتی اے۔ اوہنوں کے

جگہ تے وی ویدانت تے بدھ مت توں علاوہ ہور کجھ نظر نہیں آیا۔ برصغیر توں باہر صوفی عقیدیاں دا ذکر کردیاں اک جگہ کُھل کھلیکھے لاجونتی ہمہ اوست دے فلسفے دا ذکر کردی اے پر ایس انداز نال:

"تصوف دا آخری فکری سکول جیہدے وچ ہندی اثر تے بدھ مت دے کجھ رنگ گُھلے ہوئے سن، بایزید بسطامی ہوراں نال پھلیا پُھلیا۔ ایہناں دا کسے پچھلے فکری سکول نال تعلق نہیں سی۔ اوہناں دے فکر دی بنیاد فنا یعنی ذات خداوندی دے اندر مکمل طور تے جذب ہو جان دے تصور وچ سی۔ بایزید ہوراں اُتے ویدانت دے خدا دے تصور دا اینا اثر سی پئی اوہ فرماندے ہوندے سن کہ سبھ شاناں میریاں ای نیں۔ سُبحان اللہ میری کیہ شان اے۔ ایہہ فکری سکول منصور حلاج دے نال ہور پھلیا پُھلیا۔ ایہناں لوکاں نے بدھ مت تے روایتاں دا روپ بدل کے ایہناں نوں اسلامی فکر نال ملا دتا۔"

اگے چل کے پنجاب وچ تصوف دے وادھے دا ذکر کردیاں لاجونتی نے فلسفہ وحدت الوجود نوں انج گول کیتا اے:

"ہندو ویدانت نے اوہناں (پنجابی صوفی شاعراں) دے ایمان اُتے غلبہ پالیا تے بھگوت مت نے اوہناں دے خیال بدل دتے تے حیرانی دی گل ایہہ وے پئی پنجاب وچ اسلام دا گڑھ سی اوہدے صوفی ایہہ کہندے ہوندے سن پئی خدا دے علاوہ کوئی شے حقیقت نہیں ایس لئی باقی سبھ واہمہ یاں ہندوواں دے کہن مطابق مایا اے۔"

یعنی پنجابی صوفی شاعراں دا وحدت الوجود (خدا دے علاوہ کسے ہور شے دی حقیقت نہ ہون دا) عقیدہ ایس پاروں مِتھیا سی کہ ہندو ویدانت نے اوہناں دے ایمان اُتے غلبہ پالیا سی تے بھگوت مت نے اوہناں دے خیال بدل دتے سن (ایہہ گل ظاہر اے پئی ایس کتاب دی روشنی وچ صحیح اے کیوں جے فلسفہ وحدت الوجود دا خالق ابن عربی ناں دا کوئی صوفی فلاسفر تاریخ وچ "نہیں" ہویا جیہدا ذکر ایس کتاب وچ کرن دی ضرورت پیندی۔

لاجونتی دے بھانے تے پنجاب وچ تصوف دا وادھا انج ہویا کہ "قرآن توں جیہدے بغیر گزارہ ای نہیں سی تے جیہنوں پہلے صوفی بہت مقدس جاندے سن۔ ہُن وید تے پُران دی سطح اتے رکھ کے ویکھیا جان لگا"۔ اک ہور جگہ تے لاجونتی نے ایہہ وی

لکھیا اے کہ صوفی ڈ مڈوں اسلامی تعلیم نوں نہیں سن مندے پر "لوکاں دے غصے توں بچن تے اپنیاں جاناں بچان لئی پیغمبر اسلامؐ نوں اپنا آئیڈیل مندے سن تے قرآن دیاں تمثیلی آیتاں نوں اپنے فکر دی جڑھ دسدے سن۔" لاجونتی ایہہ نہیں دسیا پئی اپنی مجبوری اوہناں نوں کاہدی سی۔ جے اوہناں نوں اسلام توں اینی ای نفرت سی تے اوہ خدا تے رسولؐ نوں مجبورا" من دی بجائے ہندو کیوں نہ ہو گئے تے نالے لاجونتی ہوراں اُتّر دے حوالے دیاں صرف چار سطراں بعد ایہہ کیویں لکھ دتا کہ "اپنی مرضی نال مسلمان ہون والے سارے لوکی صوفیاں دی تعلیم توں ای متاثر ہوئے سن۔" حیرت اے آپ صوفی ڈ مڈوں اسلامی تعلیم نوں نہیں سن مندے پر اوہناں دی تعلیم توں لوک مسلمان ہو جاندے سن۔

لاجونتی دے ہندو تعصب دا ایہہ حال اے کہ اوہدے آکھن موجب "ہیر رانجھا" تے "سسی پنوں" ہندی کراستہ کہانیاں نیں پر مسلماناں نے ایہناں اُتّے اسلامی رنگ چڑھا دتا اے۔"

ایہہ گل کرن لگیاں خورے لاجونتی نوں ایہہ کیوں نہیں یاد رہیا کہ ہیر دا قصہ سبھ توں پہلا اک ہندو شاعر دمودر نے ای پنجابی وچ نظم کیتا اے تے اوہدے موجب وی ایس قصے دے کردار مسلمان ای نیں۔ لاجونتی نوں ایہہ وی یاد نہیں رہیا کہ سسی پنوں مسلمان شاعراں توں علاوہ مُنندر داس آرام، بلکھی رام، ببل، مہر سنگھ، ہرنام سنگھ، کشور چند تے سدا رام نے وی لکھیا اے۔

لاجونتی دے تعارفی مضمون وچوں اک ہور گل وی گوہ گوچری اے۔ اوہنے ہندوستان وچ صوفی مت دے ودھا دا ذکر کردیاں ابوالفضل، فیضی تے شہنشاہ اکبر نوں وی صوفیاں دے زمرے وچ شامل کیتا اے۔

تصوف بارے لاجونتی دی معلومات تے دیانت داری دیاں ایہناں مثالاں توں بعد اسیں اپنے پہلے سوال ول فیر مُڑدے آں پئی آخر لاجونتی بھانے اک صوفی دی پہچان ہے کیہ؟ ایہدا جواب ایہو ای بنے گا کہ صوفی اک اجیہا مسلمان ہوندا اے جیہڑا دراصل ہندو ہوندا اے تے جے اوہ اپنے ہندو ہون دا اظہار نہ کرے تے فیر اوہ لاجونتی نوں چنگا نہیں لگدا۔ کجھ ایہو جیہی گل "وچارے" باہو نال ہوئی اے۔ اوہناں دا اصل قصور ایہہ وے کہ اوہ لاجونتی دے بقول "کرم تے اواگون" دے فلسفے وچ یقین نہیں سن رکھدے

تے جے رکھدے سن تے اوہ ایہناں دا ایمان نہیں بنیا تے ایسے کر کے "اوہناں دے فلسفہ وحدت وچ توازن نہیں سی۔" ظاہر اے کہ باہو دی شاعری وچ وی کوئی نہ کوئی نقص رہ جاناں سی کیوں جے اوہ کرم تے اواگون وچ یقین نہیں سن رکھدے تے انج لاجونتی دے بقول اوہناں دے فلسفے وچ گُنجھلاں سن۔ ایہناں گُنجھلاں دا لاجونتی نے اک ہور سبب وی دسیا اے پئی "اوہناں شہزادیاں والی زندگی تے جنسی لذت ول توجہ دتی۔" ایس گل دا اپنے ولوں کوئی جواب دین دی بجائے باہو بارے لاجونتی دی ای اک ہور گل سنن والی اے کہ "سلطان باہو بڑے پاک صاف انسان نیں۔" فیر لاجونتی نے اک پاسے باہو دے فلسفے وچ گُنجھلاں دا ذکر کیتا اے تے دوجے پاسے اوہناں دی شاعری بارے ایہہ رائے وی دتی اے کہ "باہو دی شاعری بڑی سادہ تے سدھے سادے سٹائل دی اے .... ایہدے اندر کسے قسم دی بناوٹ نہیں" جدوں صورت حال ایہہ ہووے پئی لاجونتی پنجابی صوفی شاعری دی روایت دے مُڈھلے مزاج توں ناواقف ہووے، ایہہ عربی دا اوہنوں پتہ نہ ہووے تے باہو دی شاعری بارے اوہدا وچار تضاد دا شکار ہووے، ایس صورت حال وچ اک صوفی اتے حکومتی جبتیاں توں ڈرن دا لاجونتی دا لایا الزام انج ای رد ہو جاندا اے۔

کہیا جا سکدا اے پئی ایہہ دلیل اینی تگڑی نہیں کہ اک بندے نے بہت سارے جھوٹھ بولے نیں ایس لئی اوہدی فلانی گل وی جھوٹھ اے۔ بہرحال اسیں ویکھنا ایہہ ہے پئی باہو تے اورنگ زیب وچالے کوئی کھٹ پٹ ہو سکدی اے تے جے ہو سکدی اے تے اوہدے بارے سلطان باہو دی شاعری وچ اوہناں دا نظریہ ملدا اے یاں نہیں۔

جتھوں تیک شہنشاہ اورنگ زیب عالمگیر دی سخت پہریداری دا تعلق اے لاجونتی نے ایہہ گل کُھل کے نہیں کیتی کہ ایس پہریداری تے نگرانی دا مقصد کیہ سی۔ انج ایہہ گل ٹھیک اے پئی شہنشاہی دے ہر دور وچ فقیراں، درویشاں تے صوفیاں دی نگرانی کیتی جاندی رہی اے تے کرائے دیاں مفتیاں ہتھوں اوہناں تے فتوے وی لوائے جاندے رہے نیں۔ ایس توں وکھ اوہ لوک جیہناں نوں حکومت ولوں جاگیراں یاں عہدے ملے ہوندے سی اوہناں دی وی پہریداری کیتی جاندی سی تاں جے ایہہ ویکھیا جاوے کہ اوہ حکومتی طبقے دے مفاد دی راکھی کر رہے نیں یاں نہیں۔ اورنگ

زیب اپنے پیو شاہجہان نوں قید خانے سٹن مگروں اوہناں لوکاں دی وی خبر اُتر منگواندا ہوندا سی، جیہڑے شاہجہان دے دور وچ کوئی عہدیدار وغیرہ رہ چکے سن تے اوہناں توں شاہجہان دے حمایتی ہون دا خدشہ ہوندا سی۔ ایہناں پکھاں توں باہو نوں تھوڑا جیہا جانچن دی لوڑ پیندی اے۔ باہو جدی پشتی رئیس سن۔ ایہناں دے والد بایزید شاہجہان دے منصب دار سن تے بڑے متقی، عالم تے حافظ قرآن ہون توں اڈ بڑے بہادر تے لڑائی دے ماہر سن۔ ملتان دے راجا امروٹ نوں ایہناں نے ای دھرتیوں لاہیا سی، جیہدے توں خوش ہو کے شاہجہان نے اوہناں نوں شورکوٹ ضلع جھنگ وچ پنجاہ ہزار بیگھے زمین دتی سی۔ شاہجہان دے مرن ویلے باہو دی عمر کوئی ستائی اٹھائی ورھیاں دی سی۔ بعد وچ اورنگ زیب بارے کوئی اجیہا واقعہ نہیں لبھدا کہ اوہنے اپنے پیو دی بخشی ہوئی ایہہ جاگیر باہو ہوراں توں کھوہن دی کوشش کیتی ہووے تے جے اجیہی کوئی دھمکی دتی وی گئی ہووے تے باہو نوں زمیناں دے کھس جان دی کوئی اڈی چنتا نہیں ہو سکدی، کیوں جے بایزید ہوراں جد باہو نوں زمین دے کماں وچ لانا چاہیا سی تے اوہناں ایس کم دی بجائے علم حاصل کرنا بہتر سمجھیا سی۔ بہرحال ایس قسم دا کوئی ٹکرا ای وجود وچ نہیں آیا جیہدے توں باہو دے کردار دا گویٹرلاین دی ضرورت پیش آوے۔

اورنگ زیب دل جے تھوڑی جیہی جھاتی مارئیے تے کئی تاریخ داناں نے اوہدے اتے بڑی لمی فرد جرم لائی اے۔ حیدر آباد دا استیصال، مرہٹیاں دا فساد، ہندوواں دے مذہبی میلیاں دا بند کیتا جانا، اوہناں دیاں درس گاہواں دا بند کرنا، اوہناں تے جزیہ لانا، اوہناں دے بت توڑنا، مندراں نوں ڈھا کے مسجداں بنوانیاں، اورنگ زیب دا دامن بھراواں دے لہو نال رنگیا ہونا تے پیو نوں نظر بند کرنا وغیرہ۔ بہر حال اوہدے جرماں دیاں کئی تاویلاں تے ات ضروری وجوہات اورنگ زیب دے حق وچ دی بیان کیتیاں جاندیاں نیں، پر تھلے دسیاں گلاں اوہدے بارے قریباً طے نیں۔ اوہ رُکھا پھکا بندہ سی۔ اوہنوں میلیاں ٹھیلیاں تے ناچ گانے نال نفرت سی۔ اوہنے بڑی خشک زندگی بسر کیتی۔ اوہ اپنی ذاتی شجاعت تے پامردی پاروں کسے نوں کجھ نہیں سی سمجھدا۔ ایسے گلوں اوہ کسے نوں اپنا سجن نہ بنا سکیا۔ اوہ موسیقی دا جانو سی پر اوہنے موسیقی دا جنازہ ڈونگھی تھانویں دبن لئی کہیا۔ اوہ شعر فہم سی پر اوہنے ملک الشعراء دا عہدہ ختم کر دتا۔ اوہ اک شرعی سگوں کٹر شرعی آدمی سی۔ اوہدے تے شریعت دا ظاہری رُوپ

ضرورت توں زیادہ گوڑھا سی' پر اوسے دور دے پشتو دے صوفی شاعر خوشحال خاں خٹک دے بقول اوہ ڈھڈوں کافر سی۔ اورنگ زیب اک عالم وی سی تے فتوحات دے کہیں مرجھیا بڑا وڈا دنیا دار وی۔

لاجونتی دا جے ایہہ خیال اے کہ اورنگ زیب دی ظاہر پرست ملائیت پاروں اک صوفی نوں اوہدے توں کوئی خطرہ ہو سکدا اے تے ایہہ گل منی جا سکدی اے پر اک صوفی ایس ڈر توں منافقت اختیار کر لوے ایہہ گل اک تے انج ای من والی نہیں تے دوجے سلطان باہو دے ابیات چوں ثابت نہیں ہوندی۔ صوفیاں دی پوری تاریخ گواہ اے پئی صوفی حکومتی جتھیاں دے مفاد لئی لاگو کیتی شریعت توں ہمیش نابر ہوندے رہے۔ شریعت دے بظاہر پابند پر وچوں رواداری تے بندیائی توں وانجھے لوکاں دے خلاف صوفیاں نے اپنے اپنے ڈھنگ نال ہمیشہ جہاد کیتا اے تے پنجاب دے صوفیاں نے زیادہ کھل کے کیتا اے۔ سلطان باہو دی شاعری ول نظر ماریے تے عقل تے عشق دا ٹاکرا سانوں تھاں تھاں تے نظر آندا اے۔ جیہدے وچ اوہ عشق دی برتری بیان کرن گیاں مذہب دے ظاہری رُوپ نوں بہت پچھے چھڈ جاندے نیں۔ نہ صرف ایہہ سگوں اوہ اپنے ایس خاص مضمون دے بیان وچ بڑے سخت الفاظ استعمال کرن توں وی نہیں ڈردے۔ اوہناں دا سچ سچا ایتھے آ کے ختم ہو جاندا اے تے اوہ بڑے اتساہ (Loud expression) نال گل کردے نیں۔

لا الہ دا گل گہنا مڑھیا ' مذہب کیہ لگدا سالا ہو
درد منداں ایہہ رمز پچھاتی ' بے درداں سر کھلّا ہو
مذہباں دے دروازے ' اُچے راہ ربانا موری ہو
باہو چل اُٹھائیں وسے جتھے ' دعویٰ کسے نہ ہوری ہو
کے دے ول سوئی جاندے ' گھروں جیہناں تروٹی ہو
اُچیاں بانگاں سوئی دیون .نیت جیہناں دی کھوٹی ہو

باہو دے ابیات وچوں صرف ایہناں سطراں نوں ای ساہمنے رکھیے تے کفر دا فتویٰ صادر کرن لئی خاصا جواز مل سکدا اے۔ اوہناں دی شاعری دیاں کئی ہور مثالاں ایس گل دا بھرواں ثبوت نیں کہ فقر دیاں منزلاں دا بیان کرن تے عشق دے درد الاپن بارے اوہ نہ تے اپنے مرشد توں کوئی ڈرے جھکے نیں' تے نہ ای اک ایسے شہنشاہ توں

جیہدے کول "فتاویٰ عالمگیری" مرتب کرن والی مفتیاں دی پوری ٹیم موجود سی۔ سلطان باہو نے اپنے ابیات وچ اک دنیا دار عالم نوں جو کھریاں کھریاں سُنائیاں نیں تے دنیا داری اتے جیس طرح کھلے شبدیں لعنت بھیجی اتے عالم تے عاشق وچالے جیویں ویروا کیتا اے تے جیس اُتساہ تے اعتماد نال اینہاں گلاں نوں بیانیا اے ایہہ سبھا سانوں باہو دے زمانے تک کسے ہور صوفی شاعروچ نظر نہیں آندا۔

اورنگ زیب دے دور دی مار دھاڑ تے قتل و غارت دے نال نال جے باہو دے ابیات ول جھاتی مارییے تے اوہ کہندے نیں۔

پیوواں کولوں پُتر کوہاوے، سٹھ دنیا مکاراں ہو

اورنگ زیب دی دینداری نوں ویکھیے تے باہو کہندے نیں۔

الف۔ ایمان سلامت ہر کوئی منگے عشق سلامت کوئی ہو
منگن ایمان شرماون عشقوں دل نوں غیرت ہوئی ہو

تسبیح دا توں کیہی ہویوں ماریں دم ولیاں ہو
دل دا منکا اک نہ پھیریں گل پائیں پنج ویہاں ہو
پھر چت جہناں دا باہو اوتھے ضائع وسنا مینہاں ہو

سے ورھیاں دی کرے عبادت رہے اللہ کنوں بیگانہ ہو
نیند حرام تہاں تے ہوئی جیہڑے ذاتی اسم کماندے ہو

اُپر دیاں مصرعیاں ول غور کرییے تے "تسبیح دا کیہی، سے ورھیاں دی کرے عبادت یاں جیہڑے ذاتی اسم کماندے" وغیرہ دے اشاریاں دے باوجود ایہہ کہیا جا سکدا اے پئی ایہہ شعر اورنگ زیب لئی نہیں کہے گئے پر ذرا ہور نیڑیوں ہو کے ویکھیے تھلویں شعراں چوں باہو دے دور دی اک خاص شخصیت ای اگھڑدی نظری آوے گی۔

ن۔ نت اساڈے کھلے کھاندی ایہا دنیا زشتی ہو
دنیا کارن بہہ بہہ رووَن شیخ مشائخ چشتی ہو
د۔ دنیا ڈھونڈن والے کُتے در در پھرن حیرانی ہو
ہڈی اتے ہوڑ تہاں دی لڑدیاں عمر وہانی ہو

پہلے شعر وچ بڑے ڈھنگ لہجے وچ اوس دنیا نوں رہنا تے گھٹیا دسیا گیا اے جیہدے لئی "شیخ مشائخ چشتی" ترسدے پھردے نیں۔ دوجا شعر بڑا واضح طور تے اوس بندے نوں اُگھاڑ کے ساہمنے لیاندا اے جیہنے "لوڑیاں عمر وہانی ہو۔" ایہہ اشارے صرف تے صرف اورنگ زیب ول ای جاندے نیں۔ جیہدے کول مفتیاں دا اک پورا ٹولہ وی سی جیہڑا[2] آپ وی عالم[13] سی تے ساری عمر فتوحات دے چکر وچ وی رہیا سی تے ایہہ سارا کجھ دین دی خدمت دے ناں اتے ہویا سی، پر دین صرف علم وچ نہیں ہوندا۔ باہو توں پچھ لوو۔

جے کر دین علم وچ ہوندا سر نیزے کیوں چڑھدے ہو
اٹھارہ ہزار جو عالم آہے اگے حسینؓ دے مردے ہو

ملاں دی ظاہری شریعت نے اسلام نوں ہمیشہ نقصان پہنچایا اے تے حکومتی طبقے ہر دور وچ اپنے مفاد لئی ایسے روپ نوں ورتدے رہے نیں۔ باہو ایہہ پھوکے علم نوں پھٹے دُدھ نال تشبیہہ دیندے نیں، جیہدے کاڑھیاں مکھن نہیں آ سکدا۔ باہو دیاں ایہناں مثالاں وچ اوہناں دا اظہار بڑا سدھا پدھرا، دوٹوک تے کھُلّے ڈُلھے بھا وچ اے تے لاجونتی دا ایہہ الزام سراسر غلط اے پئی باہو نوں اپنے بچا (safety) لئی اپنے مسلک اتے صوفیانہ پردہ پاناپیا۔ ایہہ الزام باہو دی شاعری نوں پڑھیوں بغیر لایا گیا اے۔

حاشیے:

1۔ ڈاکٹر لاجونتی رام کرشن پنجاب دی اک ایسی پڑھی لکھی مٹیار سی جیہنے پنجابی صوفی شاعراں بارے اوس زمانے وچ تحقیق کم کیتا جدوں پڑھے لکھے لوک پنجابی دا ناں لینا وی گناہ سمجھدے سن۔ لاجونتی نے فرانس توں پنجابی صوفی شاعراں بارے اک تحقیقی مقالہ لکھ کے پی ایچ۔ ڈی دی ڈگری لئی۔ لاجونتی دی ایہہ انگریزی کتاب 1938ء وچ لہوروں چھپی۔ بعد وچ مجلس شاہ حسین لہور نے ایہدا پنجابی ترجمہ 1966ء وچ چھاپیا۔ لاجونتی دی ایہہ کتاب کئی پکھوں بہت سلاہن جوگ اے پر کئی گھاٹاں دی محسوس

ہوندیاں نیں۔ اک تے ایہہ کہ لاجونتی نوں اسلام تے اسلامی تصوف بارے کوئی واقفی نہیں۔ اوہنے ساری صوفی شاعری نوں ہندو ویدانت تے بھگوت مت دے حوالے نال بجھن دی کوشش کیتی اے۔ انج اوہ اپنے موضوع نال انصاف نہیں کر سکی۔ دوجے لاجونتی نوں شعر دا کوئی ذوق نہیں۔ ایس گلوں اوہدا تنقیدی ویروا پھکا تے رسمی اے۔

محمد صفدر میر

بُلھے شاہ دا سُنیہا

شیخ اکبر (ابن عربی) دا قول اے۔ "اللہ دے ساریاں ناواں دا انسان وچ ظہور ہویا اے۔ ایس واسطے انسان دنیا دیاں سبھ چیزاں دا مختار اے۔ جیس ویلے اسیں اپنیاں صفتاں ول نظرپانے آں تے ساتوں خدا دیاں صفتاں نظر آوندیاں نیں۔"

تصوف دے فلسفیانہ تکمیرڈ دی ایہہ وڈھلی گل انسان تے اللہ دے تعلق بارے اوہ مرکز اے، جیہدے توں انسان پرستی دا آغاز ہوندا اے۔ سارے مذہب، سارے فلسفے، سارے عقیدے جدوں تک ایس مرکز توں شروع ہو کے اگے نہیں جاندے عوام دی توجہ اپنے ول نہیں کھچ سکدے۔ اج کل دے زمانے وچ انسان پرستی دا فلسفہ ٹی-ایس-ایلیٹ تے ہور جدید رومن کیتھولک مغربی مصنفاں دیاں تحریراں دی نقل وچ، ساڈے اہل دانش حضرات دے نزدیک اوہ کھوٹا سکہ بن کے رہ گیا اے، جیہڑا یورپ دے رومانی شاعراں دی جذباتیت نے خلق خدا نوں گمراہ کرن واسطے ڈھالیا سی۔

جدید زمانے وچ انسان پرستی اوس ویلے شروع ہوئی سی جیس ویلے یورپ وچ رومن کیتھولک مذہب دا زوال شروع ہویا سی۔ جاگیرداری عہد وچ انسان تے انسان، انسان تے فطرت، انسان تے خدا دے آپس دے رشتے انج متعین سن پئی کسے بندے نوں اوہناں وچ کلام نہیں سی ہو سکدا۔ مقدس کتاباں نے صاف صاف حد بندیاں کیتیاں ہوئیاں سن۔ حقوق العباد تے حقوق اللہ دے بارے وچ سدھے سدھے احکام ساری خلقت دے ساہمنے سن۔ بھاویں اوہناں نوں کوئی مندا سی یاں نہیں سی مندا، پر زندگی دے اصول کلیسا دے پادریاں راہیں سبھ لوکاں نوں معلوم سن۔

چودھویں پندرھویں صدی دیاں علمی دریافتاں نے اک پاسے انسان دے ذہنی اُفق نوں پھیلایا تے دوجے پاسے کلیسا دیاں قائم کیتیاں حد بندیاں نوں وی ختم کر دتا۔ اُنھویں صدی آون تک کائنات دے بارے انسان دا علم اینا وسیع ہو گیا کہ اوہدے وچ

مذہب دیاں دسیاں ہوئیاں سچائیاں، وہم تے گمان دیاں تصویراں لگن لگ پئیاں۔
پادریاں نے بڑا واہ لایا کہ کسے طرح مذہب نوں سائنس دے بکھیڑے وچوں کڈھن، پر
رجنا اوہ جدید سائنس دے مطابق انجیل دی تفسیر کردے سن۔ اونا ای لوکاں دے ایمان
وچ کھپے پئے جاندے سن۔ اُنہویں صدی دے یورپ دی ایہہ لامذہبیت جہنوں مادیت
دی کہیا جاندا اے، اوس ویلے تک قائم رہی جیس ویلے تک یورپ دیاں قوماں نوں فیر
مذہب دی ضرورت نہیں پئی۔ پہلی جنگ عظیم دے بعد مذہب فیر فیشن بن گیا تے شاعر
ادیب تے اہل دانش مُڑ اوہناں سچائیاں ول اشارے کرن لگ پئے جیہناں توں اوہناں
دے وڈکیاں نے دامن سمیٹیا سی۔ انج نہیں ہویا کہ اوہناں نوں بچ مچ جاگیرداری عہد
دے رومن کیتھولک فلسفے دیاں گلاں اتے یقین آ گیا ہووے۔ گل صرف اینی سی پئی
جیہڑا فلسفہ ہُن مغرب وچ کنب کِھلار رہیا سی، اوہ اوہناں دی ساری تہذیب دی کایا
پلٹ کرن تے لک بنھی بیٹھا سی۔ ایس توں ڈر کے ویہویں صدی دے "نو مسلم" رومن
کیتھولک حضرات مثلاً" ٹی۔ایس۔ایلیٹ نے نہ صرف عوام نوں مُڑ کلیسا دا راہ وکھانا
شروع کیتا بلکہ اوہناں ساریاں حقیقتاں نوں وی جھٹلا دتا، جیہڑیاں انسانی علم نے
دریافت کیتیاں سن۔ اوہناں دا وس چلدا تے سائنس دی ساری ترقی نوں واپس پھیر کے
مُڑ بارھویں صدی دے معاشرے نوں قائم کر دیندے، پر ایہہ ممکن نہیں سی۔ لہٰذا
اوہناں سائنس دی ترقی نوں تے اک ضروری بدی سمجھ کے قبول کر لیا، پر انسان دوستی
دے فلسفے نوں مڈھوں "شیطان دی دریافت" کہہ کے رد کر دتا۔ گرجے وچ موم بتیاں
بال کے اوہناں نے اپنے سائنس دے پھٹے ہوئے ضمیر نوں تسلی دے لئی تے انسان نوں
اوہدی بے چارگی تے مفلسی اتے قناعت کرن دی تعلیم دین لگ پئے۔ جے کوئی عوام
نوں اپنی حالت سدھارن ول لیاون دی گل کردا تے اوہنوں دہریہ، انسان پرست، خدا
دشمن تے کمیونسٹ کہہ کے رد کرن دی کوشش کردے۔ ساڈے "نو مسلم" ادیباں نے
ایہہ ادا ایہناں یورپی فلسفیاں کولوں سکھی اے تے موقعے موقعے اتے اوہنوں ورتن دا
انتظام اپنے اخباراں، رسالیاں وچ کردے رہندے نیں۔ اوہ اپنے انسان دوست حریفاں
نوں مغرب زدہ تے کافر ثابت کرن واسطے اسلام دا اک ایسا روپ ساڈے ساہمنے پیش
کردے نیں، جیہڑا رومن کیتھولک مذہب ہووے تاں ہووے اسلام ہرگز نہیں ہو
سکدا۔ ایہناں نو مسلماں دا عقیدہ ایہہ لگدا اے کہ انسان دا ضمیر رڑا پڑا شروں ہویا

اے۔ اوہدے وچ بھلیائی دی کوئی گل نہیں۔ اوہ مل جل کے کسے چنگے معاشرے دی تعمیر نہیں کر سکدا تے اوہدی ترقی دیاں کوشاں کرنا تے اوہدے وچ خدا دیاں صفتاں پیدا کرن دا خیال چھڈ دینا چاہیدا اے۔ ترقی دا لفظ ای اوہناں دی نظر وچ مشکوک تے دہریہ پن دی نشانی اے۔

انسان تے معاشرے دی ترقی دی بجائے ایہہ حضرات اک ایسی تقدیر پرستی دی بشارت دیندے نیں، جیہدے وچ گم ہو کے انسان اپنے توں اُچاکدی نہ ہو سکے۔ اپنیاں صفات ول نظر نہ پاوے۔ صرف آسے پاسے پھیلے ہوئے انتشار نوں حقیقت ابدی سمجھ کے ہتھ تے ہتھ دھر کے بہہ رہوے۔

اک عرصے تک ساڈے جدید مصلحین تصوف دے بارے وچ وی ایہو ای گمان رکھدے رہے نیں کہ ایہہ پیر پرستی، قبر پرستی، تقدیر پرستی ورگی کوئی چیز اے، جیہڑی ساڈے معاشرے دی ترقی دے رستے دا روڑا بنے گی۔ ہور تے ہور علامہ اقبالؒ دے فلسفے وچ وی تصوف دے بارے وچ ایہو جیہے خیالات ملدے نیں حالانکہ مثنوی "اسرار و رموز" تے علامہؒ دی شاعری دا وڈا حصہ انسان، ذات تے کائنات دے متعلق ایسے خیالات دا اظہار اے، جیہڑے کسے طرح وی ساڈے تصوف دی روایت توں وکھ نہیں کیتے جا سکدے۔ اوہناں دا مولانا رومؒ نوں اپنا پیر گننا بے حکمت نہیں سی۔ تصوف دے خیالات نوں اوہناں اک جدید پیرائے وچ پیش کر کے قوم نوں اک جیوندا جاگدا تے متحرک فلسفہ دتا اے، جیہڑا محض اللہ اللہ کرن والے بھنگیاں چرسیاں توں اوہناں نوں چھڈا دیوے۔ جیہڑے تصوف نوں ایہدا ذریعہ نہیں سن جاندے کہ انسان اپنے اندر خدا دیاں صفات پیدا کرے تے ایس واسطے عمل کرے۔ عمل دا مطلب اوہناں دی نظر وچ نشہ کرن توں ودھ نہیں سی۔

تصوف دی روایت اسلام وچ بہت پرانی اے۔ حضرت داتا گنج بخشؒ دی نظر وچ صحابہ کرامؓ تے اہل بیت سبھ توں پہلے صوفیاء ہوئے نیں۔ یعنی اسلام تے تصوف کوئی الگ الگ چیزاں نہیں۔ ایہدے وچ گوشہ گیری تے مردم بیزاری دا کوئی دخل نہیں۔ بلکہ ایہدا مُدھ تے انسان دی اوہ راہ عمل اے جیہنوں سچائی دی تلاش کہندے نیں۔ اوہ سچائی جیہدے بارے ذوالنون مصریؒ فرماندے نیں کہ "سچائی اللہ دی زمین وچ اوس دی اوہ شمشیر اے کہ جیہڑی چیز تے پیندی اے اوہنوں کٹ کے رکھ دیندی اے۔ ایہدا

ارتھ اللہ تعالیٰ دا دیدار اے۔" بادشاہواں دیاں مصلحتاں نال، مولویاں دے حلوے مانڈے نال، پیراں دیاں جاگیراں نال تے گرہستیاں دیاں زنجیراں نال ایہدا کوئی تعلق نہیں۔ اللہ دا دیدار کرن والے صرف اوہدے شاہد ای نہیں ہوندے اوہدے شہید وی ہوندے نیں۔

پنجابی دے شاعر بلھے شاہؒ نوں اینا عرصہ پیری فقیری دے سلسلیاں وچ بدھا ہویا ویکھدے رہے آں پئی اوہدے کلام دی حقیقت ول ساڈی نظر ای کدے نہیں گئی۔ بلھے شاہؒ ---؟ اوہ پنجابی دا صوفی شاعر! اوہ پیر فقیر بندہ سی۔ پیری فقیری دیاں گلاں کردا سی۔ اک صوفی دوجا پنجابی شاعر! جیہڑی زبان نوں سچائی دا اظہار ای نہیں بنایا جا سکدا، اوہدے وچ نہ انساناں دی عدالت وچ شہادت دتی جا سکدی اے نہ خدا دی عدالت وچ، پر جیس ویلے اسیں بلھے شاہ دے کلام اتے نظر پاونے آں تے سانوں پتہ لگدا اے جے ایہہ کوئی بے عمل پیر فقیر قسم دا بزرگ نہیں سی۔ جیہنوں اسیں مست سمجھ کے اگے لنگھ جائیے۔ ایہہ تاں اوہناں سچائیاں دا اظہار پنجابی زبان وچ پنجابی لوکاں واسطے کردا اے۔ جیہناں دی کاٹ اللہ دی شمشیر دی کاٹ اے تے اج وی اوہدا ٹینہا اوہو بشارتاں دے رہیا اے، جیہڑیاں اوہدے زمانے وچ اوس نوں اپنے ملک دا وڈا استاد تے جگت گورو بنا رہیاں سن۔

اوہدی سبھ توں وڈی بشارت ساڈے لئی اوہ انسان دوستی اے جیہڑی اوس دے کلام دا مُڈھ اے۔ انسان جیہڑا خدا دا آئینہ اے۔ اوس دی پرستش نہیں بلکہ اوس دی پچھان۔ بلھے شاہؒ دے کلام وچ ایہہ انسان اپنے ہر روپ وچ آیا اے۔

آپے آہو، آپے چیتا، آپے مارن دھایا
آپے صاحب، آپے بردا، آپے مُل وکایا
ڈھولا آدمی بن آیا
کدی ہاتھی تے اسوار ہویا
کدی ٹھوٹھا ڈانگ بھوایا
کدی راول جوگی بھوگی ہو کے
سانگی سانگ بنایا
ڈھولا آدمی بن آیا

ایس ہر روپ وچ وتن والے انسان دی نری ایہو ای صفت نہیں کہ اوہ سروپ وٹاندا رہندا اے، تے "رُوڑی تے گدوں چارن والا" گائیں دا واہک وی اے تے آپے ای "گرائیں دا مہر" وی اے۔ اوہ اکو ای طبیعت دا بنیا ہویا اے تے اپنی اصل توں غافل ہویا ہویا اے۔ انسان پرستی توں انسانی برابری دا فاصلہ بہت تھوڑا جیہا اے تے ایہہ برابری اوس دی سرشت دا اک حصہ اے۔

مائی، جوڑا، مائی گھوڑا
مائی دا اسوار
مائی مائی نوں دوڑائے
مائی دا کھڑکار

مائی مائی نوں مارن گی
مائی دا ہتھیار
جیس مائی پر بنتی مائی
تس مائی ہنکار
مائی قدم کریندی یار

ایس کافی وچ گل صرف انسانی برادری دی ای نہیں، بلکہ ایس توں وی اگے پہنچ گئی اے۔ اک پاسے ایہہ ظالم تے مظلوم، آقا تے محکوم دے بھیت نوں مٹا رہی اے۔ دوجے پاسے سبھ کائنات دے مادے دی سانجھ تے اکائی ول اشارہ کر رہی اے۔

ایہو اک "الف" اے جیہدے پڑھدیاں چھٹکارا ہو جاندا اے تے "ب۔ت" دی حاجت نہیں رہندی۔ حقیقت دا مُڈھ جانن دی خواہش مُلھے نوں ایہہ مت دیندی اے پئی علم جیہڑا شمار وچ نہیں آوندا، اوس دا کوئی نہ کوئی ایسا بنیادی اصول دریافت ہونا چاہیدا اے، جیہڑا انسان نوں اوس دی مٹی توں اُچا چک سکے تے اوہدے نیک عملاں دا متحرک ہو سکے۔ اوہ "علموں بس کریں او یار" کہندا اے۔ ایس واسطے نہیں کہ علم بھیڑی شے اے یاں اوہدا بدل بھنگ چرس وچ لبھنا چاہیدا اے۔ بلکہ ایس واسطے کہ "پاڑھیاں" نے حقیقت دے مُڈھ نوں جانن بغیر علم دے گڑ بنے ہوئے نیں۔ کہندا اے:

پڑھ پڑھ مُلاں ہوئے قاضی
اللہ علماں باجھوں راضی
ہووے حرص دِنوں دن تازی
تینوں کیتا حرص خوار
علموں بس کریں او یار

ایس قسم دا علم تے ایس تے قائم ہون والا عمل--- روزے، نمازاں دووِیں بلھے شاہ نوں منافقت دے دو پلڑے دسدے نیں۔ انسان دی نجات دوواں وچ نہیں۔

سٹھ نمازاں تے چِکڑ روزے کلمے تے پھر گئی سیاہی
بلھے شاہ، شوہ اندروں ملیا بُھلی پھرے لوکائی

ایہہ گل کہنا بلھے شاہ دے زمانے وچ بڑی دلیری دا کم سی۔ کیوں جے "پا پڑھیاں" دی سوسائٹی وچ ایہہ گل کُفر تے الحاد دے کول جا اپڑدی اے۔ ایسے واسطے اوہ نال ایہہ وی کہندا اے:

موُنہہ آئی بات نہ رہندی ہے
سچ سچ کے جیسا کہندی ہے

سچ سچ کے جو بات بلھے شاہ کہندا اے اوہ ہر زمانے وچ، جدوں بے عمل عالماں تے "پاپڑھیاں" دا زور ہووے، سچ سچ کے ای کہی جاندی اے۔ پر اوہ بات کہن دی لوڑ ہمیشہ رہندی اے۔ اوس دے روپ بدلدے رہندے نیں۔ پر اصل دی گل کرنی اک اجیہا عمل اے جیہڑا ہر زمانے دے شاعراں دا کم ہوندا اے۔

ساڈے زمانے وچ اصل دی گل اوہ نہیں جیہڑی بلھا کہہ بیٹھا ہویا اے۔ انسانی برابری، مذہ دا علم، نیک عمل، عشق دا فرمان پورا کرنا، اوہ "الف" اے جیہدے ول اوہنے اشارہ کیتا اے۔ ساڈے زمانے وچ ایہدے ہور روپ نیں۔ پر حق دی گل کہن دی لوڑ تے اوہدی جو سزا ملدی اے اوہدے وچ زمانیاں دا فرق کوئی فرق پیدا نہیں کر سکیا۔

بلھے شاہ دیاں بہت ساریاں کافیاں عشق دی قوت دا اظہار کردیاں نیں۔ جیہڑی قوت مٹی وچ خدا دیاں صفتاں پیدا کر دیندی اے۔ جیہڑی ہیر تے رانجھے نوں اک کر دیندی اے تے اوہ پکار اٹھدی اے۔ "رانجھا رانجھا کردی نی میں آپے ای رانجھا

ہوئی" عمل دی لگن دا ایس کولوں وڈا اظہار کیہ ہو سکدا اے پئی آدمی اپنے تے اپنے نصب العین وچ یگانگت پیدا کر لوے۔ جس ویلے انسان نوں عشق دی قوت پکاردی اے تے اوہدے وچ عمل دی خواہش پیدا ہوندی اے تے اوہنوں بُلھا شاہ ایس استعارے دے ذریعے ظاہر کرواا ے۔

پانی بھر بھر گیاں سبھے ' آپو اپنی وار
اک بھرن آئیاں ' اک بھر چلیاں ' اک کھلیاں بانہہ پسار
ہار ہمیلاں ہییاں گل وچ ' بانہیں چھنکے چوڑا
کنیں جھمک جھمک جھمریالے ' سبھ اڈمبرا کوڑا
اگے شوہ نے جھات نہ پائی ' ایویں گیا سنگار

ہتھیں مہندی پیریں مہندی سر پر دھڑی گُندائی
تیل' پھلیل' پاناں دا بیڑا' دندیں مسی لائی
کوئی جو سد پیو نیں ڈاڈھی ' وسریا گھر بار
پانی بھر بھر گیاں سبھے ' آپو آپنی وار

عشق دے ڈاڈھے سدے تے گھر بار وسار کے جو نکل پیندے نیں' اوہناں دی گل ایتھے ای ختم نہیں ہو جاندی۔ عشق صرف خواہش دا ناں نہیں۔ ایس دے رستے وچ بیڑیاں شرہاں ڈوبنیاں پیندیاں نیں' جیہڑے جنگل جھاگنے پیندے نیں' جیہڑے آرے سہنے پیندے نیں اوہناں دا دکھ وی نال اے' نہیں تے ہر کوئی نہ اُٹھ ٹُردا۔

جیس نے ویس عشق دا کیتا
دھر درباروں فتویٰ لیتا
جدوں حضوروں پیالہ پیتا
کجھ نہ رہیا جواب سوال
جیس تن گیا عشق کمال
ناچے بے سرتے بے تال
جیس دے اندر وسیا یار
اٹھیا یارو یار پکار

نہ اوہ چاہے راگ نہ تار
ایویں بیٹھا کھیڈے حال
جیس تن لگیا عشق کمال
ناچے بے سُر تے بے تال

ایہہ زمانے دے سُر تال توں الگ ہو کے نچن دی گل اوہناں سبھناں نوں کرنی پیندی اے، جیہڑے کسے نیک مقصد کسے پاک اصول دے عشق وچ رنگے جاندے نیں۔ اج زمانہ اوہ نہیں جیہڑا بلھے شاہ دا سی۔ اوہدا مُنہا ہر زمانے وچ اپنا مطلب جدا رکھدا اے۔ بھاویں اصل اوہدی اوہا ہووے جیہڑی عشق دی صدیویں اصل ہوندی اے۔ اوہدا مُنہا سکھ واسیاں دا منہا نہیں منافقت نوں توڑن حسن تے عمل کرن والیاں دا لہو بھریا مُنہا اے۔ جیہنوں مُن کے منصور سُولی تے چڑھدے نیں، شاہ شمس دی کھل لہائی جاندی اے، تے سرمد دا گلا وڈھیا جاندا اے۔ ایہدے وچ بھنگ چرس دی بو نہیں۔ عاشقاں دے خون دی بو آندی اے، جیہڑی خدا دا موہنہ ویکھن دی چینک رکھدے نیں۔

شیخ اکبر کہندے نیں:

"جے تُسیں آئینے وچ جھاتی پاؤ تے آئینہ گم جاندا اے۔ تُسیں اپنی شکل ویکھدے او۔ جیہناں نوں نور ودیعت ہویا اے اوہ خدا دے آئینے وچ اپنی صورت ویکھدے نیں۔ ایہہ بہت اُچا درجہ اے جیہڑا کسے بندے نوں مل سکدا اے۔ ایس توں اُتے جان دی کوشش نہ کرو۔ خدا اساناں اتے نہیں وسدا۔ ایس توں پرے ہور کجھ نہیں صرف نفی اے۔ جیس ویلے خدا تہانوں اپنا آپ ویکھن دے قابل کردا اے اوہ تہاڈا آپ آئینہ بن جاندا اے تے اوہدیاں صفتاں وچ اپنا آپ ویکھ کے تسیں اوہدے آئینے بن جاندے او۔"

خدا دا آئینہ بن واسطے بلھے شاہ دا دسیا ہویا رستہ ساڈے ساہمنے اے۔ اوہنے جیہڑا پاک جمال ویکھیا سی، جیہڑی آواز عرش منور توں تخت لہور وچ اوہدے کنیں پئی سی، اوہدے اشارے اج فیر لشکارے مار رہے نیں۔

پروفیسر جیلانی کامران

بُلھے شاہ

بلھے شاہ دی کوتا دا ذکر کردیاں دو چیزاں دا خاص خیال رکھنا لازمی اے۔ پہلی ایہہ کہ اوہ صوفی دی نیں یاں لوک اوہناں نوں صوفی سمجھدے نیں تے دوسری ایہہ کہ اوہ کوی دی نیں۔ صوفی بلھے شاہ تے کوی بلھے شاہ۔ ایہناں دو شخصیتاں توں اوہ کافیاں پیدا ہوندیاں نیں جیہناں دی شہرت اج وی اوسے طرح ای ہیگی اے، جیس طرح اپنے زمانے وچ سی، فیروی ایہہ حقیقت اے کہ بلھے شاہ تے اج دے زمانے وچ نہ صرف صدیاں دا فاصلہ پے گیا اے، بلکہ ذہنی تے سوچن سمجھن والی دنیا دا مزاج وی چوکھا بدل گیا اے۔ بلھے شاہ گذرے ہوئے زمانے دی اک آواز اے۔ جدوں گو سورج تے اج دی طرح ای چڑھدا سی پر لوک سوچدے ہور طرح سن۔ اوہناں دے فکر اندیشے ہور سی۔ اوہناں دیاں خواہشاں ہور طرح دیاں سن۔ اوہ زمین تے وسدے ضرور سی پر اوہناں دا وطن کسے ہور ای تھاں دا ناں سی۔ اوہ زندگی وچ زندہ رہندیاں ہویاں آن والی زندگی توں ڈر دے رہندے سن، قبر تے قبر دا عذاب، روز قیامت، تے جہنم دا عذاب اوہناں دے ذہن تے ہر ویلے سوار رہندا سی۔ اوہناں دے سوال کجھ ایس طرح دے سن کہ، میں کیہ کراں جیہدے نال قیامت والے دن میری شفاعت ہو سکے؟ یاں ایہہ کہ میرا محبوب میرے کولوں دور اے، اوہنوں کس طرح پاواں؟ میں کیہ کراں؟ اوس زمانے دا بنیادی سوال سی۔ ایہہ سوال جیس دنیا نال، تے جیس دل نال تعلق رکھدے نیں، اوہ دنیا وی بدل گئی اے، اوہ دل وی بدل گئے۔ ایس لئی جدوں وی میں بلھے شاہ ول ویکھناں اوہ مینوں اک اجنبی تے دھیمی جیہی آواز دکھائی دیندا اے، جیس دی پہچان گو اصل دی پہچان تے نہیں ہوندی پر رسمی تے رواجی شناخت ضرور بن جاندی اے۔

بلھے شاہ دی کوتا دا جاننا ایس واسطے وی زیادہ ضروری ہو جاندا اے کیوں کہ

اک تے اوہناں دی کوتا جیس زمانے نال متعلق اے، اوہ نہیں رہیا، تے دوسری وجہ ایہہ اے کہ جے اسیں ایہہ کوِتا پڑھیے وی، تے ایہدا پیغام کیہ اے، سانوں ایس سوال دا جواب ملدا اے تے ایس دے نال نال اوس زمانے دی جھلک وی دکھائی دیندی اے، جیس دی یاد داشت ہُن تے پھِکّی ہے ای۔ خبر نہیں کدی بالکل ای مٹ مٹا نہ جاوے۔

سبھ توں پہلے صوفی بلھے شاہ دا ذکر کرنا مناسب نظر آندا اے، لفظ صوفی کئی قسم دے اشارے وی پیدا کردا اے۔ سبھ توں وڈا اشارا ایہہ وے کہ اسیں سمجھن لگ پیندے آں کہ کوئی باعمل شخص تے ضرور اے جو صوفی کہلاوندا اے۔ اوہدے باعمل ہون دی سبھ توں واضح نشانی کجھ ایس طرح وی سمجھی جاندی اے کہ اوہدی نظراں دے ساہمنے طبقاں دے طبق روشن نیں، تے اوہ نہ صرف حقیقت دا ادراک کردا اے بلکہ ایس ادراک نوں دوجیاں تک پہنچا وی سکدا اے۔ ایس قسم دے نتیجے صوفی دے آسے پاسے روشنی دے گھیرے وکھیر دیندے نیں، تے اوہ عام انسان دی بجائے کوئی عجیب تے نویکلا رنگ روپ بنا لیندا اے، جیہڑا گنہگار توں اُچّی شان رکھدا اے تے چونکہ اوہنوں رب دا قُرب چھیتی مل جاندا اے، ایس لئی اوس زمرے وچ نہیں آندا ---- جیس زمرے وچ زمین دے وسن والے شامل ہوندے - ایہہ نقطہ نظر صوفی نوں پرچول دی پہنچ توں دور کر کے بے نیاز کر دیندا اے، تے اسیں ایہہ کہن لگ پیندے آں کہ صوفی دیاں رمزاں اسیں گنہگار کیہ جان سکدے آں۔ میرے کہن دا مطلب ایہہ وے کہ اسیں جیس کوئی نوں صوفی کہندے آں اوہدی تھاں کوتا دی تاریخ دی بجائے اولیاواں دے تذکریاں وچ ہون لگ پیندی اے۔ صوفی بلھے شاہ دی صوفی والی شخصیت، اصل وچ کویاں والی شخصیت اے یعنی صوفیائی شخصیت توں اوہناں دی کوتا دا مواد تے ذخیرہ پیدا ہوندا اے۔ اگر اسیں بلھے شاہ دے کردار وچوں صوفیائی شخصیت کڈھ دیئے تے نہ صرف اوہناں دی کافیاں دی تاثیر مک جاندی اے سگوں اوہناں دے شاعر ہون دا تصور وی قائم نہیں رہ سکدا۔ دوسرے لفظاں وچ اوہناں دی صوفیائی شخصیت اوہناں مختلف سوالاں تے تجربیاں دا مجموعہ اے، جیہڑے سوال تے تجربے انسان دی زندگی نوں مفہوم دیندیاں ہویاں بامعنی وی کردے نیں کہ آخر زمین تے زندہ رہندے ہویاں کوئی وی حساس دل بغیر کے مقصد توں زندہ تے نہیں رہ سکدا تے جیس زمانے وچ نہ ہی تے انسان نے اجے معاشرے دی شکل وچ سوچیا سی تے نہ ای معاشرتی انقلاب دی گل بات

ہوندی سی، اگر اوس زمانے وچ انسان نے مذہب عشق اختیار کر دیاں ہویاں صوفی دی شخصیت پالئی سی تے ایس وچ کوئی غیر معمولی گل نہیں اے، کیونکہ مذہب عشق وی اوسے ای طرح دا فلسفہ سی، جیس طرح اج کل دے زمانے وچ مارکسی فلسفہ یاں سارتر دا فلسفہ وجودیت اے۔

تصوف دا رنگ تے مذہب عشق، گو ساڈے واسطے انوکھی چیزاں وکھائی دیندے نیں، پر اوس زمانے وچ انوکھیاں چیزاں نہیں سن۔ مکتب دی تعلیم، نصاب دیاں کتاباں، بحث مباحثے، کوتاتے اخلاقیات، فلسفہ ایہناں بہت سارے رستیاں توں اک خاص قسم دے خیالات پیدا ہوندے تے گھمدے رہندے سن۔ دوجے لفظاں وچ ایہہ خیالات روایت دے خیالات بندے تے ایہہ تصوری روایت سوچ سمجھ دے کئی اک زاویاں توں ظاہر ہوندیاں ہویاں نہ صرف مسلسل قائم رہندی سی، بلکہ نویں نویں لکھن والیاں تے سوچن والیاں دے آجان دی وجہ نال نکھری وی ہوندی رہندی۔ جے ایتھے میں پچھاں کہ بلھے شاہ سبھ توں پہلے صوفی نیں؟ یاں ایہہ سوال کہ مذہب عشق صرف بلھے شاہ دا ای مضمون اے؟ تے جواب ہووے گا نہیں۔ صوفی وی بہت نیں، تے مذہب عشق وی پرانا مضمون اے۔ پیشتر ایس دے کہ میں کجھ ہور آکھاں ایہہ ٹوٹا پیش کرنا ضروری سمجھناں۔

"عاشق تے معشوق دی تخلیق عشق نال ہوندی اے، جیہڑی اپنی کیفیت وچ "میں" تے "توں" دے فرق توں آزاد تے ظاہر و باطن، اندر تے باہر توں بے تعلق اے۔ اپنے اظہار واسطے تے اپنی تکمیل لئی عشق اپنے آپ نوں ظاہر کردا اے۔ ایہہ صورت جیہڑے دو جسماں وچ ظاہر ہوندی اے۔ اوہ عاشق معشوق دے ناں نال یاد کتے جاندے نیں، جیہناں دے وچ ہجر تے فراق دیاں کیفیتاں ظاہر ہوندیاں نیں...... عاشق باہر دی آواز۔ معشوق اندر دی آواز اے۔ عاشق لفظ تے معشوق مفہوم۔ عشق عاشق دے ذریعے معشوق دے حسن نوں ظاہر کردا اے تاکہ عاشق دیاں اکھاں معشوق دے وجود وچ عشق نوں پچھان سکن تے معشوق عاشق دے وجود وچ عشق نوں پچھان سکن تے معشوق عاشق دے وجود وچ اوس حقیقت نوں جان لوے۔ ایہناں دو کیفیتاں نال اک تاثر تے شناخت دا اچا احساس پیدا ہوندا اے کہ

"چہرہ تو صرف ایک ہے، گو اس کی صورت جدا ہے اور بے شمار آئینوں میں

عکس بے شمار ہیں۔ مگران آئینوں میں سے جھانکنے والا کون ہے۔"

ایہہ نوٹا عراقی دی کتاب "لمعات" جیہدی تصنیف دا سال 1257ء اے وچوں لتا گیا اے ایس ای کتاب دے دیباچے وچ عراقی لکھدا اے۔

"ایس کتاب وچ اسیں اوس حقیقت ول اشارہ کیتا اے جیہڑی ہر قسم دے فرق توں اُچی تے وڈی اے۔ بھاویں ایہنوں عشق دا ناں دتا جاوے یاں کشش دے لفظ نال بلایا جاوے۔ فیروی ہر شکل وچ اوہ اکو گل اے بھاویں لفظ بے حساب نیں۔ ایناں "لمعات" وچ ایس کھوج دا ذکر اے، جیہدا مرجع وکھو وکھ شکلاں وچ ظاہر ہوندا اے تے فیر گم ہو جاندا اے۔ ایہدی شکل اودوں تک واضح نہیں ہوندی جدوں تک اوہ عاشق تے معشوق دیاں شکلاں واضح نہیں کردی۔ حد ایہہ ہے کہ جد عاشق تے معشوق، فراق تے ہجر دیاں مسافتاں نوں عبور کر لیندے نیں تے جذبے دی شکل وچ "اک" بن جاندے نیں تے وصل دا مقام آجاندا اے۔ روشنی نال روشنی پیدا ہوندی اے۔ ایس مقام توں جیہڑی آواز آندی اے اوہ ایہہ ہے کہ:

"کیا خدا دے بغیر ہر شے بیکار نہیں۔"

عراقی دی ذہنی پرورش ابن عربی دی "فصوص الحکم" تے ہوئی سی۔ ایس ضمن وچ ایہہ کہنا دی دلچسپی توں خالی نہ ہووے گا کہ ابن عربی دا سال پیدائش 1165ء تے سال وفات 1240ء اے۔ "لمعات" دی تصنیف دا سال 1257ء اے۔

ایس ساری بحث توں میرا مطلب ایہہ اے کہ تصوف یعنی مجاز حقیقت دا وسیلہ اے، ساڈی اوس دنیا دا اک غالب حصہ سی۔ ابن عربی، عراقی، مغربی، مولانا روم، جامی، گلشن راز دے مصنف محمود شب الستاری 1250ء (منطق الطیر دے مصنف عطار 1230ء) ایس تصوری روایت دے قائم کرن والیاں وچوں نیں۔ ایہناں بزرگاں دے ذریعے حقیقت تے مجاز دا فلسفہ اوس ای طرح طاقت پکڑدا سی جیس طرح اج دے زمانے وچ وڈے وڈے ناں سانوں اک خاص قسم دا انداز فکر دیندے نیں تے تصورات دے وادھے دا باعث وی بندے نیں۔ جیس زمانے وچ بلھے شاہ لکھ رہے سن اوس زمانے وچ ایہہ تصوری روایت پہلے دی طرح سی۔

دوسرے لفظاں وچ پرانے صوفی کویاں دی طرح بلھے شاہ نے روایت دے اندر رہ کے تصوف دے روایتی مسئلیاں نوں اپنیاں کافیاں وچ نظم کیتا۔ تصوف دے

روایتی مسلیاں توں ایہہ مراد اے کہ کم و بیش مشرقی صوفیاں دے حقیقی عشق دی نوعیت اکو ہوندی سی۔ محبوب حقیقی نال وصال دی سدھر، ہجر دی تکلیف وچ مزہ تے بخشش دی سدھر وغیرہ وغیرہ۔

ایس لئی بلھے شاہ دیاں سدھراں تے خدشے کوئی نویاں چیزاں نہیں سن سگوں ایہو ای خواہشاں تے ایہو ای مسئلے ابن عربی تے سلطان باہو دے سن۔

بلھے شاہ دے کلام تے فکر توں زیادہ ہمدردی نال سمجھن واسطے ضروری اے کہ اسیں ایہہ نہ سمجھیے کہ بلھے شاہ دی دنیا محفل سماع تے تذکرۃ الاولیاء (1230ء) دی دنیا دی سی، ہن اسیں ایس صورت نوں اک ہور طرح وی دیکھئے تے چنگا ہووے گا۔ اوہ صورت ایہہ ہے کہ اوس زمانے وچ تصورات جیہڑے حساس انسان تے اثر کردے سن اوہناں دی شکل صوفیائی سی۔ کوئی دوجی شکل اوس ویلے نہیں مل سکدی تے یاں شاید نہیں ہو سکدی سی، انسان دل دے سوالاں توں پریشان ہوندا سی، تے اوہناں مسلیاں ول موہنہ کردا سی، جیہناں دی مجازی شکل عاشق تے معشوق ہجر تے وصل دی کہانی بن جاندی سی، مجاز و حقیقت دے ایس فلسفے دی بنیادی شکل تے صورت گو غیر معین تے غیر واضح اے۔ فیر ای ایس گل تے غور کیتا جا سکدا اے کہ جدوں وی عشق دے جذبات تے اصرار کیتا جاندا سی۔ مجاز و حقیقت دا فلسفہ ایہناں جذبیاں تے اسلامی ناں رکھ دیندا سی یعنی انسانی دل دیاں پریشانیاں جدوں وی اپنا نکاس لبھن لئی عشق اختیار کر لیندیاں سن۔ اوس زمانے دی تصوری روایت ایس نکاس نوں جانیا پچھانیا رستہ دین لگدی اے رستہ مرشد، تے مرشد توں رسول خدا، تے رسول خدا توں خود ذات باری تعالیٰ تک پہنچا ندا سی۔ مختصر ایہہ کہ اوس زمانے دی تصوری روایت مجاز تے حقیقت دے فلسفے، طریقت، تے مذہب عشق دی جزئیات توں مل کے بندی سی۔ مذہب عشق اصل وچ فراق تے وصل دی خواہش دا اسلوب سی۔ جیس نوں قبول کر کے انسان عمر بھر نہ صرف زندہ رہ سکدا سی، بلکہ موت دے ویلے اوس نوں موت وی محبوب دے وصل دی طرح دکھائی دیندی سی۔ ایس توں موت دی خواہش کنا بڑی وڈی زیادتی ہووے گی۔ ایس لئی کہ موت نوں محبوب دے وصل دا ذریعہ سمجھنا، یاں محبوب دے واسطے اذیت برداشت کرنا، زندگی دی نشانی اے۔ مرن دی نشانی نہیں۔ اوس زمانے دا انداز نظر واقعی بڑی سوچ سمجھ دا ثبوت دیندا اے۔ کیونکہ محبوب دا اشارہ اوسے ویلے مرشد ول

دی اے۔ حضورؐ ول دی تے اخیر اوس خدا ول دی اے۔ جیس نوں اسلام پیش کردا اے۔ فن تے مقصدیت دا اینا وڈا تے چنگا استعمال واقعی انمول اے۔

بلھے شاہ دیاں کافیاں پڑھدیاں ہویاں احساس ہوندا اے کہ ایہناں وچ موت نظر نہیں آوندی۔ موت دا خوف وکھائی نہیں دیندا۔ ایہہ ایس واسطے کہ موت اتے عشق دی کامیابی ایہناں کافیاں دا خیال اے۔

موئے تاں روز حشر نوں اٹھن، عاشق نہ مرجاوے گا

پر جے موت وکھائی نہیں دیندی، رخصتی دا خیال ضرور وکھالی دیندا اے، رخصت تے ٹرن دے مڑ مڑ کے اشارے ملدے نیں۔

تُسیں آؤ ملو میری پیاری، میرے ٹرنے دی ہوئیو تیاری

زمین اتے انسان دا عارضی قیام کافیاں دی جذباتی سطح بناندا اے، غالباً سبھ پاسیوں ہر زاویے توں زمنی سفرنامے دی برائی کیتی گئی اے۔ لیکن کس زمنی سفرنامے دی؟

رنت متیں دیندی ماء دِھیا
کیوں پھرنی ایں ایویں آ دِھیا
نی شرم حیا نہ گوا دِھیا
توں کدی تاں سمجھ نادان کُڑے
کر کتن ول دھیان کُڑے

چرخہ مفت تیرے ہتھ آیا
پلیوں نہیں کجھ کھول گوایا
نیوں قدر محنت دا پایا
جد ہویا کم آسان کڑے
کر کتن ول دھیان کڑے

ایس چرخے دی قیمت بھاری
توں کیہ جانیں قدر گواری

اُچّی نظر پھریں ہنکاری
وچ اپنے شان گمان کڑے
کر کتن ول دھیان کڑے

میں کوکاں کر کھلیاں باہیں
نہ ہو غافل سمجھ کداہیں
ایسا چرخہ گھڑیا ناہیں
پھیر کسے ترکھان کڑے
کر کتن ول دھیان کڑے

ایہہ چرخہ کیوں گنوایا
کیوں توں کھیہ دے وچ رلایا
جد دا ہتھ تیرے ایہہ آیا
توں کدے نہ ڈاہیا آن کڑے
کر کتن ول دھیان کڑے

دیوا اپنے پاس جگاویں
کت کت سوت بھروٹے پاویں
اکھیں وچوں رات لنگھاویں
اوکھی کر کے جان کڑے
کر کتن ول دھیان کڑے

جد گھر بگانے جاویں گی
مڑ وت نہ اوتھوں آویں گی
اوتھے جا کے پچھوتاویں گی
کجھ اگدوں کر سمیان کڑے

کر کتن ول دھیان کڑے

کر مان نہ حسن جوانی دا
پردیس نہ رہن سیلانی دا
کوئی دنیا جھوٹھی فانی دا
نہ رہسی نام نشان کڑے
کر کتن ول دھیان کڑے

اک اوکھا ویلا آوے گا
سبھ ساک سین بھج جاوے گا
کر مدد پار لنگھاوے گا
اوہ مجھے دا سلطان کڑے
کر کتن ول دھیان کڑے

ایہہ کافی اپنا مفہوم تے کوی دا رویہ خود ای وسدی اے۔ ایسے طرز دیاں کئی ہور کافیاں غفلت کرن والے زمینی سفر نامے دی برائی کردیاں نیں۔ گناہ تے گناہ دے احساس واسطے تنبیہہ کردیاں نیں تے کہندیاں نیں زمین پردیس اے۔ اصل وطن کے ہور جگہ دا ناں اے۔ شاعر دا رویہ غفلت کرن والے معاشرے دے باہر لے کناریاں توں گلاں کردا اے۔ پر ایس رویے وچ زندگی توں کنارہ کشی نظر نہیں آوندی۔ کوی نہ صرف اپنی دلی تکلیفاں دا اظہار کردا اے بلکہ دوجیاں انساناں نوں وی اپنی فنی ذمہ داریاں وچ لے لیندا اے۔ ایہہ خوبی بلھے شاہ نوں اک وڈا شاعر بناندی اے۔

ہن جے اسیں اک واری فیر ساریاں کافیاں نوں اک نظر ویکھیے تے معلوم ہووے گا کہ کوی زمین دے قیام نوں غیر دلکش بنا کے اوس دے آسے پاسے اپنے عشق دے جذبات پھیلاندا چلا جاندا اے۔ ایہناں عشق دے جذبیاں توں مجاز تے حقیقت دیاں تفصیلاں پیدا ہوندیاں نیں' جیہڑیاں طریقت دی تلقین دے نال اوہناں نہراں وچ پانی وانگ وگن لگ پیندیاں نیں؛ جیہناں دے موہنہ اک ای سمندر وچ کھلدے نیں۔

جو فنائی الحق دا سمندر اے۔ پر فیر وی جیس گل دا خیال رکھنا ضروری اے' اوہ ایہہ ہے کہ حق کوئی غیر واضح یاں مبہم شے نہیں بلکہ اسلامی افکار دا ای دوجا ناں اے۔ زندگی دی ایس کہانی دے درمیان ہرواری تے ہر طرح کجھ ایہہ ای فقرے گونجدے نیں۔

عشق اساں نال کیہی کیتی' لوک مریندے طعنے
دل دی ویدن کوئی نہ جانیں' اندر دیس بگانے
جیس نوں چاٹ امر دی ہووے' سو ای امر پچھانے
ایس عشق دی اوکھی گھاٹی' جو چڑھیا سو جانے
عشق اساں نال کیہی کیتی' لوک مریندے طعنے

آتش عشق فراق تیرے دی' پل وچ ساڑ وکھائی آں
ایس عشق دے ساڑے کولوں' جگ وچ دیاں دوہائیاں
جیس تن لگے سو تن جانے' دوجا کوئی نہ جانے
عشق اساں نال کیہی کیتی' لوک مریندے طعنے

عشق قصائی نے جیہی کیتی' رہ گئی خبر نہ کائی
عشق چواتی لائی چھاتی' پھیر نہ جھاتی پائی
مایاں کولوں چھپ چھپ روواں' کر کر لکھ بہانے
عشق اساں نال کیہی کیتی' لوک مریندے طعنے

ہجر تیرے نے جھلی کر کے' کملی ناؤں دھرایا
سم بکم عمی ہو کے' اپنا وقت لنگھایا
کر گجن نظر کرم دی سائیاں' نہ کر زور دھگانے
عشق اساں نال کیہی کیتی' لوک مریندے طعنے

ہس گلاون تیرا جانی' یاد کراں ہر ویلے
پل پل دے وچ درد جدائی' عشق مریندا سیلے

رو رو یاد کراں دن راتیں، پچھلے وقت وہانے
عشق اساں نال کیہی کیتی، لوک مریندے طعنے

عشق تیرا درکار اسانوں، ہر ویلے ہر حیلے
پاک رسول محمدؐ صاحب، میرے خاص وسیلے
بلھے شاہ جے ملے پیارا، لکھ کراں شکرانے
عشق اساں نال کیہی کیتی ، لوک مریندے طعنے

بلھے شاہ دے زمانے وچ تعلیم جیہی طرح دا ذہن پیدا کردی سی، اوہ صوفیائی طرز دا ذہن سی۔ صوفیائی فکر ایس تہذیبی زمانے دا عام تے مشہور انداز فکر سی۔ کوتا اجے (سیکولر) SECULAR شکل وچ ظاہر نہیں سی ہوئی۔ ایس واسطے جدوں کوی لکھدا سی اوہ مذہب تے غیر مذہب (سیکولر) وچ تمیز تے تقسیم نہیں سی کردا، دوسرے لفظاں وچ، اجے عجمی تہذیب دے انسان دا طرز فکر اوس طرح نہیں وکھو وکھ ہویا، جیہی طرح یورپی طرز فکر دے آجان نال ہویا اے۔

کوی اک طرح دا مسافر سی جینوں منزل دی تڑپ رہندی سی، ایہہ مسافر منزل دے سامنے رستے نوں دو دن دا قیام تے تکلیف دہ سفرنامہ کہندا سی۔ ایس سفرنامے توں زمین تے انسان دا قیام مراد سی۔ اوہ انسان گناہ دے احساس توں بے چین، میں کیہ کراں؟ توں پریشان رہندا سی۔

کوی دو کم کردا سی، اک تے اپنے آپ نوں ایس انسان دے نال مماثل کر لیندا سی، دوسرے لفظاں وچ، اوہ ایس انسان دا گناہ آپ چک کے اوس دی خاطر خود تڑپدا سی۔ دوسرا کم ایہہ کہ اوہ خود مسافر ہوندیاں ہویاں منزل دی خبر دے کے کہندا سی کہ جے گناہ، احساس گناہ بن کے ختم ہو جاوے تے خوشی دے دن ضرور آن گے۔ تے خوشی دے دناں دی ضمانت دین خاطر کوی اپنی روایت دے وڈے وڈے پیکراں ول اشارے کردا سی، اسلامی صداقتاں دے وچ ایمان، اوس دے مطابق اک ایسی چیز سی، جیہڑی بخشش تے خوشی دے دن دی خوشخبری دے سکدی سی۔

بلھے شاہ دی کافیاں وچ گناہ دا احساس بخشش دی سدھر واضح چیزاں نیں۔ بخشش دی سدھر گو صاف لفظاں وچ نہیں دسی گئی پر جدوں وی کوی اپنی کافیاں وچ گناہ

یاں احساس گناہ دا ذکر کردا اے، اوہناں وچوں ایہو ای گل نکلدی اے کہ دوری دا ظلم ڈاڈھا اے۔ فراق برداشت نہیں ہوندا۔ زمین تے دکھ سہ سہ کے دل تھک گیا اے۔ اے میرے محبوب! توں موہنہ دکھا کے ہن فیر کیوں نہیں آندا؟ آ میرے گناہ بخش!

بُلہا شوہ دی مجلس بہہ کے
سبھ کرنی میری چھٹی کڑے
مینوں دسو پیا دا دیس
نی مینوں دسو سجن دا دیس

بُلھے شاہ بے انت ڈونگھائی
دو جگ بیچ نہ لگدی کائی
اُرار پار دی خبر نہ کائی
میں بے سر پیریں تردا ہاں
میں گل اوتھے دی کردا ہاں
پر گل کردا بھی ڈردا ہاں

عرض ایہو مینوں آن ملے، ہن کوئی وسیلہ چاوے
سے مناں دا کت لیا بلھا، مینوں شوہ گل لاوے
دن چڑھیا کد گزرے، مینوں پیارا مکھ دکھلاوے
ڈھلک گئی چرخے دی ہتھی، کتیا مول نہ جاوے

سجاد حیدر

بابا بُلھے شاہ دی شاعری وچ عصری حوالے

بُجتے کھوج کاراں تے تذکرہ نگاراں نے بابا بلھے شاہ دا سن پیدائش 1680ء لکھیا اے۔ "پنجابی ادب دی کہانی" وچ اوہناں دا جمن ورھا 1692ء لکھیا ہویا اے۔ اوہناں دی وفات دا سال آسبورن' ڈاکٹر لاجونتی تے پروفیسر سرفراز حسین فاروقی 1758ء لکھدے نیں۔ اوہناں دے لوح مزار اتے تحریر قطعہ تاریخ دے مطابق 1770ء بندا اے تے ڈاکٹر مولوی محمد شفیع دی کھوج مطابق 1181 ہجری توں بعد دی کسے تاریخ نوں بندا اے۔ جِن جے ایہہ سارے اختلافی اندازے دی گنتری وچ شامل کیتے جان تے اوہ زمانہ' جیہدے وچ بابا بلھے شاہ پنجاب دی دھرتی اتے ساہ لیندے رہے نیں 1680ء توں 1780ء تیکر پوری اک صدی دا بندا اے۔

بابا بلھے شاہ دی شاعری وچ سانوں اوس زمانے دے پنجاب دا مہاندرا نظر آوندا اے۔ پر اوہناں دے کلام وچ پنجاب دی شکل ویکھن توں پہلے آؤ اسیں تاریخ دے ورقیاں وچ اوس عہد دا احوال پھول کے ویکھیے۔

ایہہ زمانہ اورنگ زیب عالمگیر دی حکومت دا آخری دور تے اوددوں پچھے مغلیہ سلطنت دے زوال دا زمانہ سی۔ مغل شہنشاہ اورنگ زیب 1707ء وچ وفات پا گیا۔ اوس ویلے پنجاب دے علاقے وچ دو صوبے سن۔ اک صوبہ لہور تے دوجا صوبہ ملتان۔ لہور دے صوبے دیاں چھ سرکاراں سن۔ جلندھر دوآب' باری دوآب' رچنا دوآب' رچن ہاٹ دوآب۔ سندھ ساگر تے کانگڑہ۔ ملتان دیاں تن سرکاراں سن - ملتان دیپالپور تے سکھر۔ 1720ء وچ سیوستان دی سرکار وی ایس صوبے نال جوڑ دتی گئی۔ ایس سارے زمانے وچ لہور دے صوبے دار سید اسلم خاں' عبدالصمد خاں (جیہڑا 25 سال صوبے دار رہیا) اوہدا پتر زکریا خاں اگوں اوہدا پتر یحییٰ خاں' اوہدا بھرا شاہ نواز خاں میر منو تے آدینہ بیگ سن۔

پنجاب دی دھرتی اتے ایہہ بدامنی دا زمانہ سی۔ بے یقینی تے بیکسی توں پنجاب دے وسنیک اپنی حیاتی دا بھار چکن توں وی اوازار سن۔ دہلی دا تخت کمزور سی تے ایس صوبے وچ نراجے (لاقانونیت) دی افراتفری پئی ہوئی سی۔ علاقے دے زور آور مالک اک دوجے دے علاقے اتے حملے کر کے لٹ مار تے کشت و خون دا بزار گرم کری رکھدے سن۔ لوکاں نوں اپنا مال تے عزت بچان واسطے سر ہتھ تے رکھ کے مقابلہ کرنا پیندا سی۔ انج وستیاں نے وستیاں نال تے قبیلیاں نے قبیلیاں نال لڑائیاں چھوہیاں ہوئیاں سن۔ ساری مخلوق نکے نکے گروہاں وچ ونڈی گئی سی تے زندگی بڑی غیر محفوظ ہوگئی سی۔ لوکاں دے دل سخت ہوگئے سن۔ بھائی چارے دا جذبہ مک گیا سی، چوری چکاری ودھ گئی سی تے دھوکھا فریب، ظلم تے تشدد عام ہوگئے سن۔ اک پاسے مقامی دشمنیاں سن تے مغل شہزادیاں دیاں اقتدار واسطے جنگاں توں سارا علاقہ زیر زبر سی تے دوجے پاسے سکھاں دی یلغار تے بیرونی حملہ آوراں احمد شاہ ابدالی تے نادر شاہ دی فوج کشی کارن پنجاب تباہ و برباد ہو رہیا سی۔

جدوں 1712ء وچ شہر لہور اندر بہادر شاہ فوت ہویا، اودوں مغل بادشاہ دے پتراں وچکار تخت واسطے جنگ شروع ہوگئی۔ ایس بے اتفاقی نے سکھ شرپسند بندہ بہادر دے ہتھ مضبوط کیتے تے اوہ اپنی پناہ گاہ توں نکل کے ساڈھورا اتے قابض ہوگیا تے اوہنے خالصہ فوج کشی کرنی شروع کر دتی۔ جدوں جہاں دار شاہ دہلی دے تخت اتے قابض ہوگیا تے مغل فوجاں نوں ساڈھورا تے مخلص گڑھ دیاں چھاؤنیاں بندہ بہادر کولوں خالی کران وچ پورے اٹھ مہینے لگے۔ بندہ بہادر اوس توں پہلے سرہند اتے قبضہ کر بیٹھا سی تے اوہدے ظلم تشدد توں مسلمان آبادی تراس تراس کر اٹھی سی۔ سرہند توں بعد بندہ بہادر دا نشانہ لہور ای سی تے اوہدیاں فوجاں شالامار باغ تیکر اپڑ گئیاں۔ راہ وچ سکھ فوجاں بٹالے تے کلانور دے پرگنیاں وچ بڑی تباہی مچائی۔ سید اسلم خاں ولوں، میر عطا اللہ تے مہابت خاں کھرل دی کمان تھلے سکھاں دا حملہ روک دتا گیا تے اوہ تپہ بھارلی ول نس گئے۔

10 جنوری 1739ء نوں نادر شاہ افشار شالامار باغ وچ آن لتھا۔ سارا دن صوبے دار زکریا خاں اوہدیاں فوجاں نوں شہر وچ داخل ہون توں ڈکدا رہیا۔ پر جدوں دلی ولوں امداد نہ ہوئی تاں ہندوستانی سپاہ دی لہور توں باراں میل پچھانہہ شکست کھا گئی

تے اوہنے صلح دی درخواست کرن وچ ای اپنی سلامتی سمجھی۔ 12 جنوری نوں زکریا خاں آپ نادر شاہ اگے جا حاضر ہویا تے کجھ نقد آور ہاتھی قیمتی تحفے تے نادر شاہ شہر نوں امان دین واسطے ویہہ لکھ روپے تاوان مقرر کیتا۔ جیہڑا 14 جنوری نوں صوبے دار ادا کر دتا تے شہر بچالیا۔ نادر شاہ لہور وچ سولھاں دن ٹھہریا۔

نادر شاہ دے حملے نال پنجاب اتے بڑی تباہی آئی۔ وزیر آباد، ایمن آباد تے گجرات جیہے شہر نالے سارے روڑے قصبے لُٹ لئے گئے تے ساڑ دتے گئے۔ کھڑیاں فصلاں تباہ کر دتیاں گیاں تے عورتاں چکیاں گیاں۔ نادر شاہ دیاں فوجاں دی واپسی توں پچھے دی کناچ سارا صوبہ لٹ مار تے چوری ڈاکے دی شورش نال بالکل غیر محفوظ رہیا۔ دلی فتح کرن توں بعد نادر شاہ نے لہور دے صوبے دار اتے ایہہ ڈن لایا سی پئی اوہ ہر سال ویہہ لکھ روپے ایرانی فاتح دے خزانے وچ داخل کرایا کرے گا۔

نواب زکریا خاں نے سکھاں دی شورش دبان واسطے پنجاب دی مسلم آبادی نوں ونگاریا۔ جدوں سارے پنجاب دے مسلمان لڑاکے لہور وچ اکٹھے ہو گئے تے اوہناں نوں میر عنایت اللہ دی کمان ہیٹھ جھنڈا دے کے جنگ واسطے تیار کیتا گیا۔ پر کئی لکھ جواناں دی ایہہ فوج وی سکھ جتھیاں نوں زیر نہ کر سکی تے اخیر اک دن بھیلووال دے نیڑے نمازیاں دی تے سکھاں دی فیصلہ کن جنگ ہوئی۔ جیہدے وچ سکھاں دی جت ہوئی تے اوہناں دے حوصلے ہور ودھ گئے۔ ہن سربت خالصہ اک طاقت ور فوج بن گئی تے اوہدے جتھے پنجاب وچ تھاں تھاں حملے کرن لگ پئے۔ حالات نال سمجھوتہ کردیاں ہویاں زکریا خاں 1737ء نوں آپ سربت خالصہ دے اکٹھ وچ آیا تے اوتھے اوہنے سکھاں نوں دیپالپور، کنگن وال تے جھبل دیاں جگیراں دے کے اوہناں دے سردار کپور سنگھ نوں نوابی دا خطاب وی دتا۔ ایس صلح توں سکھاں نے پورا پورا لابھ اٹھایا تے اوہناں دے لیڈراں نواب کپور سنگھ تے جسا سنگھ آہلو والیے نے خالصہ دی تنظیم ول بھرپور دھیان دتا۔

یکم جون 1741ء نوں اک واری فیر یحیٰ خاں دی کمان ہیٹھ سکھاں دی سرکوبی واسطے مہم ترتیب دتی گئی تے سرکاری فوج کاہنووان دے ولدلی علاقے وچ لکے ہوئے پندرھاں ہزار سکھاں اتے حملہ آور ہوئی۔ جدوں سکھ راوی پار کر کے کٹھوہے ول نسے تے اوہناں نوں گولیاں نال وِنھ دتا گیا۔ سکھ اپنے سردار سکھا سنگھ دی کمان تھلے بے

جگری نال لڑے پر اوس لڑائی وچ ست ہزار توں ودھ سکھ مارے گئے۔ سکھ تاریخ وچ ایس لڑائی نوں 1746ء دا گھلو گھاڑا یاں قتل عام لکھیا گیا اے۔

احمد شاہ ابدالی 12 جنوری 1748ء نوں لہور آن پہنچیا۔ لہور دا صوبے دار شاہ نواز خاں دلی ول نس گیا تے درانی بادشاہ نے قصور دے افغان سردار جہان خاں نوں اوہدی تھاں صوبے دار مقرر کر دتا۔ فیر اوہ پنجاب دے علاقے وچ 16 مارچ تیکر منو پور دے مقام اتے تے ستلج دے کنڈھے اتے کجھ ہور لڑائیاں لڑ کے پچھانہہ افغانستان مڑ گیا۔ ایہہ افغان بادشاہ اوسے سال دسمبر وچ مغل شہنشاہ محمد شاہ دی موت دی خبر سن کے دوبارہ پنجاب اتے حملہ آور ہویا۔ لہور دے صوبے دار میر منو سوہدرے کول افغان فوجاں دا راہ ڈکیا۔ پر لڑائی دی نوبت نہ آئی تے میر منو نے احمد شاہ ابدالی نوں پنجاب دے چار ضلعیاں' سیالکوٹ' ایمن آباد' پسرور تے امرتسروں تری 23 میل ترن تارن دے پاسے والے "محال" اورنگ آباد دا لگان دین دا معاہدہ کر کے افغان فاتح نوں واپس کابل پرت جان اتے راضی کر لیا۔ جیہناں دناں وچ میر منو احمد شاہ ابدالی دے حملے دا مقابلہ کرن لہوروں باہر گیا ہویا سی' سکھاں لہور وچ وڑ کے خوب لٹ مچائی۔ انج 1749ء دے نیڑے تیڑے دا کجھ عرصہ لہور دے دیوان کوڑا مل دی صلح پسند پالیسی دے سبھوں سکھاں واسطے امن دا زمانہ سی۔ ایہہ ویلا اوہناں خالصہ دل (لشکر) دی نویں سریوں ترتیب تے تربیت وچ گذاریا۔ ایہدے نال سکھ اینے مضبوط ہو گئے پئی جسا سنگھ آہلو والیہ ماجھے دا مالک بن بیٹھا تے اوہنے آدینہ بیگ دیاں فوجاں نوں ہوشیار پور دے نیڑے شکست دتی۔ اوودوں پچھے سکھاں دی ساری سرداری جسا سنگھ آہلو والیہ دے ہتھ آ گئی تے اوہنوں سکھ فوجاں دا سپہ سالار ہون دی حیثیت نال بادشاہ آکھیا جان لگا۔ اوسے خالصہ دل نوں ایہناں باراں مسلاں وچ ونڈیا گیا۔ آہلو والیہ' فاضل پوریہ' سُکر چکیہ' نشان والیہ' بھنگی' نکائی' کنہیا' ڈلے والیہ' شہید' کروڑا سنگھیہ' رام گڑھیا تے پھلکیاں۔ ایہہ مِسل بندی گورو گوبند سنگھ دی اوس پیشین گوئی نوں پورا کرن ول پہلا قدم سی' جیہدے توں سکھاں دا جنگی نعرہ بنیا اے۔ "راج کرے گا خالصہ"

احمد شاہ ابدالی نوں جدوں میر منو معاہدے دے مطابق پنجاب دے چار ضلعیاں دے محاصل نہ دتے تے اوہنے پنجاب اتے دسمبر 1751ء وچ تیجا حملہ کر دتا۔ میر منو حملہ آور فوجاں دا راہ ڈکن واسطے لہور توں بائی میل پربت شاہ دولہ پل کول آن مقام کیتا۔

نکیاں نکیاں جھڑپاں توں پچھے 12 اپریل نوں آہمنو ساہمنے جنگ ہوئی۔ دیوان کوڑا مل ماریا گیا' آدینہ بیگ پچھانہ نس آیا تے میر منو صلح دی درخواست کیتی۔ جدوں اوہ احمد شاہ ابدالی ساہمنے پیش ہویا تے احمد شاہ اوہنوں پچھیا:

"جے میں پھڑیا جاندا تے توں کیہ کردا؟"

میر منو بے دھڑک بولیا۔ "میں تیرا سر کپ کے اپنے شہنشاہ نوں گھلدا۔"

ابدالی آکھیا: "ہُن توں جو میرے قابو آگیا ایں' مینوں کیہ کرنا چاہیدا اے۔"

میر منو جواب دتا: "جے توں وپاری ایں تے مینوں ویچ چھڈ۔ جے قصائی ایں تے مینوں مار چھڈ۔ پر جے بادشاہ ایں تے میرے اتے احسان کر کے مینوں معافی دے چھڈ۔"

افغان بادشاہ اوہدے جواب توں خوش ہو کے اوہنوں گل نال لا لیا تے اپنا فرزند خاص آکھ کے اوہدے سر اُتے اپنی دستار رکھ دتی۔ فیر میر منو دی سفارش تے سارے پنجابی قیدی دی آزاد کر دتے تے لہور شہر نوں اپنی امان دتی۔ ایس موقعے اتے جیہڑا عہد نامہ ہویا' اوہدے ماتحت لہور تے ملتان دے صوبے افغان بادشاہ دی سلطنت وچ شامل ہوگئے۔ احمد شاہ نے لہور وچ میر منو نوں ای صوبے دار رہن دتا تے ملتان وچ اپنا نائب مقرر کر کے اوتھے بہت سارے سدو زئی افغان سرداراں نوں جگیراں بخشیاں۔ مغل شہنشاہ دی لہور تے ملتان دے صوبیاں نال احمد شاہ ابدالی نوں ہر سال پنجاہ لکھ روپے دے زائد محاصل دین دا اقرار کیتا۔

احمد شاہ ابدالی دی واپسی توں بعد پنجاب بڑے چر تک شدید بدامنی دا علاقہ بنیا رہیا۔ سکھاں نے فیر غیر یقینی حالات دا فائدہ اٹھایا تے سارے صوبے وچ افراتفری مچا دتی۔ میر منو نے سکھاں دی پناہ گاہ "لکھی جنگل" اتے چھاپہ مروایا۔ سکھ جدوں جنگل وچوں نکل کے ستلج دی اک بیٹ ول آئے تے اوہناں دا بڑا جانی نقصان ہویا۔ 1753ء وچ پالے دی رُتے سکھ فیر لہور دیاں کندھاں تیکر آگئے۔ میر منو آپ اوہناں دی سرکوبی واسطے نکل کے راوی دے کنڈھے اتے خیمے گڈ دتے۔ فیر صوبے دار دے لشکریاں لبھ لبھ کے دیہاڑی دے پنجاہ پنجاہ سکھ گُرزاں نال مارے۔

جدوں معاہدے دی خلاف ورزی کردیاں ہویاں دہلی دربار نے لہور دا صوبہ تریہہ لکھ روپے خراج دے بدلے آدینہ بیگ نوں دے دتا تے احمد شاہ ابدالی چوتھی

واری پنجاب اتے حملہ آور ہویا۔ 1756ء دے اخیر وچ جدوں احمد شاہ ابدالی لہور دے نیڑے اپڑیا تے آدینہ بیگ شہر چھڈ کے ہانسی حصار ول نس گیا۔ دلیوں پرت کے احمد شاہ نے پنجاب دی حکومت اپنے ہتھ وچ لے لئی تے اپنے بیٹے تیمور شاہ نوں لہور تے ملتان دوواں صوبیاں دا ناظم مقرر کر کے آپ قندھار ول مُڑ گیا۔

آدینہ بیگ اپنی فوج وچ سکھ تے مرہٹے بھرتی کر کے پنجاب وچوں تیمور شاہ نوں کڈھن دا چارہ کیتا۔ اوہ 1758ء نوں اک واری فیر لہور وچ داخل ہویا۔ مرہٹیاں صوبے وچ ہر پاسے لڑائی دا بزار گرم کردتا۔ کجھی سراج نیڑے فوجاں دا ٹاکرا ہویا تے اوہ شکست کھا کے کابل ول نس گئے۔ مرہٹے آدینہ بیگ کولوں پچھتر لکھ روپے دے خراج دا وعدہ لے کے دکن پرت گئے۔

احمد شاہ ابدالی اپنے پتر دی شکست دا بدلہ لین اک واری فیر پنجاب اتے حملہ آور ہویا۔ آدینہ بیگ اوس ویلے بیاس دے کنڈھے جلال آباد وچ ٹھہریا ہویا سی۔ احمد شاہ دے حملے دی خبر سن کے اوہ دریا توں پار پہاڑاں وچ جا کے لُک گیا تے حملہ آور فوجاں دے ہندوستان توں نکل جان توں بعد ای دوآب نوں واپس آیا۔ پر اوسے سمے روہیلیاں تے ملیر کوٹلے دے افغاناں آدینہ بیگ دے خلاف بغاوت کر دتی۔ بڑیاں خون ریز لڑائیاں ہوئیاں تے بڑے نقصان مگروں آدینہ بیگ *بغاوت مکا سکیا۔ ایس کامیابی نال آدینہ بیگ دا پنجاب اتے ہتھ مضبوط ہوگیا۔ پر ہُن اوہ لہور وچ نہیں سی رہنا چاہوندا تے اوہنے بٹالے نوں اپنا صدر مقام بنا کے ملتان تے لہور وچ اپنے ناظم مقرر کردتے۔ لہور وچ اوہدا نائب خواجہ مرزا خان سی۔ پہاڑی راجیاں دی اوہدی اطاعت قبول کر لئی تے مغلیہ دربار نے اوہنوں مظفر جنگ بہادر دا خطاب دے کے پنجاب دے آزاد حکمران دی حیثیت دے دتی۔

پنجاب وچ بارھویں صدی ہجری دے ایس پر آشوب زمانے دا ذکر اک تھاں بلھے شاہ دے کلام وچ انج آیا اے:

در کُھلا حشر عذاب دا
بُرا حال ہویا پنجاب دا
ڈر ہاویے دوزخ ماریا
سانوں آمل پیاریا

جدوں اپنی اپنی پے گئی
دھی ماں نوں لٹ کے لے گئی
مونہہ بارھویں صدی پساریا
سانوں آمل یار پیاریا

۱اوہناں دے زمانے وچ پنجاب وچ جو سیاسی حالات سن' اوہ بابا بلھے شاہ انج بیان کردے نیں۔

کاں لگڑاں نوں مارن لگے
چڑیاں جُرے کھائے
الٹے ہور زمانے آئے

عراقیاں نوں پئی چابک پوندی
گدوں خود پوائے
الٹے ہور زمانے آئے

سلطنت مغلیہ دے زوال تے پنجاب وچ اک نویں طاقت اُبھرن دا منظر اوہناں دے کلام وچ اِنج دِسدا اے۔

مغلاں زہر پیالے پیتے
بھوریاں والے راجے کیتے
سبھ اشراف پھرن چپ کیتے
بھلا اوہناں نوں جھاڑیا ای
رہ رہ عشقا ماریا ای
کہہ کس نوں پار اتاریا ای

اوہناں دے آلے دوالے جو ظلم تشدد تے بے انصافی دا دور دورہ سی' اوہدا نقشہ اوہناں دے کلام وچ ایس طرح کھچیا گیا اے۔

ظالم ظلموں ناہیں ڈردے
آپے عملیں آپے مردے
مونہوں توبہ دلوں نہ کردے

ایتھے اوتھے ہوون خوار
نت پڑھنا ایں استغفار
کیسی توبہ ہے ایہہ یار

ایسے مشاہدے نوں اک ہور کافی وچ انج بیان کردے نیں۔

علموں میاں جی کہاویں
تمبا چُک چُک منڈی جاویں
دھیلا لے کے چُھری چلاویں
نال قصائیاں بہت پیار
علموں بس کریں او یار

اپنے ویلے دے معاشرے دیاں خرابیاں دا ذکر اوہناں دے کلام وچ ایس طرح آوندا اے۔

اُلٹے ہور زمانے آئے
اپنیاں دے وچ الفت ناہیں
کیا چاچے کیا تائے
اُلٹے ہور زمانے آئے
پیو پتراں اتفاق نہ کائی
دھیاں نال نہ مائے
اُلٹے ہور زمانے آئے
اگلے جا بنگاہ لے بیٹھے
پچھلیاں فرش وچھائے
اُلٹے ہور زمانے آئے

اک ہور تھاں آکھیا اے۔

قصر نام قصور ہے' اوتھے مونہوں نہ سکن بول
اوتھے سچے گردن مارئیے' اوتھے جھوٹھے کرن کلول

ایہہ سچ جھوٹھ دا نتارا کرن دی صوفیانہ صلاحیت ای بابا بلھے شاہ دی شاعری نوں اپنے زمانے دا آئینہ تے ہر زمانے دا میزان بناندی اے۔ اوہ آکھدے نیں:

بُلھا شاہ فقیر وچارا
روشن جگ وچ نام تمہارا
چلیا دے کے کُوچ نقارہ
نُوروں سرج اُتاریا ای
رہ رہ وے عشقا ماریا ای

ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی

سچل سرمست دا شعور

حضرت سچل سرمست 1740ء وچ خیر پور سندھ دے نیڑے اک پنڈ وچ جمے۔ (مولا بخش کشتہ ہوریں 1736ء آکھدے نیں) ایس توں اک ورھا پہلاں نادر شاہ درانی (1) دلی وچ قتل عام کر چکیا سی۔ احمد شاہ ابدالی اپنا پہلا حملہ (2) 1737ء وچ مکمل کر کے پچھانہہ پرت گیا ہویا سی تے باقی حملے سچل سرمست ہوراں دے جمن توں بعد کردا اے۔ اوس دا لانگھا پنجاب وچوں ہوندا اے۔ زمانے دے ایس انتشار وچ سچل سرمست ہوراں اکھاں کھولیاں۔ انسانیت نوں لہو لہان ویکھیا۔ دیویاں نوں جھدیاں تے اوہناں توں اُٹھدے ہوئے دھوئیں نوں سنگھ تھلے لنگھدیاں محسوس کیتا۔ گھوڑیاں دیاں ٹاپاں دی آواز تے اوہناں دی بھگدڑ نال اُڈن والی مٹی دا انھیرا اوہناں دے ساہمنے سی۔ آپا دھاپی دے ایس دور وچ دنیا ای دنیا سی۔ قتل و غارت انج سی جیویں کیڑیاں مکوڑیاں نوں پیراں ہیٹھاں مدھ دتا جاوے۔

جدوں باہرلی دنیا وچ ایہو جیہے حالات ہوون تے انسان دے اندرلی دنیا اتے وی اثر پیندا اے۔ ایہناں اثراں نوں تن طرح ویکھیا جا سکدا اے۔

(1) اک تے ایہہ کہ بندہ ایس رنگ رلی وچوں لذت محسوس کردا اے تے ایہہ لہو دی ہولی اوس دی من پسند کھیڈ بن جاندی اے تے اوہ وی عام درندیاں نال رل کے اوسے خون وچ ڈُب جاندا اے۔

(2) ایہہ سارے حالات ویکھ کے اوہدا دماغ چل جاندا اے۔ اوہ اللہ دی احسن تے اشرف مخلوق دے ایہہ کارنامے ویکھ کے اپنے آپ نوں قائم نہیں رکھ سکدا تے اوہ پاگل ہو جاندا اے۔

(3) تے تریجی تھاں تے اوہدے ساہمنے حقیقتاں کُھل کے آجاندیاں نیں۔ اوہ سمجھ جاندا اے کہ ایہہ دنیا نفسانفسی نال بھری پئی اے۔ ہر کوئی دنیا کماون لئی دوجے

دے گانے نوں داتے لائی جاندا اے تے اوہدے نال آپ وی مُکدا جاندا اے۔ دنیا دا فانی ہونا اوہدے ساہمنے کُھل کے آجاندا اے تے اوہ چیک پیندا اے کہ جے ایہہ دنیا اے تے ایہدے تے سوواری لعنت اے، پر اوہنے جیونا ایسے دنیا وچ ای ہوندا اے۔ ایس لئی اوہ اپنے اندر دے سکون لئی اک نویں دنیا دی تلاش وچ ڈُب جاندا اے۔ اوہ دنیا حقیقتاں دی دنیا ہوندی اے۔ ایتھے اوس نوں سکون لبھدا اے نالے اوس دی روح حقیقت آشنا ہو جاندی اے۔

سچل سرمست نے ایہہ تریجی راہ پھڑلئی۔ اوہناں دے دور وچ ای بابا بلھے شاہ ایس راہ تے چلدے پئے سن۔ اردو دے مشہور شاعر خواجہ میر درد تے شہرت یافتہ مثنوی "سحرالبیان" دے خالق میر حسن دا وی ایہو زمانہ اے۔ ایس دور وچ انسانی قدراں ملیا میٹ ہو چکیاں سن۔ اخلاقی قدراں مُک چکیاں سن۔ صرف جسم تے دنیا داری باقی رہ گئی سی۔

آندرے ژید اک تھاں لکھدا اے کہ "نیک جذبیاں نال برا ادب جنم لیندا اے۔" ایہنوں ذرا کھول کے ویکھیے تے گل انج ساہمنے آوندی اے پئی اجتماعی طور تے قدراں وگڑ گئیاں ہوون تے بدی یاں شرنے ہرپاسے بلہ بول دتا ہووے تے فیر جو کجھ اجتماعی طور تے ساہمنے آوے گا اوہ برا ہووے گا۔ پر ایسے وچوں جے کوئی اپنے لئی وکھ راہواں نوں چُن لوے گا تے اوہ کنول دے پُھل وانگوں انملا تے منفرد ہو کے اوس چکڑ وچوں وی سبھ نوں دِسے گا تے چنگا لگے گا تے ایہو اوس دی آفاقیت تے ہمہ گیریت دا مظہر بن جاوے گا۔

سچل سرمست اردو، فارسی، سندھی تے پنجابی دے قادرالکلام شاعر سن۔ اوہناں نے ہر صنف وچ لکھیا تے خوب لکھیا۔ اجیہا کون شخص کر سکدا اے۔؟ اوہو ای جیہڑا کہ پوری انسانیت دا مبلغ ہووے، ترجمان ہووے۔ حالات توں متاثر ہوون دی تھاں تے حالات نوں متاثر کردا ہووے تے اوہناں نوں بدل کے رکھ دیون دی اہلیت رکھدا ہووے۔ اوہناں کول اک وسیع نظر سی۔ نفسیاتی ژوف بینی سی تے جے کر ایہو دوویں گلاں ای پھڑلیے تے اوہناں دی بقائے دوام دی ضمانت دیندیاں نیں، پر نہیں ایس مقالے وچ ایس گل نوں واضح کیتا جاوے گا کہ سچل سرمست دا شعور کس طرح بنیا، پروان چڑھیا تے کیویں پختہ توں پختہ تر ہوندا گیا۔

ایس گل توں کوئی وی انکاری نہیں ہو سکدا کہ شعور مادی زندگی دی پیداوار اے۔ اوس دی اچائی گھٹائی، عمل تے رد عمل، ٹھہراؤ تے ترقی، سبھ کجھ اپنے ماحول توں ای متاثر ہوندا اے۔ جے کر ایہہ آکھ لیے کہ شعور ماحول دی ای پیداوار ہوندا اے تے غلط نہیں ہوون لگا۔ کسے وی شاعر، فنکار نوں سمجھن لئی ایہہ ضروری اے کہ اوس دے شعور نوں اوس دے سماجی پس منظر وچ رکھ کے جذبیاں دے صحیح محرکاں نوں سماجی زندگی دیاں حقیقتاں دی تلاش کیتی جاوے۔ سچل سرمست دی شاعری دیاں قدراں دا تعین کرن لئی پہلاں ایہہ ضروری ہو جاندا اے کہ اسیں اوہناں دے سیاسی، سماجی، اقتصادی تے تہذیبی ماحول نوں ویکھیے، فیر اوہناں دی بڑھت تے گھٹ ہوون ول نظر ماریے۔ قدراں تے لوڑاں تھوڑاں دا جائزہ لیے۔ ایس توں بعد ای سچل سرمست دا کلام عام قاری دی سمجھ وچ آ سکدا اے۔

سچل سرمست دا دور بڑا ای گھٹا بھجا تے ڈگا ڈھٹھا دور سی۔ جاگیرداری نظام نے عام اخلاقی قدراں نوں مجروح ای نہیں سی کیتا ہویا بلکہ ملیا میٹ ای کر چھڈیا سی تے جے کر کجھ قدراں باقی ہے وی سن تے اوہناں دی شکل ایہی کو وگڑی ہوئی سی کہ پچھاننا اوکھا سی۔ ایس نظام دی چھاپ عام ذہن تے وی گوڑھی سی تے فنکار ---- شاعر ---- ایہدے کولوں بہتا ای متاثر سی۔

میں تاں شرم حیا کنوں کیہاں وے

سچل سرمست دا ایہہ مصرعہ اوسے نظام دی مخالفت کردا نظر آوندا اے۔ ایس توں اگلا مصرعہ ویکھئے:

لوکاں دا کوئی غرض نہ مینوں روواں زار و زار

شعور دی آفاقیت دے دعوے عام نیں تے اکثر اوقات گمراہ کر دیون والے بن جاندے نیں۔ طبقاتی، وقتی تے مقامی حقائق دا صحیح علم نہ ہوون پاروں بہت ساریاں اہم چیزاں نوں اوہناں دے پس منظر وچ نہیں رکھ سکدے تے ایس طرح اوہناں بارے اسیں صحیح رائے قائم نہیں کر سکدے۔ شاعر ماضی دا ہووے، اپنی سوسائٹی دا شیشہ ہووے، مستقبل دا پتھر ہووے، اوہدا کلام اپنے ماحول توں متاثر ہویاں بناں نہیں رہ سکدا۔

جیس طرح پہلاں وی ذکر ہویا اے کہ سرمست دا دور زوال پذیر جاگیردارانہ دور سی، جیہدے اونچ نیچ دے نقوش بڑے جیہے دیاں موٹیاں موٹیاں رگاں وانگوں سماج دے سارے پنڈے تے ظاہر ہو چکے سن تے ایہہ لشکارے سانوں سچل سرمست ہوراں کول لبھدے نیں۔ ایہہ دوجی گل اے اوہ اپنے خیالاں نوں سوہنے سوہنے رنگ دے کے ایہناں کرلیتی منظراں نوں سوہنیاں بنا دیندے نیں تے اوہناں دے جذبے ایسے شعور دی روشنی وچ ہور وی نکھر کے ساہمنے آجاندے نیں۔

اک گل ہور یاد رکھن والی اے کہ اقتصادی نظام جاگیردارانہ ہووے یاں کوئی ہور شعور لئی سچا نہیں بن سکدا تے نہ ای شعور عین اوہدے مطابق ڈھل سکدا اے۔ اوہ تے صرف اوہدیاں حداں تے طرفاں نوں متعین کر سکدا اے یاں کردا اے تے ایہناں حداں وچ رہندیاں ہویاں شاعر دے ذہن نوں ہر طرح دی آزادی حاصل ہوندی اے۔ ایسے لئی اک ای دوریاں اکو طرح دے اقتصادی تے سماجی نظام وچ رہن والے فنکار اکو جیہے نہیں ہوندے۔ ایہدی مثال لئی سچل سرمست دے نال بابا بلھے شاہ، وارث شاہ، مولانا عبدالحکیم اچوی، پیر پگاڑو، صدیق فقیر تے سید غلام جیلانی رہتکی اکو دور دے شاعر نیں، پر ہر کسے دا انداز، اسلوب، موضوع تے اظہار دا وسیلہ وکھو وکھ اے کیوں جے ایس نظام توں وکھ ہور وی بے شمار چیزاں شعور دی تخلیق دیاں ذمہ دار ہوندیاں ہن جیویں روایتاں، معاشرتی مزاج۔

سچل سرمست دے دور وچ اسیں ویکھنے آں کہ طبقاتی نظام اپنے عروج تے وے جیویں کہ ہر سرمایہ دارانہ معاشرے وچ ایہدا ہوتا ای اوس معاشرے دی بقا دی دلیل ہوندی اے۔ ایس طرح دے نظام وچ زندگی تے شعور وچ اک تصادم دی فضا جم پیندی اے۔

دوست اساں کنوں دور نہ جائیں
بہہ نیناں دے نیڑے
توں تاں میںڈا میں تاں تینڈی
گھول گھتاں سب کھیڑے

کھیڑیاں دا تعلق لوکی ویلے دی حیاتی نال اے تے گھول گھتن والی گل سچل سرمست دے شعور دی اے۔ ایس گل نوں ایس طرح وی کیتا جا سکدا اے کہ انسان

دا بڈھلا جذبہ جیہدے اتے اوہدے پورے فکر تے عمل دا ڈیل کھلوتا اے اپنی حیاتی نوں خوش حال تے مطمئن بناونا اے۔ ایسے لئی عام تے معمولی حالاں وچ شعور دا کم مادی تھوڑاں نوں حاصل کرنا اے، پر عملی حیاتی وچ جذبیاں یاں جذبے دا ایہہ ہڑھ تاریخ دی زمین اتے ہلیٹے کھاندا چلا جاندا اے تے اوہ غیر شعور دی پوری دی پوری کائنات نوں جیہدے وچ مذہب، اخلاق، تہذیب تے تمدن شامل نیں، اپنے نال بہا کے لے جاندا اے۔

ایس سرمایہ دارانہ تے جاگیردارانہ نظام نے جدوں طبقاتی شعور نوں پختہ کردتا تے جیویں گل ہو چکی اے کہ قدراں دی بدل گیاں۔ اوس ویلے سچل سرمست دے ساہمنے ایس فرقہ پرستی دے خلاف اک پوری تاریخ سی۔ انقلاب مدینہ ماضی تے مستقبل دے سارے ای طبقاتی نظام نوں مُکا دیون لئی کافی سی۔ ایس عالم ساز انقلاب توں پہلاں کس طرح ذاتاں حسباں تے نسباں دی دعویاتی چھوٹیائی موجود سی، کس طرح اوچ نچ دی قدر کیتی جاندی سی۔ آقا تے غلام وچ کنا فاصلہ سی تے داعی انقلابؐ دے اک اشارے نال سبھ کجھ برابر ہوگیا۔ دُوجا محرک اوہناں دا اپنا دور سی۔ جتھاں نے پنجاب وچ ات چکی ہوئی سی۔ دکن وچ مرہٹے آپھرے پھردے سن۔ پنجاب وچوں سکھاں نے مغل حکومت نوں نتھ پائی ہوئی سی۔ باہرلے مضبوط بندے ہندوستان نوں خونخوار اکھاں نال ویکھ رہے سن تے پنجاب تے سندھ خاص طورے تے بیرونی حملہ آواراں دی گزرگاہ سی۔ اشرف المخلوقات دی ذلت، بے بسی، بے حرمتی تے رسوائی نے سرمست ہوراں دے شعور نوں "غیر دنیا دار" بناون لئی تیار کردتا۔ ایہہ دنیا اوہناں دی نظر وچ ذلیل ترین ہوگئی۔ حقیقت دے مقابلے وچ اک ہنگامی تے وقتی تے فنا ہوون والی دنیا دلوں تے دماغوں اُتر گئی۔

ایتھے شعور دی شناسائی حقیقتاں نال ہوندی اے۔ دوجیاں لفظاں وچ شعور وجدان دے تابع ہوگیا۔ جذبہ عقل تے حاوی آگئے۔ دماغ نے محسوس کرنا شروع کر دتا تے دل سوچن لگ پیا۔ نتیجہ ایہہ ہویا کہ ساری ای کایا پلٹ گئی۔ سلوک دیاں منزلاں شروع ہو گیاں تے دُنیاوی منزلاں سنگ راہ بن کے رہ گیاں۔ ساریاں کثرتاں مُک مُک گیاں اک لاشریک وحدت کھل کے ساہمنے آگئی۔ کدی فنا نہ ہون والی حقیقت دیاں تجلیاں دل تے دماغ نوں روشن کر گیاں تے اوہناں نوں اپنا وجود اوس وجود حقیقی توں

بغیر بے معنی یاں نہ ہون دے برابر محسوس ہوون لگ پیا۔ ایتھے ای اوہناں کول وحدت الوجود دا فلسفہ پختہ ہو کے ساہمنے آگیا۔

سچل سرمست کول وحدت الوجود موجود ہے، پر نہ تے غالب تے خواجہ غلام فرید وانگوں فلسفے دی صورت اختیار کردا اے تے نہ ای بابا بلھے شاہؒ تے میاں محمد بخشؒ وانگوں لذت دیونؒ والا اے بلکہ عقیدے دی شکل اختیار کر لیندا اے۔ ایسے لئی بابا بلھے شاہؒ والی سرمستی یاں ندھڑکی ایتھے موجود نہیں اے بلکہ خراماں روی تے دھیما پن لبھدا اے۔

توں آئیں کھڑی کانگ اُڈاواں
آوس میڈے ویڑھے
ہر دم ہوویں یاد سجن توں
درد منداں دے نیڑے
تھے اساں توں سوہنا سائیں
جھنگ سیال دے جھیڑے
رانجھن تے . میں ہک تھیوسے
کون کینے کھیڑے

تے اک ہور تھاں تے آکھدے نیں:

سچل بیاں سبھ کوڑیاں گالہیں سچا عشق الستی

فلسفہ کسے نوں قائل کرن لئی ہوندا اے۔ لذت والا انداز اپنے آپ نوں مست کر دیون لئی اے تے عقیدہ اپنی ذات دی نفی کر کے دوجے دے حوالے کر دیون دا ناں اے۔ ایہو (Total Submission) سچل سرمست ہوراں کول لبھدی اے۔ ابن عربی جدوں آکھدے نیں۔ لا موجود الا اللہ تے اوہناں دی مراد ایہو ہوندی اے۔ ایتھے اعمال کھل کے ساہمنے آجاندے نیں۔ شاعریاں صوفی دا کردار بغیر کسے دلیل توں سامع یاں قاری نوں متاثر کردا تے دل وچ اُتردا جاندا اے۔ تبلیغ دا ایہو طریقہ حضرت معین الدین چشتی ہوراں اپنایا سی۔

زبان تے انداز بیان دا تعلق وی انسان دے شعور نال ہوندا اے۔ حالات اوس دے شعور نوں جیس سچے وچ ڈھالدے نیں، اوسے سچے وچوں لفظ وی نکلدے

آوندے نیں۔ سچل سرمست دیاں رمزاں تے استعارے وی ایسے شعور دی پیداوار نیں۔ رانجھا جھنگ تے کھیڑے ایہہ رمزاں اوسے پس منظر راہیں اوہناں دے شعور دا حصہ بن گئیاں نیں جیس دا ذکر شروع وچ کیتا گیا اے۔ تمثیلاں تے لوک استعارے وی ایس گل دی گواہی دیندے نیں پئے۔ تشبیہاں تجریدی نہیں بن بلکہ تنزیلی نیں، جیہڑیاں اوہناں دے عملی صوفی ہوون دی دلیل نیں۔ حضور نبی کریم ﷺ دے وصال تے حضرت فاطمہ الزاہرہؓ دا مرثیہ:

"کہ سورج نوں ولیٹ دتا گیا۔ زمانہ انھیرا ہو گیا۔ زمین غمگین چیز بن گئی۔"

کیڈے ڈبے ہوئے استعارے نیں۔ سورج دا ولیٹیا جانا عقیدت دی انتہا اے۔ ایسے طرح اسیں ویکھنے آں کہ سچل سرمست کول "کون کینے کھیڑے" یاں "دردمنداں دے نیڑے" مصرعے اوسے عقیدت بھری محبت یاں محبت بھری عقیدت وچ ڈبے ہوئے نیں جیہڑی اک عاشق کول ہوندی اے یاں ہونی چاہیدی اے۔ ایتھے خواجہ میر درد دا اک شعر ویکھیے:

نہ ہاتھ اٹھائے فلک گو ہمارے کنے سے
کسے دماغ کہ ہو دو بدو کمینے سے

کیا شان استغنا اے، پرواہ ای کوئی نہیں اے۔ ایہو بے پرواہی یاں اپنی محبت تے عقیدت وچ گواچ جاون دا انداز سچل سرمست کول ملدا اے، جیہڑا کہ اوہناں نوں زمانے تے زمانے دے حالات نے عطا کیتا۔ اوہ صاف ذہن دے مالک سن۔ دنیا دیاں طریقیاں نوں چنگی طرح ویکھیا تے شعوری طور تے مثبت نتیجہ کڈھیا۔ دنیا تے دنیاداری نوں موت قرار دتا تے اللہ دی محبت وچ آون والی موت نوں وی روشن زندگی آکھدے نیں۔

جو دم غافل سو دم کافر سانوں مرشد نے فرمایا
سچل عشق دی بات ہے سچی بیا سبھ پندھ اجایا

حاشیے:

1- ایران دے جگ منے بادشاہ نادر شاہ دا اصلی ناں نادر قلی سی تے اوہدے پیو دا ناں امام قلی سی۔ ایہناں دے قبیلے دا ناں افشار سی۔ مورخاں اوہدا ناں نادر قلی، نادر شاہ یاں نادر شاہ افشار لکھیا اے۔ احمد شاہ ابدالی، نادر شاہ دا جرنیل سی۔ نادر شاہ دے قتل ہون مگروں احمد شاہ خراسان چوں پرت آیا تے اوہنے افغان علاقیاں وچ وکھری بادشاہت قائم کیتی۔ بادشاہ بنن مگروں اوس اپنے لئی "دُرِّ دوّران" دا لقب چُھنیا۔ ایسے نسبت نال اوہ دُرانی بنیا۔ احمد شاہ درانی اکھوانا پسند کردا سی کیوں جو "ابدالی" سدن نال دوجے افغان قبیلیاں نوں گُرانے دیر چھتے آوندے سن۔ تاریخ وچ احمد شاہ "درانی تے ابدالی" مشہور اے۔ اساڈی جاچے نادر شاہ نوں درانی لکھنا ٹھیک نہیں۔(مرتب)

2- احمد شاہ ابدالی نے برصغیر پاک و ہند اتے پہلا حملہ 1748ء وچ کیتا سی۔(مرتب)

ڈاکٹر الیاس عشقی

خواجہ غلام فرید تے سچل سرمست

تصوف دے شاعراں نوں تن قسماں وچ ونڈیا جاندا اے۔ پہلی قسم دے شاعراں اتے سعدی تے حافظ دا رنگ وکھالی دیندا اے۔ دوجی قسم دے رُومی دے پیروکار نیں۔ تیجی قسم منصور حلاج، سنائی تے عطار دے مگر ٹُرن والیاں دی اے۔ ایہہ تقسیم شاعر دے تصوف دی نوعیت دے حساب نال کیتی گئی اے۔ نہیں تاں شاعراں دے مزاج اتنے وکھو وکھ ہوندے نیں کہ اوہ کسے اک راہ اتے چل ای نہیں سکدے۔ جے انج ہوندا تاں اوہ نرول شاعر ای نہ ہوندے رزے پیروی کرن والے بن کے رہ جاندے۔ خواجہ فرید پہلے تے دوجے رنگ نوں رلا کے اک نویکلا انداز اختیار کیتا اے جدوں کہ سچل سرمست تیجی قسم دے شاعراں وچوں نیں۔ سعدی تے حافظ حقیقت نوں مجاز دے رنگ وچ پیش کردے نیں۔ رُومی فلسفیانہ تے مفکرانہ انداز اختیار کردے نیں۔ علم کلام تے تمثیل نال اپنے انداز نوں اینا من کھچواں بنا لیندے نیں کہ عارف تے عامی دوواں تے ڈونگھا اثر ہوندا اے۔ حال نوں قال وچ لے آون دا ایہہ انداز اوہناں توں شروع ہو کے اوہناں اتے ای مک جاندا اے۔ سچل سرمست منصور دی راہ اتے ٹُرے نیں، جیہڑے حال چوں باہر نہیں نکلدے۔ اوہناں دے حال تے قال وچکار کوئی وِتھ نہیں ہوندی۔ اک سرشاری دی کیفیت ہوندی اے، جیہڑی ظاہر ہون لئی اکھراں دا سہارا قبولدی اے، پر ایہدے نال کدے وی اوہناں دی سوچ دی روانی نہیں گھٹ سکدی۔ کیفیتاں جیویں ہوندیاں نیں انجے بیان کر دیتاں جاندیاں نیں۔ حال دے غلبے دی گل نوں سدھے انداز وچ بیان کرن پاروں ایس قسم دی شاعری دا چھیتی اثر ہوندا اے۔ ایہہ جیس اضطراری کیفیت وچ لکھی جاندی اے، "تقریباً" اوہی کیفیت سُنن والیاں تے طاری کر دیندی اے کیوں جو ایہدے وچ جذبیاں دے اُبال تے بیان دے جوش دی وجہ نال اک تیز وگن والے طوفانی دریا دی کیفیت پیدا ہو جاندی اے، جیہڑی

سنن والیاں نوں اپنے نال روڑھ لے جاندی اے۔ اجیہی شاعری وچ الفاظ تے بہتی واریں تشبیہاں تے استعارے وی ساہمنے دے ہوندے نیں' پر فنی پکھ دی حیثیت دوجے درجے دی ہوندی اے۔ ایس لئی کہ جذبیاں تے احساساں دی شدت تے خیالاں دا ہڑھ بہتی سوچ وچار دی مہلت نہیں دیندا۔ ایس قسم دی شاعری وچ شعور تے تحت الشعور دی دُوئی مٹ جاندی اے۔ ایہہ گل پہلے دو قسم دے شاعراں وچ کدے کدے ہوندی اے۔ ایس لئی اوہناں کول لفظاں دا چناؤ تے فنی پکھ اتے سوچ وچار نظریں آوندا اے۔ اوہناں دے کلام وچ ارادے دا چنگا بھلا ہتھ ہوندا اے۔ جدوں کہ تیجے طبقے دے شاعراں دے کلام وچ ایہہ کیفیت نہیں ملدی۔ ایتھے گل علم تے فکر دی راہ توں لنگھ کہ ذہن وچ نہیں آوندی سگوں دل وچوں نکلدی اے تے سدھی دل نوں وجدی اے۔ اک گل دوواں وچ سانجھی اے کہ ایہناں شاعراں تے ایس شاعری توں اثر قبولن لئی سوز تے اک روحانی کیفیت چاہیدی ہوندی اے۔ ایہدا مطلب ایہہ وے کہ صوفیاں دی شاعری ہوندی ای اوہناں لوکاں لئی اے' جیہڑے تصوف ول مُہاڑ رکھدے نیں تے اوہی اوہناں دے مخاطب ہوندے نیں' پر دوجے چنگے ذوق والیاں تے وی ایس شاعری دا اثر ایس لئی ہوندا اے کہ اوہناں دے اکھر سادے تے انداز سدھا ہوندا اے تے حقیقت نوں مجاز دے رنگ وچ پیش کیتا جاندا اے۔

خواجہ غلام فرید تے سچل سرمست بنیادی طور تے نہ سہی پر اپنے فن پاروں دکھو وکھ قسم دے شاعر نیں۔ اوہناں دی ذہنیت تے جبلت وچ کوئی وڈا فرق نہیں۔ بھاویں خواجہ غلام فرید تے سچل سرمست دا زمانہ وکھرا اے' پر اوہناں دی شاعری دی روح تے مقصد اکو اے۔ زبان' تہذیب تے ثقافت دا کوئی خاص فرق نہیں۔ ماحول تے ذہنیت وی اکو اے۔ دوواں شاعراں دی انسان دوستی ای ایہناں نوں عاماں وچ مقبول کردا اے۔ صوفی شاعر بہتا تاں اپنے حال وچ ڈبے ہوندے نیں تے کئی روحانی تجربیاں وچوں لنگھدے نیں۔ کدی حال ایہہ دا غلبہ اوہناں نوں منصور حلاج تے عطار وانگوں اپنا آپ بھلا دیندا اے۔ کدی ایہی بے خودی اوہناں نوں اجیہا ہوش دیندی اے کہ اوہ رومی وانگوں دیوانگی وچ وی سیانف دیاں گلاں کردے نیں۔ باہر دی دنیا توں بے نیازی اوہناں نوں اندر دی دنیا وچ اپڑا دیندی اے۔ اندر دی اکھ اوہناں تے باہرلی دنیا دے اجیہے راز کھول دیندی اے جیہناں تیکر عام شاعراں دی نظر نہیں اپڑدی۔ اوہ حقیقت

وچ مجاز تے مجاز وچ حقیقت ویکھدے نیں تاں حافظ تے سعدی دے نیڑے نظر آوندے نیں۔ حال وچ ڈبے ہوندے نیں تے منصور وانگوں انا الحق دا نعرہ لاوندے نیں۔ ہوش تے بے خودی دی سرحد اتے اپڑ دے نیں تاں رومی وانگوں حیاتی تے دنیا دے رازاں توں پردہ چکدے نیں۔ اوہ ہر حالت وچ ذہنی تے فنی طور تے اپنی قسم دے شاعراں نال جڑے ہوئے نیں تے تناں قسماں دے شاعراں دے کلام دا بہتا حصہ ایس تقسیم توں باہر نہیں ہوندا۔ اوہناں دے کلام وچ اکسار تا نہیں ہوندی پر مقصد اکو ہوندا اے کیوں جے ایہہ اوہناں دے تخلیقی مزاج تے ذہنی رویاں دی ضرورت ہوندی اے تے ایس نال اوہناں دی شاعری وچ اک وکھرا رنگ پیدا ہوندا اے۔ اسیں ویکھدے آں کہ پہلی قسم دے شاعراں وچ مجاز تے حقیقت دا فرق مٹ جاندا اے۔ دوجی قسم دے شاعراں کول علمی، فلسفیانہ تے فکری پکھ بہتا ہوندا اے۔ ایہناں دوواں قسماں دے شاعر شاعری دے فن ولوں اوسلے نہیں ہوندے۔ تیجی قسم دے شاعر ننگی تلوار وانگوں ہوندے نیں، اوہناں دی سٹ ڈاڈھی تے ڈونگھی ہوندی اے۔ دل دا سانگا سدھا دل نال ہوندا اے۔ ایہو کارن اے کہ بچل سرمست دی شاعری حلاج تے عطار وانگوں اضطراری، غیر شعوری تے بھیتی رد عمل پیدا کردی اے۔ اوہناں دے کول حال تے قال وچ وکھریواں نہیں۔ ایہی کیفیت اوہناں دے شعور دا سُوما اے۔ اوہ من دے چانن نال ویکھدے نیں۔ اوہناں کول علم تے عقل دے سوے پنجاں حساں توں نہیں پھُٹدے سگوں بندے دے اپنے اندروں پھُٹدے نیں۔ پھیر وی تصوف ہر قسم دے شاعراں وچ خیال تے مقصد دی ایکتا قائم کردا اے۔

ایہہ پچھوکڑ ایس لئی ضروری سی کہ خواجہ غلام فرید تے بچل سرمست دوویں صوفی شاعر دو وکھ قسماں نال تعلق رکھدے نیں۔ پھیر وی دوواں دے تصوف وچ کوئی فرق نہیں۔ دوواں دی روح اکو تے مُنیہا سانجھا اے۔ ایتھے اسیں پہلے ویکھدے آں کہ ایہناں دو وڈے شاعراں وچ سانجھاں کیہڑیاں نیں۔

(i)- دوواں سرائیکی زبان وچ شاعری کیتی اے۔

(ii)- دوواں دی شاعری دا موضوع تصوف اے۔

(iii)- دوواں دے تصوف دے علمی تے عملی پکھ وچ کوئی فرق نہیں۔

(iv)- دوواں دے کلام وچ حال دا رنگ چوکھا اے۔

(v)- دوواں دے کول حقیقت دے نال مجاز دا پکھ اے۔

(vi)- دوواں دے ابلاغ دی بنیہ زبان تے بیان دی سادگی اے۔

(vii)- دوواں دی شاعرانہ حیثیت وچ کوئی بڈھلا فرق نہیں۔

ایہناں سانجھاں دے باوجود اوہناں دے کول وکھریواں دی اے۔ ایتھے ضروری جاپدا اے کہ اوہناں دے وچ جیہڑے فرق نیں، اوہناں دا ویروا کر لیا جاوے۔

(i)- بچل سرمست بہتا کر کے منصور تے عطار وانگوں حال وچ مست رہندے نیں جدوں کہ خواجہ فرید حال دے غلبے وچ عقل دیاں سرحداں نہیں ٹپدے۔ عشق دیاں انتہائی کیفیتاں دی اوہناں نوں مجاز دیاں سرحداں دے نیڑے ای رکھدیاں نیں۔

(ii)- خواجہ فرید دی شاعری وچ تصوف دے علمی تے عملی پکھاں وچ اک توازن رہندا اے جدوں کہ بچل دا جذبہ ایہناں حداں نوں نہیں قبولدا۔ اوہناں دے نیڑے توازن دا مطلب قال حال دے مطابق ہووے۔ ابلاغ اوہناں لئی دوجے درجے دی حیثیت رکھدا اے۔ ایس کیفیت پاروں اوہ بلھے شاہ تے سلطان باہو نال جا ملدے نیں۔

(iii)- خواجہ فرید دی زبان خالص سرائیکی اے جدوں کہ بچل دی زبان تے سندھی دا اثر اے۔

(iv)- خواجہ فرید فن ولوں اوسلے نہیں رہندے جدوں کہ بچل بیان دے جوش تے جذبیاں دی شدت دے ہڑھ وچ کئی واریں فنی لوڑاں نوں اُلانگھ جاندے نیں۔ اک دی شاعری ہولے ہولے وگدی ندی اے تے دوجے دی شاعری ٹھاٹھاں ماردا دریا اے۔

(v)- خواجہ صاحب دا درد بڑا سہن جوگ ای نہیں سگوں سوادی دی اے۔ بچل ایس درد دی کوڑ دا انند ماندے نیں۔

خواجہ غلام فرید تے بچل سرمست دوویں تصوف وچ اپنے مسلک دا اظہار اکو طریقے نال کردے نیں۔ خواجہ صاحب فرماوندے نیں۔

ملوانے دے وعظ نہ بھانے
بے شک ساڈا دین ایمانے
ابن العربی دی دستور

عاشق مست مدام ملامی
کہ سبحانی بن بسطامی
آکھ اناالحق تھی منصور

سچل نے آکھیا سی۔

سوا ای کم کریجے، جنہ وچ اللہ آپ بنیجے
مار نغارا اناالحق دا، سُولی سر چڑھیجے
وچ کفر اسلام کنڈاہاں، عاشق ناں نہ اڑیجے
"سبحانی ما اعظم شانی" سچل سر سنیجے

ایہناں شعراں توں جتھے دوواں شاعراں دے سانجھے مسلک واحدنیت دا پتہ لگدا اے اوتھے دوواں دے اسلوب تے زبان دے ورتارے دی وی سمجھ لگدی اے۔

ایہناں دوواں مُچیّاں شاعراں دا مڈھلا عقیدہ اکو اے تے سارا کلام ایسے نقطے دی تفسیر اے۔ خواجہ غلام تے سچل سرمست دوواں نوں اپنے مرشد نال محبت اے۔ خواجہ صاحب اپنے وڈے بھرا تے پیر طریقت حضرت فخر جہاں غلام فخر الدین نوں کئی طرح یاد کردے نیں۔

فخر الدین مُشل دے شوقوں دم دم نکلم دود
وصل فرید کوں حاصل ہویا جب ہوگیا نابود

بن دلبر شکل جہان آیا ہر صورت عین عیان آیا
کتھے حسن حسین شہید بنے کتھے مرشد فخر جہاں آیا

چشماں فخر الدین مُشل دیاں تن من کیتا چور

فخر جہان قبول کتو سے واقف کل اسرار تھیو سے
ہر جا نور جمال ڈٹھوسے مخفی راز تھیئے اظہار

فخر جہان ہک ریت بجھائی ارضی تھیا یک بار سمائی

ظلمت بن گئی نور و نور

سچل دے مرشد اوہناں دے چاچے حضرت خواجہ عبدالحق سن، جیہناں دی ذات سچل لئی ہدایت تے ایمان دا سرچشمہ اے۔ اوہ اپنے مرشد نال عقیدت تے محبت رکھدے نیں تے ایس دا اظہار بار بار کردے نیں:

ہادی مہدی مرشد میڈا، قادریہ ہے کامل
عارف عبدالحق ہر دم، نال مریداں شامل

پیرا ساڈا عبدالحق ہے ..... ناؤں ہادی دا اور اور
یار سچل کوں جو نہ مینندے، خارجی اوہے ہن کورکور

مرشد دا خیال آوندیاں سار ای سچل تے حال دا غلبہ ہو جاندا اے تے اوہ اپنی ذات نوں بھوں اہم سمجھن لگ پیندے نیں۔ ایسے حالت وچ اوہ اپنی ذات وچ مرشد دا جلوہ ویکھدے نیں تے اپنے منکراں نوں خارجی آکھ دیندے نیں۔

ہادی ہے میڈا عبدالحق سائیں، صوفی صاف جو شہنشاہ میاں
سبھ علم تہیں توں معلوم تھیا، اسرار مڑیو ای، آگاہ میاں

دوواں دی شاعری پڑھیاں پتہ لگدا اے کہ اوہ تصوف دے علمی پکھ توں چنگی طرح جانو سن۔ اوہ تصوف دیاں اصطلاحواں تے چنگی طرح حاوی سن۔ اوہناں دی شاعری وچ قرآن دیاں آیتاں، حضورؐ دیاں حدیثاں تے بزرگاں تے صوفیاں دے قول تھاں تھاں تے کھلرے ہوئے نیں۔ خواجہ صاحب فرماندے نیں۔

حسن قبح سبھ مظہر ذاتی ہر رنگ میں ہے رنگ پیارا
نحن اقرب راز انوکھا وھو معکم ملیا ہوکا
سمجھ سجانو عالم لوکا ، ہے ہر روپ میں عین نظارا
و فی انفسکم سر الٰہی لو دیتم فاش گواہی
ہر صورت وچ رانجھن ماہی کیتا ناز دا ڈھنگ نیارا

خواجہ صاحب دا کلام اک ہولی ہولی چلن والی ندی اے، پر سچل اپنے کلام دے علمی پکھ نوں وی مستی تے بے خودی دی لہر وچ ظاہر کردے نیں۔ اوہناں دے کلام وچ پہاڑی ندی جیہا طوفانی بہاؤ تے ایہہ جوش و ویکھن والا ہوندا اے:

مولا مولا رے، ویکھو سبھ مولا

"خلق الاشیاء و هو عینها" تھی گالھ ایہیں دا گولا

"خلق الانسان علیٰ صورته" بھن مڑیو ای بھولا

"من عرف نفسه فقد عرف ربه" رمز ایہیں دا رولا

"الانسان سری و انا سره" ساڑ چو ایہو چولا

دوواں شاعراں دا من پسند موضوع حسن تے عشق اے۔ سچی گل تاں ایہہ وے کہ دنیا دی شاعری دا موضوع ای ایہو اے۔ ایس اک موضوع نوں ہر زبان تے ہر ملک دے شاعراں اپنے اپنے رنگ وچ گایا اے، پر ایہہ موضوع سدا بہار تے نت نواں اے۔ سرائیکی شاعراں دی سندھی شاعراں وانگوں پیاریاں دے رازاں نوں دوجیاں دیاں گلاں دے پردے وچ بیانیا اے تے ایس سلسلے وچ عوامی کہانیاں اوہناں دی بڑی مدد کیتی اے۔ ایتھے خواجہ فرید دی اک کافی دتی جاندی اے۔

نینہ نبھایا سخت برا ہے بار اجل سرباری بھلو

مارو محب ملیر سدھایا ولدا کوئی پیغام نہ آیا

پھردی شہر آواری بھلو

کیچ گیاں دی خبر نہ آئی ۔ روندیں گل گئی عمر اجائی

یار نہ کیتم کاری بھلو

ڈکھڑے ڈوڑے آیم پکھڑے ۔ تاڈے ڈھڑے توبھے سکڑے

ولڑی دردیں ماری بھلو

گرے کنڈرے راہ جبل دے ۔ اوکھے پینڈے مارو تھل دے

سولیں ساڑی ہاری بھلو

ریت تھلاں دی پیر پچالے ۔ جھلکن چھلکن لکھ لکھ چھالے

پلڑے پیوم خواری بھلو

روہ ڈونگر دیاں اوکھیاں گھٹیاں ۔ مارو تھل دیاں ڈکھڑیاں پٹیاں

واہ واہ یار دی یاری بھلو

ہن ایسے موضوع بارے سچل سرمست دی کافی ویکھو۔ اوہناں نے وی خواجہ صاحب وانگوں ایس لوک کہانی نوں درد دل وچ ڈھالن لئی اپنے مزاج دے مطابق گاویا

اے تے زبان داور تاراوی خواجہ صاحب وانگوں اے۔

میں تے تیڈڑی آہی، وے ہتل سائیں
سارے شہر بھنبھور دی، نال میڈے نہ نھاہی
مُنجھی ہتل دی پرت وچوں، رو رو تھیاں راہی
ہے ہے، میڈے حال دی، ہووے اتھاں آگاہی
ڈونگر ڈیسن ڈکھ دی ساری، گولی دی تے گواہی
تن تنہائی جان تے آئی، اوہی نہ کوئی واہی
نال سچل دے، سانول سائیں، سگھڑا میل الاہی

خواجہ صاحب نے اپنیاں کافیاں وچ ہیر رانجھے دی داستان نوں قسم قسم دے درد، وچھوڑے تے عشق دے اظہار دا ذریعہ بنایا اے، پر سچل ایس داستان دے عاشق نیں۔ اوہناں دے سرائیکی کلام دے بہتے حصے وچ ایہو داستان ملدی اے۔ حتی گل ایہہ وے کہ اوہناں دے کلام نوں دو حصیاں وچ ونڈیا جا سکدا اے۔ اک حصے وچ خالص عارفانہ کلام اے تے دوجے وچ ہیر رانجھا۔ دوجے موضوع تاں آٹے وچ لون دے برابر وی نہیں۔ دوواں عشقاں دی نوعیت تے کلام دے رنگ نوں سمجھن لئی ایس داستان توں پہلاں خواجہ فرید دے کجھ شعر ویکھو۔

شہ رانجھا البیلا ہیں دلیں دا ٹھگ وے
تیڈے طعنے مہنے سٹڑیں ڈیوم سارا جگ وے
جھوک نہ آواں کیں ول جاواں ہیر تتی دی تگ وے
رُکڑے ہار سنگار گیوسے کڈے گئے جگ مگ وے
نیڑے بیڑا جوڑ نیرم دھانہہ کرم رگ رگ وے
سول اولڑے سول مٹھی دے، دکھ آون کر وگ وے
برہوں لنبی جڑ کر لائی تُوں تُوں دھکدی اگ وے
روندیں کپیدیں آتن بہندیں تھئی بیمار الگ وے
یار فرید نہ کیتم کاری جیواں کیں دے لگ وے

پر سچل ہوراں دی شاعری وچ جو اضطرار تے بے تابی اے، اوس توں اوہناں دی شاعری دا انداز تے طبیعت دا رنگ چنگی طرح ظاہر ہو جاندا اے۔

طعنے تہمت تیڈے طرفوں' ڈیون سبھ سیالیں
دل میڈی کنوں وسر نہ ویندیاں' گجھاں تیڈیاں گالہیں
آویں توں پیارا انگن اساڈے' حرف ہجر دا ٹالیں
در تیڈے دا سچا آہا' اوہو اپنا سگ سنبھالیں

ایس مختصر جیہی کافی وچ جنا کو اضطرار بیان کیتا گیا اے' ایہہ اندازہ درد والے ای کر سکدے نیں۔ خواجہ صاحب کول ایہہ انداز عام اے' پر بچل سرمست دے کلام وچ مستی' سرشاری تے بے خودی دا اظہار بہتا اے۔ اصل مجاز دا رنگ کدھرے کدھرے جھاتیاں مار دا اے۔

وحدت صوفیانہ شاعری دا مرکزی نقطہ اے تے وحدت الوجود توحید دے فلسفے دی جان اے۔ خواجہ صاحب نے کئی طرح ایس عقیدے دا اظہار کیتا اے۔ اوہناں دی اک کافی ویکھو۔

ہر صورت وچ دیدار ڈٹھم
کل یار اغیار کوں یار ڈٹھم

کتھ جوہر تے عرض ڈٹھم
کتھ سنت' نفل تے فرض ڈٹھم

کتھ صحت ڈٹھم کتھ مرض ڈٹھم
کتھ چست اتے بیمار ڈٹھم

کتھ بطن بطون ظہور ڈٹھم
کتھ زاہد تے مخمور ڈٹھم

کتھ ملا تے منصور ڈٹھم
کتھ چوب رسن تے دار ڈٹھم

ارواح	نفوس	عقول	ڈِٹھم
انسان	ظلوم	بھول	ڈِٹھم

معقول	ڈِٹھم	منقول	ڈِٹھم
اقرار	ڈِٹھم	انکار	ڈِٹھم

بچل سرمست ایسے گل نوں انج بیان کردے نیں۔

اوہ ای اندر ، اوہ ای باہر، اوہ ای آیا مُوبمُو
ہر کہیں جا ظہورا تیندا، ہر کہیں کوچے سوبسو
آپ پھریندا لکھیں لباساں، ہر کہیں خانے خوبخو
اوہ ای روندا اوہ ای ہسدا، صاحب سو ای ہوبہو
"وہو معکم" ایہا بشارت، جانب وسدا جوبجو
آپ کنوں کڈاں خیال نہ باہر، بچل بھندا رو برو

دوواں شاعراں دا عشق دا تصور اکو اے، پر خواجہ صاحب مجاز راہیں ایہی کجھ پیدا کردے نیں، جیہڑی اوہناں دا ای حصہ اے۔

عشق لگا گھر وِسریا
زر وِسری ور وِسریا
گزرے ناز حسن دے مانے
زیور تریور وِسریا
وِسرے کھلے سرخی میندیاں
بولا بیسر وِسریا
دیر، کنشت، دوارہ، مندر
مسجد، منبر وِسریا
ویساں کجھ فرید نہ مڑساں
گھنج بر دا ڈر وسریا

ایہو عشق جدوں بچل دے من وچ زور وکھاوندا اے تاں اوہ بے خودی دی حالت وچ آکھدے نیں

تیڈے عشق مچایا شور، اڈر النبی اسمان گگی
سر پیالہ محبت والا، زہر پلایا زور
جیس تن لگڑی سوتن جانے، کیا کوئی جانے ہور؟
بت اساڈا کیتا بیراگی، تیڈے چشماں والے چور
لکھاں دے وچ صحیح سنجانن، عجب رکھاون ٹور
درد منداں دی دل تے چل، برہ بھیندا بور

وحدت دا اثبات تے اقرار تصوف دا اک عام مضمون اے، جینوں خواجہ صاحب نے بار بار دُہرایا اے تے ہر تھانویں اوہناں دا انداز من کھچواں اے۔ اکو گل نوں ونوون دے ڈھنگاں نال کرنا خواجہ صاحب دی بہوں وڈی خوبی اے، بیہڑی لکائیاں نہیں لکدی۔ اوہناں دے کلام وچ اثبات دا رنگ ویکھو۔

سب صورت وچ وسدا ڈھولا ماہی، دل اساڈی کھسدا ڈھولا ماہی
رنگ برنگی اوس دے ویرے، آپے رانجھا ہیر تے کھیڑے
لک چھپ بھید نہ دسدا ڈھولا ماہی
آپ ہے ہجر تے آپ ہے میلا، آپ ہی قیس تے آپ ہی لیلیٰ
آپ آواز جرس دا ڈھولا ماہی
راول یار بروچل سانول، آ کر ہر ہر آن اساں ول
دل کھس کھس ول نسدا ڈھولا ماہی

ایہہ گل ہوراں دا وی من بھانا موضوع اے۔ اوہ اینوں اڈواڈ طرحیاں نال دُہراوندے نیں۔ اوہ اک کافی وچ نفی دے ذریعے اثبات دی گل کردے نیں۔

تاب کنوں بے تاب میاں، میں تاب کنوں بے تاب
نہ میں گویا نہ میں جویا، نہ میں سوال جواب
نہ میں خاکی نہ میں بادی، نہ میں آگ نہ میں آب
نہ میں جنی نہ میں انسی، نہ مائی نہ میں باب
نہ میں سُنی نہ میں شیعہ، نہ میں ذوہ ثواب
نہ میں شرعی نہ میں ورعی، نہ میں رنگ رباب
نہ میں ملا نہ میں قاضی، نہ میں شور شراب

ذات سچل دی کیہی پچھدا' نالے تاں نایاب

ایہو سگویں گل اک تھانویں اثبات دے رنگ وچ آکھ گئے نیں۔ اوتھے وی بیان دا جوش سگواں اے۔

ہوش کنوں بے ہوش ..... میں بے ہوش
کڈاں زاہد' کڈاں عابد' کڈاں نوشا نوش
کڈاں ہجر فراق ڈیندا' کڈاں غوش آغوش
کڈاں دلبر دور گھتیندا' کڈاں گوشا گوش
کڈاں جاں کنارے ڈیندا کڈاں پوشا پوش
کڈاں موج وہندے ماٹھی' کڈاں جوشا جوش
کڈاں سچل جاء نہ لندا' کڈاں دوشا دوش

وچھوڑا تاں صوفیاں دا ہمیش مسئلہ رہیا اے۔ کدے کدے اوہناں دے کلام وچ ملاپ دی کیفیت وی لبھدی اے۔ خواجہ صاحب کول بہتا کر کے مجاز دا رنگ غالب رہندا اے تے اوہ فطرت دے بہوں نیڑے ہو جاندے نیں تاں ایہناں موضوعاں نوں کمال تیکر اپڑا دیندے نیں۔ ہیر رانجھے دے قصے وچ ملاپ دی کیفیت ویکھن والی اے۔ ملاپ دی تہہ وچ وی اداسی دی اک لہر پلدی اے۔ جیہڑی ملاپ دی کیفیت وچ اک نویں پکھ دا وادھا کردی اے۔

رانجھن ماہی تخت ہزاروں
میں کارن اتھ آئے
سوہی سیج تے سانول سجوں
یکدی کوں گل لائے
بختیں بھاگ سہاگیں سکھریں
میں ول موہنہ ولائے
سیندھاں مانگھاں سر چڑھ بولن
والیں سو ول پائے
گانے ناز نواز دے گاہنے
پائے پا ٹھکائے

پاکھلا، لا سرخی، دلڑی
ڈیکھے تے مُسکائے
مدتاں پچھے شام سلونے
جھوک نوں آن وسائے

خواجہ صاحب نے محبوب دے آون دی کیفیت نوں جیس سُجّ نال بیان کیتا اے، اوہ من کھچواں اے تے پڑھن سُنن والیاں دے ذہناں اتے نہ مٹن والے نقش چھڈ جاندا اے۔ کچل ہوراں لئی محبوب دے آون دی خبر ای کافی اے۔ اوہ ہر پاندھی توں پچھدے نیں کہ خورے کوئی یار دے آون دی دس ای پا چھڈے۔

آپاندھی، کر نال اساڈے، کائی گالھ سجن دے آون دی
ہجر تیڈے میڈا حال ونجایا، اِتھاں رت ہے ساون دی
خوب بسنت بہار جو کھلیا، ہُن آئی مُند ملاون دی
میں غریب نمانی نوں ناہیں، قوت حرف الاون دی
نال پچو دے، سوہنا سائیں، کر کائی نیہہ نبھاون دی

دوواں شاعراں دا کمال اوتھے نظر آوندا اے جدوں اوہ کسے کیفیت نوں پوری ڈو نکھیائی نال محسوس کر کے جذبے تے احساس دے رچاؤ نوں لفظاں دا باناں پواندے نیں۔ خواجہ فرید دی شاعری وچ لمیاں کافیاں دی رنگتی بہتی نہیں۔ پہلاں خواجہ صاحب دی اک لمیری کافی دے مصرعے ویکھو۔

میڈا عشق وی توں میڈا یار وی توں
میڈا دین وی توں ایمان وی توں
میڈا جسم وی توں میڈا روح وی توں
میڈا قلب وی توں جند جان وی توں
میڈا کعبہ قبلہ، مسجد منبر
مصحف تے قرآن وی توں
میڈے فرض فریضے حج زکوٰتاں
علم وی توں عرفان وی توں
میڈا ذکر وی توں میڈا فکر وی توں

میڈا ذوق وی توں وجدان وی توں
میڈا سانول مٹھڑا شام سلونا
من موہن، جانان وی توں
میڈا مرشد ہادی پیر طریقت
شیخ حقائق دان وی توں
میڈی آس امید تے کھٹیا وٹیا
تکیہ مان تے تران وی توں
میڈا دھرم وی توں میڈا بھرم وی توں
میڈا شرم وی توں میڈی شان وی توں
میڈا دکھ سکھ روون کھلن وی توں
میڈا درد وی توں درمان وی توں
میڈا خوشیاں دا اسباب وی توں
میڈے سُولاں دا سامان وی توں
میڈا حسن تے بھاگ سہاگ وی توں
میڈا بخت تے نام و نشاں وی توں
میڈی مہندی، کجل مساگ وی توں
میڈی سُرخی بیڑا پان وی توں
میڈا اول آخر اندر باہر
ظاہر تے پنہان وی توں

ایہی کیفیت بچل ہوراں دی اک لمبی کافی وچ وکھالی دیندی اے۔

اکھیاں کھول تماشا ویکھیں، صاحب صورت ساری ہے
ایڈوں اڈوں اوہو دلبر، چوطرف چودھاری ہے
کتھے بُلبُل کتھے گُل گُل، کتھے باغ بہاری ہے
کتھے گوشے بہہ کر بیٹھا، کتھے شاہ شکاری ہے
کتھے ورد دوزانو کیتا، کتھے سیل سواری ہے
کتھے شیخ مشائخ، کتھے حافظ کاتب قاری ہے

کتھے نخ برہمن، کتھے ظاہر ذوق زناری ہے
کتھے گولق درویشی پہرے، کتھے پٹ پہاری ہے
کتھے تخت تکبر کردا، کتھے پاک پنیاری ہے
کتھے لک لکوٹی پھردا، کتھے مُشک مشاری ہے
کتھے چنڈ ستارے اوجل، کتھے سج سونہاری ہے
کتھے ہرکائی بولی بولے، کتھے گنگ گزاری ہے
کتھے سُنی، کتھے شیعہ، کتھے سرت سچاری ہے
کتھے معشوق تے عاشق کتھے، کتھے ناز نظاری ہے
اوہ ای ناچ نچیندا ناچو، اوہ ای کھیل کھلاری ہے
اوہ ای گاوے اوہ ای وجاوے، اوہ ای سنکھ سکھاری ہے
اوہ ای خاک ملیندا موہنہ کوں، اوہ ای عطر عطاری ہے
اوہ ای لڑوا، اوہ ای وِڑھدا ، اوہ ای ادہو صلحاری ہے
اوہ ای کعبہ، اوہ ای بُت خانہ، اوہ ای سنگ دیواری ہے
آپے اندر، آپ باہر ایہہ، اوہ سبھ ڈیکھاری ہے
کتھے کیویں، کتھے کیویں، میڈا محب مکاری ہے
سون وچوں سو زیور تھندے، ہر کہیں ناؤں اجاری ہے
اوہ ای پچو چ بولیندا، اوہ ای سبد سنواری ہے

ظلم تے وادھا عشق دا ضروری انگ اے۔ خواجہ صاحب دی شاعری وچ وچھوڑے دے بیان وچ محبوب دی بے وفائی دا بیان وی اوہناں دی طبیعت دے رنگ وچ ڈھل کے شاعرانہ انداز اختیار کر گیا اے۔

کیا عشق اڑاہ مچایا ہے
ہر روز ایہہ سوز سوایا ہے
سر تن من پھوک جلایا ہے
مٹھا جوبن مفت گنوایا ہے
بھیڑی دلڑی مار موںجھایا ہے
دم دم وچ درد سوایا ہے

سٹ سیج اکیلی ہوت نے
غم پا کر جھولی عیش کھسے
گل ہار پھولاں دا ناگ ڈسے
ڈکھی قسمت سب ڈکھلایا ہے

سوہنا سانگ ہجر دی مار گیا
یک باری یار وِسار گیا
کر زار زنار خوار گیا
تتی بے وس بار سہایا ہے

ایہا وِلڑی عشق دی گُھمڑی ہے
غماں مُتھڑی تے وکھاں گُٹھڑی ہے
ما ڈِتڑی شوق دی گُھمڑی ہے
جیں صبر ارام ونجایا ہے

دل لاون حال ونجاون ہے
سُکھ ڈیون تے ڈُکھ پاون ہے
غم کھاون درد نبھاون ہے
نیڑا بے شک گوڑ اجایا ہے

سوہنے باجھ فرید قرار گیا
کم کار سبھو گھر بار گیا
سبھ ناز نواز سنگار گیا
سر بار ڈوہاگ سہایا ہے

پر چِکل دا مزاج منصوری تے عطاری اے۔ اوہناں کول ظلم تے وادھے دا

ایہہ انداز بندے دے خیال نالوں وی اگے دی گل اے۔ اوہ ایس کیفیت دا ویروا کر دے نیں تاں منصور وانگوں ہس کہ ایہے درد تے تکلیفاں سہندے، جیہناں دے لئی منصور ورگا عشق چاہیدا ہوندا اے۔ اوہناں دی ایہہ کافی پڑھیاں منصور نوں بے رحمی نال قتل کرن دا منظر اکھیاں دے اگے آجاندا اے

بات برہ دی ایہی ..... ایہی عجب جیہی!

رل معشوقاں مصلحت کیتی عاشق قتل کریسوں
قتل کنوں جو بچے تینہ کوں، شہر ڈھنڈورے ڈیسوں
کنوں ڈھنڈھورے جو بچے تمیں کوں، سُولی سر چڑھیسوں
لہر کنوں جو باہر آیا، رمز اوہیں دی ریہی
ایہی عجب جیہی

لہر کنوں جو بچے تینہ کوں، آتش وچ سٹیسوں
آتش وچ جو سٹ تمیں کوں، پھوک اڑاہ مچیسوں
پھوک اڑاہ مچا تمیں دی، دائیں خاک اڈیسوں
خاک عاشق دی اکھیاں دے وچ، سرمہ جوڑ کے پیسوں
عاشق سو، جو سرمہ تھیوے، گالہ اوہیں دی کیہی
ایہی عجب جیہی

ایس نکے جیہے ویروے وچ دوواں شاعراں دے نکراویں تول دی ہور گنجائش نہیں اے، پر اینی گل ضرور اے کہ لوڑیندی جانکاری تے تصوف بارے تعارف ہو گیا اے۔ اخیر وچ ایس گل دی دس پاونی ضروری اے کہ ایہناں دوواں شاعراں دا آپس وچ سانگا کیہ ہائی۔

سندھی شاعری تے ادب دے مشہور کھوجی کلیان آڈوانی نے بچل دی حیاتی دے حالات لکھدیاں ہویاں آکھیا اے کہ بچل تے خواجہ فرید دوویں فاروقی نیں۔ بچل تے خواجہ فرید وچکار اک ہور سانجھ وی اے، جیہڑی کوئی گھٹ ضروری نہیں۔ اوہ زمانی اعتبار نال پہلے تے پچھے ہون دی اے۔ شمالی سندھ دا اوہ علاقہ، جیہدے وچ سرائیکی زبان بولی جاندی اے، ریاست بہاولپور جتھے خواجہ صاحب دی حیاتی گذری، دے نال مُڈھ کا رلیا ہویا اے۔ ایہناں علاقیاں وچ زبان توں اڈ تاریخ تے ثقافت دی سانجھ وی اے۔

ایہہ سانجھاں خواجہ فرید دے سے ہور پکیریاں سن۔ اج سرائیکی (سندھ) علاقے وچ وسن والے لوکی سندھ دے سرائیکی شاعراں توں اپنے جانو نہیں جنے اوہ سلطان باہو تے خواجہ فرید دے کلام نال ہمیش رہے نیں۔ خورے اج وی ایہہ گھاڑ گھٹ نہیں۔ سندھ وچ بلھے شاہ، سلطان باہو تے خواجہ فرید دا کلام شہراں تے پنڈاں وچ اکو جیہا مقبول اے۔

خواجہ صاحب سندھی توں وی جانو سن تے اوہناں دے کلام وچ سندھی کافیاں ملدیاں نیں۔ اوہناں نوں سچل دی شاعری نال وڈی لگن سی، جیہدے ثبوت اوہناں دے دیوان وچ موجود نیں۔ لسیاں کافیاں ناں اکا ای سچل دے اثر دے تحت لکھیاں لگدیاں نیں۔

سکدی ایہہ اے کہ خواجہ صاحب اپنے سے دے پہلے بزرگ شاعر سچل سرمست توں استفادہ کیتا اے۔ سچل دیاں لیہاں اتے ٹرن دے کئے ای ثبوت ایہناں دوواں شاعراں دی شاعری وچ ویکھے جا سکدے نیں۔ خواجہ صاحب آپوں وی اک اچے تے سچے شاعر سن تے اوہناں دے کلام دا نویکلا رنگ اے۔ ایہناں دوواں شاعراں دا کلام کجھ سانجھیاں تے کجھ وکھریاں وکھریاں خوبیاں نال علاقائی حداں ٹپ کے بین الاقوامی سرحداں وچ داخل ہو گیا اے۔ اوہناں دی شاعری نے عشق دی وڈیائی تے بندے نال پیار دا اجیہا معیار پیش کیتا اے، جیہڑا کسے خاص علاقے تیکر محدود نہیں رہ سکدا۔ اسانوں چاہیدا اے کہ اوہناں دی شاعری دے ایہناں پکھاں نوں ہور نکھاریے تے اوہناں دے گھنیپے تے عمل کرکے دل تے دماغ نوں پاک کر لویے تے اجیہا سکون لبھیے، جیہڑا ایس دنیا توں مکدا جاندا اے تے ایہدی بھال وچ نویں جہان دی روح بھٹکدی پھر دی اے۔

شبیر حسن اختر

خواجہ فرید دا نظریہ حُسن

انسان نے پُرانے سمیاں توں اج تیکر حسن دی ماہیت تے اصلیت بارے جیہڑے نظریے قائم کیتے نیں، فرید دا نظریہ حسن وی اوسے سلسلے دی اک کڑی اے۔ قدرت نے انسان نوں فطری طور تے اجیہی لطیف حِس بخشی اے، جیہڑی آل دوالے دے ونو ون دے حسن دے مظاہر توں اثر قبولدی اے۔ "ہر سوہنی شے ابدی مسرت اے۔" کیٹس دا ایہہ قول کوئی نویکلی گل نہیں۔ زمانہ تاریخ توں پہلاں دے وحشی تے اُجڈ انسان دا وی حسن بارے ایہو تاثر سی تے اج وی دنیا تے کوئی اجیہا بندہ نہ لبھسی، جیہدا ایہہ وچار نہ ہووے۔ پر سوال ایہہ وے کہ حسن جیہڑا انسانی مسرت دا سوما تے ذریعہ اے، ایہہ آپوں کیہ شے اے۔؟ حسن دے بنیادی تاثر بارے سیانیاں دے اکٹھ ہون دے باوجود انسانی فکر نے ایس سوال دے ون سونے جواب دتے ہن۔ سوجھواناں تے سیانیاں نے اج تائیں حسن دیاں جتنیاں تعریفاں کیتیاں ہن، اوہ اک دوجی توں وکھریاں ہن۔ شاعر دا خیال ہور اے تے سوجھوان دا وچار کجھ ہور۔ عقل نے ایہنوں ہور پکھوں ویکھیا اے تے وجدان نے کسے ہور روپ وچ۔ عینیت پرستاں ایہنوں اک خیال سمجھیا اے تے مادیت پرستاں ایہنوں مادی تناسب تے توازن آکھیا اے۔ اخلاقیات والیاں دی نظر وچ ایہہ خیر محض اے تے افادیت تے یقین رکھن والیاں ایہنوں اجیہی شے آکھیا اے، جیہڑی کوئی کم کر سکے تے ایہنوں کسے ورتوں وچ لیایا جا سکے۔ طبیعات دے ماہراں نے ایہنوں کیمیائی تجزیے دے سپرد کر کے مقناطیسی کشش دے ہم معنی ثابت کردا اے۔ حمکدی ایہہ وے کہ ہر زمانے تے ہر مکتب فکر وچ حسن تے ایہدی ماہیت دا سوال انسانی توجہ حاصل کردا رہیا اے۔ اج وی مابعد الطبیعات وچ ایہنوں اک وکھرے فلسفے دا مقام حاصل اے، جیہنوں جمالیات آکھدے ہن۔ پر اساں ایتھے ایہہ ویکھنا اے کہ فرید ورگے عظیم حسن کار تے فنکار نے اپنے حسن دے تصور دی نینہ

کیہڑے نظریے تے رکھی۔ حسن نوں کیہڑے نکتہ نظر نال ویکھیا تے اوہنوں کیویں اپنایا۔

فرید شریعت دے پابند ہوون دے نال نال تصوف دے اک خاص نظریے دے وی قائل سن، جیہنوں ابن عربی نے نو فلاطونی نظریے تے قرآن نال ہم آہنگ کر کے وحدت الوجود دا ناں دتا۔ ایس نظریے نوں ہمہ اوست یاں ہمہ از اوست وی آکھدے ہن۔ ایہہ تصوف فرید دے ایمان دا حصہ سی۔ اوہناں نے کئی تھانواں تے اپنے ایس مسلک دا وچ گج کے اظہار وی کیتا اے۔ فرید دے حسن دے تصور دی تشکیل ایسے مسلک دے اثر تھلے ہوئی۔ سو تصوف تے وحدت الوجود دا ویروا اوہتاں حداں اندر کر لینا ضروری جاپدا اے، جتھے ایہہ فلسفہ حسن دی ماہیت تے بحث کردا نظر آوندا اے۔

تصوف تے بتریت دی نینہ افلاطونی فکر تے رکھی گئی اے تے ایہہ سوچ دا ڈھنگ فلا ئینوس تے مسلمان محوجھواناں ابن سینا، ابن عربی تے الجیلی کول وی ملدا اے۔ افلاطون خدا نوں خیر تے حسن آکھدا اے، جیہڑا نہ تبدیل ہو سکن والا لافانی اے۔ اوہدے وچار موجب حسن دے کئی پڑاء نیں تے سارے پڑاواں دی اصل تے مڈھ اوہی مطلق حسن اے۔ فطرت ایس لئی سوہنی اے کہ ایہہ ازلی حسن دا حصہ اے۔ ہر سوہنی شے قدیم حسن نوں چیتے کراوندی اے۔ ایہو کارن اے کہ سوہنی شے ویکھن یاں محسوس کرن نال ساڈے اتے اک پر اسرار مسرت تے ناقابل بیان سرور دی کیفیت طاری ہو جاندی اے۔

اشراقیت تے تصوف دے امام اعظم فلا ئینوس نے ایہناں نظریاں نوں مذہب تے الٰہیات دے سانچے وچ ڈھال کے اک نویں مکتب فکر دی نینہ رکھی، جیہڑا ہولی ہولی ترقرآنی نظریاں نال گھل رل کے وحدت الوجود دے ناں نال رائج ہویا تے اینے مشرقی فکر اتے ڈونگھا اثر کیتا۔ فلا ئینوس نے خدا نوں حسن تے خیر منن توں اڈ ایہہ وی دعویٰ کیتا کہ جدوں اللہ دے حسن دا پیمانہ "انا" لبریز ہو کے چھلک پیندا اے تے کائنات وجود وچ آوندی اے۔ ایس کائنات دا سبھ توں وڈا مقصد اپنی اصل ول پرتنا اے۔ بھاویں مادہ خدا نہیں اے، پر خدا دے وجود دا حصہ ہوون پاروں الوہی (خدائی) صفتاں ضرور رکھدا اے۔ وڈیائی دا پڑاء عقلاں تے جتّاں توں اگے دی گل اے۔ اوودوں تیکر

بندہ اوتھے نہیں اپڑ سکدا جدوں تیکر عقل تے جسّاں دا غلبہ قائم اے۔ ایس منزل تیکر صرف واجدن دے راہیں اپڑیا جا سکدا اے۔ ایہنوں تصوف دی اصطلاح وچ معرفت یاں گیان آکھدے ہن۔

ابن سینا دے وچار موجب کائنات دی ہر شے ناقص تے نامکمل اے تے ہر لحظ اپنی تکمیل لئی پریشان رہندی اے تے کمال دی اوس منزل تیکر اپڑنا چاہوندی اے' جیہنوں ازلی حسن آکھدے ہن۔ ایس انگ طلب تے ہمیش جاری رہن والی گردش دا ناں عشق اے' جیہڑا کائنات دے ذرے ذرے نوں اوس ازلی حسن ول کھچ رہیا اے۔ ایہہ ارتقاء' ارادہ تے آرزو اوسے مقناطیسی کشش دا سِٹا ہن۔

ابن سینا توں پہلاں دے بزرگاں تے عالماں نے نو فلاطونی نظریاں وچ کھلار پیدا کیتا۔ خاص طور تے ابن عربی نے تاں ایہدا گھیرا وحدت الوجود دیاں تشریحاں نال ہور موکلا کیتا۔ اوہناں دے خیال موجب حسن ہی کائنات نوں پیدا کرن والا اے۔ "کُن" دا لفظ اک سرمدی آواز اے' جیہڑی حسن دے ساز وچوں نکل کے اج تائیں جاری اے۔ ایہہ سارے جہان اوسے اچے حسن دا مظہر نیں۔ جہد اللبقا' ارتقاء تے نمو حسن تخلیقی فعالیت دے وکھرے وکھرے ناں ہن' جیہنوں عشق' طلب تے تمنا وی آکھدے نیں۔

فرید دی جمالیات دی تشکیل ایہناں نظریاں نال ہوئی۔ ایہہ نظریے نرے اوہناں دے عقیدے تے ایمان دے جز ای نہیں سگوں اوہناں نوں ایہناں نظریاں تے عالماں وانگوں عبور سی۔ ایہناں نظریاں بارے ڈونگھے مطالعے دا ثبوت اوہناں دی شاعری وچ تھاں تھاں تے ملدا اے۔

سُن سمجھ نڑے زاہد جاہد توں   سُن عشق دے ایہہ کلمات عجب
ہے گالھ عجب' ہے حال عجب   ہے چال عجب' ہے گھات عجب

ہے ذوق عجب' ہے شوق عجب ہے   ہے عین عجب' ہے بین عجب
ہے ذکر عجب' ہے فکر عجب   ہے نفی عجب' اثبات عجب

ہے قلب عجب' ہے سر عجب ہے نفس عجب' ہے روح عجب

ایہناں موضوعاں بارے لکھدیاں ہویاں جدوں فرید ہوریں اصطلاحاں تے رمزاں دیاں ڈو نکمیاں گھاٹیاں وچ اُتردے ہن تاں انج جاپدا اے جیویں ایس راہ دی اُچ جھک توں چنگی طرح جانُو ہن۔ ایس مقام توں لنگھ کے جدوں اک فنکار دے طور تے اوہ خالص وجدان تے کیفیتاں دیاں سرحداں تے اپڑدے ہن تاں ایہناں فلسفیانہ نظریاں نوں ایجہا سوہنا روپ دیندے نیں کہ جیہڑا دل تے نگاہ اتے چھا جاندا اے۔ اُتلی کافی دے ای کجھ شعر نیں۔

ہے سوز عجب ہے ساز عجب ہے گُھنڈ عجب ہے جھات عجب

واہ عالم حسن آباد عجب وچ سوہنیاں داد بیداد عجب
لُٹی دلڑی دی فریاد عجب مٹھیاں اکھیاں دی برسات عجب

فرید نے متصوف تے فنکار دوواں حیثیتاں نال حسن نوں اوسے مخصوص زاویے توں ویکھیا اے۔ اوہناں دے خیال موجب کائنات دا ہر وجود ازلی حسن دا ای اک حصہ اے۔ دنیا دیاں سبھے شیواں اوہدا ای مظہر ہن۔ حسن ہر شے نوں اپنے گھیرے وچ لیا ہویا اے۔ حسن امر تے لافانی اے تے اپنی انا دا اظہار مختلف روپاں' چالاں تے طرزاں نال کردا اے۔

حسن ازل دی چال عجیب طرح لطیفے' طرز غریبے

عاشق دی چاہت' رقیب دے ساڑ تے محبوب دی سج دھج وچ جیہڑا سوہنا ربط اے' گاون والے دے سوز تے ساز وچ جیہڑی ہم آہنگی اے' پجاری دے دھیان تے پوجا دی اُچیائی وچ جیہڑی یک رنگی پائی جاندی اے' ایہہ سبھ مطلق حسن دے جادو دی وجہ توں اے۔

آپ ہی عاشق آپ رقیبے تھی دلبر جگ موہیس سارا

کتھ مطرب کتھ تان ترانے کتھ عابد کتھ نفل دو گانے

فرید دے عقیدے موجب صور و اشکال دا تنوع' رنگا رنگی تے اختلاف دے پچھے اکو حسن اے' جیہڑا نت نویں سوانگ رچاندا اے۔ کدی رانجھا' ہیر تے کدی

کھیڑے دے روپ وچ آوندا اے۔ کدی وجوگ اوہلے تے کدی سنجوگ دیاں راہواں تے آن ملدا اے۔ اوہ کدی تھلاں دا پاندھی تے کدھرے محمل نشیں تے کدھرے قافلے دی گھنٹی دی فریاد۔ ایہہ کثرت تے رنگا رنگی نظر دا دھوکا اے۔ اصل وچ و یکھن والی اکھ واسطے تاں اوہی لگیا ہویا حسن ہر تھانویں نظریں آوندا اے۔

سبھ صورت وچ وسدا ڈھولا ماہی
دل اساڈی کھسدا ڈھولا ماہی

رنگ برنگی اوس دے ویرے
آپے رانجھا ہیر تے کھیڑے
لگ چھپ بھید نہ ڈسدا ڈھولا ماہی

آپے ہجر تے آپے میلا
آپے قیس تے آپے لیلا
آپ آواز جرس دا ڈھولا ماہی

فرید دی رائے موجب تاں ہر راہ' ہر مقام تے ہر منزل تے اکو نور کھلریا ہویا اے۔ آل دوالے' اُتے تھلے گل کیہ ہر پاسے اوسے دا سو ہجن پیا جھاتیاں مار دا اے' پر لوکائی دی نظر وچ ای کوئی ول پھیر اے کہ اوہنوں ویکھ نہیں سکدے۔ اوس سرمدی لے نوں سُن نہیں سکدے' جیہڑی حدیثاں تے آیتاں دی ڈو نگھیائی وچ موجود اے۔

ایس کلیم نے ہر قدم تے طُور دے جلوے نوں سد مارے ہن۔ پنڈ پنڈ تے وادی وادی ایہدے نال گلاں کیتیاں ہن۔ برکھا دے اوہلے اوہنوں ویکھیا اے۔ بدل دی گرج' بجلی دی مُسکان تے ہواواں دے لمس نے ایس کلیم نوں اوس دا پتہ دسیا اے۔ ایہہ پریاں دے دیس تائیں اوہدے نال رہیا اے۔ کِل دی دھار تے پھلاں دی سُرخی وچ ایس اوس دے رنگ ویکھے ہن۔ تان' لے تے سر دے اونچ نیچ وچ اوسے نوں نچدیاں ویکھیا اے۔ کیوں جے ایہدی نظر وچ ساریاں شیواں وچ اوسے کے حسن دا عکس اے۔ اوسے اکو حسن دا مظہر نیں تے اکو حسن دا حصہ نیں۔

تینوں بادل برکھا گاج کہوں

تینوں بجلی تے باران کہوں
تینوں ناز کہوں انداز کہوں
تینوں حور پری غلمان کہوں
تینوں نوک کہوں تینوں ٹوک کہوں
تینوں سُرخی بیڑا پان کہوں
تینوں طبلہ تے تنبور کہوں
تینوں ڈھولک سر تے بان کہوں
تینوں حسن تے ہار سنگار کہوں
تینوں عشوہ غمزہ آن کہوں

ایہہ حسن اضافی نہیں، مطلق اے۔ ابتدا تے انتہا، اونچائی، نیچائی، ظاہر باطن تے مثبت منفی دیاں حداں توں اتے اے۔ ایہہ حسن ورالورا اے۔ ایہنوں کوئی شے محیط نہیں کر سکدی۔

سوہنے یار جل دا ہر جا عین حضور
اول آخر ظاہر باطن اوس دا جان ظہور
آپ بنے سلطان جہاں دا آپ بنے مزدور

ایہو ای خیال اک ہور تھاویں انج پیش کیتا نیں۔

ہر صورت وچ دیدار ڈٹھم
کُل یار اغیار کوں یار ڈٹھم
کتھ جوہر تے کتھ عرض ڈٹھم
کتھ سنت نفل تے فرض ڈٹھم
کتھ صحت ڈٹھم کتھ مرض ڈٹھم
کتھ چست اتے بیمار ڈٹھم

کتھ پھُل گُل باغ بہار ڈٹھم
کتھ بُلبُل زار نزار ڈٹھم

رکتھ خس خاشاک تے خار ڈٹھم
ہک نور دے سبھ اطوار ڈٹھم

خواجہ فرید دے آکھن موجب حسن اک ایہی قوت تے برقی کشش اے، جیہڑی شیواں نوں اپنے ول کھڑدی تے پھیر اپنے وچ جذب کر گھندی اے۔

ہر دم اوس دی پیاس اسیے
میں لوہا اوہ مقناطیسے

عشق کیہ اے؟ اوہی مقناطیسیت جیہڑی عیب دار نوں بے عیبی ول، نامکمل نوں تکمیل ول تے جز نوں کل ول کھڑدی جاندی اے۔ عشق، حسن ازل دے دیس جاون والیاں قافلیاں دا آگوا اے۔

ناصح، ناہی نہ تھی مانع عشق اساڈا دین ایمان

عشق ہے ڈکھڑے دل دی شادی عشق ہے رہبر مرشد ہادی
عشق ہے اساڈا پیر، جیں کل راز بجھایا

کھولی عشق قلب کلید دے تھئے ڳجھڑے راز پدید دے
ڈینہہ رات ساڈڑی عید دے تھیا بعد سخت بعید دے

پر عشق دی حسن دی زد توں باہر نہیں۔ ایہہ منزل نہیں صرف اک ذریعہ اے۔ حسن ہر شے تے حاوی اے تے ہر شے نوں گھیریا ہویا اے جدوں کہ عشق اوہدی انا دے اظہار دا صرف اک پکھ اے۔ حسن اک چشمہ اے، جیہڑا اپنے ای دل توں پھٹیا اے تے جیس وچوں عشق، سدھر، چاہت تے آرزو دے سوے پھٹ پئے نیں۔ کائنات دا کوئی ذرہ حسن دی انا توں باہر نہیں۔ حسن اک ایہی تیز دھار اے، جیہڑی نفی بن کے اپنے وجود توں اڈ ہر شے نوں کٹ کے رکھ دیندی اے۔

ہنگھڑی تیغ نفی دی غیر کیتا قتلام

فرید ایس نظریے دے قائل نیں کہ محسوسات دی دنیا خیالاں دی دنیا دا عکس اے۔ خیالاں دی دنیا دا سوما اللہ دا حسن اے، ایہہ عکس یاں مجاز آپوں اک شیشہ وی اے، جتھے حقیقت وکھالی دیندی اے۔ ایہی اوہ راہ اے جیس اتے ازلی حسن دے پیراں دے نشان نیں تے جیہڑی لاہوت دی منزل دا پتہ دسدی اے۔ ایہہ نظریے پرانی ہندی

تے یونانی دیو مالا وچ وی وکھالی دیندے نیں۔ تجسیمیت یعنی کائنات دے خالق نال انسانی صفتاں جوڑنیاں تے اوہنوں اسمان توں لاہ کے مرد عورت دی شکل وچ پیش کرن پچھے وی ایہو سُوجھ سی۔ ایس توں اڈ شاعری، مصوری تے سنگ تراشی دیاں وڈ ملیاں قدراں بناون وچ وی ایہناں خیالاں دا وڈا حصہ سی۔ تشبیہ، استعارے دا راز وی ایسے گل وچ لُکیا ہویا اے کہ شاعر معشوق دے مُکھڑے تے پھُل وچ کوئی سانجھ ویکھدا اے تے اوہنوں پھُل آکھ دیندا اے۔ عاشق دی بے قراری تے پروانے دے سڑن وچ کوئی سانجھ ویکھدا اے تے اوہنوں پروانہ آکھ دیندا اے۔ شعراں وچ حقیقی حسن نوں مجاز دیاں صفتاں نال بیان کرن دا مُڈھ فارسی شاعراں توں بجھیا۔ ایہناں فارسی شاعراں دا آگو ابو الخیر ابو سعید سی۔ ایہہ وی تجسیمیت دی ای اک شکل سی، جیہڑی اوس توں مگروں غزل وچ انج رچی کہ اللہ دی ذات تے صفتاں نوں ساقی تے پیالے، شمع تے پروانے دے رنگ وچ پیش کرنا، اجوکی شاعری دی رِیت بن گیا اے۔ فرید دی ایسی رِیت نوں نبھایا اے۔ عام شاعراں تے خواجہ فرید وچ ایہہ فرق اے کہ اوہ نری پیروی نہیں کردے سگوں اوہناں اپنیاں تشبیہاں، استعاریاں تے علامتاں نوں اپنے جگر دی رت نال اُلیکیا اے تے اپنی تکنی، تخیل تے وجدان نال گھڑیا اے۔ ایہو کارن اے کہ فرید دیاں تشبیہاں، استعاریاں دا مطلب مجازی ہوندا اے پر اوہناں وچ اوہی اصلی عکس، خدائی صفتاں جلال، جمال، ٹھہراؤ، سکون تے ڈو نگھیائی ملدی اے، جیہڑی اصلی حسن دی خاصیت اے تے جیہدا سہارا لے کے فرید مجاز نوں حقیقت دیاں اُچائیاں تیکر اپڑا دیندا اے۔ فرید دا یار، ماہی، پُنل تے من موہن عام شاعراں دے محبوب نالوں کدھرے زیادہ دل رکھواں، سوہنا تے نویکلا اے۔ رانجھن، پنل تے مہینوال ایتھے آکے اک نواں کردار بن جاندے نیں۔ روہی، تھل، تے کیچ ملیر دی فضا اک نویں تے پراسرار رنگ وچ ڈب جاندی اے۔ بولا، بینسر، کجلا، سرخی، گلہ، ہوٹھ تے کاکل سگوں محبوب دا سارا سراپا اک نویں سانچے وچ ڈھل کے ایس مورتی بناون والے صوفی دے ہتھاں وچ اک سوہنی تے سبھ توں موزوں شکل وٹا لیندا اے۔ ایہہ شکل مجاز دے ہر میل تے عیب توں پاک ہو کے عام چلدی پھِردی سوہنی صورت نالوں کدھرے زیادہ "ظلمی" "ویری" "قاتل" تے کدھرے زیادہ مٹھی، مہربان تے حیاتی نوں اگے تورن والی اے۔ حسن دی ایس حیرت دے راز اوس باریک تے لطیف رشتے نال بجھے ہوئے نیں،

جیہڑا فرید دے نظریہ حسن دے مطابق شیشے تے عکس، مجاز تے حقیقت وچکار قائم اے۔ حقیقت تے مجاز دے ایس رشتے توں فائدہ اٹھاندیاں ہویاں فرید ہمیش مجازی استعاریاں وچ کیت دی تھانویں کیفیت تے ذات دی بجائے صفتاں نوں لیا کے کم چلایا اے۔ ایہو کارن اے کہ اوہناں دے کلام وچ کدھرے وی خارجیت، سطحیت، گوشت پوست دا احساس، لمس تے ذات دی بو نہیں آوندی۔

فرید دے حسن دے تصور دی قدر تے قیمت بارے بحث کرن یاں جمالیات دیاں اوکھیاں بحثاں وچ الجھن دی تھانویں ایس حقیقت اتے گل کرنی ضروری اے کہ اوہناں نے ایہناں خیالاں نوں اک صوفی تے فنکار دی حیثیت نال اپنے وجدان دے ذریعے قبولیا تے اپنے خلوص تے یقین دا حصہ بنایا۔ ایسے لئی ایس موضوع اتے اوہناں کول کدھرے وی افلاطون، فلاطینوس، ابن عربی، غالب تے اقبال جیہا تفکر تے دلیل بازی نہیں ملدی۔ اوہناں دے حسن دے نظریے وچ فلسفیاں وانگوں ارتقائی تسلسل نہیں تے نہ ای ڈوہنگھیائی اے۔ ایہہ راہ اوہناں اک عاشق، چاہیوان تے مرید دی حیثیت نال اختیار کیتی تے ایس توں ہٹن نوں کفر آکھیا۔ ایتھوں ای فرید دے خلوص، دل تے زبان دی یک رنگی، جذبے دی شدت تے وجدان دی رشنائی دیاں راہواں نکلدیاں نیں۔ ایہناں راہواں تے ٹُر کے ای فرید شاعر دے طور تے سوہنپ پیدا کرن تے اوہنوں بیان کرن وچ غالب، اقبال، حافظ تے نظیری کولوں ہزاراں کوہ اگے لنگھ گیا اے۔ غالب وی ایسے نظریے دا قائل سی، پر بڑی بیروی پاروں ای تھاں تھاں تے ایہدی نفی کردا رہیا۔ اقبال وی شروع وچ ایہناں خیالاں نوں ای اپنی فکر دی بنیاد بنایا پر استفہام تے اثبات (سوال تے تصدیق) دے دوراہے اتے رک گیا تے ایہہ آکھ کے نویاں راہواں دی کھوج وچ نکل پیا اے۔

آہ، موجود بھی وہ حسن کہیں ہے کہ نہیں
خاتم دہر میں یا رب وہ نگیں ہے کہ نہیں

نظیری تے حافظ جدوں ایس نظریے نوں اپنایا تاں اوہ گل تے عمل دی اوس یک رنگی نوں محروم سن، جیہڑی دنوون دی تکنی نوں تجربے دی وحدت وچ ڈھال کے تے فن دے موضوع تے معروض نوں اک دوجے وچ گھول کے سوہنیاں صورتاں بناون دے کم آوندی اے۔ فرید دے فن وچ ایہہ اکائی، وحدت، تناسب تے سوہنپ حسن دا

اک ہون دے اوس نظریے دا نتیجہ نیں۔ ایہہ نظریہ اوہناں دے وجدان دا حصہ سی۔ اوہناں دے تجربے دی روح سی۔ اوہناں دے فنکارانہ خلوص دا جزو سی۔ ایہدے وچ تھوڑا جیہا وادھا گھاٹا مصور، شاعر تے حسن بیان کرن والے دے نیڑے وڈا کوجھا گناہ اے۔

ہِک ہے ہِک ہے ہِک ہے
بیہڑا ہِک کوں ڈوں کر جانے
اوہ کافر مُشرک ہے

پروفیسر پیارا سنگھ بھوگل

قصہ ادب وچ دُکھانت دا عنصر

ہیر رانجھے دی کہانی تاں دُکھانت اتے سُکھانت دوواں روپاں وچ بیان کیتی گئی اے، پر سوہنی مہینوال، سسی پنوں، مرزا صاحباں، شیریں فرہاد وغیرہ ساریاں کہانیاں دُکھانت کہانیاں ای ہن۔ ہیر رانجھے دی کہانی جے دمودر نے سکھانت رکھی اے، تاں دی اوس وچ دُکھانت دا عنصر موجود اے۔

دُکھانت تاں بندا اے جے کسے کہانی وچ ہیرو تے ہیروئن ایسے گُناں دے مالک ہون، جیہناں نال اوہ لوکاں دی پرسنسا (تعریف) دے پاتر بن سکدے ہون۔ ایہناں گُناں دے ہوندیاں ہویاں دی سماجی بندھن دے کارن تے کجھ حد تک اپنے اخلاص دے کارن، مصیبتاں وچ پیندے ہن، آپو وچ وِچھڑ جاندے ہن۔ جدوں ایہو جیہے ہیرو تے ہیروئناں اوکھتاں وچ پیندے ہن تاں نہ صرف اساڈی ایہناں نال ہمدردی ہوندی اے سگوں اسانوں اوہ قدراں تے آدرش دی چنگے لگدے ہن، جیہناں اتے اوہ پہرہ دیندے ہوئے دُکھ جھلدے ہن۔

راجیاں تے جاگیرداراں دے ایس سماج وچ عام انسان، کیہ سوانی تے کیہ مرد، نیم غلام سن، اوہناں نوں اپنیاں رِیجھاں، سدھراں دے مطابق جیون دی آزادی نہیں سی۔ اوہ کھیتی پردھان سماج اے۔ وڈا کم کھیتی اے۔ ماڑا موٹا وپار ہوندا اے۔ ہور کم دھندے بہتے نہیں سن۔ پیو والا کم پتر نوں دی اختیار کرنا پیندا سی۔ جد تک کم دھندے دی آزادی نہ ہووے صحیح آزادی نہیں مل سکدی۔ مثال دے طور تے عام نوجوان پیو دادے دی گزران والا دھندا چھڈ کے جے کھلی اُڈاری لانا چاہے تاں کیہ کرے؟ کوئی وِرلا بندہ اسلحے دی ورتوں سِکھ کے، کسے چنگے سردار دیاں نظراں وچ چڑھ کے، فوجی بن سکدا سی تے ایوں جے حالات سازگار ہون تاں جیون دا آہر کر سکدا سی، نہیں تاں سوائے جوگی یاں فقیر بن کے گھروں نکلن دے، پیو دادے والی غلامی توں آزادی حاصل

کرن دا ہور کوئی طریقہ نہیں سی۔ مثال وجوں رانجھا بھراواں اتے بھرجائیاں دے کپٹ بھرے ووہار توں بھج کے جانا چاہوندا اے، پر پنڈ دی زمین چھڈ کے اوہ روٹی کیویں کمائے؟ وارث شاہ دیاں نظراں وچ نوجوان دا ایوں گھروں بھجنا اک دُکھانت ای اے۔ چودھریاں دا ایہہ پُتر جھنگ سیالاں وچ جا کے "چاک" بندا اے تے جدوں اوہ دوبارہ جوگی بن کے کھیڑیاں دے پنڈ جاوندا اے، تاں ہیر وچاری دا دل بڑا خراب ہوندا اے۔ اوہ کہندی اے کہ اوہ ماں وچاری کیویں جیوں سکدی اے، جیس دا پتر اپنی جیبھ نال ایوں لوہا تا کر کے پِنڈا پھردا اے۔

ایس لئی جدوں ہیر رانجھا پریم کردے ہن تاں اوہ راجیاں تے جاگیرداراں دے سماج وچ فرد دی آزادی منگدے ہن جو ایس سے دے مادی معاشرے وچ مل نہیں سکدی۔ اوہ اپنی جبلّت دے مطابق رہن دی کھل منگدے ہن، پر نہ ماپے، نہ بھائی چارہ اتے نہ دھرم تے راجا اوہناں نوں ایہہ کھُل دین لئی تیار ہن۔ ماپے سمجھدے ہن ہیر رانجھے دا پریم بدنامی اے، بھائی چارہ وی ایس نوں نموشی دا کارن سمجھدا اے تے ہیر دی ماں نوں جا کے تہمتاں لاوندا اے۔ قاضی وی ناحق گل سمجھدا اے تے ہیر نوں مت دیندا اے کڑیاں دا کم اے، نیویں نظر نال رہنا، گھر وچ بیٹھنا تے چرخہ کتنا تے جتھے ماپے ویاہن اوتھے ٹُر پینا۔ وارث شاہ قاضی توں ہیر نوں کہاوندا اے۔

چرخہ ڈاہ کے اپنے گھریں بیہے، مُنگھر گاوَں کے جی پر چاوندے نیں
نیویں نظر حیا دے نال رہیے، تینوں سبھ سیانے فرماوندے نیں
چوچک سیال ہوریں ہیرے جانی ہیں، سردار تے ہینچ گراوَں دے نیں

جدوں عدلی راجے دے ساہمنے کیس پیش ہوندا اے تاں اوہدوں راجا دی ہیر دے پکھ نوں کمزور سمجھدا اے تے ہیر نوں کھیڑیاں نال ٹور دیندا اے۔ ایہہ وکھری گل اے پچھوں ڈِھڈ وچ سُول پین نال اوہ فیصلہ واپس لے لیندا اے۔ جے ہیر رانجھا کتے رِجدے ہن تاں ایس کر کے نہیں کہ سماج اوہناں دی محض آزادی نوں من لیندا اے سگوں ایس کر کے کہ اوہناں دے حق وچ پنج پیر آجاندے ہن۔

دوجے لفظاں وچ ہیر رانجھے دی پریم کہانی قائم شدہ سماج اتے اوس دیاں قدراں دے پربت نال انسان دا متھاڈا ہوندا اے۔ اک پاسے اے انسان، اوس دی فطری آزادی دی خواہش، اوس دی ہمت، اوس دی سچائی، دوجے پاسے اے قائم ہو چکا اوہ

سماج، جیس وچ اُتلے سارے اختیاراں دا مالک اے راجا، گھر وچ مرضی چلدی اے وڈے بھائی دی، پیودی یاں خاوند دی تے سماج وچ مرضی چلدی اے انھا یقین رکھن والے چودھریاں دی یاں دھرم دے ٹھیکیداراں دی۔ ظاہر اے ایس ٹکر وچ دُکھانت والے عنصر ہن۔ ایہہ اک مکمل ٹریجڈی اے۔ ایس سے دے شاعر وارث شاہ یاں ہاشم شاہ خود ایسے سماج وچ جیوندے ہن، ایہو جہی آزادی منگدے ہن تے انسان دی ٹریجڈی توں واقف ہن۔

روایتاں دے مطابق تاں ہاشم شاہ نے وی پریم کیتا تے وارث شاہ نے وی۔ دو واں نوں اپنے پریم وچ رُسوائی ملی۔ دوواں دیاں کہانیاں دُکھانت ثابت ہوئیاں۔ ایس دا مطلب ایہہ اے کہ ایس زمانے دا پریم دُکھانت سی تے شاعراں نوں ایس دُکھانت پریم دا تجربہ سی۔

صوفی شاعر وی انسان اتے رب دا رشتہ بیان کرن لگیاں جدوں سوانی، مرد دے سمبندھ دا استعارہ ورتدے ہن، تاں اوہ پیار کرن والی سوانی دے پریم نوں دُکھانت ای وسدے ہن۔ شاہ حسین تاں ایس عشق دی کھیڈ نوں سُولاں دی روٹی، دُکھاں دا لاون تے ہڈاں دا بالن بالنا کہندا اے۔ ہیر وارث شاہ دے جیہڑے مصرعے لوکاں دے مُونہہ تے زیادہ چڑھے ہوئے ہن، اوہ ایہہ ہن۔

ہیر آکھدی جوگیا جُھوٹھ بولیں، کون رُٹھڑے یار ملاوندا ای
ساڈے جیہا دیاں مُٹھیاں کرے کوئی، جیہڑا جیو دا روگ گواوندا ای
اک باز تھوں کانو نے کُونج کھوہی، ویکھاں چُپ ہے کہ کُرلاوندا ای
اکس جٹ دے کھیت نوں اگ لگی، ویکھاں آن کہ کدوں بجھاوندا ای
دیاں چوریاں گھیو دے بال دیوے، وارث شاہ جے سناں میں آوندا ای

ہیر دے ایہہ بول اوس سے دے دُکھانت ول اشارہ کردے ہن۔ جدوں ہیر دی ڈولی ٹُرن دا سین آوندا اے تاں اوس سے دے ویناں وچ جتھے دھی دے ماپیاں دے گھروں ٹُرن دے دُکھ دا بیان اے تاں اوتھے پریم کرن والیاں دے اوس درد دا وی اظہار اے، جو اوہناں نوں اپنے جیون دی ٹریجڈی وچ محسوس ہوندا سی۔ ذرا ہیر دے بول وارث شاہ دی زبانی سُنو۔

ڈولی چڑھدیاں ماریاں ہیر چیکاں، میں گھمائی رنجھیٹیا سائیاں وے

بناں ازل اُپٹھڑی چُھری کُٹھی' ایہناں قاضیاں وڈ قصائیاں وے
رکھیں اج اجوکڑی رات بابل' گاون ماسیاں پھپھیاں تائیاں وے
بناں روح دے جیویں قلوبت ٹُریا' میرے باپ تقدیر لکھائیاں وے
اج دوستاں تیریاں لُٹ لیاں' کرکے کھیڑیاں دشمناں دھائیاں وے
مُچھل ڈال دے نال ساوندی ساں' ٹُٹی گُھمیوں کلی کملائیاں وے(1)

انھویں صدی وچ قصیاں دا دُکھانت دا عنصر ہور وی سنگھنا ہو جاندا اے۔ ہن دے قصیاں وچ جان صرف اوتھے اے جتھے پریم وچ وچھوڑے دا بیان اے۔ ایس دی سبھ توں وڈی مثال سسی ہاشم شاہ' اے۔سسی ہاشم دے 125 بنداں وچوں 80 توں 110 تک بند زور دار شاعری دا نمونہ نیں۔ ایہناں مصرعیاں وچ تھلاں وچ پنوں دی بھال وچ بھُجدی پھردی سسی دا بیان اے۔

چمکی آن دو پہراں ویلے' گرمی گرم بہارے
تپدی دا وگے اسمانے' پنچھی مار اُتارے
آتش دا دریا کھلوتا' تھل مارُو دل چارے
ہاشم پھیر پچھانہہ نہ مُڑدی' لُوں لُوں ہوت پُکارے

نازک پیر ملوک سسی دے' مہندی نال سنگارے
بالوریت تپے وچ تڑکن' جنن جو بھٹیارے

ایسے طرح قادر یار دے پورن بھگت وچ'فضل شاہ دی سوہنی وچ' ہاشم شاہ دے دو ہڑیاں تے ڈیوڑھاں وچ پریم دا ہجر بیان کیتا گیا اے۔ سارے پورن بھگت وچ اوہ مصرعے ای جاندار ہن' جتھے رانی سُندراں پورن دے وچھوڑے وچ ولکدی اے۔

ز: ذرا نہ طاقت رہی تن وچ' کہی سندراں غماں دے گیت لوکو
میں تاں بُھلی تُساں نہ بُھلو کوئی' لاوو جوگیاں نال پریت لوکو
جنگل گئے نہ بوہڑے سُندراں نوں' جوگی ہین اگے کیہدے رِیت لوکو
قادر یار پچھاکھڑی ویکھدی ساں' خوش وقت دی ہو یا بیت لوکو

ر: رنگ محل تے چڑھ رانی' رو آکھدی پُورنا کُٹ گیوں

باغ ہرس دا پک تیار ہو یا' ہتھیں لا کے بوٹیاں پُٹ گیوں
گھڑی بیٹھ نہ کیتیاں رج گلاں' جھوٹھی پریت لگا کے اُٹھ گیوں
قادر یار میاں سسی وانگ مینوں' تھلاں وچ کو کیندی نوں سُٹ گیوں

حاشیے :

1- ہیر وارث شاہ' مرتبین شیخ عبد العزیز' ڈاکٹر محمد باقر تے شریف صابر ہوراں دے ترتیب دتے متناں وچ ایہہ مصرعے نہیں ملدے۔(مرتب)

پروفیسر پیارا سنگھ بھوگل

مہاں کوی دمودر

دمودر و یکھن نوں تاں جھنگ دے آجڑی کلچر والے علاقے دا اک سدھا سادا جیہا کوی جاپدا اے، پر گہرائی نال و یکھیا جاوے تاں اوہ پنجابی دا اک مہاں کوی اے۔

اوہ گورو ارجن، بھائی گورداس تے شاہ حسین دا سمکالی اے تے اوہ ایہناں دے برابر کھڑا، ایہناں توں بہت چھوٹا نہیں جاپدا۔ اوس دی ہیر انسانی عظمت تے آزادی لئی ڈٹ کے لڑدی اے، تے دمودر اوس دی کہانی نوں بڑے متاثر کن اسلوب وچ بیان کردا اے۔

دمودر اک پاسے پنجابی دے لوک ادب، دوجے پاسے سمکالی صوفیانہ ادب تے تیجے پاسے فارسی دے مثنوی ادب توں جانو ہو کے پنجابی وچ مہاں رچنا کردا اے۔

دمودر نوں کہانی بنی بنائی مل گئی، ایس کہانی اتے ادب رچن دی اک جاندار روایت دی اوس توں پہلاں قائم ہو چکی سی۔ ایس کہانی بارے لوک گیت، کافیاں، وار اتے قصے اوس توں پہلاں رچے جا چکے سن۔ دمودر نے ایہہ پڑھے سُنے تے ایس ادبی خوراک دا فائدہ اٹھایا۔ کسے نے پٹواری کہیا اے تے کسے نے دوکاندار۔ کاروبار پتہ نہیں اوس دا کیہ سی، پر اوہ سدھا سادا بندہ نہیں سی۔ اوہ پڑھیا گڑھیا پُرانے پنجابی ادب اتے سمکالی پنجابی ادب توں چنگی طرح جانو سی۔ اوہ فارسی دا وِدوان سی۔ ایس لئی جدوں اوہ قصہ لکھن بیٹھا تاں ایس وچ مہاں کوتا والے گُن پیدا کر گیا۔

چنگا قصہ لکھن لئی ڈھلی گل تاں قوت بیان ہے۔ ایہہ دمودر پاس بہت ہے۔ دمودر کہانی دے واقعے دس تک ای اپنے آپ نوں محدود نہیں رکھدا، اوہ واقعیاں نوں انسانی پاتر دے نکتہ نظر توں پیش کردا اے کیوں کہ آخر کہانی تے واقعہ وسیلہ ماتر ہن۔ اصل مقصد تاں انسانی کردار نوں، اوس دی فطرت نوں، اوس دے سبھا نوں پیش کرنا اے۔ دمودر دی ایہہ بہت وڈی صفت اے کہ اوہ واقعیاں بارے دسدا دسدا

کہانی گلوں لاہن دا جتن نہیں کردا۔ ہر واقعہ ایس ڈھنگ نال پیش کردا اے کہ اوس وچ آون والے کردار' اپنی انفرادیت تے اپنے اندر لے احساساں نال بیان کیتے ہوئے نظر آون۔

ایسے بیان دی قوت نال اوہ دا تھیاں یاں کرداراں نوں بیان کردا' اوہناں دی سمکالی ثقافت دی بھرپور تصویر وی پیش کردا اے۔ اوس دے آلے دوالے دا پنجاب اوس دے قصے وچوں جھلکدا نظر آوندا اے۔ اوس دی کہانی وچ کافی کُجھ نہ منن یوگ ہون دے باوجود اوس دا قصہ بڑا قابل یقین لگدا اے' کیوں کہ اوہ نکے ویروے دا دھنی اے۔ اوہ اپنے سمکالی لوکاں دے جیون دیاں رنگیاں رنگیاں گلاں کھادھ خوراک' لباس' رسماں' وہم' بھرم' دھرم' قبیلیاں وچ وسن والیاں لوکاں دی آپو وچ کیہہ بانگی' بڑے ویروے نال دسدا اے۔

قوت بیان دے نال نال اوس پاس دو جاگُن رنگی بحر وچ موثر کُن شعر لکھن دا وی اے۔ ایہہ دوجی قسم دی چھوٹی بحر دی شاعری سی جو گوربانی اتے صوفیانہ شاعری دا روپ سی۔ دمودر اپنے قصے وچ لمی بیانیہ شاعری تے چھوٹی بحر دی موثر کن شاعری نوں آپو وچ ملا لیندا اے تے اک ایہو جیہی رچنا پیدا کردا اے جو اکو سے قصہ وی اے تے شاہ حسین دیاں کافیاں ورگے نکے نکے گیتاں دا مجموعہ وی۔ ایہہ دوجا گُن اوتھے پیدا ہوندا اے' جتھے اوہ احساساں نوں بیان کردا اے۔ اوہ سبھ قسم دے احساساں نوں بیان کرن دا ماہر اے۔

دمودر واقعے تے پاتر پیش کردا کردا سج سبھا ایہیاں سطراں لگ بھگ ہر صفحے اتے لکھ گیا اے' جو نہ صرف منن یوگ ہن تے جیہناں وچوں انسانی سبھا وی جھلکدا اے تے سمکالی رہتل وی۔ قصہ حالیں شروع ای ہوندا اے' ہیر اجے باراں ورھیاں دی اے تے ماں پیو نوں فکر پے جاندا ہے کہ کُڑی ویاہیے۔

آخر مال پرایا ایہو' رکھیاں بندی ناہیں

اوس سے وچ کُڑیاں دے ڈولے دے کے لوک جاگیرداریاں لے لیندے سن۔ اوہناں نوں دور دور رہندے راجواڑیاں دے حوالے کردیندے سن۔ ہیر دا پیو وی کہندا اے۔

کے تاں دیجے توڑ پٹھاناں' سندھوں پار چڑھیاں

ہکے دوہیاں اکبر غازی' کچھاں آپ کچھیاں

چوچک دے بھیجے ہوئے لاگی رنگ پور کھیڑیں جاندے ہن تے سید کھیڑے دے پیو علی نوں ملدے ہن' ساک دی گل کردے ہن۔ علی نوں کنی خوشی ہوندی اے' ایس دا بیان صرف اک سطر وچ ویکھو۔

تھیاں ٹُٹ گیاں علی دیاں' مُٹھے ماوے ناہیں

جدوں دھیتیاں تے پُتیتیاں دے پروہنے ملدے ہن تاں آپو وچ جپھیاں پا کے اک دوجے دا سواگت کردے ہن۔ شاعر اینوں انج بیان کردا اے۔

ملن محبت نال ہس کر' ہکے ہک ملائے

جیون دے ہر موقعے اتے ایہہ لوک من پرچاوا بہت کردے ہن۔ گھیو' گُڑ' کھنڈ' میدہ تے دانے تاں کھاندے ہی ہن' شراب وغیرہ پین دا وی بار بار ذکر اے۔ ایہہ لوک بھنڈ بھگیے' شہنائیاں وجاون والے اتے نچن گاون والیاں عورتاں نسنگ ہو کے کڑمائی دے سے ای اپنے پنڈ بلاوندے ہن۔ کھیڑے رشتہ کرن لئی چلے ہن۔

بھنڈ بھگیے تے سرنائی' کنجریاں ویس بنائے

اگوں اوہناں دے سواگت وچ ہیر دا پیو ایوں پربندھ کردا اے۔

گھیو' گڑ' کھنڈ' میدے تے دانے' آن موجو دھرائے
داتا گھاہ شراب پیائے' ڈھاڈی بھلے سدائے

بھاویں چوچک کِنا وڈا سردار اے' پر دھی دا پیو ہون کر کے اوس نوں علی اگے جھکنا پیندا اے۔ چوچک ایہہ محسوس کردا اے۔ علی نوں کہندا اے' سارا جگ تلوار نال میں نِوالیا پر تیرے اگے میں نیوا ہو گیا آں۔

اودھروں رانجھے دا ذکر اے۔ اوہ بھراواں دی زمین دی کانی ونڈ توں دُکھی ہو کے تے کجھ اپنے ای ورائی سبھا پاروں گھروں ٹُر پیا اے۔ شاعر اوس دا ذکر جیویں اک بند وچ کردا اے' اوس توں رانجھے دی شخصیت دا وی پتہ لگدا اے تے اوس زمانے دے لباس دا وی۔

تاں کر ودا بھراواں نالوں' رانجھا گھروں سدھایا
کھُونڈی تے ہتھ ونجھلی کیتی' چلن تے چت چایا

چیرا لال تے اُتے امبری، مجھ نیلا کھیس بنھایا
نک بلاک تے کنیں لڑھکے، چُونیاں رُن جُھن لایا

جدوں رانجھا چنھاں دریا وچ بیڑی دچ مُستا پیا اے تے ہیر اوس نوں آکے ویکھدی اے تاں دمودر لکھدا اے۔

گُکارا سُن مُونہہ کیتوس ننگا، چنن ونا متھا
آکھ دمودر گُل بھسایاں، پھڑک موئے جل مچھا

ہیر دی ایس سے دی من بیتی نوں اک ماہر نفسیات وانگوں بیان کیتا اے۔
پہلاں تاں اپنے سمکالی مذہبی ادب دی شرُوچ کہندی اے۔

مُر تقصیر میں او گنہاری، میں مُجُلی دا شرم تساہیں

ایتھے دلچسپ گل ایہہ اے کہ ہیر رانجھے نوں ملن توں بعد اُتلیاں سطراں وچ لڈن نوں کہندی اے۔ رانجھے نوں ملن توں بعد اوہ اینی خوش اے کہ اوس دا دل بے انت ترس نال بھر جاندا اے تے اوسے لڈن نوں جیس نوں پہلاں اوہ گُندی ہٹی اے، چاچا کہہ کے اوس توں اُتلیاں مصرعیاں وچ معافی منگدی اے۔ جدوں کوئی انسان بہت خوش ہووے یاں بہت غمگین ہووے تاں اوس دے موہنہ توں بول نہیں نکلدے۔ رانجھے نوں ملن سے دی ہیر دی حالت ایہو اے۔

تاں چوری ویکھے ہیر سیالے، مُونہوں نہ مُول الائے
دھرتی اتے لیکاں کھٹے، آکھ نہ مونہوں سُنائے
اندر گل ہنڈھائے رینگر، دل وچ فکر رُکائے
جے چ جاناں سرجن ہارا، تاں پیراں ایہہ پلو پائے

جدوں ہیر رانجھے نوں اک چاک دے روپ پیش کردی اے تاں پہلاں رانجھے نوں طور طریقے سمجھاوندی اے۔

ہولی تُریں تے مٹھا بولیں، پہلوں منگیں پانی
تے پھیرماں نوں جا کے کہندی اے۔

مائے نی میں چاک لدھو ای، نت اُٹھ مجھیں چارے
برکت جیس دی گھاہ نہ مُکے، مجھ نہ کئی ہارے
روڑا مول نہ لگے کداہیں، ساون دسن بھُسارے
اجیہا چاک لدھوای مائے، اگے بخت تُمہارے

اگوں رانجھے دا سیالاں دے گھر جان دا جو واقعہ اے' اوس نوں دمودر جنی سادگی نال ناٹکی ڈھنگ نال بیان کر گیا اے' اوس دی ریس کوئی ہور قصہ کار نہیں کر سکدا۔ رانجھا چوچک دے ساہمنے اجنبی بن کے جاندا اے۔ چوچک رواج دے مطابق پچھدا اے کہ مسافر توں کتھوں آیا ایں' تے اندر ول مونہہ کر کے آواز دیندا اے "ہیر پانی دیو"۔ ہیر اگوں کہندی اے کہ دُدّھ تے مکھن جگّے پے ہن' اندر ہور کوئی نہیں' ایس لئی مسافر نوں اندر بھیج دیو۔ رانجھے نوں اندر بھیج دتا جاندا اے۔

ایس سے دی جھاکی نوں دمودر نے دو بنداں وچ بیان کیتا اے۔ ایہناں دو بنداں توں کئی گلاں دا پتہ چل جاندا اے۔ ہیر دے رانجھے ول پیار اتے احترام والے بھاو' اوس دے من دی خوشی' پروہن چاری دا رواج اتے اوس سے دیاں رسماں۔

اگے ہیر نے چُوری کُٹی' اتے کھنڈ رلائی
رتا پلنگھ وچھایا چھوہر' گھت سفید تُلائی
گھیو میدہ تے شکر روٹی' دُدّھ ملائی پائی
پکھا لے کے ہتھ کھلوتی' رانجھے نوں کھلو لائی

مُونی تے دھر مُونی لوکا' سلیٹی شگن کریندی
لسی ہتھ تے پائے مُونداں' پلو گل پیندی
لوہے میخ جہاز جھیڑی اے' میں رعیت تیندی
لجا میندڑی مُدھ گل رانجھن' میں صدقے تیتھوں ویندی

چوچک آپ 84 پنڈاں دا مالک اے۔ انج وی جتھے ایہہ لوک لوڑدے بھڑدے بہت ہن' خاص طور تے دوجیاں قبیلیاں نال' اوتھے خاص طور تے ایہناں دے کلچر وچ ایہہ گل وی شامل اے کہ ایہہ دان پُن بہت کردے ہن۔ رانجھا چونکہ چودھری دا پُتر اے' ایس کر کے اوہدا بہتا آدرمان ہوندا اے۔ چوچک اوس نوں کہندا ہے کہ سلطان بنے لے' تے کھیتی کر' پر رانجھا مندا نہیں' چوچک حیران ہو کے کہندا اے۔

زمینداری خوش نہ کیتی' چاکاں کم بھنوئی

شاعر رانجھے نوں شروع توں ای ٹریجک ہیرو وانگوں پیش کر رہیا اے۔ پہلاں اوہ پنڈوں اپنا حق بھراواں نوں دے کے آجاندا اے۔ ایتھے وی اُداسیاں وانگ کہندا

اے کہ مینوں مجھاں چارن لئی دے دیو، انج میں رہنا تہاڈے پاس ای اے۔

آیا تک تساڈی سائے، نہ پھیر گھراں نوں جائیں
گلیاں گکھ اساڈے ویری، چنگا جاون ناہیں

ایوں جاپدا اے کہ جیویں ہونی اوس نوں دُکھانت ول دھک رہی اے۔ شاعر نال نال اوس لئی ہمدردی تے احترام دے بھاو جگائی جاندا اے، جو کہ اک دُکھانت دے ہیرو دی اک صفت ہوندی اے۔ تروئی مجھ دا دُدّھ پچھان دیندا اے، جیس توں چوچک سمجھدا اے کہ ایہہ کوئی سچا پیر اے۔ مجھاں چارن لگیاں و نجھلی وجاوندا اے، سُن کے سارے جانور مست ہو جاندے نیں۔ مجھاں اوس دی آواز سُن کے اوس دے پچھے پچھے آ جاندیاں سن۔

چڑھ دھیدو ونجھلی جد واہی، کیہیاں سُراں اُٹھائیاں
آکھ دموور کیکن دھیرن، گوپیاں کرشن مُلائیاں

رانجھے دیاں چاریاں ہوئیاں مجھاں ہُن دودھ دی زیادہ دیندیاں ہن۔ پہلاں دے اُکٹ ہُن کوئی مجھ دُدّھ دین توں انکار نہیں کردی۔ دوجے چاک اوس نال حسد کردے ہن تے اوس نوں کٹنا چاہوندے ہن، پر اوس ویلے پنج پیر آکے اوہناں چاکاں نوں گُنڈے ہن۔ ہُن پنڈ والیاں نوں یقین ہو جاندا اے کہ ایہہ کوئی برکت والا انسان اے۔ پر ہیر تے رانجھے دے تعلق دی گل چوچک نوں یاں پنڈ دے لوکاں نوں پسند نہیں۔ اوس وچ لکھ گُن ہون، بھاویں اوہ کنا ساؤ تے پیارا اے، پر ہیر رانجھے دا پیار، اوس سمے دے اخلاق نوں، سماجی رشتیاں نوں، سیاسی قانون نوں، پروان نہیں اے۔ سو، ہیر تے رانجھا اک پاسے ہن تے باقی زمانہ دوجے پاسے۔ ایتھے ٹکر پیدا ہوندی اے۔ اک پاسے تاں چوچک اندرو اندری رِجھ رہیا اے۔

اندر آتش چوچک تائیں، مُجھے نہ مُول بجھائی
پچھن گل نہ سردی مینوں، اندر گھت ہنڈھائی

دوجے پاسے بڑبولا کیدو ڈُہائی دیندا اے۔

سنو سیالو! دھیاں والو! دھیاں مول نہ رکھو
بکے تاں دھیاں نیں ڈُوھاؤ، کے سر کریاؤ وکھو

تے اودھر ہیر تے رانجھا اک دوجے دا ساتھ چھڈن لئی تیار نہیں۔ ہیر بڑی

سادگی نال ماں نوں اک مصرعے وچ کہندی اے۔

پانی ڈُلہ ملیا پانی نوں، باقی رہی نہ کائی

ایس ٹکر وچ آدرش اتے قدراں دا فرق اے۔ اک پاسے دنیاوی یاں مادی قدراں ہن، دھن دولت، زمین، مان، عزت اتے سماج دی شوبھا۔ سیال تے کھیڑے ایہناں آدرشاں اتے تُردے ہن۔ دوجے پاسے روحانی قدراں ہن، دل دی خوشی اے، آزادی دی خواہش اے۔ ایس اتے ہیر تے رانجھا تُردے ہن۔

دُنیاوی قدراں دی راکھی کردی ہوئی ہیر دی ماں کہندی اے کہ اسیں بڑے عزت دار لوک ہاں۔ اک چاک مُنڈے نال تیرے پیار دی چرچا تے تیرا ویاہ اساڈی بے عزتی ہے۔

اسیں سردار زمین دے خاوند، گُھل نہ سہندے بھارے

دوجے پاسے ہیر جواب وچ کہندی اے۔

اک دل آہی سو رانجھن لیتا، مائے دوجا دل کو ناہیں

پر ہیر رانجھے دے عشق دی کوئی پرواہ نہیں کردا۔ ہیر ویاہ دتی جاندی اے۔ کھیڑیاں دی جنج نال آیا ہویا اک آدمی وی کہندا اے کہ رانجھے وچ کوئی عظمت دی رُشنائی اے، پر اپنی گل بدلے ایہہ لوک اپنیاں سماجی روایتاں چھڈن لئی تیار نہیں۔ ہیر دی ضد اتے ماں ودھ توں ودھ اپنی گل مندی اے کہ رانجھن نوں دی تیرے نال کھیڑیاں دے پنڈ بھیج دیندے ہاں۔ انج اوہ دھی نوں سمجھاوندی اے۔

اکھیں ڈٹھے رہیے ناہیں، کیہ ہوسی کول بہایاں

گُھلاں سندی واشنا رہیے، کیہ ہوسی تک لایاں

ہیر دے ٹُرن دا منظر کنو رشی دے آشرم وچوں شکنتلا دے ٹُرن دا منظر چیتے کراوندا اے۔

راج تساڈے اتے سیو، میں سدا رہی البیلی

ڈار تساڈی وچوں نکھڑی، جیوں کُوکے کونج اکیلی

ہیر دے ٹُرن ویلے چوپھیرے کنا غم اے، اوہ ایس نوں انج بیان کردا اے۔

روندے آتن تے روندے ویڑھے، جیوں جیوں ودا کریندی

روون برکھ بول پنکھیرو، ہیاں وارے دیندی

روون پتر درختاں سندے، روون بُوٹے کاہیں
جلیا کنک صحیح سلیٹی، ونجن جوگی ناہیں

پر رانجھے نوں کھیڑے اوتھے رہن نہیں دیندے، رانجھا واپس آجاندا اے۔
پہلاں جھنگ سیال آوندا اے تے پھیر تخت ہزارے چلا جاندا اے۔ ہیر تے رانجھا دووین
اپنی اپنی تھاں اُداس ہن، رانجھا ہیر دیاں سیلیاں نوں جھنگ وچ کہندا اے۔

چن چڑھیا کُل عالم دیکھے، مینڈا چن اودائیں
راہ تکیندی تے کاگ اڈیندی، بیٹھی بھاتی پائیں

رانجھا اپنے پنڈ جاندا اے تاں بھرا سمجھدے ہن کہ ایہہ اپنی زمین واپس لین آیا اے۔ رانجھا اوہناں کملیاں نوں سمجھاوندا اے کہ تُسیں زمین تے ربکھاں سانبھو! مینوں ایہناں دی لوڑ نہیں اے، میں تاں ایس نتیجے اتے پہنچیا آں کہ ایس دنیا وچ کوئی کسے دا نہیں اے۔

ہوئی رنشا نہایت مینڈی، کوئی کسے دا ناہیں

رانجھا ویراگیاں وانگ گھروں ٹُر کے جوگی دے ٹلے جاوندا اے تے جوگی بن جاندا اے تے ہیر نوں ملن چلا جاندا اے۔ جدوں ہیر نوں ملدا اے تاں باقی سبھ گلاں بھلا کے کئی خوشی ہوندی اے، ایس دا ذکر انج کردا اے۔

ہس رس رپھردی وچ ویڑھے دے، پیر نہ زمیں دھریندی
پانی ہتاں ترے سلیٹی، پاسیں کھنبھ لیندی

ہیر تے رانجھا ستی دی مدد نال بھج جاندے ہن۔ کھیڑے اوہناں نوں پکڑ لیندے ہن۔ ہیر تے رانجھا عدلی راجے دے دربار وچ اپنے حقیقی پیار دی دُہائی پاوندے ہن، پر ایہہ دُہائی نہ سیالاں نے سُنی تے نہ کھیڑیاں نے تے نہ راجے نے، پھیر وی شاعر انت وچ ایہناں نوں جتا دیوندا اے، کیوں کہ رانجھے دی کرامتی شکتی توں راجا ڈر جاندا اے، پر ایہہ کہانی شروع توں اک ٹریجڈی وانگ چلدی اے، ایس لئی انت دا ایہہ سُکھانت پچھلے شاعراں نوں ٹھیک نہیں لگا۔ ایس لئی اوہناں نے اخیر وچ ہیر رانجھے نوں مار دتا۔

اپر اسیں دمودر دی قوت بیان دیاں مثالاں دتیاں ہن، پر دمودر نے قصہ بیان

کردیاں کردیاں، وچ وچالے نکے نکے گیت لکھے ہن، جو شاہ حسین دیاں کافیاں، گوربانی دے لفظاں تے لوک گیتاں نال ملدے جلدے ہن۔ ایہناں دیاں کجھ مثالاں ویکھو۔

ٹُلی ہیرے! ٹُلی ہیرے! گل تساڈی ٹُلی
نُنے ناں چوچک باپ سُنیندا، طعام نہ پکے پُھلی
چاکاں نال کریں اشنائی، پھرنی ایں کیوں کُھلی

نہ کوئی آکھو ہیرے مینوں، نہ کوئی آکھ سلیٹی
ذات سنات پچھانو ناہیں، میں چاکے نال چپکیٹی
کدوں چوچک ماں پیو میںڈا، میں کدن اوہناں دی بیٹی
دامن آگی لڑ تیںڈے، جے پواں قبول جٹھیٹی

لبھا پیر چروکا مائے! تُدھ نوں گل سُنائیں
دل لا کے سُن گل اساڈی، منن جوگی آہی
دعوٰی چھڈ حلم تھیا ہے، تینوں کیہ سمجھائیں
آکھ وکانی دماں باجھوں، لدھا پیر اساہیں

سن صاحب توں کامل مرشد، میں عاجز نہ ازمائیں
لگی آ میں نال پیراں دے، چھڈک نہ مینوں جائیں
دیویں پاک محبت سچی، میں کوں نہ بھرمائیں
آکھ دمودر سنی رنجیٹا، تیرے پیراں ہیٹھ مراہیں

الٹی ہیر، ہیرے وچ رانجھا، حال نہ جانیں کوئی
رانجھا رانجھا کیہنوں آکھاں، میں آپے رانجھن ہوئی
رانجھا ہیر تے ہیر رانجھے دی، رتی فرق نہ کوئی
راتیں دیہاں باجھ رنجیٹے، اوس نوں ذکر نہ کوئی

تخت ہزارہ جم ہے، چندل وہندی رنیر
سدھ بگائی دی تھاپنا، بیہڑا ٹلے دا پیر
آیم کپر جھاگ کے، نیں بوٹے جھل چیر
اکھیں ویکھ سنجان توں، میں رانجھا تے توں ہیر

پروفیسر سمیع اللہ قریشی

مرزا صاحباں دی نفسیاتی پرکھ ڈٹھ تے پیلو

(1)

کسے خطے دے لوک قصے کہانیاں اوس خاص علاقے دے ابہے وسیب دے نشان' سیہان ہوندے ہن' جیہناں دے واسطے وسیلے نال اوتھوں دی معاشی' تاریخی' سماجی' دیسی تے مذہبی سوچاں تے ریتاں روایتاں دا تھوہ لگدا ہے۔ ایہہ قصے حسن عشق' اخلاق عرفان' جرات دلیری' ہمت حوصلے تے رسم رواج دے امانت دار ہوندے نیں۔ ایہناں قصیاں دی مکھ وچوں لوکائی دے دکھ سکھ اُن بتھیاں کہانیاں دے رُوپ وچ ڈھل کے اصل قصے دے ڈونگھیاں پانیاں اندر لہراں دے ڈھب وچ ویکھے جا سکدے نیں۔ اک لوک قصہ بے شمار اندرلیاں لوک کہانیاں دا اک کڑا ہوندا ہے' جیہناں دا ہر پاتر اپنے وکھرے معنی تے اپنے وکھرے کم کار دا مالک ہوندا ہے۔ ایہہ لوک قصے لوکائی دی مکھ صدیاں پہلاں دی پینڈو رہتل تے سرداری قبائلی نظام دا تاریخ دا مڈھ ہوندے نیں۔ ایہو قصے تھکے ٹُٹے بندے واسطے اوہدے پچھے (ماضی) ولوں آون والی پُرے دی واء دے ہلارے وی ہوندے' جیہناں تے مجلساں دے کھول کھلار نیں۔ کسے وی علاقے دی بولی دا دت داج تے وسیبی سرمایہ نیں۔ ایہناں وچ حقیقت مجاز' وفا فریب' ہتمالی تے بے وسی' غیرت غرضی' جرات تے بے ہمتی' ننگ نموز تے شہرت تے بدنامی دے ان رتھے رنگ ڈھنگ ہوندے نیں۔ نالو نال ایہناں قصیاں اندر وطن پوجا تے اپنی قومیت دا احساس وی ملدا ہے۔ پنجابی زبان وچ ایہناں لوک قصیاں اندر جیہڑے نظم وچ لکھے یاں آکھے گئے نیں' قصے کاری دیاں ایہہ ساریاں صفتاں تے انگ ڈھنگ لبھدے نیں۔ پنجاب صدیاں پہلاں توں قبائلی نظام دا گھر سی۔ قبائلی ٹاکرے' رنجشاں' دھاڑے تے لڑائیاں ایس خطے دی ہر کونٹ وچ عام رہے۔ ایہو گلاں سن جیہناں پنجاب اندر لوک قصیاں دے اصل وچ مُڈھ بدھے۔ ہل تے تلوار صدیاں پہلاں توں پنجابی وسیب تے

رہتل دی سیہان دیاں علامتاں رہیاں ہن۔ پنجاب دے لوک قصیاں وچ تاریخ دی
حدوں باہر دے سمے دیاں کہانیاں وی موجود نیں تے ایتھے اسلام دے آون توں پچھے
وی قصے کاری دا عمل جاری رہیا، پر اک گل دی سانجھ ہر قصے کہانی اندر موجود ہے۔
اوہدی ہر لوک قصے کہانی دی رُوح پنجابی ہے، کدھروں باہروں نہیں ۔ گویا ایہناں
ساریاں کہانیاں دی نفسیات اکو جُہی ہے۔

ایہہ گل کہانیاں تے قصے نظم دے روپ وچ نیں تے اک سما ایہناں
کہانیاں اُتّے اجیہا وی بیتیا جدوں روحانیت وچ وی رومانیت دی لے وچ ایہہ قصے آکھن
والے لوک شاعر، سگوں ٹبر (شاعر) گمنام سن۔ پھیر ایہو قصے پڑھے لکھے شاعراں دے
ہتھیں لگے تے مُونہہ آئے۔ اوہناں بج سبھا نال کے ڈھب طریقے وچ ڈھال کے قصہ
کاری کیتی، پر ایہناں شاعراں نے وی اپنی شعری گھڑت دا مُڈھ لوک دُھناں تے لوک
روایتاں اُتّے ای رکھیا۔ ایہدے بناں اوہناں واسطے حقی گل ہے کوئی چارا وی نہ ہائی۔
انج ایہناں شاعراں نے اپنیاں قصیاں دے کرداراں نوں من کھچواں بنا دتا۔ ایہہ کردار
شعراں اندر وی جیویں جیوندے جاگدے جاپے۔ لوک روایت ریت دے ان مُلّے
سرمائے دی بنیاد اُتّے ایہناں پنجابی زبان نوں مالا مال کر کے رکھ دتا۔ ایہناں شاعراں نے
جیہڑا قصہ وی چھوہیا اوسے اندر باقی صفتاں توں اڈ پنجاب دی خاص صوفی روایت نوں
گُنج لیا۔ انج ایہناں داستاناں اندر انسان دی اُچ خیالی دی سکھر دے نالو نال روحانی
پوترتا وی اِک مِک ہو گئی۔ ایہناں لوک داستاناں دے اندر جھلکن والا سوہنپ ہی
اصلوں اوہ چیز ہے جیہڑا ایہناں نوں آفاقیت بخشدا ہے۔ ایسے کر کے ایہہ وی آکھیا جا
سکدا ہے پئی دنیا بھر دے لوک قصے کہانیاں اندر اک طرح دی سانجھ وی ہوندی اے۔
بندہ بھاویں کسے رنگ نسل دا ہووے۔ کدھروں دا وی ہووے، پر اوہدے سوچن دا
ڈھنگ تاں اکو ای ہوندا ہے۔ اوہنوں بنیادی طور اُتّے رہتل تے وسیب دے مُڈھلے پڑاء
اکو طرز طریقے نال طے کرنے پیندے نیں تاں جا کے کدھرے اوہ مستقبل ول پیر پٹن
دی سوچدا ہے، پر کدے کدے انسان اپنے قصے کہانیاں دے حوالے نال اپنے پچھواڑ
وچ اُترن دی سدھر وی کردا ہے۔ ایہہ اک عین بشری جیہی گل ہے، کوئی اچرج تے
نویکلی گل نہیں۔ ایہہ رویہ بندے دی بنیادی نفسیات دا اک لازمی حصہ ہے۔ اوہنوں
اپنے ماضی ول پندھ کرن وی چنگا لگدا ہے۔ انج مشرق وچ انسان دے ایس رویے دا

اظہار بجھ ڈھیر ہے۔ پنجاب تاں انج وچ مشرقی رویے دا اک وڈا آگو ہے سو ایتھے دیاں
لوک داستاناں اندر لوکائی دے سانجھے سُننے لبھدے نیں۔ ایتھوں دیاں کُل قصیاں دا گوہ
نال پڑھن ایس گل دی شہادت ہے جے ایہناں وچوں کوئی وی داستان اپنی کوئی اڈیاں
وکھری اکائی نہیں رکھدی یاں اوہدے کوئی دوجیاں قصیاں نالوں ہٹ کے وکھرے معنی
نہیں ہن۔ ایہناں وچوں کسے وی کہانی دا کوئی کردار اپنی کہانی توں وکھریاں رہ کے اپنی
شناخت یاں سیہان رکھ ای نہیں سکدا تے نہ ای انج کیتیاں اوہدی اپنی شخصیت تے کوئی
بھرواں اثر قائم رہ سکدا ہے۔ ایہناں قصیاں دے کُل کردار اپنی کہانی نال انج جُڑے
ہوئے نیں جیویں نہواں نال ماس۔ ایہہ قصے پنجاب دی پوری رہتل دا اک جال ہن۔
کسے وی ہور قوم وانگوں ایہہ داستاناں پنجاب دی لوکائی دی روح نوں سمجھن دا اک
طریقہ ہن۔ ایہناں توں بے خبری اج وی رہتل تے وسیب واسطے وی جیہڑی سائنس دی
چھتر چھاں ہیٹھ ساہ پئی لیندی ہے کوئی چنگا اُلار نہ سمجھیا جاسی کیوں جے ایس خطے تے
ایتھوں دی لوکائی نوں اک وکھرا مونہہ مُہاندرا تے قوت دیون وچ ایہناں قصیاں دا وی
بہوں سارا ہتھ ہے۔ سمے دی ٹور دے نال دیہی تے پلٹا کھا جاندی ہے، پر رُوح تے نہیں
بدلدی۔ سو ساندل بار دی روح دا طوطا ایہناں لوک قصے کہانیاں دے کلاوے اندر اپنی
بولی اج وی پیا بولیندا ہے تے ایہہ تاں ہمیش بولدا رہسی۔

انسانی محبتاں دے ایہہ قصے، ایس وچ کوئی شک نہیں جو اج وی اپنے آکھن،
سُنن والیاں دے آسے پاسے اک رومانی جیہا سماں بدھی کھڑے نیں۔ لوک اج وی ایہناں
دے جادو دے کیلے پھردے نیں کیوں جے انج تاں پنجاب دی کسے وی داستان اندر
کہانی پن اپنی سکھر اُتے اپڑ کھلوندا ہے پر جھنگ دے لوک قصیاں وچ نال دے نال اک
ناول جیہا ماحول وی بن ویندا ہے۔ ایہہ گل بڑی سوہنی تے نویکلی ہے، جو ایہناں
قصیاں دے اظہار واسطے ہمیش شعر دے رُوپ نوں زیادہ بہتر سمجھیا جاندا رہیا۔ شاعری
پنجاب اندر انج تاں ہر پاسے تھل، پہاڑ، روہی وچ عاماں لئی اک مقبول شے رہی ہے، پر
خاص طور اُتے ہرے لہہ لہہ کردے میداناں دے وسنیکاں دی روح دا حصہ رہی ہے
تے پنجابی شاعری نے عام طور اُتے تصوف دے پوکھے نوں وی رومانیت وچ وی رھنّیا
محسوس کیتا ہے۔ وجہ ایہو ہے پئی ایہناں داستاناں دے کردار اجوکے پاتراں وانگ اک
علامت دے درجے اُتے پئے کھلوتے نظر آوندے نیں تے حیاتی دی نہیں بھج،

بہادری، ہمتالی، حسن جمال، نیکی، وفا، بے وفائی تے حسد جیہے بنیادی انسانی وصف جیہناں نال فرد، ڈیرے، گھر تے رہتل دی ہوا ہلکورے لیندی ہے۔ ایہناں داستاناں راہیں کرداراں دے مُروپ وچ اُتر کے ساڈے ساہمنے آوندے نیں۔ ایہہ لوک قصے تے داستاناں اوہ کہانیاں ہن، جیہناں نوں پنجاب دے ہریالی نال بھرے میداناں اندر ودھن پھُلن تے اپنی واشنا کھلارن دا موقع ملیا۔ ایسے کرکے فصلاں دی بیائی نسر وچنگیار تے واڈھی تے پھیر بیائی، نسر، وچنگیار تے واڈھیاں دے صدیاں توں ورھے دے ورھے وت وت ہوندے رہن والے عمل دا سلسلہ لگا پیا آوندا ہے تے ایہو عمل اصل وچ ایہناں قصیاں دی ابدی تروتازگی دی وجہ ہے۔ مُڑ مُڑ رُتاں تے سمیاں دے لنگھدے آوندے رہن دے بعد وی ایہناں داستاناں اندر پنجاب دے لوکاں دے سبھا، مزاج تے نفسیات دا بھرواں اظہار موجود تے تازہ رزدیا رہندا ہے۔ ایہناں لوک قصیاں اندر محبت دے ات جذبے دی یکیائی دا عکس ہر ویلے ویکھیا جا سکدا ہے۔ فصلاں دیاں رُتاں دے پرت پرت کے آون وانگوں ایہناں قصیاں دی وی انسانی روح دے اندر پرت پرت کے بیائی، وچنگیار تے کٹائی ہوندی رہندی ہے۔ انساناں دی رُوح انج ہار ایہناں لوک کہانیاں دے پانی نال سیراب ہوندی رہندی ہے۔ جیویں پنجاب دی سوہنی دھرتی فصلاں واسطے پانی منگدی ہے۔ ایہہ سلسلہ جاری رہندا ہے تے ایہو لوک مزاج وچ ایہناں قصیاں دی دائمی تروتازگی دی وڈھلی وجہ ہے۔ جذبیاں دا خلوص ایہناں کہانیاں دی روح ہے۔ وعدے دا نبھاون تے قول دے پالن واسطے رویے دی یکیائی اک سبق دی شکل وچ ہمیش واسطے ایہناں قصیاں وچ موجود رہندا ہے۔ ایہہ ایہناں لوک کہانیاں دی گویا اک دائمی قدر ہے۔ جدوں مچگی ہوئی سوہنہ تے قول دا پورا کرن پورا ہوندے نظر نہیں آوندے تے ایہناں کہانیاں اندر پھیر موت ای ایہدا اکو حل رہ جاندی ہے۔ ایہناں قصیاں دی جان رومانی جذبیاں دا ات گُوڑھ دا ڈُونگھا، سوہنا تے دل نوں موہ لین والا اظہار ہے۔ پیار دے نشے اندر پہاڑاں نال جا ٹکر مارن دا حوصلہ ایہناں کہانیاں دا لازمی پکھ ہے۔ ایہناں کہانیاں راہیں اپنے وجود دی تکمیل جمالیاتی جذبیاں دے حوالے نال کیتی دیندی ہے تے عشق دی کامیابی یاں رجت نوں فرد دی شخصیت دے تکمیل ہوون دا دوجا رُوپ رتھیا جاندا ہے۔ ایس خاطر ایہہ جتن کیتا جاندا ہے پئی دوجے فرد دی شخصیت دے حسن نوں وڈے چج نال اپنے وجود وچ اُتار کے عشق

دی ٹیسی اتے اڑایا جاوے۔ ایہناں قصیاں دے کُل مرکزی تے مُڈھلے کردار اک وجود دی قربت دے بناں اپنیاں شخصیتاں دی تکمیل کر ہی نہیں سکدے۔ ہر پنجابی رومانی قصے دے پاتر اپنے شریک پاندھی دے وجود بناں اپنے وجود نوں ہمیش ادھورا ناہی سمجھدے ہن۔ ایس عمل نوں سپردگی آکھیا جا سکدا ہے' جیہڑی ایہناں کہانیاں اندر آپ مُہارے رُوپ وچ لبھدی ہے۔ ایہا ایہناں کہانیاں دا اوہ وصف ہے' جیہڑا قصے دے کرداراں دی موت پچھوں وی اوہناں نوں مرن نہیں دیندا اتے ایہو وجہ جو اج سے لکھی جاون والی کے رُومانی کہانی دا قنوطی سبھا اوس نوں کدے وی کدھرے وی تے کسے وی لوک قصے کہانی دا حصہ نہیں بنن دیندا۔ اپنی ایہناں دائمی صفتاں پاروں لوک قصے کہانیاں اندر حیاتی نوں مثبت ڈھنگ وچ ویکھن تے ڈھالن دا رویہ ایہناں اندر ہردم تازہ تے نرویا لبھدا ہے۔

ایہناں قصیاں وچوں کوئی تاریخیت کڈھن دے کیہ معنی رہ جاندے نیں جے ایہہ ویکھیا جاوے پئی ایہہ تاں ساڈے پنجابی عوام دی روح نوں اپنے کلاوے وچ لئی بیٹھیاں نیں۔ ایہناں دا جادو تاں ٹُٹدا ای نہیں۔ ایہہ تاں انسانی روح نوں تازہ کریندیاں نیں۔ گرماندیاں نیں' سگوں بندیاں نوں اپنے اندر جھاتی مارن دا موقع دیندیاں نیں' ایہہ لوک قصے جیہڑے ویکھن نوں رِڑے پُڑے عشقیہ الّیے نیں' دراصل عشقیہ الّیے نہیں۔ ایہناں دے کردار تے رہتل دے بے شمار اُچے مفادات دے اُتھن نیں' پرتاوے نیں' امین نیں۔ ایہہ قصے ایس گل دی کھُلی شہادت نیں پئی انسان نے اپنی رُومانی' رُوحانی ترقی کے حال تے سے وچ وی اکھوں اوہلے نہیں کیتا۔ ایہناں قصیاں وچ جے کر ہیرو تے ہیروئن قربانی' خلوص' وفاداری تے سپردگی دیاں تسلیم شدہ قدراں دی سلامتی دا احساس دیواندے نیں تاں قانون جیہڑا اوسیب دی حفاظت تے راکھی یاں بھار چکدا ہے' لوکائی دا رقیب وی جاپدا ہے۔ ایہناں قصیاں وچ تاں سگوں رقیب دا کردار ایجیے اُلاراں دی بولی بولدا نظر آوندا ہے' جیہڑے انساناں دیاں فطری سدھراں دے گل گھُٹدے جاپدے نیں۔ ایہناں قصیاں دے قاضی' مذہب' کرموں باہمن تے کیدو اپنی تھاں قبیلے دے قانون دے ترجمان نیں۔ اُنج ایہہ عجیب گل ہے جو ایہہ سارے آپو وچ وی اک دوجے دے رقیب نیں۔ زنانی دا وجود ایہناں قصیاں وچ اک من کھچویں ابدیت ہے' بھاویں موہرے رانجھا ہووے تے بھاویں مرزا' بے وسے ہو

کے رہ جاندے نیں۔ ایہہ وکھری گل ہے پئی دوواں دے بے وسے پن وچ ڈھیر سارا فرق وی ہے۔ رانجھے دی بے وسی مُورکھاں جیہی ہے' پر مرزے دی بے وسی مرداں وانگ ہے۔ ساڈے اپنے اندر دیاں بہت ساریاں گلاں ایہناں داستاناں دے کرداراں دے اندر اُتریاں لگدیاں نیں۔ کیدو' قاضی اساڈے اندر وی لکے بیٹھے نیں۔ کدی کدی سانوں وی کوئی ایویں بے وجہ چنگا نہیں لگدا تے اسیں بیگانے جیہے بن بہنے آں۔ کئی گنجھلاں' ذہنی انتریاں تے ساڈی بے حُرتی وچ زنانی بارے لُکیاں چھپیاں کمینیاں گلاں' ایہہ ساریاں گلاں ایہناں داستاناں دے کرداراں اندر وی جدوں ساڈے ویکھن وچ وی آوندیاں نیں تاں اسیں اپنے اندروانددر بڑے ڈھڈ (خوش) ہونے آں۔ ایویں خوش ہو جاندے آں۔ ایہہ کردار ہرویلے تے ہرپاسے ساڈے وسیب وچ ساڈے آسے پاسے ساہ پے لیندے نیں۔ لگے پھردے نیں پئے۔ ایہہ اساڈے اندر دی دنیا وچ وی پئے وسدے نیں۔ ایہناں وچوں کجھ تاں اساڈے وجود دے میسنے کجھ نیں بعضے اُچے وی نیں' پر اصل وچ ایہہ جو کجھ وی ہن اسیں آپ ای آں۔ پنجاب دیاں لوک داستاناں دے پچھواڑ وچ ایہا حقیقتاں تے سچائیاں جیہاں اپنا کم وکھاندیاں نیں۔ ایہا ایتھوں دے وسنیکاں دی سانجھی حُرتی ہے۔ سو داستاناں دے حوالے نال ایس سانجھی حُرت دا ویکھن ڈِٹھن اک بہوں سکھنی گل ہے بھاویں ایہہ قصہ ہیر رانجھا ہووے' سوہنی مہینوال' سسی پنوں' پورن بھگت' کیما ملکی' یوسف زلیخا' سیف الملوک یاں مرزا صاحباں۔

(2)

مرزا صاحباں ساندل بار وچ علاقہ جھنگ دی محبت دی اک سچی کہانی ایں۔ واقعہ جو کجھ وی ہویا اوہ مغل بادشاہ جہانگیر دے ویلے وچ ہو گزریا ہے۔ پیلو اوہ پہلا شاعر ہے' جیں ایس رومانی کہانی تے روایتی پنجابی دلیری دے قصے نوں لمیاں تے تفصیلی گلاں دے پین پاون توں بناں زرے اوہناں داتھیاں نوں نظم کیتا' جیہڑے دکھ وکھ بہوں سارے لوکاں ڈٹھے ہوسن' جیہڑے عین رہتل وسیب دی خاصیت ہوندے ہن تے جیہناں اندر کوئی اچرج تے نویکلا پن یاں کوئی انسانی فطرت توں پرانہہ دی گل نہیں ہوندی۔ پیلو

دی کہانی دی اندرلی قوت اوہدا سچ ہے تے پہلو دا کمال اوس سچ دے اظہار واسطے ڈھیر ڈھکدے لفظاں دی چون، ورتوں تے شعری ترتیب ہے۔ عالمگیر بادشاہ دے سمے ایس قصے نوں مڈھ اک شاعر حافظ برخوردار رانجھے نے نظم کیتا تے پھیر ڈھیر اگانہہ جا کے اُنھویں ویہویں صدی اندر چراغ دین، منشی خواہش علی، جیون خان تے یوسف لالی نے دی اپنے اپنے رنگ وچ کجھ وادھے گھاٹے کر کے کجھ مرچ مصالحے لا کے تے کجھ لی گل بناون کان فطرت توں ہوئیاں گلاں وی کر کے ایہہ داستان پنجابی نظم وچ لکھی۔

اصل کہانی صرف ایہہ وے جو جھنگ دے نیڑے کھیوے پنڈ دے ماہنی سیالاں دے سرادر کھیوے خان دے گھر منگل وار نوں صاحباں جمی، جیہڑی حدوں ودھ کے سوہنی ہائی۔ جیوں جیوں اوہ وڈی ہوندی گئی، اوہدے سوہنپ دے چرچے گھر گھر ہو گئے۔ کدی جو اوہ گلی وچوں لنگھدی تے لوکائی اوس نوں ویکھدی رہ جاندی تے کدی ہندو کراڑ دی ہٹی سے سودا لین جاندی تے کراڑ اوہنوں ساہمنے ویکھ کے انج بوتر جاندا جو اوہ تیل منگدی تے ایہہ ماکھی تولن لگ پیندا۔ جٹ جنے ہلاں دیاں ہتھیاں پھڑ کے بہہ جاندے۔ اک دو جوگیاں نے تاں اوہدے حسن دی رشک ویکھ کے اپنا جوگ ای چھڈ گھتیا۔

مرزا خان کھرلاں دا پُت سی تے اوہدی ماں مڑھلاں دی دھی کھیوے خان سیال دی ڈُدھ دی سانجھ دی بھین ہائی۔ مرزے نوں ماں اپنے دودھ شریک بھرا کھیوے دے گھر چھڈ گئی تاں جے ایتھے اوہ کجھ علم پڑھ کے سیانا ہو جاوے۔ اکو جیڈیاں عمراں سن۔ صاحباں تے مرزا دوویں کھیوے دی مسیت دے مُلاں کول رل کے پڑھن لگ پئے، پر دوہاں دا پیار آپس وچ دن سودن اینا گوڑھا ہوندا لگا گیا جو رہے رب دا ناں۔ ملاں دے سبق ولوں اوہناں دا دھیان اُکا مک گیا۔ مُلاں نوں اک دیہاڑے جدوں دوہاں دے پیار دا علم ہویا تاں اوس دوہاں نوں چنگی ہنڈ چاڑھی۔ ایس اُتّے صاحباں آکھیا قاضی نوں۔ "اسانوں کاہنوں پیا مریناایں۔ اسیں تاں پہلاں ای عشق دی اگ دا بالن بن چکے آں۔ اساڈا پڑھن لکھن مک چکا ہے۔ سڑیاں ہویاں نوں ہور ساڑن دا کوئی فائدہ نہیں۔" دوویں آپو وچ وی دودھ شریک سن۔ جوان ہو گئے۔ دوہاں دی محبت دا علم سبھ نوں ہوندا گیا۔ ویاہ ہو نہیں سی سکدا۔ شرعی عذر سی۔ دوہاں دے چالیاں نوں ویکھ کے کھیوے خان نے مرزے نوں پیکے گھر ٹور دتا تے چھیتی ای گوانڈھی چدھڑ قبیلے دے

جوان طاہر خاں نال اپنی دھی صاحباں دا منگیوا چا کیتو سو۔ اودھر مرزے دے ماپیاں نے دی ساہیاں ول اوہدا رشتہ کر دتا۔ ایہہ سبھ کجھ ہو گیا' پر دوویں اک دوجے نوں بھلے نہیں' کھرلاں' مڑھلاں تے ماہنیاں وچ مرزے دی شینہہ جوانی تے تیر اندازی نالے گھوڑ سواری دی بڑی دُھم ہائی۔ ہور تے ہور مرزے جوان نوں اپنی زوراوری اُتّے آپ بڑا گھمنڈ سی۔ اوہنوں کسے دی پچھ پرواہ گھٹ ای سی۔ اوہدے اپنے آکھن مطابق اوہدی گھوڑی بکی دی سَیاں وچوں اک سی۔ جینوں اوس دساں مجھاں دا گھیو کھوا کے پالیا سی۔ جیہڑی مالک دی سینت اُتّے ہوا دی اُڈاری مریندی ہائی۔

صاحباں نوں ٹورن دے دیہاڑے نیڑے آ گئے۔ اک دن اوس کرموں باہمن نوں جیہڑا ویاہ واسطے کپڑا لتا تے کھاون پیون دیاں شیں خریدن' ڈھوون کان خان کھیوے دے گھر گھلا لگا پھردا سی' بلا کے آکھیا۔ باہمنا! جے توں میرا اک کم کر دئیں تے میں تینوں اپنی گھوڑی اوہدے ساز سمیت نال اپنی بانہہ دیاں چوڑیاں تے اک جھوٹی دیساں۔ توں مرزے نوں جا کے دس جو چدھڑ صاحباں نوں ویاہ کے لئی جاندے نیں ہور دو چونہہ دناں اندر۔ توں بھیتی اپڑ تے مینوں کڈھ کے دانا باد اپنے گھر لے چل۔ کرموں باہمن بُڈھڑ بھیڑے نے ایہہ گل سُنی تاں اوہدے اپنے مونہوں رالاں وگ پییاں۔ آکھن لگا: میں ایڈی دور مرزے تائیں کیویں اپڑاں۔ اوہدی تے اگے اک رن ہے۔ توں اوتھے جائیں گی تے تیرا حصہ گھر وچ کوئی پورا تے نہ ہوسی۔ توں انج کر اوس جٹ دا خیال چھڈ۔ جے چدھڑاں ول نہیں پرنیونا تے میرے نال لگی چل۔ بُڈھڑے باہمن کراڑ دی ایہہ گل سُن کے صاحباں نوں بڑا غصہ آیا۔ آکھن لگی توں ایتھوں دفع نہیں ہوندا لعتیا۔ پھیر اوس کراڑ نوں اپنے پیو بھراواں دے رُعب دابے نال ڈرایا۔ صاحباں آکھیا: توں میرے دادے دی عمر دا ایں۔ تینوں ماہنی سرداراں دی دھی نوں اپنے نال لے جاون دا خیال کیویں آیا۔ کرموں ڈر گیا تے آکھن لگا۔ مینوں معافی چاہدے۔ توں جو آکھیں گی میں دانا باد مرزے نوں جا دساں گا۔ اصل وچ میری عقل ٹکانے نہ ہائی۔ ایئیم دے نشے وچ میں خبرے کیہ کجھ کہہ گیاں۔ صاحباں آکھیا: اچھا جا کھرلاں ول اپڑ تے مرزے نوں جا کے ساری گل دس۔ مرزے' کرموں دیاں گلاں سُنیاں تے کھیوے آون واسطے تیار ہو گیا۔ مرزا ٹُرن لگا تے بھین نے روکیا۔ آکھن لگی: ویکھ بھرا توں اج نہ جا۔ اج بار دے بھٹیاں آونا ہے۔ مرزا نہ منیا۔ ماں آکھن لگی: پتر جیس پینڈے توں پیا پیناں ایں اوتھے

ترکھیاں سُولاں نال ٹاکرے توں سوا ہور کجھ وی نہ لبھسی۔ سیالنیاں تے جادوگرنیاں نیں۔ رکیل کے رکھ دیندیاں نیں۔ مرزے آکھیا: جو کجھ وی ہووے میں ضرور ایس دیاہ وچ شریک ہو کے جوڑا کپڑیاں دا تے پنج روپے نیوندر پاونی ایں۔ بکی تے سوار ہوندیاں اوہدے پچھے دا پلا وی اٹکیا تے کسے نِچھ وی ماری۔ ایہہ ساریاں بدشگونیاں ہوئیاں' پر مرزے توں تِرکھے نین نقش والی لمی گوری صاحباں کتھوں بُھلدی آہی' جیہدے گز گز لے وال سیاہ کالے سن۔ اخیر پیو وی بُجھ اگانہہ ہو کے آکھن لگا: پُتر ایہناں رناں دی یاری کوئی چنگی گل نہیں ہوندی۔ بڑی مہنگی پوندی ہے۔ پہلاں ہس ہس کے یاری لاوندیاں۔ پچھوں ماپے کدھرے ہور تھاہرے منگ دیون تے یار نوں رو کے دس دیندیاں نیں پئی مجبور آں۔ دانیاں دا آکھن ایں پئی عزت روگڑ نال نہیں لبھدی۔ تالے وکھ جیس گھر یاری لایئے اوس ویڑھے کدی نہ وڑیے۔ تے توں جاوناں ای جاوناں ایں تے پھیر جٹ دا پُتر نہیں تے صاحباں مڑ نال لے کے گھر بوہڑیں۔ مرزے آکھیا: جے صاحباں میری گھر والی ہوندی تے میں اوس نوں چھڈ وی دیندا' پر اوہ تاں میری منگ ہے' جے منگ نوں چھڈاں تے کھرلاں دی عزت تے داغ لگسی۔ ہُن تاں میں جا کے ای رہناں ایں۔

پھیر مرزا اپنی ہوا دی رفتارے بھجن والی گھوڑی تے سوار ہویا تے منزلاں ماردا سیالاں دی حویلی دے کول جا لتھا۔ اوس راہ وچ قبائلی ڈھب دے شگون وی لئے' جیہڑے سارے اوہدی سدھر تے ارادے دے اُلٹ جاندے سن۔ مرزا اپنی ضد تے اڑیا رہیا۔ اوس خیالو خیال سیالاں نوں للکاریا۔ اپنی نازک گھوڑی دا اوہناں دیاں پلیاں پلائیاں گھوڑیاں نال مقابلہ کیتا تے آکھن لگا: مرد اوہو ای ہے جیہڑا اپنے قول دا پالن کرے۔ صاحباں دے پنڈ وچ مرزے دی ماسی بیبو رہندی ہائی۔ مرزا اوہدی حویلی وڑیا تے اوہ چرخہ پئی کتدی ہائی۔ مرزا آکھن لگا: جے توں میری ماں دی ماں جائی ایں تے اک واری صاحباں نوں میرے کول لے آ۔ بیبو صاحباں دے خاص کمرے وچ اوہدے کول گئی تے اوہنوں ایہہ سُکھ سنیہوڑا دتا پئی گلاب دا پھُل ٹُٹ کے میری جھولی آ ڈگا ہے۔ ہُن توں اک واری اُٹھ کے چل میرے نال۔ صاحباں اوہدے نال تر پئی تے جدوں مرزے نوں ویکھیا تے مرزے نے اوہنوں گھُٹ کے اپنے کلاوے وچ لے لیا۔ صاحباں آکھن لگی: ویکھ میریاں بانہواں نوں انج نہ پھڑ جو میریاں چوڑیاں ای ٹٹ وجن۔ جے میرے بھرا خان شمیر نوں پتہ لگ گیا تے اوہ تیرا لہو پی لیسی۔ ہاں جے تیرے وچ

ہمت ہے تاں مڑ مینوں دانا باد لے چل۔ ایتھوں مرزا لوہار کول گیا تے جا کے لوہے دیاں کھونٹیاں بنوائیاں تے رات دے انھیرے وچ صاحباں دے کمرے دی کندھ دے باہر گڈ کے اُپر چُبارے تے جا چڑھیا تے ٹُوب ٹلے نال بھری صاحباں نوں تھلے لاہ لیا۔ اُتر دیاں صاحباں دا اُتلا کے کھونٹی نال اڑیا رہ گیا۔ صاحباں گھابری تے مرزے آکھیا اُتلے دا غم نہ لا۔ توں میری بکی تے آ چڑھ۔ اسیں دن نکلن توں پہلاں سیالاں دے علاقے چوں نکل جاساں۔ پھیر میں تینوں سوہنا قیمتی اُتلا لے دیساں۔ صاحباں نے بکی نوں ویکھیا تے آکھن لگی: مرزیا! ایہہ توں کیہ میر لے آیا ایں۔ جے تیرے پیو دے گھر کوئی سوہنی گھوڑی نہ آہی تے کھرلاں کولوں منگ لیندوں۔ میرے پیو دیاں راتب خور گھوڑیاں تے تینوں راہ وچ آ لین گیاں۔ اسیں تاں رڑے وچ مرویساں۔ مرزے نے اپنے روایتی گھمنڈ غرور وچ بڑے مان نال آکھیا: توں میری گھوڑی نوں جانتی ایں۔ ایہہ تاں وساں بھیاں دا گھیو کھا جاندی ہے۔ ایس توں فرشتے وی ڈردے نیں۔ لے توں ہُن بیٹھن دی کر۔

سیالاں دے ویڑھے کھیوے خان دی حویلی وچ ون پونے کھانے پَے پکدے سن۔ تھالاں وچ مٹھائی پئی ونڈیندی ہائی۔ زیور، ٹُوماں تے کپڑا لتا صندوقاں وچ سمبھالیا پیا جاندا سی۔ پروہنے آ جا رہے سن جو اچن چیت فیروز ڈوگر صاحباں دے مامے نے کھیوے نوں سد مار کے آکھیا: سُن میری گل۔ صاحباں نوں مرزا اُدھال کے ساندل بار لے گیا ہے۔ توں کیہڑے گمان اندر گُم ایں۔ سیالاں دی عزت نوں بج لگ گئی ہے۔ ہُن جواناں نوں نال لے گھوڑیاں کڈھو۔ اج مرزا ساڈے ہتھوں قتل ہو کے رہسی۔ مرزے نوں کیہاں راتاں دا جگراتا سی۔ ٹھنڈی رات سی۔ دوویں پیار محبت دیاں گلاں کر دے رہے۔ پھیر صاحباں دے سمجھاون دے باوجود لال دوشالہ اُتے لے کہ جنڈ دے اک مُڈھ ہیٹھ سوں گیا۔ صاحباں نوں تروہ نال گھوڑیاں دے ہنکن تے ہتھیاراں دے شور دیاں آوازاں کنیں آوندیاں رہیاں۔ اوس مرزے نوں جگا کے اپنے ڈر دی گل آکھی۔ مرزے نے پاسا پرتیا تے آکھن لگا: اوہ بہادر اجن نہیں جمے جیہڑے مینوں قتل کر دیون۔ تینوں پتہ نہیں میرا تروہ تے دابا شہر لہور تک ہے۔ میں تاں سیالاں دے سراں دے ڈھیر لا دیساں۔ میں تیرے کے بھراں نوں جیوندا نہ چھڈ ساں۔ بس توں مینوں پل دا پل دا ایس سنگھنے جنڈ ہیٹھ اکھ لا لین دے۔ کُجھ چِر پچھوں صاحباں نے مرزے نوں مُڑ جگا کے آکھیا۔ مرزیا اٹھ، بکی تے چڑھ۔ اساں اجن وی دانا باد اپڑ سکدے ہاں۔ سیالاں

دیاں گھوڑیاں چڑھیاں ہنیاں آوندیاں نیں۔ اوہ اپنیاں تلواراں پے گھماندے ہوسن۔ سیالاں دا نشانہ کدی خطا نہیں گیا۔ دھرتی تانبے وانگوں تپن لگ پئی ہے۔ جے توں توڑ تائیں میرے نال نباہ نہیں سو سکدا تے توں میری بانہہ کاس نوں پھدی ہائی۔ مرزا آکھن لگا: میں چارے پاسے دھاڑے مارے نیں۔ میں مقابلہ واسطے آون والے ہر سُورے دی دھون لاہ کے رکھ دیساں نہیں تاں آپ بہادری نال لڑدیاں ایس جہان توں ٹُر جاساں، پر میری کہانی رہندی دنیا تیکر لوکاں نوں چیتے رہسی۔

چدھڑ تے سیال اپنیاں گھوڑیاں نساندے نیڑے آ تھے۔ اوہناں ریت دے ٹبے اوہلے مورچے لا لئے تے تیراں دا مینہ ورھا دتا۔ ٹُتے پے مرزے دے سر اُتے جنڈ دی ٹیسی تے بیٹھے کاں نے آکھیا: موت دے فرشتے نے اپنے نقارے نوں چوٹ لا دتی ہے۔ حال اوئے مرزیا ہُن توں جیوندا نہ رہسیں۔ صاحباں آکھیا: مرزیا ہُن تاں اُٹھ بہو، بھرا شمیر تیرے ول لگا پیا آوندا ای۔ توں جی رکھ، اللہ سائیں تے بھروسہ کر تے مقابلہ کر ایہناں آون والیاں دا۔ مرزے کمان وچ لگے اکو تیر نوں خان شمیر ول مار کے اوہنوں ڈھاہ لیا تے آپوں مُڑ لما پے رہیا۔ صاحباں نے ایہہ وچار کے جو مرزا جاگ پیا تے ایہہ تاں میرے سارے ویراں نوں لوے گا۔ مرزے دا ترکش جنڈ دی ٹیسی اُتے چا ٹنگیا۔ اینے وچ تیراں دی واچھڑ جدوں مرزے دے آسے پاسے ٹھوکدی تھی تاں اوس ہتھ ترکش ول ماریا، پر اوتھے کجھ وی نہیں سی۔ ترکش تاں صاحباں جنڈ دی ٹیسی اُتے سٹ گھتیا ہائی تدوں اوس آکھیا: صاحباں میرے نال دھروہ چا کیتوئی۔ سیالاں دے تیر مرزے نوں آ کے لگے تاں اوہ ڈھے پیا۔ صاحباں آکھیا: میتوں کے دھروہ فریب دا میہنا نہ مار۔ ایہہ تاں اوس کانی دا قصور ہے، جیہڑی لوہار نے تیرے ای واسطے بنائی ہائی۔ قسمت سیالاں ول پرت گئی۔ مرزے آکھیا: دھروہی خدا دی توں میرے تن سو تیر ضائع کر دتے، جیہڑے سیالاں واسطے سن۔ میں اوہناں تیرے بھراواں نوں تے تیرے مُورکھ منگیتر نوں وِنھ کے رکھ دیندا۔ نال ای مرزے دی ہِک کھُل کے گل وچ پے گئی تے مرزا اپنیاں بھراواں توں دُور اوا جنڈ ہیٹھاں ریتے اُتے موت دی لمی نیندر سوں گیا۔

(3)

پیلو دی دسی مرزا صاحباں دی کہانی بعضے بعضے پاڑے میل کے انجے بن دی ہے۔ شاہشے سر رچرڈ ٹمپل نوں جیس جالندھر دیاں جٹاں کولوں اوہناں دے لہجے وچ ایہہ داستان سُن کے پہلاں رومن اکھراں وچ سنبھالیا تے مڑ اوس صاف انگریزی ترجمہ کیتا۔ ٹمپل نوں ایس قصے دیاں کُل 280 سطراں لبھیاں۔ جے ٹمپل ایہناں نوں محفوظ نہ کریندا تاں اج پنجابی ادب پیلو دی رزمیہ ' المیہ ' ہنتالی نظم توں محروم ای رہ جاندا۔ صدی ڈیڑھ مگروں حافظ برخودار رانجھے نے جدوں ایہو قصہ آپ لکھیا تاں اوہدے موہرے پیلو دا قصہ سارے دا سارا ضرور موجود ہوسی' پر ایس دا نسخہ قلمی کدھروں نہیں لدھا۔ حافظ برخوردار نے جو کجھ اج ٹمپل دی محنت پاروں پیلو دے محفوظ قصے وچوں 52 مصرعے سگویں یاں کجھ معمولی لفظی تبدیلی نال انجے دے انجے اپنے قصہ شامل کر لئے نیں جے پیلو دا پورا قصہ مل جاوے تاں پتہ نہیں ہور کنیاں کو سطراں پیلو دیاں سگویاں حافظ برخوردار دے قصے اندر دریافت ہو جاون۔ 1893ء وچ ہندوستانی حکومت دے سنیئر پادری CHARLES SWYNNERTON دی کتاب "ROMANTIC TALES FROM THE PUNJAB" چھپی۔ جیس دے مڈھلے تعارفی ورقیاں وچ مرزا صاحباں دے قصے بارے اوہناں لکھیا۔

Of the loves of Mirza and Sahibhanh I suspect I have not a complete version, but rather two imperfect ones. At any rate I have not the metrical version of Pilo the poet, nor do I think it exists, though the few stanzas which occur in my version may have been derived from. The work attributed to him. Pilo was a Punjabi Muhammadan whose home was in a village on Mount Gandghar, and who lived long ago, but concerning whom little appears to be known. The reputed tomb of the two unfortunate lovers, united at last in death, is still preserved with jealous care, and has become a place of pilgrimage,

especially for young people pierecd by the dart of unrequited love.

پادری سوائی نرٹن نے سندھ دریا دے ہٹھاڑ دے علاقے وچ پنڈ غازی (غالبا" غازی گھاٹ، ڈیرہ غازی خان) وچ 3 ستمبر 1883ء نوں ضلع راولپنڈی دے اک گراں "کڑی" دے وسنیک شرف ولد قیصر کولوں سن کے ترتیب دتی۔ اوس پہلو دیاں لگ بھگ نوے سطراں نوں انگریزی نظم وچ ڈھالیا تے باقی کہانی نکے موٹے فرق نال پر کجھ کھلار کے اوہو کجھ لکھی جو پہلو دے متھے لگدی ہے۔ اوس قصے دے واقعات مطابق مرزا صاحباں، سیالاں، بکی تے ہور دوجے کرداراں دیاں قلمی مورتاں وی کتاب اندر شامل کیتیاں نیں۔

CAPTAN R.C. TEMPLE دی تن جلداں وچ چھپی کتاب "THE LEGENDS OF THE PUNJAB" 1886ء اندر بمبئی توں چھپی سی۔ اوہدی تیجی جلد وچ مرزا صاحباں دا قصہ شامل ہے۔ ٹیمپل نے 280 مصرعیاں نوں انگریزی نظم وچ اُلتھیا ہے۔ ایس توں پہلاں اک نوٹ وی لکھیا ہے جو ایہہ ہے۔

This is a very celebrated tale in the Jhang and Montgomery Districts, and thence throughout the Panhab, because of the feuds which the clopement of the heroins, Sahiban, with her cousin Mirza led to between the Mahnis (Siyals) and the Chadhars of Khiwa in the Jhang District and the Kharals of Danabad in the Montgomery District. The Story generally told is as follows:

Mirza was sent to his relative the Mahni Chief of Khiwa, who had a daughter Sahiban. Sahiban was betrothed to a youth of the Chadhar tribe, but before she could be married to him she eloped with Mirza towards Danabad. Before they reached however, their pursuers, the Mahnis and the Chadhars, overtook them killed Mirza and

strangled Sahiban. The Kharals thereupon attacked the Mahnis and the Chadhars defeated them and recoverd the corpses of Mirza and Sahiban, which they buried at Danabad The feuds, however, lasted a long while, so that it became to be considered unlucky to possess daughters, and thus they led to extensive female infanticled by strangulation in memory of the manner of Sahiban's death. As regards the Kharals, this was only put down by the English within the last forty years. ,The Siyals to the present day resent a reference to Sahiban as they do to Hir, the heroine of the tale of Hir and Ranjha given in the previous volume.

The data of Hir was in the pervious volume referred to the 16th century A.D. and that of Sahiban is no doubt much more modern.

The version here given is characteristically incomplete and full of references of a local nature. It is also wanting in that skilful treatment, which is so distinctive of the ancient Indian legends, even in their garbled modern forms.

TEMPLE تے SWYNNERTON نے اپنی ہی محبت تے شوق نال مرزا صاحباں بارے پہلو دے آکھے جوڑے ہوئے قصے دیاں جو کجھ کلیاں جمع کیتیاں۔ پتہ انج لگدا ہے جیویں اوہناں وچ کدھرے کدھرے ڈھیر فرق اے۔ اوہدی اک مثال صاحباں دے موہنوں نکلیاں ایہہ تن سطراں نیں۔

عشق لتاڑے آدمی، برف لتاڑے رُکھ
نیند نہ آوندی چور نوں، عاشق نہ لگے بُھکھ

صاحباں مرزے دی دوستی' جگ نہ رہنی لک

رچرڈ ٹمپل نے اینہاں مصرعیاں دا ترجمہ انج کیتا ہے۔

Love distresse: nankind, as snow loads the trees;

No sleep knows the thief, and no hunger the lover.

(Said Sahiban). "The loves of Mirza and Sahiban are
not hidden in the world.

Take me to Danabad, this life irks me.

Arise, O Jatt, sleeping under the acacis tree and be
on thy gurad.

SWYNNERTON نے کجھ سطراں دا ترجمہ کیتا ہے' جیہناں اندر پیلو
دے ایہہ ترے مصرعے وی آ جاندے نیں' پر اگے پچھے ہور جو کجھ مضمون ہے' اوہناں
دے اصل مصرعے ٹمپل اگے بیان نہیں کیتے گئے۔ ایس طرح دے ہور مضمون وی
SWYNNERTON دے بیان وچ مل جاندے نیں۔

"Friendship, o Mother, with men,
And close to the heart a thore!
Sad lovers bear thier love,
As trees bear the rending snow!
What dose the earth want most?
It cries for the showers of heaven;
And the kneaded bread cries 'salt'
To season and sweeten the leaven!
As the holes in a sieve, as the stars above,
So many in number the pangs of lovel"

جے کدی SWYNNERTON دی پورے قصے دا اپنے سنادن والے مطابق
رومن متن دے دیندا تے شاید پیلو دے قصے دے متن دے ہور پاڑے میلے جا
سکدے۔

جتھے اپنے موجود قصے وچ پیلو نے گل مکائی ہے اوتھے تاریخ گل نہیں مُکاندی۔
صاحباں دے جنج لے کے چدھڑ کھیوے خان سیال دے گھر ڈھک چکے سن۔ چدوں سیال
تے چدھڑ صاحباں نوں مرزے دے مرن پچھوں گھر لے آئے تے اوہدا گل گھُٹ کے مار
چھڈیا۔ پھیر مرزے تے صاحباں دیاں لاشاں اوسے جنڈ ہیٹھ پور گھتیاں۔ کھیوے خان
نے اپنی دُوجی دھی طاہر خان چدھڑ نال ٹور دتی۔ اوس توں پچھے کھرلاں تے سیالاں دے
ویر ودھ گئے۔ اخیر کھرلاں نے چڑ مل کر کے کھیوا اُجاڑ دتا۔ ماہنی جھنگ ای چھڈ گئے تے
لاج ہتھوں اگانہہ اپنیاں دھیاں ہمدیاں نوں گل گھُٹ کے مارن لگ پئے۔ بادشاہ جہانگیر
ایس گندی رسم نوں بند کرن دا بڑا چارا کیتا۔ اپنی توزک دے حوالے مطابق اوہ اک
وار سری نگر توں مُڑدیاں جہلم دریا دے رستے علاقہ جھنگ تے اٹھاراں ہزاری تائیں وی
اپڑیا۔ جتھے اوہنوں آسے پاسے دے سیال تے دوجے سردار وی حاضری دیون آئے۔
جہانگیر بادشاہ دے آکھیاں ماہنی سیالاں دی ہمدیاں دھیاں نوں ماردیون دی ایہہ رسم نہ
مُک سکی، پر جھنگ تے انگریزاں دے قبضے توں بعد ضلع دے پہلے ڈپٹی کمشنر سر ہملٹن نے
ایسٹ انڈیا کمپنی دے حکم مطابق سختی نال ایس رسم نوں ختم کر دتا۔

(4)

دنیا بھر دیاں لوک داستاناں تے کہانیاں اتے اک دوجی دا پوکھو ہوندا ہے۔
جھنگ دی ایس ہتالی رومانی داستان دا عکس شیکسپئر دے مشہور ڈرامے JULIET
ROMEO AND وچ وی لبھدا ہے۔ کئی گلاں واقعات دے کئی موڑ رلدے ملدے
نیں۔ دوہاں قصیاں دا مُڈھ عشق آپ ہے۔ دوہاں دے عاشق مستقل وصال دی سدھر دل
وچ لے کے ایس جہانوں ٹُر جاندے نیں۔ دوہاں قصیاں دے عاشق تے محبوب اپنے
اپنے بزرگاں یاں قبائلی سرداراں دے ویر وٹے دی نذر ہو جاندے نیں۔ عشق وٹا تے
دوہاں ٹبراں دیاں نفرتاں تے دشمنیاں پاروں انجام الیہ ہوندا ہے۔ اوہ وکھری گل ہے
کہ پیلو تے شیکسپئر کول اپنے اپنے قصے دی TREATMENT وکھو وکھ ہے۔ صاحباں
مرزے واسطے جیس بے قراری دا اظہار کر دی ہے، JULIET دے مُونہوں وی

ROMEO دے ہجر وچ اوہو کجھ نکلدا ہے۔

O GREAT ROMEO
IF THOU DUST LOVE, PRONOUNCE IT FAITHFULLY
OR IF THOU THINKEST, I AM TOO QUICKLY WON
I FROWN AND BE PREVERSE AND SAY,
THEE NAY, SO THOU WILL WOO,
BUT ALAS, NOT FOR THE WORLD.

رومیو دا اُبلار وی مرزے خان جیہا ہے۔

LADY, BY YOUR DEAR BLESEED MOON I SWEAR,
THAT TIDS WITH SILVER ALL THESE FRUIT TREE TIPS.

جیویں ماں پیو تے بھیناں مرزے نوں کھیوے جاون توں ہوڑ دے نیں' پر مرزے دے اندر دی اچودائی نوں وی محسوس کر دے نیں' یاں جدوں اوہ صاحباں دے پنڈ دے نیڑے گھوڑ تے اپڑدا ہے تے بدشگونیاں دیکھدا ہے۔ شاعر اوس دی اچودائی اپنے خیال وچ محسوس کرکے اوہنوں کے کاہل توں ڈکدا ہے۔ انجے ای FRIAL LAWRENCE رومیو دی اچودائی ویکھ کے کہندا ہے۔

THOU VIOLENT DELIGHTS HAVE VIOLENT ENDS,
AND IN THEIR TRIES TRIUMPH DIE, LIFE FIRE POWER,
WHICH AS THEY KISS CONSUME,
THE SWEETEST HONEY IS LOATHS ME IN HIS OWN
DELICIOUSNESS, AND IN TASTED CONFOUNDES
THE APPETITE.

قصے دوویں ہونی دی کھیڈ دے الیے نیں۔ دوہاں وچ الیے دی ذمہ داری کرداراں اُتے گھٹ تے اوہناں قوتاں اُتے ڈھیر ہے' جیہناں اتے قابو پاون ایہناں پاتراں دے وسوں باہر سی۔ شیکسپئر دے وچ دیاں تاریاں CRPULET تے MONTAGE دا پرانا جیرا ویر لگا آوندا ہے انجے ہار مرزا صاحباں وچ کھرلاں تے سیالاں دے پرانے ویر وٹے جاگ پیندے نیں۔ کہانی وچ اک فرق ضرور ہے پئی جو کجھ رومیو کردا ہے

اخلاق دیاں حداں دے اندر رہ کے کردا ہے۔ پر مرزا، صاحباں نوں عین ڈولی ٹُرن دے دیہاڑے اوہدے جیکے گھروں اُدھال کھڑدا ہے۔ جنڈ ہیٹھ پیار محبت دیاں گلاں کر دیاں رنا دو شالہ اتے لے کے سو جاندے نیں، بیہڑا اک علامتی اشارہ ہے۔ ایس پاروں اوہدے کردار دی اخلاقی یکپائی بارے کُجھ شک شُبہ ضرور اُگھڑدا ہے۔ گھروں ادھل آون تے ایہا الزام صاحباں تے وی آوندا ہے۔ ایہے حالات تے موقع اُتّے مرزا صاحباں دے بالکل اُلٹ جیس اخلاقی رویے دا مظاہرہ رومیو تے جیولٹ کر دے نیں، اوس توں چنگا اثر لے کے تے خوش ہو کے اوہناں دے جیکے مخالف قبیلے آپس وچ دوستی کر لیندے نیں، پر مرزا صاحباں دے جیکیاں دے ویر ہور ودھ جاندے نیں۔ ایتھوں تیک پئی بار دے کئی پنڈ اُجاڑ ہو جاندے نیں تے وسوں دی تھاں قبراں بن جاندیاں نیں، جتھوں لنگھدیاں ڈر آوندا ہے۔

(5)

پیلو کون سی، کتھوں دا سی، کدوں ہو گزریا ہے؟ اینہاں گلاں دا کوئی پکا تھوہ کدھروں وی نہیں لگدا۔ ایہہ گل وی کسے پک نال نہیں آکھی جا سکدی پئی مرزا صاحباں دے محبت تے موت دا وقوعہ صحیح تاریخی لحاظ نال کس زمانے دا ہے۔ پُرانے تے نویں کلاسیکی شاعراں وچوں حافظ برخوردار، احمد یار مرالوی تے میاں محمد بخش نے پیلو دیاں فنی خوبیاں دی سلاہنا تاں کیتی ہے، پر اوہدے سے یاں کہانی دے وقوعے دے زمانے بارے کوئی گویڑ نہیں لایا۔

پیلو نال برابری شاعر بُھل کرین
جینوں پنجاں پیراں دی تھاپناں، کنڈ تے دست دھرین

(حافظ برخوردار)

پیلو نال نہ ریس کسے دی اوس وچ سوز علیحدی
مست نگاہ کیتی اوس پاسے کسے فقیر ولی دی

(احمد یار مرالوی)

چھڑی چھڑی گل آکھی، لیکن جو آکھی سو بھی
پیلو ستھرا پیلے ہوئے، بہت زمین جد پکھی

(میاں محمد بخش)

ایہہ تاں ہے پیلو دیاں اُچیاں شعری ہنتاں دا اعتراف تن وڈے شاعراں ولوں، جیں توں اک گل طے ہو جاندی ہے پئی پنجابی شاعراں وچ پیلو دا مرتبہ کیہ ہے۔ رہی ایہہ گل جو پیلو کیہڑے سے گزریا ہے تاں قیاس ایہو جو اوہ سولھویں صدی دے وچالے زمانے توں ستارھویں دے مُڈھ تیکر جیوندا رہیا۔ قصہ مرزا صاحباں دی زبان، لہجہ مُہاورے تے لفظاں توں انج گویڑ لگدا ہے جو پیلو دیاں جدی جڑھاں خاص ماجھے دے علاقے وچ سن، بیہڑا پنڈ ویرو وال وی ہو سکدا ہے۔ امرتسر ترنتارن دے نیڑے کدھرے پر عمر اوس اپنی کسے سیلانی موجی درویش وانگوں گزاری۔ ذات دا مسلمان جٹ ہائی۔ پرانیاں دیکھیاں تھاہراں نوں اک واری پھیرو یکھن نکل ٹُردا۔ ساندل بار دیاں جھگیاں جھینیاں اتے کجھ دیہاڑے گزاردا شاید پر انہہ دھنی ول نکل گیا ہووے۔ ہو سکدا ہے موت کتے دھنی دے علاقے اندر آئی ہووے۔ پیلو ناں دا پنڈ ہُن وی اوس علاقے اندر موجود ہے۔ پھیرے تورے والے درویش فقیر ایسے بھاوے ہوندے ہن۔ کجھ کھُرا اوہدے پھیریاں توریاں دا اوہدے قصے وچوں لبھ ای جاندا ہے۔

تُسّی دیکھ بلوچ دی پیلو بھل گیا
رہِلاں رنگ برنگیاں دارا چوڑ رہیا

ایہہ بلوچاں دی کسے جھوک دا نقشہ سی جو اوس پینڈا کردیاں ڈٹھا تے اک ہور تھاہرے انج ہویا۔

سر مُنّے مُونہہ مُچھوڑے اڑا اڑا بانگاں دین
جنہاں آپے کھادا رہِن کے، اوہ پیلو نوں کیہ دین

کدی کسے لے پھیرے توں پچھے ورھیاں بدھی گھر آون دا موقع ملدا ہے تے ویڑھیاں دے نقشے وی بدل بدلا گئے ہوندے ویکھ کے اچن چیت آکھدا ہے۔

پیلو پچھے وُلن توں ترنجن کتھے گئے
کجھ سوہرے کجھ پیکڑے کجھ واٹے مر گئے

عجب گل اے جو پیلو دا کسے وی رنگ دی ہور کوئی کلام نہیں لبھدا سوائے قصہ مرزا صاحباں دے بیہڑا عام طور تے قصہ پر کدھرے کدھرے مرزا صاحباں دی وار

دے ناں نال مشہور پیا لگا آوندا ہے۔ تن سو سال پہلاں واراں دا جو خاص وزن تے بحر عموماً ہوندا سی، اوہ پیلو دی مرزا صاحباں دا نہ وزن ہے تے نہ بحر۔ پیلو نے اپنے واسطے اک اجیہی وکھری بحر چنی جیہیں دا اُبلار دے حساب نال اک اپنا ٹھاٹھ ہے۔ وار نہ ہوون دے باوجود وی ایس لمی نظم نوں صدیاں توں لے نال تے چمٹے تے ڈھول دی تال نال الاپن دا اک اجیہا انگ ہے، جو سُنن والیاں دیاں رگاں اندر لہو گرم ہو جاندا ہے تے میلیاں وچ مرزا صاحباں سُن کے بھکرے مارن لگ پیندے نیں۔ اگانہہ جا کے صرف حافظ برخوردار ہی ایس وزن نوں پیلو دیاں پیراں اتے چل کے ورت سکیا ہے تے کامیاب رہیا ہے۔

ایہہ سچ گل ہے جو پیلو دیاں بنداں وچ اک تاں ویسے پاڑے صاف جاپدے نیں تے اک نظم آکھن دا اوہدا ڈھب ای اجیہا ہے جو اوہ اک اک مصرعے وچ اک اک منظریاں وقوعہ یاں خیال انج پیش کردا ہے جے اوہو ای کافی ہو جاندا ہے۔ اوہ گل ای انج کردا ہے جے مختصر تے گھٹ توں گھٹ لفظ ورتے پر اوہدا کمال ایہہ وے جو اوہدا شعری اجمال تفصیلی تصویر آپے ساہمنے رکھ دیندا ہے جیویں صاحباں واسطے اک لمی گل ایس اکو مصرعے وچ آکھ چھڈی سو۔

رل تدبیراں بدھیاں، چھیل ہوئی تیار

پہلی عمر دے صاحباں دے مرزے نال گُوڑھے پیار نوں ویکھ کے جیکے کیہ کجھ سوچن تے کرن تے مجبور ہو گئے تے صاحباں دی جوانی نے اوہدا حسن رُوپ کیہ توں کیہ ہوندا جاندا سی۔ ایہہ ساری تفصیل پیلو نہیں دیندا۔ پر ایس مصرعے دے کُل پنج ست لفظ دی سُنن والے واسطے لگا بھت ای کر جاندے سگوں بڑا کجھ دس کھول جاندے نیں، ایسے طرح:

وچ میت دے نگیاں جانے کل جہان

کجھ ایس طرح دا مصرع ہے جو ایس عشق دی اگلی پچھلی کہانی آپے سمجھ آ جاندی ہے۔

پیلو توں پہلاں پنجابی ادب وچ سراپے لکھن دی کوئی ریتری ہوئی مثال دی ساہمنے نہیں سی۔ کجھ تاں ایس پاروں وی پیلو نے صاحباں یاں مرزے دا کوئی لفظی سراپا نہیں لکھیا تے کجھ ایس دی ایہہ وجہ وی سی جے پیلو صرف ڈُھکدی گل کرن جان دا سی

لمیاں گلاں اوہنوں بھار لگدیاں سن۔

کڈھ کلیجہ لے گئی ، خان کھیوے دی دھی
گز گز لمیاں میڈھیاں ، رنگ جو گوری سی

پیلو صاحباں دا سوہنپ کھلارن دی تھاں اوہدے حسن دے اثرات انج بیان کر جاندا ہے جے صاحباں دا حسن جمال آپے سنن پڑھن والیاں دے ساہمنے کھل نتر جاندا ہے۔

صاحباں لیون تیل نوں ، گئی پساری دے ہٹ
اوہ پھڑ نہ جانے تکڑی ، ہاڑ نہ جانے وٹ
تیل بھلاوے بانیا ، دیوے شہت الٹ
ونج گوائے بانیا ، بلد گوائے جٹ

ایہہ اک کیفیت دے گواہ دو منظر نیں جیہناں نوں چونہہ مصرعیاں وچ پیلو نے بڑے چج نال اُتار لیا ہے۔ ایہاں مرزے واسطے صرف اکو مصرعہ۔

مرزا پھُل گلاب دا، میری جھولی ٹُٹ پیا

ٹمپل نے خورے پنڈ دے قصہ آکھن والیاں دے مونہوں جو وادھو لفظ وی نکلدے رہے، اوہ سارے ای مصرعیاں اندر بنھ لئے۔ پڑھیاں صاف پتہ پیا لگدا ہے جو ایہہ لفظ مصرعیاں دے نہ تے حصے نیں تے نہ ہی جوڑ تول وچ کھپدے نیں۔ کوئی حرج نہیں جو نواں متن سودھی کردیاں ایہہ وادھو لفظ کڈھ دتے جاون۔ جیویں۔

مرزا آکھے کوئی نہ ویہندا سورما، جیہڑا میتوں جتھ کرے

ایس مصرعے اندر، مرزا آکھے، کڈھ کے وی مصرعہ پورا ای ہے۔ پیلو دے متن نوں ایس طریقے صاف کرن دی وی بڑی لوڑ ہے۔

گل جدوں گوڑھی، ڈونگھی تے روح وچ رچ مچ کے باہر بُلھاں اُتّے آوے تدوں ای اوہ ضرب المثل یاں اکھان دا مستقل روپ دھار کے سے دیاں حدوں باہر لوکائی نوں ہمیش چیتے رہندی ہے۔ پیلو دے 280 مصرعیاں وچ اک دو نہیں ڈھیر سارے ایسے مصرعے نیں جو اکھان بن چکے نیں۔ ایسے پاروں پچھے آون والے شاعراں نے یاں لوک گیت آکھن والے گمنام شاعراں نے اوہناں نوں ان جھک ہو کے اپنی ورتوں وچ آندا ہے۔ ہیٹھلے مصرعے پنجابی زبان دے اکھان منّے جا سکدے ہن۔

لکھیاں ڈاڈھے رب دیاں، میٹن والا کون

یاراں چوراں وچ بیٹھ کے، گل نہ کریے کھری

راجا جھورے راج نوں، بُدھ نوں جھورے چور
گوری جھورے رُوپ نوں، پیراں جھورے مور

ویاہ ہووے تے چھڈ دیاں، منگ نہ چھڈی جا

عشق رناں دی دوستی، کُھری جنھاں دی مت
ہس ہس لاوندیاں یاریاں، رو کے دیندیاں دس
جیس گھر لائے دوستی، مول نہ گھتیے لت
مُٹی ہتھ نہیں آوندی، دانشنداں دی پت

عشق لتاڑے آدمی، تے برف لتاڑے رکھ

موئی بھجیا موت توں، اگے موت کھڑی

وحی چلائیاں کانیاں، موت نہ دیندی جان

ونج گوائے بانیا، بلد گوائے جٹ

جتھے جتھے پیلو نے مکالے دا حربہ ورتیا ہے، سوہنا ورتیا ہے۔ ہر کردار دا مکالمہ اوہدی اپنی نفسیات دا پرتاوا جاپدا ہے۔ ہر مکالے دے تھوڑے جیہے لفظ تے ڈُھکدی گل تے بول ایتھوں نتردا ہے جے اختصار اصل وچ پیلو دا اپنا ڈھنگ ہے۔ ایس واسطے ایہہ ڈھنگ اپناون واسطے اوہدے کردار وی مجبور نیں۔ ایسے وجہوں ایہہ گویڑ وی لایا جا سکدا ہے پئی ایس قصے اندر جے کُجھ پاڑے ہن تاں اوہناں واسطے بہوں گھٹ مصرعے

ہوسن، جیہڑے نہیں لبھ سکے۔ پیلو دے کرداراں دے آپسی بُلار وچ ہک بڑا نتریا ہویا اُبڑواہاپن بولدا ہے۔ ایہہ سدھی پدھری حیاتی گزارن والیاں دے مونہوں نکلیاں ساد مراویاں پر ڈُھکدیاں ٹھوکویاں گلاں نیں، جیہناں دے پچھوکڑ وچ دیہاتی تے قبائلی وسیب دا حوصلہ، ہمت، دلیری، ان جھک پن تے اندر باہر دی سوچ دی ایکتا پئی بولدی جاپدی ہے۔ ایس گل بات وچ ول فریب تے چھل کپٹ کوئی نہیں۔ پیلو دا جیہڑا کردار جو کجھ آکھدا ہے اوہدے معنی اوہو کجھ نیں، جیہڑی گل اوس سوچ کے آکھی ہے۔ ایہناں مکالمیاں اندر لگ لپیٹ کوئی نہیں۔ ایہہ گل بڑی سوکھیاں آکھی جا سکدی ہے جے ایہہ مکالے بھاویں الفوں ان پڑھ پاتراں دے مونہوں نکلدے نیں، پر پینڈو وسیب دی سیانف دی بڑی سوہنی گواہی ہن۔ پیلو دے کرداراں دی گل بات وچ ہیر پھیر تے فند فریب والی گل دی کوئی نہیں۔ ہر کردار دا بُلار اوہدی کرت دے مطابق آپ مُہارا تے سِدھا پدھرا ہے۔ بُلار تے گل کتھ دے حوالے نال پیلو دا ہر کردار اپنی اپنی تھاہرے پکا تے پیڈا ہے تے اوہدے ہر کردار دی گل بات توں اوہدا اپنا وکھراپن صاف اُگھڑدا ہے۔

صاحباں کرموں باہمن کولوں اک خاص کم لین واسطے اک ڈُھکدا لہجہ اپناندی ہے۔ جتھے اوہ نرمی نال تے لالچ دے دوا کے اپنا کم کڈھنا چاہندی ہے اوتھے اوہدا بُلاروی اوسے داء دا ہے تے جتھے اوہنوں غصہ آ جاندا ہے اوتھے اوہدے اک اک لفظ وچ دھمکی دا بارُود بھریا جاپدا ہے۔

تُوں سُن کرموں باہمناں، کدی نہ آیوں کام
گھوڑی دیاں تیرے چڑھن نوں، کاٹھی سنے لگام
ہتھاں دیاں، دیاں چوڑیاں، سونا کردی دان
جھوٹی دیاں دُدّھ پین نوں، ہل دی زمین انعام
جد لگ جیونے صاحباں، رکھے تیرا احسان

اگوں ڈھیر پکیری عمر دا کرموں باہمن جیہڑا پیسے دی حرص دے نال جنسی حرص دا وی مریض ہے، کسے بُھل اندر کجھ ہوروں ہیے کلے بولن لگ پیندا ہے۔ اوہ شاید صاحباں دی کسے تھوڑ توں لابھ چکنا چاہندا ہے۔ ایس مُھلیوے وچ پئی خورے صاحباں دا کم تے بنے کہ نہ بنے، پر میرا کم بن وَنجے۔ افیم دے نشے وچ اوہ سردار دی دھی دے

موہرے جنسی طور اتے بالکل ننگا ہو جاندا ہے۔ پیلو نے اپنے کردار دی خاص کیفیت نوں ڈھکدے لفظ دتے ہن۔

آگوں کرموں بولدا ، سچی دیاں سنا
چالیاں کوہاں دا پینڈا ، کون آوے کون جا
گھر مرزے دے ہور استری ، حسنی دی بُری بلا
سوکن اتے سوکن پوے ، مزے لوے ادھ ونڈا
چھڈ پرانی دوستی ، نویں کرموں نال لا
گھر وچ لا لے دوستی ، بہہ کے عشق کما

ایہہ سُن کے صاحباں غصے نال رتی لال ہو جاندی ہے۔ ہُن اوہدا بُلار ای ہوروں ہو جاندا ہے۔

آگوں صاحباں بولدی ، موہنہ تیرے وچ سواہ
ماراں چپیڑ تیرے غضب دی ، دیواں عقل گوا
خبر ہو جاوے میرے باپ نوں ، تینوں شہروں دین اجاڑ
جاں خبر ہوئے دیر شمیر نوں ، تینوں کرن وار
جے خبر ہو جائے پنڈ دے گھنڈیاں نوں ، اوہ کرن ڈھیماں دی مار
لگی آں میں تیری پوتری ، توں بہہ گیا ایں رن بنا
لگے کچہری باپ دی ، تینوں بنھ کے لاں منگوا

کراڑ دیاں ایہہ گلاں سُن کے ہُن پھوک نکلدی ہے۔ اوہدا سارا عشق تے ساری جنس جھگ وانگوں بہہ جاندے نیں۔ ہُن اوہدا اندر دا اصل باہمن بانیا بولدا ہے۔

ایہہ گناہ میرا بخش دے ، جتھے گلیں اوتھے جاں
ڈورا لگا ایم دا ، ساڈی عقل ٹھکانے نہ
میں تے بھولا غریب ہاں ، میری رکھ دھولیاں دی لاج

مرزے دی بھین چھتی اپنے حساب نال تھوڑی جیہی پر مکدی گل کردی ہے ، جیہڑی دو مصرعیاں اندر ہی کفایت کر جاندی ہے۔ ماں باپ مرزے جٹ دے اپنی اپنی رشتے دی حیثیت نال ہی مُجڑی گل کریندے ہن ، جیس اندر اپنی محبت جیہڑی ماں پیو اپنی اولاد واسطے خاص طور اتے اپنے جیٹھے پُتر واسطے محسوس کروے ہن ، اوہدے رس دار

لہجے وچ متاں دیندے نیں۔

چڑھدے مرزے خان نوں ، متاں دیوے ماں
بُرے سیالاں دے معاملے ، بُری سیالاں دی راہ
بُریاں سیالاں دیاں عورتاں ، لیندیاں جادو پا
کڈھ کلیجہ کھاندیاں ، میرے جھانٹے تیل نہ پا
رن دی خاطر چلیا ، آویں جان گوا
آکھے میرے لگ جا ، اگے پیر نہ پا

چڑھدے مرزے خان نوں ، ونجھل دیندا مت
ہٹھ رناں دوستی ، کھُری جنھاں دی مت
ہس ہس لاندیاں یاریاں ، روکے دیندیاں دس
جیس گھر لایے دوستی ، مول نہ گھتیے لت
مُٹھیاں ہتھ نہ آوندی ، دانشمنداں دی پت

اپنی ہٹھ تے اڑیا ، صاحباں دا وفادار عاشق موڑیاں مڑدا نہیں۔ پیلو نے عشق دی بے اندازہ قوت نوں باقی ہر رشتے جذبے دے اُتے مرزے دے کردار راہیں حاوی کر وکھالیا ہے۔ اوہ کسے دے آکھے دیکھے وچ نہیں آوندا تے موڑیاں نہیں مڑدا۔ اوہنوں اکو قبائلی ڈھب دی صدیاں پرانی لی گی ہوئی ہے ، جیس اگے اوہ ہینا یاں نیواں نہیں پے سکدا۔

دیاہ ہووے تے چھڈ دیاں ، منگ نہ چھڈی جا

جے کر منگ میں چھڈ دیاں ، لگے کھرلاں نوں لاج
سدیا صاحباں سوال کر ، گن دیاں جواب
جیوندا رہیا تاں آئیلاں ، مت چھڈیو آس

اوہ ناکے میں دو ہترا ، جاندے نوں ہوڑ نہ پا
مرزے دی گل بات اوہدے باطنی کردار دا راز کھول دیندی ہے۔ اوہ بیہڑی

گل دا فیصلہ کر لیندا ہے، اوس توں کے صورت وچ دی پچھانن ہٹن واسطے تیار نہیں ہوندا۔ مرزا صاحباں دی کہانی ہونی یاں تقدیر دی چھتر چھٹ نال نال ٹُردی ہے۔ اک بڑے اوکھے موڑ تے آ کے شاعر پیلو کہانی نوں اپنے ہتھ وچ کمال دانائی نال لے لیندا ہے۔ لگدا انج ہے جیویں واقعی پیلو تے مرزے دا ٹاکرا ہویا ہووے۔ پر اصل گل انج نہیں۔ گھروں سیالاں دے راہے پین لگیاں پرانی پنجابی قبائلی رہتل دی ریت مطابق جدوں مرزا آسے پاسیوں کوئی شگون لیندا ہے، اوتھے پیلو تے مرزے دا وچار اک ہو جاندا ہے۔ پیلو آپ سارے شگون تے اوہناں وچوں بدشگون نکلن دا ویروا کردا ہے، پر رتا مُڑ مرزے دے ہتھ رکھدا ہے تاں جے مرزے دے ہمتال تے عشق وچ انھے ہوئے جٹ دے کردار نوں اگیر سکے۔ کہانی دے ایس ڈونگھے موڑ اتے پیلو شاعر دا کلاوا بڑا مضبوط ہے۔

مرزا سیالاں نوں ٹُر پیا، چلیا ہو اسوار
اوہ پچھے پیلو سیر نوں، دسیں شگن وچار

پیلو بیٹھا ٹھوہ تے، کر کے لکھ تدبیر
کانجن بدھا نکلا، نکلے بدھا تیر
لٹھ پلانا ملیا، کڑوے کمت زنجیر
کمیاں منڈھ دستوریاں، جیویں بادشاہ منڈھ وزیر
کتھا ہٹ ہٹ کر رہیاں، جیویں در وچ کھڑا فقیر
رنڈاں گیڑم گیڑیاں، بھر بھر ڈولھن نیر

ایہہ تے سن پیلو دے سوچے ہوئے شگون تے بدشگونیاں، پر پکے ارادے والا مرزا ایہناں توں رتا نہ ڈریا۔

اگوں مرزا بولیا، تینوں دیاں سُنا
تیریاں گلاں جھوٹھیاں، اک وی منن دی نہ

ہُن پیلو سر تے کھڑی ہونی دا سنا جیویں آپ کڈھدا ہے۔

اپنے کھڑکے والے آدمی، قبریں جا پئے
جے بھلی چاہناں ایں زندگی، گاہاں پیر نہ دے

رستے پے جاؤ راہیو، ڈنڈی پیر نہ گھت
جیس دن ساہا سادھیا، لاگی ویندے گھت

ایہہ کہانی دے انجام دی ممکن آگاہی دا اعلان شاعر ولوں سی، پر اجے پیلو قصے نوں کھلن نہیں دیندا۔ ایہہ گھنڈیاں اگانہہ کھلدیاں نیں۔

اگے مڑ مرزے دے جی دار کردار دا سیالاں دی بھری محفل اندر کھڑاک وجدا ہے۔ جدوں اوہ ان جھک اپنی گھوڑی بکی تے چڑھیا پڑ دی ایس تیس پھیردا سرداراں دے سراں توں لنگھدا اندر ویڑھے وچ جا وڑدا ہے تے بڑے مان تے غرور نال نیوندر بھاجی مونہہ تے ماردا ہے تاں اوہنوں کوئی ڈکن والا نہیں۔ قصے دے ایسے موڑ تے مرزے دی بکی وی اوہدے وجود دا مغروریا ہویا حصہ بن جاندی ہے۔ ایتھے ای مرزا اپنی جرات دا عملی اظہار کردیاں ہویاں ایہہ آکھ کے بُجدا ہے۔

گلاں کرن سکھالیاں، تے اوکھے پالن بول

پیلو نے مرزے دے کردار دی گواہی واسطے آکھن نوں دوچار ADJECTIVES ای ورتے ہن، پر لگدا ہے جیویں ایہو ای کافی ہن جے پیلو کجھ ہور آکھدا تاں خورے اوہ مبالغہ تے ودھا چڑھا والی گل ہوندی۔ پیلو نے مرزے نوں "شیر جوان" "پھُل گلاب دا" "چیرے والا چھوکرا" "کدی نہ کردا سی" "کھرلاں دا سردار" تے "مرزا سورما"۔ کجھ اپنیاں صفتاں بڑے غرور نال مرزا آپ دی گنواندا ہے جیویں "میتھوں ڈرے خدا" "میں کوئی نہ ویہندا سورما" "جیہڑا میتوں ہتھ کرے" "میتھوں وی راٹھ ڈرے" "ول ول وڈھاں گا سورے" "جیوں کھیتی نوں چین گڑے" "سر سیالاں وڈھ کے ستاں گا وچ رڑے" "میں دیئوں پُور کھپا"۔

میں بیٹھاں وچ کچہریاں، راجے ہوندے میرے ول
میں ماراں راہ لہور دا، شہریں گھتاں ہلچل

پیلو نے مرزے دی موت دی ذمہ داری اوہدی انا، غرور، مان تے گمان اتے پائی ہے۔ اوس ایہہ ثابت کیتا ہے جے کجھ جوان اپنی موتے مردے ہن، پر کجھ اول تاں کسے دے ماریاں نہیں مردے تے جے مردی جان تے اوہناں دی موت دا ذمے دار اوہناں دا حدوں ودھیا ہویا اپنے بارے گمان، غرور تے مان ہوندا ہے۔ مرزا دی اپنے

بارے حدوں باہرے گمان دی موتے ماریا گیا۔ ایہہ وصف پنجابی قصہ کاری وچ پیلو توں اڈ کوئی دُوجا قصہ کار کسے ہور قصے وچ گھڑ کے پیش نہیں کر سکیا۔ ہتال تے زوراور شینہ جوان دے کردار دی ایہہ اچرج صفت دوجے اوہ پنجابی شاعر وی اکھوں اوہلے نہیں کر سکے تے نہ ہی ایس توں اگانہہ کوئی ہور گل آکھ سکے۔ جیہناں قصہ مرزا صاحباں پیلو توں پچھے نظم کیتا '' ایہناں قصیاں دی گنتی 30 توں وی ڈھیر ہے۔ مرزے دا کردار اوہدے ایسے نویکلے وصف نے یادگار بنا دتا یعنی مرزے دی بے پرواہی تے کسے نوں خاطرے نہ لیاون والی بہادری۔ ایہو جیہا مرد کردار پورے پنجابی ادب وچ ہور اک وی نہیں اُگھڑ سکیا۔ بھاویں کجھ وی ہووے ایہہ ٹُھوڑھ ساری مرزے نوں سجدی ہے۔ رانجھے دا عشق اگانہہ جا کے اک پڑھے لکھے تے اپنا نفع نقصان وچارن والے دا عشق سی۔ مرزے دا عشق میتوں مُلاں دے اگوں مُڈھ وچ ای ایہہ آکھ کے اٹھ کھلون والے اِکل کُھرے دا عشق سی پئی۔

قاصی ساڈا مر گیا، مُنجی پئی میت

تے ایہہ عشق کسے وادھے گھاٹے تے لاہ چڑھا توں بے نیاز عشق سی۔ رانجھے دے وجود دا مردوَ کجھ ٹلا بالناتھ وچ کن پڑوا کے تے جوگ لے کے تے ہندو فلسفے دے ایچ پیچ سُن کے تے کجھ ہیر دے پچھے لگ کے ممکا کھڑا سی تے مرزے دے وجود دا مردوَ علم دیاں ڈونگھیاں رمزاں توں وانجھیا رہ کے تے صاحباں نوں اپنے پچھے لا کے قبراں دیاں کندھاں تائیں قائم دائم رہیا۔ پیلو نے مرزا صاحباں دے جیں عشق دی کہانی پائی ہے 'اوہ زوراور' ہتال تے ان جھک عشق ہے۔ ایسے پاروں پیلو دا آکھیا قصہ غیر معمولی رتھیا گیا ہے۔

مرزے جٹ دی دلاوری دا تے پیلو جٹ دی شاعری دا نُماڑ وی کجھ اکو جیہا ای ہے۔ مرزے وچ مردوَ دا نشہ قابو وچ آون والا نہیں۔ پیلو دے قصے دا زنجیرہ وی اوہدے ہتھوں نکل نکل جاوندا ہے' پر پرواہ اوہنوں وی کوئی نہیں۔ اک ان پڑھ دلاور ہے تے دوجا ان پڑھ سیر (شاعر) ہے۔ دلاوری دے اظہار واسطے مرزا عمل و یکھدا ہے تھوتھیاں گلاں دا قائل نہیں۔ شاعری واسطے پیلو جذبے تے جوش دا چڑھاو یکھدا ہے۔ قافیے دی لفظی پابندی دی اوہنوں پرواہ نہیں۔ انج جاپدا ہے جے اپنے قصے نوں پہلی واری پیلو جٹ نے کسے دارے وچ جٹاں دے وچ بہہ کے آپ ہی اک خاص لے تے

سُر وچ آپ ہی کجھ اجیہے جوش اندر ڈب کے گانویا سی جو مرزا صاحباں گا کے پڑھن دے اوس خاص سُر تے لے دی رِیت اج تائیں نہیں ٹُٹی۔ ایس سُر دی ٹھاہ، ٹھاہ کناں وچ پیندیاں ایں بندے دیاں رگاں وچ لہو دا دورہ تکھا ہو جاندا ہے۔ جوش نال لوں کنڈے کھلو جاندے ہن۔ ہر کوئی اپنے آپ نوں بکی تے چڑھیا مرزا سمجھن لگ پیندا ہے۔ ہر کسے نوں اپنی اپنی صاحباں چیتے آ جاندی ہے۔ بند مُکن تے لمی ہیک دے نال نال بندیاں دیاں دھوناں اُچیاں ہور اُچیاں ہوندیاں جاندیاں نیں تے اخیر اتے جدوں بند الاپن والا جناں ای ہو ---- دی لمی تان تاں ٹھاپاں نال آہ --- آہ ---- آہ آکھ کے توڑدا ہے تے سُنن والیاں دے ہاں (من) وی نال ای ڈھے پیندے ہن، پر اگلا بند سنن واسطے اوہ پورے گوہ نال پھیر تیار بر تیار رہندے نیں۔

پیلو دے ساہمنے ہر پھر کے اصل کردار مرزے دا سی۔ باقی صاحباں سمیت سارے پاتر صرف آل دوالے دے پاتر نیں۔ پیلو دے قصے دی مجبوری نیں۔ جے وس وچ ہوندا اتے خبرے پیلو مرزا، مرزا آکھدا ای لگا جاندا۔ پیلو نوں مرزے دی دُکھ وکھاون دی اینی کاہل ہے جو اوہ کئی وقوعے کئی منظر تے کئی احوال صرف اکو لفظ آکھ کے اگانہہ ن دی کردا ہے۔ اوہنے کے میت دے مُلاں، قاضی کولوں کوئی درس نہیں لیا نہ دہدے ساہمنے اپنے قصے دی پہلاں آکھی گئی کوئی ہور مثال ہے، جو لمیاں گلاں کردا لگا جائے۔ مرزے دے ہمتال تے ولاور وجود نال پیلو دا اخلاص اینا کو ڈونگھا ہے جے قصہ سنن والے پیلو نال تریوں بناں رہ ای نہیں سکدے۔ ایس کر کے جو اوہناں نوں ایس کہانی دے طور اندر فلسفہ نہیں اپنے اپنے اندراں دی اصل حقیقت لبھدی ہے۔ رہندیاں وِتھاں پاڑے سُنن والے اپنی اپنی توفیق مطابق آپے میلدے لگے جاندے نیں۔ ایسے گل وچ پیلو سیر (شاعر) دی کامیابی دا راز ہے جے اوہ پڑھی لکھی شاعری دی تھاں لوک شاعری دے ودھیر نیڑے ہے۔

بندے دی فطرت دی عجیب چیز ہے - ساڈیاں دلاں اندر بہادر ناہراں واسطے ہمدردی دا جذبہ حدوں باہرا ہوندا ہے۔ اوہدی ہر صفت تعریف قبولن واسطے اسیں ہر ویلے تیار ہوندے آں کیوں جے اجیہی شخصیت وقتی طور اتے ساڈی روح نوں ساڈے دن دیہاڑے دی بے روح بے رنگ حیاتی توں اک واری وکھریاں کر کے واقعی کسے ہور جنت اندر لے آوندی ہے۔ پیلو دی مرزا صاحباں پچھے ایہو آفاقی رویہ کم پیا کردا

ہے۔ کئی گلاں تاریخی سچ نہیں ہوندیاں ' پر فرد تے قبیلے تے قوماں ہمیش کے ہیرو دی کھوج وچ رہندیاں نیں۔ ان پڑھ وسیب دا ایہہ اک وڈا وصف وی ہے تے طور طریقہ دی۔ بھاڈیاں پنڈاں دی رہتل وچ آوندے جاندے مہینے تے ورھے ایس ریت روایت نوں ہور پکیاں کردے رہندے نیں۔ سو ساڈیاں پنڈاں وچ پیلو دا مرزا اج وی نہیں مریا۔

ساڈے پنڈاں وچ اجن وی لوک آکھدے نیں جے "رانجھا سبھ دا سانجھا" اصل وچ اوہناں واسطے رانجھا' مرزا' مہنیوال سارے اکو کجھ ہی ہن۔ ایہہ سارے پینڈو رہتل دے ہیرو اوہناں دے وجود دے حصے نیں۔ کدے کوئی ایہناں وچوں اوہناں دے اندر دے ویڑھے وچ ٹُر پھردا ہے تے کدے کوئی۔ ایہو مثال صاحباں 'سسی ' ہیر تے سوہنی دی ہے۔ ساڈیاں دلاں دی ڈُونگھ وچ وسن والے ایہہ لافانی کردار موقعے سر ساڈیاں دلاں دیاں دھڑکناں بن جاندے ہن۔ اصل وچ بندہ چاہندا ہے پئی جتھے حیاتی ہووے اوتھے حیاتی دیاں رنگ برنگیاں قدراں وی ہوون۔ پیلو دا مختصر قصہ ایہناں ہی دائمی تے آفاقی قدراں دا امین اے۔ ایسے کر کے اوہدی مانتا ساڈے وسیب اندر ہمیش رہی ہے تے ہمیش رہسی۔

مرزے دا جاندار کردار گھڑ کے پیلو جٹ نے پنجاب دے جاندار وسیب دی نشان دہی کیتی ہے۔ ایسے گل نوں انج وی آکھیا جا سکدا ہے جے جنی کو کسے رہتل وچ سہن تے برداشت دی ہمت تے توفیق ہوندی ہے اوسے پدھر دے پاتر اوہدیاں قصیاں کہانیاں اندر ہوندے نیں۔ وسیب دے لماچڑھاتے اوہدیاں قدراں آدرشاں دا جھلکارا پیلو جیہے خالص سچے تے سُچّے شاعر تے فن کار ہی اپنی گھڑت وچ پیش کر سکدے ہن۔ پیلو دا قصہ تے اوہدی زبان تے لہجہ ساڈے پینڈو طور اطوار تے قبائلی وضع تے وارداتاں دی بھرویں اصلیت دا اثر پاوندی ہے۔ پیلو دا شعری مُہاڑ اوہدی قصہ گوئی وچ اک ہورواں جیہا نشہ تے سرور اُگھیڑدا ہے۔ پیلو دی مرزا صاحباں پنجاب دے مزاج ' آل دوال ' رہتاں رسماں ' عقیدے شگون تے راہ رسم دیاں تصویراں نیں۔ ایہدی گھڑت دے پچھوکڑ وچ پیلو دا اوہ آزاد ذہن کم پیا کردا ہے ' جو ایہدیاں واگاں رہے نیں۔

پیلو دے قصے دی کامیابی دا اک کامیاب حربہ ہور وی سی۔ ایہہ ہے مرزے دی گھوڑی بکی دا کردار ' جیہڑا ساڈے وسیب دے مرد کرداراں دے وجود دا اک لازمی

حصہ ہوندا ہے۔ پیلو نے ایہہ کردار دی بڑی سیانف نال گھڑ کے پیش کیتا ہے۔ پیلو دا ایہہ کردار داستانی کرداراں وانگوں انساناں دی بولی نہیں بولدا، پر اپنے مالک دی ادکھ سوکھ وچ نال ہے۔ مرزے نوں اپنی بکی اتے اتنا مان ہے کہ اوہ بڑے غرور نال کہندا ہے۔

میری بکی توں ڈرن فرشتے

اک زمانہ ہائی جدوں دلاور مرد گھوڑی دے بغیر کجھ وی نہیں سی شمار ہوندا۔ مرد دے ہیٹھ گھوڑی یاں گھوڑا اوہدا وقار سی۔ چنگی گھوڑی اک ہتال مرد دی شناخت ریہان تے عزت آکھی جاندی سی۔ مرزے نوں بکی نال محبت سی، جیس اپر اوہ بڑی ٹوہر نال چڑھدا سی۔

مرزے گھوڑی شکار لئی ، آمن بیٹھا جا

سُم بکی دے کھڑکدے ، جیوں لوہے پین ودان
دُم بکی دی ایوں پھرے ، جیوں چوری کرے غلام
موہنہ نال لاتے پگڑیاں ، پھٹ کے سٹے انجان
بکی لاہیاں پگڑیاں ، ویکھی نہ کسے دی لاج

نائی مہرہ ماریا ، شربت دتا ڈولھ

پر جدوں مرزا، صاحباں نوں کندھ اُتے کلیاں لا کے، ہٹھاں لاہ لیاندا ہے صاحباں نوں پیو دا گھر چھڈ کے مرزے دے شہر داناباد اپڑن دی اینی کاہل ہے جو اوہنوں مرزے دی بکی وی پسند نہیں آوندی۔ گھابری ہوئی صاحباں مرزے دی بکی نوں ویکھ کے اوہدی زندیا کردی ہے۔

ماڑی تیری ٹیرکی ، مرزا لیایا کدھروں ٹور
منکا ایہدا چوکھنا ، کانواں کھاہدی کنگروڑ
جے گھر نہیں سی تیرے باپ دے ، منگ لیاندوں ہور
گھوڑے کھیوے خان دے ، بڑے راتب خور
بھجیاں نوں جان نہ دین گے ، اُدھل گیاں دے چور

وچ اُجاڑ دے مار دے ، تیری ست دے دھون مروڑ

اُدھلن گلیاں دی اک واری صاحباں نوں پیو دے زبردست گھوڑے چیتے آ گئے۔ اصل وچ قصے دے ایسے موڑ توں صاحباں دے اندر مرزے تے جیکے گھر دی آپسی کچھ دھرو دا ڈھ بجھ جاندا ہے۔ ہن اوہنوں بکی ٹیرکی جاپدی ہے تے پیو دے گھوڑے راتب خور پلے پلائے۔ گھروں نکلدیاں اوہدا کلیجہ ڈولدا ہے، پر مرزے اگے اوہ بکی دی نندیا کردی ہے۔ بکی تاں مرزے جٹ دے وجود دا لازمی حصہ ہے۔ اوہ بکی دی طاقت بارے کوئی الزام سہ نہیں سکدا۔ ایتھے پیلو ڈُھکدے لفظاں وچ بکی دا سراپا رکھدا ہے۔

کن لے کھُر پتلے ، دُم بکی دی سیاہ
دیکھ کے میری ٹیر نوں ، جھورے چت نہ پا
باپ دے کھیتاں چار کے ، بکی نوں لیا بنا
دساں مہنیاں دا گھیو دتا ، بکی دے ڈھڈ پا
بکی توں ڈرن فرشتے ، میتھوں ڈرے خدا
چڑھنا اپنے شوق نوں ، بکی نوں لاج نہ لا

پنجاب دے مرد واسطے اپنی گھوڑی وی اپنے جیہی عزت لاج ہوندی ہے۔ اج وی گھوڑی چوری ہو جائے تے مرد کیہ سارا قبیلہ بے عزت ہو جاندا ہے۔ مرزا اپنی محبوبہ دے مونہوں وی اپنی گھوڑی دی بدسفتی برداشت نہیں کر سکدا۔ ایتھوں تیک پئی اوہ صاحباں دے اُدھالے نوں وی اوہدا اپنا شوق آکھ چھڈدا ہے، پر بکی دی بے عزتی اوہنوں برداشت نہیں۔ ایہہ گل پھیر مرزے دے اچرج کردار دا اک اچرج پکھ ہے۔ جنڈ دے ہیٹھ سُتے پئے مرزے نوں جگاندیاں صاحباں اک واری پھیر اوہنوں بکی دا میہنا ماردی ہے۔ ایس خیال نال جو مرزا اپنی بکی دا میہنا سہ نہیں سکدا۔

بکی تینوں چھڈ کے اٹھ گئی، جیس اتے بڑا اعتبار

بار دا جی دار تے اصیل وفادار جانور دی نندیا جاگومیٹی وچ وی اپنی محبوبہ دے مونہوں وی برداشت نہیں کر سکدا۔ ایہہ گھوڑے نال انسان دی قدیمی روایتی محبت دی اک بھرویں مثال ہے۔ جاپدا ہے جیویں اوہدی گھوڑی بکی وی اوہدی محبوبہ ای ہے۔ مرزا اوس کرڑی گھڑی وی پسند نہیں کردا جے صاحباں اوہدی بکی نوں لاج لاوے ،

جیہڑی اوہدے بھانے جہان دیاں چھ مشہور گھوڑیاں وچوں اک ہے تے جیہڑے جیویں سارے آپو وچ بھین بھرا نیں۔

عرشوں اُترے چھ جنے ، چھ ہین بھین بھرا
دُلدُل لئی شاہ علی نے ، پائی نیں کعبے دی راہ
بک لیا گگے چوہان نے ، باگڑاں دتیاں ڈھاہ
نیلا لیا راجے رسالو نے ، کانیاں لیا چھنڈا
گرارا بھمل فتح سندل ، بیٹی نہ دتی بیاہ
لکھی لے لئی دلے جوان نے ، مارے اکبر دے راہ
بکی گھر سلطان دے ، چارے کوٹاں لیساں توا

سبھ توں چھوٹی اے بکی ، چل کے آئی مرزے دے پاس
چوبے وچ پتال دے ، اڈ کے چڑھے اکاس

موہنہ کنڈھیالا جٹ نے دے لیا ، لے پنج پیر منا
رچھک کے تنگ کیتا ، لے نیں شگن منا

جتنیاں صفتاں بکی دیاں بیلو نے مرزے دے مونہوں اکھوائیاں نیں اونیاں اوس صاحباں دیاں نہیں دسیاں۔ صاحباں پیو بھراواں دی محبت تے مرزے دے موہ دے وچالے نڑی (بھجی) پئی اے۔ اوس واسطے ہر پھر کے داناباد اوہدی اخیری منزل ہے تے منزل تے اپڑاون واسطے بکی توں سوا ہُن ہور کوئی وی نہیں۔ اخیر اوہ آکھدی ہے۔

چھیڑ بکی چلیے دانا بادنوں ، کیوں پیا ایں وچ میدان

تے ایہہ مرزے دی گھوڑی واسطے مرزا تے صاحباں دا آخری خراج آہی کیوں جو اوس توں اگے ہونی ورت گئی جتھے نہ بکی دا زور کم آیا نہ مرزے دا اپنی جی داری تے دلاوری بارے اپنا غرور تے گمان۔ ہونی پنجابی دے سارے قصیاں دے پچھوکڑ وچ سجے ، ہولی ہولی ، کہانی دے دکھو دکھ موڑاں تے اپنیاں نشانیاں وکھاندی رہندی ہے۔ اپنے انت دا اظہار شگون تے بدشگونیاں راہیں دیندی رہندی ہے۔ ہونی

دے زنجیرے الیے دے کسے وڈے سنگل وچ آ آ کے بھدے رہندے نیں۔ ہونی کہانی دے کرداراں دے نال نال اپنا کم وکھاوندی رہندی ہے۔ پہلی واری ہونی دا ورتارا اوودوں ساہمنے آوندا ہے جدوں مرزا گھر دے ہر بندے ماں بھین تے پیو دے ہوڑن دے باوجود نیوندر لے کے کھیوے جاون توں نہیں مُڑدا تے گھوڑی چڑھن لگیاں اک تے اوہدا پلا کسے شے نال اٹک جاوندا ہے دوجا کوئی چھک مار دیندا ہے۔ ایہہ دوویں بد شگونیاں نیں۔

چڑھدے دا پلا اٹکیا، کوئی چھک کے ساہمنے آ

پھیر سیالاں دے پنڈ جاندیاں راہ وچ اک کھوہ تے بہہ کے پہلو مرزے واسطے اپنے حوالے نال کانجن، ٹنگے، تیر، لٹھ، پلاناں تے منڈاں توں فالاں کڈھدا ہے جو ساریاں منفی نکلدیاں نیں، پر ہونی مرزے دے موہنوں ایہہ اکھوا کے اوہنوں اگانہہ موت ول لے ٹردی ہے۔

تیریاں گلاں جھوٹھیاں، اک وی فن دی نہ

جام لوہار دیاں کلیاں گڈ کے کوٹھے توں مرزا جدوں پوڑی پوڑی تھلے اُتاردا ہے تے اک تاں صاحباں دا مچوڑا چھنک پیندا ہے تے دوجے اوہدا سالو کسے چیز نال اٹک جاندا ہے۔ صاحباں ایہنوں بد شگونی سمجھ کے آکھدی ہے مرزیا ذرا کی نوں پھیر لا میں نہیں چڑھدی میتوں ڈر لگدا ہے۔ کجھ ہوون والا ہے۔ تقدیر ہریاسے اپنا پوکھا پاوندی گئی جاندی ہے۔ صاحباں گھابر کے آکھدی ہے۔

سالو دا پلا اٹکیا، رتا کو کی نوں پھیر

جنڈ دے ہیٹھ جدوں صاحباں دے جتن دے باوجود مرزے دی نیندر نہیں کھلدی تے صاحباں مشہور دیومالائی تقدیر دا ہیر پھیر کرن والے کرداراں وچوں نارد دے حوالے نال وی ہونی دے ورت جاون دے امکان دا ذکر کردی ہے۔

نارد چھڈ کے اُٹھ گیا، تیرا مُڈھ قدیمی یار

گویا تقدیر اپنا کھیڈ کھیڈن واسطے ہور اگانہہ ودھ آئی ہے۔ پہلو بنّا کڈھدا ہے۔

وحی چلائیاں کائیاں ، موت نہ دیندی جان

متھے وچ کل جگتاں ، فتح نہ دیندی ہون

لکھیاں ڈاڈھے رب دیاں ، میٹن والا کون

اک اخیری موڑ اتے بچ کے صاحباں واسطے ہونی نتر جاندی ہے۔ تاہیوں اوہدے موںہوں نکلدا ہے۔

ویکھ جنڈڑی چھتری ، سر پر بولے کاں
ٹاہنگو وچ موت دے ، کسے نہیں ویندے جان

مرزا کیاں نوں اپنے تیراں نال ڈھاوی لیندا ہے ، پر اوہدی ہونی ہن سیالاں نال ٹردی ہے۔

ہونی مرزے دی گُد چی ، رلی سیالاں دے نال
پیلو اخیر تے ہٹّا کڈھدیاں آکھیا۔

مرزیا ماریا ملک الموت دا ، کجھ ماریا اوہنوں گمان

پیلو دے قصے وچ تقدیر تے تدبیر دی کھچ دھرو مرزے تے صاحباں دے سنگ توڑ تائیں رہندی ہے۔ مرزے دے چارے دی گھٹ نہیں ، پر اوہ جی دار سورما اپنے غرور تے گمان دی مار کھا کے۔

وچ قبراں دے کھپ گیا ، مرزا سوہنا جوان

پیلو نے اپنے قصے کہانی دی تور وچ پنجابی وسیب دی قدیمی ریت موجب مذہبی حوالے نوں وی اکھوں اوہلے نہیں کیتا سگوں حیاتی دے ایس جان دار پکھ توں ڈھیر لابھ چکیا ہے تے اک طرح نال لوکائی دے ولاں اندر ایس بہانے اترن دا کامیاب جتن کیتا ہے۔ مرزا تے صاحباں علم حاصل کردے نیں۔ پیلو نے اپنے قصے دا مڈھ قاضی ، ملاں مسیت تے قرآن دے حوالے نال ای بدھا ہے۔ اوہ عشق دی ابجی سان تے چڑھے جو پڑھن لکھن اُکّا پاسے تے رہ گیا ، پر پیلو ایہہ گل کھول گیا جو پرانے سمیاں توں پنجاب دے دیہات اندر وی نکے لاء توں پڑھن لکھن لازمی سمجھیا جاندا سی۔ خاص طور اُتّے قرآن دی تعلیم ضروری سی تے مسیت جتھے استاد پڑھاوندا وی ہے تے ماردا وی ہے۔

مرزا گھروں سیالاں ول نکلدا ہے تے پیلو اپنے شعری ڈھب وچ آون والی موت دی سوچ دیاں پرتاں کھولن لگ پیندا ہے۔ ایس واسطے اوہ اپنے وسیب دا موئی تے موت دا استعارہ استعمال کردا ہے جے موت توں بچ وگن دا راہ کوئی نہیں تے کسے واسطے وی نہیں ہوندا بھاویں اوہ رسولؐ دی دھی بی بی فاطمہؓ دے لعل حسنؓ ، حسینؓ ہی

کیوں نہ ہون۔ ایہہ اک طرح دی تسلی دا عمل ہے۔ ہونی دے ورتارے دے گہرے عمل دی شدت نوں گھٹ کرن دی اک صورت ہے جو پیلو اختیار کردا ہے کیوں جو حسنؓ ، حسینؓ دی شہادت اوہ بہوں وڈا المیہ ہے جو صدیاں توں ساڈے وسیب دی جڑھ بن چکا ہے۔ ساڈا وسیب ایس توں اگانہہ کے المیے دی شدت نوں وچار وی نہیں سکدا۔

موئی بھجیا موت توں ، اگے موت کھڑی
پربت بھردے ٹکریں ، لنگھن کیہڑی گلی
روندی بی بی فاطمہؓ ، کر کے بانہہ کھڑی
میں کیہ رہا تیرا پھیڑیا ، میری جوڑی خاک رلی

مرزا جدوں جام لوہار کول جا کے اوہنوں لوہے دیاں رکلیاں بناون نوں آکھدا ہے ، جیہڑیاں کندھ وچ گڈ کے اوہ اتوں صاحباں نوں دھاں لاہ سکے تے اوہنوں پتہ ہے جو ایہہ سیالاں دا کمی ایں۔ پیلو ایہہ دسنا چاہندا ہے جے پنجاب دیاں پنڈاں وچ بھاویں ہندو مسلمان قوماں کٹھیاں وسدیاں نیں پر اوکھے ویلے دین دھرم دی سنگت ہی کم آوندی سی تے ایہہ گل طے سی جو کسے کرڑی گھڑی صرف ہندو ای ہندو دے تے مسلمان ہی مسلمان دے کم آوندا سی۔ دوویں اکٹھے نہیں سی ہوندے۔ دوویں قوماں و یکھن نوں بھاویں اِک مِک جاپدیاں سن پر اندروں دکھو دکھ تے اک نہیں سگوں دو اڈ اڈ قوماں سن۔

اگوں مرزا بولیا ، توں سُن جام لوہار
کیا مُتا کیا جاگدا ، کیہ گیا پوار
مجوری لے لیس اپنی ، رکلیاں دئیں ہزار
جے توں بھائی دھرم دا ، صاحباں توریں نال

مرزے دا کم ہو جاندا ہے۔ اوہ صاحباں نوں تھلے لاہ لیندا ہے۔ اودوں اوس نوں پنج پیر چیتے آوندے نیں ، جنہاں دا علامتی رنگ اجے وی ساڈیاں پنڈاں وچ کدے کدے موجود ہے تے راہ راہیاں دی اج وی حفاظت کردے نیں۔ اوہناں کولوں خیر دی مراد منگی جاندی ہے۔ ایہناں دا وجود کوئی نہیں ، پر ایہہ حفاظت تے خیر دا علامتی اظہار نیں۔ سو مرزے نے صاحباں نوں اُتار کے پنجاں پیراں نوں اپنے تصور وچ لیا کے اوہناں نوں سلام کیتا یاں انج جو اپنے اوکھے کم دا مُڈھ اوس پنج پیر دی سلامی دے کے بدھا تے اوہناں کولوں خیر تے کامیابی دی دعا منگی۔

مرزے رکلیاں گڈیاں بج پیر منا

ایہہ اساڈے پرانے وسیب وچ کسے کم دا مڈھ بنھن لگیاں خیر منگن تے نیک شگون لین دا اک نیم مذہبی نیم رسمیاتی طریقہ سی۔

چنگے تے اصیل گھوڑیاں دا ذکر کردیاں مرزا پیلو دے حوالے نال حضرت علیؓ دے دیو مالائی گھوڑے دلدل دا تذکرہ سبھ توں پہلے تے بڑے شوق نال کردا ہے جے دلدل دے کارنامے ساڈی مذہبی الیاتی تاریخ دا افسانوی حصہ نیں۔ مرزا جدوں صاحباں دے شیر جوان ویر شمیر نوں کھچ کے کانی ماردا ہے تے مسلمان ٹبراں دی اوس ریت نوں نہیں بھلدا جو ہر کم کرن توں پہلاں اوہناں نوں برکت واسطے کرن سکھالی جاندی سی۔ مرزا اوس ویلے بسم اللہ پڑھ کے کانی چلاوندا ہے۔

مرزے گوشے وچوں کڈھیا ، کرڑی کھمی دا تیر
کر بسم اللہ ماریا ، بھوندا وانگ ممیر

صاحباں اوہنوں جگاندی ہے تے اوہدا صدق ایمان منگ کے جگاندی ہے۔ مرزا جنڈ دے ہیٹھاں مر جاندا ہے۔ پڑھن سُنن والیاں اتے اک جی دار ہتال دی موت دا بڑا گہرا اثر پاوندی ہے۔ ایس گھڑی پیلو پھیر مذہبی حوالے توں کم لیندا ہے تے ایسے دی شدت وچ کمی کرن واسطے تسلی دی صورت ایہہ آکھ کے کڈھدا ہے۔

ہونی ورتی پیغمبراں ، ہونی مرزے تے گئی آ
بیٹے شاہ علیؓ دے ، حسنؓ حسینؓ بھرا
لڑدے نال یہودیاں ، دتے پور کھپا
در وچ روندی بی بی فاطمہؓ ، مڑ کے نہ آئے میرے پاس
مرزیا ایڈے پیغمبر مارلئے ، توں کدھاں پانی ہار

پیلو نے بڑی استادی تے قصے دی گھڑت دی کامیابی نال ایسے دے گھروں تسلی دے سامان جوڑے نیں۔ حیاتی تے موت دا جگا فلسفہ انج بیان کر کے جو بھاویں مرزا جوان اپنی جند رڑے وچ جنڈ ہیٹھاں باجھ بھراواں صاحباں دی ہکے گھر دی کھچ دے بٹے وچ ہار گیا تے ایہہ اک بہادر موت سی ، پر موت نے کسے پیغمبریاں پیر نوں وی نہیں چھڈیا۔ مرزے دی حیثیت تے موت اگے اک عام بندے وانگوں انج ای سی جیویں کندھ نوں پانی دی ڈھاہ جا لگے تے کندھ ہیٹھاں آپوے۔ پیلو دے جنا کے مذہبی حوالے رجل

دی مجھ بُدھ تے سجھ سنبھال اندر آون والے اوہ حوالے نیں جیہڑے اڑ ڈھیرتے الیے
دی ڈھاہ دے نال نال تسلی دی اک موثر صورت وی نیں۔

پیلو بھاویں اک ان پڑھ سیر ہے ' پر اوس ہنر مندی نال بعضے کچے پکے تاریخی
حوالیاں دی گُنڈھ دے کے وی اپنے قصے نوں وزن دار بناون دا کامیاب جتن کیتا ہے۔
حضرت علیؓ ' بی بی فاطمہؓ ' حضرت حسنؓ ' حضرت حسینؓ ' گگا چوہان ' راجا رسالو ' جیمل
تے ہتا ' دُلّا بھٹی ' مغل بادشاہ اکبر ' سرور یاں خضر سلطان ' ایہناں وچوں کجھ تاریخی
حوالے بھاویں کمزور وی ہوون پر پیلو نے اوہناں توں اپنا علامتی کم چنگی طرح لیا ہے۔
انج پیلو دے دتے تاریخی حوالے اوہدے قصے وچ اتوں اتوں تاریخی ' پر اندروں دیومالائی
لگدے نیں۔

پیلو نے شاید کسے ارادے توں بناں ای اپنے سے دی پنجابی سماجیات وی ساہمنے
آندی ہے۔ اصل وچ اوہ ارادہ کردا یاں نہ کردا قصے دے کلار واسطے سماجی اظہار دا
ہوون لازمی سی سو اوہ پیلو دے لکے جیہے قصے وچ وی ہویا۔ بال مسیتاں وچ ملوانیاں کول
شرع شریعت دے سبق لین ' تختیاں اتے قلماں نال لکھائی سکھن تے قرآن پڑھن
جاندے سن۔ قاضی ملاں مار کٹ وی کیندا سی۔ بال جمن اُتے ڈوم سوہلے گاوندے سن '
دعا دیندے سن۔ جوان ہو کے سیلیاں تر نجنیں بہندیاں گاندیاں کتدیاں ویلدیاں سن۔
سونا قیمتی جانیا جاندا سی۔ بانہہ چوڑے والی سجدی ' گھوڑے پالے جاندے ' کاٹھیاں رِیجھ
نال بندیاں ' مجھاں تے جھوٹیاں پالیاں جاندیاں جیہڑیاں دھیاں نوں ویاہ کے نال دتیاں
جاندیاں۔ پینڈے گھوڑیاں اتے طے کیتے جاندے۔ سکھ سنہوڑے کمیاں دے ہتھ گھلے
جاندے۔ آوندے جاندے اوہناں نوں دو وقتی انعام ملدے۔ سوکن دا وجود نہیں سی
سہیا جاندا ' گڑی منڈے دا پیار پتہ لگن تے تیلیاں وچ اگ لا دیندا۔ بھیناں اپنی منگنی
ویاہ دیاں رسماں وچ ویراں دا ہوون برکت سمجھدیاں۔ قبائلی برائیاں چنگیائیاں دی ڈُھم
دور دور اپڑدی ' جیہں دا ذکر اذکار ہوندا رہندا۔ ویاہ شادی تے رشتے دار توفیق مطابق
نیوندر پاوندے ' جیہں وچ کپڑا لتا تے روپیہ روکڑ وی ہوندا۔ کوئی کم کرن توں پہلاں یاں
سفرے چین توں پہلاں شگون لے جاندے۔ کڑیاں دے گورے رنگ سراہے جاندے۔
لے وال سوہنپ دی نشانی سمجھے جاندے۔ منگ چھڈنا غیرت دے ورودھ خیال کیتا
جاندا۔ اول تے نیونہ لاون بُرا سمجھیا جاندا ' پر گل جے توڑ نہ نبھائی جائے تے ایہہ بزدلی

سی۔ واہی بیجی کھوہاں دے ٹھنڈے مٹھے پانیاں نال ہوندی۔ گھوڑیاں دا راتب کھلا ڈلھا
دتھا تے کوئی کوئی مجھاں دا گھیو دودھ وی دیندے۔ برچھی، تیر کمان، سانگ، کاٹی، پرانی
توڑے دار بندوق، تلوار مرداں دا اسلحہ سی۔ سونے دا روپیہ مُہر اکھواندا سی۔ کاریگر نوں
رقم دی شکل وچ وی مزدوری دتی جاندی سی۔ رتا سالو ویاہ دی نشانی سی۔ ویاہ وچ ساکا
چاری دا میل آوندا۔ کڑی دے ناکے اُچیچ کر کے شریک ہوندے۔ کُپیاں وچ عطر
پھلیل ورتایا جاندا۔ ہار، میلاں تے ہور گہنے پٹاریاں وچ رکھ کے دھی نوں دتے
جاندے۔ لاگیاں نوں لاگ ملدا۔ گھوڑ سواری جواناں دا شغل سی۔ وو ہٹیاں دے ہتھیں
مہندی لائی جاندی۔ جوان گھوڑیاں تے شکار کھیڈدے۔ سراں تے پٹے رکھدے تے
گُھنڈاسے بندھے۔ ویر کڈھن لگیاں بھرا بھراواں دا ہر حالت ساتھ دیندے۔ ایہہ ہے
اوس وسیب دا مُہاندرا، جیہڑا پیلو نے اپنے قصے راہیں پیش کیتا۔ ایہہ رہتل دا اوہ اصل
مُہاندرا ہے، جیس وچ پڑھے لکھے شاعراں والا ودھا چڑھا کوئی نہیں۔ ایسے لئی اج دی
اساڈے ذہناں نوں تُرت اپیل کردا ہے۔ ایس وسیب وچ کڑیاں چڑیاں ریجھ نال ونگاں
چڑھاندیاں سن۔ گُھنڈے چیرے بندھے سن تے نک رکھن نوں ساندل بار دے علاقے
دے سیال، چدھڑ، کھرل تے ڈوگر قبیلے، جیہناں دے دوالے پیلو نے کہانی پائی ہے خبرے
کیہ کُجھ نہیں سن کردے۔

پیلو دی آکھی کہانی دے مصرعیاں دے وچکار جیہڑی خاص ڈرامائی دھمک
محسوس کیتی جاندی ہے اوس دے باطن وچ ماجھے دے جٹاں دے لہجے دی دھمک نے
شامل ہو کے اوہنوں اک وکھرا امتیاز بخش دتا ہے۔ پیلو نے کہانی کاہدی پائی ہے، ڈراما
بول دتا ہے۔ پیلو آپ ماجھے دا جٹ سی اوس کہانی پائی ہے ساندل بار دے مِراں دی۔
پیلو نے بار کولوں صرف کہانی لئی ہے بار دا لہجہ نہیں لیا۔ قصہ اوس ماجھے یاں لے دے
لہجے وچ شعر بند کیتا ہے۔ اوہنے اپنی ادبی گھڑت راہیں پنجاب دھرتی دے دو خاص
علاقیاں وچ سماجی تے لسانی رشتہ جوڑ دتا ہے۔ بار پیلو نوں نہیں بُھل سکدی تے ماجھا مرزا
صاحباں دی کہانی الاپ کے گا کے اپنا روح راضی کیتیوں بناں نہیں رہ سکدا۔ قدیمی
پنجاب دیس دے لوک تے صوفی شاعر دھرتی دے اندر رہندیاں کسے علاقہ بندی یاں لہجے
مُلار دی نکھیڑ دے قائل نہیں سن۔ ساندل بار دا رومانی تے ہتال الیہ جوڑن لگیاں
پیلو نے لفظیاں بڑیاں سوہنیاں تشبیہاں ورتیاں نیں جیویں اوس مُجھ بُدھ نال پُرتے

اکھان ورتے ہن۔ پیلو نے اپنے تصور تے شعری وچار دے حوالے نال جیہڑیاں تشبیہاں گھڑیاں نیں، اوہ سبھ لوک رنگ دیاں نیں۔ ایس واسطے اوہناں نوں سمجھن واسطے کوئی کھیچل نہیں کرنی پیندی جیویں۔

ہٹھ رناں دی دوستی، کھری رناں دی مت، کمیاں مڈھ دھتورے جیویں بادشاہ مڈھ وزیر، ٹنڈاں گیڑم گیڑیاں جیویں بھر بھر ڈولن نیر، ٹُم بجلی دے کھڑکدے جیویں لوہے پین ودان، ٹوم بجلی دی ایوں پھرے جیویں چوری کرے غلام، مرزا پھُل گلاب دا، کالوواں کھاہدی کنگروڑ، عشق لتاڑے آدمی جیویں برف لتاڑے ٹرکھ، جیوں مکہ لبھا حاجیاں مینوں لبھا توں، شہر سیالاں دے آگئے جیویں پتناں اتے لُون، تیغاں مار اُڈان گے جیویں ہینجا رہنجدا روں، ایہہ تھاں وقت دھوڑدا جیوں صبحوں ہوئی شام، دھرتی تاما ہو گئی، سیاہی پھری اسمان، تیرے سر وچ سانگاں وجدیاں، جیوں لوہے پڑے ودان، چدھڑ ڈُھکے جن بن کے، گھوڑیاں آدم کھانیاں، ایہہ ساریاں تشبیہاں من بھچویاں، سوہنیاں، صورت حال دی برابری دیاں تے عام فہم نیں تے پیلو دے قصے دی جان نیں۔

اخیری خاص رمز والی گل ایس قصے دی ایہہ دے پئی مرزے دا کردار جو کجھ پیلو نے کھچیا ہے اوہ ایہہ دے پئی جو کجھ اوہ ہے سو اوہ ہے۔ اوہ کوئی فند فریب نہیں جان دا۔ صاحباں دے سدے تے اوہ سیکے گھر دے وچ کھلو کے صاف آکھدا ہے۔

میرا جان ضرور دا، پچھے بھائی چار
اچھی کرنی اپنے تک نوں، نہیں کھرلاں نوں ہار

جے دیوے پیالہ زہر دا، میں مرزا لیندا پی
جے مارے برچھی کس کے، نہ مرزا کردا سی
اپنی موتے میں مراں، میرے نال تہانوں کیہ

جے کر منگ میں چھڈ دیاں، لگے کھرلاں نوں لاج
سیالیں سدیا صاحباں، میں کیکر دیاں جواب

لج پال مرزا اپنے بارے جو کجھ وی آکھدا ہے اوہ کر وکھاتا جان دا ہے۔
اوہنوں مُجزدا جو اوہ آکھے پئی۔

میرے اَگے ویہندا کوئی نہ ، جیہڑا سر پر وار کرے
مینوں ٹھونگا جنڈ ہیٹھ لین دے ، مڑ جیہڑی رب کرے

سر سیالاں دے وڈھ کے ، دیواں جنڈ چڑھا

میں کوئی نہ ویہندا سورما ، جیہڑا مینوں ہتھ کرے
کنک بھراویں نکریں ، میتھوں دی راتھ ڈرے
دل دل وڈھاں گا سورے ، جیوں کھیتی نوں چین گڑے
سر سیالاں دے وڈھ کے ، شاں گا وچ رڑے

مرزے لج پال دی جی داری وچ پیلو کوئی شک والی گل رہن ای نہیں دیندا، پر صاحباں دی گل ہور ہے۔ اوہ عورت ذات ہے سیال سرداراں دی دھی ہے۔ پنڈ دے مرد نال یاری اپنا حق جان دی ہے۔ بے مرضی دے ویاہ تے راضی دی نہیں۔ بندہ گھل کے مرزے نوں بُلا کے اوہدے نال اُدھل جان لئی دی تیار ہے، پر اندروں دل دی ڈُونگھ وچ پیو بھرا دی عزت غیرت دی جھجک دی اوہنوں میہنے ماردی ہے۔ اندر دی کھچ دھرو وچ جے اوہ اک پیر مرزے ول اگانہ دھردی ہے تے دو پیر پچھانہ پیکیاں دی تانگھ وچ موڑ لیندی ہے۔ ایہہ وی کہندی ہے کہ مرزا کسے طرح مینوں دانا باد لے کے اپڑے۔ مڑ گھوڑی اتے بندیاں سالو دے اٹکن تے ڈر جاندی ہے۔ مرزے نوں تُرن دا وی آکھدی ہے تے ایہہ وی جتا دیندی ہے جے میرے پیو دے گھوڑے سانوں راہ وچ آ مارن گے۔ اوہنوں پیو دے شکاری کتیاں شیرو تے کلیار دی بھونک دی کنیں چین لگ پیندی ہے۔ اوہ اپنے بھراواں دے نشانیاں توں مرزے نوں ڈراندی وی ہے تے مرزے دی یاری تے مان وی کریندی ہے۔ اوہ لال دوشالے وچ مرزے دیاں مُٹھیاں وی بھردی ہے پر جدوں اوہدی کانی دا وار خطا ہوندیاں نہیں ویکھدی تے بھرا نوں بچاون واسطے مرزے دا ترکش جنڈ دی ٹیسی اتے ٹنگ دیندی ہے۔ مرزے نوں مردیاں وی نہیں ویکھ سکدی، پر جدوں اوہنوں مویا ویکھدی ہے تے ایہہ وی کہندی ہے پئی جے توں مینوں دانا باد لے جا کے توڑ نہیں نبھا سکیا تے ہُن اگلے جہان تے نال لے چل تے پھیر بھراواں ہتھوں ماری جاندی ہے تے اوہدی اخیری سدھر وی پوری ہو جاندی ہے۔

عشق دی راہ وچ صاحباںؑ دا پینڈا مرزے نالوں اوکھا ہے۔ اسیں اوہنوں بچی عاشق رن تے پیکیاں دی اک حدوں باہری سک رکھن والی دھی جُن دی آکھ سکنے آں۔ پیلو نے صاحباں دی اندر باہر دی ایسے کِھچ دھروُنوں خوب متاریا ہے۔

نہ مار قاضی جھمکاں ، نہ دے تتی نوں تا
پڑھنا ساڈا رہ گیا ، لے آئے عشق لکھا

وچ مسیت دے۔ لگیاں ، جانے کل جہان

چوتھے نوں چڈھڑ ویاہ لے جان گے ، مڑ کیہ کرے گا مان

خبر نہ ہووے خان شمیر نوں ، لہو پیوے گا رج
لے چل داناباد نوں ، جے سرہے گی بچ
تینوں مار گواون گے ، توں رکھ کھرلاں دی لج

گھوڑے کھیوے خاں دے ، بڑے راتب خور
بجیاں نوں جان نہ ویندے ، اُدھل گیاں دے چور

لئے چل دانا باد نوں ، جان ٹکاوے مکھ
صاحباں مرزے دی دوستی ، جگ نہ رہنی لُک

جنڈ دے ہیٹھ جنا سوں رہیوں ، جنا اُٹھ کے تُرت سمبھال

اُٹھی مرزا مستیا ، کھبے آئے اسوار
ہتھیں تیغاں رنگلیاں ، کروے مار مار
میرے بابل ورگیاں گھوڑیاں ، ویر میرے اسوار

مُٹھیاں بھر جگاوندی یار نوں ، جاگے رب دا ناؤں
دُھر نہ اپڑی صاحباں میری ، وچالیوں ٹُٹی لانہہ
جے نہ سی توڑ نبھاونی ، میری کاہنوں پکڑی بانہہ

شیرو کلیار بھونکدے ، ویکھ جنھاں دی دھوں
جیوں کمہ لبھا حاجیاں ، میتوں لبھا توں
تیغاں مار اُڈان گے ، جیوں پینجا رہندا رُوں

چھیڑ بکی نوں چلیے ، کیوں پیا ایں وچ مدان
میرے مرزے دے ہتھوں مہیاں بھاجڑاں ، امبر کوئی نہ پیندا اٹھل
تے اخیر وچ جدوں اک کانی مرزا اپنے سرے وچوں کھچ کے کڈھدا ہے تے
اوہدی روح دا بھور اُڈ جاندا ہے پھیر صاحباں آکھدی ہے۔
اک عرض میری من لے ، میتوں صاحباں نوں لے چل نال
ایہدے نال ای پیلو نے کمال ہنر نال صاحباں دی اندر باہر دی کھچ دھرد نوں
اک ٹکانے تے جالایا ہے۔ پچھے رڑے وچ مرزے دی روح دا اوازہ ہی رہ جاندا ہے۔
مندا کیتا ای صاحباں ، توں رل گئی سیالاں نال

بُرا کیتا ای صاحباں ، میرا ترکش ٹنگیا ای جنڈ
تن سو کانی مرزے جوان دی ، دیندا سیالاں نوں ونڈ
پہلی مار دا ویر شمیر نوں ، دوجی کلے دے تنگ
تیجی ماراں جوڑ کے ، جیہیں دی ہیں توں منگ
سروں منڈاسا لہہ گیا ، گل وچ پے گئی جھنڈ
باجھ بھراواں جٹ ماریا ، کوئی نہ مرزے دے سنگ
لگدا انج ہے جیویں اپنے سے اندر ہی ایہہ کہانی پنجاب وچ ہرپاسے لوکائی دیاں
زباناں اُتے آ گئی سی جیویں۔
مرزے صاحباں دی دوستی ، رہی وچ جگت

پیلو قصے دے اخیر وچ اپنے نال مکالمہ کردا ہے جے ایس قصے نوں کنج واریاں، دیواناں تے مجلساں اندر بہہ بہہ کے عوام خواص رِیجھ نال سُندے سن۔

پیلو پچھے سیر نوں ، کے دل گیا جہان
بہہ بہہ گیاں مجلساں ، لگ لگ گئے دیوان

پر تت ایس قصے دا اکو ای سی جو۔

مرزا ماریا ملک الموت دا ، کُجھ ماریا اوہنوں گمان
وچ قبراں دے کھپ گیا ، مرزا سوہنا جوان

ڈھیر پچھے سے آ کے ہاشم شاہ نے دو چونہہ لفظاں وچ مرزے گبھرو دی جی داری نوں بڑے ای سوہنے طریقے نال سمیٹ لیا۔ اوس آکھیا۔

مرزے یار وانگوں دن اکے ، یا جیندوں یا مردوں
ہاشم شاہ اج جان بچاویں ، یا توں نیونہہ نہ کردوں

شفقت تنویر مرزا

حافظ برخوردار دی مرزا صاحباں

حافظ برخوردار ہوراں دے آکھن موجب مرزے تے صاحباں دیاں ماںواں آپوں وچ بھیناں سن۔ صاحباں خان کھیوے دی دھی سی۔ جدوں ایہہ ہوئی واپری تاں اوددوں اوہدی سکی ماں مرگئی سی تے متریٔی ماں جیوندی سی۔ مرزا ماں دے ڈِھڈ وچ سی تاں اوہ پیڑ توں حالوں بے حال ہو گئی۔ اوہنے نوشہ گنج بخش ہوراں نوں اپنا مرشد منیا تے اوہناں توں دعا کروائی۔ نوشہ ہوراں آکھیا: ایہہ وڈا ہو کے بہت مشہور ہوسی تے عشق وچ ناں کماسی۔ پھیر انج ای ہویا کہ مرزا جمدیاں سار گلاں کرن لگ پیا تے گلاں دی عشق دیاں۔ مرزا جدوں وڈا ہویا تاں اوہدے ماپیاں اوہنوں نانکیاں دے پنڈ کھیوے پڑھن گھل چھڈیا۔ پنجاب دی تاریخ گواہ اے کہ مسلماناں دے آون توں پہلاں دی جھنگ، چنیوٹ تے شورکوٹ وچ وڈیاں درس گاہواں موجود سن تے علم پڑھن پڑھان دی ایہہ رِیت مغلاں دے سمے تیکر تاں ویکھی جا سکدی اے۔ خان کھیوے دی دھی صاحباں تے مرزا مسیت وچ اکٹھے پڑھدے سن تے ایتھے ای عشق دا گُڑھ بجھیا۔ بہرحال مرزا تعلیم حاصل کرن مگروں دانا باد پرت گیا۔ کجھ قصیاں وچ تاں مرزا صاحباں دی منگنی بارے وی لکھیا گیا اے، پر صاحباں دی ماں نوں ایہہ رشتہ پسند نہیں سی سو اوہنے مرزے نوں دسے بِناں صاحباں دی شادی چدھڑ قبیلے دے اک گبھرو طاہر خاں نال کرنی چاہی۔ اوہنے چدھڑاں نوں آکھیا: چھیتی جنج لے آؤ تے صاحباں نوں پرنا کے لے جاؤ۔ صاحباں نوں ایہہ گل مُکّا ای وارا نہیں سی کھاندی۔ اوہ تاں دل دا سودا مرزے نال کر چکی سی۔ اوہنے کرمو باہمن دے ہتھیں مرزے ول سنیہا گھلیا: چھیتی اپڑ نہیں تاں ڈولی چدھڑ لے کے ٹُر جان۔ مرزے نوں ایہہ بول گولی وانگوں لگا، پر موت دے فرشتے اوہدی روح پھیر مُٹھے وچ پرتا دتی۔ ماپیاں، بھیناں، بھراواں دے ترلیاں دے باوجود مرزا نیلی تے اسوار ہو کے کھیوے نوں ٹُرپیا۔ اوتھے اپڑدیاں سار ای اوہنے اپنی اک ماسی

راہیں سنیہا گھلیا۔ صاحباں شادی والی راتیں مرزے دی گھوڑی تے بہہ کے دانا باد نوں ٹر گئی۔ مرزا اپنے لے پینڈے پاروں تھک گیا سی تے دوجا اوہنوں اپنی فتح دا نشہ وی سی، ایس پاروں اوہ جھٹ کو ساہ کڈھن لئی بار وچ ای رک گیا۔ صاحباں اوہنوں ہکدی رہی کہ اسانوں ہُن چھیتی دانا باد اپڑنا چاہیدا اے، پر مرزے اوہدی اک نہ منی سگوں آکھن لگا کہ ہُن تاں اسیں سیالاں دے علاقے وچوں نکل آئے آں۔

صاحباں دے گھروں غائب ہوون مگروں جانجی تے سیال اوہدی بھال وچ نکل پئے تے ساندل بار وچ ایس بدنصیب جوڑے نوں پھڑ لیا۔ مرزے نوں مار کے ساڑ دتا گیا تے صاحباں نوں وی قتل کر دتا۔ (کجھ قصیاں وچ لکھیا اے کہ صاحباں نوں کھیوے لیا کے ماریا گیا سی) اک بُڈھے کاں عاشقاں سر ایس بیتی نوں اکھیں ویکھیا سی، صاحباں اوہنوں ترلا کردی اے کہ پیلو شاعر نوں ساری کہانی جا کے سُنا تاں جو عاشقاں نال بیتیاں سارے جہان وچ مشہور ہو جاون۔ کاں دھنی (چکوال، ضلع جہلم) دے علاقے وچ پیلو کول جاندا اے، پر پیلو اپنے توڑی مر گیا ہوندا اے۔ پیلو دی رُوح کاں نوں ضلع حافظ آباد دے پنڈ "مسلمانی" وچ حافظ برخوردار ول گھلدی اے: حافظ نوں آکھیں ایہہ واقعہ کھوج پڑچول کر کے لکھے۔ انج حافظ برخوردار ایہہ قصہ لکھیا۔

مرزے دے مرن مگروں اوہدی گھوڑی "نیلی" دانا باد اپڑ کے گھرلاں نوں ساری بپتا سناوندی اے۔ مرزے دی ماں اپنے قبیلے دے سردار راء رحموں کول جاوندی اے تے سیالاں دے دھروہ بارے دسدی اے۔ راء رحموں اپنے قبیلے دے سُورمیاں نوں اکٹھیاں کر کے کھیوے اُتے ہلا کریندا اے۔ کھرل کھیوے دی اٹ نال اٹ وجا دیندے نیں تے خاص طور تے چدھڑاں دا ناواں مٹاون دی کوشش کردے نیں۔ حافظ برخوردار دی داستان ایس ویر تے مک جاوندی اے۔

شہر کھیوے دا گُلیا دسیں خبر گئی

کجھ قصیاں وچ ویر کڈھن دا ویروا نہیں ملدا۔ حافظ برخوردار توں پہلاں دے شاعر پیلو دے قصے وچ وی ایہہ حصہ شامل نہیں۔ ایہہ مرزے دی موت اُتے ای مک جاوندا اے، پھیر وی حافظ برخوردار توں مگروں لکھن والیاں نے کھیوے اتے حملے تے لڑائی دیاں تفصیلاں دتیاں ہن۔

مرزا صاحباں دے واقعے دا سما متھن لئی دو گلاں دا سہارا لینا پیندا اے۔ پہلی

گل ایہہ وے کہ ایہہ قصہ اتنا ہر من پیارا ہویا کہ ایہنوں لافانی مقام مل گیا تے پھیر مستقل طور تے شعر دا موضوع بن گیا۔ کسے قصے نوں عام ہوون لئی اک سما لگدا اے۔ ڈھیر واری تاں ایہہ پڑاء صدی، ادھی صدی دا وی ہوندا ہے۔ کدی کدی ایہہ قبیلیاں دی براہ راست وابستگی پاروں شاعری دا موضوع تاں بن جاندا اے پر قبیلیاں دے خوف توں شاعر اپنا ناں نال نہیں دیندے۔ ایہہ تاں پکی تحقیقی گل اے کہ "ہیر" توں مگروں مرزا صاحباں دا رُومان مشہور ہویا۔ صاحباں سیال ہوون دے حوالے نال ہیر نوں اپنی پھوپھی آکھدی اے۔ ہیر دا واقعہ لودھیاں دے سمے دا ہے، پر اکبر دے عہد وچ آکے شاہ حسین تے دمودر نے ایہدا بھرپور طریقے نال ذکر کیتا اے۔ اکبر دے سمے وچ ہیر رانجھا دا قصہ سارے پنجاب وچ جذباتی ترجمانی لئی مشہور ہو چکا سی۔ مرزا صاحباں خورے لودھیاں دے آخری یاں مغلاں دے شروع دے سمے دا واقعہ اے۔ حافظ برخوردار مرزے دے اک مکالمے وچ لکھیا اے:

نیلی بخشی اکبر باتشاہ کاٹھی سنے لگام

اک ہور تھانویں مرزا آکھدا اے:

میں راہ ماراں بادشاہاں دے میرے سر تے تخت لہور
میں چارے کُٹھاں گھالیاں شکر وانگوں بھور

حافظ برخوردار دے ایہہ مصرعے کجھ رلدی ملدی شکل وچ اکبر دے نابر دُلا بھٹی دی وار وچ دی لبھدے نیں، ایتھوں ایہہ گل نتردی اے کہ ایہہ واقعہ اکبر بادشاہ دے سمے ہویا، پر جدوں کہ شاعر مرزے دا جنا نوشہ گنج بخش دے سمے دا دسدا اے۔ اکبر دی تخت نشینی سمے (963ھ) نوشہ گنج بخش دی عمر چار ورھیاں دی سی تے اکبر دے مرن ویلے (1041ھ) نوشہ صاحب دی عمر اکتالی ورھے سی۔ مرزا صاحباں دی داستان وچ اکبر دے سمے دا ذکر زیب داستان توں ودھ کجھ نہیں۔ جیویں دمودر اپنی "ہیر" وچ آکھدا اے کہ اکبر بادشاہ دا دور سی جدوں ایہہ واقعہ ہویا تے میں اپنی اکھیں ڈٹھا۔

آکھ دمودر اکھیں ڈٹھا لگی ہون لڑائی

(1)

کے قصے دے ملکی سطح تے مشہور ہوون تے سا لگدا اے۔ دوجی گل ایہہ وے کہ سیالاں ورگے بااثر قبیلے نوں وی ایہہ گل وار نہیں سی کھاندی کہ ہیر سیال تے صاحباں دے عشق دی داستان لوکائی وچ مشہور ہووے۔ بھاویں ایہناں روماناں دے ہوندیاں سار ای لوکاں شعر گھڑ لے ہوون، پر کوئی وی شاعر اپنے ناں نال سناون دی جرات ناہی کر سکدا۔ اسیں اپنی گل نوں نکھیرن لئی اک ہور مثال دیندے ہاں کہ انگریزاں نوں اساڈا ملک چھڈیاں دی پنجاہ کو ورھے بیت چکے ہن، پر 1857ء وچ انگریزاں دے خلاف بغاوت کرنا، جیلاں توڑن، انگریزاں نوں قتل کرن تے اوہناں دے "مجرم" احمد خان کھرل دے بے شمار ڈھولے لکھے گئے، پر اکثر شاعراں اپنا ناں دیون دی جرات نہیں کیتی تے ایہہ ای دسدے رہے نیں کہ انگریزاں دے سمے لوکائی اوہناں دے ڈھولے بناوندی رہی اے۔

1947ء تیکر احمد خان کھرل، نظام لوہار تے جبر دے بے شمار ڈھولے بنائے گئے۔ ایہہ سارے انگریزاں دی نظر وچ مجرم سن۔ ایس لئی شاعراں ڈھولیاں وچ اپنا ناں ای نہیں دتا کیوں جو انگریزاں دی پھاہی توں جان چھڈاونی سکھالی گل نہیں سی۔ جے حاکماں دے خوف توں شاعر احمد خان کھرل دے ڈھولے لکھ کے وی سو سال تیکر اپنا ناں دیون نوں تیار نہیں ہوئے تاں ایہہ کوئی اچرج نہیں کہ ہیر رانجھا، تے مرزا صاحباں دیاں داستاناں دا مڈھ وی ایسراں ای بجھیا ہووے۔ لودھیاں توں پہلاں پہلاں اوہناں دے تکروں شاعراں نے ڈھولے تے واراں لکھیاں ہوون، پر اپنا ناں نہ دتا ہووے۔ ایہہ قصے لوکائی وچ پرچلت ہوون پاروں لوک گیتاں دا درجہ اختیار کر گئے ہوون۔ ایہہ سلسلہ کئے ای عرصے تیکر چلدا رہیا تے پھیر دمودر نے ہیر رانجھا دا قصہ لکھیا۔ ایہدے تکروں مرزا صاحباں دا قصہ پیلو نے لکھیا تے اوہ وی انج لکھیا کہ جیویں مرزا پیلو نال صلاح مشورہ کرکے عشق دی بازی کھیڈ رہیا اے۔

مرزا پچھے پیلو شاعر توں، دسیں شگن وچار

پیلو بیٹھا کھوہ تے کرکے لکھ تدبیر

(2)

حقی گل ایہہ وے کہ پیلو دی مرزے دا ہمکالی نہیں سی، پر اوہنے مرزا صاحباں دی داستان سبھ توں پہلاں لکھی۔ اوہدا سما اکبر توں شاہ جہان تیکر کھلریا جاپدا اے۔ پیلو توں پہلاں لوک شاعراں نے اک عظیم شعری ورثہ تیار کیتا سی، پیلو نے وی اوس توں رج کے لابھ چکیا اے تدوں ای اوہ اپنی داستان نوں اینا موثر بنا سکیا اے۔ جے اج کوئی شاعر احمد خان کھرل دے ڈھولیاں نوں دکھ رکھ کے اپنے ناں نال ڈھولے یاں داستان لکھے تاں اوہناں دے وچ ساری لوک سیانف، خیال اُڈاری تے شعری چترکاری سج سجا آجاوے گی، جیہڑی پیلو دی مرزا صاحباں نوں نصیب ہوئی یاں پھیر حافظ برخوردار دا مقدر بنی۔ پیلو دا وطن ضلع امرتسریاں ضلع جہلم دسیا جاندے اے۔ ایہہ دوویں ضلعے کھرلاں تے سیالاں دے اثر رسوخ توں آزاد ہن۔ ایس پاروں پیلو لئی کھرلاں تے سیالاں دی داستان لکھن وچ کوئی اجیہی اوکڑ نہیں سی۔ حافظ برخوردار دا تعلق گوجرانوالہ نال سی تے ایہہ علاقہ وی کھرلاں تے سیالاں دے اثر توں نسبتاً" آزاد سی۔ ایس لئی پیلو مگروں حافظ برخوردار نے ایہہ داستان لکھن دا حوصلہ کیتا، سگوں اوہنے پیلو دا حکم مندیاں ہویاں سارے واقعے دی کھوج بھال مگروں مرزے دی موت دے بعد دے واقعیاں تے کھیوے دی تباہی اُتے جا گل مکائی۔

پیلو دی شاعری دا سوما ڈھولے، واراں تے رہس سن، جیہڑے پورے پنجاب وچ مرزا صاحباں نال منسوب ہو چکے سن۔ حافظ برخوردار دی شاعری دا سوتا وی ڈھولے، واراں تے رہس سن، سگوں اوہدے موہرے پیلو دا قصہ وی سی۔ انج جاپدا اے جیویں پیلو نے لوک ادب دے چوندے چوندے مصرعے چُن کے اوہناں نوں اپنا لیا۔ حافظ برخوردار ایس گل توں جانو سن، ایس پاروں اوہناں نے وی مرزا صاحباں بارے لوک ادب دے مصرعے داستان وچ شامل کر لے۔ خورے ایس نوں سرقہ نہیں آکھیا جا سکدا کیوں جو حافظ برخوردار تھاں تھاں تے پیلو دی وڈیائی دے گُن گائے ہن۔ اساڈے خیال موجب پیلو تے حافظ برخوردار دی مرزا صاحباں دے سانجھے مصرعے اصل وچ عوامی قصیاں دے ای مصرعے ہن، جیہناں نوں دوواں شاعراں نے داستان دی لوڑ موجب ورتیا۔ حافظ برخوردار دے قصے دے لگ بھگ سو ورھے مگروں کسے وڈے شاعر مرزا صاحباں نہیں لکھی۔ ٹی ایس ایلیٹ دے آکھن موجب "وڈا شاعر شعر دی

بھرویں فصل لے جاندا اے کہ پچھوں بڑے چراں تائیں شاعراں کول رہند کھوہند رہ جاندی اے"۔ حافظ برخوردار مگروں دوجے حافظ برخوردار رانجھے بارے آکھیا جاندا اے کہ اوہنے مرزا صاحباں لکھی، پر سو ورھے مگروں اوس کیہ لکھیا تے کنا لکھیا؟ ایہدی کوئی پکی ٹھٹھی گواہی نہیں ملدی۔ ایہہ شعر اوسے حافظ برخوردار رانجھے دا اے، جیہڑا اوہنے طنزا" اپنے بزرگ حافظ برخوردار بارے آکھیا۔

یارو پیلو نال برابری ، شاعر مجہل کرین
اوہنوں پنجاں پیراں دی تھاپنا، کنڈیں دست دھرین

حافظ برخوردار توں دو سو ورھے مگروں ضلع گوجرانوالہ دے اک شاعر میاں محمدالدین دلاوری مرزا صاحباں دا قصہ " تحفۃ الفقرا" دے عنوان نال (1290ھ) لکھیا۔ اوہنے حافظ برخوردار دا ذکر انج کیتا اے۔

اگے حافظ برخوردار دا جگ وچ شعر عیان
اوہ کھادا پیتا خلقتاں بہت ہویا نقصان

میاں محمدالدین نے ایہہ گل ایویں نہیں آکھ چھڈی۔ حافظ برخوردار دی شاعری اپنی اصل تے مستند صورت وچ کدے ساہمنے وی نہیں آئی۔ ہو سکدا اے کہ کل کوئی اجیہا نسخہ ساہمنے آ جاوے، جیہڑا نرول حافظ برخوردار دا ہووے، پر ہُن تیکر جنے قصے وی حافظ برخوردار دے ناں نال چھپے ہن، اوہناں وچ دُپھیڑ وی ہے تے ادھورے وی ہن تے نہ ای اتے کسے مرتب دا ناں اے۔ پنجابی ادبی اکیڈمی ولوں چھپیا ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دا مرتب کیتا قصہ مستند سمجھیا جاندا اے، پر اوہدے وچ وی کافی جھول ہن، ہو سکدا اے کل نوں کوئی اصلی نسخہ لبھ جاوے تاں متناں دا ٹکراواں توں بہتر طریقے نال ہو سکے۔

(3)

حافظ برخوردار نوں اپنے سے دا پورا طبقاتی شعور سی۔ اوہ ایس گل توں چنگی طرح جانو سی کہ ہیر دا ساناگا بھاویں اُتلے میل نال سی، پر فیر وی اوہنے تھلویں میل دے جی رانجھے نال عشق کیتا۔ رانجھا، ہیر ورگے اُچے مبر دا نہیں سی، سگوں اوہناں دا چاکر

سی۔ اوس ویلے وچ میل ونڈ موجود سی تے ایسے لئی ہیر دے ایس اوگن نوں ننددیا جاندا سی۔ حافظ نے وی صاحباں دے حوالے نال ہیر دے اوس "گناہ" نوں چھتے کروایا اے تے صاحباں وی سیالاں نوں ایہو آکھدی اے کہ میرا عشق ایس لئی قبول کر لو کہ میں کسے چاک نال نیونہ نہیں لایا سگوں سیالاں دے سانویں دے تے سانگے دار قبیلے کھرلاں دے سردار دے پتر نال پریت لائی اے۔

اسیں کھرلاں تے ماہیاں وچھ گئے آں ساکاں نال
میں نہ بھلی صاحباں اگے بھلی ہیر سیال
اوس دل دتا چاک دے حافظؔ اساں ثانی لدھے بھال

حافظ نے صاحباں دے مونہوں ہیر لئی ایہہ الفاظ تاں اکھوا دے ہن پر ہیر دے کارنامے توں لاتعلقی دا اظہار نہیں کیتا۔ اوہنے ہیر نوں عاشق صادق جانیا اے تے سیالاں نوں میہنا ماریا اے کہ تساں ہیر نال دی بدسلوکی کیتی سی۔

پہلی کیتی اے تساں نال پھوپھی ہیر سیال
ایہہ رانجھا تخت ہزاریوں لا لیں چندے نال

حافظ نے صاحباں دے ایس طبقاتی فرق نوں برقرار رکھن دی حقیقت نوں ایس شعر وچ کھول کے رکھ دتا اے۔ غور ے حافظ وی ایس میل ونڈ نوں نہیں سی مندا تے صاحباں وی ہیر دی بے حد مداح نظر آوندی اے۔ ایس شعر وچ اوہنے وی مرزے نوں رانجھے تخت ہزارے والے دی تھاں دتی اے۔ صاحباں دے وچار موجب ہیر رانجھے دا عشق افضل سی۔ حافظ وی بنیادی طور تے عشق دی ایس کھیڈ نوں ساریاں ونڈیاں توں اچا آکھدا اے۔

بھکھ نہ ڈھونڈے لذتاں عشق نہ پچھے ذات

میر تقی میر وی آکھیا سی:

اس عاشقی میں عزت سادات بھی گئی

صاحباں نوں ایس گل دی پرواہ نہیں کہ مرزا ذات دا ماہنی اے یاں کھرل۔ اوہنوں تاں آپوں ایہہ احساس اے کہ اوہ ہیر دے رتبے نوں پجی ہوئی اے۔ اوہدیاں نظراں وچ "مرزا" رانجھے دا ثانی اے۔ پیلو نے ایس داستان نوں مرزے دی موت تے ختم کر دتا سی۔

وچ قبراں دے کھپ گیا مرزا سوہنا جوان

حافظ برخوردار (جنگ نامہ امام ابو حنیفہ لکھن والیاں دے طرز احساس دے مطابق) مرزا صاحباں دے قتل اتے ای گل نہیں مکاوندا سگوں ہور زور دار چڑھائی کراوندا اے تے کھرلاں دے ہتھوں ماہنیاں دے اک وڈے اڈے نوں تباہ کراوندا اے۔ ایس قصے دا انت تباہی ای اے تے تاریخ وی ایس تباہی دی تصدیق کر دی اتے تے ثبوت کھیوے وچ موجود اے۔

پئی چھنگ بارُود تے اُجڑ کھیڈ گئی
ہُن کھرل چلے گھر اپنے حافظ پڑھ الحمد صحیح

(4)

"مرزا صاحباں" دا قصہ وی اصل وچ واراں تے ڈھولیاں دا موضوع رہیا اے۔ کجھ چر پہلاں تیکر ایہہ پنجاب دے پنڈاں تے قصبیاں وچ رہس دی شکل وچ دکھایا جاندا سی۔ ایتھے کجھ مذہبی تے تاریخی داقعیاں نوں ڈرامے دے شکل وچ دکھاون دی روایت رہی اے۔ ہندوواں، مسلماناں تے سِکھاں دی تاریخ دے کجھ واقعے خاص طور تے رہس دا موضوع بنے۔ آزادی توں پہلاں ہندوواں دا دسہرہ ہر پنڈ تے شہر وچ ہوندا سی۔ سیتا رام، لچھمن تے راون دے کرداراں تے مشتمل ڈرامے ہوندے سن۔ اینج وانگوں مرثیہ ملتان دے علاقہ نال مخصوص اے تے کجھ چر پہلاں واقعہ کربلا ڈرامائی انداز وچ پیش کیتا جاندا سی۔ امامؓ تے اوہناں دے ساتھی تاں نظریں نہیں سن آوندے پر سٹیج اتے اک شخص دے حوالے نال کربلا دا "اکھیں ڈِٹھا حال" پیش کر دتا جاندا سی۔ (ایس روایت دا تعلق ایران دی محرم دی تقریبات نال جوڑیا جاندا سی، پنجاہ سٹھ سال پہلاں ایس خونریز تقریب نوں بند کر دتا گیا۔)

پنجاب اندر لوک رہس دی ایس روایت وچ مرزا صاحباں دے قصے نے وڈا اہم کردار ادا کیتا۔ مرزا صاحباں دے ایس کردار نوں تکھ رکھدیاں ہویاں پہلو تے اوہدے مگروں آون والے شاعراں نے قصے نوں پڑھن دی تھانویں کر کے دکھاون دے نقطہ نظر نال لکھیا تے رہس دھاریاں دے حوالے کر دتا۔ کجھ شاعراں اینوں نری

رُومانی ٹریجڈی تے جنھیاں نے رُوحانی واردات دے طور تے محسوس کیتا تے لکھیا۔ پیلو دے قصے توں انج جاپدا اے کہ اوہ کرکے وکھاون لئی لکھیا گیا اے۔ لکھیا تاں حافظ برخوردار نے وی ایسے لوڑنوں سی، پر تھوڑی جیہی رنگن عشق حقیقی دی چاڑھ دتی۔ پیلو تاں صاف آکھدا اے۔

بہہ بہہ گئیاں مجلساں تے لگ لگ گئے دیوان

مطلب ایہہ کہ اوہنے ایہہ قصہ مجلساں تے دیواناں لئی لکھیا۔ ایہو کارن اے کہ ایہہ قصہ مکالمیاں دی شکل وچ اے۔ حافظ برخوردار دے قصے دے مکالمے وی پُرزور نیں، پر پیلو دے قصے وچ جیہڑی تھوڑ و یکھن تے سُنن والیاں نوں کھٹکدی سی، اوہنے کھرلاں دا ویر کڈھن تے کھیوے شہرنوں برباد کرن تیکر گل اپڑا دتی۔ حافظ دے قصے وچ جیہڑا عشق حقیقی دا رنگ پایا جاندا اے، اوہدی وی منگ سی کہ حقیقی عاشقاں اتے ظلم کرن والیاں دا انجام عبرت ناک وکھایا جاوے۔ حافظ ایہہ کم کیتا ضرور اے پر پیلو دی "رضامندی" نال۔

انج جاپدا اے کہ جیویں اساڈے سمے وچ آغا حشر وکھو وکھ تھیٹریکل کمپنیاں دی منگ تے ڈراما لکھدے سن، پُرانے سمیاں اندر پنجاب دے شاعروی کسے اندرلی یاں باہرلی تحریک نال قصے لکھدے سن تے اوہناں دے وچ مکالمیاں دی نویکلی حیثیت ہوندی سی۔ "مرزا صاحباں" دے قصے دی مقبولیت کوئی لکی چھپی گل نہیں۔ ایہہ اج وی پنجاب دے لوک تھیٹراں دا سبھ توں مقبول قصہ اے۔ عالم لوہار مرحوم ورگے تھیٹر دے فنکاراں نے مرزا صاحباں نوں مکالمیاں دے رُوپ وچ پیش کرکے بڑی سلاہنا کھٹی اے۔

(5)

حافظ تے اوہدے ورگے ہور شاعراں نے اپنیاں قصیاں وچ "مقولہ شاعر" نوں وڈے اہتمام نال ورتیا اے۔ رُومانی قصیاں کہانیاں دی مخالفت کرن والے اوس دسیب وچ وی گھٹ نہیں سن۔ خاص طور تے مسلمان اپنی مخصوص معاشرت دی بنا تے مجازی عشق نوں پسند نہیں کردے سن۔ ایس ناپسندیدگی نوں گھٹاون لئی اک تاں مرزا صاحباں،

ہیر رانجھا، سسی پنوں تے سوہنی مہینوال دے روماناں نوں عشق حقیقی دا روپ دتا گیا تے دوجا "مقولہ شاعر" دے سرناویں تھلے اجیہیاں متاں تے سمجھاونیاں وی دتیاں گئیاں جیہناں دا پرچار میت دے منبراں توں وی ہوندا اے تے مذہب وی ایہو سکھاوندا اے، دنیا دی بے ثباتی، چنگے عمل تے آخرت لئی ثواب کھٹنے ------- ایہدے نال نال "مقولہ شاعر" ڈرامائی سین دے وچکار اک منظر دے بیان دی حیثیت وی رکھدا اے۔ "وار" وچ مقولہ شاعر اصل وچ اک راوی دی حیثیت رکھدا اے، جیہڑا اوس ڈرامے دا اک کردار بن جاندا اے۔ مرزا صاحباں وچ جدوں مرزا شادی والے دیہاڑے صاحباں نوں اُدھالن لئی کھیوے اپڑدا اے تاں شاعر (راوی) اپنے ایس مقولے دے ذریعے قصبے دے ہندوواں دا رد عمل ظاہر کردا اے۔

رل مہاجن بیٹھ کے شاہوکار کراڑ
اک دوجے نوں پئے آکھدے آگئے گدڑاں دے ہتھے آر
ہلکے مُدھ جو پوسی گھر کھیوے دے جٹ ہوسی بہت خوار
اسیں چڑھ چُبارے دیکھاں گے جد چلے گی تلوار

شاعر جدوں ڈرامائی قصہ لکھ تے رہس والیاں دے حوالے کردا تاں پھیر رہس دھاریاں نوں پورا پورا اختیار ہوندا کہ پیش کش وچ شدت تے اثر پیدا کرن لئی لوڑیندیاں تھانواں تے وادھے گھاٹے کرلین۔ بہتی واری انج وی ہوندا کہ اڈو اڈ شاعراں دے مصرعے گڈ مڈ کر دیندے یاں اوہ رہس دھاریے اپنے ڈرامے وچ پا لیندے یاں آپوں مناسب مصرعے گھڑ لیندے۔ محمد الدین دلاوری ہوراں نے حافظ برخوردار دی مرزا صاحباں بارے ایویں تاں نہیں سی آکھیا:

اوہ کھادا پیتا خلقتاں بہت ہویا نقصان

حافظ برخوردار تے دوجے ان گنت پنجابی شاعراں دیاں کرتاں نال جیہڑا "حسن سلوک" ہویا اے اوہ اپنی تھاں، پر جو کجھ بچ گیا اے اوہ فنی حسن، فکر دی پختگی، بے ساختگی، دھرتی نال جُڑت تے لسانی اعتبار نال ایس قدر اہم اے کہ ایس ورثے توں لابھ چکیاں بناں ادب دا فروغ ممکن نہیں۔ حافظ برخوردار، میر تقی میر تے غالب نالوں ڈیڑھ دو سو ورھے پہلاں دا شاعر اے۔ اوہ غزل دا شاعر نہیں تے نہ ای اوہنے دوہڑے لکھے ہن۔ اوس تاں صرف داستاناں لکھیاں ہن تے مذہبی مسئلیاں نوں شعری بانا پوایا اے،

پر ایہدے باوجود اوہدے اک اک مصرعے وچ معنیاں دا جہان آباد اے۔ جدوں ماہنیاں مرزے نوں قتل کیتا تے اوس صاحباں دی واری گل کھڑی سی تاں اوددوں اوہ آکھدی اے:

اساں لینا دینا رب دا، ہس کے دتا چا

غالب ڈیڑھ سو ورھے مگروں ایہا گل انج کیتی اے:

جان دی دی ہوئی اسی کی تھی
حق تو یہ ہے کہ حق ادا نہ ہوا

حافظ نے اک ہور بند وچ پیلو دی وڈیائی تے مرزے دی ابدی حیاتی دا ویروا انج کیتا اے:

کس زمانے دی کوری قبراں وچ پئی
اوس متھے دا لیکھ ویکھ کے پیلو پکڑ لئی
تیرے وال بکھرے دند اکھڑے مکھ زبان گئی
پیلو کول نہ ہوندا حافظا لکھیا کیہ وی

میر تقی میر حافظ توں بہت بعد وچ آکھیا سی:

کل پاؤں ایک کاسہ سر پر جو جا پڑا
یکسر وہ استخواں، شکستوں سے چور تھا
کہنے لگا دیکھ کے چل راہ بے خبر
میں بھی کبھو کسو کا سر پرغرور تھا

حسین شاہد

پنجابی زبان دے اُسارو------شاہ جہان مقبل

کسے وی زبان دا ہر لکھاری ضروری نہیں پئی اوہدا اُسارو وی اکھوا سکے۔ کیوں جے خالی لکھ لین وچ تے زبان دا اُسارا کرن وچ ڈھیر فرق ہوندا اے۔ علمی ادبی مزاج دے زور تے نثر لکھ لین والا تے اکھراں نوں بھن ٹھوک کے بحراں دا پابند کر لین والا بندہ لکھاری تے ہو سکدا اے پر ضروری نہیں جے اوہ زبان دیاں اُساروا‌ں وچ وی گنیا جاسکے۔ ایہدے مثال انج سمجھو پئی گارا' چونا' اِٹاں تے مٹی دے ہوندیاں ہویاں ماڑی چنگی کندھ تاں ہر کوئی چک لیندا اے پر تاج محل بنان والے ٹاویں ٹاویں ای ہوندے نیں۔

شعر لکھن والیاں چوں اسیں زبان دا اُسارو اوسے شاعر نوں آکھاں گے جیہڑا شعریت وچ اپنے ذاتی رنگ دی چھاپ اجیہی گوڑھی لا جاوے' جیہڑی اوپری نظرے ویکھیاں وی اپنا آپ وی ظاہر کردی رہوے۔ ایہہ مرتبہ تاں ای حاصل ہو سکدا اے جے شعر لکھن والا شعر دا فنکار ہووے نرا اکھراں دا مستری نہ ہووے' جیہڑے اکھر لکھاریاں توں ڈُر کے عام لوکاں دے روز روز دے ورتارے وچ آجاندے نیں۔ اوہناں دے معنیاں دی اگ ہولی ہولی بجھ جاندی اے تے اوہ گھس گھس کے اینے کولے ہو جاندے نیں پئی سُنن والے دا وگاڑ کجھ نہیں سکدے۔ نویں اکھر لبھن والا یاں عام اکھراں نوں معنیاں دی نویں چس دین والا شاعر ای اُساروا‌ں دی صف وچ کھلون دا حق رکھدا اے۔

پرکھ پڑچول دے ایس اصول مطابق مقبل جیہدا اصل ناں شاہ جہان سی شاعراں دی اوس جماعت نال تعلق رکھدا دِسدا اے' جیہناں پنجابی زبان دی عمارت دا روپ سوارن وچ تے اوہدی نُندرتا ودھان وچ بھرواں حصہ لیا۔ مقبل دیاں اوہ صفتاں جیہڑیاں اوہنوں پنجابی زبان دا اُسارو شاعر بناندیاں نیں بہت ساریاں ہن۔ اسیں کجھ

گلاں داویرواج دی بیٹھک وچ پیش کر رہے آں۔

دنیا دی ادبی تاریخ وچ کئی واری ایہہ دھروہ وی ہو جاندا رہیا پئی کسے لکھن والے دے فن دی نسبت اوہدا سماجی مرتبہ اوہدی شہرت دا بہتا سبب بن گیا تے تاریخ دے اخیری فیصلے تیک اوہ بندہ ایسے گل دا کھٹیا کھاندا رہیا۔ اردو ادب وچ ایہدی مثال ذوق تے غالب ہن۔ ویلے دی عدالت نے غالب دے حق وچ فیصلہ تاں ضرور دے دتا پر اک واری وڈیاں دی کتابے چڑھ جان بدلے ذوق دا ناں وی اردو ادب دا جانیا پچھانیا ناں بن گیا۔ مقبل دے ناں نوں سارا سماجی مرتبے دی کسے تھمی تے نہیں دتا سگوں اوہ اپنے فن دی پوڑی چڑھ کے چوبارے دی اِٹ بن گیا۔ سماجی مرتبہ تاں رہیا اک پاسے مقبل بارے ایہہ وی پتہ نہیں لگ سکیا پئی اوہ کتھوں دا جم پل سی۔ کیہڑے مدرسے دا اوہ پڑھ گُجھت سی تے روزی کمان لئی دھندا کیہ کردا سی۔ اوہدا تاریخی زمانہ تاں ضرور معلوم اے، پر اوہدے جمن تے مرن دا صحیح سن وی کسے نوں یاد نہیں۔ ایہہ گل ایس دعوے دا ثبوت اے پئی مقبل نے گمنامی دے انھیریاں چوں باہر نکلن لئی اپنے سماجی مرتبے دی شمع چوں چانن نہیں مُنگیا سگوں اوہدے فن دے دیوے دا نور اوہنوں ہمیش لئی رلشدی زندگی دے گیا۔

آکھدے نیں وڈے بوٹے دی چھانویں نکا بوٹا نہیں وُنگردا تے نہ سیاں ساہمنے دیوے بلدے نیں، پر جے کوئی بُوٹا وڈے بوٹے دی چھانویں وی وُنگر پوے تے کوئی دیوا سیاں دے ساہمنے وی بلدا رہوے تے ایہدا اکو مطلب اے پئی اوس بوٹے دیاں اپنیاں جڑھاں وچ وی زور اے تے اوس دیوے وچ آپ سیاں والا کوئی گُن موجود اے۔ مقبل دے زمانے پنجاب وچ وارث شاہ بلھے شاہ، علی حیدر، سندھ وچ عبداللطیف بھٹائی تے دھنی وچ شاہ مراد ورگے قد آور شاعر وسدے سن۔ پر ایہدے باوجود مقبل نے اپنا آپ منوالیا کیوں جے اوہنے اپنے شعر دی ڈھانڈری اینی اُچی تے بھرویں بالی پئی اوہدا سیک تے اوہدی روشنی اج تیک قائم اے۔

تاریخ دے ظالم ہلے تھلیوں مقبل دیاں تن تخلیقی شیواں زندہ سلامت نکلیاں نیں۔ "جنگ نامہ مقبل" "مدح مقبل" تے "ہیر مقبل"۔ ایس ویلے اسیں ہیر دے حوالے نال گل بات کراں گے کیوں جے مقبل دی ایہو کوشش اوہدے صحیح مقام دا فیصلہ کرن والی اے تے ایہدے وچ ای مقبل دا تخلیقی ست اپنے جوبن تے دے۔

پرکھ پڑچول دے سیانیاں دا گویڑ اے پئی مقبل دی ہیر وارث دی ہیر کولوں کوئی تریہہ ورھے پہلاں لکھی گئی ہووے گی۔ مقبل دی ہیر پنجابی دی پہلی ہیر تاں نہیں آکھی جا سکدی۔ ہاں باوا بُدھ سنگھ دے قول موجب ایہہ اجیہا پہلا قصہ ضرور اے جیہدے وچ بینت دی دھاراں ورتی گئی اے۔ مقبل نے روایتی سبھا توں بغاوت کیتی تے بیئت وچ پہلی واری اک نواں تجربہ کر کے پنجابی زبان دے اُسارے لئی اپنے پلیوں اسارو مواد مہیا کیتا۔ مانگویاں اِٹاں نہیں لائیاں۔ مقبل نے ہیر چار چار مصرعیاں دیاں بنداں وچ لکھی اے ہر چوتھے مصرعے وچ اوہ اپنا تخلص لیاوندا اے تے کدی کدی ایس مصرعے وچ کوئی اخلاقی سبق' عقلی اشارہ یاں کُل عالمی سچائی بیان کرن دی کوشش کردا اے - اوہنے چار چار مصرعیاں دے کوئی سوا چار سو بنداں وچ قصہ مکایا اے تے کئی بنداں دے اخیر تے کوئی نہ کوئی دانشمندی تے تجربے دی گل کیتی اے مثلاً"

مقبل سب دنیا زر لوڑ دی ہے' زر باجھ بیلی بھین بھرا ناہیں
بنی کٹنی مقبلا بندیاں نیں' تقدیر سیتی تکرار ناہیں
پندھ چلنا مقبلا کھرا اوکھا' سوئی جاندے جیہناں آزمایائی

اسیں پہلوں دسیا سی پئی مقبل ہیر' وارث دی ہیر توں پچھے لکھدا تے جیہڑیاں تھانواں تے دوویں اکو جیہے لگدے نیں اوتھوں خاص کر کے تے قصے دے پلاٹ نوں ویکھدیاں ہویاں عام طور تے لوک ایہو سمجھدے پئی مقبل نے وارث دی نقل ماری اے جد کہ وارث پچھے آون اوے باوجود ایس الزام توں بچ جاندا اے۔ ویکھو کدھرے کدھرے تاں اوہ اینے رل گئے نیں پئی جے مقبل پچھے ہوندا تے اوہدے اتے چوری دا الزام آجاناسی۔ ہیر رانجھے دی پہلی ملاقات والے تھاں مقبل آکھدا اے۔

گھول گھول گھتی اوس راہ اتوں جیس راہ توں چل کے آیا ئیں
باپ دادیوں ذات دا کون ہیں توں کس ماں سپتری جایا ئیں

ایس تھاں اتے وارث شاہ نے انج گل کیتی اے۔

گھول گھول گھتی تینڈی واٹ اتوں بیلی دس وے کھاں کدھروں آوناں ئیں
کیہ نام تے ذات دا کون ہیں توں کس واسطے پھیریاں پاوناں ئیں

باقی جتھوں تائیں قصے دے چھوٹے چھوٹے واقعات دا تعلق اے جے ایہناں نوں گھس وٹی متھ کے جاچیے تے صاف ظاہر ہوندا اے پئی وارث نے ہیر دا قصہ مقبل

دی ہیر توں ای لیا اے۔ مقبل نے سدھ پدھرے طریقے نال قصہ بیان کردا اے۔ ایدھر اودھر دی کوئی گل نہیں کیتی ' پر وارث نے ڈرامائی موڑاں تے بڑے سوہنے ڈھنگ نال مقولہ شاعر دے سرناویں ہیٹھ فکر دے گھوڑے دوڑائے نیں تے ہر واقعہ بڑے بھرویں انداز وچ بیان کیتا اے۔ گل انج جاپدی اے جیویں مقبل نے خاکہ تیار کیتا تے وارث نے اوہدے وچ رنگ بھر کے مکمل نقش بنا دتا۔

ہُن اسیں مقبل دی ہیر وچوں اک دو مثالاں دے کے گل مکاندے ہاں۔ کیوں جے ایسے طریقے اسیں اوہناں دعویاں نوں ثابت کر سکدے ہاں ' جیہڑے ہن تائیں مقبل بارے کیتے گئے نیں تے ایس دی گی توں ای سُنن والے قیاس کر لین پئی پنجابی زبان دے اُسارے وچ مقبل دا کنا کو حصہ سی۔

عام طور تے شاعر کسے قصے نوں لکھن دی وجہ یعنی سبب تالیف بیان کرن وچ بڑیاں لمیاں کہانیاں پاندے نیں ۔ مقبل نے ایہہ گل اکو بند وچ مکا دتی اے پہلے تن مصرعے عشق دی صفت وچ نیں تے چوتھے مصرعے وچ ہیر لکھن دی وجہ دس گیا اے۔ اوہ بند انج اے۔

عشق حق نوں آن ملاوندائی ایس عشق دے وار نے جائیو جیو
کوٹھی عشق دی نوں نہیں موت مولے تیغ عشق دی موہنہ موہنہ کھاویو جیو
عشق برن ہے اولیاں انبیاں دا مزہ عشق دا فقر تھیں پاویو جیو

ایہہ تن مصرعے کہہ کے مقبل اچن چیت بڑا سوہنا موڑ کٹدا اے تے آکھدا اے۔

رل عاشقاں آکھیا مقبلے نوں سانوں ہیر دا عشق سناویو جیو

زبان بیان تے لی گل نوں گھٹ توں گھٹ اکھراں وچ کامیابی نال دسن دی اک مثال پیش کیتی جاندی اے۔ ایہہ تن بند نیں جیہناں وچ ہیر دا سہتی نوں دل دا بھیت دینا' سہتی دے اندر اپنی غرض دا جاگنا' اوہدا ہیر نال سودا بازی کرنا تے ہیر دا ایس سودا بازی نوں ہس کے قبول کر لینا سبھ کجھ آگیا اے۔ ویکھو مقبل نے تن بنداں وچ اینا لما قصہ کیڈی خوبصورتی نال سمیٹ دتا اے۔ پہلے بند وچ ہیر اپنا بھیت دیندی اے۔

بھیت اولوں آخروں لے سارا ہیر سہتی نوں آکھ سناوندی اے
نہیں تاپ تے مول سراپ مینوں پیڑ عشق دی کالجہ کھاوندی اے
مینوں چاک باجھوں دن مویا جاندا اکھیں رات نوں نیند نہ آوندی اے

مقبل میل مینوں جے توں رہر کیتی کائی دوسری گل نہ تھاوندی اے
ایہہ گل ٹُن کے سہتی دے اندر اپنی غرض جاگ پیندی اے تے اوہ ہیر نوں
جواب دیندی اے۔

خاطر جمع کر ہیر نوں کے سہتی تیرے درد دا سچ علاج ہیرے
مینوں نال مراد بلوچ دے نی تیرے وانگ پر مدا کاج ہیرے
رقعہ لکھ توں اپنے چاک تائیں تیرے نال ہے اوسدا ساج ہیرے
خط واچدا آوسی پاس تیرے مقبل بہت تیرا محتاج ہیرے

ہیر نوں ایہہ سودا بڑا پھبدا اے اوہدا رد عمل ویکھو

مصلحت سہتی دی ہیر دے جیو لگی نڈھی اک توں پھل کے چار ہوئی
بھنے زحمتاں ہیر دیاں رفع ہویاں سہتی ٹھنڈ پائی گلزار ہوئی
مُکے دُکھ ہووے ہریاولی جیوں ہیر کھلی تیوں ہُشیار ہوئی
مقبل سہتی دے باب دعا کر کے ہیر لکھن نوں خط تیار ہوئی

لفظاں دا جادو جگان والی اک ہور مثال ویکھو۔ ہیر آکھدی اے۔

بیتھوں کتنا تہناں ہو رہیا تیرے عشق دی ہے بس کار مینوں
تیری بندی ہاں مقبلا باجھ دماں' کھڑی ویچ لے ہٹ بازار مینوں

رانجھا ہیر نوں طعنے دیندیاں ہویاں عورتاں دی ذات نند دا اے۔ تے ہیر اگوں
کیویں عورتاں دی وکالت کردی ہے۔

ہیر آکھدی رناں نوں رندا ہیں میاں سب رناں ہریار ناہیں
بی بی رابعہ جیہیاں بی عورتاں نیں اپر غیراں دا کجھ شمار ناہیں
رناں کیتیاں انبیاں اولیاں نیں کوئی رناں بغیر سنسار ناہیں
مقبل ہیر دا جیو دکا رہیا اجے رانجھے نوں اعتبار ناہیں

ایہہ مثالاں دے کے اسیں فیصلہ سنن والیاں دے ہتھ دیندے ہاں پئی اوہ
مقبل دے شعری مرتبے دا نیاں آپ کر لین۔ ساڈی جاچے اوہ شاہ حسین' وارث شاہ'
بلھے شاہ یاں میاں محمد ورگا پہلی صف دا شاعر تاں بھاویں نہیں' پر دوجی صف دے
اوہناں شاعراں وچوں ضرور اے جیہناں نوں پنجابی شعر دے دربار وچ ہمیش عزت والی
تھاں بٹھایا جاندا رہوے گا۔

پروفیسر سید مسعود ہاشمی

شر دی آفاقی علامت ________ کیدو

آفاقی تے عظیم شاعراں جدوں دی شیطانی حربیاں تے شیطانی چالاں نوں کسے علامت یاں کرداری شکل وچ پیش کیتا اے ' اوہ کردار ایناں زوردار تے بھرواں تخلیق ہویا اے کہ ایہدے ساہمنے دوجے سارے کردار ماند پے گئے تے انج لگیا اے کہ ڈرامے ' کہانی یاں قصے دا ایہہ کردار نہ ہوندا تے قصے وچ تصادم ' دردمندی ' کشمکش ' تحریک تے دلچسپی بالکل ختم ہو جاندی۔

ایہدے نال نال اوس فنکار نے بھاویں ذاتی طور تے اوہنوں ایہہ کردار پسند اے یاں ناپسند ' ایہی دلچسپی ' فنکاری تے محبت نال اوس شیطانی کردار نوں سنواریا اے تے اوہدی خصوصیات نوں ایس انداز نال ساہمنے لیاندا اے کہ جیویں اوہ کردار اوس عظیم فنکار دی ذات دا ای اک حصہ ہووے۔ ایہہ کردار مولانا روم دا خواجہ اہل فراق ہووے ' شیکسپیئر دا ایاگو ہووے ' ملٹن دا سیٹن ہووے ' فرانسیسی ادب وچ مولئر دا تارتوف ہووے ' گوئٹے دا مفسٹولین ہووے ' اقبال دا ابلیس ہووے یاں وارث شاہ دا کیدو ' اپنی تخلیقی فنکاری تے خلوص نال سنواریا ہویا لگدا اے کہ اک زندہ جاوید شر دی علامت بن کے عالمی ادب وچ روشن ہو جاندا اے۔ ایتھے اک فلسفیانہ نکتہ ساہمنے آندا اے کہ جتھے ہر عظیم فنکار کول خیر دا آفاق گیر خزانہ ہوندا اے اوتھے اوہدے اندر شر دی وی اونی وڈی شکل ہوندی اے ' جیہنوں اوہ زیر کرن دی کوشش وچ عظیم فن پارے تخلیق کردا رہندا اے۔ شیطان جدوں خدا دے ساہمنے آکھلوتا ' کائنات تخلیق ہو گئی تے شر جدوں فنکار دے نال ٹکراندا اے تے تخلیق فن دا آغاز ہو جاندا اے۔ اک مفکر شاعر نے کہیا سی شاعری خدا دے نال لڑن دا ناں اے۔ ایہدا وی مطلب خیر تے شر دا تصادم اے۔ نیک وی اوہو ای ہو سکدا اے جیہڑا چنگے تے برے وچ تمیز کر سکے تے چنگیائی تے برائی دی تمیز لئی دوواں دا مکمل ادراک ہونا بڑا ضروری اے۔ ملٹن "

فردوس گم گشتہ" خدا نوں خوش کرن دی خاطر لکھی سی کیونکہ ملٹن بڑا مذہبی شاعر سی پر اوہدا سارا زور خطابت تے زور قلم شیطان دی کردار نگاری وچ صرف ہو گیا۔ اوہ سیٹن دیاں گلاں نوں خرافات وی کہندا اے پر لفظ اگ تے جادو بن کے سیٹن دے موہنوں نکل رہے نیں۔ ایہدا مطلب اے اوہ شر نوں بھرویں تے مکمل صورت وچ ویکھ رہیا اے۔ تاں ای "فردوس گم گشتہ" جیہا فن پارہ پیدا ہو رہیا اے۔ ایہناں عظیم فنکاراں شر نوں بھرویں شکل وچ لوکاں دے ساہمنے ایس لئی پیش کیتا کہ اک اوہ شر دی سگ خوئی، چلتر، انکار، ریا کاری، تکنیک تے چالبازی نوں لوکاں دے ساہمنے پیش کرنا چاہوندے سن۔ دوجا اوہ لوکاں نوں دسدے من کہ تسیں وی اپنے اندر ویکھو تہاڈے من وچ کنا وڈا شیطان چھپیا اے تاں جوں لوک اپنی وی اصلاح کر سکن۔ تیجا لوکاں نوں برائی چنگیائی دس کے باتمیز بنایا جائے۔ چوتھا شر دی قوت کائنات دے سلسلیاں نوں اگے ودھان واسطے کنی ضروری اے۔ اقبال دا ابلیس بے باک تے جرات مند انکار دا پیکر اے۔ کیوں جو شر دی بے چینی نہ ہووے تے خیر دا سکوں موت آگیں بن جاندا اے۔ تحریک تے تگ ودو ختم ہو جاندی اے۔ ابلیس مجلس شوریٰ وچ لکھے یاں فرشتیاں نال محو گفتگو اقبال نے اوہنوں تخلیقی زور نال پیش کیتا اے۔

شیکسپیئر دا مشہور عالم شر دا مجسمہ "ایاگو" اوتھیلو دے پہلے سین وچ ای ساہمنے آندا اے تے اوہدی گلاں توں چالبازی مکاری عیاں اے۔ اوہ راڈریگو نوں فریب دے رہیا اے۔ ایس طرح ہیر وارث شاہ وچ جدوں کیدو ساہمنے آندا اے تے ساڈی ساری توجہ کھچ لیندا اے۔ لائی، لُجھائی، شرارت، اوہدی فطرت اے۔ وارث شاہ اوہدا انج تعارف کرواندا اے۔

کیدو ڈھونڈدا کھوج نوں پھرے بھوندا باس چوری دی بیلیوں آوندی اے
وارث شاہ میاں ویکھو تنگ لنگی شیطان دی کلا جگاوندی اے

وڈا خیر ای اے پر تحرک تے پرکاری شر وچ اے۔ خدا نوں وی دنیا دی ہنگامہ آرائی پسند سی تے شر دا مجسمہ شیطان پیدا کیتا تے شاعراں نے وی دل کھول کے شر دی علامتاں نوں سنواریا۔ شیکسپیئر دے ڈرامے اوتھیلو وچ ایاگو دی مماثلت کیدو نال بہت زیادہ اے۔ اوتھیلو عظیم انسان اے ڈسڈیمونا اک نیک پاکباز کڑی اوہدے نال شادی کردی اے۔ راڈریگو دولت دی خاطر ڈسڈیمونا دا عاشق بندا اے۔ ایاگو ڈسڈیمونا دے

پیو نوں وسدا اے تیری کڑی اوتھیلو نال نس گئی اے۔ نال ای اوہ اوتھیلو ول تُر جاندا اے کیوں جو اوتھیلو ایاگو نوں اپنا گہرا دوست سمجھدا اے۔ اوتھے اوہ ڈراما کر کے اک قسم دا اپنے اصل حریف کیسیو نوں ختم کروا دیندا اے' جیہدی خاطر اوہ راڈریگو دا یار بنیا سی۔ کیسیو اوتھیلو دا یار ہوندا اے۔ ایاگو ڈسڈیمونا دا رومال لے کے اوتھیلو نوں دسدا اے کہ ایہہ رومال اوہنوں کیسیو نے دتا اے۔ اوتھیلو رقابت وچ سڑ جاندا اے۔ اوہ ڈسڈیمونا کولوں رومال منگدا اے۔ اوہدے کول رومال کتھے۔ اوتھیلو کیسیو نوں مارن دا حکم دیندا اے۔ کیسیو جدوں مر جاندا اے تے ڈسڈیمونا بڑی پریشان نظر آندی اے۔ اوتھیلو ڈسڈیمونا دا گلا گُھٹ دیندا اے۔ بعد وچ جدوں پتہ چلدا اے کیسیو زندہ اے تے ایس مکاری دا پلاٹ ایاگو نے بنایا سی تے ایاگو کولوں پچھیا جاندا اے کہ تینوں معصوماں دے مرن نال کیہ لبھیا؟ تے اوہدے کول کوئی جواب نہیں ہوندا۔ کیوں جو اوہ شیطان اے تے شیطان دی سرشت وچ ای مکاری تے لائی بجھائی اے۔ ایہہ اوہدا فطری عمل اے۔ اوہ فطرتاً "خیر دے خلاف اے۔ پر ایہدے باوجود اوتھیلو دے ڈرامے وچ تحرک' تجسس' دردمندی' دلچسپی ایاگو دے کردار دی مرہون منت اے۔ بالکل ایسے طرح ہیر وارث وچ لاغر منحنی (وِنگا ڈِنگا) کیدو پنڈ دا چرسی فقیر اے۔ جیہڑا گھر گھر جا کے عیباں دی سُونہہ لیندا رہندا اے۔ اوہدا جسم وی ڈِنگا' لت وی لنگی اے تے اوہدی روح وی منحنی تے لنگڑی اے۔ اوہ مکمل شر دا پیکر اے۔ وارث شاہ ہوراں اپنے قصے دی آپ وضاحت تصوف دے رنگ وچ کیتی اے کہ ایہہ روح قلبوت دا قصہ اے۔ تصوف دی رو نال کیدو دا کردار لعین شیطان دا کردار اے۔ جیہڑا مکاریاں نال رانجھے نوں ہیر توں یاں بندے نوں خدا کولوں دکھ رکھدا اے۔ کجھ نقاداں سماجی ویروے نال کیدو نوں غیرت مند دسیا اے جدکہ وارث شاہ ہوریں آپ کہندے نیں:

کیدو لنگا شیطان ملعون جانو

کیدو ہیر رانجھے نوں غیرت دی خاطر برا نہیں سمجھدا سگوں کیدو دی سرشت وچ ای چلتر' سوہ' کھوج تے بد خوئی اے۔ کیدو شیطانی ذہانت دا پیکر اے۔ اوہ مجبوری دی خوشبو وی سنگھ لیندا اے' جیہڑی ہیر بیلے لے کے جاندی اے۔ عیب کاری' عیب جوئی اوہدی فطرت اے۔ جے اوہ غیرت مند ہوئے تے گھر گھر کیوں منگے۔ کدی بھنگی چرسی وی غیرت دا مظاہرہ کر سکدا اے۔ اوہ تے بھنگ سمیت ساریاں قدراں دا گھوٹ ملا کے

پی جاندے نیں۔ وارث شاہ ہوراں بڑے فلسفیانہ تے تصوف دے رموز نال کیدو نوں لعین قرار دِتا اے۔ وارث شاہ نے اپنے کرداراں دے ذریعے کیدو دی سرشت انج دی اے۔

جھوٹیاں پچیاں چغلیاں میل کے تے گھرو گھری توں لُوتیاں لاوندا ایں
پیو پتراں توں یار یار کولوں ماواں دھیاں نوں پاڑ وکھاوندا ایں
تینوں بان اے بُرا کماونے دی ایویں ٹکراں پیا لڑاوندا ایں
پرانہہ جا جنا پچھا چھڈ ساڈا ایویں کاس نوں پیا کھپاوندا ایں

کیدو دی خصلت نوں سید وارث ہوراں چوچک دی زبانے انج بیان کیتا اے۔

چوچک آکھیا لگیا جا ساتھوں تینوں ول ہے جھگڑیاں جھیڑیاں دا
سردار ایں چور اُچکیاں دا سُونہاں بیٹھا ہیں ساجھواں پیڑیاں دا
تینوں ویر اے' نال ایانیاں دے اتے ول اے دب دڑیڑیاں دا
آپ چھیڑ کے پچھوں دی پھریں روندا ایہو ڈھنگ اے ماہنواں بھیڑیاں دا
وارث شاہ ابلیس دی شکل کیدو ایہہ مول اے سب بکھیڑیاں دا

وارث شاہ نے کیدو دی خصلت' سگ خوئی' عیاری' ذہانت' گفتار طرازی نوں خوب واضح کیتا اے کیدو دی گفتار طرازی ملاحظہ فرماؤ:

کیدو باہوڑی تے فریاد کُوکے دھیاں والیو کرو نیاؤں میاں
میرا ہٹ پساری دا لٹیائے کول ویکھدا پنڈ گراؤں میاں
میرا بھنگ افیم تے پوست لُٹیا ہور نعمتاں دا کیہا ناؤں میاں
میری نُساں دے نال نہ سانجھ کوئی پین ٹکڑے پنڈ دے کھاؤں میاں
طوطے باغ اُجاڑ دے میویاں دے اتے پھاہ لیاوندے کاؤں میاں

ہیر نوں جدوں پتہ لگدا اے رانجھے نے کیدو نوں چوری دتی اے اوہ غم وچ کیدو دی تصویر انج رکھدی اے:

وارث شاہ میاں جیویں پچھ کے تے کوئی لُون چا اُپڑوں لاوندا اے

ہیر آکھیا رانجھیا برا کیتو ساڈا کم سی نال ویرائیاں دے
ساڈے کھوج نوں تک کے کرے چغلی دن رات اے وچ برائیاں دے

ملے سراں نوں ایہہ وچھوڑ دیندا بھنگ گھتدا وچ کڑمائیاں دے
بابل امڑی تے جا ٹھٹھ کرسی جا آکھسی پاس بھرجائیاں دے

وارث شاہ بڑا وڈا ڈراما نویس اتے نفسیات دان سی۔ اوہنے کیدو نوں چوری مشکن توں لے کے سیالاں ساہمنے میسنا بن کے فریاد کرن تے ہیر نوں زہر دین تک مکر دا مجسمہ دسیا اے۔ شیکسپئر دے ایاگو دی طرح اوہنوں پچھیا جائے تیتوں دو معصوماں نوں اُجاڑن وچ کیہ لبھیا تے اوہ وی کوئی جواب نہ دے سکے گا کیوں جو ایہہ اوہدا فطری عمل اے۔ پر قصے وچ ککڑ، دلچسپی تے تحریک کیدو دے دم نال اے۔ شر جنا کھل کے ساہمنے آوندا اے خیر اونا نکھر جاندا اے۔

شیکسپئر ڈراما نویس سی۔ ملٹن اوہدے مقابلے خشک زاہد سی۔ اوہ خدا دی برتری واضح کردیاں سیٹن دی زوردار کردار نگاری کر گیا۔ ایتھوں تک کہ سیٹن اپنی عملی ذہانت، گفتگو طرازی دی وجہ نال "پیراڈائز لاسٹ" دی جان نظر آندا اے۔ ملٹن نے شیطان دیاں بیچ تقریراں ایس جادوئی طاقت نال لکھیا نیں تے جیس طرح اوہ دوزخ دے شعلیاں نوں خوش آمدید کہندا اے اوہ دوزخ دی اگ نوں زیادہ گرما دیندیاں نیں۔ سیٹن سپ دی شکل وچ سنہری والاں، چمکیلیاں اکھاں تے اُٹھے سر نال ہیبت تے جلال دا مجسمہ لگدا اے۔ ملٹن نوں سیٹن دی انقلابی روح پسند اے کیونکہ ملٹن وی آخر شاعر سی۔ ایس طرح وارث شاہ دا کیدو وی برائیاں دے باوجود اپنے بھرویں انداز نال تے محبت نال تخلیق ہویا اے کہ ساہنوں اوہدے برے انجام دے باوجود اوہدے تے ترس آوندا اے۔
ہر عظیم فنکار نے شیطان دی علامت نوں زوردار انداز وچ بیان کر کے اوہدے انجام تے افسوس کیتا اے۔ اقبال نے وی ایس ہنگامہ عالم دا موید جرات دا پیکر فعال صفات دا مالک دسیا اے۔ اقبال نے ابلیس دی کردار نگاری وچ پورا قلم دا زور وکھایا اے:

ہے مری جرات سے مشت خاک میں ذوق نمو
میرے فتنے جامہ عقل و خرد کا تار و پو
دیکھتا ہے تو فقط ساحل سے رزم خیر و شر
کون طوفاں کے طمانچے کھا رہا ہے، میں کہ تو؟
میں کھٹکتا ہوں دل یزداں میں کانٹے کی طرح
تو فقط اللہ ہو، اللہ ہو، اللہ ہو

اقبال نے ابلیس نوں خودنگری (اپنے آپ نوں ویکھن والا) دا علمبردار کہیا اے۔ اخیر تے "نالہ ابلیس" وچ ابلیس نوں اپنی عیاری تے بدخوئی دے باوجود خدا دے حضور جھکایا اے تے ابلیس کہندا اے:

اے خدا یک زندہ مرد حق پرست
لذتے شاید کہ یابم از شکست

(نالہ ابلیس)

ملٹن دا سیٹن، اقبال دا ابلیس، شیکسپئر دا ایاگو تے وارث دا کیدو آخر تے افسوس وچ ڈبے لگدے نیں:

آپ چھیڑ کے پچھوں دی پھریں روندا ایہو کم اے ماہنواں بھیڑیاں دا

گوئٹے دی فاؤسٹ وچ مفسٹولین شیطان دی ترقی یافتہ شکل اے۔ اوہ فاؤسٹ جیہے عالم نوں لذت پرست بنا کے خرید لیندا اے۔ گوئٹے دا شیطان دکھاوے تے ظاہر داری دا مجسمہ اے۔ ماڈرن شیطان اے۔ فاؤسٹ تے مارگریٹا دی کہانی جنم لیندی اے۔ مفسٹولین دی سازش نال مارگریٹا نوں پھانسی دی سزا ملدی اے۔ اوہنوں مجرم بنان والا فاؤسٹ اے۔ لیکن چکر مفسٹولین دے نیں، اخیر تے اسمانی آواز مارگریٹا نوں معاف کر دیندی اے۔ فاؤسٹ نوں بلا لیندی اے تے مفسٹولین سراپا شکست مجسمہ تاسف نظر آوندا اے۔

شر اپنی ساری سیاہ کاریاں توں بعد خدا دی عظمت ساہمنے سر بسجود ہونا چاہوندا اے تے شاید ایس واسطے عظیم فنکاراں شر تے ترس کھاندیاں اوہدی جرات تے تاسف نال پیار کیتا اے۔ فرانسیسی ادب وچ مولیر دے تارتوف توں زیادہ زوردار شیطانی کردار کوئی نہیں۔ تارتوف رذیل گھرانے دا بندہ اے۔ شریف لوکاں دے گھر نوکر ہو جاندا اے تے مالک نوں انج اعتماد وچ لیندا اے کہ اوہ اوہنوں بہت چنگا سمجھدا اے۔ بھاویں باقی سبھ لوک اوہدے خلاف نیں۔ اوہ مالک آرگن اوہنوں ساری جائیداد لکھ دیندا اے تے دھی دا رشتہ وی دے دیندا اے۔ آخر اوہ مالک دی بیوی نال عشق کرنا شروع کر دیندا اے تے آرگن دی بیوی خاوند نوں پردے وچ چھپا کے تارتوف دی اصل شکل وکھاندی اے پر ہُن تے تارتوف ساری جائیداد دا مالک اے۔ اوہ سبھ نوں گھروں کڈھن واسطے تیار اے۔ ایتھے اوہدی ریاکاری بے رحمی وچ تبدیل ہو جاندی

اے۔ بادشاہ وقت نوں جدوں پتہ لگدا اے اوہ تارتوف نوں اوہدی بدخوئی دی سزا دیندا اے۔ کیدو دی مماثلت تارتوف نال وی کافی اے۔ دوویں رذیل طبقے توں متعلق نیں تے گھراں وچ فتور پان دے مرتکب نیں تے ایہہ اوہناں دا فطری عمل اے۔ کیدو دا ناں جدوں وی لیا جاندا اے ساڈے ساہمنے ٹُمباں تے رنگھاں والاں مُخفی شیطان اپنی ساری مکاری سمیت آ جاندا اے۔ بھیڑے بندے نوں اج وی کیدو کہیا جاندا اے۔ کیدو اینا جاندار کردار اے کہ ہیر رانجھے دا ناں لیاں کوئی تصویر نہیں اُبھردی۔ کیدو دا ناں لیاں ای شیطان دی تصویر ابھر جاندی اے۔ ہر وڈے فن کار نے ایس علامت ذریعے انسانی فطرت، معاشرہ تے خدا دی عظمت نوں بجھیا اے۔ عالمی ادب وچ کیدو، تارتوف، ایاگو، ابلیس، سیٹن، مفسٹولین شر دیاں آفاقی علامتاں نیں۔

عذرا وقار

ہیر وارث وچ زنانہ انگ

(Female Element)

وارث شاہ دا زمانہ پنجاب وچ سیاسی بد امنی دا دور سی۔ ہر پاسے ٹھگ، لٹیرے، قاتل، ڈنگر چور، دھاڑوی تے باہرلے حملہ آوراں زندگی نوں عذاب بنا چھڈیا سی۔ بندیاں وچ جو ساہ ست رہ جاندا سی اوہ مالیہ وصول کرن والے شاہی کارندے پورا کر چھڈ دے سن۔ فرد تے ویہڑ دے اندرلے تے باہرلے پاڑے جھوکاں کھائی بیٹھے سن۔ وارث اک ڈھیندی وسوں دے کنڈھے کھلوتے ایہہ سبھ کجھ ویکھ رہے سن۔ اوہناں ہیر دے قصے راہیں لوکاں نوں اک نویں راہ وکھائی تے دسیا پئی ایس سواہ وچ اک چنگیاڑی ہے، جیہنوں لاٹ بنایا جا سکدا اے۔

جیویں ہر مرض دا علاج اوہدے الٹ وچ ہوندا اے، ایویں ظلم تے انھیر دیاں گھمناں جد ات چکی ہووے تے اوہدا علاج محبت اے۔ جد ہر پاسے موت ای موت کھلر جائے تے بندے نوں حیاتی نال پیار نہیں رہندا۔ وارث نے ایس آل دوالے وچ محبت دا مُنہا دتا۔ حیاتی نوں پیار کرن دی جاچ دسی۔ ظلم تے غریبی دی مار کھاہدے لوکاں دے اندر محبت نوں جگایا۔ اوہناں نوں سُر سنگیت دی پھوک مار کے اٹھایا۔

وارث دے مڈھلے کردار ہیر تے رانجھا نیں، جیہڑے ایس دھرتی اتے سرجی حیاتی دا سمبندھ قائم رکھدے نیں۔ حیاتی دے دو انگ نیں۔ اک Male اک Female۔ اک باہرلا اک اندرلا۔ اک سریر اک رُوح۔ ایہہ حیاتی بندے دی وی ہے تے ویہڑ دی وی۔ رانجھا ایس دھرتی اتے Male Element دی علامت اے۔ اوہ سُر سنگیت راہیں رُوح نوں جگاندا اے تے ہیر ایس دھرتی دے Female Element یاں اوہناں Nourshing Powers دی علامت اے جیہڑیاں دھرتی تے حیاتی نوں قائم رکھن لئی اوہنوں روٹی کھوالدیاں تے پالدیاں نیں۔ رانجھے دے [illegible] ونجھلی تے ہیر

دے ہتھ وچ چوری دا چھنا اے۔ سریر روح نوں ودھاوا دیندا تے رُوح سریر نوں پالدی اے۔

رانجھے دی ونجھلی اک Non - verbal Communication اے، جیہڑی کناں دی تھاں دل نال سُنی جاندی اے۔ نویں ریسرچ موجب سُر سنگیت نال بندے دے اندر لہو دے چٹے cells دا بنن ترکھا ہو جاندا اے۔ ایہہ cells بندے دے اندر جرم جاں دی ہمت ودھاندے نیں۔ انج رانجھے دی ونجھلی اوہدا اک اندرلا گُن، اک ہتھیار بن جاندا اے۔

قصے وچ ہیر، رانجھے نالوں اگیرے اے۔ اوہ سارے قصے دی موہری اے۔ اوہ اک برابری دا ناں اے۔ اوہ رُوح اے، خدا دا نُور اے، لیلتہ القدر اے، محبت اے، حسن اے، عمل اے، کردار اے، اوہ حیاتی اتے بندے دے بھروسے تے بھرم دی علامت اے، جیہڑی حیاتی دیاں طاقتاں نال پوری ہوئی اے۔ ایسے کر کے وارث نے حیاتی دی واگ رانجھے دے بھراواں، مسیت دے مُلاں، بیڑی دے ملاح، چوچک تے کیدو دے ہتھ وچوں لے کے ہیر دے ہتھ پھڑا چھڈی کیوں جو ہر مرض دا علاج اوہدے اُلٹ وچ ہوندا اے۔ ایس گل دا نکھیڑا انج ہو سکدا اے پئی حیاتی دے Male تے Female انگ سانجھے رہ کے عمل کردے نیں تے جے اک انگ دا وادھا ہو جائے تے برابری لئی دُوجا انگ ساہمنے آجاندا اے۔ جد مرد بادشاہ ظالم ہون، قتل عام ہو رہے ہون، ظلم دی اخیر ہوئی ہووے ----- بیٹھاں شاہ دے کارندے رانجھے دے بھرا بن کے اوہدے کولوں چنگی زمین کھوہ کے اوہنوں بنجر زمیں دے دین تے رانجھے نوں ہیر دی بھال کرنی پیندی اے تے وارث نوں حیاتی دی واگ ہیر دے ہتھ پھڑانی پیندی اے۔

رانجھا ہیر ول ودھدا اے تے اوہدے اندر مٹھے راگ جاگدے نیں۔ اوہ جنگلاں، بیلیاں، ہواواں، مینہاں تے وگدیاں ندیاں وچ وجدیاں سُراں نوں کٹھیاں کردا اے تے دھرتی تے کِھلریاں ایہناں سُراں نوں مُڑ مُڑ کے وجاندا تے ایس دھرتی تے حیاتی دے سوے اوہدے Female element نوں لبھدا اے۔

رانجھے دا ایہہ سفر اپنے آپ نوں پُورن دا سفر اے۔ جد اوہ ہیر کول اپڑدا اے اوہ رانجھے دے ٹُٹے ہوئے وجود نوں، جیہڑا اک زخماں نال چور وسیبے دی علامت وی ہے، جیوندیاں رکھن لئی کیویں اپنے اندر دے Female element نوں اوہدے وجود

دا حصہ بناندی اے تے اوہ کیویں ایس Element نوں جذب کردا اے۔ ایہہ ویکھن لئی اسیں قصے وچوں دو جھاکیاں ویکھنے آں۔ پہلی جھاکی جھنگ سیال دی اے۔ رانجھا بیلے وچ مجھیں چار دا اے۔ ہیر اپنیاں سہیلیاں نال بیلے وچ آندی اے:

وہلنہ ہووے دوپہر تاں آوے رانجھا اتے اودھروں ہیر بھی آوندی ہے
ایہہ مہیں لیا بہاوندا اے اوہ نال سہیلیاں لیاوندی ہے
اوہ ونجھلی نال سرود کردا ایہہ نال سہیلیاں گاوندی ہے
کائی زلف نچوڑدی رانجھنے تے کائی آن گلے نال لاوندی ہے
کائی ہتھڑی لک نال مُشک بوری کائی مکھ نال مکھ چھوہاوندی ہے
کائی میری آں' آکھ کے بھج جاندی مگر پوے تاں ٹبھیاں لاوندی ہے

دوجی جھاکی رنگپور دی اے۔ جد رانجھے جوگی نوں رنگپور دیاں کڑیاں ترنجن وچ لے جاندیاں نیں:

پکڑ انچلا جوگی نوں لاگلیں ویڑھ واہڑ گھیر لے بیٹھیاں نیں
وارث شاہ جیجا بیٹھا ہو جوگی دوالے بیٹھیاں سالیاں بیٹھیاں نیں

کائی آ رنجھیٹے دے نین ویکھے کائی مُکھڑا ویکھ سلاہندی ہے
اڑیو ویکھو تے رنّا جوگیڑے دی راہ جاوندے مرگاں نوں پھاہندی ہے
کوئی اوڑھنی لاہ کے مُکھ پونجھے دھو دھا بھبھوت چا لاہندی ہے
کائی مُکھ رنجھیٹے دے نال جوڑے تیری طبع کیہ جوگیا چاہندی ہے

ایتھے دھرتی دیاں Nourshing Powers ہیر تے اوہدیاں سہیلیاں بن کے رانجھے دے چاہ تے لاڈ کردیاں تے دوالے گھیرا گھت کے اوہدی راکھی کردیاں تے اپنے نال نسواندیاں نیں۔ ندی یاں دریا وچ نہاتا وی Female element نال ترہب تر ہون دی علامت اے کیوں جو دریا Female Element دی علامت اے۔ ایسے طرح وارث شاہ نے ہیر دے حسن دی تعریف وچ کئی علامتاں ورتیاں نیں جیہڑیاں Female element نال نسبت رکھدیاں نیں جیویں اوہدے حسن نوں چن نال' ہتھاں نوں چنار دے پتراں تے انگلاں نوں روانہہ دیاں پھلیاں' قد سرو دا گر' تے زلفاں نوں ناگ آکھیا اے۔ چن' درخت تے ناگ دھرتی دے Female element دیاں علامتاں

نیں۔

رکتے رکتے male تے Female element دا قصے وچ ٹکراء وی ہوندا اے جیویں سستی تے رانجھے دا' ہیر تے کیدو دا۔ پر اخیر تے ہیر رانجھے دی امٹ محبت بندی اے۔ وارث نے محبت وبنڈن دا کم سریں چایا تے توڑ نبھایا۔ اوہناں دے وچ جد تک بندے نال محبت نہ کیتی جاوے خدا نال محبت نہیں ہو سکدی۔ تے بندے نال محبت انج ہو سکدی اے پئی حیاتی اُسارن والیاں طاقتاں دا ساتھ دتا جاوے تے چُوری کھوہن تے ڈولھن والے کیدو نوں زندیا جاوے۔ ہیر وانگوں حیاتی دی رکھیا کیتی جاوے تے دھرتی تے حیاتی نوں ودھایا پھلایا جاوے۔

مُکدی ایہہ پئی ہیر وارث شاہ وچ دھرتی تے موجود Female element نوں ودھیرا اُچا تے اُگھا دکھایا گیا اے۔ جیہڑا حیاتی نوں جمدا تے پالدا اے تے جیہدے بناں دھرتی تے حیاتی دے پُھلن تے پُھلن دا کم سرے نہیں چڑھ سکدا تے جیہدی اوس وقت دیسے نوں ڈاڈھی لوڑ سی۔

حامد ہاشمی

رانجھا اک ٹریجک ہیرو

ستاں بھراواں توں چھوٹا تے موجو چودھری دا سوہنا تے لاڈلا پتر دھیدو کے نال لا کے کھان جوگا ای نہیں سی۔ باپ حیات سی تے اوہ بھائیاں بھابیاں نوں پلے ای نہیں سی بنھدا۔ نالے گھوردا سی تے نالے وبیلیاں کھاندا سی۔ پیو دی بادشاہی سی۔ وڈے بھرا ساہ گھُٹ جاندے سن۔ رانجھا موجاں بہاراں کردا یاراں بیلیاں دیاں محفلاں لاندا، رکتاں جوڑدا تے اکھ مٹکے کردا پھردا سی۔ چڑھدی جوانی دا نشہ تے سوہنے نک دا غرور۔ رانجھا پہاں بھار ٹردا تے موڈھیاں توں ُھکدا سی۔ پر ایدھر باپ مریا، اودھر اوہدے بھراواں نے اکھاں پھیر لیاں۔ جناں دے پُتر جوان ہون تے پڑ حرای کوئی نہیں کرن دیندا۔ اوہناں جوترالان لئی آکھیا تے رانجھے ہوریں ویہر کھلوتے۔ بھراواں زمین ونڈ لئی تے کلر شور رقبہ چھوٹے بھرا دے سر مڑھ دتا۔ بھابیاں دی واری آئی تے اوہناں وی پر پُرزے کڈھ لئے۔ دنے راتیں طعنیاں میہنیاں دے نال اوہناں رانجھے دا کلیجہ چھاننی کر کے رکھ دتا۔ رانجھے نوں ہر ویلے ایہو جہے بول سُننے پیندے سن۔

پنڈا چیت کے آری نال ویکھن، تنہاں واہن کیہا ہل واہنا اے
پنڈا پال کے چوپڑے پٹے جنہاں، کسے رن کیہ ایس تھوں چاہنا اے
جنہاں بھوئیں دے جھگڑے کرے مُنڈا، ایس توڑ نہ مول نباہنا اے
دنیں ونجھلی واہے تے رات گاویں، کسے روز دا ایہہ پراہنا اے

رانجھے نوں انج لگا جیویں اوہ عرش توں ڈھے پیا ہووے۔ حیاتی جیہنوں اوہ پھُلاں دی سیج سمجھدا سی اُستریاں دی مالا بن گئی۔ کُل سنسار ویری دِسن لگ پیا۔ اک دیہاڑے ہاہ کھاکے تے جوترالان ٹُرگیا، پر اوہنے ایہہ سختیاں کدوں جالیاں سن۔ سوہل ہتھاں تے چھالے پے گئے تے سریر پھوڑے وانگوں ڈُکھن لگ پیا۔ رانجھے دا جی اچھاڑ لیا (بے چین) تے اوہنے گھربار تیاگ دین دا فیصلہ کر لیا۔

روح چھڈ قلبوت جیوں وداع ہوندا' تویں ایہہ درویش ہدھار یائی
ان پانی ہزارے دا ختم کر کے' قصد جھنگ سیالاں دے دھار یائی
کیتا رزق تے آب اُداس رانجھا' چلو چل ہی جیو پکاریائی
کچھ و نجھلی مار کے رواں ہویا' وارث وطن تے دیس وساریائی

ایہہ اوہ حالات نیں جیہناں رانجھے نوں ہیر وارث شاہ دے المیہ قصے دا ہیرو بنایا اے۔ اساں ایہہ پرکھ کرنی اے جے ایس ہیرو دا نک نقشہ' طور طریقہ قول تے فعل تے ورتارا کیہا اے۔ ہیر وارث شاہ دا دھیان نال تے ڈونگھا مطالعہ کرن دے بعد رانجھے دی جیہڑی شبیہہ میرے ذہن وچ اُبھری اے' اوہ اک ہارے ہوئے دانشور دی شبیہہ اے۔ مینوں ایس گل تے اصرار اے جے رانجھے دا ورتارا اک ایہے انسان دا ورتارا اے' جیہڑا اندر خانیوں حیاتی دی بازی ہار گیا ہویا اے۔ جیہدی روح پچھاڑ کھا گئی ہوئی اے تے خود اعتمادی دیاں نینہاں کھُر گئیاں ہوئیاں نیں۔ ایس لئی اوہدا عمل دا خانہ چوکھا ای خالی اے۔ میں ایس گل تے وی فیر زور دیاں گا جے رانجھا اصلوں اک دانشور اے' جیہدے کول علم تے تجربے دا حدوں باہر سرمایہ اے۔ اوہ اپنے عمل دے خالی خانے نوں ہُشیاری' چالاکی' ذہانت تے چلترباذی نال بھرن دی سعی کردا اے۔ اکثر انج جاپدا اے پئی اوہدی کوشش سرے چڑھ گئی' پر اخیر اسیں اوہنوں ہتھ ملدا ای ویکھدے آں۔ آؤ ذرا معاملے دی تھوڑی جیہی شرح کریئے۔

رانجھے دے باپ چودھری موجو دے گھر رزق دی فراوانی سی۔ اوہدے ست جوان پتر زمیندارہ کردے سن تے رج رج کے کمائیاں کردے سن۔ اٹھواں پتر رانجھا سبھناں توں چھوٹا تے حدوں باہر لاڈلا سی۔ کم کاج نوں ہتھ نہیں سی لاندا' پر نک تے مکھی وی نہیں سی بیٹھن دیندا۔ رب نے وی اوہنوں رج کے حسن دتا سی' تے رانجھے نوں ایس گل دی پوری سوجھ سی۔ نتیجہ ایہہ نکلیا جے اوہنوں اپنی ذات نوں حدوں باہر اہمیت دین دی عادت پے گئی۔ ایہدے نال اوہدے وچ نرگسیت' دا خلیت پسندی تے انا پرستی دا رجحان پکا ہوگیا' پر باپ دی موت نال آون والیاں حادثیاں نے رانجھے نوں خودپسندی تے ہنکار دے مچھارے توں شکست خورگی دی موری وچ لیا سٹیا۔ اوکھیاں بھاریاں مصیبتاں نہ اوس کدی کٹیاں سن تے نہ ای اوہناں نوں جھلن دا اوہدے وچ حوصلہ سی۔ حیاتی دے دکھاں دی پنڈ جد چُکی نہ گئی تے میاں رانجھا حیاتی نال ناراض

ہوگیا۔ اوہدا ایہو روسا ساری عمر اوہدے نال جَنبڑیا رہیا اے۔ ہر تھاں تے ہر موقع تے ایہدا اظہار ہوندا اے، پر انج جاپدا اے جے رانجھے دی ناراضگی تے ہار دوویں ہتھ وچ ہتھ پا کے ٹُردیاں نیں۔ بھراواں تے بھابیاں بے انصافی تے لک بنھ لیا سی تے رانجھے دا فرض سی جے اوہ مرداں وانگ ڈٹ جاندا، پر اوہ اپنے حق لئی لڑن دی تھاں وسدے رسدے گھر نوں چھڈ کے جنگلاں بیلیاں دا راہ پھڑ لیندا اے۔ سوچن والی گل ایہہ وے جے بھلا ایڈے گبھرو نوں بھائیاں بھابیاں نال لڑ کے گھروں ٹُرجان دی کیہ لوڑ سی؟ جیہنوں رب عقل، شکل، جوانی تے رزق دتا ہووے اوہ بن باس کیوں لئے۔ میں ایس نتیجے تے پجیا آں جے رانجھے دے اندر دی ہار تے مایوسی نے اوہنوں خود آزاری دی سرحد وچ دھک دتا ہویا اے۔ اوہدی طبع بڑی چڑچڑی ہوگئی ہوئی اے تے اوہ چنگی بھلی محنت کرکے اپنے لئی مسئلے پیدا کردا اے۔ ہر کسے دے نال کھڑبدا اے تے تھاں تھاں متھا لاندا اے۔ بیڑی وچ بہندا اے تے ملاح نال آڈھا لا لیندا اے۔ رات کٹن لئی مسیتے جاندا اے تے مُلاں نال جھگڑدا اے۔ جوگ لین جاندا اے تے گورواں دے گورو بالناتھ نوں سڑیاں بلیاں سُنا دیندا اے۔ رنگ پور کھیڑیاں دی جُوہ وچ وڑدیاں ای ہیڈاں چار دے عیالی نال متھا لا لیندا اے۔ ہیر دے سوہرے پنڈ کدے کُڑیاں نال ہِرکتاں کردا اے تے کدے وڈ وڈیریاں نوں ٹوکاں ماردا اے۔ ہیر دی ننان سہتی نال تے اوہ سوکناں وانگ جھگڑدا اے۔ انج جاپدا اے جے میاں رانجھا لڑائی جھگڑے لئی بس موقع بھالدا پھردا اے۔

رانجھے دی شکست خوردگی دا اظہار انج وی ہوندا اے کہ جتھے اگانہہ ودھ کے عمل کرن دا ویلا آوندا اے، اوتھے اوہ قصے سُناندا اے۔ فلسفے چھوہ دیندا اے۔ اپنے دکھ مصیبتاں بیان کردا اے تے اخیر کنڈ ولا کے اک پاسے ہو کھلوندا اے۔ اوہدے وچ ہک دے زور تے اپنا حق منوان دا تے وِگڑیاں مالیاں نوں ٹھیک کرن دا حوصلہ ای نہیں۔ اوہدی ذہانت تے ہُشیاری بس ایتھوں تیکر ای اوہدا ساتھ دیندی اے۔ جے اوہ اپنیاں کوتاہیاں دی ذمے داری دوجیاں اتے سٹ کے تے آپ سرخرو ہون دی سعی کردا اے۔ من لیا جے بھراواں تے بھرجائیاں اوہدے نال مروت دا سلوک نہیں کیتا، پر گھٹ ایہدے ولوں وی نہیں ہوئی۔ جے بھرجائیاں طعنے ماردیاں سن تے رانجھا کدوں اودھار کردا سی۔ انھا لوہلا وی نہیں سی۔ فیر جنگلاں بیلیاں دا راہ پھڑن دا کیہ تُک سی۔

کیہڑے مرد نیں جیہڑے زنانیاں دے میہنیاں توں گھروں نکل جاندے نیں۔ اخیر بھراواں تے بھابیاں اپنے ترلے جو پائے سن، رانجھا خود آزاری دا مریض نہ ہوندا تے باز آ جاندا۔

ہیر دے ماپے اوہنوں کھیڑیاں ول ویاہن دا فیصلہ کر لیندے نیں۔ اوہ راکھیاں تے پابندیاں دیاں ساریاں کندھاں ٹپ کے رانجھے نوں ملدی اے تے سارا حال احوال سُناندی اے۔ فیر اوہنوں صلاح دیندی اے پئی مینوں نال لے کے تے راہی ہو جا۔ پکیا ہویا پُھل اوہدی جھولی ڈِگن لئی تیار اے۔ پر رانجھے دی بے عملی اوہدے کولوں ایہہ اکھواندی اے۔

ہیرے عشق نہ مُول سواد دیندا، نال چوریاں اتے اُدھالیاں دے
رکڑاں پونڈیاں مُٹھے ہاں دیس وچوں قصے مُنے سن کھوہنیاں گالیاں دے
ٹھگی نال توں مہیں چرائیوں ایہو راہ نے رناں دیاں چالیاں دے
وارث شاہ صراف سبھ جاندے نیں عیب کھوٹیاں ٹھپیاں والیاں دے

حیاتی توں ہار منن دا ای ردعمل اے۔ جے رانجھا، جیہدیاں گلاں وچ پُھلاں دی واشنا اے۔ اوہدی جیبھ وچوں کدے کدے زہر چون لگ پیندا اے تے اوہدی زبان دے پھٹ تیر تلوار توں وی ڈُونگھے لگدے نیں۔ اوہدیاں گلاں وچ انت دی چوبھ آ جاندی اے۔ تے اوہدے سخن دی کاٹ پڑچھے لاہ جاندی اے۔ ایہے ویلے اوہدے حملے توں کوئی بچ بچدا اے نہ ویری۔ ایتھوں تیکر جے ہیر دی جیہڑی مرداں توں ودھ کے وفا دا پہرہ دیندی اے، رانجھے دی زہر وچ بُجھی زبان دے پھٹ کھان تے مجبور اے، جو کجھ ہیر دے حال ورتدی اے رانجھے دے علم وچ اے۔ اوہنے سوہریاں توں بڑی عاجزی نال سُنیہا گھلیا جے اک واری جوگی دا بھیس وٹا کے تے آ۔ اپنے سارے دکھ مصیبتاں دا حال وی دسیا۔ ہیر کوئی اگانہہ دا منصوبہ بنانا چاہوندی سی۔ رانجھا سارے احوال نوں چنگی طرح سمجھدا اے۔ اوہنوں ایہہ وی معلوم اے جے ہیر نے یاری نوں مرداں وانگ نبھایا اے۔ اوہنوں ہیر دا مشورہ وی دلوں جانوں قبول اے۔ پر تاں وی اوہ ساڑ کڈھنوں باز نہیں آوندا تے جواب وچ لکھدا اے۔

لکھیا ایہہ جواب رنجھیٹڑے نے جدوں جیو وچ اوس دے شور پئے
اسان جان تے مال درپیش کیتا اتے لگڑی پریت نوں توڑ گئے

ساڈی ذات صفات برباد کر کے، لوکھڑیاں دے نال جوڑ گئے
آپ ہس کے ساہورے ملیوئیں، ساڈے نیناں دا نیر نکھوڑ گئے
آپ ہو محبوب جا ستر بیٹھے، ساڈے رُوپ دا رسا نچوڑ گئے
وارث شاہ میاں ملیاں واہراں تھوں، دھڑویل ویکھو زور و زور گئے

میں آکھیا سی پئی رانجھا مینوں پکا دانش ور جاپدا اے۔ ایہہ ٹھیک اے جے اوہ پڑھن کے واہی جوتی کرن دا اہل نہیں، پر ایہہ وی درست اے، جے اوہنے اپنی عمرنوں مُکا برباد وی نہیں کیتا ہویا۔ اوہنے ہر اوہ علم پڑھیا ہویا اے جیہدا اوہدے زمانے وچ رواج سی۔ اوہ تصوف دیاں منزلاں توں ای نہیں، جوگ دے بکھیڑیاں توں وی پوری طرح واقف اے۔ جتھے اوہ جسم دیاں مرضاں نوں لبھ لیندا اے تے اوہناں دا علاج کر جاندا اے۔ اوتھے اوہ روح دیاں روگاں دا وی دارُو کر سکدا اے۔ اوہنوں تاریخ جغرافیے تے منطق دا ای نہیں فقہ، حدیث تے قرآن دا وی وافر علم اے۔ اپنے سماج دے ساوے طبقے تے ہر طبقے دا کردار، رسماں تے رواج، کھیڈاں تے تماشے، میلے ٹھیلے تے ترنجن کیہڑی گل اے، جیہدی ہر تفصیل اوہدی نگاہ وچ نہیں۔ پرھیا وچ بہہ کے تے منصفاں تے وکیلاں توں وی سوہنی گل کردا اے۔ اوہدی نظر اوہ کُندا اے، جیہڑی حسن دے ہر ظہور وچ جا اٹکدی اے اوہدیاں اکھاں دلاں نوں ٹٹولدیاں نیں تے بھیداں دیاں دفنائے ہوئے خزانیاں نوں باہر کڈھ لیاوندیاں نیں۔ اوہدی زبان کدے پھُل کیر دی اے تے کدے تلوار تے کٹار توں وی ترکھی ہو جاندی اے، پر دل ایہو چاہوندا اے جے ایہدیاں گلاں بس سُنی جایئے۔ اوہدے بولاں دے وچ وارث شاہ دے پنجاب دی پوری زندگی دھڑکدی اے۔ و نجھلی وجان لگدا اے تے پھُوک وچ اپنے سارے درد تے جذبے کھول کے سُراں دے جادو جگا دیندا اے۔

رانجھا اپنی شخصیت دے ایس جادو توں واقف اے تے ایہدے توں پورا لابھ لیندا اے۔ ایتھوں تیکر جے اوہدی فطرت دیاں کمزوریاں تے بے عملیاں اتے اوہدی نور، شان، علم، فضل، ذہانت تے دانائی دے وصف انج چھا جاندے نیں جے اوہدیاں کوتاہیاں وی سوہنیاں لگن لگ پیندیاں نیں۔ شخصیت دا ایہہ جادو تھاں تھاں تے رانجھے دیاں مشکلاں نوں حل کردا اے۔ تے اوہدے ویریاں نوں تھلے لا دیندا اے۔ ملاح ہتاں ہسیاں دے اوہنوں بیڑی چاڑھ کے پار لاہن تے مجبور ہو جاندا اے۔ پنڈ جھگڑیاں دی

ملاں ہر واہ لاندا اے، پر اوہنوں میتوں کڈھن بارے بے وس ہو جاندا اے۔ چوچک سیال اپنی جوان کڑی دی سفارش تے ہون والے کاے دے دکھ تے ٹور دے وچکار رشتہ جوڑن دے باوجود اوہنوں بھاں دا چھیڑو رکھ لیندا اے۔ ہیر دیاں سبھے سیلیاں اوہدیاں متوالیاں نیں۔ اوہدے ساہ نال ساہ لیندیاں نیں تے ہر دکھ مصیبت وچ اوہدی پوری امداد کردیاں نیں۔ بالناتھ جیہا پہنچیا ہویا گورو ایس چالاک جٹ دیاں گلاں وچ آ کے مُجھ جوگ دین لئی تیار ہو جاندا اے۔ کھیڑیاں دی جوہ وچ ہیڈاں چاردا عیالی دو گلاں سُن کے رانجھے دا بجن تے رازدار بن جاندا اے۔ ہور تے ہور سہتی ورگی چتر چالاک تے اپرادھن کواری سکی بھرجائی ہیر نوں اوہدے یار رانجھے دے نال ٹور دیندی اے۔ ایتھوں تیکر جے راجا عدلی دی رانجھے جوگی دی کرامات دے رعب وچ آ کے ہیر نوں اوہدے حوالے کر دیندا اے۔

ایہہ نہیں بُھلنا چاہیدا جے رانجھا ٹریجڈی دا ہیرو اے۔ ہیرو ہون دی حیثیت نال اوہ وڈیاں وصفاں تے عظمتاں دا وارث اے، پر الیہ قصے دا ہیرو بنن لئی لازم آوندا اے جے کجھ کمزوریاں اخیر اوہدیاں عظمتاں دی جڑھیں بہہ جان۔ ایہو سبب اے جے رانجھا ساریاں محاذاں اتے واری واری فتح حاصل کرن دے بعد اخیر حیاتی دی پوری جنگ ہار جاندا اے۔

ڈاکٹر ہرنام سنگھ شان

ہاشم شاہ دی فکر

رہیا عشق پہاڑ چریندا، سی فرہاد نشانہ
سوئی شخص بولے وچ میرے، ایویں ہاشم نام بہانہ

پر توں سجھ نجارو ہاشم، اوڑک تدھ بھی مرنا
ایہو خوب عشق وچ مر توں، مرن نہیں ایہہ ترنا

ہاشم شاہ جی اک رب رنگ رتے بزرگ فقیر سن۔ اوہناں دی پنجابی رچنا اوہناں دے اندرلے دا اُچھال ہے تے ایسے کر کے ایس دا موضوع اوہناں دی شخصیت دا عکاس ہے۔ ایس دا مکھ تے مہان دُہرا آدرش (عشق) ہے۔ عشق دی اوہ جو ازلی مُڈھ قدیم توں تے بہوں پسریا ہے، جو سارے جگ دا مول ہے تے جیس دا شکار ایس جہان دا رچن ہارا آپ وی ہے۔

اوہ بھی دیکھ نہ عشقوں خالی، جو ہر شے دا والی
ہاشم بود کیتا نابودوں، حکمت عشق سکھالی

ایہو عشق اوس دے تخلیق کیتے جہان وچ کھلریا ہویا ہے۔ ایتھوں تک کہ دھرتی اسمان دا ہر اک جی (فرو، ذی ہوش) ایسے دی لپیٹ وچ ہے۔

ہر ارواح اسیر عشق دا، قید جسم وچ پایا
جو مخلوق نہ باہر ایس تھیں، ارض سما وچ آیا

تے ایس دی ہوند بناں انسان دا جیونا وی فضول ہے۔

بناں پریت دے عمر خراب ہاشم،
لکھ جگ جے جگت تے جیوے جی

ہاشم جی دیاں نساں وچ وی ایہو عشق رچیا ہویا سی۔ ایسے لئی اوہناں دے

تھیاں تے دوہڑیاں دے مدھ، درمیان تے انت ایسے عشق دے پیارے دا بیان ہن، ایس بیان دی اک وڈیائی ایہہ ہے کہ ہاشم جی نے ایس عشق نوں گاون لئی ایرانی صوفی شاعراں وانگ حوراں، شراباں، ساقیاں تے صراحیاں دا سہارا نہیں لیا۔ اوہناں تاں عشق دا بیان صرف عشق لئی ہی کیتا جاپدا ہے۔ پھیر خوبی ایہہ کہ کتے اُس نوں دوستاں، واقفاں وانگ مخاطب کیتا ہے تے کتے ایس نال دوبدو ہو کے بھنیاں لئیاں ہن، کتے ایس نوں بھنڈیا ہے کتے ایس دے سوہلے گائے ہن جیویں۔

کیوں عشقا! کیہ منگنا ایں میتھوں؟ ہُن سچ کہہ آکھ اسانوں
ہاشم ساس ہوئے کم تیرے، کیہ کریں یاد مویاں نوں

عشقا! لکھ اوگن وچ تیرے، کوئی اک دو چار نہ پائے
اک گُن ہے ایسا وچ تیرے، جن سبھ ایہہ عیب چھپائے
جت ول دھیان کریں نہیں ہٹدا، بن مطلب سر پہنچائے
ہاشم ایس پچھے دل گھائل، تیرے ہو غلام وکائے

عشقا! بال چخا وچ پاویں، تاں میں انگ نہ موڑاں ذرا
مکھ موڑاں تے کافر تھیواں، جے سیس دھراویں آرا
شوق شراب پلایو مینوں، ہُن ہویا مست مقرا
ہاشم نہیں رہیو ہُن توں ہیں، ہُن میں وچ میں نہ ذرا

مرمر لاکھ گئے نہیں سمجھے، وچ جھنگ سیال سلیٹی
ہیر جہان ستی جگ جانے، جد بنی اناتھ چکیٹی
پارس عشق جنہاں نوں ملیا، اوہدی ذات شکل سبھ میٹی
ہاشم ہیر بنی جگ ماتا، بھلا کون کنگال جٹیٹی

ہاشم جی نے عشق حقیقی تے عشق مجازی دوواں نوں دل کھول کے بیانیا ہے۔ عشق حقیقی نوں عشق حقانی لکھیا ہے اتے پوتر عشق مجازی نوں لیسے دی پہلی پوڑی آکھیا ہے۔

اکو بوٹا اکو لذت، اکو پتہ نشانی
اوسی بوٹیوں پھل مجازی ، میوہ عشق حقانی

ایسے گل نوں اک ہور تھاں تے انج لکھدے ہن۔

شیریں وچوں سی فرہادے، رمز الٰہی پایا

اوہناں دے خیال موجب ازل تے اخیر' اندر تے باہر ایہو عشق ای وڈیائی والا ہے بھاویں ایہہ حقیقی ہے جاں مجازی۔ ایس دا اصلا تے خاصہ اکو ہے تے ایہہ سدا "نت نواں" ہے۔

اول آخر ظاہر باطن، کیہڑ عشق دی تازی
بھاویں عشق حقیقی ہووے، بھاویں عشق مجازی

ایہہ آپے اگ، آپے بالن، آپ بالن والا تے بالن ہارا وی آپے ہے۔

آتش آپ، آپے بھٹھیارا ، آپ جلے نت جالے
ہاشم پھیر کیہا سکھ سوون، پیتے پریم پیالے

ہاشم شاہ دی پوری شاعری دا مقصد وی تاں اجیہا عشق ہے۔ سسی لکھن دا کارن اوہ ہور روایتی شاعراں وانگ دوستاں دی فرمائش وغیرہ دسن دی تھاں ایسے عشق دی اہمیت، عظمت تے جامعیت دسدے نیں۔

سُن سُن ہوت سسی دیاں باتاں، کامل عشق کمایا
ہاشم جوش طبیعت کیتا، وہم راتے ول آیا

اوہناں سسی پنوں وانگ کئی ہور مجازی پریت جوڑیاں (سوہنی مہینوال، شیریں فرہاد، تے ہیر رانجھا) دے رومانس نِٹھائے ہن۔ پر اوہناں نوں نِٹھاون دا مطلب مقبل تے احمد گوجر ورگے شاعراں وانگ صرف عشق مجازی نوں ہی پیش کرنا یاں کوئی سچ سواد دینا یاں ماننا ہی نہیں سی۔ اوہناں دا وڈا مقصد تاں عشق حقیقی یاں حقیقی دل لے جاندے مجازی دی "شان مراد" بیاننا' ایس راہ دے پاندھی دی درد منداں دی صفت محبت گاونا تے انج اپنی روح نوں تڑپاونا ہی جاپدا ہے۔ اتے ایہہ کجھ اوہناں "دھروں آئی بندگی" جان کے کیتا ہے۔ ایسے وچ اوہناں دی قصہ کاری دا کمال تے موضوع دا نویکلا پن لکیا پیا ہے۔ قصہ "سوہنی مہینوال" اتے "ہیر رانجھا" دے وِدھ وچ لکھدے ہن۔

جد ایہہ شان مراد عشق دی، میں کر خیال پچھاتی
دردمنداں دی صفت محبت، فرض سمجھ کر جاتی
تاں ایہہ شوق پیا وچ دل دے، کر محنت دن راتی
ہاشم درد مندی دی حالت، کہی سدا رنگ راتی

الف : اوس دا کل ظہور ہے جی، خلق آپنو اپنے راہ پائی
قصہ آکھنا عاشقاں صادقاں دا، ایہہ بھی بندگی ہے دُھروں نال آئی

ایہناں عاشقاں کاملاں دے صدق نے ہی ہاشم جی توں اوہناں دے نام جیون جیاون لئی ایہہ تحقیق کروائی۔ "شیریں فرہاد" وچ لکھدے ہن۔

عاشق انگ نہ ساک کسے دے، لوک اوہناں نت گاون
صدق اوہناں دے زوروزوری، اپنا نام جیاون

ہاشم جی دی شاعری دا وڈا موضوع زول تے کامل عشق ہے۔ اوہناں دی شاعری وچ بہتا تاں ایسے نوں ہی بھرواں تے سچاواں بیان ملیا ہے۔ ایسے نے اوہناں دے رومانی تمیاں نوں فقیری رنگ دتا ہے تے اوہناں دے معرفتی دوہڑیاں تے رومانی رنگ چاڑھیا ہے۔ اوہناں دے بنداں دے بند عشق دے جذبے تے اٹل سچائیاں اتے کدے نیں۔

پھڑیا زور عشق نے اپنا، ودھیا چاہ ملن دا

ہاشم شاہ میاں اگ عشق دی ایہہ، جتھے پئی شعور دا ناس ہویا

ہاشم دوش نہیں کرواتا، عشق کئی گھر گالے

پر ایہہ عشق سکھالا ناہیں، کہڑا اوکھیرا کرنا
اک واری مر جاوے ہر اک، عاشق پل پل مرنا

ہاشم بہت دیوے دکھ پیارا، دل پھیر اتے ول نسدا

ہاشم دے پاتر (کردار) وی ایس عشق دے ونگلے ہن۔ ایہہ عشق اوہناں نوں

اچن چیت لگا ہے تے لگدیاں سار ہڈیں رچ گیا ہے۔

دیکھ دیدار ہوئے تن دوویں، عاشق درد رنجانے
ڈٹھیاں باجھ نہ ورچن موڑے، نین اداس ایانے

راج تے بھاگ وسار دتے، ہوئی باوری رہی نہ سُدھ کائی
ہرگ اپنے مُشک بے ہوش ہویا، چند دیکھ چکورنے سے لائی
دیوا ویکھ پتنگ نوں چڑنگ لگی، برہوں جائی بارود نوں اگ لائی
ہاشم شاہ رنجھیٹے نوں لائی سینے، ہیر جھنگ سیال نوں اٹھ دھائی

لگا تیر جھروکھے وچ، چانک وچ جگر دے
اُڈی عقل دماغوں وسرے، رستے عقل فکر دے

اوہ اپنا آپ وار کے اک دوجے توں گھول گھما چکے ہن۔ لوکی اوہناں نوں خبطی، شُدائی تے دیوانہ کہہ کہہ کے مخول کر دے اتے دُھرکار دے ہن۔

باہر کرن مذاقاں پالی، رہے چُپاتا پھردا
گھری آوے تاں گھر دا کوئی، آدر بھا نہ کردا

پر اوہناں نوں دنیا دی ایس عزت بے عزتی دی کوئی پرواہ نہیں۔ ہرکھ، سوگ دی کوئی چنتا نہیں۔ ہونی اوہناں دی قسمت تے دُکھانت اوہناں دے خمیر وچ تھاں بنا چکا ہے۔ اوہ چنگی طرح جاندے ہن کہ

ہاشم مار رُلاوے گلیاں، بان عشق دی ایہا

ہاشم جان چھڈاون مشکل، بُری عشق دی پھاہی
پھیر وی اوہ سرتلی اُتے رکھ کے پریتم دی گلی وچ چپ چپیتے رُلدے، تشدیندے رہن وچ ہی راضی ہن۔

اجرج ساک عشق دا بنیا، خوش ہو جان گنواوے

نفراں وانگ پھرے وچ خدمت، آکھے باجھ دھکانے

ایہو عشق چھا وچ بلدی، میٹ اکھیں جل مرنا
تھوڑے ہور خدائی رل کے، ڈھول نگارا دھرنا

دِتن وچ تاں اوہ عاجز، نِلج، شیدائی تے نمانے جہے بندے ہن کیونکہ۔

ہاشم ہور نہیں وچ دنیا، عاشق جیڈ نمانا
ہاشم عاشق ہون عیارے، دِسن حال دیوانے

پر اصلوں اوہ بڑے سورے، ہٹھیلے (ہٹھ والے) تے انکھیلے گبھرو اتے ساؤ، اتے صدقی عاشق ہن۔ داخلی کشمکش دے شکار ہون توں اڈ اتے چوپاسیں ٹکر دے موہنہ پے ہون دے باوجود اپنے ہٹھ اتے قائم ہن۔

نازک بدن، برہوں دکھیارا، چھا دیس بیگانہ
ہاشم کار بری اوہ عاجز، رووے بیٹھ دیوانہ

گھر دے لوک مہاں ہتیارے، گرد رہے نت گھیرا
بیلے شیر بگھیلے بولن، شوہ دریا اوکھیرا
سوہنی پھیر ملے دلبر نوں، پہنچے سنجھ سویرا
ہاشم چور کرے نت چوری، ظاہر ہوگ اگیرا

ماپے ناراض، سماجی ویری، راج ورودھی تے ہونی جان دی دشمن بنی ہوئی ہے۔ پر اوہناں دے ارادے دی مضبوطی تے عشق دی سچائی اوہناں دا پیر تھڑکن نہیں دیندی، نشانہ اُکھڑن نہیں دیندی۔ تھڑکے وی کیوں تے اُکھڑے وی کاہنوں جدکہ تھڑکن دی گل تاں اوہناں دے خمیر وچوں نکل ای گئی ہے۔

ہاشم عشق جنہاں تن وسیا، کون تنہاں دل پھیرے
ہاشم عاشق ملن معشوقاں، جان تلی پر دھر کے

ہیر کیدواں، چوچکاں، قاضیاں تے سیدیاں نال ٹکراں لیندی اتے اپنے ورد پالدی ہے۔ فرہاد لاج، راج تے سماج نال جو بھدا، پہاڑ نال الجھدا ہے۔ سوہنی مہینوال عشق، صدق تے اقرار پالدے، شُوکدے جھناں وچ وی ترن لئی دی ٹھِل پیندے ہن اتے سسی پنوں ماپیاں، بلوچاں ہونیاں تے تپشاں دی پرواہ نہ کردیاں، تھلیں جا ساندے

ہن۔ کوئی دھوکا نہیں کردے، کوئی ول فریب نہیں ورتدے اتے اُوھلن اوھلان دا ناں تک نہیں لیندے۔ مردے دم تک صدق تے ساہ پنے دا ساتھ نہیں چھڈدے اتے جدوں اوڑک آبندی ہے تاں اپنے تن دی گھول گھما کے عشق دے در اتے نچھاور کر دیندے نیں۔

دھائی جان تلی پر دھر کے، جاں پئی جل تارو
ٹھولاں دکھ ہوئے رل رگردے، موت وجایا مارو

سر دھر کھوج اتے غش آئی، موت سسی دی آئی
خوش رہو یار! اساں تدھ کارن، تھل وچ جان گنوائی

سن کے حال شہید سجن دا، شیریں درد رنجانی
رخصت جاں اوسے دم کیتی، اکے آہ نمانی

ہاشم جی ایسے لئی اوہناں نال پیار کردے ہن۔ اوہناں نوں پیار دے سلاہندے، تے ستکاردے ہی نہیں سگوں آپو اپنی منزل تے پہنچن لئی پریردے تے حوصلہ ودھاندے ہن۔ اوہناں نوں اپنے آدرش اتے ڈٹیا جاں کامیابی ول ودھدیاں دیکھ کے خوش ہوندے ہن تے اوہناں دیاں سبھ ہمدردیاں اجیہے شہیداں ول مرکوز ہو جاندیاں ہن۔

بالوریت تپے وچ تھل دے، جیوں جو بھنن بھٹھیارے
ہاشم دیکھ یقین سسی دا، پھیر نہیں دل ہارے

جب لگ جان ٹکانے آہی، کار ایہو ہن کرساں
جے رب یار ملاوے ملساں، نہیں اتھائیں مرساں

اک دھر عشق سوہنی نوں آکھے، صدقوں ہار نہ موڑے
صاحب صدق سوئی کر لکھیا، خوش ہو موت قبولے

اوہناں نوں ستاون والیاں نوں ننددے ہن۔

ہاشم سخت بلوچ کمینے، بے انصاف ، بے دردی

درد منداں دے نال بے درداں، رل کے دغا کمایا

ہاشم عشق قدیم قصائی، ظالم آدم خورا

اتے اوہناں نال نیاں کرن والیاں نوں دعاواں دیندے ہن۔

ی : یار نوں یار دے ہتھ دتا، اوہناں کھیڑیاں چائی کھدیڑیو ای
جگ جگ ہووے راج عادلاں دا، راجے نیاؤں ای نیاؤں نیڑیو ای

پھیر اوہناں دے دُکھانت اتے کیرنے پاون یاں وین الاون دی تھاں ، اوہناں نوں شہیداں وانگ ستکاردے، اوہناں دی کامیابی اتے شکرانے پڑھدے، اوہناں دی عشق دی تکمیل دے سوہلے گاندے، اتے اوہناں دے وارے وارے جاندے ہن۔

ثابت صدق سوہنی کر دھائی، رہی نہ انگی ہوڑی
خونیں وین قہر دیاں لہریں، واگ پچھانہہ نہ موڑی
اسیں پریت پیاول جوڑی، آس جیون دی توڑی
ہاشم صدق سوہنی دے اوپروں، وارے مرد کروڑی

ڈگدی سار گئے دم اکے، تن تھیں جان سدھائی
ہاشم کر لکھ لکھ شکرانے، عشق ولوں رہ آئی

ہاشم عشق بلوچ سسی دا، جگ جگ رنگ کمانی

ایسے عشق دے جیس پکھ نوں ہاشم ہوراں ریجھاں لاہ لاہ کے بیانیا ہے ، اوہ برہا اتے اوس دا دل بھنواں سوز ہے۔عاشق دی اصلی انسانی حالت وی ایہو تاں ہے۔ ایس بناں تاں عاشق دا تن نرا ہڈیاں دا ڈھانچہ اتے قبرستان وانگ سُنجا تے بے جان جاپدا ہے۔ صوفی شاعر بابا فرید نے وی ایس نوں وڈیائیا ہے۔

برہا برہا آکھیے، برہا توں سلطان
فریدا جت تن برہوں نہ اُپجے، سو تن جان مسان

شاہ حسین نے تاں ایسے وچ اپنا مان تان سمجھدیاں لوک لاج نوں ونگاردیاں لکھیا۔

جل پت چھیندی وتاں لوک جانے دیوانی
کہیا لوک نہ حال دا محرم، مینوں برہوں لگائی کانی
لوکاں سنیاں ویساں سنیاں، ہیر دیوانی ہوئی
اک سنیندا لکھ سنیندے، میرا کہاں کرے گا کوئی

ہاشم جی دی شاعری دی Motive Force ہی ایہو برہوں اتے ایس دے نے
وچوں روح دی تڑپ، سک تے سوز ہے۔ اوہناں بھانے تاں ایس دا سوز ہی نیارا ہے۔

ہاشم بید، کتابوں عقلوں، برہوں پنتھ نیارا

اوہناں دی لغت وچ تاں دل تے نیناں دے معنے اتے فرض ای کجھ ہور دے ہوئے ہن۔

دل سوئی جو سوز بجن دے، نت خون جگر دا پیوے
نین سوئی جو آس درس دی، نت رہن ہمیشہ کھیوے

شاید ایسے لئی "سوال دی ٹھنڈی" سطحی مانگی نوں شاعر نے نہیں گانویا۔ پنوں نوں ٹولدی سسی سوہنی لئی سکدے مینوال اتے شیریں لئی تڑفدے فرہاد دیاں پیساں دی ترجمانی جیس درد، سوز تے لہو رنگیاں لفظی تصویراں نال کیتی ہے۔ پنجابی وچ اپنی مثال آپ ای ہے۔

دل وچ سوز فراق پنوں دا، روز المبا بالے
برہوں بے درد ارام نہ دیندا، وانگ چخانت جالے

مائے بھوت برہوں دا مینوں، جن مجنوں مجنوں کیتا
ہاشم جیون بجن اوکھیرا، جن زہر پیالہ پیتا

ہاشم جی نے اپنا ذاتی برہا تے فقیری سوز دی اینہاں رومانساں تے دوہڑیاں راہیں ای گایا جاپدا ہے۔ ایس دے بھرپور اشارے کئی تھاں ملدے ہن۔

کرے خراب فقیری تائیں، ایہہ دانش دور اندیشی
چشم پر آب، جگر پر آتش، ایہہ حرف دوویں درویشی

نیند حرام خوشی وچ سُننے، ایہہ رہے تاریک ہمیشی
بنے فقیر تاں سمجھے ہاشم، ایہہ رمز قلندر کیشی

آتش ہون برہوں دی آتش، وچ تیزی بہت پچھاتی
سوہنی روز ملے تر ندیاں، پر سرد نہ ہووس چھاتی
اوڑک ایس ہجر دے سوزوں، اوہ بیٹھ لہو وچ نہاتی
ہاشم باجھ مویاں نہیں ملدا، اساں خوب صحیح کر جاتی

ایسے لئی اوہناں دے کئی شعر "لال لہو مکھ دھوتے" موجب اوہناں دی اپنی رت نال رتے ہوئے جاپدے نیں۔ اک ہور دوہڑے وچ ابیہی ہجری پیڑتے برہوں دی حالت دا نقشہ خوب کھچیا نیں۔

دلبر یار! فراق دے مارے، وگدے نین فوارے
دل دا خون وگے وچ رلیا، جیہڑے چمکن سرخ ستارے
آتش باز پریم بنائے، پھل جھڑیاں نین بچارے
ہاشم خوب تماشا بنیا، ہن لائق یار پیارے

لوکائی دے احساساں تے ذاتی تجربے دے ملاپ نے ایس کلام وچ اجیہا درد تے سوز بھر دتا ہے جو ایس توں پہلاں بس تاں شاہ حسین دیاں کافیاں وچ ای لبھدا سی۔

تن پنجرہ دل گھائل قیدی، مینوں ثابت دیکھ نہ ہمدردی
بے پرواہی تے ظالم پھاہی، مینوں روڑکے وانگ ہجر دی
جھڑکن لوک نہ تھمن ماپے، میں کملی کے نہ دِھر دی
صاحب درد ملے کوئی ہاشم، میری سمجھے پیڑ جگر دی

پر ایس دا مطلب ایہہ نہیں کہ ہاشم جی نے وصل دی "ٹھنڈی مٹھی ہانی" نوں لوچیا ہی نہیں، اوہناں دی منگ تے نشانہ ای ایہو سی۔ اوہ تاں سگوں کُوک کُوک کے آکھدے ہن۔

دلبر یارا! ڈٹھے مکھ تیرا، میرا تن من تھیوے ہریا
ہاشم راہ اُڈیکے تیرا، کدی آ مل بھاگیں بھریا

قول قرار سنبھال پیارے، اتے آؤ کدی گھت پھیرا
ہاشم باجھ تساں سکھ ناہیں، ہور وسدا ملک بتیرا

دلبر یار! کیہے دن آئے، جد ہس ہس لے گل ملدے
جیوں جیوں بے پرواہی کردا، ساڈوں ڈاہ گگن تل تل دے

دلبر یار کیہا مُڈھ کیتا، میری پکڑی جان عذاباں
ہاشم بہت سہے دُکھ پیارے، کدی آ مل دیکھ خراباں

تے جدوں کتے ایہہ سِک سکیواں میل ہو یادی ہے تاں اوہ پل چھن دا اتے خوف بھریا اے، پرجنا کو دی سی، اوس نوں جیس نزاکت تے بیج نال ہاشم ہوراں "سوہنی" وچ بیانیا ہے، اوہ اوہناں دے مشاہدے تے فنی پختگی دی گواہی دیندا اے۔

نصفوں رات گئی سکھ پایا، شکر خدائی کر کے
مہینوال ندی وچ وڑیا، آس ربے دی دھر کے
عاشق زور جنون عشق دے، پار ہویا نیں تر کے
ہاشم ملن محال تنہاں نوں، جو ملیا سو مر کے

یار بیمار ڈٹھا جد اوس نے، جان پھر گئی کاتی
موئی جاگ اٹھی جد اوس نے، صورت یار پچھاتی
سورج دردمنداں دے دل نوں، لاکھ چڑھے اوس راتیں
ہاشم کُوک سُنی رب صاحب، یار ملے لگ چھاتی

سو، ایہہ کجھ گھڑیاں دا میل جھٹ ہی مڑ وچھوڑے دیاں کالیاں شاہ راتاں دی بکل وچ سما جاندا ہے۔ نالے جناں ایہہ نصیب ہوندا دی ہے، وچھوڑے دا خوف ایس دا پورا رس مانن ہی نہیں دیندا۔

نیڑے بھال پیا دلبر دی، اوہنوں چکے چک سوائی
ہاشم کیہ ایہہ ملن دا، جیس دسدی پھیر جدائی

ایسے لئی ہاشم دا تجربہ اوہناں نوں ایس سٹے پہنچاوندا ہے کہ عشق کرنا تے نباہنا

جتے کھٹے دا کم نہیں۔

ہاشم کم نہیں ہر کس دا، عاشق ہون درس دا، برھوں رس دا

سردیون دا ساک عشق دا ہور نفع نہ عقل گیانوں
ہاشم باجھ مویاں نہیں بندی، اساں ڈٹھا وید قرانوں
ایسے لئی اوہ ایس راہ دے مشتاقاں نوں خبردار کر دیاں کہندے نیں۔
مشکل نیونہہ نباہنا ہویا، مینوں گھر گھر لاکھ نیہورا
ہاشم نیونہہ نہ لائیو کوئی، کوئی دیوے شہر ڈھنڈورا
کافر سوز انگیاری برھوں، سدھ بدھ رہن نہ دیندا
پر جیہناں نے ایس راہے جان دا پکا فیصلہ کر لیا ہے۔ اوہناں نوں ہمت دی تھاں ثابت قدم رہن لئی پر یردے تے حوصلہ دیندے ہن۔ اک دوہڑے وچ لکھدے ہن۔

رکھیں لاج نلاج نہ ہوویں، ایتھے پیر پچھانہہ نہ دھرنا
زہر خوراک بنائی آپے، اتے مرن کولوں کیوں ڈرنا
چکی چا عشق دی پیارے، ایتھے ثابت ہو جل مرنا
ہاشم ایہہ کمال عشق دا، جو سیس اگانہہ دھرنا
سوہنی دے صدق تے پکیائی دی مثال دیندیاں اپنے ورد نوں پالن اوہدے وانگ ہی سردھڑ دی بازی لاون لئی ہلوندیاں کہندے نیں۔

خونی تیغ تیز جل ندیاں، مرن شیر دل ڈر کے
پریت ریت ایسی کر ہاشم، سوہنی پھر جاوے نیں تر کے
اک ہور تھاں تے ہٹھ رکھن تے شوق نبھاون لئی ونگاردیاں کہندے نیں۔
سنبھل کھیت سنبھال عشق دا، ہن نکلوں تیغ میانوں
کھا مر زہر پیاری کر کے، جے لئی آ ایس دکانوں
اوہناں نوں ایس گل تے یقین ہے کہ صدق تے پکائی دے بیڑے کدے نہ کدے ضرور پار ہو جاندے نیں۔

صدق ملاح سمندر تارے، جتھے پنچھی پار نہ ہووے

جیس جا تھاؤں مکان نہ رب دا، تس جا حضور کھلووے
اوڑک مل پوے جے موتی، مژگاں نال پرووے
ہاشم تانگھ ہووے جیس دل دی، اوہدی جدکد حاصل ہووے

ہاشم جی دے قصیاں وچ کھلے ڈُلھے ویہہ رہے ایسے دی دھارا دا سوماوی تاں ایہو عشق تماچے تے برہوں کیرنا ہی ہن۔ سردھڑ دی بازی لاون جا رہی سسی تے سوہنی دیاں کُوکاں اتے ترلے وی تاں ایسے دی دین ہن۔

ڑساں مول نہ مُڑساں راہوں، جان تلی پر دھرساں
جب لگ ساس نراس نہ ہوواں، مرنوں مول نہ ڈرساں
جے رب کُوک سسی دی سُنسی، جائی ملاں پک پرساں
ہاشم نہیں شہید ہو ویساں، تھل مارو وچ مرساں

جتھے قصیاں وچ لکھیاں کئی طرح دیاں گُجھیاں رمزاں دے باوجود بہتا تاں اتے عشق دا بیان ای پردھان ہے، اوتھے دوہڑیاں وچ معرفت تے تصوف دا پلہ بھاری ہے۔ ہاشم جی نے کئی ہور صوفی شاعراں وانگ صوفیانہ وچاراں دی نہ تاں کوئی لمی چوڑی تفسیر کیتی ہے تے نہ ای ایہناں دیاں ڈو نگھیائیاں پھولن دا کوئی اچیچا جتن کیتا جاپدا ہے۔ اوہناں دے صوفی وچار بہتا تاں اوہناں دے دوہڑیاں وچ ای سہج سبھا کھلرے ہوئے ہن۔ جیویں قادر تے قدرت، پوست تے دوست، رب دی مہر، ازلی حمایت، وحدت الوجود، آپے دی پچھان، نیک عمل، رضا تے تکیہ، صبر تے شکر، فانی دنیا تے موت دا ویلا وغیرہ۔

میں وچ توں وچ صاحب میرے، مینوں فرق ایہو دس آوے
کراں گناہ کروڑ ہمیشہ، مینوں ذرا حیا نہ آوے
بھی درکار نہ منڈا درتوں، اتے پالے عیب چھپاوے
ہاشم دیکھ چھنار سہاگن، اوہدا پاپ سبھے چھپ جاوے

نہ بن شیخ مشائخ پیارے، نہ پہن لباس فقر دا
بن گھائل مر دل دی پیڑے، ایہہ توں توں دام مکر دا
توڑ خودی بے خودی نفسوں، اتے چاکر رہے دلبر دا

ہاشم درد جگر وچ بوٹا، کر گریہ نال پروردہ

ہاشم جی نے کئی ڈیوڈھاں تے دوہڑیاں وچ لوک پریم دے ہیرو تے ہیروئناں دے حوالے نال وی اپنے صوفی وچاراں تے دل دیاں پیڑاں نوں شعری روپ دتا ہے۔

مرزے یار داگھوں دن کٹے، یا ملدوں یا مردوں
ہاشم شاہ اج جان بچاویں، جاں توں نیو نہ نہ کردوں

مجنوں باجھ لیلیٰ خوش ناہیں، بھاویں رب نوں جا ملائے
ہاشم نال مراد عاشق دی، اوہنوں اکھیں یار دکھائے

رانجھا ہیر نے رَبّ کر جاتا، لوک دے نصیحت تھکے
کعبہ تخت ہزارہ ماہئے، لوک ٹُرٹُر جاون مکے

کہتے کہتے تے انج جاپدا ہے کہ ہاشم جی دے قصے اوہناں دے دوہڑیاں وچ دتے وچاراں دی ہی تشریح ہن۔ ایہدیاں ٹکڑاں اوہناں وچوں وی وجدیاں سنائی دیندیاں ہن۔

کیوں مُٹھیوں، کیوں پھر دیا ہیو، جدی مار نہ مُٹھی
دیکھ ہن حال سسی دا ماہئے، میں پھراں پلاں وچ لُٹھی
بیت کیئرنبدیشی عاجز، میں آن بلوچاں وُٹھی
ہاشم جان گنوایا سسی، پر آس امید نہ مُٹھی

ہاشم جی ایہہ عشق نوں ہونی دی کرامت مندے ہن۔ اوہ کافی حد تک تقدیر نوں مندے ہن اتے ہونی دے طاقتور تے اٹل ہوون دے قائل ہن۔ ایسے لئی اوہناں تھاؤں تھائیں ایس دے اثر تے پسارے دا ذکر کیتا ہے۔ صرف سسی وچ ای پندرھاں ویہہ تھائیں، بخت، نصیب، کرم تے قسمت ول بھرویں اتے واضح اشارے ملدے ہن۔

واہ کمال نصیب سسی دا، ناؤں لیا دل بھر دا
کیہا وزیر "کیہ دوش سسی نوں، لکھیا لیکھ لکھاری"

ایہو حال سوہنی اتے فرہاد دا ہے۔ اوہ اپنیاں سبھ مصیبتاں لیکھاں وچ لکھے دی

اُبھ سمجھدے ہن۔ شاعروی اوہناں دی ایس سوچ دا پیروکار جاپدا ہے تے اپنا تبصرہ بھی نال نال کیتی جاندا ہے۔

ہاشم کرن لکاؤ بتیرا' قسمت کون مٹاوے

لکھیا کون مٹاوے ہاشم' جاں کتھا جگ ترنی

ہاشم کون مٹاوے اوس نوں' لیکھ لکھیا لکھ دُھر دا

ہاشم جی دی شاعری وچ تقدیر نوں منن تے ترک دنیا دے متعلق ایہے اشارے عام ملدے ہن۔ ایہہ رب تے ڈوری سٹن، اوس دی رضا وچ راضی رہن تے صبر دا گھٹ بھرن والا جیون فلسفہ صرف ہاشم ہوراں کول ای نہیں۔ ایہہ تاں اوہناں دے ہمکالی قادر یار تے شاہ محمد وغیرہ دی شاعری وچ وی ملدا ہے۔ ایہہ اوس طرح دا ہے جیس طرح دا کہ پنجابیاں دے لوک عقیدیاں وچ وی لبھدا ہے۔

سدا نہ باغیں بلبل بولے' سدا نہ عیش بہاراں
سدا نہ راج خوشی دے ہوندے' سدا نہ مجلس یاراں

ایسے گل نوں ہاشم ہوراں نے ایوں بیان کیتا ہے۔

اکسے نار بہار نہ رہندی' نہیں اکسے طور زمانہ
ہر دن چال نہیں البیلی' نہیں ہر دم زور جوانا
رووَن سوگ ہمیش نہ ہووے' نہیں نت نت راگ شمانہ
ہاشم بیٹھ گیاں لکھ ڈاراں، ایہہ جگت مسافر خانہ

پر ایس دے باوجود ہاشم ہوریں کوئی انے مقلد نہیں۔ اک تھاں تاں اوہ صاف لکھدے ہن کہ ہر کارج دا کوئی نہ کوئی کارن ضرور ہوندا ہے۔

حاکم حکم نصیبوں کردا' پر لشکر پاس کھڑووے
گھائل عشق دلاں نوں کردا' پر نین وسیلہ ہووے
ہے تقدیر ولوں سب لکھیا' پر بن اسباب نہ ہووے
ہاشم باجھ مکلّے نہیں بیڑی' اتے پاس ندی بہہ رووے

ایس کم دا سبب وی اوہناں کئی تھاں دسیا ہے۔ اوہناں دا نکتہ نظر رجعت

پسندانہ جیہا ہے' پر اوس دا وڈا کارن اوہناں دے سے دی سیاسی اُتھل پتھل ہی جاپدا ہے۔ اوس ویلے دے ہور صوفی شاعر وی سنسار نوں فانی جان کے روح دی بالیدگی اتے ہی زور دے رہے سن' پر ایس دے باوجود ہاشم جی اگاہنہ ودھن تے جیوندے جیون نوں مانن لئی وی پریردے ہن۔

دن دن عمر گھٹدی جاوے' اوہدی مُڑدی واگ پچھاناں
پل پل شوق زیادہ ہووے' دل رکھدا پیر اگانہاں

جیویں جیویں عمر اُلانگھاں پٹدی ہے۔ اصل نوں ملن دا چاہ تیوں تیوں ودھدا جاندا ہے' اتے دل ہنبھلے ماردا ہے' ایس یقین تے ارادے نال کہ:

جیس منزل پر جانا ہووے' قدم اگیرے دھریے

جیہڑی چیز اوہناں دے موضوع نوں اوہناں دے ساتھی صوفی شاعراں تے ہور قصہ کاراں توں نکھیڑدی ہے۔ اوہ ایس دا بیانن دا ڈھنگ ہے۔ ہاشم جی نے اپنے وچاراں نوں سدھے طور تے پرچارن' درڑھاون' جاں بھاڑو بناون دا کوئی اُچیچا جتن نہیں کیتا۔ ایہہ تاں لوک پریم دے تانے پیٹے وچ اچھوپلے جیہے بناں تردد دے سہج سبھاہی بیان ہوندے رہے جاپدے ہن۔

ایہہ گل تاں واضح ہے کہ ہاشم جی اصلوں اک رب دی پوجا کرن والے تے خدا ترس بندے سن۔ رب نوں صاحب کرکے پکار دے تے وڈیاؤندے رہے ہن۔ اوس دی حکمت دے قائل' قدرت دے ممدوح' مہر دے لوڑوند' رضا دے شاکر اتے اوس دی خلق دے حمایتی لگدے ہن۔

ہاشم یاد الٰہی کر توں' سار کدے رب لیسی
ہاشم رہے سدا رب راکھا ' رات دنے دھر دھر دا

اک داتا سبھ جگت بھکاری' کل خلقاں دا والی
رگن رگن رزق پہنچاوے سبھناں ' کوئی نہ رہندا خالی

میں گُڈی ہتھ ڈور کھڈاری' مینوں خواہش نال پھراوے
ہاشم نرد ہووے جت پاسے' اوہنوں پرت پوے دس آوے

عشق تے معرفت توں اڈ ہاشم جی دی رچنا دا اک ہور موضوع نیک چلن ہے۔
اوہناں دی سی حرفی نوں تاں نیکی دیاں متاں دا مجموعہ وی آکھیا جا سکدا ہے۔

ح : حرص دے زور نوں توڑ جیا' نہیں زور تیرا نت کھاوندی ہے
نال صبر دے حرص نوں ساڑمیاں' اگ حرص دی جان جلاوندی ہے
جتھے حرص اوتھے سُدھ بُدھ ناہیں' حرص اپنے حکم چلا وندی ہے
ہاشم شاہ میاں ایس خاک کولوں' دعوے حرص ای اڈ بھاوندی ہے

اوہناں دا خیال ہے کہ اوکڑاں تے الجھناں ہمت' دلیری اتے صدق نال سُلجھ
وی سکدیاں ہن۔ فتح اوہناں دے پیر چُمدی ہے۔ جو لک بنھ کے ڈٹ جاندے ہن۔

اکسے تھاؤں نہ وگدیاں ندیاں' نہیں اکسے طور لوکائی
اے دل ! پکڑ دلیری دل دی' کر سوچ وچار نہ کائی
رل مل بہن ہمیش نہ ہوندا' اتے کیوں نت رنگ جدائی
ہاشم فتح آسان تنھاں نوں' جنھاں ہمت یار بنائی

اجیہیاں اخلاقی تے آفاقی متاں اوہناں دی باقی رچنا وچ وی کتے کتے کھلریاں
ہوئیاں نظریں پے جاندیاں ہن۔

گُل تے خار پیدائش اِکسے' ایس باغ چمن دے دوویں
اک شب عمر گلاں دی اوڑک' اتے خار رہے نت اوویں
تھوڑا رہن قبول پیارے' پر توں خار نہ ہوویں
ہاشم آن ملیں گل ہس کے' بھاویں اک پل پاس کھلوویں

پھیر خوبی ایہہ اے کہ زوال اسلامی تے ہندی نظریاں دی تھاں اک سانجھی
ثقافتی صورت حال تے انسانی حالت دی اجے جاپدیاں ہن۔ ہاشم جی جماندرو مسلمان اتے
اسلامی کلچر دے جم پل سن' پر ایس دے نال ای اوہ "گورو گرنتھ صاحب" توں جانو تے
سکھ رہنی بہنی توں وی واقف سن۔ ایہہ کجھ اک سانجھے ثقافتی تے اخلاقی حالت دا استعارہ
جاپدا اے۔

عشق دیاں اندرلیاں باہرلیاں' معرفت دیاں گُجھیاں رمزاں اتے اخلاقی
اصولاں دی جانکاری توں اڈ ہاشم جی دے سادہ جیون تے انسانی بھا بارے وا قفی کوئی
گھٹ ڈونگھی' کھلارویں تے بھتی نہیں۔ اصل وچ اوہ انسانیت دے شاعر سن۔ باوا بدھ

سنگھ جی لکھدے نیں۔

Mysteries of human heart and nature were an open book to him. He read sentiment like a prophet.

باوا جی ایسے مضمون وچ لکھدے ہن۔

Hasham's pre-eminence did not rest on being a punjabi poet, but on the worth of his poetry, which showed great insight into the human mind. He was a poet of humanity. He unfolded beautifully the sentiments of human mind and his Appealed direct to the hearts of his hearers.

پہلی نظرے گھائل ہوئے میہنوال' دریا وچ رُڑھ رہی سوہنی' سولی ساہویں کھلوتا فرہاد اتے تھلاں وچ کُرھے بھال رہی سسی دی دردناک حالت دا نفسیاتی تے من وِنھواں بیان باوا بدھ سنگھ ہوراں دی اُتلی گل دی گواہ ہے۔

اجج ساک عشق دا بنیا' خوش ہو جان گنواوے
ڈھونڈن مرگ شکاری تائیں' پھر رکتے مڑ آوے

ڈردا خوف پیو دے مڑ مڑ' پکڑے قلم چلاری
ڈولن دست نیہاہن چشماں' کون کرے گل کاری

تھلاں وچ جگر جالدی' تلیاں ملدی' کُھرے بھالدی' اُٹھاں نوں اوسے موہنہ نال دعاواں تے بددعاواں دیندی سسی۔

اوڑک وقت قہر دیاں کُوکاں' سُن پتھر ڈھل جاوے
جیس اُٹھ پنوں نوں کھڑیا' مر دوزخ ول جاوے
جاں اوس نیونہہ لگے وچ برہوں' وانگ سسی جل جاوے

ہاشم موت پوے کرہیاں نوں، محکم زمینوں جاوے

سر دھڑی دی بازی لاکے اپنا عشق تے صدق نباہون والے اینہے جیاں دے جذبیاں دے اتار چڑھاواں دا اجیہا فطری، حقیقی، نفسیاتی تے من وِنھواں بیان ہاشم دی فکر دا انگ گھڑواں پکھ ہے۔

ہاشم کوئی نہ درروں خالی، بات صحیح کر جاتی
ہاشم جان کوئی دم لاہا، مال، پیو حسن جوانی
باتاں جگت پرائیاں کرکر، جیو سدا پرجاوے
دھیاں سوہن نہیں گھر ماپیاں، جے سوراج کماون
موت بھلی مر جان چنگیرا، آن بنے دکھ جیس نوں

جتھوں تیک سمکالی پنجاب دی اخلاقیات تے ثقافت دا تعلق ہے، ہاشم جی نے کتے کتے ایس دی جھلک وکھائی ہے۔ اوہناں دے قصیاں دا رنگ تے پچھوکڑ ایرانی ہوندیاں دی بہتا تاں پنجابی ہی ہے۔ دیسی قصیاں ہیر، سسی تے سوہنی دا تاں ہونا ای سی، اوہناں دے بدیسی قصے شیریں فرہاد، نوں وی پنجابی چوکھٹے وچ جڑن دا جتن کیتا ہے۔ راٹھاں دی دھی ہیر دی رانجھے چاک نال یاری پنجابی تک نموج دیاں وڈیاں نشانیاں پگ، ڈاڑھی لئی بج سمجھی جاندی ہے۔

س : سوہرے پکڑے دُھم پئی آ، ہیر چاک دا نیونہ کماوندی ہے
پئی بہت اولڑے راہ نڈھی، پگاں داڑھیاں لاج لواندی ہے

اوس دے ساک سمبندھی انت ہار کے ایسے لاج دے ہی واسطے پاوندیاں، اوس نوں سوہرے جان لئی پریردے ہن۔

ہتھ بنھ کے بینتی کرن سبھے، رکھ لاج ساڈی بہت خوار ہوئے
ہاشم شاہ میاں پھیر لاج مٹھی، زور عشق دا لکھ ہزار ہوئے

تے ہور کسے دی حیلیوں جان توں آکی (باغی) ہیر لج پال پنجابناں وانگ، ایہو خاندانی لج رکھن لئی ہی، اپنے سارے ارماناں نوں قتل کرکے رنگ پور جان لئی تیار ہو جاندی ہے۔

ق : قدر پچھان کے ماپیاں دا، ہیر کھیڑیاں نال تیار ہوئی
کل لاج تے جندڑی بہت مٹھی، ہیر مول نہ مچیا لاہ لوئی

سسی دے ویاہن جوگ ہو جان تے، اوس دے ساک کڑمائی بارے کوئی گل بات ٹورا پھیرا تے کجھ کجھ پنجابی سماج، ساؤ مُنڈے تے ور تارے دی ہی اک بھرویں جھلک ہے۔

سسی ہوئی جوان سیانی، سورج جوت سوائی
صاحب علم حیاؤ حلیمی، عقل ہنر چترائی
ماں پیو دیکھ کاریگر کوئی، چاہن کیتی کڑمائی
ہاشم سُنی سسی مصلحت، غیرت اوس نوں آئی

بن بن پینچ پنچایت دھوبی، پاس اتے وے آون
کر تسلیم روہار جگت دا، بات ہمیش چلاون
دھیاں سوہن نہیں گھر ماپیاں، جے لکھ راج کماون
ہاشم وانگ بجھارت دھوبی، بات سسی ول لیاون

باپن پتا کہ کُمیار ہو رہی سوہنی دا شکار پنجابی رہتی، بہتی نوں ظاہر کردا ہے۔

باراں برس ہوئے جد سوہنی، کجھی ہوش جہانی
بج اچار، کسیدہ، چرخہ، زینت زیب زنانی

فرہاد دے عشق وچ ڈبی ہوئی شیریں دے پیو دی حیرانی تے چِتا اتے چڑھی ہوئی پنجابی رنگن توں وی انکار نہیں ہو سکدا۔

اوڑک باپ عزیز شیریں دے، سُنی حقیقت ورتی
سُن کے بہت پیا وچ حیرت، ویہل نہ دیوس دھرتی

ڈاکٹر ہرنام سنگھ شان

ہاشم شاہ دا اسلوب

اوہ بھی ملک سخن دے اندر، راجا سی سرکردا
جیس قصے دی چڑھے مہے، سویا سی سرکردا

سید ہاشم شاہ دی وڈیائی رتی اوہناں دے موضوع دی وڈیائی وچ ای نہیں، سگوں اسلوب دی خوبصورتی تے مہارت وچ دی ہے۔ اوہ اک اچیچت کلاکار تے تچھے صاحب اسلوب وی سن۔ اوہناں دی فنی عظمت دا لوہا میاں محمد بخش جیہے مشہور شاعر تے سیانے نقاد نے وی منیا ہے۔ میاں صاحب نے وارث شاہ نوں "سخن دا وارث" کہن توں بعد ہاشم نوں ملک سخن دا سرکردا راجا، (Chieftain of the Realm of Poetry) آکھیا ہے تے قصہ کاری دے میدان وچ سبھ توں بھارو (The Most Porminent) ہے۔

اوہناں نے وارث شاہ تے ہاشم شاہ توں اڈ کئی ہور پنجابی شاعراں دی شاعری دے فکری تے فنی دوواں پکھاں بارے غیر جانبدارانہ رائے دتی ہے۔ اوہناں دی پرکھ کسوٹی دے مطابق چنگی شاعری اوہو ہے، جو درد سوز نال بھری پردتی ہووے۔

سخن بھلا جو درداں بھریا، بن درداں کجھ ناہیں
نزاں کماداں فرق رہو دا، کیا کا [illegible] کیا کاہیں

تے ہاشم جی دی شاعری دا وڈا تے نویکلا گن ایہو درد سوز ای جاپدا ہے۔ ایہو اوہناں نوں ساڈے بہت سارے قصہ کاراں توں وکھریاں کردا ہے۔ لوکاں دے دلاں اتے اوہناں دی پکڑ وی اجے تک بہتی ایسے صدقے اوسے طرح قائم ہے۔ اوہناں دی شاعری وچ موسیقیت دے عنصر دا مول سوما دی تاں ایہو ہے۔ تھلاں وچ کرلاوندی سسی، چنھاں وچ رڑھدی سوہنی تے ہجر وچ تڑفدے فرہاد دے اندرلے احساساں وچ جو درد ہاشم ہوراں بھریا ہے، اوہ ایسے گن نوں ظاہر کردا ہے۔

آتش دا دریا کھلوتا، تھل مارُو ول چارے
ہاشم پھیر پچھانہہ نہ مُڑدی، لوں لوں ہوت پکارے

اوڑک وقت قہر دیاں کُوکاں، سُن پتھر ڈھل جاوے
جیس اوس اوٹھ پنوں نوں کھڑیا، مر دوزخ ول جاوے
ہاشم جی دی شاعری وچ اوس جی پیڑا تے خون آلودگی دا چوکھا رنگ لبھدا ہے
جو اوہناں دے اپنے آکھن موجب پچھلے سے دے شاعراں تے اوہناں دی شاعری دی
اک خاص خوبی سی۔

شاعر شعر کریندے آہے، نفس چھری مُونہہ دھر کے
ہر اک سخن لیاون باہر، خون آلودہ کر کے

درد سوز والی ا جیہی شاعری وچ وادھو تفصیلاں دی لوڑ ای نہیں ہوندی۔ ایہہ
گل ہاشم ہوریں چنگی طرح جاندے سن۔ دوہڑیاں، ڈیوڈھاں وچ تاں ہوونی ای نہیں
سی، اوہناں دے رچے قصیاں وچ وی کوئی نہیں۔ ایس دا مُول کارن ہاشم دی منفرد قصہ
کاری تے حیران کُن اسلوب ہے۔ ایہہ اسلوب جتھے گُندواں ہے اوتھے ملوکڑا تے
ٹُچواں وی ہے۔ ہاشم جی نوں گنے مِتھے لفظاں، ٹچویں مصرعیاں، تے بجھویں بنداں وچ
اپنے ہی ڈھنگ نال اپنی گل کہن دی جاچ تے اپنا درد گاون دی انکل ازلوں ہی ملی
جاپدی ہے۔ ہیر دی پریت کہانی کہن گلیاں اوہناں مُڈھ وچ ہی آکھ دتا سی۔
ب : بہت حکایتاں چھوڑ کے میں، رنگ رس دی تھوڑی ہی بات جوڑی
قصہ بہت بے درد دا کُجھ ناہیں، درد مندی دی ماردی بات تھوڑی
ہیر رانجھے دی داستان نوں تیہہ بنتاں وچ مکمل کرن والے شاعر نے اپنی گل
اتے پہرہ دتا ہے۔ باقی قصیاں وچ وی اوہ ایسے نیتی دے پابند رہے۔ وارث شاہ دی ہیر،
جوت پرکاش دی سسی تے دائم اقبال دائم دی سوہنی دا اوپری نظرے ٹاکرا کرن نال ہی
ہاشم جی دے بیان دی ایس انفرادیت دا اندازہ سہجے ہی لایا جا سکدا ہے۔ ایس دا اک
کارن ایہہ وی ہے کہ ہاشم جی دا وڈا مقصد تاں صرف ہیرواں تے ہیروئناں دے سچے
پیار نوں ہی بیاننا جاپدا ہے۔ ایسے لئی اوہناں لانبھے دیاں گلاں تے بے جا تفصیلاں ول
کوئی دھیان نہیں دتا۔ جتھے وارث شاہ نے ویاہاں دیاں تفصیلاں، سیاں، گھاہاں دیاں

قبرستاں اتے سسی جوگی دیاں نوکاں نوکاں ول صفحیاں دے صفحے بھر دتے ہن' اوتھے ہاشم ہوریں صرف اکو اک مُتک یاں بند نال ہی لوڑیندی گل مُکا کے کہانی نوں اگانہہ ٹور دے جاندے ہن۔ اوہناں نے مثال وجھوں' سوہنی تے مہینوال دی دریاؤں پار پہلی ملنی نوں صرف دو تن تُکاں وچ ہی مُکاون دی کیتی ہے۔

جانی یار ملے' مل بیٹھے' صاحب پھیر ملائے
دارو دار دوہاں دکھ اپنے ، حال احوال سنائے
ملیاں بیت گئے دم جتنے' جان سوئی دم پائے
ہاشم انت سوئی سکھ پاون' بہت جنہاں دکھ پائے .

ایہو ملنی جے کتے وارث شاہ ہوراں نے بیان کرنی ہوندی تاں بھلا پہن پا کے دریا دا آل دوالا تے پریمیاں دی گل وغیرہ دے ویروے لئی ہی کہانی نوں روک کے بہہ جاندے۔

ہاشم جی نے ایہناں کہانیاں دا پچھوکڑ دتا ہے' ایہناں واقعیاں دی سوہنے ڈھنگ نال تصویر کشی کیتی ہے' اوہناں دے پاتراں نال جان پچھان کروائی ہے' پر اینی جنی کو لوڑ سی' جنی کو گنجائش سی۔ اوہناں نے اپنی کلا تے کلپنا نوں' خاص کر کے پریت جوڑیاں دے عشق بیانن اتے اوہناں دے عشق وچ ڈبی کیفیت دا جائزہ لین لئی ہی ورتیا جاپدا ہے تے ایس گُجھ نوں اوہناں ایسے شوق' ایجاز تے ٹُنج نال بیانیا ہے کہ میاں صاحب نے ایہناں دے فنکارانہ ڈھنگ نال تھوڑے لفظاں وچ وڈی گل کرن وچ ہی ایہناں دی وڈیائی سمجھی ہے۔ آپ کہندے ہن۔

مختصر کلام اوہناں دی درداں گُنجھی بوٹی
درد ہویا تاں سبھ کجھ ہویا' کیا لمی کیا چھوٹی

اپنے بیان نوں دردیلا تے پُر اثر بناون لئی جے کجھ پرچلت واقعیاں تے چڑاں توں نیاں جاون والیاں روایتاں دی چھانگنیاں جاں مانجیاں پیٹیاں ہن تاں وی ہاشم ہوراں نے پرواہ نہیں کیتی۔ احمد یار جیہے نقاد نے ایس گل تے وڈے تعجب دا اظہار کردیاں آپ اُتے کرڑی تنقید وی کیتی ہے۔ گلہ تاں میاں محمد بخش وی کیتا ہے' پر اوہناں تے شاعر نوں اوس دے بنیادی مقصد دا حق دیندیاں ایہہ وی آکھ دتا ہے۔

ڈھونڈ روایت سچی کوڑی کرنا سی ایہہ کارا

خیر، اوس درد بیان کرن دا، آہا مطلب سارا
تے ایہہ اک حقیقت ہے کہ ہاشم جی من کھچویں انداز نال درد بیانن وچ کافی کامیاب وی رہے ہن۔

ایس کامیابی دا اک وڈا کارن اوہناں دی قوت بیان ہے۔ ہاشم جی منظراں موقعیاں تے احساساں نوں بیانن وچ چوکھے ماہر جاپدے ہن۔ اپنے ہیرواں تے ہیروئناں دے احساساں نوں اپنے دُھر اندرلے وچ محسوس کرکے، اوہناں دی انسانی کیفیت نوں اپنے آپ اتے گھٹا کے، اوہناں دیاں آساں تے اندیشیاں نال نجی سانجھ پا کے شاعر نے اوہناں نوں ایہے نفسیاتی ڈھنگ نال بیان کیتا ہے کہ کتے کتے تاں پڑھن سُنن والیاں اتے وی لگ بھگ اوہو کیفیت آ واپردی ہے۔ سوہنی دیاں کُوکاں، سسی دیاں ٹیساں تے فرہاد دیاں کسکاں دل وچ اجیہی کھوہ پاوندیاں ہن کہ "پڑھن والا آپ ٹُھمارے ہنگھر پیندا ہے اتے جدوں ایہناں برہوں کُٹھیاں دیاں پیڑاں نال اصلے توں وچھوڑے تے میل لئی تانگھدے فقیر شاعر دے درد نوں وی اک سُر ہویا ویکھدا ہے تاں ایس کھوہ دا سیک ودھیرے ترکھا ہو جاندا ہے۔ جوان فرہاد نوں نکھردیاں ویکھ کے پیو دی بے چینی، پیار دھی نوں بلوچاں پچھے جانوں روکن لئی ماں دے واسطے اتے بدلیاں ہویا گھڑا ویکھ کے دریا کنڈھے کھلوتی سوہنی دی دو دلی بیان کرن والے شاعر دی نفسیات تے ذاتی تجربے دا اندازہ سہجے ہی لایا جا سکدا ہے۔

جاں پل بیت گیا مُڑ آئی، پیو نوں ہوش جہانی
لگا باپ نصیحت کرنے، سُن میری زندگانی

کتنے روز ہوئے دل تیری، میں نت نظر کریندا
نہ اوہ ہوش نہ صورت تیری، گھنڈوں روز دسیندا

دل دی بات سمجھ کجھ دسے، کر کجھ ہوش ٹکانے
زوری کرن محال بدیسیں، جانن بال ایانے

خامی جان گھڑا مڑ اکھی' دہل گئی دریاؤں
پہنچن پار محال گھڑے رہن' ظالم ندی چنھاؤں
مڑیاں لاج عشق نوں لگدی' ڈریاں ایس بلاؤں
ہاشم آن دلیلاں پکڑی' مشکل بنی رضاؤں

ایوں جاپدا ہے کہ ایہناں پریت جوڑیاں دیاں ا جیہیاں دل تڑ نیاں نوں ایہہ سارا زور تے سوز ہاشم جی دا ڈُلہ ڈُلہ پیندا فقیری سوز ہی دے رہیا سی۔ فرہاد دی انیائی (غیر منصفانہ) موت دی خبر سنندیاں سار شیریں دی دتی شہیدی شاعر دے دل نوں کتنی شدت نال ہلوندی ہے۔

سُن کے حال شہید سجن دا' شیریں درد رنجانی
رخصت جان اوسے دم کیتی' اکے آہ نمانی

توں بھی لاف مریندا ایں ہاشم' پیر عشق وچ دھرکے
ہے صد حیف نہ کدھرے پتوں' مزا نہ پائیو ای مرکے

کئی تھاں تاں مہینوال تے فرہاد وی اوہ آپ بنے ہوئے جاپدے ہن۔ لکھاری تے کرداراں دی اک مکتا کسے ماہرانہ کلاکاری دی ہی مظہر ہے۔

جتھوں تک منظراں نوں بیانن دا تعلق ہے تاں ہاشم ہوراں کئی تھاں نکیاں مُرش چھوہاں نال پورے پورے اوہ چتر اُلیکے ہن۔ جیویں مہینوال نوں واسطے پاوندی سوہنی۔

باہنوں پکڑا اٹھایا اوس نوں' چوری نال چپاتی
جُوڑے دست کہیا بھر چشماں' پھیر نہ آویں راتیں

اپنے پیار دی بھال وچ نکل تری سسی۔

پانی خون خوراک کلیجا' رہبر درد جگر دا
گل وچ وال اکھاں وچ سرخی' جوش جنون قہر دا

اتے لوڑیندا ماحول سرجدیاں ایہہ سطراں۔

سُوہے ویس ہوئی نیں چندل' چڑھیا زور جوانی
مینہہ وسن وگن لکھ پاسیں' اک اک لہر طوفانی

رنبڑی رات ہویا دن روشن، آن چڑی چلائی
سسی دے صندوق نوں روڑھی لے جاندے پانی دے دریا، نوں ایجاز تے
حقیقت پسندی نال ہاشم ورگا کوئی ماہر ہنڈھیا ونڈھیا کلاکار ہی ایوں نقشہ کشی کر سکدا
ہے۔

گھمن گھیر چوفیروں گھیرن، ٹھاٹھاں لین کلاوے
لہراں زور کرن ہر طرفوں، اک آوے اک جاوے

ایسے طرح ہکھر دوپہریں ہکھدے تے پیریں چھالے پاوندے آتش دے دریا
وچوں صرف لفظاں نال ہی سیک کڈھ وکھاونا اتے ایس بھیانک تجربے وچوں لنگھاونا
ودھیا قسم دی ادبی مورتی کاری دا ثبوت ہے۔

تپدی واؤ وگے اسمانوں، پنچھی مار اتارے
آتش دا دریا کھلوتا، تھل مارو دل چارے

ایسے مارو تھل وچ بلھدی، وِلکدی سسی نوں جیس طرح دو مصرعیاں دی تصویر
وچ ہاشم شاہ ہوراں پیش کیتا ہے، اوس دی مثال پوری پنجابی شاعری وچ نہیں ملدی۔

دل وچ تپش، تھلاں دی گرمی، آن فراق رنجانی
پھرک نین کرن دلبریاں، چون لباں وچ پانی

دل دے سوز، سورج دی تپش، تھلاں دی ساڑ، ہجر دی اگ، بُلھاں دی بھڑکی
اتے نیناں دیاں دلبریاں دا جو سنگم ایہناں تُکاں وچ لبھدا ہے، اوس دی تخلیق کاری
ہاشم ہوراں اتے ہی ختم ہے۔

ہاشم جی دی فنی ماہریت دی اہمیت بھاویں درد سوز دی ایہی مورتی کاری کرن
وچ ای ہے، پر اوہناں دیاں کئی ہور تصویراں اتے وی اوہناں دی فنی مہارت دی چھاپ
لگی ہوئی صاف دسدی ہے۔ فرہاد نوں شیریں دی موت دا جھوٹھا سنیہا دین جارہی کٹنی دا
چہرہ مہرا، تاثرتے لے لہجہ پڑھدیاں سار، اوس دی واضح صورت اکھاں ساہویں پھرن لگ
پیندی ہے۔

سیلی کر گلے وچ تسبی، پکڑی دست بیراگن
گویا سیل مدینیوں کرکے، مڑی گھراں نوں حاجن

حلوہ نال خرید بزاروں، دھر کے آپ ہتھالی
چلی دیکھ تلی پر دھر کے، موت دیوانے والی

ایس دے الٹ اپنے آپ نوں عشق دی ورو ڑی راہ تے گھماون لئی کلم کلی ٹردی پئی سوہنی تے اوس دے آلے دوالے دی ایہہ تصویر دی گھٹ بجھاؤ، بھیانک تے حقیقت پسندانہ نہیں۔

واحد جان سوہنی وچ بولے، آن بلائیں گھیری
زوروزور دوہاں لڑ جوڑے، رل کے مینہ ہنیری
چاون شیر دلاں راج متاں، اک اُلانگھ اوکھیری
ہاشم مہینوال ملاوے، کُوک مُٹھے رب میری

ایسے طرح ایہے ہور موقیعاں نوں ہی چترن لگیاں، ہاشم جی نے بڑی فنی سوجھ توں کم لیا ہے۔ اوہناں نوں تاکی، اختصار تے بجھاؤ ہیے ڈھنگ نال ہی بیانیا ہے۔ پھیر خوبی ایہہ کہ اوہناں دا بیان کہانی نوں روک لین دی تھاں، سگوں ایس دے اثر نوں ودھیرے شدید، روانی تے حقیقت پسندانہ بنا کے اگانہہ توردا جاندا ہے۔

ایہے منفرد ہیے گُناں کر کے ہاشم جی دے بیان وچ قہراں دی چُستی تے روانی آگئی ہے۔ جتھے کئی ہور قصہ کاراں دا بیان کتے کتے جے ہوئے سکے وانگ تھیہہ دا تھیہہ بن گیا لگدا ہے، اوتھے ہاشم ہوراں دے بیان وچ کوئی اجیہا موقعہ گھٹ ہی ویکھن آوندا ہے۔ اوہناں دے تھمیاں وچ کتے ہی کوئی سکتہ معلوم ہوندا ہووے۔ اوہناں دی کہانی دی روانی نوں شاید ای کوئی روڑا اڑکاوندا ہووے۔ اوُہناں دے قصے لمیاں چوڑیاں تمہیداں بنھن جاں بے جا تفصیلاں وچ پین جاں متاں نصیحتاں دے لیکچر جھاڑن جاں کرداراں نال بیتیاں نوں چتردے رہن دی تھاں واہو واہی وگدے، پڑھناراں تے سُنناراں نوں ہلوندے اپنی متھی ہوئی منزل اتے سدھے جا پہنچدے ہن۔ اک اک مصرعہ پورے پورے بنداں دا کم سار دا، تاثر نوں نکھار دا، اندر باہر ہلاردا تے کہانی دیاں تنداں جوڑدا جاندا ہے۔

رات پئی بہہ پاس پنوں دے، جیہہ مٹھی دل کالے
ہوت پنوں نوں موت سسی دے، بھر بھر دین پیالے

جتھے عشق ورگے جذباتی تے برہا ورگے روح ہلونویں موقعے آوندے ہن،

اوتھے تاں شاعر دلوں جانوں بچ اٹھدا ہے۔ پھیر اوہ اپنے کرب تے فن دا سارا زور لا کے اوہناں نوں شعری روپ دیندے ہن۔ ایہی حالت وچ اوہناں دے بیان وچ لوہڑے دی تیزی تے آخراں دی طاقت آ جاندی ہے۔ برہوں کُٹھے فرہاد دی جی دی پیڑ' رڑ حدی جاندی سوہنی دے کیرنے اتے درد رنجانی سسی دیاں کونج کُرلاٹاں ایس طرح دے بل بل پیندے بیان دیاں کجھ ودھیا مثالاں ہن۔

ایسو چال ہمیش عشق دی' کیویں آرام نہ آوے
ملیاں چوٹ سوائی لگدی' وچھڑے پریم ستاوے
کھاون چین گیا فرہادوں' نیند آرام نہ آوے
برہوں شیر پیا وچ دل دے' خون ہمیش کھاوے

ربا ! کُوک پکار سوہنی دی' ندیوں پار سُنائیں
مینوال اڈیک گو میتوں' اوس دی آس چُکائیں
جت ول یار سوہنی دی میت' تانگھ اتے ول لائیں
ہاشم خاک رہے نہیں تیدی' مویاں پھیر ملائیں

ترلے لاکھ جتن کر پنچی' کھوج تلک ہنو کرکے
شدی جان گیاں چھٹ آہیں' یاد بلوچاں کرکے
شالا رون قیامت تائیں' نال سُولاں دل بھر کے
ہاشم مرن کموت بد تیسیں' لون تراں کھر کھر کے

ہاشم جی دا بیان سادہ' واضح تے جامع ہون دے نال نال سوہل تے ساؤ دی ہے۔ ایہہ نہ وارث وانگوں موٹا تے نہ فضل وانگ ہے مُہارا ہے۔ ایس وچ اردو' فارسی والی نازک بیانی دا عنصر دی ملدا ہے جو کہ حسن' عشق تے عقل نوں بیانن جاں تقابل کرن لگیاں کتے کتے کراماتی چمک دمک دا جھلکارا وی ماردی ہے۔

تیرا حسن میری دلگیری' سبھ جگ وچ ظاہر ہوئی
ہاشم ایہہ احسان جانی دا' سانوں کت ول ملے نہ ڈھوئی

پیرو پیر عشق نے جیوں جیوں، چال سوہنی ول پائی
غلبہ شوق ہویا وچ ہڈ ہڈ، لوں لوں پریت رچائی

پر ایس دے باوجود ہاشم دا بیان نہ وارث وانگ شوخ تے نہ فضل وانگ کرارا ہے۔ ایہہ جو کہندے ہن کہ اسلوب ہی شخصیت ہے، ایہہ اتھے ٹھیک ڈھکدا ہے۔ ایس اتے ہاشم جی دے فقیری مزاج دی مُہر لگی ہوئی ہے۔ اوہناں نے وارث یاں فضل وانگ اپنی ہیر جاں سوہنی دے حسن سواد لے لے کے بیانن، اوہناں دے انگ انگ دی صفت گاون اتے میل جول دے موقعیاں نوں شوخ رنگاں نال چترن دی تھاں بڑے تھوڑے، ساؤ تے گمبھیر لفظاں وچ ہی اوہناں دا سوہپن سمجھا دتا ہے۔ ایوں کرن نال اوہناں دیاں ہیروئناں دی آن تے شان سگوں ودھیرے دل کھچویں بن گئی ہے۔ جیویں سسی وچ اوہناں صرف کجھ کو مصرعیاں نال ہی ہیروئن دی خوبصورتی بیان کر دتی ہے۔

سسی ہوئی جوان سیانی، سورج جوت سوائی

روشن شمع جمال سسی دا، چمک پوے ہر ڈالی

نازک پیر گلاب سسی دے، مہندی نال شنگارے

ایہناں مصرعیاں وچ سسی دی جوانی، پنوں نال میل تے اوس دی ٹول دسی ہے پر کتے وی کوئی شوخ یاں فحش اشارہ ورتیا ہویا نہیں دسدا۔ پھر خوبی ایہہ کہ لوڑیندے تاثر وچ وی کوئی ٹوٹ نہیں آون دتی۔ ایہو حال "ہیر" تے "سوہنی" دا ہے۔ ہاں "شیریں" دی سندرتا بیانن ویلے کجھ تفصیل تے مبالغے توں کم لیا ہے۔

اوس نوں ویکھ فرشتے جیون، عاشق ہون ستارے
پنچھی ویکھ ڈگن اسمانوں، آدم کون وچارے

پر فحاشی اتھے وی سوائے تھلویں مصرعیاں توں اڈ کتے نہیں۔ فرہاد نوں دھوکا دین لئی جا رہی کٹنی دا حلیہ تے سجا بیانندیاں لکھدے ہن۔

آہی اہل حیاؤ نہ ویکھے، مرد بیگانے تائیں
چوری نال خراں دے کردی، شہوت کدی کدائیں

ایس اتے اہل جیہی "سوہنی" وچ درج اک ہور ٹُک:

محبت نال خراں دن راتیں، سو کھمیار غدوواں
ہاشم درد منداں دے دشمن، مرن نال عموداں

توں سوا باقی ساری رچنا وچوں ابہی گل دی ٹوہ مینوں تاں کتے نہیں ملی۔ ایس دی ان ہوند دا کارن صاف ہے۔ اوہناں دا مقصد باہرلا حسن بیان دی تھاں، اندرلے حسن دا گھنڈ لاہ کے سچے تے سچے عشق دے دیدار کرنے تے کرانے ہی جاپدا ہے۔

آکھن دی سچائی (Sincerity of Expression) ہاشم جی دی شاعری دی اک ہور خاصیت ہے۔ ایس دی مڈھلی وجہ کامل عشق، صدق ایمان دا سچا تے سچاواں بیان ہے۔ ایسے لئی ہاشم دے ہیرواں تے ہیروئناں دی قول و فعل دی سچائی اتے پڑھیار یاں سنہار دے دل وچ شک نہیں رہندا تے اوہ اوہنوں اپنے ای اندرلے دی آواز جان کے دکھدایاں کھیوا ہوندا ہے۔

مائے! بیٹھ اکھیں وچ ویکھیں، مینوں چاک کیہا کجھ دسدا

ایہہ گل کرو نہ ہرگز اوس نوں، عاجز نچ کمینہ
ہے اوہ دین دنی وچ میرا، کعبہ ملک مدینہ

جے کجھ ہوش ہوندی شہزادے، باجھ سسی کد جائے
ہاشم لیکھ لکھے سو واچے، چھوڑ میرا لڑ مائے

جتھوں تک وچھوڑے دا تعلق ہے، اوس نوں بیان کیاں دی آپ نے بڑے سہج سبھاتوں کم لیا ہے۔

ماؤں فراق سسی دے ماری، نیند آرام نہ آوے
ہر دم وانگ یعقوب پیغمبر، رو رو حال ونجاوے

لگا باپ نصیحت کرنے، سن میری زندگانی

ویدن دس کوئی فریادا، لاؤں گا زور بتیرا

بیان دی سچائی دے نال نال آکھن دی سادگی (Simplicity of Expression)

(Simplicity) نے وی ہاشم دی شاعری نوں رسیلی، متاثر کن تے لوک پریم بناون وچ چوکھی مدد کیتی ہے۔ ہاشم جی نے اپنے بیان نوں سجاون لئی وارث شاہی مکالے، فضل شاہی لفظی بازیگری، اتے کالیداسی لیکچربازی وچ نہیں پئے۔ اوہناں نے کلا تے کلپنا دوہاں توں کم لیا ہے، پر صرف سہج سواد تے شعری چینکاراں نوں ہی مکھ رکھ کے اوہ وادھو ہیرا پھیریاں تے حسن کلامیاں وچ نہیں الجھے۔ سسی دے مڈھ وچ تاں اوہ آپ آکھدے ہن۔

حسن کلام جو شاعر کر دے، سخن نہ ساتھیں آیا
جیہا عقل شعور اساڈا، اساں بھی آکھ سنایا

اوہناں وارث وانگ نہ تاں شوخ تے رنگین ہون دا کوئی وادھو جتن کیتا ہے اتے نہ ہی ایس طرح دا کوئی دعویٰ ای کیتا ہے۔

پرکھ شعر دی آپ کریں شاعر، گھوڑا پھیریا وچ نخاس دے میں

ہاشم جی نے امیجری، لفظی تصویراں تے تشبیہاں دی چوکھیاں ورتیاں ہن، پر شاعری نوں سنگارن لئی نہیں، عام طور تے جذبیاں دے اظہار یاں گل نوں واضح تے عیاں کرن لئی یاں پھیر کجھ جذباتی موتیاں نوں ودھیرے متاثر کن بناون لئی۔ اوہ وی اینا مختصر تے ڈھکواں کہ کتے کوئی وادھو زور یاں فالتو رنگریزی محسوس نہیں ہوندی۔ ایہہ ایس لئی کہ اوہناں دیاں تشبیہاں وی اوہناں دی ساد مرادی تے فطری فنکاری دا ای اظہار ہن۔ ایہہ بڑے چست چھانگے ہوئے ڈھکویں تے گھروکی ہن۔

پھوہڑی وانگ لپیٹ پہاڑی، چائی کتے ول سٹی

نیناں نوک سوئی دے وانگوں، میرے دل سوہنے نال سیتا

پھڑیا آن ہنیری برہوں، دیوا عقل فکر دا

بجلی وانگ بدل وچ وسدی، شیریں کدے کدائیں

عشق چھپائیاں چھپدا ناہیں، بھاہ نہ چھپدی گھیں

اجے نویں نروئے، سندر، سڈول تے اک اک مصرعے وچ بند تشبیہاں دا سوما وی تاں عام طور تے شاعر دی اپنی فطرت جذبے، موکلی سوچ بھرپور تجربہ تے بھوں پکھی جیون دا شاہی سی۔ اوہناں دیاں تشبیہاں وچ پنجابی جیون، قدرتی نظارے، گھروگی جیون، پینڈو جیون، عکالی جیون، شغل تماشے، مذہبی تے اسلامی ادب، طب تے جوتش دے نمونے ملدے ہن۔ کوئی کوئی مصرعہ تاں لفظی تصویراں تے احساساتی تصویراں دی نمائش گاہ جاپدا اے۔ پھیر کمال ایہہ کہ ایس سبھ کجھ لئی فضل شاہ وانگ کوئی خاص اُچیچ وی نہیں کیتا گیا جاپدا۔

سورج آکھ نہیں ایہہ جلدی، دیکھ چِتا اسمانی

دوزخ پیٹ لمیری گردن، عزرائیل نشانی
چارن باغ تزاون شاخاں، کرن بلوچ حیوانی

کیوں تلوار وچھوڑے والی، توں ہر دم سان چڑھاویں
عاشق نال نہیں سر رکھدے، توں کس پر تیغ اٹھاویں

بتھوں تک لفظی تشبیہاں دی ورتوں دا سمبندھ ہے، کتے کتے اوہ دی سج سجا ہی شامل ہوگئے جاپدے ہن۔ تکرار لفظی دا عنصر تاں کئی تھاں تے ملدا ہے۔

میں چار میں سن ماہی، رات پئی گھر وڑدا

سوہرے لوک دلبر بیگانے، کٹھن، کٹھور، قصائی

جردی جان جگر وچ پیڑاں، میں وانگ چِتا دے جردی

حکمت اوس خداوند والی، مالک، ملک، ملک دا

ہاشم جی دے ورتے ہوئے نقش، تصویراں تے تشبیہاں دی کوئی بتیاں اوپریاں تے کتابی جیہیاں نہیں سگوں ودھیرے تاں قدرتی آلے دوالے تے بھرپور پنجابی جیون دی ہی دین ہن۔

ڈھونڈن مرگ شکاری تائیں، پھیر کتے مڑ آوے

ویکھ حیران ہویا شہزادہ، فوج محبوباں والی

پر کتے کتے روایتی فارسی شعریت والی بے باکی، بھڑک، مبالغہ تے نازک خیالی دی پان وی چڑھی ہوئی نظر آوندی ہے۔ گل لالہ، گل بلبل، ناز نیاز، تے سورج وانگ شعاع حسن دی ورگی ایمجری تے تشبیہاں اتے یوسف زلیخا تے لیلیٰ مجنوں دے اشارے ایسے دے سٹے ہن۔

ویکھ دیدار کوئی دم لاہا، اتے جان غنیمت گل نوں
اوڑک توڑ لے جاوگ مالی، اتے سوگ پوگ بلبل نوں

اے گل میت نہ جان کسے نوں، جیہڑا ویکھن آن کھلووے
ہے اک درد تیرا بلبل نوں، جیہڑی ہجر تیرے بہہ رووے

سورج وانگ شعاع حسن دی، باہر پوس نقابوں
ہاشم ویکھ ہوئی دل گھائل، وانگ کوہ شکن دی

ایس قسم دا استعاراتی مبالغہ حقیقت پسندانہ نقطہ نظر توں بے شک ناممکن تے نہ منن والا ہے۔ پر رومانی دنیا نال تعلق ہون کر کے ایہہ اپنے تناظر وچ ہر من پیارا تے قابل قبول ہے۔

زورو زور دوہاں لڑ جوڑے، آفت مینہ ہنیری
چاون شیر دلاں گج مستاں، اک الانگھ اوکھیری

جیس استاد صندوق سسی دا، گھڑیا نال قہر دے
افلاطون، ارسطو جیہے، ہون شاگرد ہنر دے

آتش نال سمندر جالاں، تارے توڑ لیاواں
آکھن دی سچائی، سادگی، سندرتا، سوز تے لے بھرے بیان نے ہاشم جی دی

شاعری نوں غنائیہ بنا دتا ہے۔ ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ نے اوہناں دے دوہڑیاں دی بنیاد تے اپنے سے دا سبھ توں وڈھ غنائی شاعر منیا ہے۔

ہاشم جی دے تمیاں وچ وی دلولے دی شدت کتے کتے تاں سکھراں نوں چھوہندی نظر آوندی ہے۔ تھلاں وچ زُلفدی سسی دیاں مُٹھاں تے اُٹھ واناں نوں دتیاں دعاواں تے بدعاواں، فرہاد دیاں رب اگے کیتیاں گلہ گزاریاں، سسی، سوہنی دے برہوں کیرنے اتے مہینوال دے ترلے تتراں دے ای چمتکار ہن۔

جے جاناں چھڈ جان مُٹی نوں، اک پل پلک نہ جھکاں
گرد ہوواں وچ گرد تھلاں دی، وانگ جواہر دمکاں

چوری داؤ لگے جد اوس نوں، دل دا حال سناوے
ہاشم دیس جواب نہ کوئی، حال سنے مُسکاوے

ہاشم جی بیان دی سادگی انتصار فنی مہارت تے اوہناں دے کئی مصرعیاں نوں اجیہا ٹھُک رس تے دہا دتا ہے کہ اوہ آپ مُہارے موہنہ چڑھ جاندے ہن۔

نازک پیر ملوک سسی دے، مہندی نال شنگارے
ہاشم دوس نہیں کرواناں، عشق کئی گھر گالے

چندا! چمک وکھال نہ سانوں، اتے نہ کرمان ودھیرا

توں تُجیں لکھ چڑھن اسانوں، پر سجناں باجھ ہنیرا

ہاشم جان غنیمت دم نوں، بھلا کیہا بھرواسہ دم دا

ہاشم عشق سکھالا ناہیں، مر کے عاشق تھیندے

ہر دم جان جگر دا لہو، مُٹھیاں بھر بھر پیندے

ایسے مقبول عام مصرعے کسے نے کوئی امتحان پاس کرن واسطے یاد نہیں کیتے۔

رگنویں لفظاں راہیں اچے توں اچے جذبے بیان کرنا' کئی مصرعیاں نوں کہاوت دا مقام دینا اتے تھاؤں تھائیں سچائیاں گُندنا وغیرہ وچ ہاشم ہوریں کئی تھائیں اجوڑ جاپدے ہن۔ ساڈے نویں شاعراں دیاں پوریاں کتاباں پڑھن مگروں وی اینے مکمل تے کہاوتی مصرعے نہیں ملدے' جنے ہاشم جی بہت سارے بنداں دی اخیر اتے جڑے ہوئے نظر آوندے نیں۔ پھیر اینہاں دا ڈُھکاوی اتنا پھبواں جیہا ہوندا ہے کہ پڑھیار دے دل اتے وارث شاہ دے کہاوتی مصرعیاں دی بہوں گنتی تے تفصیلاں دا نہیں سگوں ہاشم شاہی سادگی' ڈو نگھیائی دا ہی پیندا ہے۔

جے لکھ ورھیاں رہے حیاتی' اوڑک اک دن مرنا
جنھاں تان نہ تکیا کوئی' رب تنھاں دا والی

سسی' سوہنی دے بہت سارے بنداں تے خاص کرکے دوہڑیاں دیاں اتلیاں سکاں (مصرعے) وارث شاہی ریت موجب کسے نہ کسے مرکزی جذبے جیون تت یاں اٹل سچائی دسدیاں ہن۔

ہاشم جان جگت وچ آدر' زور' جوانی زر دا

ہاشم کوئی نہ درد وں خالی' بات صحیح کر جاتی

ہاشم پھر کیہا سکھ سوون' پیتے پریم پیالے

دارُو روگ عشق دا کریئے' تیوں تیوں ودھے ودھیرا

ہاشم بیٹھ گئیاں لکھ ڈاراں' ایہہ جگت مسافر خانہ

ہاشم باجھ پچھانن والے' کوئی کیہ حُسن کڈھ وکھائے

جتھوں تک عشق اتے اوس دے دکھ وکھ پکھاں' پڑاواں' نازاں' اندازاں تے جھکاواں سبندھی سچائیاں دے بیان یاں بہوں پکّی بیانن دا تعلق ہے' پنجابی دا شاید ای کوئی ہور شاعر اینی گنتی وچ اینیاں مہان تُکاں (مصرعے) لکھ سکیا ہووے۔ سسی'

رگنویں لفظاں راہیں اپنے توں اپنے جذبے بیان کرنا، کئی مصرعیاں نوں کہاوت دا مقام دینا اتے تھاؤں تھائیں سچائیاں گُندنا وغیرہ وچ ہاشم ہوریں کئی تھائیں اجوڑ جاپدے ہن۔ ساڈے نویں شاعراں دیاں پوریاں کتاباں پڑھن مگروں وی اینے مکمل تے کہاوتی مصرعے نہیں ملدے، جنے ہاشم جی بہت سارے بنداں دی اخیر اتے جڑے ہوئے نظر آوندے نیں۔ پھیرا ایہناں دا ڈُھکاوی اتنا پھبواں جیہا ہوندا ہے کہ پڑھیار دے دل اتے وارث شاہ دے کہاوتی مصرعیاں دی بہوں گنتی تے تفصیلاں دا نہیں سگوں ہاشم شاہی سادگی، ڈو نگھیائی دا ہی پیندا ہے۔

جے لکھ ورھیاں رہے حیاتی، اوڑک اک دن مرنا
جنھاں تان نہ تکیا کوئی، رب تنھاں دا والی

سسی، سوہنی دے بہت سارے بنداں تے خاص کرکے دوہڑیاں دیاں اتلیاں تُکاں (مصرعے) وارث شاہی ریت موجب کسے نہ کسے مرکزی جذبے جیون تت یاں اٹل سچائی دسدیاں ہن۔

ہاشم جان جگت وچ آدر، زور، جوانی زر دا

ہاشم کوئی نہ دردوں خالی، بات سمجھ کر جاتی

ہاشم پھر کیہا سکھ سون، پیتے پریم پیالے

دارُو روگ کٹھن دا کریئے، تیوں تیوں ودھے ودھیرا

ہاشم بیٹھ گیاں لکھ ڈاراں، ایہہ جگت مسافر خانہ

ہاشم باجھ پچھانن والے، کوئی کیہ گُن کڈھ وکھائے

جتھوں تک عشق اتے اوس دے دکھ وکھ پکھاں، پڑاواں، نازاں، اندازاں تے جھکاواں سمبندھی سچائیاں دے بیان یاں بہوں چکھی بیانن دا تعلق ہے، پنجابی دا شاید ای کوئی ہور شاعر اپنی گنتی وچ اینیاں مہان تُکاں (مصرعے) لکھ سکیا ہووے۔ سسی،

سوہنی، شیریں اتے دوہڑیاں دے بہت سارے بند تاں مُکدے ای اپنے سُندر، گھڑے سنوارے، کہاوتی مصرعیاں نال ہن جو جیون تتاں تے اٹل سچائیاں دے مجتے جاپدے ہن۔

ہاشم فتح نصیب عشق دے، عقل ہمیشہ ہارو

ہاشم عشق سکھالے آپے، مرداں کر زنانے

ہاشم مار رُلاوے گلیاں، بان عشق دی ایہا

ہاشم عشق امیل کماون، ہور گنوار کیہ جانے

ایہو چال ہمیش عشق دی، کیویں آرام نہ آوے
ملیاں چوٹ سوائی لگدی، وچھڑے پریم ستاوے

ہاشم شرم نہیں گھر جیں دے، کردا عشق اُتارا

جذبے تے فن دے سانجھے زور اتے تجربے دی ڈونگھیائی تے شدت نے ایہیاں مصرعیاں نوں کنا تکڑا تے متاثر کن بنا دتا ہے۔

ایس توں اڈ کہانی تت دا بیان وی ہاشم جی دی شاعرانہ فنکاری دی (Originality) دی ساکھ بھردا ہے۔ اوہناں اپنے توں پہلاں لکھے گئے قصیاں وچ موجود یاں پرچلت روپ ریکھا نوں سگوں اپنا لین دی تھاں لوڑ موجب گھٹایا، وٹایا تے بدلیا وی ہے۔ ایس دا نتیجہ ایہہ نکلیا ہے کہ اوہناں دا بیان ودھیرے فطری تے ہویا بیتیا جاپن لگ پیا ہے۔ مثال وجوں ہاشم جی نے حافظ برخوردار، سندر داس یاں غلام رسول وغیرہ وانگ سسی نوں ماں پیو دے میل لئی ناں تکدیاں تے اوہناں نوں چٹھیاں لکھدیاں دس دی تھاں، کہانی نوں ایہی مروڑی دے دتی کہ ماپے آپ اوس دے درشناں لئی ترسدے نظر آوندے ہن اتے سسی اوہناں دی اک نہیں مندی۔

ماؤں فراق سسی دے ماری، نیند آرام نہ آوے

کرے سوال لوڑے گھر کھڑیا، روز سسی ول آوے

ایوں ہی اوہناں نے فضل شاہ وانگ سوہنی دی پہلی حالت اتے مہینوال دی سیر نوں ورھے واریاں پڑاؤ پڑا بیانن دی تھاں صرف بہت ضروری تے لوڑیندیاں جھاکیاں نوں ہی تھاں دتی ہے۔ اتے کتے ایہناں لوڑیندیاں جھاکیاں نوں وی اک اجیہی فنکارانہ مروڑی دے دتی ہے کہ کردار دی پوری انسانی کیفیت نوں دو چار مصرعیاں وچ ہی اگھاڑ کے رکھ دتا ہے۔ پنوں دی ڈاچی نوں اکو موہنوں نندوی تے سلاہندی سسی اتے سولی ساہویں کھلوتا اکو ویلے ہس تے رو رہیا فرہاد کجھ ایس قسم دیاں جھاکیاں ہن۔

جیس اوس اٹھ پنوں نوں کھڑیا، مر دوزخ ول جاوے
جاں اوس نیونہ لگے وچ برہوں، وانگ سسی جل جاوے

پھیر مڑ سمجھ کرے لکھ توبہ، بہت بے ادبی ہوئی
جیس پر یار کرے اسواری، تس دے جیڈ نہ کوئی

اپنے قصیاں دیاں کہانیاں دے ڈھانچے ہاشم جی نے وی وارث، حامد وانگ ایدھروں اودھروں منگویں لے سن، پر اوہناں وچ جیہڑی جان پئی ہوئی نظر آوندی ہے اوہ ہاشم جی دی اپنی کلا تے کلپنا دی ہی اپج ہے۔ پنجابی وچ دو پریت کہانیاں (سوہنی مہینوال تے شیریں فرہاد) تاں پہلی وار اوہناں آپ ای لکھائیاں سن۔ ایہہ پہل وی تاں اوہناں دی (Originality) دی دس پاوندی ہے۔

ہاشم جی دا کہانی بیانن دا ڈھنگ وی کجھ نویکلا جیہا ہے۔ اوہ جاندے سن کہ کہانی کتھے لکاونی تے کتھے منگیرنی ہے۔ ایس وچ زور کتھے پاونا ہے تے سوز کتھے بھرنا ہے۔ مقبل یاں وارث وغیرہ وانگ ہاشم جی نے "کلام شاعر" اتے کرداری مکالمے توں بہتا کم نہیں لیا۔ اصل وچ اجیہی بھرتی تے فیلسوفیاں دی اوہناں دے ہنر وچ تھاں ای نہیں سی۔ پر ایس دا مطلب ایہہ نہیں کہ اوہناں قصہ کاری دی ایس صدیاں پرانی روایت نوں ورتیا نہیں۔ ہاشم جی دا وڈا مقصد عشق دی داستان نوں درد سوز دی پٹھ چاڑھ کے بیانا سی۔ اوہ لانبھے دیاں تفصیلاں تے چلتے بازیاں وچ نہیں پے اتے کہانی نوں بہتا اپنے ولوں ہی بیاندے رہے ہن۔ اوہناں نے "کلام شاعر" ورتیا ہے، پر ساری سسی وچ صرف دو واری، صرف دو بنداں وچ۔ اوہ وی کہانی نوں اگانہہ توڑن لئی نہ کہ

متاں دین' ویروا دیون' چوگردا چترن یاں علیت ظاہر کرن لئی۔ اوہناں لوڑ موجب کرداری مکالمہ وی ورتیا ہے' پر اوس نوں ہیراں' قاضیاں' رانجھیاں' ناتھاں یاں سہتیاں' جوگیاں دیاں گھیبرتاں دُلیکن لئی نہیں یاں پھیر شوخی' سیک یاں پھیر کرارا پن بھرن لئی نہیں سگوں کہانی دیاں تنداں جوڑن' اوس دے بیان وچ وکھریواں لیاون اتے اوس دے عمل نوں روانی تے فطری بناون لئی۔ ہاشم جی دے اجیہے مکالمے ہولے پھُل تے متاثر کن ہوندے نیں۔ ایہہ مساں اک اک دو دو یاں تن تن تکاں اتے کئی وار چونویں لفظاں اتے رنگویں جُملیاں دے روپ وچ سمبندھ مت بنداں وچ نگینیاں وانگ جڑے ہوندے نیں۔ سسی دے مستقبل بارے ادم جام تے نجومیاں وچ ہو رہی ایہہ گل بات۔

شاہ دربار کہیا' چپ کیہی' کہو جواب کیہ آوے
عرض کیتی "دربار اساں تھیں' سخن کلام نہ آوے

ایس طرح دے چھانگے ہوئے متاثر کن مکالمے دی سندر مثال ہے۔ سسی تے اوس دی دھوبن ماں اتے کُٹنی تے فرہاد دی گل کتھ دی بڑی ہٹکی ہٹکی ڈھکویں' پھبویں تے کاٹویں ہے۔

کُٹنی دیکھ کہیا "ہے بابو کار کرو مت بولو
ہیں ہم لوگ فقیر ہماری' ذات کچھو مت پھولو"

بھی فرہاد پیا ڈگ پیریں' کیوں توں دور ہٹاویں
مینوں درد ہدایت والی' منصب نظریں آویں

دوہڑیاں وچ تاں کتے کتے کوئی کوئی بول (Reported Speech) عین نگینے وانگ جڑیا ہویا نظریں پیندا ہے۔

در در پھراں دیوانی ڈھونڈاں' لوک آکھن پھرے دیوانی

ہاشم دین الانبھا ماپے' ہوئی ہیر رانجھن دی چیلی

ہاشم جی کہانی ٹھک تے موضوع دے گُندن دے وی استاد جاپدے ہن۔ اپنے قصیاں دے بھاواں تے واقعیاں نوں بنھن' پیڑن' وچ اوہناں بڑی شعوری فنکاری توں

کم لیا ہے جو کہ پنجابی قصہ کاری دے کھیتر وچ کافی وکھرا تے اہم جتن ہے۔ اوہناں دے قصیاں وِچلا بیان گل وچوں گل کڈھدا' کہانی نوں لڑی وار بیاندا' لکا بھاوندا' مڈھ' درمیان تے انت نوں اکسار رکھدا ہویا فطری طور تے ٹھک جاوندا ہے۔ سسی تے سوہنی دی ترتیب ایس طرح دی فنکارانہ بندش دی گواہ ہے۔ صرف کجھ خاص واقعیاں نوں ای اک فنکارانہ ترتیب وچ اکٹھا کر دتا گیا ہے۔ کتے کتے تاں پورا پورا واقعہ کلے کلے بند وچ سمیٹ دتا ہے۔ اتے اک پچھے دوجے نوں ایہہ بجھویں' ٹھک تے فنکارانہ پُھرتی نال گھماوندے گئے ہن کہ عمل تیز تے بیان رومانی ہوندا گیا ہے۔ شیریں دی ترتیب وی بھاویں مُحّی ہے پر ایس وچ کتے وارث شاہی تفصیل دی چاشنی وی آ گئی ہے۔ علاجاں' ٹیساں دیاں قسماں اتے باغاں دیاں رنگینیاں ورگیاں لانبھے دیاں گلاں ایس دے بیان دی بندش وچ کجھ کو ایہہ کھچے ہن' پر مجموعی طور تے ایس دیاں تنیاں وی کسیاں ہوئیاں جاپدیاں ہن۔ ایوں ای دوہڑیاں' ڈیوڈھاں دی بندش وی پکی پیڈھی اتے بیان بڑا بجھواں ہے۔ ہر چو مصرعہ اپنے آپ وچ اک پوری شاعری ہے۔ ہر دوہڑے وچ چھوہیا گیا خیال اپنا پورا بیان لے کے ہی مکیا ہے۔ ایجہی بندش صرف احساساں تے واقعیاں نوں بیڑن وچ ای نہیں سگوں عام طور تے اکلے اکلے لفظ' مصرعیاں تے مصرعیاں دے ٹوٹیاں وچ جڑی دسدی ہے۔ کتے کتے تاں ایہہ جڑت ایِنی پکی ہے کہ اک لفظ وی اُرے پرے کر دیاں سارا مصرعہ گرہن جاندا ہے۔

اک نیندر گل بانہہ سسی دی' دوجا مست شرابوں
عاشق ہوون تے سکھ سوون' ایہہ گل دور حسابوں

پر ایہہ لوک جمائی ہاشمؔ' کیویں نہ خیال چھڈیندے
مارن مار سٹن مڑ ویکھن' مویاں پھیر مریندے

موضوع دا اجیہا سنجم بیان وچ اینا سکھنا پن اتے لفظاں دی ورتوں وچ اینا صرفا کسے عام لکھاری دے بیان نوں بے رس تے مبہم بنا دیندا' پر صدقے جائیے ہاشم دے جذبے دی سچائی تے فنی مہارت دے جیس نے ایس نوں سادہ' سرل تے واضح رکھن دے نال نال بڑا ڈھکواں پھبواں تے رسیلا وی بنا دتا ہے۔

عروض دے حوالے نال وی ہاشم دی شاعری وچ کوئی خاص کمی نہیں نظر

آوندی۔ ایہہ جو میاں محمد بخش ہوراں آکھیا سی۔

بیت ترازو تول بنایوس، سارے لذت والے
کلیاں چُن چُن ہار پرویوس، نرگس تے گل لالے

ایہہ بہت حد تک اک حقیقت ہے۔ چھپے ہوئے قصے پڑھدیاں تاں کئی تھاں سکتہ پیندا ہے لے ٹُٹدی ہے اتے سواد کرکرا ہوندا جاپدا ہے، پر جے پرانے قلمی نسخیاں نوں میل کے دیکھئے تاں اوہناں کمیاں دا کارن شاعر دی فنی کچیائی نہیں سگوں گائیکاں، کاتباں تے پبلشراں دی غیر ذمہ داری ہی جاپدا ہے۔ ہاشم جی عروض دے استاد معلوم ہوندے نیں۔ کتے کتے قافیے دی ورتوں وچ چوکھی کھل وی لئی نیں اتے کتے کتے ان ورتے تے نویکلے بیبے قافیے بنھ کے حیران کن جیہا فنی سواد وی پیدا کر لیا نیں۔ اوہناں دا بیان عام طور تے لے بھریا تے غنائی ہے اتے کتے کتے اتنا کہ دل نوں کھچ پیندی ہے۔ کہی ہوئی گل اثر کردی ہے تے روح وجد وچ آکے جھومن لگ پیندا ہے۔

جیس دا درد تسے ہتھ دارو، ہور کون طبیب گنواوے
کُوک دلا! کوئی کُوک قہر دی، مت صاحب سُن پاوے

کامل شوق ماہی دا مینوں، رہے جگر وچ وسدا، لوں لوں رسدا
جیوں جیوں حال سناون رووان، ویکھ تتی ول ہسدا، ذرا نہ کھسدا
رانجھن بے پرواہی کردا، کوئی گناہ نہ دسدا، اٹھ اٹھ نسدا
ہاشم کم نہیں ہر کس دا، عاشق ہون درس دا، برہوں رسدا

کتنا سیک ہے ایہناں ترلیاں وچ، کتنا زور ہے ایہناں تڑپنیاں وچ، کتنا جوش ہے ایہناں پیڑاں وچ۔

اتنے سادہ، سچے، جامع، سوز بھرے تے متاثر کُن مقامی اسلوب دے اجیہے سچے نمونے پنجاب وچ تاں ہور کسے ورلے ای قصہ کار دکھائے جاپدے ہن۔

ڈاکٹر لئیق بابری

مہینوال دی موت اِک تہذیب دی موت اے

اُنسویں صدی وچ فرانس دے اک منے پر منے لکھاری فلوبیر نوں کسے پچھیا "مادام بواری" دی کہانی لکھدیاں جیہڑا کردار مادام بواری دا ریکیا جے' ایہہ حقیقت وچ کس دا سراپا اے؟ مادام بواری کون اے؟ فرانسیسی لکھاری نے پولے جیہے مونہہ نال آکھیا "مادام تے میں آپ ای ہاں"۔ فلوبیر دی ایہہ گل ڈاڈھی کھری تے ڈُونگھی اے' کیوں جے کہانیاں دے کرداراں وچ لکھن والے دی اپنی ای روح بولدی ہوندی اے' اوہدا اپنا خون پسینہ' اوہدے اپنے دُکھ تے زمانے دیاں سہیاں ہوئیاں گُھمیاں پیڑاں تے ستاں شامل ہوندیاں نیں۔ ایس گل توں کون انکار کر سکدا اے جے وارث دی "ہیر" دے لُوں لُوں وچ وارث لُکیا بیٹھا اے۔ ایسے طرح مہینوال دے کردار وچ وڑ کے ایس "سوہنی مہینوال" دے لکھن والے سید فضل شاہ دے دل دیاں اپنیاں ای دھڑکناں سُندے ہاں۔

میں بھی عشق دے وچ گداز ہویا' پر وسنے دی نہیں جاہ میاں
اتنا درد میتوں' جے کر آہ ماراں' دیاں رُکھ درخت جلامیاں

ایہہ گل درست اے جے عوامی داستاناں دے کرداراں دا خاکہ شاعر نوں لوک روایت وچ بنیا بنایا مل جاندا اے' پر اوہ جد تیکر ایس لفظی تصویر وچ اپنے آپ نوں شامل کر کے اوہدے وچ زندگی دا رنگ نہیں بھردا' ایس کردار نوں ابد تائیں حیاتی نہیں لبھ سکدی۔ "سوہنی مہینوال" دی داستان بہت پرانی اے' ایس نوں کئے شاعراں نے اپنایا' پر ایس نوں اوہ رتبہ نصیب نہ ہویا' جیہڑا فضل شاہ دی تخلیق نوں ملیا' کیوں جے فضل شاہ مہینوال دا کردار لکھن ویلے آپ اوہدے اندر وڑ بیٹھا۔

سوہنی مہینوال پریم کہانی اے تے ہر پریم کہانی وانگوں ہنجواں نال بھری ہوئی۔ مہینوال دا اصل ناں مرزا عزت بیگ سی' اوہ بلخ بخارے دے اک وڈے مغل رئیس

مرزا عالی دے گھر پیدا ہویا۔ پیو نے بڑیاں منتاں من کے اک بزرگ دیاں دعاواں کارن رب کولوں ایہہ پُتر لیا سی' جیہدا اُنھاں دا فضل شاہ ایوں ذکر کردا اے۔

دائی ویکھ کے حسن خیال کیتا' پھیر یوسف پیدا دوجی وار ہویا
رہا عمر بخشیں ایس ماہ تائیں' تیرا فضل بے انت شمار ہویا

عزت بیگ دے علم' لیاقت تے ہور دوجے گُناں دا تذکرہ فضل شاہ نے انج کیتا اے۔

گویا پھیر ہویا افلاطون پیدا' وتا عالماں ہوش بھلا میاں
جو کجھ کہے زباں تھیں عالماں نوں' کوئی کرے نہ چوں چرا میاں

دماغی تے جسمانی حسن دا مالک ایہہ شہزادہ گھوڑ سواری تے تیر اندازی دا وی ماہر سی۔ ستارھویں صدی دے وچکار شاہ جہاں دی حکومت ویلے بلخ بخارے توں اک تجارتی قافلہ لے کے دلی آوندا اے' اتھے ڈاڈھی شہرت ملی' شاہی دربار وچوں خلعت وصول کیتی' اپنے وطن واپس ہوندیاں لہور توں لنگھ کے چنھاں کول اپڑدا اے' تے اوہنوں خبر نہیں ہوندی جے چنھاں دے کنڈھے اتے ای گجرات دا شہر اوہدے عشق دا دارالخلافہ بنن والا اے تے اک لمی رات اوہدی اڈیک وچ بیٹھی اے۔

راوی لنگھ چنھاں تھیں پار گئے' دوروں نظر پئی گجرات میاں
سورج گیا غروب ہو شام پئی' اگوں موہنہ آئی کالی رات میاں

اوہ اتھے مُگلے کمہار دی دھی سوہنی دی اک جھلک ویکھ کے دل دے بیٹھا' ساری دولت لٹا دتی' سارے ہانی ساتھ چھڈ گئے' نہ اگے جان جوگا رہیا' نہ پچھ جان جوگا:

کیہڑے دیس جاواں کوئی جاہ ناہیں' تیرے نام اتوں قربان ہویا
جیدھر جاوناں ہاں اودھر ملن دھکے' ویری مجھ دا کل جہان ہویا
منگی موت نہ آوندی ہتھ میرے' تیرا ملن مینوں اوکھا آن ہویا

عزت بیگ عشق دی اوس کائنات دا واسی ہو گیا' جیہدے وچ بندے نوں اپنے ہتھاں پیراں تے اختیار نہیں رہندا۔ اوہ اجیہی راہ تے ٹُر پیا سی جتھے عقل لانبھے لگ جاندی اے تے لُک کے اوس بندے دا تماشہ ویکھدی اے' جیہڑا کمینگی' حسد' بغض' تعصب' مکر' فریب تے حرص نوں پرے سٹ دیندا اے تے اک مقدس خواب وچ گواچ جاندا اے۔ عزت بیگ نوں سبھ کجھ پیش آیا' جیہڑا کہ اک سچے عاشق نوں پیش

آوندا اے۔

والی بلخ بخارے دا عشق پاروں، گھوڑا ہو نبھدا وچ بازار سائیں
جن کامیاں دا کاما آن ہویا، ویکھ عشق دا ونج بپار سائیں

تے فیر عزت بیگ دی زندگی وچ اوہ دیہاڑا آوندا اے، جھتے سوہنی دے دیدار دی خاطر مالکاں دیاں مہیاں چران لگدا اے۔ اوس ویلے عزت بیگ مینوال دے ناں نال مشہور ہوندا اے۔

عزت بیگ تھیں آن مینوال بنیا، ایس روز تھیں وچ سنسار سائیں
مینوال سدایا خلق اندر، کارن یار دے اک دیدار سائیں

سوہنی دے بے دردی ماپیاں نے سوہنی نوں رکدے ہور ویاہ دتا، پر سوہنی نوں دی عاشقاں دی گڑھتی لی سی، اوس نے اپنے سجن نال پیار نبھایا، مینوال رات ویلے چنھاں نوں پار کر کے سوہنی لئی مچھی بھن کے لے جاندا اے۔ اک روز مچھی نہ ہمی تے اپنے ای پٹ توں گوشت لاہ کے، بھن کے یار دے در تے جا پہنچیا، سوہنی نے اوہدے پٹ توں خون ویکھیا تے تاڑ گئی، مینوال نوں آن توں روک دتا تے آپ ہر روز اک پکے گھڑے دے سہارے تر کے چنھاں نوں پار کردی تے یار نوں ملن جاندی اے، پر دنیا عاشقاں دی ویری ہوندی اے۔

چغل خور غماز جو عاشقاں دے، نظرباز آئے کرن دھیان میاں
بجلی جا وچھوڑے بیلیاں تھیں، ملے دلاں نوں کرن جدا میاں

حسد دی ماری نناں اُٹھی تے سوہنی دے پکے گھڑے دی تھاں کچا گھڑا رکھ آئی، سوہنی نے نڈر ہو کے کچے گھڑے نال ای چنھاں وچ تیرن دا جتن کیتا۔ بدل، بارش تے بجلی نال رل کے چنھاں دے رتے پانی موت دا پیغام لے کے آئے، سوہنی ڈب گئی۔

لے جا سینہوڑا سجناں تھیں، آکھیں لد گئے تیرے یار میاں
تیری سوہنی وچ چنھاں ڈُبی، پیا موت دا مُکھ سنوار میاں

دوجے کنڈھے تے مینوال دیاں اکھیاں اڈیک لائی بیٹھیاں سن، سوہنی دی لاش ویکھی تے چھال مار کے موت راہیں سوہنی نال جا ملیا تے انج اک ہرن وانگوں جینوں چار چوفیریوں شکاری آن گھیرن، مینوال تے سوہنی نوں عشق دے ازلی مقدر نے آن پھڑیا۔

ایہہ سی ایس داستان دا حدوداربعہ تے ایس وچ مینوال دے ظاہری نقش نین۔ فنی لحاظ نال فضل شاہ نے مینوال دے کردار دی جیس فطری سادگی نال تشکیل کیتی اے تے جیس رومانوی فضا وچ اوہنوں اُڈایا اے، اوتھے کدرے وی کُنی نہیں کھاندا۔ ایہہ گل فضل شاہ دی شعری ذہانت دا وڈا ثبوت اے۔ فیر مینوال دے کردار وچ جیس طریقے نال نفسیاتی محرکات کم کردے نیں اوس توں فضل شاہ دی نفسیات دے گہرے مطالعے دا پتہ چلدا اے۔ پر کیہ ایہہ رتری مجازی عشق دی داستان سی؟ نہیں! کیوں جے فضل شاہ نے کئی تھاں مینوال دے پینڈے نوں حقیقی عشق دے راہیاں دی ٹور نال ملایا اے، جیہڑے ویلے دی غلامی دیاں زنجیراں توں موت نوں ترجیح دیندے نیں تے زمانے دے ناپاک ارادیاں دے خلاف بغاوت کردے نیں۔

مینوال دی موت محض اک انفرادی حادثہ وی نہیں سی، ایہہ اک ایڈا وڈا سانحہ سی جے ایس اتے پوری کائنات نے ماتم کیتا۔

پیا سوگ تمام فرشتیاں نوں، بیٹھے رنت دا درد بُھلا میاں
سورج درد فراق دے سوز کولوں، دتا اپنا آپ جلا میاں
چن بدر منیر ہلال ہویا، دوہاں بیلیاں دا غم کھا میاں
سارے تاریاں دی مدھم لو ہوئی، بیٹھے ماتی فرش بچھا میاں

فضل شاہ دے شاہکار نوں اسیں اوس دے تاریخی پس منظر وچ رکھ کے ویکھیے تے ایہہ حقیقت ساہمنے آوندی اے جے اوس وقت ہندوستان وچ مغلیہ تہذیب دم توڑ بیٹھی سی، فضل شاہ سکھاں دے دور حکومت وچ پلیا ہویا سی، اوس نے اپنی اکھیں اپنے دیس نوں مغلاں دے ہتھوں انگریزاں دی غلامی وچ جاندیاں ویکھیا سی، تے کیہ بعید اے جے اوس نے عشق دے محاورے وچ جیہڑی کہ پنجابی شاعراں دی سانجھی زبان اے، مینوال دے جیون نوں مغلیہ تہذیب دی علامت بنا کے پیش کیتا ہووے؟ تے اوہدی نظر وچ مینوال دی موت اک تہذیب دی موت ہووے۔ سانوں اج فضل شاہ دے مینوال دی ایہو تعبیر نظر آوندی اے۔ مینوال چنہاں وچ ڈب کے خاموش ہویا، پر مینوال دی خاموشی اک ایس تہذیب دی خاموشی اے، جیہڑی تاریخ دے ورقیاں وچ ہمیشہ بولدی رہوے گی۔

پروفیسر شریف کنجاہی

میاں محمد بخش صاحب

ساڈیاں پنڈاں وچ دو کتاباں چوکھیاں پڑھیاں جاندیاں نیں۔ وارث شاہ دی ہیر تے میاں محمد دی سیف الملوک۔۔۔۔ جتھوں تائیں قصے دا تعلق اے، ہیر وچ دنیا دے عام ورتارے دی گل بیان کیتی گئی اے۔ عام انساناں دی ایس کمزوری دا اظہار کیتا گیا اے۔ جیس توں کسے وِرلے دا ای پلا پاک ہوندا اے، پر جیس نوں کوئی وِرلا ای سلاہوندا دی اے۔ سیف الملوک وچ دی چوٹی تے اوہو ای چھوہی گئی اے۔ ایتاں ہے جے ایس وچ سیف الملوک دی پیاری کوئی ہیر جیہی خاکی نار نہیں۔ بُتر ول دھیان کریے تاں قصے وچ بتیرے نقص نیں تے اجیہیاں اجیہیاں گلاں نیں جیہناں نوں من تے جی نہیں کردا، پر ساتوں ایہہ پون چُنن دی کیہ لوڑ اے۔ اسیں قصے دے دوجے پاسیاں ول جھاتی مارنے آں۔

شعراں نوں سیانیاں اولاد دا درجہ دتا اے۔ میاں محمد صاحب آپوں آکھدے نیں:

جیوں کر بیٹے تساں پیارے تیویں بیت اساں نوں

مڑ جیس طرح اولاد وچ ماپیاں دی جھلک پئی لبھدی اے شعراں نوں پڑھ کے دی اسیں شعراں والے دے دل دا بہت کجھ پتہ لا سکنے آں۔ وڈے محلے دے بال کڑیاں اک تھانویں اکٹھے کیتیاں اوہناں دے ماپیاں دیاں پسنداں سدھراں تے جھوکاں دا اندازہ لگ جاندا اے تے اوہناں دے گھماندریاں دے بارے دی ٹیوا لایا جا سکدا اے۔ ایہو حال شعراں دا اے۔ جیس دی اپنی زندگی نرا سوگ تے روگ ہووے اوس دے شعر دی ماتمی ہون گے۔ اوس نوں رکھڑے ہوئے پھل دی انج جاپدے نیں جیوں کوئی ہتھیا ہویا اے۔ ایس گل نوں ساہمنے رکھ کے سیف الملوک ول خیال کریے تاں جاپدا ہے میاں صاحب دی زندگی ظاہرا بھاویں کئی اڈول ہووے دل دیاں ڈو نگھیائیاں

وچ چین نہیں سی۔ ایس بے چینی تے سوڑ دا اظہار اوہناں سیف الملوک وچ تھاں تھاں کیتا اے۔ تھاں تھاں دُکھاں دا رونا رویا اے۔

وقت بہاراں اوہ غم ناکی وقت خزاں ایہہ رُولا
کدوں ہووے گا دنیا اتے سکھ میرے مقبولا

ہُن سوال پیدا ہوندا اے، جے اوہناں دے جثے اینا اندوہ کتھوں آ گیا۔ جیس نے کوئی لناکا ای گل نہ پایا ہووے اوہنوں چنتا کاہدی۔ پر نہیں۔ اج کل دے سیانے دسدے نیں جے اندوہ تے چنتا دی نینہ انجان عمروچ رکھی جا چکدی اے تے جے اوس دے دوچار وار اُسر جان تاں اوس دا کھُرا نہیں ماریا جاندا۔ ہتھوں وار تے وار پڑ جاندے نیں۔ میاں صاحب دی زندگی ول دھیان مارئیے تے معلوم ہوندا اے، جے اوہ تن بھرا سن۔ اک اوہناں توں وڈا سی تے اک چھوٹا۔

جرمنی دے اک سیانے نے بچیاں دی جمن دی ترتیب نوں ساہمنے رکھ کے اک بڑا عجیب تے ٹھُک دا گویڑا لایا اے۔ جیس دا تھوڑا بہت پتہ ساڈے وڈیریاں نوں وی ہے تے ایسے کر کے ای سُندے آئے آں جے اُتوں تلی دے ویری ہوندے نیں۔

ایڈلر اوہدی وجہ وی دسی اے۔ اوہ کہندا اے جے انجان عمر وچ بچہ بھین بھرا، یاں ماں پیو دے ناطے نوں نہیں جاندا ہوندا۔ اوس نوں اینا پتہ ہوندا اے جے ایہہ عورت اوس نوں دُدھ چُنگھاندی اے تے اوہ اوس نوں کھڈاوندا اے۔ جیس ویلے دوجا بچہ ہو پیندا اے ساریاں دا دھیان اوس ول ہو جاندا اے۔ پہلا بچہ اپنے آپ نوں کسے گواچے ہوئے یاں تختوں لتھے ہوئے وانگ سمجھن لگ پیندا اے۔ اوہنوں ایہہ دی جاپن لگ پیندا اے جے ہُن اک نکا جیہا بال "ماں" نوں اوس توں ہٹا کے اپنے ول لے گیا اے تے اوس دے نکے جیہے دل وچ نفرت دا نکا جیہا بی تھاں لے جاندا اے۔ ہُن جے دوجے بال نوں کوئی روگ ہووے۔ اوس دی بُنتر وچ کوئی نقص ہووے تاں اوس دے حصے دا پیار اوس دے اگلے پچھلے بھین بھراواں وچ ونڈیا جاندا اے۔ ویڑھے محالے (محلے) دے وی اوس ول اینی توجہ نہیں کردے تے اوہ سدھرایا ای رہندا اے۔

میاں صاحب دے بارے وچ دسیا جاندا اے جے اوہناں نالوں دوجے دوواں بھراواں دی بُنتر بے روگ تے نروَل سی تے میاں صاحب دے بارے بچپن دے پیار دی ونڈ کانی رہی اے۔ ہر جاندار وچ پیار کمان دی تے پیار اکھوان دی خواہش ہوندی

اے۔ جیس دی ایہہ خواہش پوری نہ ہووے اوہ آلے دوالے دے بارے کوجھے خیال لے کے بہہ جاندا اے تے دنیا نوں ویریاں دا کوٹ سمجھن لگ پیندا اے۔ ایہہ چیز ود مدی ود مدی دنیا توں بیزاری دا روپ لے جاندی اے۔

سیف الملوک پڑھیے تے ایہہ صاف پتا جاپدا اے جے میاں صاحب دنیا توں بیزار، اوازار تے سدھرائے ہوئے سن۔ قصے وچ اپنا ناں اوہناں اوتھے اوتھے ای لیاندا اے۔ جتھے جتھے کوئی ایہو جہی گل آئی اے۔

سورج دی اشنائیوں، کیہ کُجھ لدھا نیلوفر نوں
کُڈ کُڈ موئے چکور محمد سار نہ یار قمر نوں
رہن آئی جند نکلے ناہیں، کوئی جہان نہ جھلدا
ڈاڈھے دے ہتھ قلم محمد، وس نہیں کُجھ چلدا
آویں آویں نہ چر لاویں، دسیں جھات حسن دی
آئے بھور محمد بخشا، کر کے آس چمن دی

پیار کمان تے پیارا اکھوان ولوں میاں صاحب دے سدھرائے رہن دا ثبوت ایس گل توں وی ملدا اے جے کتاب وچ جتھے جتھے وی ایہو جہی گل آئی اے میاں صاحب دا قلم وس وچ نہیں رہیا۔ اوہ لکھدے ای گئے نیں تے ایہہ قدرتی گل سی۔ جیس نوں جیس دی تھُڑ ہووے اوہ اوسے تھُڑ دیاں گلاں کردا اے۔ ایس طرح اپنے "گیت من" دی سدھر نوں وی ہوا لوا لیندے نیں۔ ایہو حال میاں صاحب دا سی۔ اوہ سیف الملوک تے شاہ پری نوں ملاندے وی نیں تے شہزادے نوں رواندے وی نیں۔ میر حسن تے مرزا شوق وانگر نہیں کردے۔

جیہناں دے دل عشق سمانا، رووَن کم اُناہاں
وِچھڑے روندے ملدے روندے، روندے ٹُردے راہاں

تے فیر لکھدے نیں:

وصل فراق نہیں چِت آنن، کامل عشق سنگارے
محبوباں دا راضی نامہ، لوڑن سدا بے چارے

شعراں دی بُنتر ول تکیے تے کدھرے کدھرے لفظی غلطیاں ضرور نظر وندیاں نیں، پر بیان دیاں خوبیاں اینیاں زیادہ نیں جے اوہ غلطیاں نوں چھپا جاندیاں

نیں۔ سیف الملوک دے باپ تے بڑھاپا آ جاندا اے تے لکھدے نیں:

باہٹھ ورھے جد عمر ڈہائی ، چلی بہار جوانی
شاخ ہری بن رنگ پیلا ہویا' آئی رُت خزانی
سرو آزاد لگا خم کھاون' ، چھپے کلیاں رکریاں
لالی تھیں پھُل کیسر ہوئے' ہور بہاراں پھریاں

قد دے کُب کھا جان نوں' "سرو آزاد لگا خم کھاون" آکھنا کڈی وکھری جیہی چیز اے تے دند ڈِگنے نوں کلیاں دا گرنا کہنا اوس توں وی عجیب اے۔ سیف الملوک جوانی چڑھدا اے تے اک دن باغ دی سیر نوں آوندا اے۔ اوہ سماں بیان کردے ہوئے آکھدے نیں:

پت ہرے پھُل رچے' چمبا ہس ہس دھرتی لیٹے
پچھلا داغ غماں دا لالہ' دے دے ورق لپیٹے
سر بھی اوس دیہاڑے لیندا جیس دن آپوں منگے
نہیں تاں عاشق سر دیون تھیں' پہلی وار نہ سنگے

دنیا دے اک طرح نہ رہن نوں جیس طرح میاں صاحب بیان کیتا اے۔ اوہ ایڈا سادہ تے ایڈا سوہنا ایں جے لوکاں دیاں زباناں تے چڑھ گیا ہویا اے:

مان نہ کیجے روپ گھنے دا' وارث کون حسن دا
سدا نہ رہن شاخاں ہریاں ، سدا نہ پھل چمن دا
سدا نہ بھور ہزاراں پھرن ، سدا نہ وقت امن دا
مالی حکم نہ دے محمدؐ' کیوں اج سیر کرن دا
سدا نہ رسد بزاریں وکسی' سدا نہ رونق شہراں
سدا نہ موج جوانی والی ، سدا نہ ندئیں لہراں
سدا نہ تابش سورج والی جیوں کر وقت دوپہراں
بے وفائی رسم محمدؐ' سدا ایہو وچ دہراں
سدا نہ لاٹ چراغاں والی' سدا نہ سوز پتنگاں
سدا اُڈاراں نال قطاراں ، رہن کدوں کلنگاں
سدا نہ جھنڈ مندی رتے ، سدا نہ چھنکن ونگاں

سدا نہ چھوپے پا محمد ، رل مل بہناں سنگاں

ایہناں شعراں توں تساں ایہہ وی ویکھ لیا ہووے گا جے کُماڑی اوسے ونجے آوندی اے۔ دنیا نوں بچی سروں دس کے اوس توں اپنی بیزاری نوں ٹھیک تے جائز ثابت کرن دی کوشش کیتی گئی اے۔ جیس دا اصل سبب بچپن وچ آلے دوالے دا سلوک سی۔ دنیا توں پرانہہ اوہی نسدے نیں جیہناں دے دل ہکیاں ہوندیاں ای تروڑ کے اوہناں دے حوصلے کھوہ لے جان۔ کیوں جے دنیا اوہناں دی ہوندی اے جیہڑے بانہواں گھنج کے پڑ وچ آون نوں تیار ہو جاندے نیں تے بانہواں اوہو ای گھنج سکدے نیں جیہناں نوں آپنیاں بانہواں تے مان ہووے۔ ایہہ مان کجھ جسمانی طاقت نال وی آ جاندا اے پر چوکھا بچپن وچ دلیری دین تے حوصلہ ودھان نال آوندا اے۔ جیہناں دا دل نہ ودھایا جائے اوہ "تھوہ کوڑی" آکھ کے داکھ کولوں ہٹ جاندے نیں۔

ڈاکٹر لئیق بابری

میاں محمد دی سیف الملوک وچ بندے دا مُہاندرا

جدوں دی ایہہ دھرتی بنی اے اوس ویلے توں لے کے اج تائیں پتہ نہیں کنے کو بشر جیون دیاں راہواں توں لنگھ کے اگے نوں ٹُر گئے ہن۔ اوہناں دے ناں نشان مٹ گئے اج جیویں اوہناں کدی وی ایس جگ ول پھیرا نہیں سی پایا' پر کجھ ایہو جیہیاں روحاں وی ایتھے آئیاں' جیہڑیاں ہمیش لئی تخلیقی عملاں کارن اپنا نقش دلاں اتے چھڈ گیاں۔ صدیاں بیت گیاں پر اج وی اسیں اوہناں دی آواز نوں سُندے ہاں۔ اوہناں دی سخن نوں نال لے کے ٹُردے ہاں۔ کیوں جے اوہناں دے من وچ سچائی سی۔ اوہناں جیون وچ کجھ ہور نہ کھٹیا۔ اپنے مُٹھے دے دردتوں سوہنے شعراں دی زبان دتی۔ اپنے ہڈ ساڑ کے انھیرے وچ گواچے انسانی بھراواں نوں آس دا دیوا دتا۔

پنجابی شاعری دی تاریخ وچ تیرھویں صدی توں لے کے اج تیکر کنے وڈے شاعر گزرے ہن بابا فرید گنج شکر' شاہ حسین' سلطان باہو' بلھے شاہ' وارث شاہ' حافظ برخوردار' ہاشم شاہ ایہناں ساریاں پیہاں انسانی قدراں دی وڈیائی کیتی اتے پنجابی شعر نوں عالمگیر انسانیت دی راہ اتے ٹوریا۔ پر پنجابی سخن نوں اک ہور شہزادے دی اڈیک سی تاں جے اوہدے سر اتے سیف الملوک دا تاج رکھے۔

اگے سخی بہتیرے ہوئے شاعر چنگ ' چنگیرے
کے وڈے محمد بخشا ' میں تھیں سبھ اُچیرے

شاعر بہت پنجاب زمین دے ' ہوئے دانش والے
کافی ' باراں ماہ جنہاں دے ' دوہڑے' بیت اُجالے

ہکناں جوڑ کتاباں لکھیاں ' قصے ہور رسالے

کدھر گئے اوہ سنگ محمد ، کر کے دیکھ سنبھالے

کے کباب کے مٹھائیاں ، کے پلاء پکائے
کے اچار مربے عمدے ، قلئے کے نکائے

یار بھراواں دی کر خاطر ، میں بھی بکھڑی چاڑھی
ڈاڈھا نیوں کے اپنی شاعری نوں "یار بھراواں دی کر خاطر میں بھی کھچڑی چاڑھی" کہن والے ایہہ سن میاں محمد بخش جیہناں 1826ء اندر جہلم دے کول اک پنڈ وچ اکھیاں کھولیاں۔ اوہناں دے والد میاں شمس الدین پیر دمڑی والے دے سجادہ نشین سن۔ اپنے ویلے دے وڈے ولی تے بڑے عالم فاضل سن۔ والد دی روحانی تربیت نے میاں محمد بخش نوں ڈاڈھا سواریا۔ اتے نکی عمروچ ای اوہ جیون دیاں گجھیاں رمزاں نوں سمجھن لگ پئے۔ اوہناں لمے سفر کیتے۔ کشمیر دل گئے۔ لہور وی اپڑے۔ اچے نیویں ٹبے چڑھے اتے حیاتی دے سفر دی کہانی سیف الملوک دے قصے راہیں سانوں آن سُنائی۔ میاں محمد دا اصل مقصد "سیف الملوک" دا قصہ بیان کرنا نہیں سی۔ اوہ ایس بہانے جیون دے دُکھ بارے ساڈے نال گل کرنا چاہندے سن۔ کسے ہیر رانجھے راہیں گل کیتی۔ کسے مرزے صاحباں اتے کسے سسی پنوں راہیں ، پر میاں محمد صاحب نوں "سیف الملوک" دے حوالے نال گل کرنی چنگی لگی۔

هوراں دی کیہ گنتر کرنی ، سیف ملوکے ہوندے
کیہ کجھ عشق سہایا اوس نوں ، پتھر بھی سن روندے

میاں محمد "سیف الملوک" نوں "سفرالعشق" آکھیا اے۔

ناز نیاز تے سفر عاشق دا ، ایس قصے وچ آیا
سفر العشق محمد بخشا ، نام دلیلوں پایا

اتے اوہناں ٹھیک آکھیا اے سیف الملوک حسن دی تلاش وچ انسان دا ڈونگھا پینڈا اے۔ حسن دے بھکھے شاعر دا سفر اے ، بیڑا اُمید دا کسالے کے ڑپیندا اے اتے کدی وی ہار نہیں مندا۔

جھل جھل ہار نہ ہاریں ہمت ، اک دن پھری پاسا
مُکھا مکن چڑھے محمد ، اوڑک بھردا کاسا

اوہدیاں نظراں حسن دی منزل تے گڈیاں ہوندیاں نیں۔

غیر بند ہوئیاں ایہہ اکھیں ، تدھ بن ہور نہ تکن
دیوا چھوڑ پتنگ نہ جاندے، جے سو جاندے سکن

اے سجنا تدھ باجھوں مینوں ، کوئی نظر نہ آوے
رجتول دیکھاں جلوہ تیرا ، ہر ہر تھاں سہاوے

اوڑک حسن دا دیدار ہوندا اے پر شاعر کولوں ایہہ جلوہ دیکھیا نہیں جاندا، ہوش حواس چلے جاندے نیں مُونہوں بولیا نہیں جاندا۔

حسن جمال کمال تیرے دی ، جھال نہ جاندی جھلی
کن ڈورے رہے گونگی ہوئی، ہوش گئی میں جھلی

یاد مینوں اک سخن نہ رہیا ، نہ اندر وچ پھردا
کن نہ سندے مُونہہ نہ ہلدا ، حرف نہ جیبھوں کردا

یاری سچ پتنگاں والی ، شمع بلی آ چکے
پھیر نہ کدھرے جاون جوگے ، لاٹ اندر سڑ کے

شاعر مر کے فیر زندہ ہوندا اے، اوہنوں نویں حیاتی ملدی اے۔ اوہ لکھن دا دروازہ کھولدا اے۔ اتے ہُن اک نواں انسان اے۔ اوہ دوجے دا ہو جاندا اے۔ اوہ اپنے آپ نوں بُھل جاندا اے۔ اوہدے کول حسن دا ڈھیر چانن اے اتے اوہ حسن دے چانن توں دھرتی دیاں ہنیریاں راہواں اتے کھلیرن دا جتن کردا اے۔ اوہ رب اگے دعا کردا اے۔

رحمت دا مینہ پا خدایا ، باغ سُکا کر ہریا
بوٹا آس امید میری دا ، کر دے میوے بھریا

سدا بہار دئیں ایس باغے ، کدے خزاں نہ آوے
ہوون فیض ہزاراں تائیں ، ہر بھکھا پھل کھاوے
بال چراغ عشق دا میرا ، روشن کردے سینہ
دل دے دیوے دی روشنائی ، جاوے وچ زمیناں

میاں محمد اسمانی چانن شعر راہیں دھرتی اتے کھنڈایا۔ میاں محمد دا شعری عمل سخاوت دا عمل اے۔ اک سخی دا ہتھ اے جیہڑا مٹھاں بھر بھر لفظاں دا دان کردا اے کھوٹے لفظاں دا نہیں کھرے لفظاں دا۔

رکھناں عشق پیالے پیتے ، رکھناں زہد عبادت
رکھناں کھوہ تلاء سیتاں ، رکھناں دان سخاوت

میں عیباں وچ عمر گنوائی ، کر کر کاغذ کالے

میاں محمد کاغذ کالے کیتے پر اینہاں کاغذاں وچ اج دی چانن پھُٹ پھُٹ پیندا اے۔

خط کالا تے کاغذ چٹا ، ایوں دکھلائی دیندا
چانیاں وچ چھاؤں چمن دی ، چمکاں نور مریندا

چشمے دار حرف وچ جیہڑے ، معنیوں چشمے وگدے
لیکاں نہراں صاف محمد ، پانی کچھے لگدے

لفظاں بارے میاں محمد دا ایہہ خیال شعری زبان دی حقیقت توں ڈونگھی واقفیت دا پتہ دیندا اے تے اج دی جدید سائنسی کھوج نال رلدا اے ، جیہناں لفظاں دے مقدر وچ شعر بننا ہوندا اے اوہ اوس چشمے وانگوں ہوندے ہن ، جیہدا پانی کدی نہیں مُکدا۔ اوہ پانی جیہڑا انسانی دماغاں وچ معنیاں دے رنگ برنگے پھُل کھلاندا اے۔ میاں محمد نوں ایہہ پتہ اے جے لفظ انسانی شعور دی آواز ہن ، جیہناں دیاں سرحداں خموشی نال جا رلدیاں ہن میاں محمد نوں ایہہ وی پتہ اے جے لفظ اک ایسا پردہ ہن جیہناں پچھے پتہ نہیں کیہڑی ربی قوت تار ہلاندی اے۔ اتے کاغذ اتے لکھے ہوئے کالے لفظ اک پُر اسرار دنیا دے میل پتھر ہن جیہدا بھید کسے نہیں پایا۔ لفظ وی انج اوس دنیا دل

اشارہ کردے ہن، جیویں مُسّگی لکڑی رباب بن کے ربی قدرتاں دا دروازہ اپنے درد بھرے سُراں نال کھولدی اے۔

قدرت اوس دی دا کجھ میتوں، انت حساب نہ آوے
مُسّگی لکڑ سر حقانی، بن رباب سناوے

میاں محمد شاعر ہون توں وی پہلاں اک وڈے فنی نقاد ہن۔ اوہناں دے نزدیک فنی تخلیق دا مڈھ شاعر دا ذاتی تجربہ ہوندا اے۔ شاعر لئی ضروری اے جے اوہ اپنے سخن وچ ہنجواں نوں انج گُنھے جے اوس دی سارے جگ دے دُکھ نال سانجھ ہووے۔ اوہدے وچ دکھی ماں یاں پیو، دھی یاں پتر، بھین یاں بھرا، اپنے ای ہنجواں دی تصویر ویکھن اتے ایہہ کم اوہی شاعر کر سکدا اے، جیہڑا آپ ہنجواں دی ندی وچوں لنگھیا ہووے۔

جس وچ گُجھی رمز نہ ہووے، درد منداں دے حالوں
بہتر چُپ محمد بخشا، سخن اجیہے نالوں

جو شاعر بے پیڑا ہووے، سخن اوہدے بھی رُکھے
بے پیڑے تھیں شعر نہ ہوندا، اگ بن دھوں نہ دُھکّے

سخن بھلا جو درداں بھریا، بن درداں کجھ ناہیں
تِڑاں کماداں فرق رہو دا، کیا کانے کیا کاہیں

درد منداں دے سخن محمد دین گواہی حالوں
جیس پلے پھل بدھے ہوون، آوے بو رومالوں

اک فرانسیسی نقاد آکھیا اے جے بندے دا مُڈھ مٹی تے ہنجواں نال بنیا اے۔ ہنجو گھٹ جاون تے بندہ خشک اے، کنگال اے، بدنصیب اے۔ ہنجو ودھ جاون تے ایہہ بے ہمتی اے۔ اتے جے مٹی کھُر جاوے تے ایہہ دوجی قسم دی غریبی اے۔ دو موتیاں نال جیہڑے اوہدے دل نے بنائے ہن اتے میاں محمد دی سیف الملوک دا انسان دی ہنجواں والا انسان اے، جیہدا وظیفہ محبت تے انسان دوستی اے، جیہڑا آپ دکھ سہندا اے پر

دوجے نوں آرام دیندا اے۔

جنہاں پیار محبت ہوندے ، ایسے حرفے کردے
جن مُتا نہیں جگاون ، آپ ہوون جے مردے

میاں محمد اپنے چار چوفیرے نظر پاوندے نیں تے اوہناں نوں انسان دی سنگدلی تے بے مروتی اتے ڈاڈھا دکھ ہوندا اے۔

اج زمانے یار کہاون ، دعویٰ کرن پیاراں
اپنی خیر منگن تے مارن ، نال دغے دے یاراں

جے اک ہووے انباراں والا ، صاحب دولت زر دا
دوجا کول مرے جے بھکھا ، نہیں مروت کردا

میاں محمد نوں ایس جگ وچ انسانی چہرے دا دوجا رخ وی نظر آوندا اے جدوں اک مروت کرن والے انسان نوں کینگی نال واہ پیندا اے۔

نیچاں دی اشنائی کولوں ، فیض کسے نہیں پایا
ککّر تے انگور چڑھایا ، ہر گُچھا زخمایا

میاں محمد دا انسان کسے دا کول دل نہیں بھندا۔ ایسے لئی میاں محمد دے انسان نوں پنچھیاں دی قید ڈاڈھی بُری لگدی اے۔

بے ترساں نوں ترس نہ آوے ، کردے قید پرنداں
منکھے بانہیں اُڈن والے، پنجریاں سوچ جنداں
کرن جدا اُڈاراں نالوں، جوڑے چا تروڑن
پر بھجن سر سنگھے ہوون، اجے بے ترس نہ چھوڑن
جنس اپنی تھیں وچھڑ بیڑے، ناجنساں وچ آئے
کاہدا سکھ سواد اوہناں نوں، دم دم دکھ سوائے
وچ ہوائیں اُڈن والے ، قید اندر درماندے
نہ اوہ سنگ نہ چوگ خوشی دی ، زہر نوالے کھاندے
پنجریاں وچ مُرن نہ ہوندا ، کیکر ہووے اُڈاری
آئی باجھوں جان نہ نکلے ، جھلن سخت قہاری

پنچھیاں توں ودھ کے میاں محمد دے انسان نوں پُھلاں دا توڑنا چنگا نہیں لگدا۔

اساں اوہناں کد ملنا مڑ کے ، پئی ہمیش جدائی
رووَن پُھل محمد بخشا، رج نہ شاخ ہنڈھائی

انج انسان پنچھی تے پھل نوں محبت دی اکو لڑی وچ پرو کے میاں محمد COSMIC FRATERNITY ، دے ایڈے اُچے ٹبے تے آکھلوندا اے جے اوہدے نال میل کھاندا کوئی گھٹ ای شاعر نظر آوندا اے۔ سجری تریل دے تُبکیاں وانگوں نازک شعراں وچ انسانی عظمت دی گواہی دین والا پنجابی دا ایہہ عظیم شاعر ساڈوں انسان دا جیہڑا تصور دیندا اے ایہدیاں مثالاں ساڈوں گھٹ ای دنیا وچ لبھدیاں ہن۔ میاں محمد دا انسان دنیا دی اصل حقیقت توں واقف اے ۔ اوہنوں پتہ اے جے دھرتی نال کے دا سنجوگ پکا نہیں سارے بندے ویلے دی مار کھا کے ٹُر جاندے نیں۔

سدا نہیں ہتھ مہندی رتے ، سدا نہ چھنکن ونگاں
سدا نہ چھوپے پا محمد ، رل مل بہناں سنگاں
سدا نہیں مرغایاں بہناں ، سدا نہیں سر پانی
سدا نہ سیاں ریس گُنداون ، سدا نہ سُرخی لانی
لکھ ہزار بہار حسن دی ، خاکو وچ سمانی
لاء پریت محمد جیہں تھیں ، جگ وچ رہے کہانی
مگر شکاری کرے تیاری ، بار چریندیا ہرنا
جو جمیا اوس ڈھینا اوڑک ، جو جمیا اوس مرنا
کچھ وساہ نہ ساہ آئے دا ، مان کیہا پھر کرنا
جیس تُٹے نوں چھنڈ چھنڈ رکھیں ، خاک اندر ونج رلنا
لوئے لوئے بھر لے کڑیے ، جے تدھ بھانڈا بھرنا
شام پئی بن شام محمد ، گھر جاندی نے ڈرنا

غلام حسین اظہر

سیف الملوک دی کہانی

سیف الملوک دی کہانی پیار تے محبت دی کہانی اے ' جیہدے مرکزی کردار سیف الملوک تے بدیع الجمال نیں۔ لیکن کہانی دا کمال ایہہ اے کہ ایس محبت دے قصے وچ معرفت دے حقائق ' نفسیاتی سچائیاں نے تقریباً" اک صدی پہلاں دا رہن سہن دا انداز تے سوچ دا ڈھب سبھ کجھ ہی آگیا اے۔ ایہہ کہانی دل دیاں گہرائیاں تے اردگرد حقیقتاں دا اجیہا دلکش تے دلنواز مرقع اے کہ مدتاں گزر جان دے باوجود ایہدی کہانی اج وی دل وچ اُتر جاندی اے تے دل تے دماغ نوں روشن کردی اے۔ کشمیر دے چپے چپے تے پنجاب دے سبھناں علاقیاں وچ ای ساری کتاب پڑھی جاندی اے تے سینکڑے لوک رات رات بھر جاگ کے ایہنوں سُندے نیں تے لطف اٹھاندے نیں۔

کتاب دے آغاز وچ ای غور کیتا جائے تے میاں محمد صاحب نے ایس کتاب دی مرکزی روح نوں بیان کردا اے۔ ایس کتاب دا مرکزی پیغام 'کتاب کھولدیاں ای ساہمنے آجاندا اے۔

مردا ہمت ہار نہ ہووے مت کوئی کہے' نمردا
ہمت نال لگے جیس لوڑے پائے باجھ نہ مردا
جاں جاں ساس نراس نہ ہوویں' ساس گئے مڑ آسا
ڈھونڈ کرن تھیں ہٹیں ناہیں' ہٹ گیوں تاں ہاسا
جھل جھل ہار نہ ہاریں ہمت ہک دن پھری پاسا
مشکل منگن چڑھے محمد اوڑک. بھردا کاسا
جاں مقصود میسر ہوندا رنجوں راحت تھیندی
یاد نہ رہے قضیہ کوئی جدوں فراغت تھیندی

ہمت تے جوانمردی دا ایہہ پیغام ای ایس قصہ دی تے ساریاں کلاسیکی منظوم

تے غیر منظوم کہانیاں دی اصل روح اے۔

ہمت تے جواں مردی، عزم تے استقلال دا جذبہ کیویں پیدا ہوندا اے۔ ایس گل دی نشاندہی وی ایس قصہ وچ کیتی گئی اے۔ عزم تے استقلال دے سوتے میاں محمد صاحب تے ہور ناں صوفیاں دے خیال وچ عشق دے جذبہ تیں (توں) پھٹدے نیں۔ عشق دا جذبہ جدوں انسان دے دل وچ موجزن ہوندا اے تے فیر انسان سب چیزاں تیں (توں) بے نیاز ہو جاندا تے ہر دُکھ تے جنجال نوں خوشی خوشی قبول کرن واسطے تیار ہو جاندا اے۔ سیف الملوک وی جدوں عشق دے وچ مبتلا ہوندا اے تے آرام تے سبھ آسائشاں نوں چھڈ کے تے عشق دی اوکھی گھاٹی دا مسافر بن جاندا اے۔ باپ اوس نوں کہندا اے۔

محل چُبارے چھوڑ پیارے بیلوں وچ اُجاڑاں
لہر بہاراں سٹ کے ٹریوں تکن قہر پہاڑاں
ماگر مچھ سمندر اندر باشک ناگ مریلے
کھا سنسار سنسار نہ رجدے غضب الہی پیلے
جاں توں ہو اکلا جاسیں وچ اجاڑ پہاڑاں
رچھ شیر چوفیر پھرن گے خوشی ہوسی بگھیاڑاں
سیف ملوک جگر دا ٹوٹا پوسی وچ غنیماں
باجھ ربے تھیں کون اوس ویلے ہوسی یار یتیماں
توڑے گئے بن کے رہیے وچ وطن دیاں گلیاں
در در جھڑکاں سہیے تاں بھی پھر پردیسوں بھلیاں

عشق دی اگ جدوں دل وچ لگی ہوئے تے فیر نصیحتاں دے چھینٹے ایس اگ نوں ہور بھڑکا دیندے نیں۔ چنانچہ ماں تے باپ دیاں نصیحتاں سیف الملوک دے دل تے کوئی اثر نہیں کردیاں تے اوہ عشق دی اوکھی راہ تے جان ہتھیلی تے رکھ کے بدیع الجمال نوں لوڑن نکل پیندا اے۔ ایس راہ وچ اوہنوں کئی مصیبتاں سہنیاں پیندیاں نیں۔ سمندر وچ طوفان آون دی وجہ نال اوہ اپنے سنگی ساتھیاں توں وچھڑ جاندا اے۔ باندراں دی قید گزاردا اے۔ سنگساراں نال جنگ کردا اے۔ زنگیاں دے ہتھ گرفتار ہوندا اے۔ شاہ زنگ دی بیٹی اوہدے تے عاشق ہو جاندی اے۔

سیف الملوک دی ایہہ کامیابی میاں محمد صاحب دے خیال وچ عشق دی دین اے۔ عشق انسان نوں ہوس دی سطح توں بلند کر کے اوس نوں ہر جائی پن توں بچاندا اے۔ زنگیاں دے جال وچوں رہائی دا ذکر کردیاں ہویاں میاں صاحب نے لکھیا اے۔

راکھا عشق آہا وچ دیہی' نہیں تاں کیکر بچدا
رچدا عشق جتھے پھر اوتھے' قاتل موہرا پچدا
ٹھن عشق دا ہر کوئی جانے' گل نہیں ایہہ گجھی
سسی بیر چری وچ دھریا' چہ اگے دی بجھی
روڑا وڈھ ندی وچ سٹیا' تاں بھی ناہا مویا
آ محبوباں دے دروازے' پھیر سوالی ہویا

صحیح تے سچا عشق دا جذبہ انسان نوں صرف ہوس تے ہرجائی پن توں ای بلند نہیں کردا بلکہ انسان دے دل وچ دوجے انساناں دی محبت تے اوہناں نال ہمدردی دا جذبہ وی پیدا کردا اے۔ ایسے جذبہ دے تحت سیف الملوک ملکہ خاتون نوں دیوی قید وچ نہیں ویکھ سکدا تے اوہ دیو نال جنگ کر کے اسفند یار قلعے وچوں ملکہ خاتون نوں رہائی دیندا اے۔

عشق دا جذبہ صرف انسانی ہمدردی پیدا نہیں کردا بلکہ انسان نوں ہور وی کئی قیداں توں آزاد کردا اے۔ انسان نوں ذات پات تے چھوٹے وڈے دی تمیز بالکل بے معنی نظر آوندی اے تے اوہ ذات پات دی بجائے دل دے سودے نوں سب چیزاں نالوں زیادہ اہمیت دیندا اے۔

سیف الملوک وچ میاں صاحب نے جھوٹیاں عزتاں تے وقار نوں وی عشق دے ساہمنے ختم ہوندیاں وکھایا اے۔ شاہ پری نے سیف الملوک دی گفتگو وچ ساریاں طبقاتی حدیں ختم ہوندیاں نظر آندیاں نیں۔ میاں صاحب دا نظریہ ایہہ اے۔

غیر کفاں تے کف دی لالہ نہیں سیانپ کائی
اربع عناصر تھیں سبھ ہوئی آدم جن لوکائی
نہ ایہہ پریاں خاکوں خالی آدم پاک نہ ناروں
مڈھوں اک جنس محمد فرق پئے وچکاروں

ایہہ عشق دی آواز اے تے طبقاتی سماج دی سوچ ایس توں وکھری اے۔

ایس سوچ دی نمائندگی شاہ پری دیاں ایہہ گلاں کردیاں نیں۔

جیہڑے ساک نہ ہوئے، اگے اج کوئی کد کردا
قوموں باہر نہ ناتا دیندا خواہ ہووے کوئی مردا
لگ لو کیک سبھے کوئی رکھدا چوہڑا موچی باتی
رہے گئے نوں ہر کوئی جانے سبھ لوڑے حق باطل
کی اتے کنگال کمینے ایہہ گل کہیں نہ بھاوے
دھی چوہڑے دی سید منگے پھر دیندا شرماوے

عشق دی کاری ضرب لگن دے بعد شاہ پری سیف الملوک دی ساتھی بن جاندی اے بلکہ اوس دی دادی مہرافروز وی عشق دے ساہمنے ہار من لیندی اے تے سیف الملوک دا ساتھ دیندی اے۔ اوہ شاہپال نوں وی جیہڑا بدیع الجمال دا والد اے آخیر عشق دے ساہمنے سر جھکا دین تے آمادہ کر لیندی اے۔ پہلاں پہلاں شاہ پال دی صدیاں دی معرایت دے تحت بنی ہوئی قومی حمیت تے عزت برہم کردی اے۔ لیکن جدوں اوہ بدیع الجمال دا خط پڑھدا اے تے اوہ قلزم تے حملہ کر کے سیف الملوک نوں قاسم دیو دی قید توں آزاد کرا کے لیاندا اے تے اپنی بیٹی دا ہتھ عزت تے آبرو نال سیف الملوک دے ہتھ وچ دے دیندا اے۔

غور کیتا جائے تے سیف الملوک دی ایہہ فتح سیف الملوک دی نہیں، عشق دی فتح اے، جیہدے ساہمنے عقل دیاں قائم کیتیاں حداں مٹی وچ رل جاندیاں نیں تے انسان سب دُکھاں نوں سینہ نال لا کے آخر تے محبت دی بازی جت لیندا اے۔ تے اوس دی شخصیت وی کندن وانگ نکھر جاندی اے۔ عشق دی راہ دیاں مصیبتاں اوس دیاں ستیاں صلاحیتاں نوں جگا دیندیاں نیں۔ اوس دا ناتا زندگی دیاں سچیاں تے تلخ حقیقتاں نال جوڑ دیندیاں نیں۔ مصیبتاں تے دُکھاں دی گرد عشق دے روح نوں چمکاندی چلی جاندی اے تے اوکھیاں تے ڈونگھیاں پینڈیاں تیں گذرن بعد سیف الملوک جیہے آرام طلب تے زندگی تیں دور کھلوتے شخص وی زندگی دے سمندر دے تھپیڑے کھا کے زندگیاں دی اصل حقیقتاں تیں آشنا ہو جاندے نیں۔ ذہن تے دل دے لکھاں بند دریچے کُھل جاندے نیں تے اوہناں دی شخصیت وچ دردمندی، انسان دوستی، پہاڑ جیہا حوصلہ تے شیراں ورگی ہمت پیدا ہو جاندی اے۔ ایہہ سبھ خوبیاں عشق دا جذبہ

ای عطا کردا اے۔ ایس وجہ نال ای میاں صاحب نے لکھیا اے۔

جیس دل اندر عشق نہ رچیا کُتے اوس تھیں چنگے
خاوند دے در راکھی کردے صابر بھکھے ننگے
جیویں سورج وچ نور تیویں ہے عشق روح وچ جانے
نورے باجھوں سورج پتھر آدم جنس حیوانے

تے ایس فلسفہ دی بدولت میاں محمد صاحب اسلامی فلسفے تے ادب وچ غزالی، رومی تے اقبال دی صف دے شاعراں وچ آکھلوندے نیں تے اوہناں دا ہر اک مصرعہ دل وچ اُتر دا چلا جاندا اے۔ ایس فلسفے دی دین اے کہ 1279ھ دی لکھی ہوئی کتاب اج دی اوسے طرح ای مقبول اے جیس طرح میاں صاحب دی زندگی وچ مقبول سی بلکہ اوس دی مقبولیّت وچ دن بدن اضافہ ہو رہیا اے تے میاں صاحب دی ایہہ پیشین گوئی سچی ثابت ہو رہی اے۔

میں شوہدا مر خاک رلیساں ، جھل ہجر دی کانی
جے رب سچے روشن کیتے ، رہسن سخن نشانی

پروفیسر ریاض احمد شاد

جدید شاعری

ادب دی کسے دی تاریخ نوں کسے خاص دن توں شروع کرنا ڈھیر اوکھا کم اے۔ فیر پاکستان دی آزادی دا دیہاڑا تے اک اجیہا دن اے' جیہدا اک بھرواں تہذیبی پچھوکڑ اے۔ ادب کیوں جے تہذیب دی ہی اک وکھالی اے۔ ایسے لئی میں پاکستانی پنجابی شاعری دے پچھوکڑ ول اک جھات پاونا ضروری سمجھناں۔

ساڈی آزادی دا پچھوکڑ کیہ اے؟ آزادی حاصل کرن دی تڑپ تے انگریز نوں ایتھوں کڈھن دا جذبہ۔ ایس تڑپ تے ایس جذبے نوں جدوں پنجابی شاعری وچ بھالیا جائے تے اکھاں آزادی توں کوئی اک صدی پہلاں تائیں چلیاں جاندیاں نیں۔ جدوں خواجہ غلام فرید نے نواب بہاول پور صادق محمد خاں رابع نوں ایہہ مشورہ دتا سی کہ۔

اپنے دیس کوں آپ وساتوں' پٹ انگریزی تھانے

1857ء دی آزادی دی جنگ دا اک بڑا وڈا ٹاکرا ساہیوال وچ ہویا۔ ایتھے انگریز دا مقابلہ کسے باقاعدہ ریاست نال نہیں سی سگوں کجھ رکھلے مُلے قبیلیاں نال سی۔ انگریز دی زوراور تے باقاعدہ فوج نے ایتھوں دیاں واہی وان قوماں نوں ترنال جاناسی پر ایتھے دے مجاہداں نے ڈانگ سوٹے تے پرانیاں بندوقاں دے نال انگریز نوں بھاجڑ پا دتی۔ ایکسٹرا کمشنر برکلے ایس لڑائی وچ ماریا گیا۔ ایس جنگ دی کتھا میرداد میرواٹے نے ڈھولیاں دی شکل وچ لکھی' جیہڑی پنجاب وچ لوک شاعری دا روپ دھار گئی۔ ایس سلسلے دے اک ڈھولے وچ مراد فتیانہ تے برکلے دی لڑائی نوں انج بیان کیتا گیا اے:

آکھے مراد فتیانہ: ساوی! تینوں پھیراں رنت کھر کھرے'
تے دیواں کھنڈ نہاری

اک واری لے چل برکلی انگریز تے'
میں ویکھاں اوس دی تیغی کاری
ساوی آکھے توں کر بسم اللہ' دھر پیر رکابے'
میں جاساں مار اڈاری
فیر سواد ـنہ آیا تے ساوی جا تھمی'
وچ جھامبرے مار اُڈاری
انگریز برکلے تے مراد فتیانہ وچ مدان دے'
گئے رل کھڈ کاری
مراد دلیل دا' اڑیا انگریز تے اوس سانگ جگر وچ ماری
تے نیونہ کڈھ سٹیوس' جیوں مٹ وچوں لھا لیندا جھول للاری
شابش گھتو سوجے بھدرو نوں جیس ڈھاندے نوں ڈانگ ماری
تے کھدو کر انگریز سٹیوس' پیو دادے دی پیڑھی ہاسو تاری

ساہیوال دی ایس لڑائی دی اک خاص گل ایہہ وی اے پئی 22 ستمبر 1857ء نوں بہادر شاہ ظفر نے اپنے آپ نوں انگریزاں دے حوالے کر دتا' پر احمد خان کھرل دے مجاہد ایس توں بعد وی کوئی مہینے توں زیادہ عرصے تائیں ڈٹے رہے۔ افسوس کہ آزادی دی لہر دے ایہہ تکڑے اکھر جیہڑے لوک شاعری دی شکل وچ عام لوکاں دے دلاں دی دھڑکن وچ وسدے نیں' ساڈی قومی تاریخ دا حصہ نہیں بنائے گئے۔

انیویں صدی دے اخیر لے ادھ وچ استاد بردا پشاوری (1897ء - 1827ء) نے اپنے بیتاں تے غزلاں وچ انگریز دے خلاف اپنی نفرت دا کھلا اظہار کیتا۔ اوہدے اک بیت وچ اوس دور دی راولپنڈی جیل دا نقشہ انج کھچیا گیا اے:

ج جیل خانہ راولپنڈی والا' جیہدیاں کوٹھیاں گنو تے ہین چالھی
پنج ست قیدی روز آوندے نیں' کوئی دن نہیں جاندا اے مُول خالی
باراں سیر دیندے چھولے پینے نوں' موہنہ تے چھائی زردی' اکھیں آئی لالی
بردا آکھدا یارو انگریز ڈاڈھے' جیہناں سٹیاں جواناں دی عمر گالی

استاد بردا پشاوری دی شہرت اوہناں دے بیتاں پاروں اے پر اوہناں نے اوس دے جیہڑیاں غزلاں لکھیاں اوہ اپنی لَے سیانف' تخلیقی اظہار تے جدید رنگ ڈھنگ پاروں

بڑیاں بھرویاں نیں۔ جے ا جیہیاں غزلاں اوس ویلے اردو وچ ہوندیاں تے نہ حالی دی غزل دشمن لہر دی لوڑ پیندی تے نہ ترقی پسند تحریک دی۔ تبرک کان میں اوہناں دی اک ا جیہی غزل پیش کر رہیاں' جیہڑی بھرویاں شعری خوبیاں دے نال نال اوس سمے دے جبر ول دی جہات پواوندی اے تے شاعر دے رد عمل نوں وی ظاہر کردی اے:

لباں اُتے پہرے نگاہواں تے پہرے
میں بنھوں دی لنگھاں اوہ راہواں تے پہرے
اودوں دی میری جان تے بن گئی اے
جدوں دے نیں لگے ایہہ ساہواں تے پہرے
جو جی اندر آیا اے' اوہو کر رہیا ہاں
نہ اج توڑی لگے' نگاہواں تے پہرے
نہ ویلے دی راساں' کسے ہتھ آئیاں
لگے نے کدوں لائے شاہواں تے پہرے
نہ لگے نہ بروے کدے لگ سکن گے
مرے دل دیاں درس گاہواں تے پہرے

ایسے سمے ضلع خوشاب دے اک وریڈے قصبے وچ اک بالکل انجانے شاعر شیر محمد اعوان نے اپنے دور دی سیاسی تے وسیبی حالت نوں نظمایا۔

شیر محمد اعوان دی شاعری پڑھ کے ایس گلوں بڑی حیرانی ہوندی اے کہ سرگودھا ڈویژن دے علاقیاں دی پرانی ریت ایس گل دی بالکل اجازت نہیں دیندی کہ سوائے میراثیاں دے کوئی ہور قوم شاعری ورگا "گھٹیا" کم کرے۔ ایہناں جندریاں نوں بعد وچ صوفی شاعراں نے توڑیا۔

شیر محمد اعوان دی ایٹھلی نظم وچ انگریزی راج دیاں "برکتاں" تے جاگیرداراں دیاں دنیاداریاں دا حال بڑے سوادلے ڈھنگ نال بیان ہویا اے:

ڈٹھا راج انگریز دا جیہناں' دتا کم سنوار میاں
جہان سارے تے ہین حوالاتاں' قیدی بے شمار میاں
صفت شہر خوشاب دی کہے' جتھے رہندی خود سرکار میاں
لوک جے عرضیاں پرچے دیندے' مقدمیاں دا کڑکار میاں

ہوکے شہر چ رہن ٹوانے' گھوڑیاں دے اسوار میاں
جاگیراں سبھ لے لیونیں' ایہن جو دنیا دار میاں

انج ای بڈھے خان مشتاق نے اپنی منظوم ہڈ ورتی 1882ء وچ اپنے سے دا نقشہ انج کھچیا اے:

منے جاوندے دولتاں مال والے
بیڑہ غرق ہو گیا سنسار والا
مار چھڈیا راج فرنگیاں دے
رہیا سُورما کوئی نہ کار والا

اُتلے شعری نمونے صرف 19 ویں صدی تائیں دے نیں۔ ویہویں صدی مڈھ توں 1947ء تائیں دی پنجابی شاعری دا بھرواں حصہ آزادی دے جذبے تے انگریز دشمنی نال بھریا ہویا اے۔ ایہہ حصہ مقدار دے لحاظ نال اینا زیادہ اے جے ایہنوں سمیٹن لئی کئی کتاباں چاہیدیاں نیں۔ پنجابی شاعری وچ آزادی دے جذبے ول جھات پاون لئی میں کجھ موٹیاں گلاں دا ای ذکر کراں گا۔

1923ء وچ فیروز دین شرف (1955ء - 1898ء) دی کتاب "دکھاں دے کیرنے" تے درشن سنگھ آوارہ (پ: 1906ء) دی "بجلی دی کڑک" باغیانہ شاعری دے جرم وچ ضبط ہوئیاں۔ آوارہ نس گیا تے شرف نے جیل کٹی۔ 1924ء وچ محمد دین میر (پ - 1900ء) نوں دفعہ 144 توڑن دے جرم وچ ورھے بھر دی سزا ہوئی۔ بعد وچ اوہناں دیاں تن کتاباں (صمصام میر' سیف میر تے ختم نبوت) انگریز حکومت نے ضبط کیتیاں۔ اوہ کئی واری سیاسی رُجھیویاں دے جرم وچ جیل گئے۔ اخیرلی وار قائداعظم نے اوہناں دی ضمانت کرائی۔ مولوی احمد دین (1943ء --- 1888ء) دی "گلزار فدائے مصطفیٰ" 1931ء وچ ضبط ہوئی تے مولوی صاحب نوں تن سو روپے جرمانہ ہویا۔ لال دین قیصر (1956ء --- 1899ء) نے نو واری جیل کٹی۔ صحرائی گورداس پوری' طالب جالندھری تے ولایت خاں سوز نے وی آزادی دی لہر وچ حصہ لیا تے جیل کٹی۔ پولیس حوالدار حکیم لہوری باغیانہ شاعری دے جرم وچ حوالدار توں کانسٹیبل بنا دتے گئے۔

ایہناں باقاعدہ سزا پاون والے شاعراں توں وکھ پنجابی دے ان گنت شاعرنیں' جیہناں نے تحریک آزادی تے فیر تحریک پاکستان دے جذبے نوں نکھایا تے باقاعدہ

جلسیاں وچ نظماں پڑھیاں۔ ایہناں وچ استاد دامن (1907ء --- 1984ء)، عشق لہر (1869ء --- 1948ء) تے ظہیر نیاز بیگی (پ- 1910ء) وی شامل نیں۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر (1900ء --- 1974ء) انجمن حمایت اسلام دے ہر جلسے وچ نظم پڑھدے ہوندے سن۔ ایس سمے دی شاعری وچ انگریز تے کانگرس دے خلاف نفرت دا جذبہ عام نظر آوندا اے۔ اوہناں مسلمان جماعتاں دے خلاف وی شاعری ملدی اے، جیہناں پاکستان دی مخالفت کیتی۔ شاعراں نے مسلماناں نوں قربانیاں دین لئی ونگاریا تے انگریز دے خلاف اک مٹھ ہون دی اپیل کیتی۔ ایس سمے دی شاعری دے کجھ نمونے انج نیں۔

مخمس جبل طارق وچوں پار ہوگئے، پچھے بیڑیاں نوں لا کے اگ یارو
وچھے والیاں ٹوپیاں پھوک دیو، تے سنبھال لو اپنی پگ یارو
(استاد کرم)

پاکستان بن کے رہے گا یاد رکھو، کڈھے ہوئے حساب حسابیاں نے
بھیتی قافلہ منزل تے پہنچنا اے، چک لئے بن قدم پنجابیاں نے
وجے جندرے دلاں دے کھول دے گی، میاں لیگ دے ہتھ وچ چابیاں نے
عشق لہر تد لوک حیران ہو سن، پُٹے قدم جدوں کامیابیاں نے
(عشق لہر)

دم دتیاں باجھ نہیں دم ملدا، بناں دم دے ڈھوئے نہیں ڈھوئے جاندے
درد باجھ نہیں سینے وچ چھیک پیندا، چھیک باجھ نہیں موتی پروئے جاندے
شرف! داغ غلامی دے، دیش اُتوں، قومی خون دے باجھ نہیں دھوئے جاندے
(فیروز دین شرف)

اے فقیرا! قانون دے فلک اتے بدل حق تلفی دے بڑے گجدے نیں
دعوے دار سچائی دے ساہن بیڑے، اج اوہ بچ انصاف توں بھجدے نیں
(فقیر محمد فقیر)

نہ میں لیگ دی لیک توں پرے کرناں، نہ میں آکھناں تینوں احرار نہ بن
جو کجھ دل کروائے بن جا لکھ واری، اے پر صابرا قومی غدار نہ بن
(اللہ دتا صابر)

پنجاب توں علاوہ کشمیر وچ جیہڑی پنجابی شاعری لکھی جا رہی سی اوہدے وچ دی

ایسے ای قسم دے جذبے تے امنگاں نظر آوندیاں نیں۔ مولوی عبداللہ سیالکوی (1962ء --- 1890ء) نے اپنی نظم "لیتر نامہ" وچ نمبردار' ذیلدار تے محکمہ مال دے دوجے ملازماں نوں ڈوگرہ حکومت دا ٹوڈی قرار دتا اے کہ ایہہ لوک غریب واہی واتاں دیاں فصلاں کٹ کٹ کے ڈوگرہ حکومت نوں اپڑاوندے رہے نیں۔

کتے جھگڑے چپ جرالاں نے' کتے جٹاں تے کسوالاں نے
ایہہ ٹوڈی نیاں سبھ چالاں نے' پڑھو لا الٰہ الا اللہ

ایسے طرح مہر دین قمر انجمن جمعیت اسلام راجوری دے کھلے بلسیاں وچ نظماں پڑھدے ہوندے سن۔ اپنی اک نظم وچ اوہناں نے کشمیری مسلماناں دے مندے حالاں نوں انج بیان کیتا اے:

ہو کے قُرقیاں مال نیلام ہوگئے' نادار لٹ گئے زردار لُٹ گئے
ہر گھر رواس تے واویلا' ہر گھر ماتم' خستہ' خوار لُٹ گئے
سود خور دے جبر تے جور اندر' بڑے بڑے نامی سردار لُٹ گئے
قہر' ستم تے اتھے اندھیر نگری' ساڈے باغ لٹ گئے' لالہ زار لُٹ گئے

کشمیر دے دوجے پنجابی شاعراں وچ آذر عسکری تے حاکم شاہ اتے شاعر نیں جیہناں اوس سمے وچ انگریز دی کھوہ کھس' جاگیرداراں دی فریب کاری تے نعرے باز لیڈراں دے کھوکھلے پن نوں بھنڈیا اے۔ اسماعیل ذبیح تے اسرائیل مجور' دو بھراواں نے غلامی توں چھٹکارا پاون لئی نہ صرف بھرویں پنجابی شاعری کیتی سگوں لوکاں وچ آزادی دا جذبہ ابھارن لئی عملی طور تے وی کم کیتا۔

ایس دور دی شاعری دا سبھا زیادہ تر بیانیہ تے واقعاتی اے۔ سمے دی لوڑ وی ایہو ای سی۔ جلسے جلوساں وچ ایہو جیہی شاعری ہی تاثیر بھنی ہو سکدی سی تے ہوئی وی۔ ایس بیانیہ تے وقتی شاعری توں علاوہ چودھری شہاب الدین (1949ء --- 1865ء) نے "مسدس حالی" دا خوبصورت پنجابی ترجمہ کیتا۔ انج اوہناں نے مسلماناں نوں اوہناں دا لشکدا ہویا ماضی یاد کروا کے اک پاسے عمل تے جتن ول ونگاریا تے دوجے بنے دو قومی نظریے نوں ان محوسے ڈھنگ نال ذہناں وچ نقش کیتا۔ ایسے طرح مولوی شاہ دین (1948ء --- 1870ء) نے ایس دور وچ فارسی دی ہر مشہور کتاب دا پنجابی ترجمہ کیتا۔ اوہناں دیاں ترجمہ کیتیاں کتاباں وچ مثنوی مولانا روم دے چھ دے چھ دفتر وی شامل

نیں۔ مولوی حبیب اللہ (1954ء --- 1871ء) نے کئی دینی کتاباں لکھن توں علاوہ قرآن مجید دے نو سپاریاں دی منظوم تشریح وی لکھی۔ دلپذیر بھیروی (1945ء --- 1865ء) دیاں سو کو کتاباں وچ اک رسالہ خلافت وی شامل اے۔ شاعری دا ایہہ سرمایہ اسلامی روح وچ رچے ہون پاروں مسلماناں دے وکھرے تشخص نوں ابھاردا اے۔

ایس دور دی تخلیقی شاعری وچ سر شہاب الدین توں بعد شریف کنجاہی دا ناں بہوں اُچیرا اے۔ اوہناں دی آزادی توں پہلاں دی شاعری وچ بیہڑے جذبے نظریندے نیں اوہ شاعری دیاں آفاقی قدراں دے تل دے نیں۔ اوہناں دیاں خاص طور تے 1939ء دیاں نظماں وچ انسانیت اتے ٹھوسیاں گئیاں جنگاں تے فریبی ٹولیاں دیاں بندیائیوں وانجیاں کرتوتاں بارے بڑے بھروں دکھ دا احساس ملدا اے۔ دو نمونے ویکھو:

جنگاں مڑ چھڑیاں کہ چھڑیاں
قوماں مڑ بھڑیاں کہ بھڑیاں
دور کتے گجدے نیں بیہڑے
آ دے جد ویڑھے
کیہ ہووے دا، کیہ بنے دا
کیہ کراں دے، کدھر جاں دے
(مولا خیر گذارے)

اکل وانجے بہہ بہہ سوچاں، کد پرتن دیاں مڑتاں
اجے تاں چار چوفیرے تکاں، اوہو الٹ گھڑتاں
اوہوا بگلے بھگتاں دا ندیاں تے ڈیرے لاتا
اوہوا بھولیاں مچھیاں دا بھوں بھوں کے دھوکھا کھاتا
(ڈونگھے وہن)

آزادی توں پہلاں دے شاعراں دا اک ہور گروہ وی اے۔ ایہہ اوہ شاعر نیں بیہڑے ہر نویں خبر تے واقعے بارے فٹ اک لمی نظم لکھدے نیں۔ راتو رات اوہنوں چھپواندے نیں تے دوجے دن گلیاں بزاراں وچ گوں کے وپدے ہوئے نظر آوندے

نیں۔ چاریاں اٹھ صفیاں دے ایہہ قصے ہزاراں دی تعداد وچ لکھے گئے۔ ایہہ کتابڑیاں
اک اجیہا اخبار سن جیہدے مدیر توں لے کے ہاکر تائیں دا کم شاعر آپ کردا سی۔

پہلا دور

آزادی توں پہلاں دی پنجابی شاعری اتے ایس پچھی جھات توں بعد ہن میں
آزادیوں بعد دی شاعری دے پہلے دور ول آؤنا واں۔ ایس پہلے دور توں میرا مطلب
کوئی دس ورھے دا عرصہ اے۔ جیہڑیاں شاعراں نے تحریک پاکستان وچ قلمی تے عملی
حصہ لیا اوہناں وچوں بہتیاں نے پاکستان بندا وی ویکھیا۔ انج آزادی توں بعد شاعراں
دی جیہڑی کھیپ ساڈے ساہمنے آوندی اے اوہدے وچ بہتے شاعر اوہو ای نیں جیہناں
دا ذکر اتے ہویا اے۔ ایہناں نے اپنی شعری زندگی دا بہتا حصہ پاکستان بنن توں پہلاں
گزاریا سی تے اوہ ویلا ای ایہناں دے شعری کارنامیاں دا بھرواں دور سی۔ اوہ اک
خاص سمے وچ اک خاص سٹائل تے اک خاص سبھاؤں ایس حد تائیں اپڑ چکے سن کہ
نویں سمے وچ اوہ کوئی خاص شعری کارنامہ سرانجام نہ دے سکے۔ اک آفتاں بھرے
زمانے وچ زندگی نوں ہنگامی نظر نال ویکھن دا سبھا اوہناں نوں ایس نویں دور وچ کوئی
مقام نہ دے سکیا۔ اوہناں دی شعری بُنتر تے ڈکشن روایتی سن۔ سگوں ایہہ آکھنا بہتا
ٹھیک ہوسی کہ تجربے تے احساس دے بیان لئی اوہناں نے روایت نوں وی چجویں
ڈھنگ نال نہیں ورتیا۔ بیت بازی دے سکول نے جیہڑے شاعر پیدا کیتے اوہناں وچوں
استاد دامن، حکیم ناصر، طالب جالندھری تے فیروز دین شرف ایسے شاعر ضرور نیں
جیہڑے روایتی شاعراں توں کسے نہ کسے حد تائیں باہر نکلے۔ فیروز دین شرف نے نکیاں
نظماں تے گیتاں ول توجہ دتی۔ استاد دامن نے پرانیاں صنفاں وچ لکھن دے باوجود
لفظاں نوں چنگے ڈھنگ نال ورتیا۔ حکیم ناصر نوں چوبھویں مزاح پاروں بڑی شہرت ملی۔
طالب جالندھری بعض لوک گیتاں دیاں دھناں وچ گیت لکھ کے مشہور ہون وچ کامیاب
ہوگئے۔ ویکھیا جائے تے آزادی توں پہلاں دے شاعراں وچوں شریف کنجاہی اکو اک
اجیہے شاعر نیں جیہڑے ایس نویں سمے دے نویں شاعراں دی اجوکی سوچ ڈھنگ دے
نال نال چلدے ہوئے نظر آندے نیں تے پنجابی دی نویں نظم دے موڈھی وی نیں۔

ایس پہلے دور وچ اتے ذکر کیتے گئے شاعراں توں وکھ کئی نویں تے نگر ناں وی ساڈے ساہمنے آوندے نیں۔ ایہناں وچوں احمد راہی' باقی صدیقی' اکبر لہوری' عبدالمجید بھٹی' الطاف پرواز' عبدالقدیر رشک' غلام یعقوب انور' افضل پرویز' خلیل آتش' عبدالحمید امر' جوگی جہلمی' اختر کشمیری تے جوشوا فضل الدین دے ناں ذکر جوگ شاعراں وچوں نیں۔ ایس دور وچ سانوں شاعری دا رخ خارج کرن توں باطن ول مڑدا ہویا دکھائی دیندا اے۔ نویاں سنفاں رواج پاوندیاں ہویاں نظر آوندیاں نیں۔ آزادی دے حوالے نال چاہواں تے سدھراں بھرے جذبے اُبھردے نیں۔ نویاں رُتاں تے نویں سورج اُگاون دے ارمان مچلدے نیں۔ جیویں۔

پاکستان جد وکھرا کہیا اساں' سارے جگ والے ساڈے ویر ہو گئے
بھلا غیر تے فیر وی غیر ہوئے' ساڈے اپنے وی کئی غیر ہو گئے
عقل نال بابے پاکستان لیا تے مخالفاں دے ٹٹو ٹیر ہو گئے
دنیا وچ ناصر ساڈے دشمناں دا مونہہ کالا اتے نیلے پیر ہو گئے

(حکیم ناصر)

آزادی

اُچیاں کندھاں
ڈک نہ سکن
پھلاں نی خشبو

(باقی صدیقی)

ہُن جگ جگ کھلری چاننی تے نگری نگری لو
اج مُتی دھرتی جاگدی ہن کے نہ خطر نہ بھو

اج گھر گھر خوشیاں جاگیاں
اج دیپ جلن گے لکھ
ہُن رو نہ کرماں ماریا
اج کھول نمانی اکھ

(عبدالرشید رشک)

خوشیاں، چاہواں، امنگاں تے جذبیاں بھری ایس مستی نوں احمد راہی نے جیس تخلیقی ڈھنگ نال نبھایا اے ایس موضوع اتے ایس توں بہتر نظم میری نظروں نہیں لنگھی۔ جوانی دی پوڑی چڑھدی ہوئی مٹیار دا آپ مُہارا پن تے نشہ ایس نظم دے لُوں لُوں وچوں پیا پُھٹدا اے۔ ایس نظم دی مٹیار تے اوہدی مستی ظاہرا نظم دا موضوع اے، پر وچوں ایہہ مٹیار موضوع نہیں سگوں نویں وطن دی علامت اے۔ نظم ویکھو:

اجے نواں نواں امبیاں نوں بُور
اجے ہوٹھاں وچ ان چھوہیاں کلیاں دے رس
اجے ان کھڑے پُھلاں جیہی ہاسیاں دی دکھ
اجے ڈوہراں وچ چڑھدیاں پینگھاں والا زور
اجے ماہیے، ٹپے، ڈھولیاں دے نِمھے نِمھے رنگ
اجے ولاں وچ سدھراں دا ستا سُتا شور
اجے کنڈھیاں دے نال نال کھڑیاں نیں بیڑیاں
اجے دور بیڑیاں توں چھلاں بڑی دور
اجے نواں نواں امبیاں نوں بُور

آزادی دے حوالے نال ہاسیاں تے خوشیاں دے نال نال اداسی دا اک رنگ وی ایس دور دی شاعری وچوں جھلکدا اے۔ جیہڑے لوک ایتھوں گئے اوہناں دی ورھیاں بدھی سانجھ تے سُکھی رہتل اکو دن وچ مُک گئی۔ انسان کسے یک لخت وڈی تبدیلی نوں بہت محسوس کردا اے۔ گڈی وچ سفر کردیاں جدوں کسے ٹیشن تے کجھ پُرانے مسافر اُتر دے نیں تے انسان ایہناں کجھ پلاں دے ساتھیاں دی جدائی نوں وی محسوس کردا اے تے چھیتی کیتیاں نویں مسافراں نال سانجھ نہیں بناوندا۔ اینج ای جیہڑے لوک اپنے وڈیریاں دیاں قبراں اودھر چھڈ آئے اوہناں نوں ایتھے بہت کجھ مل جاون دی خوشی دے نال نال کجھ گوا دین دا دکھ وی ہویا۔ فیر خون دیاں جیہناں ندیاں وچوں

لٹ کے تے عزتاں عصمتاں لُٹا کے لوکاں نے ہجرت کیتی اوہناں دیاں یاداں دی ایس پہلے دور دے مُڈھلے ورھیاں دی شاعری دا بھرواں موضوع بنیا۔ کجھ مثالاں ویکھو:

نہ آ سکدے نیں اوہ ایتھے، نہ جا سکدا ہاں میں اوتھے
خداوندا اساڈے وچ ایہہ پاڑا پے گیا کیوں اے
(مولا بخش کشتہ)

سوچنا واں دنیا نوں کیہی وگ گئی اے
اکو جیہی ہر پاسے اگ لگ گئی اے

کلیاں نوں پھوک کے تے وسدے اُجاڑنا
مذہباں دی اگ وچ مذہباں نوں ساڑنا
(شریف کنجاہی)

نہ ہتھاں نوں مہندیاں لائیاں
نہ سگناں دے گانے
نہ سیاں نے ڈولیاں گائیاں
نہ بھرجائیاں سُرمے پائے
نہ کوئی سہریاں والا آیا
نہ ڈولی ویراں توری
جیس دے ہتھ جیہدی بانہہ آئی
لے گیا زورو زوری

(احمد راہی)

آزادی دے کجھ ورھیاں بعد روز دیہاڑی وزارتاں بدلن لگ پئیاں۔ حاکم ٹولیاں دی توجہ وطن تے ہم وطناں توں ہٹ کے اپنی حکومت نوں کجھ دن ہور ودھاون ول لگ گئی۔ انج لوکاں دے سُفنے بکھر گئے۔ آساں دی لو پھکی پین لگ پئی۔ وڈے تاجراں دی چور بزاری نے عام بندے دی حیاتی وچ دکھ گھول دتے۔ ایس سمے دی شاعری وچ لوکاں دے ایہہ دکھ وی نظر پیندے نیں تے ایہناں قومی مسلیاں نال تخلیقی

سطح تے نجٹھن دا حوصلہ دی۔ شاعر وطن دی سلامتی دے ناں تے دیس پیار پیدا ہویا لگدا اے۔ عام آدمی دے مندے حال تے کھوہ کھس وچ رُجھے ہوئے ٹولیاں دا کردار ایس سے دی شاعری وچوں صاف جھلکدا اے۔ سیاسی سٹیج اتے روپ بدل بدل کے آون والے چہریاں دا کھوکھلا پن ایس دور دیاں بہت ساریاں نظماں وچوں جھاتیاں ماردا اے۔ اڈ واڈ رنگاں دے ہیٹھلے کجھ نمونیاں وچوں اوس دور دی صاف تصویر ویکھی جا سکدی اے۔

اس کھوہے نے راکھے سبھے
فیروی کوئی بھیت نہ لبھے
اوہا مال تے اوہا لُوٹے
رنگ بدل کے' آون اگے
کھوہ پیا وگے

(باقی صدیقی)

مانگ ہیر دی اساں سجا دتی' لے کے رانجھے دے لہو دا رنگ بابا
مہنگا ہو گیا ساہواں دا بھاء ایتھے' دنیا لبھدی موت دا ڈھنگ بابا
تیرے چمن دے بنے سن جو راکھے' مُتے پے نی پی کے بھنگ بابا
سکاں پاڑ کے عزتاں کیہاں میں' اج پھراں میں ننگ دھڑنگ بابا
(خلیل آتش)

جوانی تری نوں شرف تاں میں مناں
جے مردہ وطن نوں جو روئے جوانی
(فیروز دین شرف)

روندے پھرن غریب تے کہن مولا' ایس شہر دا کجھ کم کاج بدلے
ساڈے دل دی خوشی دا پے پھیرا' بدلن لوک تے نالے سماج بدلے
(عبدالرشید رشک)

میں نہیں آکھدا کہ فلسطین جا کے' اوس یہودی اٹیک نوں توڑ دیو
ایہہ وی نہیں کہندا جا کے وچ لندن تسیں یونین جیک نوں توڑ دیو

نکر روس دے سینے وچ نہ مارو' نہ امریکہ دی بیک نوں توڑ دیو
مسلمانو! محمد دا واسطہ جے' سبھ توں پہلے بلیک نوں توڑ دیو
(حکیم ناصر)

ایہہ مثالاں جتھے اپنے موضوع ول جھات پواندیاں نیں اوتھے اوس سمے دے اڈواڈ شعری سبھا دی وی نمائندگی کردیاں نیں۔ ایس دور دی واقعاتی تے بیانیہ شاعری دا معیار آزادی توں پہلاں دی بیانیہ شاعری توں بہتر اے۔ فیر پاکستان بن توں بعد اعلیٰ تخلیقی شاعری دا ڈھیر ذخیرہ وی ساہمنے آیا اے۔ ایہناں مڈھلے دس ورھیاں وچ احمد راہی دی "ترنجن" عبدالقدیر رشک دی "من ترنگ" تے عبدالمجید بھٹی دی "دل دریا" چھپیاں۔ شریف کنجاہی' باقی صدیقی' الطاف پرواز' افضل پرویز تے اکبر لہوری دی شاعری دا زیادہ تر حصہ ایسے دور وچ تخلیق ہویا۔ ایہناں شاعراں کول کلاسیکی رمزاں تے سینتاں معنیاں دا نواں چولا پا کے آئیاں جد کہ اپنی تاثیر تے مٹھاس ولوں ایس شاعری وچ لوک گیتاں دی فضا نظر آوندی اے۔ اج ساڈی وسوں دیاں خوشبوآں نویں انداز وچ پہلی وار ایہناں شاعراں دے ذریعے ہی اگے ودھیاں۔ ایس توں پہلاں 1936ء وچ چھپن والی موہن سنگھ دی "ساوے پتر" دا انداز وی ایہو سی۔ ایس سانجھے انداز دے باوجود ایہناں شاعراں دا نویکلا پن وی اینا گُوھا اے پئی ایہناں دے شعر وکھرے وکھرے پچھانے جا سکدے نیں۔ ایہناں شاعراں دا اک کمال ایہہ وی اے کہ تخلیقی شاعری دیاں اعلیٰ صفتاں رکھن دے باوجود ایہناں دی پہنچ عام آدمی تک وی سی۔ کسے شاعر کول ایہناں دوواں خوبیاں دا ہونا اک اجیہا وصف اے کہ میں سمجھناں ہر شاعر نوں ایہدے لئی محنت کرنی چاہیدی اے۔ ایہہ اوہ خوبی اے جیہڑی میسی تے اپڑ کے کدھرے لطیف بھٹائی' کدھرے وارث شاہ تے کدھرے خوشحال خاں خٹک دا ناں وٹا لیندی اے۔ ادب دے اوہ پارکھ جیہڑے شاعری نوں زبان و بیان دے حوالے نال اک خاص طبقے دی شے سمجھدے نیں اوہ فنی لحاظ نال اپنے ہینے ہون دا ثبوت دیندے نیں۔

مجموعی طور تے ایس پہلے دور وچ بیت بازی دا مہاڑ بڑی تیزی نال ختم ہونا شروع ہویا۔ غزل' گیت تے نویں نظم جیہیاں صنفاں دا مڈھ بجھا۔ پیر فضل گجراتی جیہڑے پہلے تے دوجے دور دے سنگم اتے اک وڈے غزل گو دی حیثیت نال ابھرے اوہ غزل توں پہلاں زیادہ تر بیت لکھدے سن' پر ایس فن وچ اوہناں دا ناں بہت اُچا نہ

جا سکیا۔

دُوجا دور

پنجابی شاعری دے دوجے دور دا عرصہ 1957ء توں 1972ء تک منیا جا سکدا اے۔ ایس دور وچ پہلے سمے دے قریباً سارے ای شاعر اپنے اپنے رنگاں وچ لشکدے ہوئے نظر آوندے نیں۔ ایہناں توں وکھ نویں ناواں دی اک بہت وڈی تعداد وی ایہناں دے نال آ کے شامل ہوندی اے۔ ایہناں وچوں کجھ ناں ایہہ نیں: نجم حسین سید، افضل احسن، اقبال صلاح الدین، حفیظ تائب، منو بھائی، تائب رضوی، رؤف شیخ، ماجد صدیقی، سلیم کاشر، سلطان محمود آشفتہ، احمد ظفر، بشیر منذر، رشید انور، منیر ابوذری، تنویر بخاری، حسن اعرانی، اشرف پال، شفیع عقیل، نذیر چودھری، نادر جاجوی، لئیق بابری تے اسماعیل بھٹی ------ ایس دور وچ اردو دے بہت سارے قد آور لکھاریاں نے وی پنجابی شاعری ول دھیان دتا۔ ایہناں وچوں کجھ نے تے پنجابی ول اپنی توجہ دتی کہ اوہ پنجابی شاعری دے حوالے نال زیادہ پہچانے جان لگ پئے۔ ایہہ شاعراں وچوں صوفی تبسم، منیر نیازی، شیر افضل جعفری، عارف عبدالمتین، قیوم نظر، ظفر اقبال، سلیم الرحمٰن تے انور مسعود دے ناں وی شامل نیں۔ ایہناں توں وکھ کئی ہور سرکڈھویں اردو شاعراں نے وی پنجابی ول تھوڑی بہت توجہ دتی۔ ایہناں وچوں احمد ندیم قاسمی، صفدر میر، رضا ہمدانی، فارغ بخاری، حبیب جالب، خاطر غزنوی، انیس ناگی، شہزاد احمد، تاج سعید تے کئی دوجے ناں وی شامل نیں۔

اردو دے ایہناں وڈے شاعراں دا پنجابی ول جھکا اک پاسے تے پنجابی شاعری وچ کئی نویں مہاڑ لے کے آیا تے دوجے پاسے ایہہ اک نویں قومی مہاڑ دی دس وی پاوندا اے۔ پچھلیاں کوئی دو صدیاں توں پنجابی زبان نال اک دھروہ ایہہ ہویا اے کہ بر صغیر دیاں ساریاں زباناں وچوں ایہہ اک اجہی زبان اے جیہڑا مذہب تے سیاست دی لپیٹ وچ آ کے بڑا بھارا نقصان ہویا اے۔ ادبی لحاظ نال پنجاب دے چنگے لکھاری اردو ول چلے گئے۔ ایس مہاڑ وچ ظاہرا تے کوئی خرابی نہیں سی پر اپنی زبان نال بے تعلقی تے

نفرت دا اک منفی احساس دی پنجاب وچ پیدا ہوگیا۔ پنجابی شاعری دے ایس دوجے دور وچ اردو شاعراں دا پنجابی ول جھکا اک چنگی تبدیلی دا اعلان سناوندا اے۔ ایس دور دی شاعری دے بھرویں مُہاڑاں وچوں اک مُہاڑ ظاہرا ایہہ تبدیلی اے۔

ایس تبدیلی نوں ظاہرا میں ایس لئی کہیا اے پئی اپنی ذات وچ کوئی دکھرا مُہاڑ نہیں سگوں اک ہور حالت دا چھڑا خارجی رنگ اے۔ ایہہ حالت ذہنی سکون تے جذباتی ٹھہرا دی حالت اے۔ انگریزاں دے سمے تے آزادی توں فوراً بعد ایس قومی سطح اتے اک نس بھج دی حالت وچ ساں۔ جذبیاں وچ جوش تے دلاں وچ اُبال سی۔ فیر ایہہ اُبال ہولی ہولی مٹھا ہونا شروع ہویا تے پنجابی شاعری دے ایس دوجے دور وچ آکے قومی مزاج خاصا سانواں ہوگیا۔ ایوب خاں دی حکومت دے بدھلے سے لوکاں نوں اک سکھ ایہہ وی ملیا کہ اوہناں نوں نت بدلدیاں حکومتاں توں نجات ملی۔ پنجاب دے ذہین تے تخلیقی شاعراں دا اردو ول مُجھکا پہلاں شعوری سی جدکہ ایس دور وچ پنجابی ول واپسی اک مٹھی فضا تے فطری انداز وچ ہونا شروع ہوئی۔ تبدیلی دا ایہہ عمل انج تے عبدالقدیر رشک تے عبدالمجید سالک وغیرہ دی صورت وچ پہلاں دی نظر آوندا اے پر اوہ کلے دو کلے بندے دا جہاد سی جدکہ ایس دور وچ ایہہ تبدیلی قومی سطح اتے ہوندی نظر آوندی اے۔

ایس سمے دی پر سکون فضا نوں ایس دور دی شاعری وچ وی و یکھیا جا سکدا اے۔ جم کے تے ٹھنڈے دماغ نال سوچن دا انداز ایس دور دی شاعری دی اک بھرویں پچھان اے۔ ہو سکدا اے کہ مٹھی فضا وچ چنگی شاعری تخلیقن والی گل اچرج لگے۔ کیوں جے عام طور تے چنگا ادب بھاجڑ دے سمیاں وچ ای تخلیق ہوندا اے۔ پر میں جدوں اُبال تے سوڑ دے خاتمے دی گل کرناواں تے ایہدا مطلب باہر دی بے قرار حالت دا خاتمہ اے۔ ہانڈی پہلاں اگ تے سی، اوہدا اُبال نظر آوندا سی۔ اوہ جدوں پک گئی تے اوہنے ایس ساری اگ نوں جذب کر لیا۔ ہُن ایہدی خوشبو تے ذائقے وچ کچاپن نہیں سی۔ ظاہرا ایہہ پرسکون سی پر گرمی اینے اپنے اندر جذب کیتی ہوئی سی۔ انج ایس پر سکون سمے دے شاعراں وچ حرارت تے سی پر اوہ فنی توانائی دی شکل وچ سی۔

پہلے دور دیاں نظماں وچ گیتاں دا رنگ ڈھنگ سی۔ جدکہ ایس سمے دی نویں نظم اپنی ذات وچ نویں نظم ہی نظر آوندی اے، جیہڑی نہ مثنوی اے، نہ گیت اے تے

نہ ترانہ اے۔ ایہنوں صرف نویں نظم ہی کہیا جا سکدا اے۔ نجم حسین سید، منیر نیازی تے سلیم الرحمٰن ایس سے دے رجحان ساز شاعر نیں جد کہ شریف کنجاہی بارے خاص گل ایہہ وے کہ آزادی توں پہلاں دی اوہناں دیاں نظماں نظماں ہی سن گیت نہیں سن۔

نجم حسین سید نے نظم وچ کئی نویں تجربے کیتے۔ اوہناں نے کلاسیکی رمزاں تے علامتاں نوں نویں معنے دتے تے ایہدے نال نال پرانیاں علامتاں دے اصولاں تے اجوکے سمے وچوں نویاں علامتاں دی گھڑیاں۔ اوہناں دیاں کئی نظماں وچ اک خاص طرح دا مکالمہ ہوندا اے۔ ایہناں مکالمیاں وچ بولن والے دا ناں درج نہیں ہوندا، اوہنوں اوہدے مکالے توں سیہاننا پیندا اے۔ نجم دا ایہہ خاص سٹائل پاکستانی شاعری وچ اک انوکھا تے نو یکلا تجربہ اے۔ نجم نے اپنے ایس خاص سٹائل نوں نویاں رمزاں ڈولن لئی بڑے بچویں تے پھبویں ڈھنگ نال ورتیا اے۔ اوہناں دی نظم "باہر دی اواز" دا وڈھلا حصہ ویکھو۔ ایہہ تھوڑا جیہا حصہ نظم دے پورے مفہوم نوں تے نہیں کھولدا پر نجم دے ایس خاص سٹائل دی دس ضرور پاوندا اے۔

کون پیا وچ ہیلو ہیلو کروائے
ایہدی خیر اے۔ اپنا ای بندائے
تھری ٹو سکس۔ فیر؟
کیہڑی پکچر؟
جتھے ہال چ کوئی نہ ہووے
پکچر ایویں بور کرے گی۔ ڈرائیو ٹھیک اے
ہیلو! ہیلو! ذرا ڈس کنکٹ تاں کر دیو
کوئی وڈا ای ڈھیٹھ اے، تھوڑی کیتیاں نہیں ایہہ گلوں لہندا
لکھ واری اسیں ڈس کنکٹ پئے کریے، ایہنوں ایہو ای نمبر ملنائے

تسیں ایکسچینج توں نہیں پئے بولدے
ایکسچینج توں اج کل کوئی نہیں بولدا
پر میں تے تہانوں ڈائل نہیں کیتا
سانوں ڈائل نہیں کوئی وی کردا

پر ڈائریکٹری
جیہڑے نمبر کتابیں چڑھ گئے اوہ نہ ملے ملایاں
باہر دیاں اوازاں بند نیں
کیہ کراں میں
جے اج گل نہ ہوئی مرجاں تاں، فیر کدی نہیں ہونی
کرنا کیہ اے
کن رسیور اُتے رکھو، انگلی ڈائل اتے
باہروں باہروں جاگدے لبھو، اندروں ہو جاؤ سُتے
سُتیاں سُتیاں جیہڑیاں چاہو اوازاں سن لو

نجم حسین سید دی شاعری فرد دی آزادی تے ایس توں بنن والے وسیب دی دس پاوندی اے۔ نجم اتے تصوف دا بڑا ڈونگھا اثر اے پر تصوف اوہناں دی شاعری وچ گھسے روایتی یاں صدری نشانیاں دی شکل وچ نہیں لبھدا سگوں اوہناں نے تصوف دی ریت نوں ویہویں صدی وچ جذب کر کے اوہنوں اک نویں حیاتی دتی اے۔

ایس دور وچ منیر نیازی دی ایمائی شاعری دی پنجابی وچ اک نویں اواز اے۔ ایس اواز نے باقاعدہ چونکایا اے۔ پر ایہہ چمک چنگیاڑے دی چمک نہیں جیہڑا ذرا کو چمک کے بجھ جاندا اے۔ ایہہ اک پوری کہکشاں اے جیہڑی قدم قدم اتے حیرانی دے نویں جہان اُگھیڑدی اے۔ منیر نیازی نے چیتیوں اوہلے لُکے ہوئے ڈر بھو پھرول پھرول کے باہر کڈھے نیں۔ فیر اوہناں نوں اک ایسی شکل دتی اے کہ ہُن اوہ جے واپس جانا چاہون تے بہتی کیتیاں شعور تک ای جا سکدے نیں۔ چیتیوں اوہلے اوہناں دی واپسی ممکن نہیں۔ من گنجھلاں دے وڈے وڈے ماہر ایہہ کم کلے دو کلے بندے دی سطح تے کردے نیں۔ پر منیر نیازی نے ایہہ کم وسیبی سطح اتے کیتا اے۔ اوہ پکیاں تھانواں تے آبسی وستیاں دا اک ایسا گبھرو اے، جیہڑا چڑیلاں تے خبیث رُوحاں دے شکار کردا پھردا اے۔ اوہدی ایس ہمت نال وستی والیاں دا ڈر خوف وی مکیا اے تے بد روحاں نال نجٹھن دا حوصلہ وی پیدا ہویا اے۔ دوجے بنے چڑیلاں نے وی ایہہ ویکھ لیا اے پئی ایتھے اوہناں دا گزارا ہُن مشکل اے۔ ایس ڈھنگ دا دوجا وڈا شاعر سلیم الرحمن اے۔

ایسے سے نکی نظم دا رواج پیندا ہویا وی نظر آوندا اے۔ انج تے آزادی توں پہلاں فیروز دین شرف تے آزادی توں بعد باقی صدیقی کول وی نکی نظم دے کامیاب تجربے مل جاندے نیں۔ پر ایس دوجے دور وچ نکی نظم دا باقاعدہ رواج پیا۔ منیر نیازی دی شہرت نے ایس رواج نوں ہور پکیرا کیتا۔ نظم دے گھونگھٹ سارے ای شاعراں نے نکی نظم دے تجربے کیتے۔ شفیع عقیل دیاں تن کتاباں نکی نظم دیاں چھپیاں۔ نکی نظم دے انج تے بہت کامیاب تجربے وی ہوئے پر بہتیاں نظماں وچ اوہ رمزیہ رنگ نہیں سی جیہڑا تھوڑے جیہے لفظاں وچ اک کھلارویں کہانی بیان کردا اے۔

ایس دوسرے دور وچ نویں نظم دے دوجے وڈے شاعراں وچوں افضل احسن، اقبال صلاح الدین، سلیم جہانگیر، منو بھائی، اسماعیل بھٹی، لئیق بابری، بشیر منذر، احمد ظفر، عارف عبدالمتین، سلیم کاشر، ماجد صدیقی تے تنویر بخاری وی شامل نیں۔ پابند نظماں راہیں سوچاں بھرے ہاسے وعظن والیاں وچوں عبیر ابوذری تے انور مسعود دے ناں بوہے اگھے نیں۔ اقبال صلاح الدین دی ٹھیٹھ زبان، افضل احسن تے سلیم جہانگیر دی شاعری وچ زمین دی خوشبو، منو بھائی دا کاٹ دار لہجہ، تنویر بخاری دی شاعری وچ بولدا ہویا پینڈو، لئیق بابری دی شاعری اتے فرانسیسی اثرات تے اسماعیل بھٹی اتے انگریزی ادب دا اثر ایس دور دی پنجابی نظم دیاں خاص سوغاتاں نیں۔

پنجابی دے ایس دور دا اک بہوں وڈا مُہاڑ غزل دی مقبولیت دا اے۔ پنجابی وچ غزل دی ہوند کوئی نویں گل نہیں۔ ولی دکنی توں چالھی ورھے پہلاں دے صوفی شاعر شاہ مراد خان پوری (وفات : 1702ء) توں پاکستان بنن تائیں ان گنت شاعراں دیاں غزلاں مل جاندیاں نیں۔ 1903ء وچ مولا بخش کشتہ دا "دیوان کشتہ" وی چھپیا۔ پر غزل نے اک مقبول صنف دا درجہ ایسے دور وچ آکے حاصل کیتا۔ ایہنوں رواج دین وچ پیر فضل گجراتی دیاں کوششاں دا بہت وڈا حصہ اے۔ پیر فضل انج تاں پہلے دور وچ ای اک چنگے غزل گو دی حیثیت نال ساہمنے آ چکے سن پر اوہناں دے اثرات ایس سے وچ آکے بھرویں انداز نال ساہمنے آئے۔ پیر فضل نے شاعری دے بیت بازی دے سکول وچ اکھ کھولی سی۔ اوہناں نے بیت بازی دے اُگھے تے سرکڈھویں شاعر احمد علی سائیں دی شاگردی وی اختیار کیتی تے بڑا چر بیت ای لکھدے رہے۔ اوہناں دے بیتاں تے غزلاں وچ عربی فارسی ترکیباں دی چوکھی ورتوں اتے احمد علی سائیں دا اثر ہی جاپدا

اے۔ مضمون وی اوہو ای نیں۔ اردو فارسی دی روایتی غزل دا خیالی محبوب اپنیاں ساریاں شوخ تے ہرجائی عادتاں نال پیر فضل دی پنجابی غزل وچ ملدا اے۔ اردو غزل جیہڑے ٹھماڑ تے علامتاں چھڈ کے اگے لنگھ گئی سی، پیر فضل نے اوہناں نوں پنجابی غزل وچ مڑ زندہ کیتا۔ اردو فارسی دی روایتی غزل دے مقابلے وچ پیر فضل دی غزل گوئی نواں موضوع تے نہیں رکھدی پر اوہناں مضموناں نوں پنجابی لفظاں نے اک نواں سواد ضرور دتا تے ایس دور وچ غزل نے بڑی مقبولیت حاصل کیتی۔ رؤف شیخ، ظفر اقبال، تائب رضوی، ماجد صدیقی، سلیم کاشر، بشیر منذر، تنویر بخاری، نذیر چودھری تے ہور کئی نویں شاعراں نے غزل ول بھرویں توجہ دتی تے پہلی چھال وچ ای ایہنوں جدید غزل دی سطح تے لے آئے۔ ایہناں شاعراں وچوں رؤف شیخ دا ناں ایس لئی سبھ توں اگھڑواں اے کہ اوہناں نے اپنیاں ساریاں فنی صلاحیتاں پنجابی غزل اتے ای صرف کیتیاں۔ پیر فضل توں بعد رؤف شیخ دا ناں ای پنجابی غزل دے حوالے نال پچھانیا جاندا اے۔

ایس سے دیاں گجھیاں نعتاں دے سلسلے وچ حفیظ تائب دا ناں اک نور منارے دی حیثیت رکھدا اے۔ نعت دے باغ وچ حفیظ تائب دا اک نواں رنگ ڈھنگ اک نویں باس لے کے آیا۔ انج تے ہر مسلمان شاعر نے اک ادھی نعت ضرور لکھی اے تے ایہدے توں اوہدی عقیدت وی بھرطور ثابت اے۔ پر شاعر دیاں فنی خوبیاں تے شعری صفتاں ویکھن لئی اوہدی دوجی شاعری ول جھات مارنی پیندی اے جد کہ حفیظ تائب نے اپنی عقیدت تے اپنیاں تخلیقی صلاحیتاں دوواں نوں نعت وچ رچایا اے۔ اوہ کالی کملی والے دی بارگاہ وچ اپنی عاجزی تے بے وسی دے نال نال اپنے سے دے دُکھ وی لے کے جاندے نیں۔ انج اوہناں دیاں نعتاں وچ سماجی شعور تے نویں سوچ ڈھنگ دا معیار اوسے سطح تے نظر آوندا اے، جیہڑا دوجے وڈے شاعراں دیاں صرف غزلاں تے نظماں وچ لبھدا اے۔

ایس دور وچ 1965ء تے 1971ء دیاں جنگاں دے حوالے نال وی بہت ساری شاعری وجود وچ آئی۔ ایہناں جنگی نظماں وچ بھاویں اک جذباتی اُبال سی پر ایہناں وچوں بہت ساریاں اج وی فن دی کسوٹی تے پوریاں اتردیاں نیں۔ ایہناں ترانیاں نے جیہڑی قومی خدمت کیتی اوس توں وکھ ایہناں دی اک وڈیائی ایہہ وی اے پئی ایہدے توں باقاعدہ قومی شاعری دا رواج پیا۔ شاعر زمین دی گل زیادہ کرن لگ پیا۔

اپنے وطن دی خوبصورتی تے ایہدی گودی وچ پلن والیاں دے صادق جذبیاں نوں زبان ملی۔ انج بہت سارے سُچّے ترانے تے نظماں وجود وچ آئیاں۔ ایتھوں تائیں کہ ایہہ موضوع غزل دے شعراں وچ وی آگیا۔

ایس دور دی شاعری دا اک موضوع خود پنجابی زبان وی اے۔ تحریک آزادی تے فیر تحریک پاکستان وچ پنجابی شاعری دا بڑا بھرواں حصہ سی۔ جد کہ پاکستان بنن توں بعد پنجابی لئی سرکاری سرپرستی دوجیاں سبھ پاکستانی بولیاں دے مقابلے وچ نہ ہون دے برابر سی۔ پنجابی شاعراں نے ایہی بے قدری نوں بڑا محسوس کیتا تے ایس سے دے بہت سارے شاعراں نے ایس موضوع اتے وی کجھ نہ کجھ لکھیا۔ حکیم ناصر نے "اپنی بولی اپنا اصلا" تے یعقوب انور نے "رانی دیس پنجاب دی" دے سرناویاں ہیٹھ لمیاں نظماں لکھیاں جیہڑیاں کتابڑی دی شکل وچ چھپیاں۔ ایس توں وکھ پہلے تے دوجے دوواں سمیاں دے شاعراں نے مختلف ڈھنگاں وچ اپنے جذبے دا اظہار کیتا۔ کجھ مثالاں انج نیں:

بول ذرا کوئی بول
بولیے
بول ذرا کوئی بول
روپ ترے دی ڈول سانی
توں سندر پنجابی رانی
دیس پنجاب میرے دی بانی
توں کی ایہہ ڈھول
بولیے
بول ذرا کوئی بول

(فقیر محمد فقیر)

بھئی میں کے دی بولی دا نہیں ویری' پچو چ دل دا بھیت کھولنا واں
مینوں ماں دے دُدّھ دی مہک آوندی' صابر بولی پنجابی جد بولنا واں

(اللہ دتہ صابر)

ہووے جگ وچ اوہدا وقار کشتہ' بولی اپنی نال جو پیار رکھے
(مولا بخش کشتہ)

بیٹھی ایں جے بالاں کول' پیو دادے دی بولی بول
(اکبر لہوری)

کل نوں کہوے نہ کوئی زبان والا' بے زبانیا تیری زبان کوئی نہیں

○

بولی اپنی نوں کدی کے ویلے چھڈن لئی تیار حیوان کوئی نہیں
بولی اپنی نال ہے ترا ہونا' بولی نہیں تے توں میری جان کوئی نہیں
(حکیم ناصر)

گلی گلی تے کوچے کوچے' جھگیاں تے درباراں وچ
کونسل وچ کچہری اندر' دفتر تے بازاراں وچ
دیس دے ذرے ذرے اتے' شہراں تے گلزاراں وچ
بولی پنجابی دا راج
رُک نہیں سکدا
ٹل نہیں سکدا

(محمد اسلام شاہ)

پنجابی شاعری دے ایہناں دوواں سمیاں وچ بابا عالم سیاہ پوش' احمد راہی' حزیں قادری تے کجھ ہور شاعراں نے بڑے چنگے گیت وی لکھے جیہڑے فلمی ہون دے باوجود شعری سفتاں وی رکھدے سن۔

تیجا دور

پنجابی شاعری دے تیجے تے اجوکے دور دے باغ وچ جیہڑیاں خوشبواں رچیاں ہوئیاں نیں اوہناں وچوں بہت ساریاں اوہناں پھلاں توں آرہیاں نیں' جیہڑے پچھلیاں رُتاں وچ کھڑے سن۔ ایس سمے جیہڑی نویں کھیپ ساڈے ساہمنے آوندی اے اوہدے وچ شاعراں دی تعداد حدوں باہری اے۔ قصبے قصبے تے وستی وستی پنجابی دے اچھے نوجوان سُنن نوں ملدے نیں کہ ہُن وڈیاں شہراں دا رعب صرف اوہناں تے پیندا اے

جیہڑے صرف وڈیاں شہراں دی وگلن وچ وٹے ہوئے نیں۔ پنجابی شاعری نے ایس دور وچ مقدار تے معیار دوواں پکھوں بڑیاں منزلاں ماریاں نیں پر چھپن چھپاون دے ویلے پہلاں توں وی گھٹ نیں۔ انج ڈھیر سارا ادب اکھوں اوہلے رہندا اے۔ ایس گلوں کے پارکھ نوں اجوکے ادب دی پرکھ کرن لگیاں ڈھیر اوکڑ وچوں لنگھنا پیندا اے۔

اجوکی شاعری دے ظاہرا مُہاڑ وچوں اک اُگھا مُہاڑ ترجمے دا اے۔ پنجابی وچ منظوم ترجمیاں دی اک بھرویں روایت پہلاں توں چلی آوندی اے۔ پچھلے دو سمیاں وچ وی علامہ اقبال دیاں تن کتاباں توں علاوہ غالب تے حافظ شیرازی دیاں غزلاں تے ترجمے کتابی شکل وچ چھپے۔ قرآن مجید دے پہلے پارے دا منظوم ترجمہ دی چھاپے چڑھیا۔ ایس توں وکھ "نواں عہد نامہ" تے انجیل دے ترجمے دی کتابی شکل وچ سامنے آئے۔ ایس دور وچ ترجمائیاں گئیاں کتاباں دی تعداد ترجمہ دے نیڑے تیڑے بندی اے۔ ایہناں وچ علامہ اقبال دے اردو تے فارسی کلام دیاں ترجمہ شدہ ست کتاباں وی شامل نیں۔ شیخ ایاز دی سندھی شاعری دا ترجمہ "جو نیل نے آکھیا" احمد سلیم نے کیتا۔ اردو توں غالب، فیض احمد فیض، وزیر آغا تے احمد فراز دی شاعری دا ترجمہ دلشاد کلانچوی، ماجد صدیقی، احمد سلیم تے فرحت نواز نے کیتا۔ انگریزی توں ماؤزے تنگ تے افریشیائی انقلابی شاعراں دے ترجمے مسعود منور تے ایس ایم اختر نے کیتے۔ ایہناں چھپیاں ہوئیاں کتاباں توں وکھ دیوان غالب دا اک معرکے دا ترجمہ اسیر عابد دا اے۔ اک غزل دے دو شعر ویکھو:

چتر چیکدا اے چتر کار کیہڑے کیہکمن گُنھیا وچ تحریر سائیں
چولے کاغذی ساریاں مُورتاں دے بے وسیاں بے تقصیر سائیں
کار کار نہ پچھ اکلاپیاں دی پتھر جند نوں بِک عذاب اندر
شاموں فجر اُڈیکدے کڈھ لے وُدّھ نہر پہاڑ نوں چیر سائیں

•

ایس دور دا اک ہور اُگھا مُہاڑ نعت دا اے۔ انج تے مسلماناں دیاں ساریاں بولیاں وچ سدا توں نعت لکھی جا رہی اے پر ایس دور وچ نعت نے خاص طور تے مقبولیت حاصل کیتی۔ باقاعدہ نعتیہ مشاعریاں دا رواج پیا۔ ایس دور دی شاعری وچ نعت

دی ہوند صرف رسم یاں ریت نبھاون لئی نہیں لکھی گئی سگوں ایہہ اعلیٰ شعری نمونیاں نال دی مالا مال اے۔ ایس سے دی نعتیہ شاعری اتے حفیظ تائب دے رنگ ڈھنگ دا وی گہرا اثر اے۔ اوہ ایس توں پہلے دور وچ ای اک اُچّے نعت گو دی حیثیت نال ساہمنے آ چکے سن۔

ایس دور وچ اردو دے کئی ہور وڈے لکھاریاں نے وی پنجابی شاعری ول توجہ دتی۔ ایہناں وچوں اشفاق احمد، فیض احمد فیض تے قتیل شفائی دے ناں خاص طور تے ذکر جوگ نیں۔ اشفاق احمد دیاں نظماں پنجابی وچ اک نواں ڈھنگ لے کے آئیاں۔ اشفاق ہوراں دا اصل پڑ ڈرامہ اے۔ اوہناں دیاں بہت ساریاں نظماں وچ وی اک ڈرامائی سین بندا اے۔ نگی پر بھرویں نظم دی جیہڑی ریت پچھلے دور وچ شروع ہوئی سی اوہدے وچ اشفاق احمد دیاں نظماں نے بڑا خوبصورت وادھا کیتا۔

ایس دور دیاں چھپیاں ہوئیاں کتاباں اتے اک نظر ماری جائے تے غزل دیاں ست اٹھ کتاباں دے مقابلے وچ نظم دیاں کوئی تن درجن کتاباں چھپیاں۔ نظماں وچوں جیہڑیاں کتاباں سرکڈھویاں نیں اوہناں وچوں نسرین انجم بھٹی دی "نیل کرائیاں نیلکاں" وی شامل اے۔ لمیاں نظماں دی ایس کتاب دی اک اک سطر توں کلاسیکی شاعری دا رنگ روپ تے پنجاب دا وسیب جھلکدا اے۔ اپنے معنیاں دے لحاظ نال ایہہ شاعری ویہویں صدی دے فرد دی کہانی اے۔ پنجابی وچ عورت ولوں عشق دے اظہار دی ریت نوں نسرین نے نویں معنیاں لئی بڑی کامیابی نال ورتیا اے۔ ایس دور دی نویں نظم دے دوجے وڈے شاعراں وچوں سرمد صہبائی، آصف شاہکار، غلام حسین ساجد، مظہر امام رضوی، عزت مجید، ناصر بلوچ، مشتاق صوفی، عذرا وقار، راشد حسن رانا، احمد سلیم، پروفیسر شارب، ڈاکٹر اسلم رانا تے رمضان شاہد دے ناں وی شامل نیں۔

جے اردو شاعری دے نال ٹکراواں تول کیتا جاوے تے پنجابی غزل اردو دے مقابلے وچ بہت پچھے نظر آوندی اے جد کہ نظم دے سلسلے وچ پنجابی بہت اگے وے۔ ایہدی اک وجہ تے دوواں زباناں دے ادب دا کلاسیکی پچھوکڑ اے تے دوجے پنجابی لفظاں نے جدید توں جدید شاعراں نوں وی زمین دے نیڑے ای رکھیا اے جد کہ اردو نظم وچ علامت نگاری بجھارتاں دی حد تائیں اپڑ گئی اے۔ خورے ایہو ای وجہ اے پئی علامت تے ابلاغ نوں سانواں رکھن لئی پنجاب دی اردو شاعری وچ پنجابی لفظاں دی

ورتوں دن بدن ودھ رہی اے۔

جتھوں تائیں ایس دور دی پنجابی غزل دا تعلق اے ایہدی مقدار تے معیار وچ پہلے توں کئی گنا وادھا ہویا۔ اک تے پچھلے دور نال تعلق رکھن والے کئی وڈے شاعراں نے ایس دور وچ غزل اتے زیادہ توجہ دتی۔ سلیم کاشر، افضل احسن، بشیر منذر، احمد ظفر، ماجد صدیقی تے تنویر بخاری دے ناں پنجابی غزل ول زیادہ جھکا دیاں اُگھیاں مثالاں نیں۔ ایہناں سرکڈھویں شاعراں دے اثر ہیٹھ ای پنجابی غزل گو شاعراں دی تعداد وچ بے پناہ وادھا ہویا اے۔ ایس دور وچ غزل دے نویں شاعراں وچوں اقبال سوکڑی، ریاض مجید تے عبدالستار سید اک نویکلے رنگ ڈھنگ نال ساہمنے آئے نیں۔ منظور وزیر آبادی نے پیر فضل گجراتی دی ریت نبھاوندیاں ہویاں اردو بحراں وچ کئی کامیاب پنجابی غزلاں لکھیاں نیں۔ نذر حسین بھٹی، پرویز بزمی تے سلطان علوی نے چینڈو رہتل وچوں بڑیاں ڈُجیاں رمزاں تے سینتاں غزل وچ رچائیاں نیں۔ یونس احقر، غلام مصطفیٰ بسمل، عبدالکریم قدسی تے اقبال زخمی نے شہری زندگی توں پیدا ہون والیاں گنجھلاں نوں غزل دی زبان دتی اے۔ نویں پنجابی غزل دی اک قدر جوگ کتاب "تتے دا روگ" نُنے نُنے چھپی اے۔ ایہدے خالق اکرام مجید ادب دی دنیا وچ ایس کتاب دے ذریعے اچانک ای ساہمنے آئے نیں تے اپنی فنی پکیائی تے انجوکے سوچ ڈھنگ پاروں پنجابی غزل دا اک سرکڈھواں ناں بن گئے نیں۔ میری جاچے ایس کتاب نوں پنجابی غزل دی ترقی دے ثبوت وچ بڑے مان نال پیش کیتا جا سکدا اے۔ اخباراں رسالیاں دے انبار وچوں جیہناں شاعراں دیاں غزلاں اپنے ول جھات پواندیاں نیں اوہناں وچوں عبدالکریم افضل، امین خیال، افضل باقی، ہجویری بھٹی تے صدیق تاثیر دے ناں وی شامل نیں۔ پنجابی غزل دے واجبی جیہے شاعراں وچوں میرے کجھ سجن میرا ناں وی لیندے نیں تے میں ایس توں انکاری وی نہیں۔

محمد صفدر میر

جدید شاعری وچ تصوریت دی لہر

جدید پنجابی تے اردو شاعری وچ غالب رجحان تصوریت دی بجائے تصوریت دا نظر آوندا اے۔ پچھلے کجھ ورھیاں توں ایہہ رجحان پہلے کولوں وی زیادہ گوڑھا ہویا اے۔ سلمان سعید دی شاعری بہت حد تک ایسے تصوریت دی نویں ابھردی لہر دا اک حصہ اے۔ میں انگریزی لفظ امیجزم دا ترجمہ تصوریت کرن تے مجبور آں کیوں جے پنجابی تے اردو دوواں وچ ہور کوئی لفظ مفہوم دے اوس تضاد نوں چنگی طرح پیش نہیں کردا جیہڑا امیج تے آئیڈیا وچ پایا جاندا اے۔ سگوں ایہناں دوواں لفظاں دا ترجمہ تصویر تے تصور ہون کر کے ایس تضاد نوں لفظی مناسبت دی حاصل ہو جاندی اے۔ مجرد تصویراں یاں امیجز پیش کرن والی شاعری تصوریت دے ضمن وچ آوندی اے تے مجرد تصوریاں آئیڈیا پیدا کرن والی شاعری تصوریت دے ضمن وچ۔

تصوریت دی لہر مغربی شاعری وچ ایس صدی دے آغاز وچ ابھری سی تے اجے تیک انگریزی تے دوجیاں یورپی زباناں وچ اک وڈے رجحان دی حیثیت رکھدی اے۔ سگوں یورپی شاعری دے اثر تھلے دنیا دیاں دوجیاں زباناں دی شاعری وچ وی ایس دا چلن عام ہویا۔ انج ویکھیا جاوے تے انگریزی تے دوجیاں یورپی زباناں وچ دی تصورات دی بجائے تصویراں پیش کرن والی شاعری مشرق، خصوصاً جاپان دی شاعری دے اثر تھلے پیدا ہوئی سی۔ جیس طرح یورپی مصوری وچ امپریشنزم دی تحریک جاپانی تے چینی مصوری دے زیر اثر پیدا ہوئی سی۔ جیہڑے لوکی مشرقی تے مغربی تہذیباں تے روایتاں دے چکر وچ پئے ہوئے نیں تے جدید پنجابی یاں اردو ادب وچ مغربی روایت دے اثر نوں قومی انا دے نال متضاد خیال کردے نیں، اوہناں لئی ایہہ جواب ای کافی اے کہ اج کل دے دور وچ مشرقی تے مغربی روایتاں رل مل کے اک ہو چکیاں نیں تے بہت کجھ جیہڑا سانوں مغربی روایت دا حصہ لگدا اے، حقیقت وچ مشرقی روایت دا

ای حصہ اے جیس طرح کہ شاعری وچ امیجزم تے مصوری وچ Impressionism اک لحاظ نال امیجزم نوں شاعری دی امپریشنزم کہیا جا سکدا اے۔ بجائے ایس دے کہ شاعر یاں مصور پڑھن والے یاں ویکھن والے دے ساہمنے اک منطقی خیال یاں بیان پیش کرے۔ اوہ اک مجرد تصویر یاں امپریشن پیش کردا اے۔ مثال دے طور تے میں سلمان سعید دی ایہہ نظم پیش کرناواں۔

اک بدل حیران کھڑا سی
میرے گھر دے اتے
ویڑھے وچ اُڈ دے سن پتر
کجھ ساوے کجھ سکے

ایس نظم وچ کوئی منطقی بیان، کوئی اخلاقی، معاشرتی، سیاسی یاں مذہبی خیال پیش نہیں کیتا گیا۔ محض شاعر دی اک لحاتی واردات پیش کیتی گئی اے۔ اک داخلی تاثر پیش کیتا گیا اے دو تن تصویراں دی مدد نال۔ اک بدل دی تصویر جیہڑا گھر دے اتے رُک جیہا گیا نظر آوندا اے، گھر دا ویڑھا جیہدے وچ ساوے تے سکے پتر اُڈ دے پھر دے نیں تے بس۔ ایہہ اک نکی جیہی منی ایچر پینٹنگ اے یاں کیمرے نال کھچی ہوئی اک محدود Low Key تصویر اے جیہدا مرکز اُڈ دے پتر نیں۔

تصویر دا کینوس محدود ہون دے باوجود ایس نظم وچ کسے کمی، کسے تھوڑ دا احساس نہیں ہوندا۔ سگوں اک مکمل تے ہمہ گیر قسم دے تاثر دا تجربہ ہوندا اے۔ سگوں جے اسیں تھوڑی دیر لئی ایہناں امیجز دے نال نال چلئے تے جذبے دی اک وسعت تے گہرائی دا احساس ہوندا اے تے نال ای ایہہ دی پتہ چلدا اے کہ شاعر نے آکھیاں بغیر ساڈے تک اک مکمل خیال وی پہنچا دتا اے۔ ایہہ خیال بدلدی ہوئی رُت دے بارے وچ اے۔ خزاں دے بہار وچ بدلن دی رُت جیہڑی اپنے متضاد تاثرات دی وجہ نال ویکھن والے نوں حیرانی وچ پا دیندی اے۔ ایہہ اوسے قسم دا شعری تجربہ اے جیہڑا بابا فرید دے ایس مصرعے وچ اے۔

فریدا رُت پھری، ون کمبیا، پت جھڑیں جھڑ پائیں

فرق دوواں شاعراں دے تجربے دا ایس گل وچ نہیں کہ اک نے خزاں دی تصویر پیش کیتی اے تے دوسرے نے بہار دی۔ فرق ایہہ وے کہ جتھے بابا فرید ایس مکمل تصویر نوں پیش کرن دے بعد نتیجہ اخذ کر کے ساڈے ساہمنے لے آوندے نیں اوتھے اج دا شاعر پڑھن والے یاں سُنن والے نوں آپ نتیجہ کڈھن واسطے چھڈ دیندا اے۔ بابا فرید بیت نوں انج مکمل کردے نیں۔

فریدا رُت پھری' ون کمبیا' پت جھڑیں جھڑ پائیں
چارے کُنڈاں ڈھونڈیاں' رہن کتھاؤں ناہیں

رہن کتھاؤں ناہیں دی خبر اک بیان اے جیہڑا واضح طور تے ساڈے کول اپڑ جاندا اے تے شاعر دے داخلی تے خارجی تجربے نوں میل کے اک کر دیندا اے۔ سلمان سعید دی نظم دے وچ ایسا کوئی واضح بیان نہیں پایا جاندا ہر چند کہ خبر یعنی بیان اوہدے وچ وی پایا جاندا اے' صرف ایہی گل اے کہ ایہہ بیان مستور اے تے 'لبھنا پیندا اے۔ ایہہ بیان بدل دے حیران کھڑے ہون دے اثر وچ پایا جاندا اے۔ جے آدمی غور کرے تے نظم نوں اپنے اتے اثر کرن دیوے۔

ایہہ مثال دین نال میرا مقصد ایہہ سی کہ امیجز شاعری تے روایتی شاعری دا فرق پیش کراں تے نال ای ایہہ وی دساں کہ شعری تجربہ اپنی ماہیت دے لحاظ نال اکو ای اے۔ بابا فرید دے بیت وچ وی شاعرانہ تجربہ امیج دے راہیں ساڈے تک اپڑدا اے تے اج دے امیجز شاعر دی نظم وچ وی اے۔

سوال پیدا ہوندا اے کہ ماہیت دے لحاظ نال شاعری دا اثر امیجز یاں حسیاتی تاثرات پیش کردا اے تے فیر اوہدے نال کسے قسم دا خیال یاں منطقی نتیجے یاں بیان دی بیچ لان دی کیہ ضرورت اے؟ ایہو ای سوال اج دے شاعر نوں مجرد تصویراں والی شاعری کرن تے مائل کردا اے۔ ایہدے نال اک ہور ضرورت وی شاعر نوں ایس قسم دے شعری تجربے یاں تکنیک ول لے آوندی اے۔ اوہ ضرورت ایس گل توں پیدا ہوندی اے کہ ساڈے زمانے وچ شاعر واسطے کسے وی قسم دے خیال یاں بیان نوں اوس دی متضاد کیفیت دے بغیر ویکھنا ممکن نہیں رہیا۔

اج دے زمانے دا انسان اک ایسے متضاد کیفیات والے معاشرے وچ پھس گیا اے' جیہدے وچ حقیقت دا کوئی واضح یاں راست تصور قائم کرنا ممکن ای نہیں رہیا۔

اِڈے گنجھل تے اپنے بیچ ایس دنیا تے ایس معاشرے وچ پائے جاندے نیں کہ شاعر ایس دے بارے وچ یاں ایس دے کسے دی پہلو دے بارے وچ واضح رائے قائم نہیں کر سکدا۔ کیونکہ اگلے ای لمحے اوس رائے دے برعکس تجربہ پیش آجاندا اے۔

علامہ اقبال دے ویلے تک حقیقت دا کوئی واضح تصوریاں بیان ممکن سی۔ ایسے واسطے اوہناں دی شاعری زیادہ تر خیالات یاں تصورات دی شاعری اے۔ ایہدا ایہہ مطلب نہیں کہ اوہناں دی شاعری وچ تصویراں نہیں ملدیاں۔ جے تصویراں یاں حیاتی پیکراں ول نظر پاؤ تے اقبال دی شاعری توں زیادہ بھری پُری شاعری اج دے جدید دور وچ نہیں کیتی گئی۔ اساں تے دراصل ایہہ مقدمہ قائم کیتا اے کہ شاعری اصلاً حیاتی پیکراں یاں تصویراں دی ہی تخلیق اے۔ جیس گل دے دوالے جدید ترین شاعریعنی امیجز شاعر پیا ہویا اے اوہ ایہہ اے کہ اگر شاعری دی ماہیت امیج وچ ای اے تے فیر اوہدے نال خیال دی بیج لان دی کیہ ضرورت اے۔ شاعری نوں اخلاقیات، سیاسیات، مذہبیات، معاشیات وغیرہ دا نعم البدل بنان دی کیہ لوڑ اے۔

علامہ اقبال دے زمانے دے بعد دی شاعری آہستہ آہستہ ساڈی مجرد تصویری شاعری ول مُڑ پئی سی۔ تصدق حسین خالد، میراجی، قیوم نظر، یوسف ظفر سگوں اک حد تک فیض احمد فیض دی 1930ء توں لے کے 1940ء تک دے علاقے وچ ایسے رستے تے ٹرے ہوئے سن۔ اوہناں واسطے روایتی شاعری دے رستے تے ٹرنا مشکل ہوگیا سی کیونکہ اوس دے خیال تے تکنیک دوواں وچ کوئی جان نہیں سی رہ گئی۔ اوہ شاعری بدلے ہوئے زمانے دے بدلے ہوئے انسان دی داخلی یاں خارجی زندگی دا کوئی عکس نہیں سی بنا سکدی تے ایہہ گل علامہ اقبال نے اپنی شاعری وچ ثابت کر دتی سی۔

امیجز شاعری ول اک ہور قدم 60-1950ء دے علاقے وچ اٹھایا گیا۔ ناصر کاظمی تے منیر نیازی وغیرہ دی شاعری دراصل شاعر دی داخلی کیفیت نوں خارجی کیفیت نال ہم آہنگ کرن دی کوشش اے۔ نال ای پروگریسو شاعری دی داخلیت تے تصورات دی بھرمار توں نکل کے زمین حقیقت نوں نویاں تے سجریاں اکھاں نال ویکھن دی کوشش سی۔

اج ویہہ سال بعد فیر ایس گل دی ضرورت ساہمنے آئی اے کہ شاعر نویں سر توں اپنی دنیا نوں ویکھے تے ایس دی سجری تصویر سجرے حرفاں وچ پیش کرے۔

پروفیسر نبیلہ عمر

پیر فضل گجراتی دا پندھ ------ "ڈونگھے پینڈے" تائیں

پیر فضل گجراتی پنجابی غزل دے پُرکھ تے رنگھے شاعر نیں۔ ادب دا اک قبیلہ اوہناں نوں پنجابی غزل دے آگوواں وچ رتھدا اے۔ پیر فضل دی شاعری دا ایہہ سوہن لگ بھگ اوہناں دی ادھ صدی دی تپیا اے کیوں جے موجودہ صدی دی دوجی دہائی وچ شعر آکھن والا ایہہ شاعر رسالیاں' اخباراں تے مشاعریاں راہیں ای ایناں مشہور ہوگیا کہ اوہدے سمکالی وی اوہدے اتے فخر کرن لگ پئے تے آوندے ویلیاں دے ناقداں نے ' غزل دا امام تے مجدد جیہے خطاب دتے۔ ایہہ خطاب نری نِری لفظالی نہیں ایہدے پچھے درداں' فکراں دے اوہ پینڈے نیں' جیہناں وچ رستے دا زاد' احساس دے کنڈے تے کرب دیاں تھولاں نیں' جیہناں نے پیر ہوراں دے قلم توں کئی غزلاں لکھوا دتیاں تے پنجابی غزل دی عمارت ایس نینہہ اُتے کھلوتی اے۔ "ڈونگھے پینڈے" نوں پنجابی غزل وچ جو مقام حاصل اے' ایہہ پلاں دی گل نہیں عمراں دی کھیڈ اے' جیہڑی حیاتی دیاں کٹھناواں تے اوکڑاں دے ڈونگھے پینڈیاں تے ٹکدی اے۔

پیر فضل ہوراں دی غزل نے جدوں ایس صدی دے دوجے دہاکے وچ مکھ مُہاندرا وکھایا اوددوں غزل دے کجھ دوجے شاعر وی اپنیاں تخلیقاں دے فن پارے پیش کر رہے سن۔ غزل گوئی دا ایہہ دور اوس تخلیق دا حصہ سی' جیہدا بی ہر تخلیق کار دے ذہن دی کسے نکرے موجود ہوندا اے' جیہدیاں جڑھاں دے ولاں وچ پورا وجود ہوندا اے۔ فیر اوہ پنگردا اے تے ویلے دیاں دُھپاں چھانواں تجربیاں تے جذبیاں دے اُتار چڑھا ایہنوں سگھنا بوٹا بنان وچ مدد دیندے نیں۔ پنجابی غزل دے ایس رنگھے شاعر تے سگھنے بوٹے نے جیس دور وچ غزل نوں اپنی پچھان بنان دا آہر کیتا اوہدے بارے

تقریباً سارے سُوجھوان تے کھوج کار اکو جیہی صلاح رکھدے نیں کہ ویہویں صدی دے مُڈھ وچ ایس صنف نے اپنے ہون دی دس پائی جد کہ ایہدے پچھوکڑ بارے ایہناں دیاں راواں انج نیں جیویں اک تاری دے دو بندیاں دی گل دی قدر اک ہووے پر اگھر دکھو وکھرے۔ کجھ دا خیال اے کہ غزل دی لوڑ پنجابی وچ مثنوی ورگی جاندار صنف کارن محسوس نہ ہوئی تے فیر کئی شاعراں دیاں کافیاں غزل رنگیاں ہون پاروں تے کجھ داستاناں وچ غزل ورگے شعراں دے اک تسلسل پاروں ایہدے ول باقاعدہ دھیان نہ دتا گیا۔ کجھ سیانیاں دا آکھنا اے کہ کافیاں یاں داستاناں وچ تسلسل دے مضموناں نوں غزل آکھنا ٹھیک نہیں۔ اصل وچ غزل شاہ مراد (وفات 1702ء) توں شروع ہوئی۔ جد کہ ایہدا باقاعدہ مُڈھ گاموں خاں (1916ء - 1860ء) توں بجھا' پر شعری پختگی نہ ہون پاروں گاموں خان دی غزل نوں اوہ سلاہنا نہ ملی' جیہڑی پہلے صاحب دیوان شاعر مولا بخش کشتہ (1955ء - 1876ء) نوں نصیب ہوئی۔

غزل دی ادبی تاریخ بارے کھوج کاراں تے ناقداں دے وچار سرمتھے تے پر ساڈی جاچے ایس مضمون دی لوڑ ایہہ اے کہ بھاویں غزل دا بانا مثنویاں تے کافیاں دے تانیاں وچ موجود سی یاں جدوں غزل لغوی معنیاں دے اعتبار نال پنجابی ادب دے نیڑے تے چانن بنی اے' رَڑے کھوج دے ول ای ول نیں۔ اصل وچ بھال ایس امر دی اے کہ جد وی ایہہ صنف کسے نہ کسے روپ وچ پنجابی وچ موجود سی تاں اوہدے سرناویں کیہ رہے نیں؟ ایہہ گل سارے پڑھن والے جاندے نیں کہ پنجابی ادب دا شعری تے نثری مزاج مڈھ قدیم توں ای کیہ رہیا اے؟ تے جیہڑیاں وی نویاں شعری تے نثری صنفاں ایس ادب وچ رچیاں تے اوہناں دے میلان کدھر سن؟ سانوں صرف ایتھے مڈھلی باقاعدہ غزل دے سرناویں دی بھال اے جیہڑی شاہ مراد توں شروع ہوندی اے۔

خداوندا ملا مینوں سجن اتنا اُڈیکاں کیوں
اُڈیکاں تے گناں تارے تے سرتوں لائیاں لیکاں کیوں

دوجے پنجابی غزل گو استاد گاموں خاں دی غزل دا شعر اے۔

لوک کہن کافر مالدار ہویا دیکھ خال سنہری رُخسار اُتے
یا ایہہ حکم خدا دے نال بیٹھا شاہ حبش تخت زرنگار اُتے

ایہناں دوواں شعراں نوں پڑھ کے شاید اوہناں ذہناں وچ اٹھن والے سوالاں دا جواب مل جاوے، جیہناں وچ غزل دی پنجابی وچ ہوند یاں نہ ہوند دے سوال نیں۔ ایہناں شاعراں وچ قریباً ڈیڑھ صدی دی وِتھ اے۔ ایہہ وِتھ تکھے کھوج کاراں لئی نویں بھال اے؟ پر ایہناں دوواں شاعراں دی غزل دے سرناویاں دا فرق دسدا اے کہ شاہ مراد اک درویش صفت شاعر تے سلسلہ قادریہ نال نسبت رکھدے سن تے پنجابی صوفیانہ شاعری دی لڑی دے اک شاعر جیہڑے اردوو دے وی شاعر سن اوہناں دی ایس غزل وچ مجازی رنگ وی حقیقت دے ول وچ اے جد کہ گاموں خاں نے غزل نوں اوہدے لغوی معنیاں وچ ورتیا۔ ایہدی ہور تفصیل ول جان وچ اصل موضوع "ڈونگھے پینڈے" دی شاعری توں پچھانہ ہٹن دا ڈر اے۔ ایس لئی اسیں ہُن اوس دور تے ماحول ول آونے آں جد پنجابی وچ ٹاویں ٹاویں غزل پر باقاعدگی نال لکھنی شروع ہو گئی تے جد اردو غزل دے نگارے چاروں پاسے وجدے سن۔ ویہویں صدی دے ایس دور وچ جگر مراد آبادی، فانی بدایونی، اصغر گونڈوی، بہزاد لکھنوی، اثر لکھنوی، سیماب اکبر آبادی، یگانہ تے دوجے کئی شاعراں نے اپنے اپنے مزاج تے سبھا مطابق بڑے مشہور سن۔ جیہناں وچوں جگر (رندی تے سرمستی) فانی (دردپسندی) اصغر (تصوف) یگانہ (جارحیت) پاروں بہتے مشہور ہوئے۔ ایس دور وچ پنجابی دے ایہناں شاعراں نے غزل نوں نہ صرف ایس ادب وچ رچایا، سگوں اپنے اپنے اسلوب راہیں اپنی پچھان کرائی۔

متر مل کے دغا کمان کُشتہ
بدل گیا ہے عجب ہوا دا رُخ

(مولا بخش کشتہ)

وہ دید ندیدیاں نوں اے نور خدا دے نور دیا
ارنی ارنی خدا دا واسطائی جلوہ دے جمال کوہ طور دیا

(عبدالغنی وفا)

جیون دے شوہ دریاواں وچ کیہ کم اے عقل دے بانجی دا
رب چاہے تے اک دن ڈوبے گا ایہہ وچ منجدھار سفینے نوں

(عبدالمجید سالک)

جوہر عشق نے ہاسا کیتا رہیا نہ رنگ جوانی دا
پت جھڑ وانگوں جھڑ گئے سارے رنگلے روپ شنگاراں دے
(استاد جوہر)

ویکھیا نہیں سی اجے مونہہ رج کے گلزار دا
رگھر گیا اے بجلیاں وچ آلہنا دکھیار دا
(فیروز دین شرف)

میں قربان امیر شکار مُڑ آ، نہ جا جنگل دے ول شکار دے لئی
ایہہ لے دل میرا، ایہہ لے سر میرا، ایہہ تیر دے لئی ایہہ تلوار دے لئی
(عیسیٰ امرتسری)

گلی تیری دیاں انجے اجے اداس بہاراں نیں
آ کے دیکھ فقیر تیرا اے اوسے طرح فقیر اجے
(ڈاکٹر فقیر محمد فقیر)

ستیاں بیٹھیاں دل دا بوہا کھڑک پیا اج فیر
اکھیاں دے وچ پیار پرانا رڑک پیا اج فیر
(عبدالمجید بھٹی)

خوشیاں دی ہُن مُکھ نہ کوئی
غم کھاہدائے اینا چوکھا
(حکیم شیر محمد ناصر)

چوٹ ہووے عشق دی گلی تے پے بن دے نیں شعر
فضل آجاندی اے آپے فکر زمانے دی جاچ
(پیر فضل گجراتی)

ایہہ مڈھلے غزل گو شاعر سن جیہناں غزل دے معیار تے مقدار نوں ودھایا تے ایس صنف نوں اردو تے فارسی غزل دے مقابل آن کھڑا کیتا تے ایس اعتراض دا جواب دتا کہ غزل پنجابی زبان نال رلا نہیں کھاندی۔ لغوی اعتبار نال ویکھیے تے ٹھیک جاپدا اے پر معنوی پکھوں ایہدے معنی مکا ای بدل جاندے نیں کیوں جے پنجابی زبان

وچ عاشق تے معشوق دی صورت حال فارسی تے اردو نالوں وکھری اے۔ پر ویلے دے نال نال سارے موضوعاتی اتار چڑھا تے تنوع پنجابی غزل دے موضوع بنے۔ ویلے دے اعتبار نال غزل دا موضوعاتی مطالعہ ایہہ موضوع کسے ہور ویلے تے، ایتھے ذکر اوس ویلے دی غزل دا اے جدوں پیر فضل ہوراں غزل آکھی، اُنج اسیں اوہناں دے کجھ ہمکالیاں دے شعر ایس لئی وی درج کیتے کہ مُڈھلی پنجابی غزل دے کجھ مُہاندرے دا گوہ لگے تے پیر فضل گجراتی دے "ڈونگھے پینڈے" دی غزل دے تجزیاتی مطالعے واسطے مدد مل سکے۔

ایہہ گل گوہ گوچری اے کہ جد کوئی نویں نروئی صنف کسے ادب وچ اپنی تھاں بنا رہی ہووے تے اوہدے کجھ نین نقش اوہناں زباناں توں آئی صنف دے نال رلدے ملدے ہوندے نیں۔ اسیں ویکھنے آں کہ مُڈھلی پنجابی غزل وچ فارسیت بھتی اے تے اردو دا رنگ نکھراوں اے پر رنگاں تے نکھار اوہناں دی ایس زبان نال جڑت پاروں اے کیوں جے ایہناں شاعراں نوں نری غزل ای نہیں لکھنی پئی سگوں ایہنوں ایس ادب وچ انج رچانا پیا کہ اوہ ایس زبان دی صنف جاپے تے ایہدا پرچار وی ہووے۔ ایس اوکھت نوں سکھالیاں کرن دا سہرا جتھے اتے دتے گئے شاعراں دے سراے اوتھے ایہناں ساریاں دے پیشوا تے آگو پیر فضل گجراتی نیں۔ اوہناں نے غزل نوں اپنے اُپڑ انج طاری کیتا کہ اپنے دوجے شعری مجموعے "ٹکوراں" وچ آکھن لگے۔

سوچاں دے ہر پنچھی تائیں پوریاں آون گُھریاں
خبرے کیہڑے سگھڑ سیانے بُنیا جال غزل دا
کوئی نہیں روکن ٹوکن ٹھاکن ہوڑن ہٹکن والا
چوکڑیاں ہر پاسے بھردائے شوخ غزال غزل دا
حمد، مناقب، نعت، قصیدہ، تہنیت، مرثیہ
جدھر مُڑے کوئی لے جاندائے رکھچ خیال غزل دا

پیر فضل گجراتی دی مُڈھلی شاعری وچ دی فارسیت تے اردو رنگ دی چھاپ دی وجہ اردو دے شاعر مرزا نثار حسین مبصر دہلوی دی استادی تے احمد علی سائیں دی قربت اے، سگوں حفیظ تائب دا آکھنا اے کہ پیر فضل ہوراں شروع شروع وچ مرزا مبصر دہلوی دے تتبع وچ اردو دے وی کجھ شعر آکھے۔ ایس ضمن وچ اوہناں نے

ایہناں شاعراں دی مثال دتی۔

زلف ہندو نے مار ڈالا ہے
لاش اٹھی ہری ہری کر کے

(مبصر دہلوی)

ادھر ہے حیا اور ادھر ناتوانی
نہ وہ دیکھتے ہیں نہ ہم دیکھتے ہیں

(پیر فضل گجراتی)

احمد علی سائیں دی قربت تے صوفی شعراء دے مطالعے نے اوہناں نوں پنجابی غزل ول پریریا۔ احمد علی سائیں پنجابی دے چو مصرعے تے دوہڑیاں دے وڈے شاعر نیں نسلاً ایرانی تے مادری زبان فارسی سی' پیر فضل دی مڈھلی غزل وچ فارسیت یاں فارسی اکھراں تے عربی ترکیباں دی ورتوں دی اک وجہ ایہہ وی سی جد کہ دوجی وجہ گجرات تے عربی زبان دا اثر اے کیوں جے برصغیر پاک و ہند دے مغربی کنڈھے تے واقع ہون پاروں عرب تے عجم دے تاجر ایتھے اُتردے رہے۔ اسلام دا سورج چڑھن ویلے بزرگ تے صوفی ایسے رستے ہندوستان آئے۔ ایس کارن گجرات دے لہجے تے قدیم عربی فارسی دا اثر سی تے عہد در عہد تُریا آن والا لفظی ترکیباں دا ورتارا ایس دھرتی وچ رچ مچ چکیا سی۔ مثلاً اوہناں دے ہاں آتش رشک' زُلف پیچاں' زُلف شبگیر' رقص بسمل' سمند ناز' ساقی' جام' مے' رند' زاہد شیخ ورگے لفظ عام نیں۔

بھلا رکھے سکندر تے کیہ رکھے مرے حسن دے بادشاہ نال نسبت
گھوڑے زمیں نمانی تے اوس پھیرے اپنے دلاں دے شہر تسخیر کتے

ایہہ کوہ آرہیائے ماہ لقا اللہ اللہ
ہے پرنور ساری فضا اللہ اللہ

فتنہ پرور اک اکلی' نہ نگاہ یار سی
عشوہ سی' انداز سی' رفتار سی' گفتار سی

ایہہ لفظی ترکیباں ساڈی اوس ویلے دی شاعری دے اوس نفسیاتی ماحول دل

دھیان دواندیاں نیں، جیہناں نال کسے شاعر دے اوس انفرادی تے اجتماعی شعور نال گوڑھا رشتہ ہوندا اے۔ "ڈونگھے پینڈے" وچ اجیہیاں ودھیریاں غزلاں تے شعر نیں، جیہڑے فارسی اکھراں تے عربی ترکیباں نال بھرے نیں، پر ایہناں نال جڑت دے نال نال اوہ پنجابی تہذیب تے ثقافت توں وی لانبھے نہیں رہے جے اوہ بلبل نوں عاشق دکھاندے نیں تے چکور نوں وی وسار دے نہیں۔

واٹاں لمیاں ویکھ کے ڈولے نہ دل وچ ہمتاں ہون چکور دیاں
روشن چن وچ جیہناں دے عکس پینڈے اوہ کوئی سوکھیاں نہیں دلدار ملدے

کم ہمتاں نوں چھڈو جیہناں گل وچ رسے پائے
بام فلک تے ویکھ لایاں سنیاں کویں چکوراں

چکور دی علامت توں ایتھے پیر ہوراں پنجاب دی جرات، بہادری، بانکپن تے اوہ دلیری وکھائی اے، جیہڑی ایس مٹی تے تہذیب دا حصہ اے۔ ایجی تہذیبی رچاؤ ٹہل نکور نہ صرف اوہناں دی شخصیت دا حصہ ای سگوں ایہدا پرچھانواں اوہناں دی شاعری وچ ودھیرے اے پنجاب دی مٹی دا ایہہ رچا اوہناں دی ایس غزل وچ ویکھو۔

سدا نہ دن سونے رونٹے سدا نہ نویاں کوراں
سدا نہ رنگیاں توڑی لاچا، سدا نہ بانکیاں ٹوراں
سدا نہ رکن رمن ساون والی سدا نہ کوئل کوکے
سدا نے امبیاں ہیٹھاں آ کے پیلاں پانیاں موراں
سدا نہ نازک شاخاں اتے حال پھلاں نوں پینے
سدا نہ گیہہ کے فضل قوالی کرنی بلبل ہوراں

پیر فضل ہوراں دی پنجابیت وچ فارسیت انج گنھی ہوئی اے کہ اوپری نہیں جاپدی۔ ایہہ گل کوئی اچرج وی نہیں اقبال تے غالب دے ہاں بہت سارے اردو شعراں وچ فارسی دے لفظ ملدے نیں، پر اوہناں دی شاعرانہ عظمت وچ فرق نہیں پیا۔ حفیظ تائب ہوریں مہرو ماہ فضل نمبر (جولائی اگست 1965ء) دے صفحہ 85 تے لکھدے نیں۔

"موجودہ صدی کے پہلے ربع کے آخر میں پیر فضل حسین، عبدالغنی وفا، ڈاکٹر

فقیر قسم کے لوگ اس میدان میں اترے' چونکہ یہ لوگ عربی' فارسی کے ادب پر بھی گہری نگاہ رکھتے تھے اس لئے انہوں نے اس صنف سخن کی عظمت اور بلند امکانات کو آشکار کیا اور فارسی کی تمام مروجہ بحروں میں حقیقی احساسات' مشاہدوں اور زندگی کے تجربوں کو پنجابی غزل کا جامہ پہنا کر لوگوں کو ایک نئے ذوق سے روشناس کیا۔"

پیر فضل گجراتی نے نہ صرف فارسی تے اردو لفظاں دی ورتوں کیتی سگوں کئی شعر ایہے نیں کہ فارسی تے اردو شعراں دا ترجمہ جاپدے نیں۔ اوہناں شعراں وچوں کجھ ونگیاں۔

نیکی کن اے فلاں و غنیمت شمار عمر
زاں پیشتر کہ بانگ برآید فلاں نماند
(سعدی)

نیکی کر لے اے فلانے تے کر کجھ عمل سیانا
ایہہ اک روز آوازہ آونا نہیں اج رہیا فلانا
(پیر فضل گجراتی)

خاکساران جہاں را بحقارت منگر
توچہ دانی کہ دریں گرد سوارے باشد

اوہ غلط انداز نیں جو میلی نظرے خاک نشیناں نوں ویکھدے نیں
گھوڑاں اُڈدیاں دے اوہلے پتہ کیہ اے جے کوئی لکیا شتر سوار ہووے
(پیر فضل گجراتی)

غالب دا مشہور شعر اے۔

میں نے مجنوں پہ لڑکپن میں اسد
سنگ اٹھایا تھا کہ سر یاد آیا

ایس مضمون نوں پیر فضل ہوراں اپنی غزل وچ انج بنھیا اے۔

اپنے پچھے پئے ہوئے بالاں دے لشکر یاد نیں
تیرے جھل اندر جو کھاوے سن پتھر یاد نیں

میر تقی میر دا شعر اے۔

جی میں تھا کہ یوں کہتے یوں کہتے جو وہ آتا

سب کہنے کی باتیں ہیں کچھ بھی نہ کہا جاتا

پیر فضل دا انداز ویکھو۔

دل وچ آکھدا رہنا واں ایس واری رکھ دیاں، گا کھول کے حال دل دا آ ساہمنے جان اوہ جدوں میرے کردا صرف حضور حضور رہناں

غالب دا ایہہ شعر ویکھو۔

ہزاروں خواہشیں ایسی کہ ہر خواہش پہ دم نکلے
بہت نکلے مرے ارمان لیکن پھر بھی کم نکلے

ایسے ضمن وچ پیر فضل دی غزل ویکھو۔

مقابل تے مرے اج مار کے جیہڑے وی خم نکلے
کجھ اپنے آشنا نکلے، کجھ اپنے محترم نکلے

"ڈونگھے پینڈے" وچ ایسے شعراں دی تعداد 25 توں 30 تائیں اے، اوس دور دے دوجے شاعراں دے ہاں وی فارسی اردو لفظاں دے نمونے وی ملدے نیں۔ ایسے کارن ڈاکٹر فقیر محمد فقیر آکھدے نیں۔

ٹاویں ٹاویں لفظ پرائے، باہر قلم دی واکوں
جیہڑے ساکوں اردو ورتے، میں ورتے اوس ساکوں

پیر فضل دے ایس عمل دی پذیرائی لئی مشکور صابری دے وچار ساڈی بہتی مدد کرن گے۔

"اوہناں اپنے رنگ وچ اردو غزل دیاں ساریاں روایتاں اپنائیاں جیہناں وچ میر دیاں آہواں، غالب دا تفکر وی اے۔ اوہناں دی فکری پہنچ جے پنجابی غزل نوں اردو فارسی دے مقابلے توں اگے نہیں لے جا سکی تے اوہدے توں پچھے وی نہیں رہن دیندی۔"

ایہناں وچاراں نوں ڈونگھے پکھوں ویکھیے تاں ایہہ پکی پیڈی اے کہ پنجابی غزل دی نینہ اوہناں ساریاں نویاں عمارتاں نوں اپنے اتے اساری کھلوتی اے، جیہڑی پیر فضل ہوراں رکھی سی۔

ویلے دیاں بدلدیاں رتاں نال ذہناں تے دلاں دے سوچاں دے پنچھی وی اگانہہ توں اگانہہ اُڈ دے نیں۔ نویاں راہواں تے جدت نال، ایہہ روانی اوس تسلسل

ول اشارہ اے جیہڑا کہ ایس فطرت تے کائنات دے ہتے وچ اے' شاعر دا فطرت نال اک اچھوتا ناطہ ہوندا اے' ایس کارن ایہدیاں خاصیتاں دا اوہدے اندر ہونا لازم اے تے جے کر انج نہیں تے آمد تے آورد والا سوال ہنگر پیندا اے تے ہر تخلیق کار تے ادب عالیہ دا ماہر ایس کجھ نوں سمجھدا اے۔ اقبال دے ہاں ایہہ شعور' جیہڑا لاشعوری طور تے اوس شاعریاں تخلیق کار دے شعراں تے تخلیقاں وچ عمل کردا اے' ودھیرا ملدا اے' پر ایہہ جانن لئی اقبال دی سوچ دے نیڑے ہونا لازم اے۔ جے انج آکھیا جاوے کہ "ڈونگھے پینڈے" دی شاعری دی کجھ اجیہیاں صفتاں تے کمالاں نوں اپنے اندر لپیٹے ہوئے اے تے غلط نہیں' ویلے دی دھار دے نال نال پیر فضل دی غزل وچ تنوع تے تغیر دا اک وڈا ریلا آیا' جیہدے نال "ڈونگھے پینڈے" دا قاری بڑی تازہ تے نروئی فضا وچ ساہ لیندا اے تے کیفیت دے وکھو وکھرے موسماں توں لطف اندوز ہوندا اے۔

برہوں وچ تجنا پیندا اے آسائشاں نوں آراماں نوں
کنڈیاں تے ٹرنا پیندا اے گلبدناں نوں گلفاماں نوں

بڑھدا بڑھدا عشق میرا ہوگیا دیوانگی
گھٹدی گھٹدی اوس دی شوخی حیا تیک آگئی

کوئی جگہ نہ رہندی بولن دی' جد ونج ولاں دے پینڈے نیں
نیناں دے دھرم ترازو تے تلدی اے جنس پیاراں دی

شعری فن دی بنیاد مادیت تے نہیں سگوں جذبیاں اتے ہوندی اے' ایہہ تے لفظاں دا اوہ پراگا اے' جیہنوں شاعر شعر دے اصول نال اجیہی صورت وچ ترتیب دیندا اے کہ اوہدے اندر پورا فنکار نظریں آوندا اے بھاویں اوہ معمار دی صورت ہووے مصور دی یاں موسیقار دی' ایہہ ردھم اوہدے فن وچ کسے نہ کسے صورت وچ موجود ضرور ہوندا اے۔ ردھم ہے ای اوس ترتیب دا ناں جیہنوں ویکھ کے محسوس کرکے دل نوں سرور تے اکھ نوں مستی آوے' تے جے کر شاعری وچ موسیقیت نہ ہووے تے دل دے تار نہیں وجدے' لفظاں دی موسیقیت نال سانجھ نہ ہووے تے اوہ شعر سچائی توں

اچرج جاپدا اے۔

ایتھے اک گل ات ضروری اے کہ شاعرانہ سچائی شاعر دے داخلی تجربے نال
رَل مِک تے سانجھی ہووے۔ ایہدے توں بغیر سُنن والے دے شعور وچ شدت دی
کیفیت پیدا نہیں ہو سکدی تے نہ ای اوہ اوس تخلیقی عمل وچ رل سکدا اے جیس وچ
شاعر نے شعر تخلیق کیتا سی۔ پیر فضل دی شاعری وچ موسیقیت تے ترنم دے بڑے
ڈھنگ نیں۔ ایہدے وچ شوخی تے ہلکی جیہی چوہل وی اے' جیہدے چوں غم تے درد
دی آواز دی غم دے ساز طرح سکدی اے۔ پیر فضل دے درد بیاناں دے ہوکے اخ
لیندے نیں۔

بعیت فضل ایسی نال غم دے مل گئی میری
گھروں باہر نہ نکلاں میں' دلوں باہر نہ غم نکلے

کیہ ہویا سینہ وِنھ گیا یا جگر اساڈا چیر گیا
ایہہ خوشی اسانوں تھوڑی اے' نہیں خالی تیرا تیر گیا

میں راز محبت اوہدی دا' دل اپنے وچ چھپایا سی
اج شوخ مُنے وچ ہنجواں نے دس دتا خاصاں عاماں نوں

غماں وچ موسیقیت تے ترنم دی لے جگاون والا ایہہ شاعر اپنے بارے آپ
آکھدا اے۔

پھولیا تے اوہ نکل آیا غماں دا بادشاہ
فضل نائیں اک فقیر بے نوا جاتا سی میں

پیر فضل دے کول داخلیت تے خارجیت دے ہر احساس لئی لفظ موجود نیں۔
اوہ اپنے اُپرّ واپرن والی ہر کیفیت نوں لفظی بانا بڑے سوہنے نال پواندے نیں۔ اوہ تے
ایسے فنکار نیں جیہڑے حیاتی دے بہت سارے پکھاں' بندے دیاں اندرلیاں کیفیتاں
نوں لفظاں راہیں پیش کر دے نیں۔ جذبیاں نوں حرف دین والا شاعر کسے نہ کسے نقطے
تے ضرور اَپڑدا اے ایجہا نقطہ جیہدے اپر ذات دا اُسار ہوندا اے تے اک نقطہ جیہڑا
ہر تخلیق کار دا بنیادی نقطہ اے' اوہ ہے عشق۔ عشق جو انسانی فطرت وچ ازلی عنایت

اے، فطری کشش اے ۔ عشق محبت دی اوہ حد اے جتھے اپڑ کے اک سچا عاشق سوائے معشوق دے ہر چیز توں بے نیاز ہو جاندا اے۔ حسن دی قدر افزائی عشق دے چراغ نال ای روشن ہوندی اے۔ پیر ہورین ایہدے مُڈھلے سواداں توں مگرلے دُکھاں توں دی باخبر نیں تے ایہدے وچ ای خوشیاں بھالدے نیں۔

پچھوں پچھوں نکل آئے وچوں وچوں دکھ ای دکھ
پہلاں پہلاں عشق تائیں مشغلہ جاتا سی میں

رنج عشق ہے خوشی دا پیش خیمہ، ایہدے ہوندیاں کد نزدیک آوے
غم، الم، کاوش، خلش، فکر، چِنتا، دکھ درد، تکلیف آزار کوئی

عشق دے رنج نوں خوشی دا پیش خیمہ قرار دین دا انداز تے ہر طرح دیاں کٹھناواں دے وجود توں سریوں ای انکار کر دین دا طور طریقہ عاشق نوں بے خوف، ندھڑک تے اُچیری ہمت والا بنا دیندا اے تے ایہہ بے خوفی، ندھڑک پن تے اچیر ہمتی اوہدے وچ اوہ جگرا پیدا کر دیندے نیں۔ جیہڑا مصیبتاں دے پہاڑاں نوں رُوں دی طرح پنج کے رکھ دیندا اے تے عاشق دی شخصیت وچ ترفع (Sublimation) دے عمل نوں اُگھاڑ کے اوس نوں دوجیاں واسطے دیوے دی طرح فیض رساں بنا دیندا اے۔

دے ہمت رب مینوں کوئی کر چنگا کم جاواں
میں بن کے خود دیوا اپنی تُربت اتے جگاں

ترفع دا نظریہ دین والا مغربی نقاد لانجائنس آکھدا اے کہ "ایہدا مقصد شعر تے نثر دوواں وچ انساناں نوں وجدانی کیفیتاں والا بنانا اے۔"

ترفع وچ خیال اڈاری، جذبات دی شدت، صنعتاں دی ورتوں، شعری زبان، استعارہ، تشبیہ، لفظاں دی ترتیب تے مبالغے دی بڑی لوڑ ہوندی اے۔ "ڈونگھے پینڈے" وچ ایہناں ساریاں لوڑاں نوں نہ صرف پورا کیتا گیا سگوں سوہن نال شعر وچ بنھیا گیا، ونگی لئی ترتیب وار اک اک شعر۔

میں بے صبر تے نہیں کے ہور گلے، بیٹھا اکھیاں توں جاری نیر کرناں
لگی ہوئی اے پُتلیاں دے وچ جیہڑی، صاف کے دی پیا تصویر کرناں

میرے دل نوں جے کر خوشی ہووے، تاں دی اکھیاں تھیں ہنجو نکل آون
ایہہ نشانیاں غماں دے پھٹ دیاں، کدی جاندیاں جاندیاں جانیاں نیں

متھے لگنے جوگ نہ رہیوں کدھرے بیٹھا ہتھ متھے اتے ماردا رہو
متھا سوہنیاں نال نہ کدے لائیں، رہی سی ٹھاکدی فضل گجرات ساری

سدا اوہو نویں، اوہو نروئے
جو تیرے عشق وچ ہنڈے ہوئے نیں
اُتّے والے دووّیں شعر ترتیب وار صنعت تجنیس تے صنعت تضاد دی اک اک ونگی اے۔

لگ ساریاں لوواں جاندیاں نیں، تکرار دیاں اصرار دیاں
جیس ویلے ظاہر طور اتے، کجھ آ چمکارے ہوندے نیں

ایہہ پتھنی سی متے آن کے تے اوہ اکھ جھمکنے وچ نہ پرت جائے
کرنی پئی اوہدے انتظار اندر، نرگس وانگ چشم انتظار پیدا

باغ ارم تھیں ودھ سہانا بندی خانہ تیرا
واہ خوش بخت جنہاں نوں وجن زلف دیاں کڑیاں

نزع ویلے، جنازے تے، قبر تے
اوہ آ جاوے شتاب آوے نہ آوے
مبالغے بارے ایس مغربی نقاد دے وچار نیں کہ جیہدے بارے ایہہ گمان نہ گزرے کہ ایہہ مبالغہ اے تے ایہہ اوس ویلے ممکن اے جدوں اوہ احساس دے شدید اظہار دے دوران پیدا ہویا ہووے تے موقع محل دی قدر تے اچیائی نال جڑت ہوئے۔
پیر فضل دی ایہہ فنکاری دی "ڈونگھے پینڈے" دیاں شعراں وچ موجود اے۔
رب دشمن نوں وی دے نہ مکدے نیں سال وراگاں دے

پل اک ہزار دیہاڑی دا، اک گھڑی ہزرا مہینے دی

!

اگ لگے جیہاں بیاناں نوں سڑ کیوں نہ میری جیبھ گئی
میں ذکر خزاں دا کر بیٹھا، ماہی دا چہرہ جھوں گیا

اک نہر وہندی دے دندے تے جد تیشے والا یاد پیا
شیریں نے رو رو کر چھڈیاں سن، دو نہراں اک نہر دیاں

گھڑیاں، پہر، دن، ہفتے، تے رہے کدھرے بھاویں رہے مہینیاں تیک وسدا
کتھوں ابر سیاہ دا حوصلہ اے ریساں کرے میری چشم زار دیاں

شاعر دی شخصیت وچ ترفع دا ایہہ عمل دل لگی نال نہیں سگوں دل نوں لگی چوٹ تے درد دے امرت پھل نال ہوندا اے۔ اوہ درد جیہڑا شاعر دے تحت الشعور وچ حیاتی دے تجربیاں تے عشق دے جذبات نال وسدا اے تے شاعر دا پندھ تے منزل ایہو کجھ ہوندا اے، پاندھی شوق دے ایس سفر وچ ڈگ دی پوے تے عشق دی قوت اوس نوں سمبھال لیندی اے جیہڑی ایسے درد دی دین اے۔

ہن سی دی کیتیاں شرم آوے، کدی عادتاں سن فریاد دیاں
کھا کھا کے چوٹ تے چوٹ آخر میرا ہوگیا دل کمزور پختہ

پھولیا تے اوہ نکل آیا غماں دا بادشاہ
پہلاں پہل عشق فقیر بے نوا جاتا سی میں

مدھ قدیم توں متھے گئے حسن تے عشق دے مضموناں دیاں تعبیراں دے منطقی تضیئے "مجازی تے حقیقی" نوں پیر ہوراں اپنے شعراں وچ انج بیان کیتا اے کہ مجازی رنگ دے شعراں وچ محبوب کج ادا، بے وفا، ناز نہورے، ستم کرن والا اے۔ لیکن شاعر ایہدے وچ وی وصل دے مزے گھڈا اے۔

اوہ ستم، اوہدے لطفوں گھٹ ناہیں، اوہدے نال رابطہ چاہی دا اے
دل ستم برداری دا بیٹھ جائے، تھک کے جس ویلے ستم کوش بیٹھے

تے محبوب دیاں ایہہ ستم ظریفیاں فضل ہوراں دے اندر کوئی منفی صورت یاں رویے نوں جنم نہیں دیندیاں سگوں اوہ ایتھے وی فراخدلی دا مظاہرہ کردے نیں حتیٰ کہ رقیب وی اوہناں نوں حسین جاپدے نیں۔

کدی خاراں نوں سنگیاں پھلاں دے آجاندے نیں چیتے
رقیب وی مینوں دِلربا معلوم ہوندے نیں

اردو شاعری دے پچھوکڑ وچ جد رقیب دی گل آوندی اے تے اک حسد' رشک تے بدلہ' انتقام دی فضا ساہمنے آوندی اے لیکن پیر ہورین ایس جذبے دی تقلید نہیں کیتی سگوں حقیقت ایہہ وے کہ فضل دی غزل وچ رقیب دا کردار جانداریاں وڈا نہیں اے۔ اوہ ایتھے بڑی اعلیٰ ظرفی دا مظاہرہ کردے نیں جتھوں اوہناں دی شخصیت دے سبھاداوی پتہ چلدا اے۔

لیا کھول خط غیراں تے کیہ ہویا' جو میں روندیاں لکھیا سی
کھل جاندی اے نمی دے نال جیہڑی پڑھی کسے توں نہیں تحریر جاندی

میں جو درد فراق دے مزے لُٹاں' کسے غیر نوں ہون نصیب کتھے
من لیا رقیب ای نہیں' پر شریک کوئی میرا بارات دے نیں

اوہناں نوں جیہڑا عنصر اوہناں دے مقام توں ودھان دی کوشش کردا اے' اوہ رقیب اے۔ انج جاپدا اے جیویں رقیب اوہناں دی ای ذات دا اک حصہ اے۔ اوسے وجود دا ٹوٹا اے سگوں ایہہ عمل اوہناں دی ذات وچ اک مثبت سوچ پیدا کردا اے تے ایس سوچ دے پچھے ظرف دی وڈیائی اک اہم محرک اے۔

مینوں عشق نفاستاں بخشیاں نیں' حسن اوس نوں سوہل بنا دتا
اوہدا خار وی پھلاں دی باس مینوں' میرے پھُل چُبھن اوہنوں خار وانگوں

تے حسن دی ایہہ کشش' شوق دی چِنگ تے آرزو دے رولے ایہہ عشق دیاں دولتاں نیں' جیہڑیاں ہر زبان دے ادب وچ موجود نیں۔ پیر فضل ہورین حسن تے عشق دیاں ایہناں دولتاں توں نہ صرف لطیف احساسات اپنے اندر اُگھاڑدے نیں سگوں ایہہ جذبات جد ظاہریت دا چولا پاندے نیں تے فطرت دی اک زندہ حقیقت تے سچائی دے روپ وچ ساہمنے آوندے نیں۔ حالی نے آکھیا سی۔ "Natural شاعری سے

وہ شاعری مراد ہے جو لفظا" و معنی" دونوں حیثیتوں سے Natural یعنی فطرت یا عادت کے موافق ہو۔"

"ڈونگھے پینڈے" وچ Nature دے ایہہ رنگ روپ انج نکھردے نیں۔

صبا کیوں دن بدن اینی معطر ہوندی جاندی اے
پتہ لگائیے فجریں سیر نوں سرکار جاندے نیں
غلط نوں اوہ صحیح آکھے تے پرتاندا نہیں کوئی
اوہ جدھر مونہہ کرلے، اودھر زمانے دی ہوا پرتے
صبا نوں ہتھ کدوں تک جوڑے نیں
کدوں تک قاصداں دی انتظاری
نکل باہر حریم ناز وچوں
مکا دے عاشقاں دی گریہ زاری
حکومت عشق وچ قاعدے قانون وکھرے نیں
لہاندے نیں سراں نوں جیہڑے بن سردار جاندے نیں

"ڈونگھے پینڈے" دی غزل دی مجموعی فضا حسن دیاں اداواں تے عشق دیاں کیفیتاں دا مرقع اے۔ فضل ہوراں دے دل دے محرک جذبیاں وچ رشک تے رقابت دا جذبہ وی سکدا اے۔ شوق دے معاملیاں تے محبت وچ اوہناں لئی دُوج ناقابل برداشت اے، پر فضل ہوراں دا ایہہ جذبہ کسے خاص فرد کولوں نفرت نہیں سگوں حیاتی دیاں منفی تے تخریبی قدراں توں بے زاری دا اظہار اے۔ ایہہ دراصل اوہناں باطنی خباثتاں دی مذمت اے جیہناں دا مقصد انت ہوس کوشی، عشرت کوشی، فتنہ پھیلانا تے الزام تراشی اے۔ ایتھے فضل ہوراں دا لہجہ بڑا تلخ اے۔

رہندائے واعظ نوں اٹھے پہر حوراں دا خیال
ایس دوزخ جوگے نوں اک پارسا جاناں سی میں

اوہلے وچ جیس دے ہوندیاں نیں غرضاں اوہ الفت ٹھیک نہیں
جیس پاروں کڈھے جاندے نیں مطلب اوہ چاہت ٹھیک نہیں

پیر فضل ہوراں دی شخصیت دا اک ہور پکھ جیہدا تھوہ "ڈونگھے پینڈے" وچ

کئی تھانواں تے بھرویں انداز نال ملدا اے، اوہ اوہناں دی دوریش صفتی اے، جیہڑی اوہناں دے مزاج دا حصہ سی نالے مذہب، تصوف تے فقر دی دولت اوہناں نوں خاندانوں ملی۔ فکر دی صفائی، طبیعت دی روانی، دردمندی تے بصیرت رب ولوں عطا ہوئی۔ حضرت شاہ دولہ دریائیؒ دی نسبت نے رنگ لایا تے آپ نوں حق دی راہ دا پاندھی بنا دتا۔ اوہناں ایس راہ تے عشق نوں بیان کرن لئی ساقی، مے خانہ، بلبل، چکور ورگیاں علامتاں ورتیاں۔ عشق ربی دی راہ دے ایہہ صوفی منش شاعر تغزل تے شعریت دا پلہ اوودوں وی نہیں چھڈدے، جدوں اوہ کسے روحانی واردات یاں تجربے دی گل کتھ کر رہے ہون۔ تصوف وچ تغزل دی ونگی۔

اوہدی مست جوانی موندھے سارے جام گلابی
مے نوشاں نوں صوفی کر گئے اوہدے نین عنابی
ہولی ہولی ٹریاں مُکے واٹ فراقاں والی
ایس سفر وچ کم نہ دیندی بے صبری بے تابی
پلیا ظالم عشق جنہاں نوں رل گئے نال فقیراں
ننگے پیروں کُھلے جھاٹے پُر پُر لکن لیراں
میں بسم اللہ پڑھ کے ویکھاں سوہنیاں شکلاں ولوں
آیت پاک حسن دیاں سمجھاں میں سبھے تفسیراں
سو نماز عشق دے بدلے اک دو سجدے ناہیں
سالاں تیک کڈھاون اتھے نکاں نال لکیراں

پیر فضل ہوراں دی حیاتی وچ عملیت دا بڑا دخل رہیا۔ اوہ کتابی گلاں یاں کتابی اخلاق پرچار دے قائل نہیں سن، اوہناں تے اصل وچ درویشی، سادگی، رضا، آدمیت دے احترام دے لطف چکھے تے جدوں فقر دی دولت نال جھولی بھری گئی تے جمشید دا جام تے سکندر دا آئینہ دی کشکول جاپن لگ پئے۔

دولت فقر دی جیہناں نوں لبھ جائے، اوہناں لوکاں دی فضل نگاہ اندر
جم دا جام، سکندر دا آئینہ، چربے جاپدے کے کشکول دے نیں

فقر دے دولت منداں نوں وصل دی چاہت ہوندی اے، پر پیر ہوریں ایہدی منزل ول نہیں تکدے۔ اوہناں دے نزدیک ایس راہ دی ثابت قدمی تے تسلسل ای

منزل اے، جیہدے واسطے جرات دی ات لوڑ اے۔ اوہ عاشق نوں انج پریدے نیں۔

ایہہ نہ ویکھو منزل اتے پہنچ گئے یا ناہیں
منزل دے ول ویکھو کُھریاں وٹیاں کیویں چکوراں

عشق اصل وچ تاں اوہ نہ مُکن والا جذبہ اے جیہڑا اک اکائی وچ ای کائنات دی کل ڈو نکھیائی رکھدا اے۔ پیر ہوراں دا عشق کے عورت دی زلف دی اسیری تیکر محدود نہیں۔ اوہ ایس جذبے نوں اپنی رت وچ محسوس کردے نیں۔ آسماناں دے کھلار تے زمین ہیٹھلے اُبھار تے پہاڑاں دے اُسار ایس جذبے اگے کوئی وجود کوئی معنی نہیں رکھدے تے ایہناں جذبیاں دی گل کردیاں پیر ہوریں کئی تلمیحاں ورت جاندے نیں۔ وگی لئی ایہہ شعر:-

کوئی سوبھت والا اوہناں نوں آہندا نہیں بونداں خون دیاں
یا جاندی وار شہید گئے، لعلاں دے لڑ تلواراں تے
رنداں دیاں ریساں کرنا ایں کیہ واعظ تیریاں ریساں نیں
توں بیٹھا جھولیں منبر تے اوہ جھوٹے لیندے داراں تے
جے اللہ بیلی ہووے تے کجھ پیش نہیں جاندی دشمن دی
ڈک دھاڑاں تائیں لیندے نیں مکڑی دے جالے غاراں تے
سسی دے روضے توں سُنیا اے ہوتاں نوں تکسن دیندے نہیں
تا محشر دھبا رہنا ایں سن دا شتر سواراں تے

مقتل وچ سرمد نوں ویکھ تے کسے جھوم کے ایہہ آواز دتی
سروں اُراں بدنامیاں کون جھلے، سروں پراں ہوجایے تے یار ملدے

ایہناں شعراں وچ بالترتیب کربلا دے شہیداں، منصور حلاج، غار حرا، سسی پنوں تے سرمد دیاں تلمیحاں ورتیاں گئیاں نیں۔ ایہہ سبھے عشق دیاں اوہ لافانی علامتاں نیں جیہناں اپر ساڈے مذہب دیاں ای نہیں، انسانیت دیاں بنیاداں نیں۔ "ڈونگھے پینڈے" وچ ایہیاں ودھیریاں تلمیحاں نیں جیہناں نوں پیر فضل ہوراں نے شعراں وچ خوبصورتی نال رچایا۔

عشق دے ایس انیلے اظہار دے پچھے اوہو اکائی اے جیہڑی پوری پنجابی کلاسیکی

شاعری دا سرناواں اے تے ایہدے لئی انسان یاں تخلیق کار دا اوہ تجسس اے، جیہڑا اوس نوں ہورتے ہوریاں اگانہہ توں اگانہہ ودھن دل پریردا اے۔ ایہہ کم اجکل سائنس داناں دے ذمے اے پر صوفی، فلسفی تے تخلیق کار تے ازلاں توں کائنات وچ ایس ربط تے تسلسل دے کھوجی نیں۔ سگوں تخلیقی فنکار سائنس داناں توں وی پہلاں ایہہ سوچداٹریا آرہیا اے۔

حد اوہدی جتھوں ٹُردی اے مکدی اے حد تصور دی
میں اینویں خام خیالاں دے پیا گھوڑے کساں کیہ دساں

نمایاں سو بسو اوہدی تجلی
کروڑاں طور نیں اک طور کیہ اے

اوہدے ہور نکانے وی ملن دے نیں گی ہوئی کوئی طور دی قید ناہیں
کدھرے دار اتے ملاقات بخشے، کدھرے خندائے دید تلوار تھلے

پیر فضل ہوراں دے ایہہ شعر پنجابی صوفیانہ شاعری وچ فلسفہ وحدت الوجود دی روایت دے امین نیں۔ قرآنی حقیقتاں نوں سمجھدے نیں تے آیتاں مبارکاں نوں اپنے شعراں وچ ڈھالدے نیں۔

میں ٹُریا جنگل بیلے نوں اوہ جبل ورددوں نیڑے سی
اک پانے والے پائیاں سن کجھ گُجھیاں دساں کیہ دساں

کتھے ڈھونڈیے تے کتھے ڈھونڈیے نہ گل کوئی نہ سمجھ دے وچ آوے
ہین ہر تھانویں ڈیرہ لا بیٹھے، نالے آکھدے نیں کوئی نہیں تھاں میری

توں عین بصیرت دے بناں نظر نہ آویں
وسنیک ایں شاہ رگ دا تے مڑ اکھیاں دا کم کیہ

الست بربکم قالو بلٰی دے مضمون نوں شعراں وچ انج ڈھالدے نیں۔

بلھ کہ کے لیا گل پا گلاواں
میں قابو آگیا اقرار کرکے

اوہناں دی شخصیت وچ ایہہ صوفیانہ فکر کجھ ورثے وچ لبھی تے کجھ ربی کرم
سن تے غیر صوفیانہ کلام دے مطالعے نے اوہناں دی سوچ، فکر تے اثر پا کے عمل دا ایہا
درک بخشیا کہ مطلب پرست، دوہرے پن، حرص، لالچ تے ہوس دے پجاری مولویاں
دی رج کے ندیا کیتی، سادھواں دے روپ وچ دوجیاں نوں نصیحتاں دیاں پوٹلیاں دین
والے آپوں گناہواں دے سپاں نال کھیڈدے نیں۔ پیر ہوراں دے طنز دے نشتر
ویکھو۔

میں ویکھے ایہے وی خدا نوں پوجن والے
ہٹائیاں بکلاں تے بکلاں وچوں صنم نکلے

اسیں ساں میخانے دی وچ ڈیوڑھی، اوہناں مونہہ ساڈے ولوں پھیریا سی
خبر نہیں اوہ سان بزرگ کیہڑے، جیہڑے سانبھدے اج دستار گزرے

اساں زاہد دے ویکھے فضل کرتوت
شرابی مفت وچ بھنڈے ہوئے نیں

پیر فضل ہوراں دے شعری کھلار دی گل تے صفحیاں تے صفحیاں اتے لکھی جا
سکدی اے، پُر کجھ اجیہیاں الجھناں جیہڑیاں ذہناں نوں گنجھلاندیاں نیں، اوہناں نوں
کسے حد تیکر سُلجھان دا آہر کرن دی جرات اے۔ پیر فضل ہوراں دیاں کجھ غزلاں تے
عروضی اعتراض کیتے جاندے نیں۔ ایہہ میدان تے عروض دے ماہراں لئی خالی اے،
دوجا وڈا اعتراض اوہناں دے واقعیت نوں صحیح نہ لکھن دا اے۔ مثال دے طور تے
اوہناں دا ایہہ شعر:

بھن متھے نوں فرہاد لیا، پانی دی نہر وگائی نہ
میں جاری کیتیاں خون دیاں اکھاں تھیں کساں کیہ دساں

واقعے دی روایت وچ کیوں جے پانی دی نہر نہیں دودھ دی نہر دا ذکر اے ایس
لئی پیر صاحب دے واقعے دی سچائی توں ہٹن دا اعتراض کیتا جاندا اے جدکہ محاورے
دی کدرے اِکّا دُکّا تھاں تے غلط ورتوں تے شعراں وچ اضافی لفظاں ورگے نکتے چکے

جاندے نیں۔ ایہناں سارے اعتراضاں دا جواب پیر ہوراں دے خطاں وچوں لبھدا اے۔ اصل وچ پیر فضل دی شاعری اوہناں دی اپنی نگرانی وچ نہیں چھپی سی' ایس پاروں اوہدے وچ کئی غلطیاں رہ گیاں نیں۔

ایہناں ساریاں تھوڑاں دے باوجود پیر فضل ہوراں دی اہمیت تے عظمت منی ہوئی اے۔ اوہناں دے شعراں دی روح کدی وی صفحے دی ہستی توں نہیں مٹ سکدی۔ اوہناں دے فکری تے فنی محاسن توں انکار دن دی سچائی توں انکاری وانگ اے۔ ایہہ اوہناں دی وڈیائی اے۔ ایہدا احساس ہر شاعر اپنے دل وچ رکھدا اے تے اپنی انفرادیت منواندا اے۔ ایہہ غرور یاں گھمنڈ دی کیفیت نہیں اے۔ ادب وچ ایس نوں تعلی آکھیا جاندا اے۔ اردو شاعری وچ تے قریباً" ہر شاعر دے ہاں تعلی دا عنصر پایا جاندا اے۔ پیر فضل ہوراں دی شعری تعلی نہ تے کسے دی نندیا کرکے اپنے آپ دی سلاہنا اے' پر ہون د' احساس ضرور دیوایا اے۔

وجے ہوئے زباناں نوں جندرے' گی لباں اتے مہرچپ دی اے
جنہاں کول اے سچ دی گل کوئی' کوئی گل سنجھا نہ سکدے نیں

بہہ جایے فضل دے کول جدوں' مڑ نہیں اٹھنے نوں جی کردا
اوہ جیہڑے ویلے کردا اے کجھ گلاں اپنے قمر دیاں

جیہڑا چار گھڑیاں بیٹھا کول اوہدے' آخر ایہہ مناں پیا اوہنوں
ایس چودھویں صدی وچ فضل ورگے کدھرے نہیں اللہ لوک ملدے

آخر حاسداں نے فضل من لیاں واہ واہ خوبیاں تیرے کلام دیاں
لفظ لفظ اتے جھولن مست ہوکے شعر شعر اتے ویندے داد دیکھے

توں جو وچ افسردگی شعر لکھیں' اوہ دی ولاں نوں تازگی بخش جاون
تیریاں فضل مسلہ پیریاں نیں' پیا خزاں وچ کریں بہار پیدا

فضل ہوراں نے بدل دتا اے پنجابی دا رنگ
یا الٰہی دور حاضر دے غزل خواناں دی خیر

"ڈونگھے پینڈے" وچ پیر فضل ہوراں دیاں جتھے ساریاں خوبیاں ستریاں نیں تے کئی گُھمیاں غزل دی زینت نیں۔

اوہناں نوں اپنی جنم بھومی نال بڑی عقیدت سی۔ ادب دے وڈے ناواں تے عاشقاں پاروں ایہہ دھرتی ساری دنیا وچ مشہور اے۔ اوہناں نوں ایس خطے تے واپرن والیاں داستاناں نال دی اٹوٹ محبت اے۔

جتھے توں بیٹھا ایں فضل کئی ایتھے بہہ کے بول مٹھے مٹھے بول گئے نیں
حشر ہر دور وچ کوئی نہ کوئی رب بخشدا رہیاں گجراتیاں نوں

مٹی ایتے گلاں کمن فضل مری کنج باس نہ دمے
میں وی ہاں گل اوس چمن دا جتھے ہویا بوٹے خاں

تے ایس دھرتی نوں محبت دا خراج انج وی بخشدے نیں:

فضل وفا داری دے پتلے شہر میرے دے لوکی
کچیاں گھڑیاں ایتے ٹھلن رکھن صدق پکیرا

لے کے سدھراں اپنے نال سوہنی جیہڑی رات دریا وچ ڈبناں سی
گیاں پونچ دلیریاں عشق دیاں اوہنوں ودیعہ کرن گجرات وچوں

ایہہ سی پیر فضل دی غزل دے باغ وچوں کجھ پھلاں دی خشبو تے رنگاں دی کنسو تے ایس باغ دے بڑے ای رنگین تے سوہنے گوشے اپنی سلاہنا کروان لئی اڈیک وچ نیں۔

پیر فضل ہوراں دے فن تے فکر نوں ولنا کوئی آسان کم نہیں۔ پر ایہہ حقیقت اے کہ پنجابی زبان دا ایہہ شاعر اپنے تخلیقی شعور نال اپنے اندر اک اکائی رکھدا اے، جیہڑی اجتماعی شخصیت توں وکھ نہیں ہوندی۔

شاہین مفتی

ون دا بوٹا

دنیا کاہنوں اے رنگاں دی پنڈ آکھو۔ نیلے، پیلے، سبز، فیروزی، کالے، سوہے، ڈب کھڑبے لکھاں ای رنگ نیں تے ہر اک دوجے کولوں وکھرا۔ حیرانی ہوندی اے پئی بندہ اپنے وڈے رنگاں وچ ڈُب کے وی اپنی شناخت گنوان دی کوئی خواہش نہیں رکھدا۔ ایہناں رنگاں دی آرٹ گیلری وچ پھردیاں پھردیاں خورے مینوں کدی کدی کرشن دا خیال کیوں آجاندا اے۔ میں سوچنی آں جے کرشن ہوریں ساڈے زمانے وچ ہوندے تے کیہ ہوندا۔؟ پئی جدوں دنیا نوں چھڈ کے خود شناسی دا چاہ اوہناں دے پیراں وچ پینڈے دے گھنگھرو بنھ دیندا، اوہ چپ چپیتے اپنی تانگھ وچ کے جنگل بیابان ول ٹُر پیندے تے پتہ اے اوہناں دے پچھے کیہ ہوندا؟ پئی اپنی رادھا رانی کرشن ہوراں دے وچھوڑے نوں ہس کے جرن لئی کوئی نائٹ کلب جوائن (Join) کر لیندیاں۔ اوہناں دے وڈے صاحبزادے لمیاں لمیاں قلماں تے موٹیاں موٹیاں مُچھاں رکھ کے کسے انشورنس کمپنی دے ایجنٹ ہو جاندے۔ وچکارلی صاحبزادی "پتا جی" دے خلاء نوں پورا کرن لئی یونیورسٹی دے کسے اُجاڑ رُکھ تھلے بیٹھ کے چرس دا چھوٹا موٹا سوٹا لا کے روحانی طور تے اوہ ساری شانتی حاصل کر لیندیاں جیہدے لئی پتا جی بالکل فضول قسم دا پینڈا کٹ رہے سن تے جے خوش قسمتی نال اوہناں دی نکی اولاد (کہ خالی اک لاڈی تے اک لال ہووے والی سکیم کجھ بہتی کامیاب نہیں ہوئی) وی کوئی صاحبزادہ ای ہوندا تے اوہ اک ایڈا وڈا ایٹمی پلانٹ لان دا منصوبہ بناندا، جیہڑا اک دو صدی لئی کرشن جی دے ناں نوں قطبی تارے وانگوں منفرد رکھن دی سونہہ کھا سکدا سی، پر ایس ڈرامے دا سبھ توں وکھرا تے ہاسے والا سین تے ایہو ای سی پئی کرشن جی کرماں والے سنت بن جاندے۔ لوبھ دی کشتی وچ راون نوں لتاڑ کے اپنی ریاضت دی سمجھ نہ آن والی اکائی ہتھوں اک کے مڑ وطناں نوں آندے تے ایتھے کائی نسدی بھجدی دنیا وچ، اوہناں نوں کوئی رادھا

نظر نہ آندی، جیہڑی شوق دے کھوہ تے گھڑے سمیت اوہناں دی منتظر ہوندی۔ جِن بے پرواہ تے شہر دیاں دوجیاں ساکاں انگاں دی ایس بے مہری توں گھبرا کے جدوں اوہ اپنے کچے تے سدھے سادے گھروں جھاتی پاوندے تے اوتھے اٹھ کنال دی ڈبل سٹوری کوٹھی ویکھ کے جیہہ دنداں ہیٹھ دبیڑ لیندے تے ایس کوٹھی دے عجائب روزگار ڈرائنگ روم وچوں پاپ میوزک دیاں اُبھردیاں چیکاں سُن کے کناں وچ انگلیاں دے لیندے تے اوڑک اوسے بیابان ول نس جاندے جیہڑا اوہناں دا اپنا سی۔

پر افسوس دا مقام تے ایہہ وے جے ایہہ صدی کرشن، گوتم، گورونانک، شاہ ولی اللہ، رابعہ بصری، پیر فرید، وارث شاہ، سلطان باہو تے میاں محمد دی صدی نہیں۔ ایہہ ڈُہرہ فونا تے نیل آرمسٹرانگ دی صدی اے۔ کلچر تے ثقافت دے ہنگامے دی صدی اے۔ پکی پکائی روٹی تے زیڈال دے کمرشل پروگراماں دی صدی اے۔ عورتاں دے جسمانی، روحانی، نظریاتی تے عملی افعال دی آزادی دی صدی اے۔ ایہہ آزادی دی بڑا جھلیکھا پان والا لفظ اے۔ کسے مسخرے نے آکھیا سی۔ "ایس صدی دیاں عورتاں سڑک تے چلدیاں ہویاں سیٹی وجان دی آزادی منگدیاں نیں۔"

ایس آزادی دی پھیلی پئی ہوئی رچکی رچکی فضا وچ جے کدھرے اک باسکون آدمی دے گھماندرے تے اپنے آپ نوں اپنی قید وچ رکھن والی گھمبیرتا ویکھو تے سمجھ جانا ایہہ پچھلی صدی دا بندہ اے، پر تہاڈے کولوں ایہدی امید بہت گھٹ اے۔ جے تسیں ویلے دے تیز رفتار ہونڑے تے اُڈدیاں ہویاں ایہہ سوچ کے اگے لنگھ جاؤ گے پئی ایس آدمی نوں تے ماڈرن لونگ (Modern Living) دا پتہ ای نہیں۔

حیاتی وچ بہت گھٹ لوکی ایہو جیہے نظر آوندے نیں جیہڑے اسم با مسمیٰ ہون۔ شریف کنجاہی اوہناں خوش بختاں وچوں اک نیں، جیہڑے اپنے ناں دی تفسیر بن کے کل جگ اگے آن کھلوندے نیں تے حیاتی اوہناں دیاں ناواں دیاں قدراں توں پچھانی جاندی اے۔ اوہناں نوں ویکھ کے کدی کدی مینوں اک پرانی انگریزی کہانی دا بشپ یاد آجاندا اے جیہدے کول پہنچ کے بڑیاں بڑیاں پاکباز کنواریاں اپنے وڈے وڈے گناہواں دا اعتراف کر لین وچ اپنی نجات سمجھدیاں سن۔ اک دن میری اک سہیلی نے بہت سارے لوکاں تے تبصرہ کرن دے دوران بڑی رسان نال آکھیا سی پئی شریف کنجاہی اک ایہو جیہی شخصیت اے، جیہنوں ویکھ کے اوہدے پیریں پے جان نوں دل کردا اے۔ پر

سچی گل تے ایہہ وے جے ایس لامذہبی تے عدم احترام دے دور وچ بشپ فادر کینفر نیکی دیاں دیویاں دیوتے آؤٹ آف فیشن ہو گئے نیں۔ بلیک مار کیٹنگ دی فضا وچ سو فیصدی کھری تے سچی نیکی کدی کدی بندے نوں بہت پچھانہہ لے جاندی اے پر فیر وی شریف صاحب دی نیکی سادگی تے سچا پن ایس ماڈرن ازم دے ہڑھ وچ بزرگی تے طہارت دا بت بن کے کھلوتا ہویا اے۔

زندگی دا دوجا ناں سمجھوتا اے۔ ہر قسم دی ٹھنڈی تے بے حس مفاہمت، اپنے آپ نوں توڑ کے اپنے سپئیر پارٹ (Spare Part) بنا کے زندگی دی مشین وچ ایہناں فالتو پرزیاں نوں اڑا دینا ویلے دے نال ٹرن دی دلیل اے۔ شریف صاحب ایس مفاہمت نوں زندگی دی سب توں وڈی قدر (value) سمجھدے نیں تے دوجیاں نوں ہر قدم تے ایس سمجھوتے دا اپنے آپ نوں مار کے دوجیاں لئی جیون دا سبق دیندے نیں۔ خورے ایس لئی اوہ ذاتی مفاد نوں سماجی نرگسیت تے قربان کر کے خوشی محسوس کردے نیں۔ اوہ فرائیڈ، ایڈلر تے ینگ توں ڈاڈھے متاثر نیں۔ ایہہ اوہ مفکر نیں جیہناں دا ناں اج ماڈ (Mod) ہون دی، پر اج توں بیتی چالھی ورھے پہلاں گوڈ کمان دی دلیل سی ایہو ای اوہ شجر ممنوعہ اے، جیہنے پہلاں منٹو تے لذت سنگ ورسائے تے فیر میرا جی دی حیاتی دے ورقے تے بدنامی دے اکھر لکھے۔ ایہو ای اوہ بندے نیں جیہناں ادب، فلسفے تے سائنس دے میدان وچ تھرتھلی مچا دتی سی۔ اوہ بیک وقت ذہنی آوارگی، جسمانی آسودگی تے سماجی بے راہ روی دا نسخہ کیمیا بن گئے سن پر ایہو زوال آدم خاکی تے ایہناں دے حواری شریف صاحب دے نزدیک بڑے متبرک لوک نیں۔

فرائیڈ دی تحلیل نفسی، ایڈلر دا عام فہم معاشرہ تے اوہدے کا مپلکس تے ینگ دا شخصی تے اجتماعی لاشعور دا فلسفہ جیہدے وچ اساطیری روایتاں دی گتھیاں ہوئیاں نیں۔ شریف صاحب ہوراں لئی بڑا توجہ طلب اے پر حیرت ہوندی اے کہ اوہ فرائیڈ دے نظریاں دا ہولا جیہا عملی پرچھانواں وی اپنے کلام تے نہیں پین دیندے شاید ایسی لئی سچی لکھاری دا کم احتساب کرنا، پروپیگنڈہ کرنا تے ڈھکیاں ہوئیاں شیواں نوں ننگا کرنا نہیں۔ ادب علاج تجویز کر سکدا اے نہ بندے دیاں اچھائیاں برائیاں دا ایکسرے بن سکدا اے۔ اوہدا کم صرف اشارہ کرنا اے تے بلاشبہ شریف صاحب سماجی محبت وچ اک بہتر معاشرے دے قیام دے خواب لئی بنیادی مفاہمت دی شوہ وچ انج ڈبے ہوئے نیں کہ

اسیں کے ویلے وی اوہناں دی نیکی تے سماجی بصیرت اوہناں توں وکھ نہیں کر سکدے۔

ویلا لنگھن والی شے اے، پر بندہ لنگھے ہوئے ویلے توں بچ کے کدھرے وی پناہ نہیں لے سکدا۔ ایہو ای اوہ تاریخی شعور اے، جیہڑا بندے وچ سماج نوں نویں سرے توں تعمیر کرن دی خواہش اُبھاردا تے حوصلہ پیدا کردا اے۔ چنگا لکھاری اوہو ای اے جیہڑا ساریاں روایتاں نوں نال لے کے ٹُرے۔ اپنے زمانے وچ تے فیر آون والے زمانے وچ اپنا وکھرا کوٹھا چھت سکے۔ ایسنوں ای اسیں عرف عام وچ روح عصر توں ماورائے عصر تک دا سفر آکھنے آں۔

کیڈی عجیب گل ایہہ پئی دوراں اکو ویلے نیاز فتح پوری دی "نگاریت" دا شکار ہوندے نیں۔ 1936ء دے فیشنی تے مقصدی ہنگامے وچ بانسواں کھلار کھلار کے غیر ملکی استعماریت دے خلاف نعرے لاندے نیں۔ ادب نوں زندگی دے رنگاں نال سجان دی سونہہ چکدے نیں۔ رسل دیاں بنائیاں ہویاں "آزادی دیاں راہواں" تے نال نال ٹُردے نیں۔ جنگ توں نفرت کردے نیں تے دنیا نوں امن، سلامتی، شانتی تے بھائی چارے دیاں لفظاں نال مانوس کروان دا بیڑا چکدے نیں۔ اک علی عباس جلالپوری بن جاندا اے تے دوجا شریف کنجاہی۔ اک دماغ سوزی دی ٹیوب لائٹ دے چانن وچ اگلے پچھلے فلسفے اکٹھے کردا اے تے دوجا ہنجواں تے لہو دے دیوے بال بال کے حیاتی دیاں راہواں تے جگنواں دا ڈھیر لائی جاندا اے۔ علی عباس جلال پوری پڑھیاں لکھیاں دی چیز اے۔ اوہ علماں دا ماہر اے تے تاریخ تے فلسفے دا نباض۔ ایہدے مقابلے وچ شریف کنجاہی دے "جگراتے" درون بینی (Introvertion) دا مقام نیں۔

شریف صاحب بنیادی طور تے انسانیت دے علمبردار نیں۔ خدا تے مکمل یقین رکھن دے نال نال ملا ازم توں ڈاڈھے اَکّے ہوئے نیں۔ دوجیاں لفظاں وچ اوہ خدا نوں ویچ کھان والے ایس کاروبار توں نفرت کردے نیں جیہڑا ساڈے پنڈاں دیاں مسیتاں دے اماماں دا سنہری مشغلہ اے۔

معاشرتی تضادات، خدائی تے اعتماد، مولوی دی ہپوکریسی، سائنس دا ظلم، امر بالمعروف تے نہی عن المنکر دا ٹاکرا۔ فیر ایہدے نالوں ودھ کے شاعر دی اپنی تکنیک، اک حساس طبیعت دی جولانی دے روشن تے گرم دن جدوں ایہہ ساریاں شیواں اک مک ہوندیاں نیں تے اوہ رد عمل پیدا ہوندا اے، جیہڑا چنگے بھلے سرسید نوں نیچری تے

کافر بنا کے رکھ دیندا اے۔ 1936ء دی تحریک دے چھوٹے وڈے ایس رد عمل دے مارے ہوئے نیں۔ میں کجھ نہیں جاندی پئی سید صاحب تے ایس تحریک دے بندیاں وچکار کیہڑی شئی سانجھی اے، جنہے اوہناں نوں مذہب دی ظاہری صورت توں برگشتہ کر کے انسانیت (Human Values) دی وڈی سڑک تے لیا کھلوایا اے۔ شریف صاحب وی ایس گروہ وچوں ای نیں۔ پکے مسلمان تے ایس توں وی کجھ ودھ کے اک پسماندہ علاقے دے واسی، پر اوہ ٹیگور، رسل، مارکس تے ماؤ دی بنائی ہوئی یوٹوپیا وچ رہنا پسند کردے نیں۔ اوہ اپنے آپ نوں پرنس کروپاٹکن کہندے نیں جیہڑا روٹی دی فتح تے یقین رکھدا سی۔ اوہ اک اجیہے آزاد سماج دی سویر ویکھنا چاہندے نیں جیہدی سانجھ وچ انسانیت دے بُٹے اُٹھدے ہون جیہڑا آپس دی مدد دی خواہش وچ گوتھ ہووے تے جیہدے لوں لوں وچ محبت، طمانیت تے اعتماد دا لہو موجاں مار رہیا ہووے۔

آرنلڈ نے اک جگہ شاعری لئی اک شرط ایہہ رکھی سی کہ چنگی شاعری نوں "اوج متانت" تے ہونا چاہیدا اے۔ لفظ متانت اپنے نال اک وڈا لینڈ سکیپ لے کے ذہن وچ اُجاگر ہوندا اے تے اجیہا امیج تخلیق کردا اے، جیہدے وچ تہذیب، وقار، شگفتگی، رومانویت، خودشناسی، انفرادیت تے ضبط دی اجیہی کیفیت موجود اے، جیہڑی لان جائی نس دے ترفع (Sublimity) دے نظریے توں نیڑے ہو جاندی اے۔ شریف صاحب ہوراں دی شاعری ایس مہذب سنجیدگی توں بڑی متاثر اے۔ ہشکن اپنی اک پرانی نظم وچ کہندا اے۔

شراب پرانی ہو کے تیز ہو جاندی اے
میں وی عمر دے اخیر وچ ماضی دے بوجھ نال اٹ گیا واں
راہ وچ ڈھوڑا ای ڈھوڑا اے تے سمندراں دے ہڑھ وانگوں
دکھ تے مصیبتاں میرا انتظار کر رہے نیں
پر یارو! میں حالی مرنا نہیں چاہندا
مینوں ہور حیاتی دی آرزو اے
مینوں ہور خواباں تے ذہنی اذیت دی لوڑ اے
طبیعت دے کھلار، اندر دی توڑ بھج تے دُکھاں دی بھیڑ دے باوجود
مینوں یقین اے کہ میں ضرور مسرت توں ہمکنار ہوواں گا

ایہہ اک ایجہا بھرواسا اے جیہڑا منفی توں منفی سوچ رکھن والے بندے وچ وی اگے ودھن دی خواہش نوں ابھاردا اے۔ شریف کنجاہی دی شاعری دی فضا وی یقین تے روشنی دی فضا اے۔ اوہناں زندگی نال اک ایسی Commitment کر رکھی اے، جیہڑی ساریاں مسرتاں تے دکھاں توں بے نیاز اے۔ ایتھے "جگراتے" دی ایس نظم دا حوالہ دلچسپی توں خالی نہ ہووے گا۔

کیہہ ہویا پندھ سارا اگے
کیہہ ہویا دن بھر توں ڈھلیا
جیون پینڈا اڈو نگھا ملیا
پر اج ڈوہے سڑدیاں
ڈ مدل ہمکیاں
کجھ نہیں بندا
اوہو جھٹ سہانے
جیہڑے چھانواں بیٹھ وہانے
ایہہ چھانواں دی چار دیہاڑے
چار دیہاڑے جوبن
مڑ پتراں نے جھڑناں
اج آکے بہہ لے تھلے
میں دن دا سنگھنا بوٹا
ٹھنڈیاں میریاں چھانواں

ایہہ چھتنار بنن دی اوہ خواہش اے جیہڑی دوجیاں نوں حفاظت تے پناہ گاہ دا ثبوت مہیا کردی اے تے دُکھاں نال بھری ہوئی کائنات وچ ایس مسرت نال ہمکنار ہو کے رہندی اے جیہدے ول ہشکن اشارہ کردا اے۔

شریف صاحب دی شاعری دی اک ہور وڈی خوبی اوہناں دا ایشیا ئنک لب و لہجہ اے نرم، مٹھا تے ضبط نال چور چور لہجہ۔ وزیر آغا نے اپنی کتاب "اردو شاعری کا مزاج" وچ خالص ہندوستانی فضا بارے اک لمی چوڑی بحث چھوہی اے۔ اردو دی اک صنف گیت تے فیر غزل تے بحث کردیاں ہویاں وزیر آغا ایہدا رشتہ ہندوستان دے

خالص نسوانی مزاج نال جوڑیا اے، پر جے رادھا، کرشن، رام چندر جی تے بھگوان دیاں پجاریاں توں قطع نظر پنجابی دے صوفیاں دی تحریک تے ادب ول جھاتی پاوے تے ایتھے وی سانوں مختلف تمثیلاں تے کرداراں وچ ایس نسوانی لب و لہجے دا احساس ہووے گا۔ بھاویں اوہ شاہ حسین ہووے، پیر فرید ہووے یاں بلھے شاہ۔ شریف صاحب دیاں بہت ساریاں نظماں "جھوٹھیا جہان دیا گیت، کاں بولے، کیوں بولے، کونت مرا گھر آیا، لمیاں سیالی راتاں، اڈیک، دیر توں کنجاہ دا ایں، ترنجن وچ، کون ایہہ ککھر چھیڑے، نہ بیبا" وغیرہ بچی داش دے جذبات تے نسوانی لہجے نال اٹیاں ہوئیاں نیں۔ نذیر دہلوی بارے کہیا جاندا سی پئی اوہ اپنے ناولاں وچ نسوانی کرداراں تے اوہناں دے مکالمیاں دا بادشاہ اے۔ ایس روایت دے حوالے نال جے میں آکھاں پئی شریف صاحب دی شاعری وچ محاوریاں تے اکھاناں دی کھپت دا رنگ انوکھا اے تے کجھ غلط نہ ہووے گا۔ ایہہ سارے اکھان انج استعمال کیتے گئے نیں جیویں گل وچوں گل نکل آوے۔ کئی نظماں وچ تے اوہناں دی آمد ساون مینہہ دیاں چھٹیاں وانگوں اے، جیہڑے اکٹھے آندے نیں تے نہ صرف اپنے نال مجسٹر نوں مکان والیاں ہواواں لیاندے نیں سگوں ایس توں وی ودھ کے تھوڑی دیر لئی زمین دی کنواری تے اولی خوشبو نوں ساری فضا وچ کھلار جاندے نیں۔ اوہناں دی اک نظم "نہ بیبا" دے اکٹھے تے جوڑویں مصرعے پڑھو۔

کیہ ہن فیر پریتاں پایئے؟
فیر آساں نوں پانی لایئے؟
فیر آپے وچ رل مل جایئے؟
نہ بیبا ہُن میں نہیں اینے جوگی
ہن نہیں ایہناں ڈو نکھیاں پینڈیاں دے وچ وڑنے جوگی
ہُن نہیں ایہناں بلدیاں اگاں دے وچ سڑنے جوگی
ہُن نہیں اینی مورکھ
اپنی گکھاں دی گلی نوں آپ چواتی لاواں
پشلیاں گلاں کاہنوں چھیڑیں
کہینو وچوں لیراں کھلن

تیریاں کیتیاں یاد نیں مینوں
بھلدیاں بھلدیاں بھلن
جد ہُن دلوں مکائی ' اڑیا!
کیہ مڑ کرنی سنی
بھلا راہ ہن کاہنوں پچھیے
پنڈ نہیں جد جانا
جھٹ نوں بھار جے سٹنا ہووے
پہلاں کاہنوں چانا
--------- نہ بیبا ہُن میں نہیں اپنے جوگی

دوجی نظم "کون ایہہ ککھر چھیڑے" اے۔

کون ایہہ گل سیاپے پالے
ہاسے کہیڑے روگ لوالے
کون ایہہ بنے آپ سیرٹے
کون ایہہ ککھر چھیڑے

ایس طرح "ڈونگھے وین" " تنگیاں کنڈاں" "لہور لہور اے" تے "مسافر" وچ پنجابی زبان دے اکھاناں دا رل پیا ہویا اے تے ایہہ پنجابی دے شوقیناں لئی اک بیش بہا خزانہ اے۔

اوہناں دی نفسیاتی Approach تے سماجی بصیرت بارے میں پہلاں دی گل کر چکی آں ایہہ رویہ اوہناں دی شاعری وچ اندرونی کرب تے اذیت نوں نال لے کے ابھردا اے۔ سانوں سبھ نوں زندہ رہن لئی کسے کمزور حوالے یاں نکے موٹے جھوٹ دی لوڑ ہوندی اے۔ جھوٹ دی ایہہ Safety Belt سانوں مادیت دے ہر خلائی سفر وچ بڑا تردا اس دیندی اے پر شریف بندے تے فیر Realistic آدمی لئی جھوٹ بولنا تے فیر اوہدے تے مان کرنا بڑا اوکھا ہوندا اے تے پتہ اے فیر ایہو تیہے بندے نال زندگی کیہ کردی اے، پئی حیاتی دے دکھ دا ویو دہواڑ کے اوس بندے ساہمنے آن کھلوندا اے۔ دنیا دا مکروہ چہرہ اذیتاں دیاں جھُریاں نال سج کے اکھاں وچ آ بیٹھدا اے۔ تے ساری عمر دی

نیندر اڈ جاندی اے۔ شریف صاحب دی نظم "انیندرے" کجھ ایسے جذبے دی ای بازگشت اے۔

زندگی دی رات انجے کجھ لنگھ گئی اے
پتہ نیں باقی جیہڑی اے کیہو جیہی اے
لنگھی ہوئی وچوں ------- وی انیندرے ای یاد نیں

اک ہور نظم "زلزلہ" وچ شاعر آکھدا اے۔

آہندا میں جیون دے تھل وچ مسمل بھوے کھاناں
سوہنی وانگوں شوہ دریا میں کچے گھڑے تراناں
ایسے ویلے' ایسوا چتا غرضاں تردیاں جاون
اینہاں چھتاں وچ ای میریاں ہڈیاں کھُردیاں جاون

جیہڑا بندہ حیاتی دے بیابان وچ قدم رکھدا اے اوہنوں شیلے وانگوں اک دن کہنا ای پیندا اے "I fell upon the thorne of life I bleed" میں حیاتی دیاں کنڈیاں تے ڈگا تے لہو لہان ہوگیا۔ ایس سفر دا پینڈا کدی نہیں مکدا۔ دکھاں والے پنڈے دا مُڑھکا مُکان والی ہوا کدی نہیں چلدی۔ سکھاں والے کوٹ دے نظارے لبھدیاں لبھدیاں اکھاں روزنِ زندان ہو جاندیاں نیں۔ حیاتی دے نامیاتی انسائیکلو پیڈیا وچ سکھ دیاں بانیاں تے خوشی دیاں روایتاں بہت گھٹ نیں۔ زمانہ بدل جاندا اے۔ چھکڑا ٹرام تے ٹرام جمبو جیٹ بن سکدی اے' پر دکھ دی اکائی دا کوئی نعم البدل نہیں۔ ایہہ اک ماورائی تے آفاقی استعارہ اے تے ایہدی زبان ہر جگہ اکو ای اے۔ دکھاں دے ایس مارو تھل وچوں لنگھدیاں کدھرے کدھرے نخلستان دی نظر آوندے نیں' پر ایتھے دے رُکھاں دا پھل بندے دی پہنچ توں بڑا دور رہندا اے۔ ترسن دی ایس کیفیت بارے شریف صاحب آکھدے نیں۔

اُچی داغ دکھاں دا دارو تک تک کے للچاواں
مُٹھوہ کوڑی دی آکھ نہ سکاں کیہڑے پاسے جاواں

اوہناں دیاں بہت ساریاں نظماں دی ٹون (Tone) اپنے اندر اک فلسفی دا اداس مزاج لئی پھردی اے۔ عالمگیر جنگاں' ترقی پسنداں دی بدعملی نفرت' معاشرے دے

مختلف جبقیاں دی سرد جنگ تے شاعر دی اپنی معصومیت کدھرے کدھرے عجیب Pathos (دلسوزی) دا ماحول تخلیق کردی اے۔

دل آکھے ایہہ وسدی دنیا
ہسدیاں رسدیاں انساناں دیاں نسلاں
سوہنے سوہنے بکھڑے بکھڑے بیبے مکھڑے پیارے پیارے
رب بنیاں نوں سبھ توں چنگا سبھ توں سوہنا آپوں آکھ پکارے
کیہ ایہہ آپے وچ ای لڑ کے مرجاون دے سارے
مولا خیر گزارے

36ء دا اک خاص موضوع ادب برائے ادب تے ادب برائے زندگی دی بحث دی اے۔ اردو وچ تے حالی تیک ایس بحث دا کجھ فیصلہ نہیں ہو سکیا تے جتھے تک میرا خیال اے جدوں تیک جمالیاتی قدراں تے روٹی دی جنگ جاری اے ایہہ موضوع ہمیشہ جوان رہوے گا۔ پنجابی وچ شریف کنجاہی ہوراں دی اپنے مزاج توں وکھریاں ہو کے ترشی تے جذباتی پن دی راہ تے چلن دا فیصلہ کیتا سی۔

اج وی جے اکھ ملکے دا ای گیت سناداں
بال ناتھ دے چیلے والی تھاں تھاں ناد وجاواں
تھیاں دے وچ رانجھا بن بن جیس گھر وقت گزاراں
اوسے گھر دیاں کڑیاں کڈھاں اوتھے ای سنھ ماراں
رناں دیاں اک اک کرکے سرتوں پیراں تائیں
وارو واری چسکے لے لے کراں میں صفت ثنائیں
تاں تے مینوں چنگیاں جانو
میریاں واراں گاؤ

مینوں ایس نظم دا لب و لہجہ پسند نہیں۔ ایہہ نظم کجھ پروپیگنڈا بن جاندی اے جیویں شاعر کسے منبر تے کھلو جاوے۔ تے چیکاں مار مار کے لوکاں نوں پیا دسے "لوکو! تسیں ننگے او۔ تسیں بے غیرت او۔ تسیں خود غرض او۔ تسیں ظالم او۔ تے جے شاعر ایس توں وی ودھ کے جذبے ہتھوں بہتا ای سرشار ہو جاوے تاں اوہدے کولوں اتاں

مارن تے پرائمری اسٹیج دیاں گلاں کڈھن تک کجھ متوقع اے، Katharsis دا بڑا جذباتی تے سطحی طریقہ اے۔ اک ظالمانہ تے سفاکانہ رد عمل، پر ایس نظم نوں پڑھ کے نوجوانی دی اک انقلابی روش دا خیال پکا ہو جاندا اے۔ ساڈی نسل نوں "ناراض نسل" آکھیا گیا اے، پر ایہہ نظم ویکھ کے لگدا اے پئی ہر عہد وچ ناراض نسل اپنا اک وجود رکھدی اے ہاں اوہدی ریشو (Raito) وددی گھٹدی رہندی اے۔

شریف صاحب دی شاعری وچ کدھرے کدھرے حرکی تصویراں دی پیش کیتیاں گیاں نیں۔ ایہہ ماحول چونکہ شاعر دے مزاج دا اک حصہ اے ایس لئی ایہناں تصویراں وچ بڑی جان اے۔

ریروں ریروں دی اُچے ٹانڈے
چک چک کے سروآں نوں شرماندے
آسے پاسے گیاں ہوئیاں گڈھ گڈھ نالوں لیاں چھلیاں
ڈھا کے لاکے بال ایانے ہون جویں نیاراں کھلیاں

لم سلمیاں پلیاں دے وچ سدھے سدھے پدھرے بنے
مانگ کے نیار دی پئی بھوں بھوں چیتے آوے

تیرا پنڈا پوری توُت دی تیری لگراں ورگی بانہہ
تیرے مُلھ نیں چھُل کریر دے، تیرا جوبن ون دی چھاں

لفظی تصویر دا تعلق شاعر دی سوچ تے آکھن دے طریقے دوواں نال اے۔ امیج دی تعمیر وچ شاعر دی نفسیات دے نال نال اوہدا ماحول کافی حد تیک شرکت کردا اے تے معاشرتی تبدیلیاں شاعر نوں خاص لائناں تے سوچن نوں مجبور کردیاں نیں۔ شاعر دا تلازمہ خیال اوہدے تے نویاں نویاں گُتھیاں کھولدا اے۔ چاننیاں راتاں، لہور لہور اے، پانی بھرن پنہاریاں، خیال دی اک مستقل ڈوری دے دھاگے نیں، پر شریف صاحب دی اک نظم "بگلے تے مجھیاں تیرا پنڈ" اوہناں دی امیجری دا کمال اک مخصوص لمحے نوں اپنی گرفت وچ لے لیندا اے۔

ون کے جاگو مِٹی نار نیار وانگ
کالے کالے بدلی دوپٹے وچوں تک کے

ٹھنڈی ٹھنڈی واء دیاں لوریاں چ آ کے
مڑلی تانئے دے آہراں وچ پیا سی
ہاڑ دی انیر سی تے سوہنی والا انگ لگ رہیا سی
بدل انج ٹلے ولوں اُٹھ پیا گجدا
جویں بالناتھ کولوں
رانجھا جوگ لے کے تے ناد وجاندا آوے
پنڈوں ٹکیرا ایویں پھردیاں ٹردیاں
میں جدوں سیم والے چھپڑ تے بیہا
بگلے کیہ گنناں جے انت شمار نہیں
کالے کالے بدلاں دے اگے پے اڈ دے
چٹے چٹے کھمباں نال رکڈے سوہنے لگدے
پولی پیریں واء پئی پانیاں نوں لنگھدی
بنے اتے اگیاں بروٹیاں نوں سنگھدی
مچھیاں پتال وچوں اوس دی امید تے
انج اتانہہ آوندیاں ساہ ہیاں لیندیاں
چک وچوں ہون جویں ناراں چٹیاں وینیاں
چھپے ہوئے پنڈ دے منڈیکے وانگ بگلے
سدھڑان بھول جیہیاں مچھیاں نوں تاڑ دے
کدے ایس وندے کدے اوس پے جاوندے نیں
آدمی خیال دی نیائیں اے
سوچ دی مہار کسے ہور پاسے مڑ گئی
کیہی راس دھاریے نے راس رچائی اے
اپنا ای بکرا تے آپ قصائی اے
پانیاں توں آپ کرے سیم بناندا اے
فیر ایس سیم وچ مچھیاں تراندا اے
ایس طرح بگلے نوں رزق اپڑاندا اے

بگلے دی تیرے مچھیاں دی تیریاں
گلاں نے ایہہ رہا ساڈی سمجھ توں اچیریاں

تے اخیر تے میں شریف صاحب دی اک اجیہی نظم دا تذکرہ کراں گی جیہڑی مینوں بڑی چنگی لگدی اے۔ ایس نظم دا مزاج بڑا ترہما تے مٹھا اے۔ عارف عبدالمتین ہوراں دی نظم "بابل دا ویڑھا" تے افضل احسن دی نظم "گواچی ہوئی خوشبو" اپنی اپنی جگہ بڑیاں اولیاں نظماں نیں، پر مینوں "کھیڈلے" دا موضوع تے فیر ایہدے اندر چھپے ہوئے شاعر دے اندیشے بہت سوہنے لگدے نیں۔ "بابل دا ویڑھا" دا شاعر دھی دے سہاگ دا گیت بیندا اے "گواچی ہوئی خوشبو" محبتاں تے عقیدتاں دا اک پہاڑ اے، جیہڑا شاعر اپنے پتر دے موڈھیاں تے ویکھنا چاہندا اے۔ پر اوہ نظم جیہدا میں تذکرہ کر رہی آں اوہنوں پڑھدیاں ہویاں انج لگدا اے جیویں شاعر اپنی معصوم دھی نوں دنیا دے دکھاں تے ویلے دیاں تتیاں لواں توں بچا کے اپنی بکل وچ چھپا لینا چاہندا اے۔

"کھیڈلے کھیڈ۔لے" اک عجیب مانوس جیہی سرگوشی اے، جیہڑی کہندی اے پئی ایہہ کم چوری دا اے پر ایہدے وچ بڑا سواد اے۔ ایہہ ڈاکہ شتابی مار لینا چاہیدا اے متاں دکھاں دا دیو "سانس گند مانس گند" آکھدا ہویا ساڈے کچے کوٹھے وچ نہ آجاوے۔ عدم نے اک جگہ آکھیا سی۔

میرے بس میں ہو تو میں تم کو جواں ہونے نہ دوں
پائمال انقلاب آسماں ہونے نہ دوں

پر شریف کنجاہی ہوریں جاندے نیں پئی ویلے تے اوہناں دا کوئی دوش نہیں۔ ایس لئی اوہ اپنی دھی نوں ویلے دی صاف صاف تصویر دکھاندے نیں۔ جد پہلی وار میں ایس نظم نوں پڑھیا تے مینوں جاپیا پئی ایس نظم دا پیو بڑا اذیت پسند اے، پر ہن جدوں ایہہ نظم میرے من وچ رچ گئی اے تاں انج لگدا اے جیویں جیون دا حوصلہ بخشدی اے۔ ایہہ تے اک ایہو جیہی گائیڈ اے، جیہنوں پڑھ کے عورت ذات حیاتی دے مقابلے دے امتحان وچ بیٹھ سکدی اے۔ ایس نظم دا ممتا بھریا لہجہ، آون والے زمانے نوں تکدیاں اک محنت کش پیو دیاں اکھیاں، ساڈے معاشرے وچ عورت دے مقام دی تصویر تے فیر اخیر تے اک چنگے مستقبل تے ایمان رکھن والے بندے دے خواب نظم

نوں چار چن لا دیندے نیں۔

کھیڈ لے میرے بھولے وچیے
کھیڈ لے گڈیاں نال
اپنیاں ضداں اڑیاں دی منوا لے چار دیہاڑے
تیرا راہ مل بیٹھے ہوئے نیں کنے وکھت پواڑے
کنے دکھ جنجال
کھیڈ لے کھیڈ لے جھیتی جھیتی کھیڈ لے گڈیاں نال

وگدیاں نے ایس جوہ وچ دھیئے تیاں لو آں
مینوں ڈرا اے تیریاں ہاسیاں جھبدے ای جھوں جاناں
اکھ اُگھیر متوں پہلاں تیریاں سدھراں نے سوں جاناں
ککر وانگوں چھڑکے تینوں وکھتاں کھوہ کھوہ کھاناں
اک دو ہون تے دساں پچھاں کیہڑی کیہڑی پھولاں
کوئی کسے دی سُندا ناہیں اتھے کوک رواں
انھے راجے دی نگری وچ ہر کوئی کتوال
دیہلک دے ایہہ چار دیہاڑے کھیڈ لے گڈیاں نال

عورت ذات --------- ایہہ جیون پینڈا
تھاں تھاں ٹبے ٹوئے
تھاں تھاں کنڈے بیجے ہوئے
تیری بے فکری دے لیڑے ہوسن لیراں لیراں
پر اوہ ویلا جد اوناایں ----- آجاناایں
اج کیوں چنتا کریے
اج کیوں ہوکے بھریے
خورے اوس ویلے نوں ساڈیاں پرتن چا تقدیراں
بدلن جیون چالے
ایس کر کے

توں لمیاں سوچاں لانبھے دھر کے
کھیڈ لے میرئے بھولے ڈھیئے
کھیڈ لے گڈیاں نال

بلاشک شریف کنجاہی ہوریں محبت، شرافت، بزرگی، صداقت تے تحفظ دا اک اجیہا حوالہ نیں جے میں اوہناں لئی "ون دے بوٹے" دی علامت استعمال کراں تے کسے نوں کوئی اعتراض تے نہ ہووے گا۔

ڈاکٹر اسلم رانا

احمد راہی دا ترنجن

سیاسی محکومی نے ایس برصغیر اتے کئی ظلم ڈھائے نیں، پر اینی گل ضرور ہوئی پئی اوہناں ظلماں نوں تاریخ نے اپنے دامن وچ محفوظ کر لیا۔ اینہاں ظلماں دے نال نال غیر ملکی حاکماں نے ساڈے ذہناں نوں جیس طرح گمراہ کرن دی کوشش کیتی، اوہدی تفصیل پوری طرح ساہمنے نہیں آوندی۔ کدی کدی لوک مذہب دے حوالے نال دل دی ہواڑھ کڈھ لیندے سن۔ اک گوشہ اجیہا وی اے جیہدے ول لوکاں دیاں نظراں نہیں جاندیاں۔ اوہ ایس طرح پئی ایس ملک وچ انگریز نے اردو نوں فورٹ ولیم کالج دے وقت توں لے کے حالی تے آزاد دی انجمن تیکر کسے نہ کسے طرح سہارا دتا۔ پاکستان بنن تے اسیں اردو نوں قومی زبان قرار دتا تے ایہہ دی گل قوم دی امنگ دے مطابق سی۔ اردو نوں انگریزاں نے سرکاری زبان دی بنایا تے اسیں پاکستان وچ وی اینوں سرکاری زبان بنان دے حامی آں، پر اک گل جیہڑی ایس سارے تجربے وچ نظراں توں اوہلے ہوندی رہی اوہ ایہہ سی پئی اردو نوں جنا وڈا مقام وی دتا جاوے، اوہدے نال ایہہ ضروری نہیں ہو جاندا پئی اردو تے صرف اردو ای ساڈی تخلیقی زبان دی بنے۔ جیس طرح اردو زبان وجود وچ آئی، اوہدے توں ایہہ گل کہن وچ کوئی اعتراض نہیں ہونا چاہیدا پئی ایہہ پہلاں تے اک کاروباری زبان سی تے پھیر اک خاص طرح دی شہری رہتل دی زبان بن گئی۔ شہری رہتل نوں اسیں اینتھے لوک تہذیب دے متضاد معنیاں وچ ورت رہے آں۔ دلی تے لکھنؤ دی تہذیب دے متعلق جیہڑیاں گلاں دا عام چرچا کیتا جاندا اے اوہ ایہہ نیں پئی شہر دی حد توں باہر تے شہر دے اندر دی اک خاص طبقے نوں چھڈ کے اردو نے کدی اوس مشترکہ تہذیب دی زبان بنن دی

صلاحیت حاصل نہیں کیتی، جیہڑی ایس برصغیر وچ موجود سی۔

اک لفظ ہندالمانی تہذیب جنھیاں لکھاریاں نے ورتیا اے، جیہدے توں اوہناں دی مراد اوہ تہذیب اے جیہڑی ہندوستان وچ مسلمان کلچر دے اثر ہیٹھاں پیدا ہوئی، پر مسلمان کلچر دا اثر صرف دلی تے لکھنؤ تیکر تے محدود نہیں سی۔ پنجاب اوہ خطہ اے، جیہدے وچ شمال مغرب توں آون والے مسلماناں نے ہورناں علاقیاں توں کتے ودھ پنجاب نوں دینی، تہذیبی تے ذہنی طور تے متاثر کیتا۔

دوجے پاسے سندھ دی راہیں آون والے مسلماناں دا تے شمال مغرب توں آون والے مسلماناں دا سنگم ملتان سی۔ ایس طرح جے کوئی ہندالمانی تہذیب سچی مچی وجود وچ آئی سی تے اوہدے خدوخال نوں پچھانن لئی ایس علاقے نوں نظرانداز نہیں کیتا جا سکدا۔ ایہناں اثراں دا جیہڑے میدان وچ واضح طور تے مطالعہ کیتا جا سکدا اے، اوہ شعر تے ادب دا میدان اے۔

اتے جیہڑی تمہید اسیں بنھی سی اوہدے توں مقصد ایہہ سی پئی انگریز دی اک خاص حکمت عملی دے پچھے لگ کے ساڈے تعلیمی اداریاں دا رخ کجھ انج متعین ہویا پئی اول تے انگریزی تے جے اوہدے بعد کوئی زبان توجہ دے قابل سی تے اوہ اردو سی۔ بھاویں ایہہ گل سچ اے پئی سندھی، بلوچی، پنجابی تے پشتو ادب وچ اوس تہذیب دے خدوخال بہتے روشن سن، جیہڑی مسلماناں دی آمد نال ہندوستان وچ پیدا ہوئی تے ودھی پھلی۔ بہتی لمی چوڑی بحث وچ نہ دی پوئیے تے نقاداں نے ایہہ جیہڑا اصول قائم کیتا سی پئی:

"تصوف برائے شعر گفتن خوب است"

ایہدا اظہار وی جنے زور شور نال پنجابی دے صوفی شاعراں دے ہاں ہویا، اوہدی مثال اردو وچ نہیں ملدی۔ میردرد بھاویں کڈھے وڈے صوفی تے کڈھے وڈے شاعر ہوون اوہناں کول حضرت سلطان باہو والی "ہو" دی سرمستی، بابا بلھے شاہ والی شورانگیزی، شاہ حسین والی سرمدی لے تے خواجہ غلام فرید والی فنی سطح اتے صوفی مسلک دی تشریح نہیں ملدی۔ دوجے پاسے لوک فن اوہ ورثہ اے جیہدے وچ تہذیب دا اظہار کسے غیر فطری پابندی توں آزاد ہو کے کیتا جاندا اے۔ اردو زبان دی بدقسمتی ایہہ وے پئی ایہہ کسے لوک فن دی وارث یاں امین نہیں اے۔ ایس واسطے جدوں

اسیں اردو شاعری دا مطالعہ کرنے آں تے اوہدے وچ جیہڑے کردار ابھردے نیں، اوہناں نوں اسیں زیادہ توں زیادہ مجلسی تہذیب دے کردار آکھ سکنے آں۔ اصل وچ اردو شاعری دا پس منظر ای اک خاص طرح دی مجلس دے تصور نال جڑیا ہویا اے۔ محبوب اے تے اوہدے کول وی اک مجلس جمی ہوئی نظریں آوندی اے۔ مے خانہ اے تے اوہ وی اک رنداں دی مجلس اے۔ بادشاہ دا دربار اے تے اوہ وی اک مجلس۔ صوفی دی خانگاہ اے تے اوہ وی اک مجلس۔ ایس مجلس توں باہر جیہڑا کردار جیوندا جاگدا موجود سی، اوہنوں اردو شاعری پیش نہیں کردی۔ خاص طور تے فارسی دے اثر ہیٹھاں آکھو یاں ایس مجلسی تہذیب دا اثر آکھو محبوب لئی صیغہ وی مذکر دا ورتیا جاندا رہیا۔

جے کسے ویلے فن وچ زنانی آواز دی کمی دا احساس پیدا ہویا تے ایس کمی نوں دور کرن لئی ریختی ایجاد کیتی گئی پئی جیس نوں پڑھن سنن نال تخلیقی خلوص دی کیفیت محسوس نہیں ہوندی۔ اسیں اوہدی غیر اخلاقی کیفیت دی گل نہیں کر رہے۔ اردو دی ایس کمی نوں ساہمنے رکھدیاں ہویاں ایہہ ضرورت ہور وی شدت نال محسوس ہوندی اے پئی کاش نویں علم تے فن دے نال نال مقامی زبان دے شعر تے ادب ول وی اونے ای زور، جوش تے خلوص نال توجہ کیتی جاندی، جنی اردو ول کیتی گئی سی، تے پھیر ایہناں زباناں دے فنی خزانیاں وچوں کئی اچھے موتی ہتھ آوندے، جیہناں دی چمک دمک خورے اردو دی تخلیقی صلاحیت نوں ہور بہتا سواردی۔

ایہہ دعویٰ بے دلیل نہیں اے کیوں جے مختار صدیقی ورگا اردو دا اُچّا تے سچّا شاعر جے سی حرفی لکھن دی ضرورت محسوس کردا اے تے اوہدے توں لازمی ایہہ مطلب نکلدا اے پئی اردو زبان نوں مولانا محمد حسین آزاد دے قول دے الٹ صرف انگریزی زبان دے خزانیاں دی لوڑ ای نہیں سی تے نہ ای حالی دے قول مطابق ایہہ ضرورت پیروئی مغرب نال ای پوری ہوندی سی۔ ایہدے لئی مقامی زباناں توں فیض حاصل کرنا وی بہت ضروری سی۔

پاکستان بنن توں بعد کجھ اردو دیاں شاعراں نوں ایس چیز دا احساس پتہ نہیں شعوری طور تے ہویا یاں اوہناں نے لاشعوری طور تے پنجابی زبان وچ شعر کہن دی کوشش کیتی، ایہناں وچوں شریف کنجاہی تے احمد راہی اوہ پہلے دو اردو دے منے پرمنے شاعر نیں، جیہناں نے پنجابی زبان نوں اپنے تخلیقی اظہار دا ذریعہ بناون دی ضرورت

محسوس کیتی تے ایس معاملے وچ اوہناں نوں کوئی جھجک یاں شرم محسوس نہ ہوئی ' جیہڑی اوس ویلے تیکر عام پڑھے لکھے لوکاں وچ احساس کمتری دی وجہ نال موجود سی۔ شریف کنجاہی ہوراں اتے تے ایس ویلے بحث کرن دا موقعہ نہیں پر احمد راہی تے اوہناں وچ اک فرق واضح کرنا ضروری ہو جاندا اے تے اوہ ایہہ وے پئی شریف کنجاہی ہوراں دی پنج نویں اردو شاعری دے حوالے نال سی۔ اوہناں دیاں نظماں وچ کلاسیکی پنجابی شاعری یاں لوک رنگ دی تھاں نظم دے معاملے وچ فن دا اوہ اسلوب ساہمنے آوندا اے ،جیس نوں جدید آکھیا جاندا اے۔ سوچ یاں قدراں دے احساس وچ پینڈو رہتل بہتل ساہمنے رکھن دے باوجود اوہناں دا فنی رویہ جدیدیت دا حامل اے۔ احمد راہی ہوراں کلاسیکی شاعری نال تعلق تے نہیں جوڑیا پر اوہناں کول لوک فن دا بڑا ڈونگھا تے بھرواں شعور نظریں آوندا اے۔ احمد ندیم قاسمی ہوراں نے اپنے دیباچے وچ لکھیا اے پئی اوہ چھوٹیاں ہوندیاں یوسف زلیخا پڑھ کے اپنی ماں نوں سناندے ہوندے سن تے ایہدے توں اوہناں دے اندر پنجابی شعر تے ادب دا رچاؤ پیدا ہویا ہووے گا۔ پر مولوی غلام رسول ہوریں اک خاص عالمانہ اسلوب دے شاعر سن۔ احمد راہی دے کول اوس اسلوب دا پرچھانواں نظریں نہیں آوندا۔

پنجابی وچ جتھوں تیکر عاشقانہ جذبیاں دے رومانی اظہار دا تعلق اے ' اوہدے وچ عام طور تے خطاب صنف نازک ولوں ہوندا اے۔ ایہہ وی اک موٹا جیہا لفظ اسیں تہذیبی تقاضیاں نوں ساہمنے رکھدیاں ہویاں ورتیا اے۔ صحیح گل ایہہ وے پئی ایہہ اظہار الھڑ مٹیاراں ولوں ہوندا اے تے ایہدے وچ اک ڈونگھی رمز دی گل ایہہ وے پئی جیس طرح دے رہن سہن دا چلن پنجاب دے پنڈاں وچ ساہنوں نظریں آوندا اے ' اوہدے وچ چڑھدی جوانی دے لمحیاں توں لنگھ جاون توں بعد ایہی ویل ای نہیں ملدی پئی اوہ اپنے رومانی جذبیاں دی پرورش کردا رہوے۔ بھاویں اوہ مرد ہووے تے بھاویں سوانی۔ نال ای ایس رہتل وچ مرد دا اپنا اک روپ اے ' جیس نوں "مردانہ" دا لفظ ای ظاہر کر سکدا اے۔ ایہہ مرد محبوب ہو سکدا اے یاں اوہ بہادر ہو سکدا اے یاں ساڈیاں مقامی واراں دا ہیرو ہو سکدا اے ' پر اوہ ساری عمر بہہ کے عشق دا روگ نہیں پال سکدا۔ یعنی اوہ مجنوں تے فرہاد وانگر دا روایتی عاشق نہیں بن سکدا۔ رانجھے یاں مرزے دی عاشقانہ عمر ای آخر کنی سی ' پر ایہدے مقابلے تے ہیر ' صاحباں 'سسی تے

سوہنی انج لگدا اے جیویں جنم جنم دیاں پیار دیاں روگی ہوون۔

جے تسیں عملی صوت حال نوں ساہمنے رکھو تے گل انج بندی اے پئی اُتھدی جوانی دے چار دیہاڑے کُڑیاں چڑیاں اپنے پیکیاں وچ سنہری سفنے ویکھدیاں نیں تے ترنجناں وچ بہہ کے اک دوجی دے کناں وچ کُجھ رمز دیاں گلاں کردیاں نیں یاں مٹھے مٹھے اوہ گیت گاؤندیاں نیں، جیہناں وچ آون والے درداں دی کسک وی رلی ہوئی ہوندی اے، اوہناں نوں ہر ویلے ایہہ دھڑکا وی لگا رہندا اے پئی بابل دے ویڑھے ایہہ چار دناں دے مُہانے مُنضے بڑی شتابی رکھل مُک جانے نیں تے پھیر اوہناں حیاتی دیاں اوکڑاں دے وس پے جانا اے۔ ایہناں اوکڑاں وچ کدی کدی اوہناں نوں ایہہ دن پچھتاوے تے سدھراں دیاں یاداں بن کے ٹُمبدے نیں تے اوہناں دے ہونٹھاں تے پھیر مٹھے مٹھے درد بھرے گیت جاری ہو جاندے نیں۔ ایس طرح ایس رہتل دا رومانی کردار ہیر تے صاحباں دے کردار توں بالکل نویکلا تے وکھرا ہو جاندا اے۔ ایس کردار دا سچج روپ سانوں لوک گیتاں وچ نظریں آوندا اے۔ احمد راہی نے اپنے فن دا مزاج تے اپنے فن دی لے ایہناں لوک گیتاں وچوں حاصل کیتی اے تے ایہناں لوک گیتاں دے کرداراں نوں ای اوہنے ساہمنے رکھ کے اپنے جذبیاں دا اظہار کیتا اے۔

احمد راہی دی کتاب "ترنجن" دے دو حصے نیں۔ ایہناں دوواں حصیاں وچ اک ارتقائی وحدت دا احساس ہوندا اے۔ انج نہیں لگدا پئی جیویں کسے لحاتی سوچ یاں جذبے توں متاثر ہو کے اک نظم لکھی گئی تے پھیر دوجی نظم دے لکھن تیکر اوہ پہلی کیفیت وسر گئی۔ ایہناں نظماں وچ اک داخلی اٹھان اے جیویں شاعر اک کردار نوں باقاعدہ تعمیر کر رہیا ہووے۔ ایس گل دی وضاحت لئی ایہناں نظماں دے پہلے حصے تے جے نظر ماریے تے سب توں پہلاں اک ایسی کُڑی دا تصور ذہن وچ ابھردا اے، جیہدے اندر نویں جذبیاں دی ہلجل اوہنوں آپوں وی کُجھ اوپری اوپری لگدی اے، پر ایہناں جذبیاں دے موہنہ زور ہون دا احساس اوہنوں کجھ کجھ ہون لگ پیندا اے، پر اوہنوں کجھ حوصلہ وی ہوندا اے پئی:

اجے کنڈھیاں دے نال نال کھڑیاں نیں بیڑیاں
اجے دور، بیڑیاں توں چھلاں دور ------
اجے نواں نواں امبیاں نوں بور

ایس نظم وچ اک دوجی چیز، جیہڑی غور دے قابل اے اوہ ایہناں جذبیاں دی معصومیت اے، جیہناں لئی شاعر نے بڑیاں بڑیاں سوہنیاں تے ان چھوہیاں تشبیہاں اختیار کیتیاں نیں۔ مثلاً" امبیاں نوں نواں نواں بور تے اک عام گل اے پر بھریاں شاخاںؔ دا بلور، چڑھدیاں پینگاں دا زور، سدھراں دا تُنتا تُنتا شور تے ساہواں وچ سیلیاں دے ساہواں دی ہواڑھ، ایس قسم دے استعارے تے تشبیہاں نیں جیہناں توں جذبیاں دی پاکیزگی تے معصومیت واضح طور تے ساہمنے آوندی اے۔ ایہدے توں اگلی نظم "گگلی" وچ جوانی دا احساس اُبھرن لگ پیندا اے مثلاً":

چڑھدی جوانی نال چڑھ گیا بھاء نی
نویں نویں جوبناں دے نویں نویں چاہ نی
نالے ای کجھ نویاں وارداتاں دے قصے وی شروع ہو جاندے نیں:
لگ جان اکھیاں تے گُھیاں نہ رہندیاں
ہونٹاں تے دنداسے ہتھیں رچدیاں مہندیاں
کیہدیاں نے تانگھاں تینوں گھیر گھیر بہندیاں
سچ سچ دس دے نی سونہہ تینوں ویر دی ------- گگلی کلیر دی

ایہہ تشبیہاں تے استعارے پہلی نظم والی معصومیت دیاں حداں نوں اُلانگھ گئے نیں، پر اجے تیکر "ویر" محبوب نالوں ودھ پیارا نظریں آوندا اے۔ "ویر" دا ایہہ تصور وی صرف لوک فن دی معرفت ای ہتھ آ سکدا اے، کیونکہ روایتی کلاسیکی شاعری وچ ایہہ تصور سانوں نظریں نہیں آوندا۔

اک ہور گل ایس نظم بارے ایہہ وے پئی جیہڑا نواں شعور جاگیا اے اجے اوہنوں اپنی ذات دے حوالے نال نہیں، سگوں اک اجتماعی تصور دے حوالے نال پیش کیتا گیا اے۔ یعنی اپنی تھاں جٹی ہیر دا ذکر کیتا گیا اے، پر ایہدے چھیتی بعد ایہو شعور اپنی ذات دے حوالے نال نظماں وچ ظاہر ہوندا اے۔ "نرم کالجہ ڈول گیا"، "ونجارا"، "ونج کرن ونجارے"، تے "نمی نمی واء وگدی" وانگر دیاں نظماں وچ اپنے حسن تے اپنے محبوب یاں عاشق دے وجود دا احساس رہ رہ کے جاگدا اے، پر ایہدے نال ای اک جھجک اے جیہڑی پراگانہ جھکن توں ڈراندی اے۔ ایہہ ساریاں نظماں اوس ویلے دا مجموعی تاثر پیش کردیاں نیں، جدوں اُٹھدی جوانی دے الھڑ جذبے اجے سنجیدگی

دی حداں نوں نہیں اپڑے ہوندے۔ پھیر جدوں ایہہ شعور پختہ ہوندا اے تے ایہدے
نال اک اخلاقی یاں ذمے واری دی کیفیت وی جاگ پیندی اے۔ جیہڑی اکثر رومانی سطح
اتے اپنے آپ نوں اگانہہ ودھن توں ڈکی رکھدی اے تے کدی کدی ایہہ احساس اک
ڈر تے خوف وچ بدل جاندا اے۔ ایہہ ڈریاں خوف مستقبل دے انجانے ہون دی وجہ
نال پیدا ہوندا اے تے ایہنوں ایس طرح خاص طور تے سمجھیا جا سکدا اے پئی ساڈے
پنڈاں دی ریت دے مطابق کڑیاں جدوں جوان ہوندیاں نیں تے ماپے آپوں ای اوہناں
دے ویاہ دا سربندھ کر دیندے نیں۔ اوہ اک دن اچن چیت بابل دے ویڑھیوں نکل
کے سوہرے گھر جا بہندیاں نیں تے اوہناں نوں کجھ پتہ نہیں ہوندا پئی اتھے ایہناں نال
کیہ بیتے گی۔ ایس معاشرتی پہلو نوں رومانی سطح اتے روایتی عشق دے انجام دے حوالے
نال وی پیش کیتا جا سکدا اے۔ مثلاً "ڈک لے شرارتی اکھیاں نوں" وچ احمد راہی
انجام دے ایس خوف نوں ایس طرح پیش کردے نیں۔

اودھ اسمان چڑھا کے گڈی
تک لیندے نیں ڈوراں
کاہنوں اپنی جندڑی رولاں
کاہنوں میں ہڈ کھوراں

تیرے میرے پہلوں ------- لکھاں
ہوئے سی قول قرار
اکو انت ہر اک قصے دا
رجناں بلیاں ہار

ایہدے بعد پھیر جوانی دے جذبیاں اتے 'اوہ ویلا آوندا اے' جدوں کجھ '
سوچ تے انجام دا ڈر ساریاں گلاں نوں وسار کے جو ہووے سو ہووے دے پرشور
جذبے دل تے دماغ تے چھا جاندے نیں تے ایہدا بیباک اظہار ایہہ صورت اختیار کر
لیندا اے۔

لے پھیر ہتھ ودھا
اج توں قول ہویا

ترّاں ڈباں گے کٹھے
جیاں مراں گے کٹھے

ایتھوں تیکر جدوں نوبت اپڑدی اے تے پھیر پیار توں ودھ ہور کوئی قدر نظر وچ نہیں پھدی۔

پھوک دیو رکھیاں
بُجھا دیو تارے نی
پیاراں دیاں عرشاں توں
واجاں کوئی مارے نی

مُڈھ وچ اسیں ایہہ گل آکھی سی پئی ایہناں نظماں وچ احمد راہی ہوراں شعوری یاں غیر شعوری طور تے اک کردار نوں ساہمنے رکھ کے اوہدی اُٹھان تے پھیر ڈرامے وانگر انجام ول اوہدا اُلرنا پیش کیتا اے۔ ایتھوں تیکر جیہڑیاں نظماں دا ذکر اسیں کیتا اے، اوہناں وچ اوس کردار دی اٹھان اے۔ ایہدے بعد جذباتی تے معاشرتی پس منظر نوں ساہمنے رکھدیاں ہویاں، اوہ منزل آوندی اے، جدوں رومان دیاں منزلاں توں لنگھ کے حیاتی دیاں حقیقتاں نال واہ پیندا اے۔ جیویں اسیں پہلاں تجزیہ کیتا اے، ایہہ آکھیا جا سکدا اے پئی ایہہ اوہ منزل اے، جدوں الھڑ مٹیار سہاگن بن کے سوہریاں دے گھر جا وسدی اے۔ ہُن اوہدیاں سوچاں، سدھراں تے سُفنیاں دا منظر بدل جاندا اے۔ الھڑ جوانی دے قصے ہُن سدھراں، یاداں پچھتاوے تے سُفنے بن کے اوہدے ساہمنے آوندے نیں۔ ہُن جذبے کجھ ملے جلے ہو جاندے نیں۔ کدی ایہہ خیال آوندا اے پئی ساڈا الھڑاں دا پیار بیلیاں، جھناواں تے تھلاں دی نذر ہو جاندا اے تے کدی اوہ کردار اپنے آپ نوں اپنے محبوب یاں اپنے گھر والے دے رحم تے کرم اتے چھڈ دیندا اے۔ ساڈے معاشرے وچ ویاہ دے بعد میاں بیوی دے تعلقات دی ایہو ای تصویر بندی اے۔

تیرے رحم کرم تے چنّا
پئی آں چپ چپیتے

پر پھیر وی کدی کدی پرانیاں یاداں ایس حیاتی وچ ہلچل مچا جاندیاں نیں تے ایہناں کیفیتاں نوں "جان والیا"، "کلی"، "ٹانویں ٹانویں تارے"، "تیری یاد"، تے

"مینوں یاد رکھیں" وانگر دیاں نظماں وچ بڑے فنکارانہ انداز نال بیان کیتا گیا اے۔

ایہدے بعد اک انقلاب دا زمانہ آوندا اے۔ ایس انقلاب دے پچھے دو متحرک کیفیتاں واضح نیں۔ اک تے اوہ ای جیس دا اسیں پہلاں ذکر کیتا اے پئی ویاہ دے بعد کڑیاں نویاں گھماں وچ پے کے اپنے ماپیاں تے ویراں نوں بڑے درد بھرے لہجے وچ یاد کردیاں نیں۔ ایہدے نال ای سیاسی سطح اتے جیہڑے واقعات 1947ء وچ پیش آئے، اوہناں نوں احمد راہی نے ایسے کینوس وچ شامل کرلیا اے۔

وچھوڑے دے گیت پنجابی شاعری وچ کوئی نویں چیز نہیں تے ایسے وچھوڑے تے وراگ دے دو روپ وی سانوں لبھدے نیں۔ اک اوہ وچھوڑا جیہڑا عاشقانہ واردات توں پیدا ہوندا اے تے دوجا اوہ وچھوڑا جیہڑا ساڈی خاص معاشرتی فضا دی وجہ نال ساریاں کڑیاں نوں ویاہ توں بعد ساری عمر محسوس ہوندا اے۔ اک تیسری سطح صوفیانہ فراق تے ہجر دی اے، جیہدا ذکر کرن دا انج تے ایتھے کوئی موقع نہیں، پر ایہہ گل ایس وجہ نال یاد آوندی اے پئی صوفیاں نے فراق دی کیفیت نوں بیان کرن لئی استعارے ایسے ماحول وچوں اخذ کیتے نیں۔ احمد راہی ہوراں دی کتاب دے دوجے حصے دا سرناواں ایہہ شعر اے:

ڈاروں وِچھڑی کُونج کُرلاوے
ترنجناں چ گون والیو !

ایس حصے وچ جیہڑیاں نظماں شامل نیں، اوہناں وچ وچھوڑے دے درد دا بڑا ڈُونگھا سوز بھریا اظہار ملدا اے۔ ایہناں نظماں نوں پڑھدیاں ہویاں کجھ چر تے بندہ ایہہ سوچدا رہندا اے پئی ایہہ عام وچھوڑے دا اک ذکر اے، جیہدے وچ اک سوہرے بیٹھی دھی کدی اپنے بابل نوں یاد کردی اے، کدی اپنے وِیر نوں تے کدی اپنی امبڑی نوں پر چھیتی ای ایہناں دی تہہ وچ لکیا ہویا اوہ سانحہ جیہڑا 1947ء وچ پنجاب دیاں دھیاں نوں پیش آیا سی، اُبھر آوندا اے۔ ایس اعتبار نال ایہہ گل نویں نہیں پئی امرتا پریتم دی مشہور نظم "اج آکھاں وارث شاہ نوں" ایس جذبے دا بڑا بھرواں اظہار اے، پر اوہدے وچ گل کجھ کھُل کے کہی گئی اے۔ احمد راہی ہوراں دے انداز دی خاص گل ایہہ وے پئی اوہناں نے استعاریاں تے کنایاں وچ گل کیتی اے تے جیویں پرانے نقادوی آکھ گئے نیں، ایہہ انداز براہ راست انداز دے مقابلے تے بہتا بلیغ ہوندا

اے۔ ایہدی چوٹ دل دیاں تاراں تے وجدی اے تے روح تے ٹُٹے دے سارے تار
اکو واری انج جھنجھنا اُٹھدے نیں پئی جیویں مُٹّے کہ ٹُٹّے۔ کدی احمد راہی ایس قصے نوں
کیدو، کھیڑے تے کُڑیاں ہیراں دے حوالے نال پیش کردے نیں تے کدھرے اوہناں دا
انداز وین وانگر دا ہو جاندا اے۔ مثلاً:

کُجّی میری لیراں کتیراں بھیناں دیو ویرو
کتھے بنھ بنیرے نیں بابلے دے

سن وے بابل میریا تیرے ٹُٹ گئے سارے مان
تیری پگ پیراں وچ رُل گئی مٹی وچ مل گئی شان
تیری شرماں والی دھی نوں اج ویکھ کے سب شرمان

آئیاں بوہے تیرے تیریاں جائیاں بابل
سُن بابلا وے
تیریاں کُڑیاں ہوئیاں کمائیاں بابل
سُن بابلا وے
ماپے پلا نہ پھڑان، ساڈے ٹُٹ گئے مان
بوہے ہو گئے بھیڑے
میرا کوئی نہ دردی
بیدردی نیں سارے، میرا کوئی نہ دردی
اج دی رات اخیر وے رانجھن
قصہ بن جاؤ ہیر

اپنی تھاں ایہہ نظماں ایس حساب نال درد تے غم دا بڑا بھرواں اظہار نیں، پئی
جیہڑیاں کڑیاں ایہناں فساداں وچ ماپیاں توں وِچھڑ گئیاں سن، اوہناں نوں ذاتی طور
تے کیہ کیہ دُکھ جھلنے پئے۔ پر اک گل جیہڑی ایہدے توں وی اگانہہ لنگھ کے کلیجے وچ
تیر وانگر آ کے لگدی اے، اوہ ایہہ وے پئی ایہناں کُڑیاں پُتیاں نوں اجے وی ایہہ آس

اے پئی خورے کسے ویلے اوہ پھیر اپنیاں ماپیاں دا موہنہ ویکھ لین یاں اپنیاں بھیناں بھراواں نوں مل لین۔ اوہناں ڈو نگھیاں انھیریاں' ہر ویلے دے بھلدے ہوئے غماں دے جھکڑاں تے مکمل مایوسی دے عالم وچ وی ایہناں دے موہنوں جدوں احمد راہی ہوریں ایہو جیہے بول اکھواندے نیں:

میرے نال جو ہوئی ہو گئی ہُن کینوں سُناواں وین
پر اک گل سُن لے بابلا میری کلیاں ورگی بھین
اوہدے رت دے سنغے بابلا میتوں لین نہ دیندے چین
ہُن اوہو ای تیرے پران وے تے اوہو ای تیرے نین
ایہہ چور لُٹیرے بابلا کتے اوہنوں وی لٹ نہ لین
ایس ورداں ماری دھی نے تینوں مُڑ نہیں آونا کہن
سُن وے بابل میریا

سہرا بنھے ساڈا ویرا بابلا
وے اسیں گھوڑیاں گایے
کُھلے رکھیں بوہے سدا بابلا
خورے کدی مُڑ آیے

تے اوس ویلے پڑھن والے دے دل وچ درد دی جیہڑی ہُوک اُٹھدی اے اوہدا صرف تجربہ ای کیتا جا سکدا اے' اوہنوں بیان نہیں کیتا جا سکدا۔

ایتھوں تیکر تے اسیں احمد راہی دی شاعری دے فکری تے جذباتی پس منظر نال بحث کردے رہے آں۔ جتھوں تیکر ایہناں دے فن دا تعلق اے' اوہناں نے پنجابی دے لوک گیتاں دے انداز نوں ساہمنے رکھیا اے' پر ہر تھاں اکو جیہی تکنیک نہیں ورتی۔ کدھرے اوہناں نے گیت وانگر نظم دا ڈول ڈولیا اے تے کدھرے اوہناں نے چھوٹیاں چھوٹیاں بنداں وچ اپنے اظہار نوں سمویا اے۔ کدھرے کدھرے چھوٹے وڈے مصرعے نظماں وچ لیا کے تے اوہناں نوں جذبیاں دے اُتار چڑھا دا عکاس بنایا اے۔ پنجابی دیاں مشہور صنفاں مثلاً "بولیاں" تے "کِکلی کلیر دی" وی اوہناں دے ایسے رجحان دیاں ترجمان نیں۔ پر جتھوں تیکر احمد راہی ہوراں دی پیشکش دا تعلق اے

، اوہدے وچ جدید فنی تقاضیاں نوں پوری طرح ساہمنے رکھیا گیا اے۔

نویں نظم دی تکنیک ہر شاعر کول وکھو وکھ اے، پر کلاسیکی نظم دے مقابلے تے ایہدی اک سانجھی قدر تے پچھان ایہہ وے پئی ہر نظم اپنے تھاں تے اک مکمل اکائی نظریں آوندی اے۔ گل اک خاص نقطے توں شروع ہوندی اے تے پھیر اک پورا نفسیاتی یاں منطقی دائرہ طے کر کے اک انجام تیکر اپڑدی اے۔ ایس نویں نظم دی بنتر وچ آرائشی مصرعیاں دی کوئی گنجائش نہیں ہوندی۔ نظم اک سدھی لکیر اتے چلدی اے تے اوہدے وچ جے کوئی اتار چڑھا آوندا وی اے تے اوہ معنوی کیفیت دے ماحول نال آوندا اے۔ شاعر اپنے بیان دے زور وچ جے کجھے جدھر چاہے نہیں نکل سکدا۔ احمد راہی ہوراں دیاں نظماں وچ ایہہ تکنیک اپنی پوری فنی رعایت نال ظاہر ہوندی اے۔ ایس طرح بھاویں اوہناں کول لوک فن دا کناوی ڈونگھا اثر کیوں نہ ہووے، اوہ پنجابی دے جدید شاعراں وچ صرف آگو ہون دی وجہ نال ای اک نویکلا تے وکھرا مقام نہیں رکھدے سگوں فنی تے فکری اعتبار نال وی اوہناں دا مرتبہ بہت اچا اے۔

اوہناں دی زبان عام پڑھے لکھے پنجابی بولن والیاں دی زبان اے۔ جیہدے وچ نہ تے ہندی لفظ داخل ہو کے منہ دا سواد وگاڑدے نیں تے نہ ای اوہناں وچ اوس طرح دی بے معنی جدیدیت اے، جیہدے توں پڑھن والا مانوس نہ ہو سکے۔ ایہناں نظماں نوں پڑھ کے پنجابی وچ اظہار دے امکانات دا بڑا واضح تصور قائم ہوندا اے۔ کلاسیکی شاعری وانگر فارسی شاعراں دے اثر ہیٹھاں نہ تے زبان وچ علمی تے صوفیانہ اصطلاحاں نوں ورتن دی ضرورت محسوس کیتی گئی اے تے نہ ای احمد راہی ہوریں علم معانی، بیان تے بدیع دے فنی حربیاں توں متاثر ہوئے نیں۔ اوہناں دا اپنا اک سلیس تے سدھا، پر اثر انگیز انداز بیان اے، جیہدی کجھ استاداں تے نویں شاعراں لئی اکو جیہی اے۔

پروفیسر شریف کنجاہی

اکلاپے دا مسافر

نظماں، غزلاں دے ایس پورے ہتھے مجموعے نوں پڑھیاں عارف عبدالمتین دی اردو شاعری انج جاپدی اے جیویں کسے دے اک بال دا مُونہہ مُھاندرا تکیا ہووے تے اوس دا دوجا بال پہچان لئی دا اے۔ کیوں جے بڑی حد تک اوہوا تک نقشہ اے۔ اوہو زندگی دشمن طاقتاں دے خلاف حال پاہر یا تے لڑائی۔ اوہوا ذاتی تے جماتی دکھاں دیاں گلاں۔ اوہوا بیوی بچیاں دی چنتا۔ اگرچہ ایس دا مطلب ایہہ وی نہیں جے اپنی اردو شاعری وچ عارف جیہڑے پینڈے پیا تے جیہڑے راہواں وچوں لنگھیا، پنجابی شاعری رڑی اوس بیتے دیاں کٹھیاں رنھیاں ڈکاراں نیں۔ ایس وچ سانوں نویاں منزلاں تے بھاپے نویں پینڈیاں دے دکھاں دی گل وی اے۔ کیوں جے عارف کھلوتا نہیں، ٹُردا رہیا اے۔ ایناں ٹریا اے تے انج ٹریا اے جے ہُن محسوس کردا اے اوہ اکلا رہ گیا اے۔

ایہہ احساس ایس وچ کوئی شک نہیں جے اچانک نہیں پھُٹ پیا تے سانوں اردو دے اوس دے سب توں پہلے مجموعے "دیدہ و دل" وچ وی اوس آپ اُگنی پوہلی دی طرح ملدا اے، جیہنوں جٹ کدے آپ نہیں گڈدا تے گوڈی راہیں ٹُکان دی کردا اے، پر جیہڑی آون والی ہر فصل نال اُگ کے اوس نوں نواں چیلنج دے جاندی اے تے جد کسے پاروں گوڈی نہ کیتی جا سکے یاں گڈی ہوئی پیلی نوں پانی نہ مل سکے، ایہہ سر کڈھ آوندی اے۔

اوس مجموعے وچ بھاویں اک دو واری ایس احساس دا اظہار کیتا گیا اے جے میں اک اجیہا رُکھ آں جیس دی کوئی ڈالی، جیس دا کوئی پتر نہیں، پر اوس توں اٹھاں ورھیاں بعد ای اپنے اک مجموعے دا ناں "صلیب غم" تے اوس توں بعد دے ستاں ورھیاں دے پندھ دے تھکیویں تے عمر ڈھلن نال جد گوڈی اوکھی ہو گئی اے تے سا

پوہلی دا ساتھ دے رہیا اے۔ اکلاپے دا ایہہ خیال صرف اک نظم دا ای سرناواں نہیں بنیا پوری کتاب دا ناں بن گیا اے۔ پوہلی پہلی نالوں اتانہہ ہوئی کھلوتی اے۔ کیوں جے ہن شعراں وچ ایہہ احساس تھاں تھاں ڈُنگریا ہویا ملدا اے جے۔ "میں جنگل وچ کلم کلا" "میرے چار چوفیرے ویری ' میں کلم کلا وچکار" "میں ٹرداہاں ' کلم کلا ' جندڑی دے منجے رستے تے۔"

ایس دنیا وچ جیس نوں بعض سیانیاں دے کہن مطابق اج سب توں وڈا خطرہ آبادی دا ودھن دا اے ' تے جد میل جول دے وسیلے عام ہو رہے نیں ' کسے انسان دے اندر ایہہ احساس پیدا ہونا جے اوہ کلم کلا اے نکی جیہی گل نہیں۔ ہر اوس انسان دا ایہہ احساس ہو روی دل توں ہُڑدا اے جیس نے اپنا مشن ایہہ دسیا ہووے۔

جو زندگی سے فرار ڈھونڈھیں جو موت کی وادیوں میں بھٹکیں
میں آج بھی ان سے مختلف ہوں میں کل بھی ان سے جدا رہا ہوں

ایسے واسطے اج جد عارف عبدالمتین دے موںہوں اسیں ایہہ اُبھاسرنیاں سُننے آں جے اوہ کلم کلا اے (بھاویں ایس رنگ وچ جے اوہدے چار چوفیرے ویری نیں ' جیہڑے اوس نوں قرات تائیں نہیں اپڑن دیندے تے بھاویں ایس رنگ وچ جے اوہ محسوس کردا اے اوہدے چار چوفیرے انسان نہیں دکھاں دا جنگل اے جیہڑے نہ سن سکدے نیں نہ کُو سکدے نیں نہ ورودھی طاقتاں کولوں اوس نوں بچا سکدے نیں) دل اوس دستی دے دردیاں ہار ڈب ڈب جاندا اے جیس نوں دشمناں گھیر لیا ہووے تے اوس دے راکھے جو ہر دی رسم نباہندے ایہہ کہندے تسلیاں دیندے ٹُھکدے جا رہے ہون۔

ہولی ہولی
میری جندڑی دی بتی دا
مُکدا جاندا اے تیل
دِھیرے دِھیرے
ایس ہیرے دے سینے وچ
کرناں دے سدھ تیر چلاندی
اک پل واسطے

رک جاوے گی کمینڈ

کیوں جے ایہہ لارا کوئی پکا سہارا نہیں بن سکدا جے
ایہہ رن پیندا رہوے گا انج نور دے تڑکے تیکر

خاص طور تے اوس ویلے جد صدیاں توں پیا ہویا ایہہ رن کسے بنے لگدا نہ دسدا ہووے:

ڈُردیاں ڈُردیاں عمر وہائی پر ایہہ واج نہ آئی اے
اپنے آپ نوں ڈک لے بجا سُکھ دا ڈیرا آیا اے

ایہوا سبب اے جے عارف نوں اسیں ایس احساس تھلے رلتی جارہے ویکھدے ہاں "جے کلم کلا ٹے کردا ہاں میں جندڑی دا منجا راہ۔" تے نور دے تڑکے تیکر رن دے پیندے رہن دیاں تسلیاں پوری طرح بُجھدے دل دا تیل نہیں بن سکدیاں۔ عارف دی کہتی ہوئی ایہہ گل رڑی اوس دی ہڈ ورتی نہیں۔ کیوں جے علم تے آون جان دے وسیلیاں دے عام ہون نے خلاواں وچ دیاں دور دراڈیاں بتیاں نوں ہتھ لا آون والے انسان دے متھے تے اپنے نت دے مسائل حل کرن وچ ناکام رہن دی کالکھ لا کے جیس مایوسی نوں دلاں وچ گنڈ دتا اے، اوس توں اکلاپے دے احساس دا ایہہ پتا ای نکل سکدا سی۔ تے اشتراکی ملکاں نوں چھڈ کے باقی ملکاں وچ ایس صدی دے اندر کتاباں دیاں کتاباں نوں ایس احساس دی جاگ لگی ہوئی اے۔ پنجابی شاعری وچ بشیر منذر دا "کلا رکھ" تے رؤف شیخ دا "بلدا شہر" ای ایس تلخی دی گواہی نہیں دیندے۔ اردو وچ "لا = انسان"، "بن باس"، "خالی مکان" تے انگریزی وچ "Stranger" تے "Well of Loneliness" ورگیاں کتاباں اپنے ناواں سمیت اوہناں زیادتیاں دے خلاف فریادیاں وچوں نیں، جیہناں دی بدولت تنہائی دا زہر ہر "زندہ دیوار" نوں پٹدا جا رہیا اے۔

ایس وچ وی کوئی شک نہیں جے ایس احساس دیاں جڑھاں انسانی دماغ وچ بہت سجریاں نہیں۔ جد پندرھویں صدی دے اک شاعر آکھیا سی

"I know no more where I belong"

یاں فارسی دے عرفانی شاعر رومی جدوں کہیا سی

دی شیخ با چراغ ہمی گشت گرد شہر
کزدام و دوملولم و انسانم آرزو ست

تاں اوہناں دے اندر اکلاپے دا ایہو احساس سی۔ تے جے اپنے ایس سے وچ اقبال آکھیا اے۔ ہم نفس فرزند آدم را کجاست۔ یاں ایہہ جے:

باب جوگرم خویش را نظارہ کنم
بایں بہانہ مگر رُوی دیگرے بینم

تاں گل اوسے اکلاپے دی اے جیس دے احساس نے عارف عبدالمتین نوں ایہہ آکھن تے مجبور کیتا سی:

میں جنگل وچ کلم کلا
میرے چار چوفیرے رکھ

مرکھاں دے جنگل وچ ایس کلم کلے مسافر اج توں بہت پہلاں جد پینڈے تے لک بدھا سی۔ اوہ اوس راہے پیا سی، جیہڑا اشتراکیت ول جاندا سی تے اپنے بہت سارے ساتھیاں نال اوس دا خیال سی جے اشتراکی حقیقت پسندی اچی قسم دی شاعری واسطے بڑی ضروری بنیاد اے تے زندگی بارے اک ایسے اگانہہ ٹورو تصور دی بانہہ وچ بانہہ پوا دیندی اے، جیہڑا انسان نوں امید تے تسلی دی مثال ہتھ پھڑا کے ہنیرے وچ ڈولن نہیں دیندا۔ ایسے کر کے اوس مجموعے وچ چین تے روس بارے نظماں ملدیاں نیں۔ کیوں جے شاعر دے نزدیک اوہناں دی حیثیت اوہناں مسافراں دی سی، جیہڑے بھاویں پارلے وندے جا لگے ہوئے سن، پر اوہناں دا پار تُر جانا اُرلے وندے والیاں واسطے دل دوھاؤ ای سی دل ڈھاؤ نہیں سی۔

ایس مجموعے دی نویکلی گل ایہہ وے جے ایس وچ کسے دیسی یاں بدیسی ازم دی گل نہیں کیتی گئی یعنی شاعر اج دنیا وچ کسے پاسے رتھ کے جا رہیاں سنگتاں نالوں وچھڑ کے یاں چھپڑ کے کلا رہ گیا اے۔ اوہدے ہتھ وچ کوئی مشال نہیں دسدی تے ہنیرے وچ اوس نوں راہ کھیڑا وی نہیں لبھ رہیا۔ ایسے کر کے اپنی تے اپنے اوہلے (نروان دے ایس کھوجی نوں) انساناں دی بھلک بارے کوئی ٹھلیکھا نہیں رہیا دسدا۔

جیس پتھر نوں ہتھ پاناں ہاں،
اوہو ڈگ پیندا اے،

آسے پاسے چار چوفیرے
ڈاڈھا گھپ ہنیرا اے !

عام اسمبلیاں دی طرح زندگی دی ایس اسمبلی وچ وی کسے پارٹی دے لڑ نہ لگنا یاں نپ کے چھڈ دینا ایس گل دا ان دسیا ثبوت ہوندا اے جے اوس آزاد نمایندے دا اوہناں وچوں کسے تے وی دل نہیں کھلوندا۔ عارف دی ایہہ بے حرصی ایس گل توں وی پئی لبھدی اے تے اکلاپے دے احساس نوں ودھا جاندی اے۔ جے ایس مجموعے وچ سنگیاں ساتھیاں بارے گلے شکوے گوُڑھے ہو گئے نیں۔ "مشورہ"، "رکھ"، "ونجارا" ورگیاں نظماں وچ بڑے دکھ نال دسیا گیا اے جے۔ میتوں لوکاں پگ پگ ڈنگیا بن بن زہری ناگ۔ کیہ ایہہ اکلاپے نوں حق بجانب ثابت کرن دی لاشعوری کوشش اے یاں اوس دا ضروری سٹا تے اج دے دور دی سنساری دین۔؟ کیوں جے "بلدا شہر" وچ وی ایسے زہر دا اثر شعراں دے ڈنگے ہوئے وجوددوں پھٹ رہیا اے تے اتفاق نال دوویں شاعر اک ویلے تے اک شہر دے جم پل نیں، پر ایہہ پونی کوئی معاشرتی نفسیات دا ماہر ای چھوہ سکدا اے۔

ایس توں ایہہ سمجھ لینا مناسب نہ ہووے دا جے ایس مجموعے وچ ولاسویاں نظماں کوئی نہیں یاں اوہناں وچ جان کوئی نہیں۔ "ویلا تے میں"، "ہتاں والیاں دی ریت"، "نور دے تڑکے تیکر" ورگیاں نظماں ایسوا بھے ماردیاں نیں تے اوہناں توں پیا پتہ لگدا اے جے شاعر ہنیرے کولوں بازی ہار جان دی گھاٹ توں بچنا چاہندا اے تے اوس دی بڑی خواہش اے جے "روندی کرلاندی دھرتی نوں مل جائے نروان۔" میں تاں صرف ایہہ کہنا چاہناں جے امید پرستی دا پینڈا بڑا دوگھا تے بڑا تھکا دین والا پینڈا اے۔ ایس پینڈے چین والیاں دی قسمت شکاری دی طرح بے یقینی جیہی ہوندی اے۔ ہو سکدا اے جلدی ای شکار لبھ جائے تے ہو سکدا اے شام پے جائے تے تھکیویں توں سوا کجھ لبھت نہ ہووے۔ ایس اقبال ورگیاں کولوں وی "جاوید نامے" وچ ایہہ اکھوا لیا جے "زورق ما خاکیاں بے ناخدا ست" تے فیض نوں "دست صبا" توں "دست تہ سنگ" ورگی ترکیب تائیں لے آندا تے ایسے طرح اج جے عارف عبدالمتین اکلاپے دا مسافر بن گیا اے تے کوئی اچرج گل نہیں۔ عمر نال تے کدے کدے عارضے پاروں عمروں پہلاں دی وال چٹے ہو جاندے نیں تے خضاباں نوں نہیں مندے۔ کیوں جے تھلیوں چٹے ڈس

نکل نکل کے بھیت پئے کھولدے نیں۔

ہندوستان تے پاکستان دی پوری ونڈ وچ عارف عبدالمتین دی شاعری دا ایہہ بکھیڑواں رنگ اے جے اوس کسے خیالی محبوبہ دی تھاں اپنی بیوی نوں اپنا مخاطب بنایا اے۔ اوہدے دکھ ونڈے نیں تے اپنے دکھ اوہدی جھولی پائے نیں۔ ایس مجموعے وچ وی گھرو کے آلے دوالے دیاں نظماں ملدیاں نیں، جیہناں وچ سچے پیار دی اوہوا چے گلاب والی خوشبو اے، جیہڑی پنجاب دے رہن سہن دا مان اے۔ پر ایس پھل نال وی کنڈے ضرور نیں تے اوہ موت دے دھڑکے تے بھلک دی بے یقینی دے کنڈے نیں۔ اپنے بیوی بچیاں نال اوس دیاں گلاں نرول تے بے تکلف نیں۔ "بابل دا ویڑھا" تے "لوری" اک باپ دیاں سوچاں دے سُکھے روپ نیں۔ تے "رات دی بات" بھاویں بعض نوں اوپری لگے پر اوس دی سچائی دے امرت دی ہر کسے دے ہوٹھ گواہی دے رہے ہون دے۔ ایہناں بچیاں تے بے اچھیاں گلاں دی ویل نال لگے ہوئے کنڈے کوئی نویں نہیں۔ ایہہ اوہوا ای نیں جیہناں توں عاجز آکے امید پرست شیلی کہیا سی۔

"I fall upon the throns of life. I bleed"

ایسے لہو و لہو ہو جان دا اثر اے جے کدے اپنے لاگے مستی ہوئی تیویں دے چہرے دی لالی نوں بے وقت پھکا پینڈا ویکھ کے جیس وچ اوس ماحول کولوں انتقام لین دی اوہ اگ بل پئی سی جیس دا اظہار "دیدہ و دل" وچ "انگڑائی" ناں دی نظم راہیں کیتا گیا اے۔ اج اوہ شاعر اوہدے نال اوس توں ودھ کے رنگ بھنن والیاں گلاں چھیڑ دیندا اے۔

توں میرے بچیاں دی ماں ایں
سُن میری گل دھیان دے نال
کل بھاویں دسنیک جہان دے موت تے غلبہ پان
اج ہر دھرتی واسی واسطے مرنا اے برحق
میں وی ہاں اک رُکھ دا پتہ پیلے پتیاں وانگ
اک دن ٹُٹ جاواں گا ٹُٹ کے جھڑ جاواں گا
دور کتے جاؤگاں گا

دور کتے جاڈگن دا ایہہ احساس جیس خاوند' جیس باپ نوں وی ہو جائے اوہ گل نوں ایتھوں ٹور کے اوس جنگ جو دی طرح جیہڑا آپ قلعہ فتح کرن وچ جان دی بازی عزت نال ہار رہیا ہووے اودھر ای لے جائے دا جدھر عارف عبدالمتین کھڑا اے تے ایس طرح ایہہ نظم اک وصیت بندی ہوئی سانوں جتھے ایہہ دسدی اے جے شاعر نوں اپنے خیالاں دے سچا تے سُچا ہون دا کنا یقین اے تے اوہ کس خلوص نال چاہندا اے جے "اپنی جان تے واپرے ہوئے حادثیاں دی بھٹی وچوں کڈی ہوئی شراب" اولاد دے ذہناں دے نازک شیشیاں وچ بُوند بُوند کر کے پا دتی جاوے۔ اوتھے اوہناں بچیاں دی ماں نوں ایہہ مشن پورا کرن والا سمجھنا دسدا اے جے شاعر دے دل وچ اپنی بیوی دی کنی قدر تے اوس تے کنا مان اے' پر ایہناں گلاں تے سوچاں دا منڈھ دور کتے جاڈگن توں ای بجھاتے ایہہ دھڑکا ہورناں نظماں وچ وی ملدا اے تے "سوچناں ہاں" تے "ایہناں نال کیہ بیتے گی" وچ کافی گوڑھا اے۔

ایڈلر دا کہنا ایں جے چوکھا کے خیال دا کھتے پے جانا نفسیاتی جڑھاں رکھدا اے تے تحلیل نفسی دے ماہر موت دے ایس کھٹکے تے اکلاپت دے احساس بارے پتہ نہیں کیہ گویڑ لان پر اوہناں توں ہٹ کے سدھی سادی سوچ نال وی ایہہ دوویں تریویں گلاں اکی مُولی دے پتر نیں۔ کیوں جے اکلاپا سوچیے تاں ادھی موت ہوندا اے۔ جیویں ظفر اقبال دا اک شعر اے۔

دوست ہی آن کے یکجا مجھے کرتے ہیں کہ میں
ریت کی طرح بکھر جاتا ہوں تنہائی میں

ایڈلر اینے کر کے سماجی دلچسپی نوں من دے ایس مندے روگ دا دارو گندا اے تے "ٹروب" دی اپنی کتاب "Healing through meeting" وچ میل جول تے گلاں باتاں راہیں دوجے دے اندر دے ایس مجھے روگ نوں دور کرن دی دسدا اے۔ نہیں تاں اک توں دوجایاں اک دے نال دوجا پتر آپے چھُٹ پیندا اے۔ تے دنیا دا جیون رولا جیس طرح تے جیس تیزی نال اکو جیہا ہوندا جا رہیا اے تے سماج وچ جیہڑی نفسو نفسی تے افراتفری ودھ رہی اے اوس دی روڑھ اگے اج کے عارف عبدالمتین دے پیر جمدے نہیں دسدے۔ جیویں ایرک فروم اپنی کتاب "The sane society" وچ نتارا کردیاں ہویاں دسیا اے "اج دی سماج نوں اکلاپا پوری طرح اپنی لپیٹ وچ لے

آیا ہویا اے۔ ایہہ اکلاپا انسان دے اپنے کاروبار وچ اوس دے ورتن دیاں چیزاں وچ، سنگیاں وچ سگوں اوس دے اپنے آپ وچ رچ گیا اے" تے اک ہور لکھاری دے لفظاں وچ "اج ہر انسان اکلاپا اے۔ کوئی اِک نہیں۔ اوہ اک اجیہی دنیا وچ بس رکی جا رہیا اے جیس دا اوس لئی کوئی مقصد نہیں تے جیس تے اوس دا کوئی وس نہیں۔ اوہ اپنے لئی وی تے دوجیاں لئی وی اوپرا ہو گیا اے۔"

ہر پاسے ایس اکو جئی ہیری دے جھلے ہون دا ای اثر اے جے میتوں ایس مجموعے دیاں نظماں اوپریاں نہیں لگیاں۔ تے "اکلاپے دا مسافر" عارف عبدالمتین دی ای نہیں جگ وچ وسدے ہر اوس نروان دے کھوجی دی داستان بن جاندی اے جیس نوں کسے بوہڑ تھلے گیان نہیں مل سکیا۔ اوسے طرح جیویں آخری نظم "انت دا قصہ" میرے تہاڈے وچوں ہر کسے دا قصہ اے۔ کیوں جے ہر کوئی "اکلاپے دا کھوہ" گیڑ گیڑ کے اپنے زخم دھو رہیا اے تے اپنے آپ وچ وی اوس وتھ نوں ناپ ناپ کے ہتھ تھکا رہیا اے جیس دا اظہار "دو روپ" وچ انج کیتا گیا اے۔

کدی میں ایس زمین دے اتے
ایراں اپنی چھاتی کڈھ کے
ٹُردا ہاں
جیویں میرا اپنا اندر کہندا ہووے
ایہہ اسمان تے ایہدے تارے
دُھوڑ نیں میرے قدماں دی
کدی میں ایس ای دھرتی اُتّے
اپنے موڈھے انج نوا کے ٹُردا ہاں
جیویں میتوں جاپدا ہووے
میرے پیراں ہیٹھ آ آ کے
آپے مردے ہوئے کیڑے
میتوں اپنا رزق سمجھ کے
میری موت اڈیکدے نیں

وِتھاں ناپدے ہتھاں نوں وی ویلیاں نہیں کہیا جا سکدا۔ ایسے کر کے بعض ٹھماں دے گھاندرے دے باوجود مصنف نوں ہمت ہاروں نہیں کہن ہوندا۔ ہمت ہارن دا تعلق جت ہار نال نہیں ہوندا لڑن توں کچران نال ہوندا اے۔ پورس سکندر کولوں ہار جان دے باوجود بزدل نہیں گنیا گیا تے جت جان دے باوجود شمر دا شمار بہادراں وچ نہیں ہو سکیا۔ آزادی تے جانن نال پیار رکھن والے ہر آدمی لئی ایہو تسلی کافی اے جے "اکلاپے دا مسافر" بزدل نہیں تے ہنیرے نال اپنے گھول وچ اوہ ناک آؤٹ نہیں ہو رہیا۔ محمد علی کلے دی طرح جو فریزر کولوں پوائنٹاں تے ہار جائے تے افسوس ضرور ہووے دا پر شاید تعجب نہ ہووے۔ کیوں جے آخری راؤنڈ وچ اوس نوں اپنی حالت جیویں دِس رہی اے اوس دا اظہار اوس نے اپنی اک غزل وچ کر دتا اے۔

عارف جیس نوں اپنے آپ تے اج وی مان ودھیرا

سیس نوا کے سوچ رہیا اے کنج ہونی نوں ٹالے

ایہہ تاں آون والا کوئی مجموعہ ای دس سکے دا جے ہونی ٹلدی اے کہ نہیں، پر ایس ٹلن نہ ٹلن دا اوس دی شعری عظمت تے کوئی اثر نہیں پیندا۔ کیوں جے ضروری نہیں شعراں وچ پرچان والیاں گلاں ای ہون۔ ایس چرخے تے زیاں دلاسیاں دیاں پونیاں ای نہیں کتیاں جاندیاں غماں دیاں تنداں وی کڈھیاں جا سکدیاں نیں۔ نہیں تاں شیلے نہ کہندا جے۔

"Our sweetest songs are those that tell of saddest thought"

تے نہ میر تقی میر نوں اردو دا بہت اچا شاعر منیا جاندا۔ شعر دی عظمت ایس وچ اے جے اوہ پڑھن سنن والے نوں اپنے نال لے ٹُرے۔ اوس نوں ہپناٹائز کر لے۔ ایہہ لفظاں دے ورتن دا اک سلیقہ اے۔ لفظ جیہناں وچ بے شمار ذاتی تے روایتی یاداں، یادگاراں دے پھلاں دے عطراں دی مہک ہوندی اے، جیہڑی ایس توں بے نیاز اے جے ورتن والا دلاسویاں گلاں کرن والا شاعر اے کہ نراسویاں کرن والا۔ جیس طرح چیتر وچ پھلیاں پھلاہیاں ہون کہ کریے دے پھُل۔ چنبیلی دیاں کلیاں ہون کہ رات دی رانی دیاں، سبھناں دی اپنی اپنی واشنا ہوندی اے تے من نوں چنگی لگدی اے۔ ایسے طرح انسانی زندگی دا کوئی اجیہا تجربہ نہیں ہوندا جیہڑا کسے شاعر دی شاخ سخن

تے پھُل بن کے کھڑے تے خوشبو نہ دے۔ شرط اکو اے جے پھُل بن کے کھڑے تے
عارف عبدالمتین دی پنجابی شاعری وچ کھڑن دا ایہہ سلیقہ موجود اے۔ ایسے کر کے اوس
دے ایس مجموعہ نوں چھوٹا ہون دے باوجود "گھٹ ملا" نہیں کیہا جا سکدا۔ اک لحاظ نال
ویکھیے تاں اوس دی ایہہ شاعری پہلے مجموعیاں نالوں اُچّی تے اُچّی لگدی اے۔ کیوں
جے ایس وچ اوس نے کائنات نوں اوہ عینکاں لاہ کے ویکھن دی کیتی اے جیہڑیاں
زندگی دے پینڈے پین والے اکثر ایس کر کے پا لیندے نیں جے اکھاں دھپ دے
چمکارے توں بچیاں رہن۔ ایہہ دھیل عینکاں ایس گل دا ثبوت نہیں ہوندیاں جے دن
بچ بچ ڈھل گیا اے تے دھپ پھکّی پے گئی اے۔ سگوں حقیقت ایس دے الٹ ہوندی
اے۔ ایسے کر کے عینک لاہ کے اوہ جد دی تکیا اپنے آپ نوں تے آلے دوالے نوں
ہن ہار ای گیا۔ غم دی سولی ٹنگیا ہویا تے منصور دی طرح نہیں ابن مریم دی طرح۔
فرق اینا اے جے پہلاں اوہ کدے کدے عینک لاہندا سی تے ہُن کے ویلے بڑی مجبوری
نال یاں رہلتر پاروں لاندا دسدا اے تے دُھپ دا انکار نہیں کر سکدا۔ دُھپ جیس مسافر
نوں سدا اکلاپا ای کیتا اے۔

منیر احمد شیخ

چھیویں حس دی شاعری

سوہنے شعر تے سوہنے سُر دا تاثر لفظاں وچ بیان کرنا خاصہ اوکھا کم اے تے اُنج دی بعض گلاں صرف محسوس کرن لئی ای ہوندیاں نیں۔ تشریحاں تے تفسیراں نال گل اکثر ویران ہو جاندی اے۔ خاص کر کے شاعری وچ کہ جیہدا معاملہ بڑا نازک اے۔ شعر دی پہلی سطح سمجھن دی نہیں، محسوس کرن دی ہوندی اے۔ عام طور اتے شعر تائیں اپڑن لئی چھیویں حس ای کم آوندی اے۔ ایہہ اوہو ای حس اے جیہڑی شعر دی خالق وی اے۔ باقی صدیقی چھیویں حس دا شاعر اے۔ اوہدے شعر دی سلیس پنجابی (یاں سلیس اردو) کرو گے تے اوہدے ٹوٹے ٹوٹے ہو جان گے تے اوہدی خوشبو اُڈ جاوے گی۔ ٹوٹیاں نوں جوڑ کے اوہدا مطلب تے شاید کجھ نکل آوے۔ پر فیر اوہ نرا مطلب ای ہووے گا جیہڑا امتحان دے پرچے وچ بیان کریئے تے دساں وچوں دس نمبر مل جاندے نیں۔ میں باقی صدیقی دی شاعری نوں نمبر لین لئی نہیں پڑھیا۔ میں تے جدوں ایس نوں پڑھیا اے تے میرے وکھرے وکھرے ٹوٹے اک دوجے نال آپوں آپ جُڑ گئے نیں تے مینوں انج لگا اے کہ میں زبان دی اوہ اکائی آں جیہڑی صدیاں توں جذبے دے دھاگے وچ انج پروئی ہوئی اے کہ اوہدیاں وکھو وکھ شکلاں اکو ای روپ دے ون سونے رنگ نیں۔ ایہہ روپ پنجابی زبان دا اے جیہدا اک رنگ پوٹھوہاری اے تے نک نقشہ تے نین متھا سارا اوہو ای اے پر لہجے وچ ذرا جیہا فرق اے۔ ایہہ فرق اینا ای اے جنا دریا دے اک کنڈھے توں واج ماریے تے دُوجے کنڈھے تے کھلوتے ہوئے آدمی نوں سُنائی دیندی اے۔ لہجے دا ایہہ فرق پنجابی زبان دی رنگا رنگی وچ بڑا سوہنا وادھا کردا اے تے باقی صدیقی ایس لہجے نوں اپنا کے اپنے محفل والے تک پوٹھوہار دی آواز بن جاندا اے۔

باقی صدیقی دی شاعری نوں میں اک توں بتیاں سطحاں اتے محسوس کیتا اے، ایہدی وجہ ایہہ وے کہ شاعر نے لفظاں نوں ورتدیاں ہویاں اوہناں نوں اک نالوں

بتیاں تھواں دتیاں نیں۔ پڑھدیاں ہویاں انج جاپدا اے جیویں لفظ کنیاں وانگوں ہولے ہولے اتے پے وسدے نیں تے پڑھن والا جذبے دے اوہناں رنگاں وچ نہاتا جاندا اے جیہڑے چھوٹے چھوٹے مصرعیاں وچوں ڈُلھ ڈُلھ پیندے نیں۔ جے تسیں مینوں مصوری دی اصطلاح استعمال کرن دی اجازت دیو تے میں کہواں گا کہ باقی صدیقی دی شاعری واٹر کلر، یعنی پانی رنگیاں تصویراں نیں۔ جیہناں وچ کتے کتے تیز برش لا کے ڈونگھے جذبے نوں نکھاریا گیا اے۔ عام طور اتے اوس نے ہلکے ہلکے رنگ ای استعمال کیتے نیں۔ جیہناں نال جذبیاں دے سوہنے تے کدی کملائے ہوئے، تے کدی دکھاں غماں والے 'مکھڑے' اگڑ کے ساہمنے آوندے نیں۔ ونگاں دی چھنک دل دے بھیت کھولدی اے، تے سُرمہ اکھیاں وچ ہسدا اے، تے ہتھاں دی مہندی کج کہندی اے تے گلاں وچ ٹپے، ماہیے اتے ڈھولیاں دا رنگ اے، تے فیر اپنیاں ساریاں روپاں نوں جوڑ کے اوہ اک روپ بنا دیندا اے۔

آئے پُرے نے جھولے
کڑیاں رتے لال پٹولے
سرمہ ہے، مہندی بولے
ونگاں بھیت دلے نے کھولے
گلاں ٹپے ماہیے، ڈھولے
نی جمیا نہ چنیا

باقی دے چھوٹے چھوٹے مصرعے بلدا ہویا بھانبڑ نہیں اوہ دُھکھدیاں ہویاں چنگاریاں نیں جیہڑیاں سواہ تے دھوئیں ہیٹھ لوکاں دیاں نظراں توں اوہلے اپنی اگ وچ ای چمکاں ماردیاں رہندیاں نیں۔ "باری وچ بیٹھا تکاں" اوہ نظم اے جیہدے ہر بند دے تھلے مصرعے وچ دُھکھدی ہوئی اوہ چنگاری اے جیہدا اشارہ میں اجے ہنے کیتا اے۔

بدل آن تے جھکڑ جھلن
چڑے اوڈن صافے کھلن
تکاں تک نہ سکاں

باری وچ بیٹھا تکاں
میلی ہوئی چادر جیہی
گلی گلی نی اڈنی مٹی
پھکاں' پھک نہ سکاں
باری وچ بیٹھا تکاں

اک دوجی نظم "میں تے میں" وچ اپنی ذات تے اوہدے عکس دے دو مختلف روپ نیں اک میں ذات اے' تے دوجا میں اوہ پوچھا اے جیہڑا ساڈے وچوں ہر کوئی اپنے مونہہ اتے پھیر کے ٹریا پھردا اے۔ ذات تقسیم دا ایس توں سوہنا بیان گھٹ ای ویکھن وچ آیا اے۔

ہک پچھاواں
دنیا تکے
ہور پچھاویں میںڈے اندر شوکن
میںڈی مٹی پٹّن
میںڈیاں نیناں چٹّن
میں گُٹھاں وچ بیٹھا
دنیا کولوں ڈرنا
اوہناں اُتے رنگ برنگے پردے پاواں
لالا کے خوشبو آں اپنا گند چھپاواں

اپنی ذات دی ونڈ دے شعور دے نال نال باقی صدیقی اپنی اوسے ای باری وچ بیٹھا دنیا دی ساریاں کھیڈاں نوں تکدا اے' پنڈ دیاں ساریاں کھیڈاں "کوڈی" توں لے کے "ائی ڈنہ" (گلی ڈنڈا) تک وقت دے نال نال بالاں دیاں کھیڈاں نہیں رہندیاں' ایہہ کھیڈاں وڈے وی کھیڈ دے نظر آوندے نیں۔ ایہہ کھیڈ ای زندگی دا رُو جاناں اے۔

جا تک کھیڈن ائی ڈنا
کوئی پدے
کوئی پدائے

رانی ڈنا

اج ہک کھیڈ تے کل اک ہاسا
نکیاں کھیڈن آپ تے وڈیاں وقت کھڈائے
اپنے ہون پرائے
وقت اجیہا ٹلا مارے
گاس چڑھے سدھراں نی رانی
جھلا ہو کے بندہ
پچھے پچھے دوڑے
ہوش بھلائے
جان گمائے
انی اساناں وچ تارا
ہتھ نہ آئے
وقت وڈا کھڈیار پرانا
ساری عمر پدائے

ایہناں سازیاں کھیڈاں وچ زندگی دی پوری کھیڈ دا نقشہ باقی ہوراں جیویں پیش کیتا اے ایہنوں صرف شاعر دی اکھ ای ویکھ سکدی اے جیہڑی باری دے پچھے بیٹھ کے چیزاں نوں ساہمنے آوندیاں جاندیاں پئی تکدی اے۔ ایسے ای طرح وگرا کھوہ ویکھ کے شاعر مجبور تے بے بس بندیاں نوں تقدیر دی ماہل وچ پھاتا ہویا زندگی دے گیڑ کڈ حدا ہویا ویکھدا اے تے کہندا اے۔

ایس کھوہ نے راکھے سبھے فردی کوئی بھیت نہ لبھے
اوہا ماہل تے اوہا لوٹے رنگ بدل کے آون اگے
کھوہ پیا وگے

زندگی دیاں ایہہ شکلاں اوہنے اپنے چارے پاسیوں اکٹھیاں کیتیاں نیں' ایہہ اندر دا سفر اے جیہدے وچ باہرلی دنیا دے پرچھاویں وار و واری آوندے نیں تے ڈر کے لنگھ جاندے نیں۔

باقی دی شاعری جذبے دی عکاسی وچ بڑی بھرپور اے۔ اوہ وڈے سارے احساس نوں دوں چوں مصرعیاں چ بڑی فنکاری نال بند کر دیندا اے۔ ایتھے اوہدی مختصر نظم "جوبن" بے اختیار یاد آ جاندی اے جیہڑی ہے تے چھوٹی جیہی پر اک وڈی گل نوں مُنھ وچ لے کے بیٹھی اے۔

جوبن پکی بیری
جیہڑا تکے
وٹے مارے
لگ گئی ویڑھے وچ
وٹیاں نی ڈھیری
جوبن پکی بیری

ویڑھے وچ وٹیاں نی ڈھیری اصل گل اے تے باقی دی ساری شاعری اے۔

باقی نے پنڈ دے کرداراں دے نقشے دی انج بیان کیتے نیں کہ اوہ کردار دیاں صفتاں بیان کردا کردا آخری مصرعے وچ اک موڑ دے کے ساری گل کھول دیندا اے۔ "دادو" "ماسی مہراں" تے "جانجی" ایسے ای اکو تکنیک وچ بیان کیتے گئے نیں تے اکھاں دے ساہمنے نظر آوندے نیں۔ بعض نظماں زندگی دیاں مختلف منزلاں دا لشکارا دے کے اگے لنگھ جاندیاں نیں مثلاً "بڑھاپا" چار مصرعیاں وچ پوری طرح وکھالی دے جاندا اے۔

گڈی لنگھ گئی
تے پچھے رہ گیا
بھاں بھاں کردا ٹیشن
تے شاں شاں کرنے کن

جذبے دیاں ایہہ دو مختلف شکلاں نیں تے باقی لشکارے وکھاوندا وکھاوندا کدے کدے احساس دے ڈونگھے اتھاہ سمندراں وچ ڈب جاندا اے پر جے اوہدا پچھا کیتا جاوے نے فیر سمندراں توں باہر نکلن دی ہمت نہیں ہوندی۔ اوہدیاں نظماں وچ ہاڑے تے پیار نے وین غماں تے دکھاں دے اوہ ڈونگھے سمندر نیں کہ جیہناں وچ وڑ کے کوئی گھٹ ای باہر نکلیا اے۔

میرا داج بنا نہ امبڑیے
میں کوئی چیز نہ منگی

لفظ اپنیاں جذبیاں دی تشریح کیہ کرن گے کہ لفظ جدوں جذبے دی اگ وچ پک کے نکلدا اے تے فیر اوہ لفظ نہیں رہندا تصویر بن جاندا اے۔ ایہہ تصویراں باقی دے اوہ نقش نیں جیہڑے وقت دی دیوار اتے کڈھے گئے نیں' اپنے گوڑھے کہ مٹایاں دی نہ مٹن۔ باقی صدیقی نے دیہاتی ماحول دی ہر شے نوں بھاویں اوہ و یکھن وچ آوندی اے یاں ورتارے وچ اک جیوندا جاگدا کردار بنا دتا اے' منجی پیڑھی' پڑولے توں لے کے پرنالے کھوہ' بیری' گھگو تے اچیاں لمیاں ٹاہلیاں۔ ایہناں وچوں ہر اک دا اپنا رول اے تے شاعر نے ایہناں نوں اپنی اوپری سطح توں چک کے زندگی دیاں ڈو نگھیاں رمزاں تے علامتاں بنا دتا اے کہ ہن دے گھگو دی آواز ای نہیں' بدلی ہوئی انسانی زندگی دی بھرپور علامت بن گئی اے۔ ایہہ کمال شاعر نوں اوس ویلے نصیب ہوندا اے جدوں باہرلیاں چیزاں اوہدے اندر دی بھٹی وچ وڑ کے کندن بن لگ پیندیاں نیں' چیزاں دا ایہہ ورتارا اوہدی شاعری وچ آن کے ساڈی تہذیب دی کڑی دا انمول حصہ بن گیا اے۔

رہ گئی گل کہ شاعر نے اپنی زندگی وچ کیہ کھٹیا اے' تے اوس نے اوہ ای کجھ کھٹیا اے جیہڑا ہر شاعر تے فنکار دا مقدر اے۔ اوہنوں ایہہ احساس بڑا واضح طور تے ہے کہ اوہ گڈی دا اگلا پہیہ سی تے لگ پچھے گیا اے۔

اک گڈی چلے
اگے تا پہیہ پچھے
پچھے تا پہیہ اگے
ہر ڈھبری ڈھگی
ہر پرزہ ڈھلا
چلے تے سارا پنجر ہلے
اک گڈی چلے

باقی صدیقی دا ایہہ مجموعہ ذات توں لے کے تے جگ دی پوری داستان اے۔ بدلے ہوئے معاشرے دے رنگ وی نیں تے "دل دریا سمندروں ڈونگھے" دے بھیت وی۔ پنجاں حساں والیاں نوں جے ایہدے وچوں بھیویں حس مل جاوے تے میں سمجھاں گا' اوہناں باقی نوں لبھ لیا اے تے باقی شعر کہنا تے شعر پڑھنا بتیاں عقلاں والیاں دا کم کدے وی نہیں رہیا۔

رحمٰن ملک

منیر نیازی دی شاعری

1947ء مگروں شاعراں دی جیہڑی نسل اُبھری اوہناں وچوں منیر نیازی دا ناں سرکڈھواں اے۔ اوہ موضوع تے اسلوب دوواں دے اعتبار نال ہمکالی شاعراں توں وکھرا اے۔ اوس دے فن وچ اک جدت تے نویکلا پن وکھالی دیندا اے۔ اوہدے ایہناں گُناں نوں اک لفظ وچ دیہیے تاں اوہنوں ایمائیت دا شاعر آکھ سکدے واں۔ اوہدے ایس نویکلے گُن بارے گل کرن توں پہلاں اسیں اوس توں پہلے دی شاعری اتے پنچھی جھات پاواں گے۔ اصل وچ اوس توں پہلے دی شاعری وضاحتی، خطیبانہ تے تشریحاتی سی مطلب ایہہ وے کہ شاعر کسے موضوع دی مفصل شرح کردا سی۔ اوہ موضوع دی مختلف جزئیات نوں بیان کردا جاندا تے ایسراں موضوع نوں پھیلاندا جاندا۔ پھیر اک اجیہا پڑاء وی آیا کہ جیویں ایہہ اسلوب اپنے سارے امکاناں نوں مکا چکا ہووے۔ منیر نیازی تے اوہدے کجھ دوجے ہمکالی شاعراں لئی ایس وچ کجھ نہ جم سکی۔ منیر نیازی نے مُڈھلی تبدیلی ایہہ کیتی کہ موضوع نوں کھلارن دی تھانویں چند اشاریاں تے کنایاں وچ قید کر دتا مطلب ایہہ وے کہ اک نکی جنی تصویر کسے وڈی واردات نوں اپنے اندر سمیٹ لیندی اے۔ کجھ اشارے دے دتے جاندے نیں تے پڑھن والا اوہناں اشاریاں راہیں موضوع دی ڈونگھی سطح توں جانو ہو جاندا اے۔ گل کرن دا ایہہ ڈھنگ پرانی چینی تے جاپانی شاعری وچ موجود سی۔ مغرب وچ ایذرا پاونڈ تے اوہناں دے ہمکالیاں نے ایس صدی دے مُڈھ وچ خطیبانہ شاعری توں ہٹ کے ایہو اسلوب اپنایا سی۔ اوہناں نے چینی تے جاپانی شاعری پڑھی ہوئی سی۔ ایس اسلوب دی اک مثال ویکھو۔

"اوہ تتلیاں دی بھال وچ بہت دور نکل گیا۔"

ایہہ پرانی چینی شاعری وچ بچے دی موت تے مرثیہ اے۔ بچے دی معصومیت

تے اوس دے دوجے جہان ترجان نوں چند لفظاں وچ ڈاڈھے خوبصورت انداز وچ بیان کردا گیا اے۔ منیر نیازی ایسے اسلوب توں متاثر اے تے ایہدے ایس اسلوب وچ جادوئی اثر پایا جاندا اے۔ منیر نیازی نے ایس جادوئی اثریاں پراسراریت نال پنجابی ادب نوں جانو کیتا۔ جیویں پہلاں دسیا اے کہ چینی تے جاپانی وغیرہ وچ تاں ایہہ پہلے توں ای پرچلت سی۔ ایس اسلوب پاروں کجھ ٹھلیکھے وی پئے بھئی ایہہ کیہ انداز اے اک نکی جیہی نظم وچ کیہ گل کیتی گئی اے؟ ایس بھلیکھے دا وڈا کارن تاں ایس اسلوب توں انجانو ہونا سی۔ پہلیاں نظماں وچ تاں ہر پہلو نوں وضاحت نال بیان کیتا ہوندا سی تے ایس اسلوب نے پڑھیار نوں آپوں سوچن تے مجبور کیتا کہ شاعر دے چند اشاریاں توں اوس دے شعری تجربے تیکر اپڑیا جاوے تے ڈونگھیائی وچ جا کے اوہنوں سمجھن دی کوشش کیتی جاوے۔ ہُن پڑھن والے نوں پرتاں آپ کھولنیاں پیندیاں نیں۔ جیویں اوہناں دی اردو نظم "صدا بصحرا" اے۔

چاروں سمت اندھیرا گھپ ہے اور گھٹا گھنگھور
وہ کہتی ہے "کون؟"
میں کہتا ہوں "میں-----
کھولو یہ بھاری دروازہ
مجھ کو اندر آنے دو------"
اس کے بعد ایک لمبی چپ اور تیز ہوا کا شور

اک مرد تے عورت دی کہانی جیس دی کوئی وضاحت نہیں۔ "وہ" کون اے۔ "میں" کون آں۔ آواز دے مگروں دروازہ کھلیا یاں نہ کھلیا۔ ایہناں دوواں وچ کیہ رشتہ سی۔ رزی تصویر اُبھردی اے جیس وچ کجھ اشارے ملدے نیں۔ اک الف لیلوی یاں داستاناں ورگی فضا پیدا کر دتی گئی تے اک ہور سطح اتے ایہہ ۔۔۔ عورت دی ازلی تانگھ دی کہانی وی اے۔ جے نفسیاتی پدھر تے ویکھیے تے اکو ذات وچ مرد تے عورت دوواں دا بیان اے۔ پھیر ایہدا انداز ڈرامائی وی اے۔ مکالمے وی آگئے نیں تے اخیر وچ اک فضا اے چپ دی فضا۔ ایہہ چپ اک لمحے دی وی ہو سکدی اے تے صدیاں دی وی۔ انج منیر نے اپنی شاعری راہیں اک نواں Poetic Method جانو کروایا، جیس وچ اک ڈونگھے راز دی کیفیت تے پراسراریت بھدی اے۔ ایہہ اوہ

انداز اے، جیہڑا اج دے تجربیاں نوں قدیم انسان دے تجربیاں نال ملا دیندا اے۔
اوہدی اک پنجابی نظم ویکھو، جیہدا سرناواں "میتوں رستہ دسن والے تارے" نیں۔

دو تارے میرے سجے کھبے
اک تارا میرے اگے
اگے والا تارا میتوں
اک دیوا جیہا لگے
اک تارا میرے ہوش توں
پچھلیاں کالکاں اندر بجھے

ایتھے انسان دے مجموعی تجربیاں دی گل کیتی گئی اے تے شاعر نسلی یاداں نوں ساڈے ساہمنے لیاوندا اے۔ مطلب ایہہ وے کہ بھاویں انسانی حیاتی دا ماحول بدل گیا اے پر مڈھلیاں جبلتاں نہیں بدلیاں تے بندیاں دے رویے اج وی اوہی نیں۔ اوہناں دی نظم "اک بڑا پرانا خوف" ویکھو۔

اوس ویلے وی جدوں ایہہ سارے پکے گھر نہیں ہوندے سن
راہواں چ پھر دی موت دے اینے پتے ڈر نہیں ہوندے سن
لوک اسمان دی چپ توں ڈر کے انج ای رولا پاندے سن
کلیاں رہن توں اوہ وی سارے ساڈے ای وانگ گھبراندے سن

ڈاکٹر سہیل احمد خان ہوراں دے آکھن موجب "منیر نیازی نے اپنے خوف توں لے کے پکے گھر بنن توں بہت پہلے پرانے ویلے دے انساناں دے خوف تک اک سلسلہ دریافت کیتا اے۔"

اساڈی جاچے ایہہ انداز منیر دے کسے ہمکالی شاعر کول نہیں لبھدا۔

منیر نیازی دی شاعری دے بنیادی امیج ڈر، خوف، جن، بھوت، چڑیلاں، خون دے چھٹے، سپاں دی شوکر تے سناٹا اے۔ ایہہ امیج پارکھاں نے شاعر دی ذات نال جوڑ کے ویکھے تے آکھ دتا منیر نیازی ڈر تے خوف دا شاعر اے۔ ایس لئی کہ منیر دا سانگا اوس نسل نال اے، جیہڑی 1947ء دے قتلام وچوں لنگھ کے آئی سی۔ جے ایس توں اگے ودھ کے ویکھیا گیا بھئی ایہہ ڈائناں، سپ، چڑیلاں، اندیشے، وسوسے تے خوف اساڈے اندر وسدے نیں تے اساڈے لاشعور دا حصہ وی نیں۔ عام طور تے عام آدمی

ایہناں نال ہم کلام نہیں ہوندا' جیں دا بنّا نفسیاتی الجھناں وچ نکلدا اے۔ اساڈی جاچے منیر دا رسر کڈھواں گن ایہہ وے کہ اوہنے اپنے لاشعور وچ وسدے ڈر' خوف نال ہم کلام ہو کے اوس نوں شعری روپ دے دتا اے۔ اوہنوں اسیں وڑن دا شاعر وی آکھ سکدے واں۔ جیلانی کامران ہوراں آکھیا سی کہ منیر نیازی پہلا شاعر اے جیں وچ کشف دی شکل ساہمنے آوندی اے۔ شاعر اوس منظر نوں وی ویکھ لیندا اے' جیہڑا اوس سے وچ تاں نظریں نہیں آوندا' پر کجھ چر پچھوں حقیقت بن جاندا اے۔ اصل گل ایہہ وے کہ جدوں انسان انسانیت دے مرتبے توں ڈگ پوے تاں پھیر اوہ جن' بھوت ای بن جاندا اے۔ جیویں اوہناں دی نظم "پہلے بدل دی رات" اے۔

تڑفیا زہری سپ دے وانگوں بجلی دا لشکارا
کالا بدل گرجن لگا جیویں کوئی نگارا

رنگ برنگیاں باریاں اوہلے جاگن والیاں کڑیاں
واء دی ڈونگھی شوکر سن کے ڈر دیاں پچھے مڑیاں

لمیاں منزلاں دے راہی ہُن لبھن گے اوہ تھانواں
اج تک جنہاں وچ کدے نہ پھریا آدمی دا پرچھانواں

"اک پکی رات" دے کجھ شعر ویکھو۔

گھر دیاں کندھاں اُتے دِتّن چھٹاں لال پھوار دیاں
ادھی راتیں بُوہے کھڑکن ڈاکاں چیکاں مار دیاں
سپ دی شوکر گونجے جیویں گلاں ٹھُٹھے پیار دیاں

ایسے طرح اوہناں دیاں دوجیاں نظماں وچوں کجھ ہور امیج ویکھو۔ لمیاں سُنجیاں گلیاں' گھپ انھیرا' کالیاں گھُپ ہنیریاں' گرمی سردی قہر دی' اُچے ڈونگھے جنگل' گلیاں ہو کے بھردیاں' روندی پھرے ہوا' کوٹھے وانگ بلا' اُجڑے میدان' قبراں' مسان' شاں شاں کردے رُکھ' انھیاں کردیاں واواں' لہو وچ رنگدے جاندے سال مہینے' راتاں نوں بوہے کھڑکاوندی واء' شُوکدیاں واواں' کالے کٹھن پہاڑ' لہو دی بو' سپاں ورگی چال' چپ چپیتے شہر' موت دے تلاء' چڑیلاں' ننگیاں چڑیلاں دیاں اکھیاں'

لہو دیاں نہراں' پرانے محل' وچھڑے یار' ایہناں امیجز دی بنا تے عام طور تے منیر نیازی نوں خوف دا شاعر آکھ دتا جاندا اے' جیہڑا اساڈے وچار موجب درست نہیں۔ ایس لئی کہ منیر نے اپنے لاشعور اندر چھپے خوف نال ہم کلام ہو کے خوف توں چھٹکارا پا لیا تے ایس ہم کلامی دے ذریعے اک اجیہا طلسم کدہ تخلیق کیتا کہ جدوں اسیں ایس وچ داخل ہوندے آں تے حیرت دی تصویر بن جاندے آں۔ منیر دا کمال ایہہ وی اے کہ اوہ جیس حیرت وچ مبتلا ہوندا اے اوہ اساڈے تے وی طاری کر دیندا اے۔ بہتیاں پارکھاں نے ایہہ گل آکھی اے کہ منیر دیاں ایہہ علامتاں انساناں دیاں وگڑیاں ہوئیاں شکلاں نیں۔ ایس گل نال اسیں وی سمت واں کہ سپاں دیاں شوکراں' قہر دی گرمی سردی تے راتاں نوں بُوہے کھڑکاوندی واء انساناں دے مکروہ رویے نیں' جنہاں پاروں شہر ویرانیاں وچ بدل گئے نیں۔ گلیاں دا ہو کے بھرنا' ہوا دا روندیاں پھرنا تے گھپ ہنیرے آساں' امیداں تے سدھراں دے قبرستان نیں۔ کالے کٹھن پہاڑ پیار دے دشمن نیں' جیہڑے راہواں مل کھلوتے نیں۔ خود غرضی انھی کردی واء اے تے لہو دی بو قتل و غارت اے۔ شہر دے مکان بلاواں نظریں آوندے نیں۔ انج لگدا اے کہ ڈونگھی کالی رات اے' جیس وچ بندہ اپنے آپ کولوں وی ڈردا اے۔ اوہ ایس صورت حال توں مایوس نہیں سگوں کسے سورمے وانگوں وسیب دشمناں نال لڑدا نظر آوندا اے۔ اوہ لڑے بناں ہار نہیں مندا تے لوکائی دے دکھاں نوں اپنا دکھ جاندا اے۔ اوہ سارے جگ دا زہر بے وس ہو کے پی لینا چاہوندا اے۔ جدوں اوہ بے وس ہو جاندا اے تاں پھیر مرزے نوں اپنی مدد لئی ونگاردا اے۔ اوہناں دی نظم "کُجھ کرو" ایہدی چنگی مثال اے۔

سر تے گھپ ہنیر تے دھرتی اتے کال
پیریں کنڈے زہر دے لہو وچ بجھے وال
جتن کرو کجھ دوستو' توڑو موت دا جال

پھڑ مُرلی اوئے رانجھیا' کڈھ کوئی ڈُنگھی تان
مار کوئی تیر او مرزیا' رکھ کے دل اسمان

ایس نظم وچ پنجاب دی ثقافت دا پچھوکڑ جھلکارے ماردا اے' پر منیر دی شاعری وچ ایہہ رنگ بہتا گُوڑھا نہیں۔ نویں نظم دے دوجے جدید شاعر جیویں احمد

راہی، شریف کنجاہی تے باقی صدیقی وچ ایہہ رنگ نمایاں اے۔ ایس سے دے شاعراں وچوں احمد راہی دی شاعری تاں پنجاب دی ثقافت وچ گُنھی ہوئی اے۔ اصل گل ایہہ وے کہ منیر دے موضوعات دی سکالی شاعراں نالوں وکھرے نیں۔ اوہ اپنے سے تے ایس توں کجھ چر پہلاں دیاں مغربی ادبی تحریکاں توں وی متاثر لگدا اے۔ جیویں اوس دی اک نظم "اک ہور بے تکی تصویر" اے۔

گولی دی اگ اوہدے اندر سی پر فیر وی ذرا نہیں ڈریا

مرن توں پہلے سگریٹ پیتا، فیر ارام نال مریا

انج جاپدا اے کہ منیر نیازی مغرب وچ چلن والی بے معنویت دی تحریک توں وی متاثر اے۔ ایس تحریک دا پرچھانواں ناول، افسانے تے شاعری وچ ویکھیا جا سکدا اے، پر ایہدا چوکھا اثر ڈرامے دی صنف اتے ہویا۔ ایس تحریک دا ڈھلا خیال سی کہ انسانی حیاتی دے کوئی معنے نہیں تے ایہہ بے مصرف اے۔ ایس لئی کسے وی مقصد لئی جدوجہد فضول اے۔ سیاسی، اخلاقی تے دینی قدراں کھوکھلیاں نیں۔ ایس لئی شاعریاں قصہ نویس دا ایہہ منصب نہیں کہ اوہ انسان دوستی دے جذبے دی ترجمانی کرے تے سگوں اوہنوں چاہیدا اے کہ پریشان خیالاں نوں کوئی معنویت نہ بخشے۔ ایہہ نقطہ نظر اصل وچ اوس ڈونگھی یاسیت دی دین اے، جیہڑا دو وڈیاں جنگاں سے ایٹمی ہلاکت دی دہشت توں پیدا ہویا۔ البرٹ کامیو نے "سسی فس دا اسطور" وچ مغربی انسان دی ایس بے معنویت دی وڈی سوادلی ترجمانی کیتی اے تے آکھیا کہ ترقی دا خیال نرا واہمہ اے۔ انسان آپوں صدیاں دی محنت نال رہن دے اُچے محل اساردا اے تے آپوں ای اوس نوں ڈھا دیندا اے۔ مُڈھ توں ای دنیا وچ ایہو کجھ ہوندا آیا اے۔ ایس لئی حیاتی وچوں معنے لبھن دا ہتّا کجھ وی نہیں۔ منیر دی ایس نظم "ہوٹل دا دروازہ کھول کے نظارہ" وچ وی بے معنویت دا ایہو رنگ جھلکارے ماردا اے۔

آدم نہیں کوئی جانور سن

روٹیاں کھائی جاندے سن

رولا پائی جاندے سن

منیر دی شاعری دنو ون رنگاں نال بھری پئی اے۔ ایتھے اسیں کجھ شوخ رنگاں بارے گل کرنا چاہواں گے۔ اوہدا اک "دوہا" اے۔

مکھڑا پھُل گلاب دا
تے چانن ورگی اکھ
بدل چیت وساکھ دا
ایس کُڑی دا لک

ایتھے اوہناں وڈیاں من بھاونیاں تشبیہاں ورتیاں نیں۔ اوہناں اکھ نوں چانن ورگا تے لک نوں چیت وساکھ دا بدل آکھیا اے۔ ایہناں تشبیہاں توں انج جاپدا اے کہ جیویں قدرت نال اوہدا گُوڑھا سانگا ہووے۔ اوہ جموں دے علاقے وچ پڑھدا رہیا اے۔ ایس لئی فطرت دے حوالے نوں اوہدی ذات نال جوڑ کے وکھیا جا سکدا اے' پر ایہہ رڑی ذات دی گل ای نہیں۔ سگوں اوہدا فطرت نال اتناں دا پیار اے۔ ایہہ فطرت اوہدیاں ڈر' خوف والیاں نظماں وچ وی موجود اے۔ واء دا استعارہ تاں اوہنے کئی رنگاں وچ ورتیا اے۔ ایہہ فطرت دی علامت اے۔ ایس وچ جلال تے جمال دوویں ظاہر ہوندے نیں۔ واء دے استعارے دے ہور وی کنے پکھ نیں جیویں ایہہ آوارگی دی علامت وی اے تے سمے دے بدلن نوں وی ظاہر کردی اے۔ ایہہ حیاتی دے تسلسل نوں وی ساڈے ساہمنے لیاوندی اے تے پچھلیاں نسلاں دے تجربیاں نوں اج دے تجربیاں نال جوڑدی اے۔

منیر نیازی دی شاعری بارے آکھیا جاندا اے کہ اوہدے وچ نرگسیت پائی جاندی اے۔ "نرگسیت" یونانی دیو مالائی علامت اے۔ اردو تے فارسی ادب وچ ایہنوں "چشم حیراں" آکھیا جاندا اے مطلب ایہہ وے کہ اجیہی شخصیت جیہڑی اپنے آپ اتے عاشق ہووے۔ ایس دا انا دے شعور دے پیدا ہون نال وی گوڑھا سانگا اے۔ جدوں تیک بال وچ "میں" دا احساس نہ جگے' اوہ بالغ نہیں ہوندا۔ جے ایہہ حدوں ودھ جاوے تاں پھیر اک سطح اتے نفسیاتی مرض بن جاندا اے۔ جے ایہہ مثبت رویہ بنے تاں پھیر انسانی ارتقاء وچ اک لازمی کردار بن جاندا اے۔ اردو شاعراں وچوں مرزا غالب کول ایہہ رنگ چوکھا لبھدا اے۔ جدوں کوئی شاعر میں دا صیغہ ورتدا اے تاں ضروری نہیں ہوندا کہ اوس توں مراد شاعر دی ذات ای ہووے۔ شاعر کسے اک کردار دا بانا پا کے وی گل کر سکدا اے۔ بہتی واری تاں اوہ سارے شاعراں ولوں گل کر رہیا ہوندا اے تے کدی کسے اک گروہ دی نمائندگی کردا اے۔ پر ایس سچ توں انکار نہیں کیتا

جا سکدا کہ اوہ اوس کردار وچ کسے حد تک شامل ضرور ہوندا اے۔ منیر دچ دی اک خاص طرح دنی نرگیست پائی جاندی اے تے اوہدے وچ اک حسن دا حوالہ وی بھدا اے۔ اک غرور جیہا وی موجود اے۔ غالب ورگے شاعر اگے تاں منیر دا غرور تاں کجھ دی نہیں۔ منیر دی شاعری وچوں ایس رنگ دیاں کجھ مثالاں پیش خدمت نیں۔

وہم نہ رکھیا جان دا نہ دنیا دا غم
فکر نہ فاقہ ہور دا تے کلم کلا دم

...

کدے نہ مُڑ کے کنڈے کڈھے زخم کدے نہ سیتا میں
کدے نہ پچھے مُڑ کے تکیا کوچ جدوں وی کیتا میں

"اپنے آپ نال گلاں" ایہدی تجی مثال اے۔

سُن نی کڑیے
رنگاں دیے پڑیے
میں ٹُر جاواں گا
مُڑ کے نہیں آواں گا
فیر پچھتائیں گی
ہس کے بلائیں گی
رو کے بلائیں گی
فیر وی نہیں آواں گا
اُچے اسمان دا
تارا بن جاواں گا
دور دور رہواں گا
تے تینوں ترفاواں گا

نرگیست والا ایہہ گُن نرا منیر نال ای منتھی نہیں کیتا جا سکدا سگوں دنیا وچ کنے ای ایسے وڈے فنکار نیں، جیہناں دی شخصیت تے فن وچ ایہہ رنگ وکھالی دیندا اے۔

منیر نیازی دی شاعری وچ اسانوں عشق دا تصور وی حقیقت پسندانہ جیہا ملدا

اے۔ پرانی شاعری وچ عشق دا تصور وی وکھرا جیہا سی۔ شاعر اپنے محبوب دے وچھوڑے وچ تڑفدا تے ہاواں بھردا رہندا سی تے اوہدی یاد نوں سینے نال لا کے ایسے نوں حیاتی دا حاصل سمجھدا سی۔ شاعر اپنے پریتم نوں ایہو احساس دلاندا رہندا سی کہ تیرا دُکھاپن وڈا مارُو اے تے توں کدی مہر دی نظر نہیں پائی۔ اساں تیرے عشق دے روگ نوں من نال لا کے دنیا تے ایہدیاں خوشیاں وسار دتیاں تے تیرے عشق نوں ای زندگی دا حاصل سمجھ لیا' پر منیر نیازی عشق نوں حقیقت پسند وانگر حیاتی دا حصہ سمجھدا اے' پوری حیاتی نہیں آکھدا۔ عشق وچ اسپھل (ناکام) ہون توں اوہ دنیا نہیں چھڈدا۔ اوہ بے تے وسیب دیاں رسماں ریتاں تے اوکڑاں توں وی جانو اے تے اوہناں نوں وی کھلے متھے قبولدا اے۔ اوس دی اک نظم "لہو والے ہتھ" ویکھو۔

جدوں دا اوس دا ویاہ ہویا اے
اج اوہ مُڑ کے آئی اے
جیویں کوئی وچھڑی روح
اسانوں مُڑ کے آئی اے۔

شاماں ویلے سب توں لُک کے
دروازے دل آندی اے
لکھ سمجھاؤ "فیر کیہ ہویا"
فیر وی روندی جاندی اے
روندیاں روندیاں چن دے پچھوں
رنگے ہتھ دکھاندی اے

انج جاپدا اے کہ منیر دور کھلو کے محبوب دے اتے گزرن والی واردات دا تماشا ویکھدا اے۔ ایسے طرح اوہناں دی اک ہور نظم "ہونی دے حیلے" اے' جیس وچ انسانی زندگی وقت دے جبر ہتھوں مجبور نظر آوندی اے۔ ایس جبر دے خلاف کوئی حیلہ کرن نال وی نجات دی راہ نہیں لبھدی' پر زندگی نوں بدلن دا چارہ کیتے بناں وی گل نہیں بندی۔ جی (فرد) دا کم تاں ایہو اے کہ اوہ جیون نوں دوجیاں لئی سوکھا بناوے۔ ایس لئی نس بھج دی لوڑ تاں ہوندی اے تے فیر اوہ جتھے بے وس نظریں آوندا اے

اوتھے وی اوس دے اندر اک ہلچل لبھدی اے۔ جیون نوں روگاں تے اوکڑاں توں بچاون لئی بے قراری تے بے چینی وی دسدی اے جیویں اسیں پہلاں آکھ آئے آں کہ اوہ حیاتی دے کوجھاں نال لڑدا اے۔ اوہدی شاعری وچ اک فلسفیانہ فکر دی لبھدی اے، جیہدے وچ سارا جیون ای وچھوڑا اے۔ ایس وچھوڑے وچ حسن تے خوبصورتی دے نال نال اپنے وجود دی بحالی لئی جدوجہد وی اے۔

بیڑیاں تھانواں صوفیاں جا کے لیاں مل
اوہ اوہناں دے درد دی تاب نہ سکیاں جھل
اکو کوک فرید' دی گنجھے کر گئی تھل

اوہدی شاعری وچ ایہہ انداز وی وکھالی دیندا اے، پر ایہہ اوہدے بنیادی موضوعاں توں ہٹواں اے، پر فیر وی اپنا نویکلا رنگ جماندا اے۔ اصل وچ اوس دا تخیل نویں نویں رستے تلاش کردا اے۔ ایہناں تن مصرعیاں وچ وی صوفی دے فراق نوں گنجھے پن دے حوالے نال ظاہر کیتا اے حالانکہ فرید نے تاں اک بنجر، ویران اتے اُجاڑ علاقے نوں اپنے تخیل دے مدد نال گلزار بنا دتا سی، پر منیر نے ایہنوں گنجیاں آکھیا اے۔ اصل وچ ایہہ گنجاپن خارج دا نہیں سگوں صوفی دے باطن دا اے تے منیر نے وی صوفی دی باطنی واردات نوں بیانیا اے، جیہڑی وچھوڑے دے کرب تے ملاپ دی تانگھ دے وچکار دی کیفیت ہوندی اے۔ وچھوڑے دی کوک وچ اینا کرب تے درد ہوندا اے کہ اوہ فطرت نوں وی گنجیاں کر دیندی اے۔ منیر دی اپنی شاعری وچ وی وچھوڑے دا حوالہ موجود اے کہ جی دکھ بھوگن لئی ای پیدا ہویا اے۔ صوفیاں دی بہتی شاعری تاں بھیرویں وچ ای لکھی گئی اے تے ایہہ راگ آپوں وی وچھوڑے دا نمائندہ اے۔ "ہیر" وارث شاہ تے خواجہ فرید دیاں کافیاں ایس دی نگھی مثال نیں۔

جیویں اساں پہلاں دسیا اے کہ منیرا میجز دا شاعر اے تے اوہنے تصویراں وچ جیہڑے اشارے کنائے ورتے نیں، اوہناں نوں سمجھے بناں اسیں منیر دی شاعری دی رُوح تیکر نہیں اپڑ سکدے۔ اصل وچ روایتی اسلوب تے طریقے منیر دی شاعری نوں سمجھن لئی ناکافی نیں۔ منیر دا انداز بہوں وکھی (کشیرا لمعانی) اے تے اوہناں سارے پکھاں نوں مکھ رکھنا تے سمجھنا بہت ضروری اے۔ منیر نیازی دی شاعری دا سفر اجے جاری اے تے ساڈی جاچے ایہہ انسانی حیاتی دا سفر اے، جیہڑا صدیاں دے پینڈے

کٹن گھروں ایتھوں تیک اپڑیا اے۔ ایہہ اجیہا پندھ وے کہ جیہدے وچ بندہ نویاں نویاں راہواں دی دریافت کر رہیا اے تے انھیریاں تے گھنیاں جنگلاں وچوں وی لنگھدا آ رہیا اے تے حالی اوہ پینڈا نبڑیا نہیں۔ اردو ادب دے معتبر نقاد ڈاکٹر سہیل احمد خان ہوراں نے وڈی پتے دی گل کیتی اے:

"منیر نیازی دا سفر اجے ختم نہیں ہویا ایس لئی کہ اوہنے اجے آخر دیاں آوازاں دا دروازہ کھولنا اے۔ ایہہ دروازہ کھلن تک منیر دا سفر جاری رہے گا۔"

سعید بھٹا پنجابی ادب تے پنجاب نال پیار کرن والیاں واسطے کوئی اوپرا
ناں نہیں رہیا۔ تھوڑے ای چِر وچ پنجاب یونیورسٹی لاہور دے پنجابی وبھاگ
دے مقبول استاد دے نال نال اک کھوجک تے پرکھک دی بن جانا نکی
جہی گل نہیں۔ میں سعید بھٹا دے مضمون بہت شوق نال پڑھدا رہیاں
اوہدے نال ایہہ گلدستہ وی ویکھیا اے۔ لکن وچ ایس نوں بی اے امتحاناں
دی تیاری دے کم نوں آسان کرن واسطے تیار کیتا گیا جاپدا اے پر ایس
نوں اک عام بندہ وی فائدہ اٹھا سکدا اے۔ کیوں جے ایس وچ وکھ
نگدیاں ہر رنگ تے ہر خوشبو والا پھُل نہیں سگوں اک تھاں کیتا گیا اے۔

اجوکی رجھیویاں اگے جے وکھ ہوندی جا رہی زندگی وچ ایس طرح
دے تجربے بڑی علمی تے جذباتی ضرورت پوری کردے نیں تے اگوں لبھن
دے وچ اوہناں گلاں والیاں بوٹیاں دے نیڑے ہون دا نالے ادباں
دی سانجھ سنبھال دا شوق وی پیدا کر سکدے نیں۔

میری معلومات مطابق ایہہ مجموعہ ایس توں نال اک نویکلا جیہا اے
جے ایس وچ لبھنے پڑھدے دے پنجابی کھاری اک ویہڑے وچ
براجمان نیں۔ ایس اُدم اُتے جناں نوں دھنواد کہندا ہویا میں اپنی
گل نوں نیک دعاواں نال ختم کرناں۔

شریف کنجاہی
30.6.97